Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

RTB

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

8378

प्रस्तावना.

जी डेक्कन व्हर्न्याक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटीची जाहिरात या ग्रंथाच्या लेखनास निमित्तकारण झाली त्या जाहिरातीला आज बरोबर तीन वर्षें झालीं. त्या जाहिरातीस निमित्तकारण म्हणण्याचें कारण हें कीं कर्तव्य म्हणून, जिज्ञासा म्हणून, किंवा आवड म्हणून, पाश्चात्य शास्त्रवाङ्मयरूपीं विस्तीर्ण उद्यानांत ज्या ज्या सुंदर वाटिकांत फिरण्याचा मला प्रसंग आला त्या त्या वाटिकांचें शब्दचित्र निवळ मराठी वाचकांकरितां रेखाटावें अशी पुष्कळ दिवसांची मनीषा होती. परंतु " उत्पद्यंते विलीयंते दरिद्राणां मनोरथाः " या सुभाषितांतील उक्तीप्रमाणें आजपर्यंत दारिद्र्यामुळें मनांतील हेतू मनांत राहिले. माझें हें दारिद्र्य दुहेरी आहे. मी ज्या संस्थेचा तहाहयात सभासद आहें त्या संस्थेचें काम इतकें असतें कीं, ग्रंथलेखनास जी मानसिक स्वस्थता व जी फुरसत लागते ती मिळत नाहीं. शिवाय आपल्या देशांत अझून या बाबतींत श्रमविभागाचें तत्व अंमलांत आलें नसल्यामुळें ग्रंथलेखकास ग्रंथप्रकाशकाचीही जबाबदारी व काळजी अंगावर घ्यावी लागते. व ती घेण्याचें मला सामर्थ्य नव्हतें. परंतु वर उल्लेख केलेल्या जाहिरातीनें ही अडचण झाल्यास दूर होईल असें पाहून जाहिरातीप्रमाणें पुस्तक लिहिण्याचा बेत तर कायम केला. परंतु बेत कायम करणें व तो हातून शेवटास जाणें यांत किती तरी अडचणी उत्पन्न होतात. त्याप्रमाणें येथेंही झालें. मनुष्याच्या मनाला अगदीं व्यग्र करून टाकणारी, त्याची मानसिक स्वस्थता घालविणारी अशी प्रियपत्नीच्या असाध्य रोगाची [illegible]गुती अडचण उत्पन्न झाली व यामुळें सोसायटीच्या जाहिरातींतील दोन [illegible] केव्हांच निघून गेलीं व पुस्तकाच्या लेखनास प्रारंभही झाला नाहीं. तरी [illegible] प्रियपत्नीच्या आजारांत व तिच्याच प्रोत्साहनानें कायम केलेला बेत [illegible]टास न्यावयाचा असा विचार करून पुस्तकास प्रारंभ केला. अशी या [illegible]कलेखनाची पूर्वपीठिका आहे. अर्थात् हें पुस्तक गेल्या नऊदहा महि[illegible]च प्रायः लिहिलें गेलें आहे. इतक्या थोड्या अवकाशांत सर्व पुस्तक [illegible]वें लागल्यामुळें रात्रीचा दिवस करून काम करावें लागलें हें सांगणें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नकोच. ह्मणूनच या पुस्तकांत बाईच्या लेखनाची छटा जागोजाग दृष्टीस पडेल. हें पुस्तक कोणत्याही एका पुस्तकाच्या आधारानें लिहिलेलें नाहीं. एकंदर अर्थशास्त्रावरील वाङ्मयाचा थोडाफार व्यासंग जो माझे हातून झाला त्यावरून या शास्त्रांतील प्रश्नांवर जीं माझीं मतें बनलीं तीं स्वतंत्रपणें देण्याचा या ग्रंथांत प्रयत्न केला आहे. या विषयावर मराठींत दोन तीन लहान लहान पुस्तकें झालेलीं आहेत असें मला ठाऊक आहे. परंतु तीं सामान्यतः भाषांतररूप असून अगदीं प्राथमिक आहेत असें ऐकलें असल्यामुळें त्या पुस्तकांचा मीं कांहींच उपयोग केला नाहीं किंवा तीं पाहिलींही नाहींत. नवीन विषयावर मराठींत नवीन ग्रंथ लिहावयाचा ह्मणजे पारिभाषिक शद्बाची मोठी अडचण येते. तशी येथेंही मला अडचण पडली. परंतु पुष्कळ विचार करून या पुस्तकांत बहुतेक सर्व इंग्रजी पारिभाषिक शद्बांना नवे मराठी शब्द केले आहेत. नवीन बनविलेले हे शब्द जितके लहान व जितके अन्वर्थक व जितके सुलभ करतां येतील तितके करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेंच होतां होईल तों निवळ मराठी वाचकांस सुद्धां विषय समजावा अशा तऱ्हेनें विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो कितपत सिद्ध झाला आहे हें ठरविणें वाचकवर्गाकडे आहे.

वर सांगितलेंच आहे कीं, या ग्रंथांतील विवेचन स्वतंत्रपणें केलेलें आहे. तरी पण पाश्चात्य भाषेंतील पुष्कळ अर्थशास्त्रविषयक पुस्तकांचा मला उपयोग झालेला आहे. त्या सर्व पुस्तकांची यादी देत बसण्यांत अर्थ नाहीं. त्यांतल्यात्यांत अमेरिकन अर्थशास्त्री सेलिग्मन व इंग्रजी अर्थशास्त्रज्ञ निकलसन यांच्या ग्रंथाचा मला पुष्कळ उपयोग झालेला आहे हें येथें सांगणें जरूर आहे.

शेवटीं ज्या डे. व्ह. ट्रा. सोसायटीच्या जाहिरातीमुळें हें पुस्तक लिहिलें गेलें त्या सोसायटीचे आभार मानणें रास्त आहे. या सोसायटीनें माझें पुस्तक उशिरानें पुरें झालें असतांही तें परीक्षणास घेण्याचें कबूल केलें याबद्दलही तिचे आभार मानणें अवश्य आहे. ज्यांचा अर्थशास्त्रविषयक व्यासंग दोनतीन तपांचा आहे, ज्यांचा हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीबद्दलच्या ज्ञानामध्यें आज कोणी हात धरणारा नाहीं व राज्यव्यवस्थेशीं प्रत्यक्ष

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संबंध असल्यामुळें ज्यांना हिंदुस्थानच्या स्थितीचें अन्तर्बाह्य ज्ञान आहे असे महाराष्ट्रांतिल दोन अर्थशास्त्रज्ञ व ज्यांचा मराठी भषेचा व्यासंग आज २५।३० वर्षांचा आहे, जे स्वतः मराठी उत्तम लेखक व कवी आहेत व जे मार्मिक टीकाकार आहेत असे महाराष्ट्रांतील एक प्रसिद्ध ग्रंथकार अशा तिघांची या पुस्तकाच्या परीक्षणाची कमिटी आहे. अशा कमिटीकडून ' प्रथम प्रयत्न या नात्यानें पुस्तक बरें आहे ' एवढा जरी अभिप्राय मला मिळाला तरी केलेल्या श्रमाचें सार्थक झालें असें मला वाटेल.

गद्र्यांचा वाडा,
शनिवार पेठ, पुणें,
ता. १३ ऑक्टोबर १९१०.

लेखक
गोविंद चिमणाजी भाटे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुक्रमणिका.

विषय. पृष्ठ.

१. पुस्तक पहिलें—प्रास्ताविक १--४६

१. भाग १ ला–अर्थशास्त्राचा इतिहास १
२. भाग २ रा–अर्थशास्त्राची व्याख्या व शास्त्रीय पद्धति २१
३. भाग ३ रा–संपत्ति म्हणजे काय ? ३८
४. भाग ४ था–अर्थशास्त्राचे विभाग ४३

२. पुस्तक दुसरें—उत्पत्ति ४७--१३२

१. भाग १ ला–सामान्य विचार ४७
२. भाग २ रा–संपत्तीचीं अमूर्त कारणें ५१
३. भाग ३ रा–मूर्त कारणें–जमीन ६१
४. भाग ४ था–श्रम ६४
५. भाग ५ वा–भांडवल ७०
६. भाग ६ वा–योजक अगर कारखानदार ८०
७. भाग ७ वा–श्रमविभाग ८५
८. भाग ८ वा–मोठ्या प्रमाणावर व अल्प प्रमाणावर उत्पत्ति ... ९४
९. भाग ९ वा–उतरत्या व चढत्या पैदाशीचा सिद्धांत व त्याचें विवरण १०३
१०. भाग १० वा–लोकसंख्येची वाढ १०८
११. भाग ११ वा–भांडवलाची वाढ ११७
१२. भाग १२ वा–सामान्य व औद्योगिक शिक्षण १२७

३. पुस्तक तिसरें—वांटणी १३३–२८२

१. भाग १ ला–सामान्य विचार १३३
२. भाग २ रा–वांटणीच्या मुळाशीं असलेल्या कल्पना व संस्था ... १३८
३. भाग ३ रा–भाडें अगर खंड १४३

DONATION
8378

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषय. पृष्ठ.

४. भाग ४ था–मजुरी व तिचे सिद्धांत १५५
५. भाग ५ वा–व्याज १६५
६. भाग ६ वा–नफा १७१
७. भाग ७ वा–जमीनधाऱ्याच्या पद्धति १७८
८. भाग ८ वा–अर्धेलीची कृषिपद्धति १८५
९. भाग ९ वा–प्रचंड शेती कीं छोटी शेती १८८
१०. भाग १० वा–हिंदुस्थानांतील जमीनधाऱ्याच्या पद्धति १९५
११. भाग ११ वा–चढाओढीनें ठरलेल्या वांटणीची असमता व ती नाहींशी करण्याचे उपाय २०३
१२. भाग १२ वा–संप व त्यांचे सांपत्तिक परिणाम... ... ... २११
१३. भाग १३ वा–मजुरांचे संघ व त्यांची उपयुक्तता २१९
१४. भाग १४ वा–सहकारिता २२७
१५. भाग १५ वा–सहकारि पतपेढ्या २३४
१६. भाग १६ वा–सामाजिकपंथाचा इतिहास व त्या पंथाचे प्रकार ... २४२
१७. भाग १७ वा–सामाजिकपंथी योजनांचा सारासार विचार ... २६४

४. पुस्तक चवथें—विनिमय.... ... ... २८३--४१४

१. भाग १ ला–सामान्य विचार २८३
२. भाग २ रा–मोल व किंमत २८७
३. भाग ३ रा–बाजार व त्याची उत्क्रांति २९७
४. भाग ४ था–मागणी व पुरवठा यांचे नियम ३०१
५. भाग ५ वा–मूळ किंमतीची मीमांसा ३०७
६. भाग ६ वा–पैसा ३१५
७. भाग ७ वा–नाणीं व धात्वात्मक पैशाचे प्रकार ३२३
८. भाग ८ वा–द्विचलन पद्धति ३३२
९. भाग ९ वा–हिंदुस्थानांतील नाणीं व त्यांची चलनपद्धति ... ३४७
१०. भाग १० वा–धात्वात्मक पैशाच्या मोलाची मीमांसा ३५४
११. भाग ११ वा–अधात्वात्मक पैसा व त्याचे प्रकार ३६०
१२. भाग १२ वा–पेढीची उत्पत्ति ३७२
१३. भाग १३ वा–पेढीचें स्वरूप व उपयोग ३८०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषय.	पृष्ठ.
१४. भाग १४ वा—बहिर्व्यापार व त्याची मीमांसा	३८८
१५. भाग १५ वा—विनिमयपत्रें	३९८
१६. भाग १६ वा—अप्रतिबंध व्यापार विरुद्ध संरक्षण	४०७

५. पुस्तक पांचवें—राष्ट्रीय जमाखर्च ४१५–४९२

१. भाग १ ला—सामान्य विचार	४१५
२. भाग २ रा—ॲडाम स्मिथच्या मताप्रमाण सरकारचीं कर्तव्यकर्में ...	४१९
३. भाग ३ रा—सरकारचीं कर्तव्यकर्में	४३३
४. भाग ४ था—सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबी	४३७
५. भाग ५ वा—कराचीं तत्वें	४४१
६. भाग ६ वा—कराची संपात-मीमांसा...	४४७
७. भाग ७ वा—राष्ट्रीय कर्ज	४५३
८. भाग ८ वा—हिंदुस्थान सरकारचें कर्ज	४७१
९. भाग ९ वा—हिंदुस्थानचा जमाखर्च	४८२

६. पुस्तक सहावें—हिंदुस्थानाची सद्यः सांपत्तिक स्थिति व तिला लागू पडण्यासारख्या सिद्धांतांचें विवेचन ४९३–५२७

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्थशास्त्राचीं मूलतत्त्वें.

पुस्तक पहिलें.

भाग पहिला.

उपोद्घात.

अर्थशास्त्राचा इतिहास.

एकोणिसाव्या शतकांतील जर कोणत्या एका शोधानें सर्व शास्त्रीय कल्पनांमध्यें मोठी क्रांति घडवून आणली असेल तर ती उत्क्रांतितत्त्वानें होय. डार्विननें प्रथम या तत्त्वाचा फक्त प्राणिशास्त्रांत उपयोग केला खरा, तरी पण त्यानें व कांहींसें त्याचे पूर्वींच हर्बर्ट स्पेन्सरनें तें तत्त्व सर्व विषयांस व सर्व शास्त्रांस सारखेंच लागू आहे असें सिद्ध केलें. तेव्हांपासूनच ऐतिहासिक पद्धतीला महत्व आलें व प्रत्येक शास्त्राचीं तात्त्विक व ऐतिहासिक अशीं दोन स्वतंत्र अंगें बनत चाललीं. पहिल्यामध्यें एखाद्या शास्त्राचीं मूलतत्त्वें, त्यावरून निघणारीं प्रमेयें, सिद्धांत व उपसिद्धांत यांचें सविस्तर विवेचन असावयाचें; व दुसऱ्या अंगामध्यें त्या शास्त्राच्या उदयापासून तों पूर्णवाढीपर्यंतचा इतिहास असावयाचा. हा ऐतिहासिक भाग तात्त्विक भागापेक्षां स्वाभाविकच मनोरंजक असून त्याच्यायोगानें शास्त्राचीं तत्त्वें व प्रमेयें सुलभ रीतीनें समजूं लागतात. म्हणून अलीकडे प्रत्येक शास्त्राचे इतिहास प्रसिद्ध होत आहेत. तेव्हां हातीं घेतलेल्या शास्त्राच्या तत्त्वांचें व प्रमेयांचें सुलभ रीतीनें आकलन व्हावें अशा हेतूनें या उपोद्घातांत अर्थशास्त्राचा थोडक्यांत इतिहास देण्याचा विचार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

केला आहे; परंतु हा इतिहास युरोपीय राष्ट्रांमधलाच देणें अपरिहार्य कां आहे हें खालील विवेचनावरून ध्यानांत येईल.

पाश्चात्य विद्या व वाङ्मय आणि संस्कृत विद्या व वाङ्मय यांची तुलना केल्यास संस्कृतांतील कांहीं उणिवा चटदिशीं ध्यानांत आल्यावांचून राहात नाहींत. आमच्यामध्यें जगाच्या कविमालेमध्यें पहिल्या रांगेंत बसण्यायोग्य असे कवी झाले आहेत; सर्व जगांतील सहृदय विद्वान् लोकांनीं ज्यांच्या कृती वाचून आनंदानें माना डोलवाव्या असे नाट्यकार झाले आहेत; ज्यांच्या कांहीं बाबतींतील ज्ञानाबद्दल अजूनही पाश्चात्य लोकांना आश्चर्य वाटतें असे नामांकित गणिती व ज्योतिषी झाले आहेत; ज्यांच्या कांहीं कांहीं वैद्यविषयक उपपत्ति व योजना सुधारलेल्या देशांत अलीकडे पसंत पडत आहेत असे प्रसिद्ध वद्यक ग्रंथकार झाले आहेत. धर्मशास्त्र व वेदांतशास्त्र याबद्दल तर संस्कृत वाङ्मयाचा हात कोणत्याही वाङ्मयाला धरतां येणार नाहीं असें पाश्चात्य राष्ट्रें सुद्धां कबूल करतात. पाश्चात्य वाङ्मयाचा विशेष म्हणजे आधिभौतिक शास्त्रें व तत्संबंधीं वाङ्मय होय. परंतु अलीकडील शोधावरून रसायनशास्त्रासारख्या शास्त्राचेंही वाङ्मय संस्कृतांत आहे असें दिसतें. मात्र इतिहास, राजनीति व अर्थशास्त्र या तीन विषयांसंबंधीं पुष्कळ अंशानें आपल्याला मान खालीं घालावी लागेल, हें कबूल करणें भाग आहे. या तीन विषयांत आमच्या इकडे नामांकित ग्रंथकार झाले नाहींत इतकेंच नव्हे, तर या विद्यांचा व विषयांचा शास्त्रीय व सोपपत्तिक विचारच मुळीं आमच्या पूर्वजांनीं केलेला दिसत नाहीं. आमच्या विस्तीर्ण वाङ्मयप्रदेशांत या तीन विषयांचे भूमिभाग कधींही लागवड न केलेल्या ओसाड जमिनीप्रमाणें आहेत.

हे प्रांत असे ओसाड कां राहिले हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. या विषयावर आमच्यांत सर्वमान्य ग्रंथ होते; परंतु काळाच्या प्रचंड ओघांत ते नाहींसे झाले व यामुळेंच ते उपलब्ध नाहींत असें सकृद्दर्शनीं कोणी म्हणेल; परं अशी वस्तुस्थिति असती तर बाकी विषयांचे ज्याप्रमाणें थोडे थोडे ग्रंथ राहिले त्याप्रमाणें या विषयाचेही कांहीं कांहीं ग्रंथ राहावयास पाहिजे होते. दुसरें, ही गोष्ट निव्वळ काकतालीय आहे, असें म्हणणें यक्तीस धरून दिसत नाहीं. तसेंच आमच्या हीनबुद्धीमुळें असें झालें असें म्हणावें तर तेंही बरोबर नाहीं. कारण, ज्या आमच्या पूर्वजांनीं आपल्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बुद्धिसामर्थ्यानें इतकीं शास्त्रें व विद्या निर्माण केल्या व त्यांवर नामांकित ग्रंथरचना केली त्यांना या तीन विषयांवर सर्वमान्य ग्रंथरचना करतां आली नसती असें समंजस मनुष्य म्हणणार नाहीं. तर मग आमच्या वाङ्मयांतील या विषयांच्या अभावाची मीमांसा काय?

आमची समजूत अशी आहे कीं या अभावाला कांहीं सबळ कारणें आहेत; व त्यांचा थोडासा विचार करणें येथें अप्रासंगिक होणार नाहीं व ज्या अर्थीं या उपोद्घाताचा प्रत्यक्ष संबंध अर्थशास्त्राशीं आहे त्या अर्थीं या शास्त्राच्या आमच्या वाङ्मयांतील अभावाचा मुख्यत्वेंकरून येथें विचार करणें बरें.

आर्यलोक प्रथमतः हिंदुस्थानांत आले त्या वेळीं त्यांचेमध्यें वर्ण व जाती हा भेद नव्हता ही गोष्ट आतां निर्विवाद सिद्ध झाली आहे. परंतु येथें आल्यानंतर वर्णाची कल्पना समाजांत बद्धमूल होऊं लागली व येथल्या मूळच्या काळ्या वर्णाच्या रहिवाशांना आर्यलोकांनीं शूद्र या नांवाच्या चौथ्या वर्णामध्यें सामील केल्यापासून तर वर्णावर्णांमधील भेद कडक होत चालले. धर्मशास्त्रदृष्ट्या जरी विद्या व ज्ञान मिळविण्याचा अधिकार वरच्या तीनही आर्यवर्णांस होता, तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत ज्ञानाची गुरुकिल्ली ब्राह्मणांच्या हातांत आली व बाकींचे वर्ण आपापल्या धंद्यांत चूर होऊन गेले. विद्या व ज्ञान मिळविणें, तें जतन करून ठेवणें व वाढविणें आणि तें दुसऱ्यांस शिकविणें हें काम फक्त ब्राह्मणांचें, असा सक्त नियम झाला. दुसऱ्या वर्णाच्या मनुष्यानें ब्राह्मणांचें काम करणें किंवा त्यांचे आचार पाळणें म्हणजे एक मोठें पाप आहे, असा दृढ समज झाला. याचें प्रत्यंतर रामायणांतील शंबुकाच्या गोष्टीवरून खासें येतें. रामासारख्या सत्वशील राजाला तपश्चर्या करणाऱ्या शूद्र शंबुकाचा गुन्हा देहान्त प्रायश्चित्तास योग्य असा वाटला. या कडक नियमानुरूप समाजांतील ब्राह्मणवर्गच कायतो विद्याव्यासंगी वर्ग राहिला; व आपल्या विशिष्ट धंद्याखेरीज त्यांना जे कामधंदे करतां आले किंवा प्रसंगानें करणें भाग पडलें तितक्या धंद्यांसंबंधीं सोपपत्तिक ज्ञानाचें वाङ्मय त्यांनीं भाषेंत निर्माण केलें. धार्मिक आचार चालविणें व समाजाला धर्मशिक्षण देणें हें त्यांचें मुख्य काम असल्यामुळें धर्मशास्त्र व वेदांतशास्त्र यांतच त्यांनीं आपलें बहुतेक बुद्धिसर्वस्व खर्च केलें व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

म्हणूनच हें वाङ्मय संस्कृतांत अपरंपार आहे. परंतु धार्मिक आचार योग्य तऱ्हेनें पाळण्याकरितां आमच्या धर्मांत मुहूर्त, विशेषकाळ व ऋतू सांगितलेले असल्यामुळें ही कालगणना करण्याकरितां ब्राह्मणांना ज्योतिषशास्त्राची उपपत्ति करावी लागली; व गणित, बीजगणित, त्रिकोणमिति वगैरेंसारख्या गणितशास्त्राची अवश्यकता, ग्रह व तारे यांच्या गतीचें ज्ञान होण्यास अवश्य असल्यामुळें, हेंही शास्त्र ब्राह्मणांनीं वाढविलें. गांवचे उपाध्याय, गांवचे जोशी, गांवचे धर्मोपदेशक व गांवचे शिक्षक या नात्यानें ब्राह्मणांना गांवांत व समाजांत साहजिक प्रमुखत्व होतें; व जुन्या काळीं वैद्यक व फलज्योतिष यांचा पुष्कळ संबंध असल्यामुळें ब्राह्मणांकडे वैद्यकीचा धंदाही ओघानेंच आला. म्हणूनच वैद्यकशास्त्र व त्याला उपयोगी असें वनस्पतिशास्त्र, रसायनशास्त्र, शारीरशास्त्र व रोगचिकित्साशास्त्र यांचाही थोडाबहुत व्यासंग ब्राह्मणांस करणें भाग पडलें व यामुळेंच या आधिभौतिक शास्त्राचें थोडेंबहुत वाङ्मय आमच्यामध्यें सांपडतें.

परंतु ब्राह्मणांनीं पूर्वकाळीं वाणिज्यवृत्ति कधींच पत्करलेली दिसत नाहीं. यामुळें उद्योगधंदे, कलाकौशल्य व व्यापारउदीम यांची शास्त्रीय उपपत्ति करून त्यांचें एक स्वतंत्र शास्त्र बनविण्याची कल्पना साहजिकपणें त्यांच्या डोक्यांत आली नाहीं. आपल्या समाजांत कलाकौशल्याची, उद्योगधंद्याची व व्यापारउदीमाची वाढ व प्रगति वैश्यवर्गानें पुष्कळ केली. ही वाढ व प्रगति युरोप ज्या वेळीं अगदीं रानटी स्थितींत होतें त्या वेळेपासून झालेली होती हेंही खरें. आमच्या वैश्यवर्गानें हस्तकौशल्य, प्रत्यक्ष अनुभव व कामाचा सराव यानें येणारें ज्ञान उत्तम तऱ्हेनें मिळविलें होतें; परंतु तें ज्ञान 'बापापासून लेंकाला' अशा सांप्रदायस्वरूपानें मिळे. यामुळें तें ज्ञान पुस्तकांत ग्रथित करून त्यावरून सामान्य तत्त्वें व सिद्धान्त काढणें व त्याची उपपत्ति बसविणें हें काम वैश्यवर्णाला शक्य नव्हतें. कारण, विद्या व ज्ञान याला ते अगदीं पारखे असल्यामुळें, असल्या तऱ्हेचा बुद्धिविकास त्यांच्यामध्यें झालेला नव्हता. यामुळें जरी आमच्या इकडे औद्योगिक प्रगति झाली व तत्संबंधीं संस्थाही पूर्णत्वास आल्या तरी त्यांची उपपत्ति व मीमांसा करणारें शास्त्र निर्माण झालें नाहीं. याचें एक उदाहरण अर्थशास्त्रांतील एका विषयाचें देतां येईल. अर्थशास्त्रांतील एक महत्वाचा व मनोरंजक भाग म्हणजे पैसा व विनिमय हा होय. या भागांत पैशाचें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वरूप व त्याच्यायोगानें होणाऱ्या अदलावदलीचें स्वरूप, पेढ्या व त्यांचा उपयोग, हुंडीचा व्यापार व त्याची उपयुक्तता वगैरे विषयांचा ऊहापोह केलेला असतो. आतां आमच्या समाजांत या सर्व गोष्टी पूर्णतेस आल्या होत्या व या संबंधाचा स्वतंत्र धंदा करणारे सराफ व पेढीवाले हेही होते. पैशाची देवघेव करणें, नाणीं पारखून घेणें, पेढीचा व्यापार चालविणें, हुंडीचा व्यवहार करणें वगैरे कामें हे लोक करीत, व मोठमोठ्या शहरीं पेढ्यांचीं दुकानें असत. व सर्व देशभर पेढ्याचें जाळें पसरलेलें असे. पुण्यास पैसे भरले असतां काशीस हुंडी दाखवून पैसे मिळत अशाबद्दल जुने दाखले सांपडतात. पेढ्यांच्या व्यवहारासंबंधीं वहुतेक पारिभाषिक शब्द आमच्या भाषेंत रूढ झालेले होते, परंतु या भागाची इतकी व्यावहारिक प्रगति झाली असतांना या विषयावर एखादा ग्रंथ झाला नाहीं. कारण, या उपयुक्त व्यवहाराची मीमांसा करण्यास लागणारा बुद्धिविकास वैश्य जातींत झाला नव्हता.

वरील विवेचनावरून आमच्या वाङ्मयांतील अर्थशास्त्राच्या अभावाचें एक मोठें कारण ह्मणजे आमच्यांतील तीव्र जातिभेद होय असें दिसून येईल. या अभावाचें दुसरें एक कारण आहे, तें ह्मणजे आमच्या तत्त्वज्ञानानें आमच्यांत रूढ झालेल्या कांहीं कल्पना व भावना ह्या होत.

" संसार हा असार आहे, विषयसुखाची इच्छा ही मनुष्यास अधोगतीस नेणारी आहे, संपत्ति ही सर्व दुःखाचें मूळ आहे, मानवी आयुष्य क्षणभंगुर आहे; संसार, मानवी वासना, संपत्ति, विषयसुख या सर्व गोष्टी नश्वर आहेत. या सर्व मायामय आहेत; यामध्यें सत्यत्व व सनातनत्व नाहीं; यामुळें या सर्व मोक्षविघातक आहेत. ज्याला मोक्षाची इच्छा आहे त्यानें ह्या सर्व गोष्टींकडे दुर्लक्ष केलें पाहिजे. " अशा प्रकारच्या निवृत्तिपर वेदान्ताचा आमच्या ब्राह्मणवर्गावर बराच अंमल होता. यामुळेंच इतिहास, राजनीति व अर्थशास्त्र या तिन्ही विषयांकडे आमच्या ब्राह्मणांचें लक्ष गेलें नाहीं. कारण, हे तिन्ही विषय नश्वर गोष्टींबद्दल ऊहापोह करणारे; तेव्हां यांत तथ्य किंवा सनातनत्व तें काय असणार असें त्यांना वाटणें साहजिक होतें.

अर्थशास्त्राच्या उदयास अडथळा करणारीं अशींच कारणें प्राचीन ग्रीक लोकांमध्येंही होतीं. त्यांच्यामध्यें गुलामगिरीचा प्रघात जारीनें चालू होता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व कलाकौशल्याचीं कामें तेच गुलाम करीत; यामुळें उद्योगधंदे व व्यापार-उदीम हीं हलक्या दर्ज्याचीं कामें अशी ग्रीक नागरिकांमध्यें दृढ समजूत होती. त्यांच्या मताप्रमाणें नागरिकांस योग्य असे धंदे म्हणजे शिपाईगिरी व राज्यकारभार. ग्रीक लोकांमध्यें प्रजासत्ताक राज्यपद्धति असल्या-मुळें नागरिकांचा बहुतेक वेळ राजकीय उलाढालींत जात असे. ह्यामुळें त्या लोकांमध्यें इतिहास व राजनीति या शास्त्राचा उदय झाला. या विषयांत त्यांनीं इतकी पारंगतता मिळविली कीं, ग्रीक लोकांसारखे प्रख्यात इतिहास-कार, प्रख्यात मुत्सद्दी व प्रख्यात राजनीतिकोविद फारच थोड्या राष्ट्रांच्या वांट्याला आलेले आहेत. परंतु ज्याप्रमाणें आमच्यांत जातिभेद व संसा-राची असारता ह्या कल्पनांमुळें अर्थशास्त्राचा उदय होऊं शकला नाहीं त्याप्रमाणेंच ग्रीक लोकांतील गुलामगिरी व त्यांची उद्योगधंद्याबद्दलची तुच्छताबुद्धि यांच्यायोगानें अर्थशास्त्राचा उदय त्या लोकांत होऊं शकला नाहीं.

वरील विवेचनावरून ज्या शास्त्राची पूर्वपीठिका आपल्यास पहा-वयाची आहे तें शास्त्र फार जुनें नाहीं हें तेव्हांच ध्यानांत येईल. परंतु इतर शास्त्रांच्या इतिहासाचे तीन काळ कल्पिण्याचा युरोपियन ग्रंथकारांचा रिवाज आहे. त्याला अनुसरून अर्थशास्त्राच्या इतिहासकारांनींही अर्थशा-स्त्राच्या इतिहासाचे तीन काळ कल्पिले आहेत. एक ग्रीक व रोमन लोकांच्या सुधारणेचा जुना काळ; दुसरा क्रिश्चन व रोमन कॅथालिकधर्माच्या प्रसाराचा व वाढीचा मध्यकाळ व तिसरा प्राटेस्टंटधर्माच्या उदयापासूनचा अर्वाचीन काळ.

ग्रीक व रोमन लोकांमध्यें गुलामगिरीच्या प्रघातामुळें अर्थशास्त्राचा उदय होऊं शकला नाहीं हें वर सांगितलेंच आहे. परंतु ग्रीक लोकांनीं समाजशास्त्र व राजनीतिशास्त्र यांची चांगली वाढ केली होती; व या शास्त्रांच्या प्रमेयांचा विचार करतांना प्रसंगोपात् ग्रीक तत्त्वज्ञान्यांनीं अर्थ-शास्त्रविषयक कांहीं तत्त्वांचा उल्लेख केला आहे. व अर्थशास्त्राच्या इतिहास-कारांनीं या उल्लेखांचा एकत्र संग्रह करून त्यालाच अर्थशास्त्राची पूर्वपीठिका मानिली आहे. ग्रीक तत्त्ववेत्ता **प्लेटो** यानें "प्रजासत्ताक राज्य" म्हणून एक नामांकित ग्रंथ लिहिला आहे. त्यामध्यें श्रमविभाग या अर्थशास्त्राच्या एका तत्त्वाचें सुंदर तऱ्हेनें वर्णन केलें आहे. त्याप्रमाणेंच **ॲरिस्टॉटल** यानें आपल्या सुप्रसिद्ध "नीतिशास्त्र व राजनीतिशास्त्र" या ग्रंथामध्यें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यापाराच्या स्वरूपाचें व पैशाच्या उत्पत्तीचें व कार्याचें मोठें मुद्देसूद व मार्मिक विवरण केलें आहे. तसेंच **झेनाफन्** या इतिहासकारानेंही आपल्या ग्रंथांत अर्थशास्त्रविषयक कांहीं बाबींचा विचार केलेला आहे. रोमन लोक शास्त्रांच्या कामांत ग्रीक लोकांच्या पुढें कधींच गेले नाहींत. ग्रीक लोकांनीं मिळविलेलें ज्ञान त्यांनीं आपल्या भाषेंत आणिलें इतकेंच. यामुळें अर्थशास्त्राला त्यांनीं एकही महत्वाच्या तत्वाची जोड करून दिली नाहीं यांत कांहीं एक आश्चर्य नाहीं.

युरोपाचा मध्यकाळ सन ४०० पासून १३०० अखेर किंवा चौदाव्या शतकाच्या अर्धापर्यंत मानतात. या सुमारास मुसलमान लोकांनीं कॉन्स्टँटिनोपल हें शहर काबीज केलें व त्यामुळें तेथल्या बादशहाच्या पदरीं असलेले ग्रीक व लॅटिन या भाषा अवगत असणारे विद्वान् लोक यांचा राजाश्रय नाहींसा होऊन ते लोक सर्व युरोपभर पसरले व त्यांनीं सर्व युरोपभर ग्रीक व लॅटिन भाषा सामान्य जनास शिकविण्याची सुरुवात केली. याच काळाला विद्येच्या पुनरुज्जीवनाचा काळ म्हणतात व येथून अर्वाचीन काळाला प्रारंभ झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ह्या मध्यकाळांत जरी अर्थशास्त्राचा प्रत्यक्ष उदय झाला नाहीं तरी त्या उदयास अनुकूल अशी परिस्थिति याच काळांत निर्माण झाली. प्रथमतः ग्रीक व रोमन लोकांमध्यें प्रचलित असलेली गुलामगिरी क्रिश्चन धर्माच्या उदार कल्पनांनीं लुप्तप्राय झाली व सर्व धंद्यांना व उद्योगांना एक प्रकारची मान्यता आली. युरोपामध्यें निरनिराळीं स्वतंत्र राज्यें व राष्ट्रें निर्माण झालीं. युरोपियन लोकांनीं येशूची जन्मभूमि जेरुसलेम ती मुसलमानांपासून हस्तगत करून घेण्याकरितां कित्येक शतकें धर्मयुद्धें केलीं. त्यांचा युरोपाच्या उद्योगधंद्यावर व व्यापारउदीमावर चांगलाच परिणाम झाला. प्रथमतः या युद्धाच्या योगानें सरदारांच्या जमिनी मध्यम स्थितीच्या, व उद्योगी व भांडवलवाल्या अशा लोकांच्या हातीं आल्या; त्यामुळें शेतकींत सुधारणा होऊं लागली. "दमास्कस येथें धर्मयोद्ध्यांनीं कापड करण्याचीं व धातूचीं कामें करण्याची कला हस्तगत करून घेतली. रेशमाचा धंदा व रेशमी किडे वाढविण्याची विद्या युरोपांत धर्मयोद्ध्यांनीं नेली. टायर येथील कारखाने पाहून व्हेनिसच्या व्यापाऱ्यांनीं आपल्या कांचेच्या कारखान्यांत सुधारणा केली." धर्मयुद्धामुळें नौकानयनास व लोकांच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साहसवृत्तीस उत्तेजन मिळालें. याचेयोगानें आशिया व युरोप यांच्यामध्यें दळणवळण वाढून या दोन खंडांमध्यें जोराचा व्यापार सुरू झाला व आशिया व हिंदुस्थान येथील उत्तम कलाकौशल्याचा माल युरोपमध्यें जाऊन तेथें लोकांना त्याची गोडी लागली व तसले कारागिरी धंदे युरोपांत सुरू करण्याची प्रवृत्ति सुरू झाली. याप्रमाणें धर्मयुद्धाचा मूळ उद्देश सिद्धीस गेला नाहीं तरी इसापनीतींतील शेतांत पुरून ठेवलेल्या संपत्तीच्या शोधार्थ शेत नांगरणाऱ्या शेतकऱ्याच्या मुलांप्रमाणें युरोपियन राष्ट्रांचा या धर्मयुद्धापासून फार फायदा झाला.

याप्रमाणें युरोपामध्यें व्यापारधंदा वाढत असतांनाच त्यांत भर पाडणारीं आणखी कारणें उत्पन्न झालीं. छापण्याच्या कलेचा शोध लागल्यामुळें ज्ञानप्रसार सामान्य लोकांत सुद्धां झपाट्यानें होऊं लागला. ज्योतिष, रसायन वगैरे शास्त्रांत जे नवीन शोध लागले त्यामुळें ज्ञानलालसा वाढून सर्व शास्त्रांची भराभर वाढ होत गेली. धर्मयुद्धानें आधींच नौकानयनास व लोकांच्या दर्यावर्दीपणास उत्तेजन मिळालें होतें, त्यांतच होकायंत्राच्या शोधाची भर पडून युरोपांतील लोकांच्या धाडसास व साहसास अधिकच जोर आला व एकीकडे **कोलंबसानें** अमेरिका खंड शोधून काढिलें व त्याला हिंदुस्थानचा पश्चिम किनारा समजून हिंदुस्थान असें नांव दिलें. तर दुसरीकडे **वास्कोडिगामा** यानें आफ्रिका ओलांडून केप ऑफ गुड होपच्या मार्गें खऱ्या हिंदुस्थानचा जलमार्ग शोधून काढिला. या दोन शोधांमुळें युरोपांतील जुन्या व्यापारी मार्गावरिल राष्ट्रांचें व शहरांचें औद्योगिक व व्यापारी वर्चस्व कमी कमी होत जाऊन ते स्पेन, पोर्तुगाल, फ्रान्स, इंग्लंड व हॉलंड या अटलांटिक महासागरावरील राष्ट्रांना येऊं लागले. शिवाय या राष्ट्रांनीं आफ्रिकेंत व विशेषतः अमेरिकेंत आपल्या वसाहती केल्या व या वसाहतींचा सर्व व्यापार या देशांच्या ताब्यांत आला. याप्रमाणें युरोपांतील वर निर्दिष्ट केलेल्या देशांमध्यें उद्योगधंद्यांची व व्यापारउदीमाची प्रगति होऊं लागून त्यांची संपत्ति वाढत चालली. त्यांतल्यात्यांत अमेरिकेमध्यें सोन्यारुप्याच्या खाणींचा शोध लागला व या पैशाच्या लोभानें हजारों लोक अमेरिकेंत जाऊं लागले व गबर होऊन परत येऊं लागले. यामुळें युरोपखंडांत सोन्यारुप्याचा ओघ सुरू झाला व तिकडून पुढें तो ओघ हिंदुस्थानाकडेही वळला. युरोपां-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तल्या बहुतेक देशांत नाण्याचा सुकाळ झाला व पदार्थांच्या किंमती अतोनात वाढूं लागल्या. ज्याप्रमाणें अलीकडील चारपांच वर्षांमध्यें हिंदुस्थानांत पदार्थांच्या बाजारभावांत विलक्षण क्रांति होत चालली आहे व यामुळें लहानथोर, अशिक्षितसुशिक्षित, गरीबश्रीमंत वगैरे सर्व वर्गांच्या लोकांचें लक्ष या विषयाकडे लागलें आहे, अशीच स्थिति त्या काळीं युरोपखंडांत झाली. दहावीस वर्षांत पदार्थांच्या भावांत जमीनअस्मानाचें अंतर पडूं लागलें. या सर्व कारणांनीं विचारी लोकांचें लक्ष या संपत्तीच्या विषयाकडे लागलें व याचेंच फळ अर्थशास्त्राचा उदय हें होय.

संपत्तीसंबंधानें युरोपियन लोकांच्या व राष्ट्रांच्या मनांत विचार येऊं लागून त्याला जें पहिलें व्यवस्थित स्वरूप आलें त्यालाच अर्थशास्त्राचे इतिहासकार अर्थशास्त्रांतील पहिला पंथ ह्मणतात. या पंथाचें नांव उदीमपंथ होय. या पंथाचीं दोन भिन्न भिन्न वर्णनें सांपडतात. या पंथाच्या प्रवर्तकांनीं किंवा त्याच्या अनुयायांनीं या पंथाचीं तत्वें व मतें यांचा सविस्तरपणें विचार करून लिहिलेले ग्रंथ पुष्कळ काळपर्यंत उपलब्ध नव्हते. बराच काळपावेतों या पंथाच्या तत्वाची जी माहिती लोकांना होती ती या पंथाचा विरोधक ॲडम स्मिथ याच्या ग्रंथावरूनच काय ती होती. ॲडम स्मिथनें या पंथाचें खालीलप्रमाणें वर्णन केलें आहे.

या पंथाच्या मताप्रमाणें संपत्ति म्हणजे सोनें, नाणें किंवा पैसा होय. अर्थात् संपत्ति व पैसा हे समानार्थक शब्द इतकेंच नव्हे तर संपत्तीचें सारसर्वस्व म्हणजे पैसा. ज्याप्रमाणें एखाद्या व्यक्तीजवळ हजारों रुपये असले म्हणजे आपण त्याला श्रीमंत म्हणतों, त्याप्रमाणेंच ज्या देशांत पैसा व सोनेंरुपें मुबलक आहे तो देश श्रीमंत होय. म्हणूनच ज्या देशाला आपली भरभराट व्हावी अशी इच्छा असेल त्यानें देशांत पैसा जास्त येण्याचें धोरण ठेविलें पाहिजे. ज्या देशांत सोन्यारुप्याच्या खाणी आहेत, तेथें विशेष तजवीज करण्याची गरज नाहीं, परंतु जेथें अशी स्थिति नाहीं, तेथें बाहेरून देशांत सोनेंरुपें येईल व देशांतील सोनेंरुपें बाहेर न जाईल अशी तजवीज केली पाहिजे व म्हणूनच या पंथाच्या पुरस्कर्त्यांनीं प्रथमतः सोन्यारुप्याचा निर्गत व्यापार कायद्यानें बंद केला. परंतु असले कायदे सहज मोडतां येतात असें दिसून आल्यावरून या प्रत्यक्ष प्रतिबंधा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पेक्षां दुसरा एक सुलभ उपाय त्यांनीं शोधून काढला. तो उपाय म्हणजे देशांतल्या आयातनिर्गत व्यापारावर नजर ठेवून देशांत पैसा जास्त येईल असें करणें हा होय. देशाबाहेर जो माल जातो त्याबद्दल देशांतील व्यापाऱ्यांना पैसे मिळतात, व देशांत जो माल येतो त्याबद्दल पैसे देशाबाहेर जातात. तेव्हां निर्गत मालाची किंमत आयात मालापेक्षां नेहमीं जास्त असली म्हणजे या दोहोंमधला फरक देशामध्यें पैशाच्या रूपानें आला पाहिजे. यालाच उदीमपंथी लोक व्यापाराचें समतोलन म्हणतात. व प्रत्येक देशानें हें समतोलन आपल्याला अनुकूल करून घेण्याचें धोरण ठेविलें पाहिजे असा त्यांचा कटाक्ष होता व हें समतोलन आपल्याला अनुकूल करून घेण्याकरितां उदीमपंथी मुत्सद्यांनीं व राष्ट्रांनीं सहा उपायांची योजना केली होती. निर्गत व्यापार वाढविण्याकरितां योजावयाचे उपाय म्हणजे:—

१ बाहेर देशीं माल पाठविणारास दरशेंकडा कांहीं प्रमाणानें बक्षीस देणें,

२ त्यांना जकातीची सूट किंवा सवलत देणें,

३ दुसऱ्या देशांशीं आपला माल सवलतीनें खपण्याकरितां फायदेशीर तह करवून घेणें,

४ आपल्या ताब्यांतल्या वसाहती स्थापून त्यांच्याकडील सर्व व्यापार आपल्या ताब्यांत ठेवणें,

५ आयात मालाचा व्यापार कमी करण्याकरितां जबर जकाती ठेवणें,

६ व कायद्यांनीं मालाची आयात अजीबाद बंद करणें.

या षड्साधनांनीं आपल्या देशाचा निर्गत व्यापार अतोनात वाढेल व व्यापाराचें समतोलन आपल्याला अत्यंत अनुकूल झाल्यानें देशांत मुबलक पैसा व सोनेंनाणें खेळतें राहील असा उदीमपंथी लोकांचा दृढ समज होता.

ॲडम स्मिथनें आपल्या पुस्तकामध्यें उदीमपंथाच्या तत्त्वांची व मतांची ही हकीकत दिली आहे. ॲडम स्मिथच्या काळीं उदीमपंथाच्या स्थापनेला शें दोनशें वर्षें होऊन गेलीं होतीं व त्याच्या धोरणाचा कांहींसा अतिरेक झाला होता. कारण या पंथाचा राजकर्त्यांच्या व मुत्सद्यांच्या मनावर पूर्ण पगडा बसून त्यासंबंधीं अतोनात कायदे होऊन हजारों

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदार्थांवर निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळ्या कारणांनीं जबर जकाती बसविलेल्या होत्या व यामुळें ॲडम स्मिथचें वर्णन कांहीं अंशीं त्या काळीं तरी उदीमपंथाला लागू होते. शिवाय ॲडम स्मिथ हा उदीमपंथाचा विरोधक होता व त्याच्या पुस्तकाचा एक हेतु उदीमपंथाच्या मतांचें व धोरणाचें खंडन करणें हा होता. यामुळें त्याचें वर्णन एकतर्फी व एककल्ली व्हावें व त्याला उदीमपंथांत कांहीं एक ग्राह्यांश नाहीं असें वाटावें हें स्वाभाविक होतें.

परंतु एकोणिसाव्या शतकांत ऐतिहासिक पद्धतीला प्राधान्य मिळालें व प्रत्येक शास्त्राचा पूर्व इतिहास व पूर्व पीठिका तत्कालीन कागदपत्रांवरून व लेखावरून निःपक्षपातबुद्धीनें ठरविण्याचा प्रयात सुरू झाला व त्यामुळेंच या पंथाबद्दलही पुष्कळ नवी माहिती उपलब्ध झाली व कनिंगहॅमसारख्या औद्योगिक चळवळीच्या इतिहासकारांनीं या पंथाबद्दल पुष्कळ विश्वसनीय माहिती मिळवून या पंथाचें यथार्थ स्वरूप जगापुढें आणिलें व या विस्तृत माहितीचा अलीकडील अर्थशास्त्राच्या इतिहासकारांनीं आपल्या इतिहासांत उपयोग केला आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं, उदीमपंथाच्या प्रवर्तकांचें आपलें औद्योगिक धोरण ठरविण्यांत चार राष्ट्रीय हेतु होते. ते हेतू हेः—

१. देशांतील कलाकौशल्यांना उत्तेजन देणें व होतां होईल तों देशांतील कच्च्या मालाचा पक्का माल तयार करून परदेशीं पाठविणें. असा पक्का माल देशांतल्या देशांत झाल्यानें देशांतील मजूर व कारागीर यांना भरपूर काम मिळतें व पक्क्या मालाला कच्च्या मालापेक्षां किंमत पुष्कळच जास्त येत असल्यामुळें तो सर्व फायदा देशांतील व्यापाऱ्यांस व कारखानदारांस मिळतो.

२. देशाच्या संरक्षणास व सामर्थ्यास देशामध्यें नावाड्यांचा मोठा वर्ग असणें व मोठें व्यापारी आरमार असणें जरूर आहे. याकरितां होड्या, बोटी व गलबतें बांधण्याच्या धंद्यास व त्यास लागणाऱ्या दुसऱ्या धंद्यांस उत्तेजन देणें. तसेंच मासेमारीच्या धंद्यास मदत करणें व दर्यावर्दी लोकांस साहाय्य करणें. अशायोगानें देशांत नावाड्यांचा वर्ग तयार होईल व व्यापारी आरमारही सज्ज राहील.

३. परचक्र आलें असतां देशांतील लोकांना दुसऱ्याच्या तोंडाकडे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पहाण्याचा प्रसंग राहूं नये ह्मणून लोकसंख्येपुरती अन्नसामग्री देशांतल्या-देशांत उत्पन्न व्हावी, याकरितां शेतीला उत्तेजन देणें. शिवाय देशांत शेतकीची भरभराट असली ह्मणजे देशाला प्रसंगीं मोठें सैन्य जमवितां येतें. कारण शेतकरी हा थोड्याशा शिक्षणानें उत्तम शिपाई बनतो असा सर्वत्र अनुभव आहे. तेव्हां देशांतील शेतकरीवर्ग सुसंपन्न असला ह्मणजे तें एक देशाचें मोठें गुप्त सामर्थ्यच आहे.

४. शेवटीं देशाच्या स्वातंत्र्यास व संरक्षणास खजिन्याची भरपूर तयारी पाहिजे व म्हणून सरकारजवळ व देशांत भरपूर नाणें व सोनेंरुप राहील अशी तजवीज करणें देशांतील सरकारचें कर्तव्यकर्म आहे.

अर्वाचीन इतिहासकारांच्या मतें उदीमपंथाचे वर निर्दिष्ट केलेले चार हेतू होते. परंतु हें हेतुचतुष्टय सुद्धां दुसऱ्या एका अंतिम हेतूचें साधन-चतुष्टयच होय. हा अंतिम हेतु ह्मणजे देशाचा दर्जा, वैभव व सामर्थ्य वाढविणें हा होय. व हा अंतिम हेतु सिद्ध करण्याकरितां जरी देशांतील कांहीं व्यक्ती अगर एखादा वर्ग यांचें नुकसान झालें तरी हरकत नाहीं; परंतु या अंतिम हेतूच्या सिध्यर्थ व्यापारउदीम व कलाकौशल्य यांवर दाब ठेवण्याचा सरकारास अधिकार आहे असें त्यांच्या व्यापारी धोरणाचें एक तत्व होतें. इंग्लंडमध्यें क्रॉमवेल व फ्रान्समध्यें कोलबर्ट हे या पंथाचे पुरस्कर्ते व अभिमानी असें समजलें जातें. या दोघांनीं आपापल्या देशांतील कलाकौशल्याला प्रत्यक्ष मदत दिली व परकीय मालावर जबर जकाती बसवून आपल्या देशांतील कारागिरांना परकीय कारागिरांच्या स्पर्धेपासून सोडाविलें व या योगानें आपल्या देशाची सांपत्तिक स्थिति व तिच्या द्वारें देशाचें वैभव व सामर्थ्य वाढविण्याचा प्रयत्न केला. क्रॉमवेलच्या काळीं व्यापारामध्यें इंग्लंडचा प्रतिस्पर्धी हॉलंड हा देश होता. या देशाचा व्यापार सर्व जगभर होता व जलमार्गावरील तर बहुतेक व्यापार या देशाच्या व्यापाऱ्यांच्या हातांत होता. हॉलंडचें हें व्यापारी व आरमारी वर्चस्व हाणून पाडण्याकरितां इंग्रजी इतिहासज्ञांस पूर्णपणें माहीत असलेले प्रसिद्ध नौकानयनासंबंधीं कायदे क्रॉमवेलनें केले. या कायद्यांनीं इंग्रज व्यापाऱ्यांना हॉलंडच्या गलबतांतून मालाची नेआण करण्याची मनाई केली. इंग्लंडांतून बाहेर जाणारा माल किंवा आंत येणारा माल इंग्रजांनीं बांधलेल्या, इंग्रजांच्या मालकीच्या व इंग्रज नावाड्यांनीं चालविलेल्या गलबतांतच आला पाहिजे असा सक्त नियम

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रॉमवेलनें केला व या कायद्याचा इष्ट हेतु लवकरच साध्य झाला. या कायद्यानें हॉलंडच्या व्यापारी वर्चस्वास मोठाच धक्का बसला व इंग्लंडांतील गलबतें बांधण्याच्या व नावाड्याच्या धंद्यास फारच तेजी आली. व त्याच्या अनुषंगानें दुसऱ्याही धंद्यांचा वर पाय निघाला.

वर सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, या उद्दीमपंथाच्या मताची छाप युरोपांतील सर्व राष्ट्रांत बराच काळ टिकली. इंग्लंडामध्यें तर या मताच्या अनुरोधानें झालेले कायदे व जकातीची पद्धति एकोणिसाव्या शतकापर्यंत चालू होती. या मताचा अवशेष म्हणजे इंग्लंडांतील प्रसिद्ध धान्याचे कायदे होत. या कायद्याविरुद्ध चळवळ कॉबडन व ब्राईट या उदारमतवादी मुत्सद्यांनीं १०।१२ वर्षे केली. तेव्हां एकदां हे कायदे १८४६ त नाहींसे झाले. व उद्दीमपंथाचा इंग्लंडमध्यें अगदीं बींमोड होऊन खुल्या व्यापाराच्या तत्वाचा पूर्णपणें जय झाला.

फ्रान्समध्यें उद्दीमपंथाचा अभिमानी व पुरस्कर्ता कोलबर्ट हा मुत्सद्दी होता हें वर सांगितलेंच आहे. त्यानें आपल्या कारकीर्दीमध्यें कारागिरीला पुष्कळ उत्तेजन दिलें व अशा विशेष प्रकारच्या उत्तेजनानें ते ते कारखाने फ्रान्समध्यें भरभराटीस आले हें खरें. तरी पण या सर्व उद्दीमपंथी धोरणाचा देशाच्या सांपत्तिक स्थितीवर व बहुजनसमाजावर इष्ट परिणाम न होतां उलटच परिणाम झाला. कारण हे जे नवे कारखाने उभारले गेले त्याकरितां फ्रान्स सरकारला पुष्कळच खर्च आला. व हा सर्व खर्च फ्रान्समधल्या शेतकरीवर्गावर पडला. वास्तविकपणें फ्रान्स हा देश शेतकीला फार चांगला; परंतु या ठिकाणीं युरोपांत लुप्तप्राय झालेली जहागिरीपद्धति बऱ्याच काळपर्यंत अस्तित्वांत होती. यामुळें आधींच शेतकीसारख्या मोठ्या धंद्याची दैना होती. ह्यांतच कारखाने काढण्यास लागणारा पैसा या हलाख झालेल्या शेतकऱ्यांच्याच बोकांडीं बसला. कारण जहागिरीपद्धतीच्या जुन्या काळच्या नियमानुरूप फ्रान्समधील सरदार, मानकरी, धर्मोपदेशक वगैरे जमीनदार लोक हे करापासून विमुक्त होते. शिवाय फ्रान्समध्यें राजाची सत्ता अनियंत्रित होती. यामुळें राजाच्या दरबारचे लोक व राजाच्या मर्जीतले लोक हे राजाची मर्जी संपादून आपली निरनिराळ्या करांतून मुक्तता करून घेत. सारांश, जहागिरीपद्धतीच्या अवशिष्ट चालींनीं व राजाच्या अनियंत्रित

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सत्तेमुळें फ्रान्समधील बहुतेक सुखवस्तु व श्रीमंत वर्ग हे करापासून मुक्त झाले होते. व राजाच्या चैनीचा अवाढव्य खर्च, राज्यकारभाराचा खर्च व कोलबर्टसारख्या मुत्सद्याच्या एकपक्षी लोकहिताच्या धोरणानें कलाकौशल्याच्या उत्तेजनाचा खर्च—हा सर्व अवाढव्य खर्च मुख्यतः शेतकऱ्यांवर व गरीब लोकांवर पडे. कारण, फ्रान्समध्यें त्या काळीं सरकारच्या उत्पन्नाच्या मुख्य चार बाबीच असत. पहिली बाब दरवर्षी शेतकऱ्याच्या ऐपतीप्रमाणें आकाराला जाणारा जमिनीवरील कर. हा कर फक्त शेतकरी व शेत कसणारे यांवरच पडे हें वर सांगितलेंच आहे. दुसरी 'बाब मिठावरील जबर कराची. हा करही गरीब लोकांच्या वरच जास्त पडे हें उघड आहे. तिसरी बाब देशांतील आयातनिर्गत मालावरील जकाती व प्रांताप्रांतामधील आयातनिर्गत मालावरील जकाती; व शेवटची बाब म्हणजे सार्वजनिक रस्त्यावरील पट्ट्या. अर्थात् या सर्व बाबींचा मुख्य बोजा गरीब रयतेवर व विशेषतः शेतकरीवर्गावरच पडे.

यामुळें फ्रान्समध्यें सामान्य लोकांची स्थिति फारच बाईट झाली होती. परंतु राजा व त्याच्या भोंवतालची मंडळी व वरच्या वर्गाचे लोक यांची सर्व प्रकारें चैन व आबादानी होती. या सर्व सामाजिक, राजकीय व औद्योगिक कारणांनीं फ्रान्समध्यें त्या काळीं सरकार व समाजव्यवस्था हीच अनिष्ट आहे व मनुष्याची स्वाभाविक व नैसर्गिक स्थिति हीच जास्त सुखकर आहे अशा प्रकारच्या कल्पना फैलावत चालल्या. त्यांतच इंग्लंडमधल्या **लॉक** वगैरे तत्वज्ञांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या कल्पनांची भर पडून फ्रान्सांत विचारक्रांति होत होती. या कारणांनीं वया क्रांतीपासून या नव्या विचाराच्या खळबळींतच अर्थशास्त्रांतला निसर्गपंथ उदयास आला. या पंथाचीं राजकीय व सामाजिक मतें फ्रेंच तत्ववेत्त्यांसारखींच होतीं. मनुष्य हा स्वभावतः स्वातंत्र्यप्रिय प्राणी आहे व त्याला पुष्कळ नैसर्गिक हक्क आहेत अगदीं रानटी स्थितींत 'बळी तो कान पिळी' हा न्याय असल्यामुळें कोणत्याही व्यक्तीला आपले स्वाभाविक हक्क उपभोगितां येण्याची खात्री नसते म्हणून मनुष्यें आपले बाकीचे हक्क राखण्याकरितां थोड्याशा स्वातंत्र्यावर पाणी सोडून तें स्वातंत्र्य सरकारच्या हातांत देतात. तेव्हां सरकार हें समाजाला अत्यावश्यक आहे; परंतु तें एक अवश्यक अनिष्टांपैकीं आहे. परंतु सरकारला व्यक्तीचे कांहीं स्वाभाविक हक्क कधींच हिरावून घेतां येत नाहींत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मनुष्याला आपल्या श्रमाचें फळ उपभोगण्याचा हक्क आहे. तसेंच प्रत्येक मनुष्याला आपल्या श्रमाचा होईल तितका फायदा करून घेण्याचा हक्क आहे. प्रत्येक मनुष्याला आपलें हित कशांत आहे हें समजतें व त्याला आपल्या या हिताचा मार्ग पत्करण्याचा हक्क आहे. समाजाचें हित व व्यक्तीचें हित यामध्यें विरोध नाहीं. फ्रेंच तत्वज्ञान्यांच्या व निसर्गपंथाच्या मतें हीं तत्वें स्वयंसिद्ध आहेत, व या तत्वांवरून त्यांनीं आपलीं अर्थशास्त्रविषयक कांहीं प्रमेयें व विशेषतः अप्रतिबंध व्यापाराचें तत्व सिद्ध केलें आहे. मनुष्याचे वरीलप्रमाणें हक्क असल्यामुळें त्याला उद्योगधंद्यास पूर्ण मुभा असली पाहिजे. त्याला वाटेल त्याप्रमाणें आपल्या श्रमाचा मोबदला मिळण्याची संधि पाहिजे. व्यापाराच्या कामांत पूर्ण चढाओढ व करार यांचा अंमल पाहिजे. सरकारला व्यापारांत ढवळाढवळ करण्याचा हक्क नाहीं. सरकारचें काम म्हणजे त्यांनीं मानवजीवित व मालमत्ता यांना सुरक्षितता देणें व त्यांचें संरक्षण करणें इतकेंच आहे. उद्योगधंदे व व्यापारउदीम यांसंबंधीं सरकारनें कायदेकानु करण्यापासून देशाचा फायदा नसून उलट नुकसान आहे. कारण व्यक्तीचें व समाजाचें हित हीं परस्पर विरुद्ध नसावींत व प्रत्येक व्यक्तीला आपलें हित कशांत आहे हें समजण्याचें सामर्थ्य असावें अशी मुळीं ईश्वरी योजनाच आहे. यामुळें व्यापारउदीमाच्या बाबतींत व्यक्तीस पूर्ण मुभा असण्यांत देशाचें हित आहे व व्यक्तिस्वातंत्र्यावरच देशाची सांपत्तिक भरभराट अवलंबून आहे.

या वरील विवेचनावरून निसर्गपंथाचा सर्व रोंख उदीमपंथाविरुद्ध कसा होता हें स्पष्ट होईल. उदीमपंथाचें संरक्षक धोरण होतें. म्हणजे त्या पंथाचें मत व्यापारउदीम यावर सरकारचा दाब पाहिजे; व सरकारनें संरक्षणाचें तत्त्व अंगीकारिलें पाहिज, तरच देशाची सांपत्तिक स्थिति सुधारेल असें होतें. तर निसर्गपंथाचे मताप्रमाणें जें जें होईल तें तें पाहावें हेंच सरकारचें खरें धोरण व यानेंच देशाची सांपत्तिक स्थिति सुधारणार.

निसर्गपंथी लोकांची संपत्तीच्या स्वरूपाची व त्याच्या कारणांची कल्पनाही उदीमपंथी लोकांच्यापेक्षां निराळी होती. त्यांचे मतें देशाची संपत्ति वाढविणारा धंदा शेतकीच होय. जमिनीचे मालक व शेतकरी एवढेच समाजांतले वर्ग धनोत्पादक आहेत. कारण शेतकीच्या उत्पन्नांतून श्रमाचा पूर्ण मोबदला मिळून व भांडवलाचें व्याज व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फायदा निघून शिवाय पुष्कळ निव्वळ उत्पन्न शिल्लक राहतें. याचें कारण शेतकी व खाणीचें काम यांमध्यें मनुष्याच्या श्रमाला निसर्गाची मदत होते. व म्हणूनच खर्चापेक्षां उत्पन्न किती तरी पट जास्त होतें. कारखानदार, व्यापारी, बौद्धिक धंदेवाले व घरगुती चाकरनौकर हे समाजांतील वर्ग जरी उपयोगी आहेत तरी ते अनुत्पादक किंवा वांझ आहेत. यांच्या श्रमापासून देशांत जास्त संपत्ति उत्पन्न होत नाहीं. कारखानदार कच्च्या मालापेक्षां जास्त किंमतीचा पक्का माल तयार करून संपत्ति वाढवितो असे भासेल, परंतु तें खरें नाहीं. कारण, कापसापासून विणकऱ्यानें विणलेलें कापड जास्त मोलवान् असतें खरें, पण कापसाच्या व कापडाच्या किंमतींतील हा फरक म्हणजे विणकऱ्याच्या श्रमाचा निवळ मोबदला आहे. कारण जितकी जास्त किंमत त्यानें निर्माण केली तितकाच त्याला उपजीविकेचा वगैरे खर्च अर्थात् त्याच्या मजुरीचे दिवस खर्च झाले. तेव्हां कारखानदार हे धनाच्या एका रूपाला दुसरें रूप देतात एवढेंच. त्यांच्या श्रमानें देशाची संपत्ति वाढत नाहीं. हे सर्व अनुत्पादक वर्ग जमीनदार व शेतकरी यांच्यावर अवलंबून आहेत. कारण यांची उपजीविका उत्पादकवर्गाच्या निवळ शिलकेपासून होते. ह्मणून प्रत्येक देशानें शेतकीच्या सुधारणेकडे लक्ष दिलें ह्मणजे झालें. शेतकीची सुस्थिति व प्रगति असेल तर इतर उपयुक्त धंदे आपोआप निघतील. परंतु शेतकीची जर दुःस्थिति असेल तर इतर धंद्यांना कितीही उत्तेजन दिलें तरी ते ऊर्जितावस्थेस येणार नाहींत.

याकरितां फ्रेंच राजांनीं कारखान्याच्या उत्तेजनाचा नाद सोडून शेतकीच्या सुधारणेस लागावें. प्रथमतः प्रांताप्रांतांमधील व देशादेशांमधील आयात व निर्गत मालावरील जबर जकाती काढून खुल्या व्यापाराचें धोरण स्वीकारावें. फ्रान्समध्यें चालू असलेली अन्यायाची, भानगडीची व गुंतागुंतीची कराची पद्धत मोडून सर्व जमीनदार व शेतकरी लोकांवर नेमस्त व वाजवी असा सरसकट एकच कर बसवावा. व त्यामध्यें वारंवार फेरबदल करूं नये. या सुधारणा ताबडतोब घडवून आणल्यास फ्रान्समधल्या शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारेल व फ्रान्सच्या तिजोरीची दैनाही नाहींशी होईल. व फ्रान्स सांपत्तिक भरभराटीच्या मार्गास लागेल. अशा प्रकारचें या पथाचें औद्योगिक धोरण होतें. कित्येक इतिहासकारांचें असें ह्मणणें आहे कीं या निसर्गपंथी लोकांच्या ह्मणण्याप्रमाणें फ्रान्समध्यें जर ताबडतोब सुधा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रणा घडवून आणल्या असत्या तर फ्रान्समधली भयंकर राज्यक्रांति व तिचे दुष्परिणाम टळले असते. परंतु या लोकांच्या मतांचा परिणाम अधिकारी लोकांवर झाला नाहीं, व त्यांचीं मतें व प्रमेयें त्यांच्या पुस्तकांतच राहिलीं. मात्र त्यांच्या अप्रतिबंध व्यापाराच्या तत्त्वाचा कांहीं काळानें ॲडाम स्मिथनें फैलाव केला, व एक दोन शतकें तरी हें तत्त्व अबाधित राहिलें.

निसर्गपंथानंतरच्या अर्थशास्त्राच्या पंथाचा जनक **ॲडाम स्मिथ** होय. ॲडाम स्मिथच्यापूर्वी इंग्लंडमध्यें सुद्धां उदीमपंथाच्या विरुद्ध मताचे पुष्कळ लेखक झाले. त्यांत ह्यूम या इतिहासकाराचे अर्थशास्त्रविषयक निबंध फार महत्वाचे आहेत; परंतु या सर्व ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील ग्राह्यांश ॲडाम स्मिथच्या अभिमत ग्रंथांत आल्यामुळें ॲडाम स्मिथच्या उज्ज्वल कीर्तिमध्यें या ग्रंथकारांचीं नावें मावळून गेल्यासारखीं झालीं आहेत. ज्याप्रमाणें ॲरिस्टाटलला तर्कशास्त्राचा जनक समजतात त्याप्रमाणें ॲडाम स्मिथला अभिमत अर्थशास्त्राचा जनक समजतात. याचा अर्थ त्यानें सर्व शास्त्र अगदीं अथपासून इतिपर्यंत नवेंच केलें असा मात्र नव्हे. आतांपर्यंत आपण पाहिलेंच आहे कीं, अर्थशास्त्रासंबंधीं दोन पंथ ॲडाम स्मिथच्या पूर्वींच उदयास आले होते. परंतु ॲडाम स्मिथ यानें आपल्यापूर्वी झालेल्या अर्थशास्त्रविषयक वाङ्मयापासून घेण्यासारख्या सर्व गोष्टी ग्रहण करून आपल्या बहुश्रुतपणानें, विचारानें व अवलोकनानें मिळविलेल्या ज्ञानाची त्यांत भर घालून या शास्त्राला व्यवस्थित व संघटित असें स्वरूप दिलें. त्यानें या शास्त्राची मर्यादा ठरवून त्याची स्पष्ट अशी व्याख्या केली. या शास्त्रांतील निरनिराळे प्रश्न व विषय हे एकमेकांशीं कसे संलग्न आहेत व ते परस्परावलंबी असून कांहीं सर्वमान्य साधारण तत्त्वांपासून कसे सिद्ध होतात, हें आपल्या सुंदर विचारसरणीनें व विशेषतः विषद भाषाशैलीनें त्यानें लोकांच्यापुढें मांडिलें. यामुळें ॲडाम स्मिथचा ग्रंथ एकदम विद्वन्मान्य होऊन त्याच्या मतांचा प्रसार झपाट्यानें होऊं लागला व युरोपांतील इतर देशांतही त्याच्या पुस्तकाचीं भाषांतरें व रूपांतरें होऊं लागलीं. इंग्लंडमधील प्रसिद्ध मुत्सद्दी **पिट** हा **स्मिथ**च्या मताचा अभिमानी झाला.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ॲडाम स्मिथचा ग्रंथ पंचपुस्तकात्मक आहे. राष्ट्रीय संपत्ति ही राष्ट्रांतील वार्षिक श्रमाचें फळ आहे, या विधानापासून पहिल्या पुस्तकाला प्रारंभ केलेला आहे. या विधानानें ॲडाम स्मिथनें उद्दीमपंथ व निसर्गपंथ ह्या दोहोंपासून आपल्या मीमांसेचा फरक दर्शविला आहे. उद्दीमपंथानें पैसा व परकी व्यापार हीं संपत्तीचीं मुख्य साधनें आहेत असें प्रतिपादन केलें होतें; तर निसर्गपंथानें शेतकीला सर्व संपत्तीची जननी केलें होतें. ह्या दोन्ही पंथांचा एकतर्फीपणा दाखविण्याकरितां व आपल्या मीमांसेचें संपूर्णत्व स्थापन करण्याकरितां संपत्तीचें तिसरें उपेक्षित कारण मानवी श्रम होत असें प्रतिपादन करून स्मिथनें अभिमत पंथांतील कारणत्रयीचा संप्रदाय पाडला.

राष्ट्रीय संपत्तीचीं भांडवल, जमीन व श्रम अशीं तीन कारणें आहेत, हें त्यानें प्रथमतः दाखविलें आहे व मग श्रमाच्या ज्या एक विशेष गुणावर संपत्तीची कमीअधिक वाढ अवलंबून आहे त्याचें विशेषतः वर्णन केलें आहे. श्रमाचा हा गुण ह्मणजे श्रमविभागाचें तत्व होय. ॲडाम स्मिथनें अर्थशास्त्रामध्यें या तत्वाचा एक नवा शोधच लाविला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. समाजांत श्रमविभागाचें तत्व सुरू झालें म्हणजे प्रत्येक माणसाच्या बऱ्याच गरजा दुसऱ्याकडून भागविल्या जातात, म्हणून मालाच्या अदलाबदलीस सुरुवात होते व ही अदलाबदल सुलभ रीतीनें होण्याकरितां विनिमयसामान्य म्हणून पैसा अस्तित्वांत येतो. तसेंच मालाची अदलाबदल मालाचें मोल ठरल्याखेरीज होत नाहीं. मालाच्या मोलाचें खरें प्रमाण म्हणजे तो माल उत्पन्न करण्यास लागणाऱ्या श्रमाचें परिमाण होय. सारख्या परिमाणाच्या श्रमाची किंमत सर्व काळीं व सर्व ठिकाणीं सारखीच असते. सामान्यतः पदार्थांचें मोल पैशामध्यें मोजलें जातें व त्यालाच पदार्थाची किंमत म्हणतात. पैशाला उत्तम वस्तु म्हणजे सोनेंरुपें, कारण त्यांचें मोल सहसा बदलत नाहीं. समाजाच्या प्रथमावस्थेंत वस्तूची किंमत बहुतांशीं श्रमावरच अवलंबून असते. परंतु समाजाच्या परिणतावस्थेंत किंमतीमध्यें तीन घटकावयव असतात. भाडें अगर खंड, मजुरी व नफा. जमीनदाराला भाडें मिळतें. कामगारांला मजुरी मिळते व संपत्ति उत्पन्न करणाराला नफा मिळतो. समाजाची संपत्ति ज्या प्रमाणानें वाढते, त्या प्रमाणानें भाडें व मजुरी वाढत जातात,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परंतु देशाच्या सांपत्तिक वाढीबरोबर नफा मात्र कमी होतो. कारण जसजसें देशांत भांडवल जास्त वाढतें तसतशी भांडवलवाल्यांत धंद्याबद्दल चढाओढ होऊन भांडवलवाल्यांचा नफा कमी होत जातो. तरी पण कांहीं विशिष्ट कारणांनीं निरनिराळ्या धंद्यांतील मजुरी व नफा यांमध्यें कायमचा फरक दिसून येतो.

दुसऱ्या पुस्तकामध्यें भांडवल, त्याची वाढ व त्याची सुस्थिति यासंबंधाचें विवेचन आहे. भांडवलाचे दोन प्रकार आहेत. एक स्थिर भांडवल व दुसरें चल भांडवल. यंत्रसामग्री, कारखान्याच्या इमारती वगैरे, शेताची कायमची सुधारणा व धंद्यांचें व कलांचें ज्ञान हें स्थिर भांडवल होय. चल भांडवल म्हणजे पैसा, कारखानदाराच्या ताब्यांतील अन्नसामग्री, कच्चा माल व कारखानदाराच्या हातांतला पक्का माल. देशाच्या पैशाची दरवर्षीं होणारी मोडतोड व झीज हीं भरून काढणें बरेंच खर्चाचें काम असतें, म्हणून देशांत व्यापारी पत, विश्वास व सचोटी यांचा उदय झाल्यावर कागदी चलन सुरू होतें व त्याचे योगानें बराच खर्च वांचतो. या पुस्तकाच्या शेवटीं ॲडाम स्मिथनें स्वाभाविकपणें उद्योगधंद्याच्या पायऱ्या कशा लागतात व देशांत वाढणारें भांडवल स्वाभाविक तऱ्हेनें कशा क्रमानें निरनिराळ्या धंद्यांत गुंतविलें जाईल हें सांगितलें आहे. ॲडाम स्मिथच्या मतानें भांडवल प्रथमतः शेतकींत जाईल. कारण तेथें सृष्टि मानवी श्रमाला मदत करीत असते. म्हणून या उद्योगांत फारच फायदा असतो नंतर कारखाना, नंतर देशी व्यापार, मग परदेशी व्यापार व शेवटीं परदेशी अप्रत्यक्ष व्यापार, हा धंद्याच्या वाढीचा नैसर्गिक क्रम आहे.

या दोन पुस्तकांत ॲडाम स्मिथनें अर्थशास्त्राचा तात्विकदृष्ट्या विचार केला आहे व पुढील अर्थशास्त्रकारांनीं ॲडाम स्मिथच्या विवेचनांतील याच तात्विक भागांत कोठें भर घातली आहे तर कोठें त्याच्या मतांत फरक केला आहे.

ॲडाम स्मिथचें तिसरें व चौथें पुस्तक हीं ऐतिहासिक आहेत. तिसऱ्यामध्यें युरोपांत निरनिराळ्या धंद्यांची व एकंदर संपत्तीची वाढ कशी व कोणत्या कारणानें झाली याचा इतिहास दिला आहे. चौथ्यांत आपल्यापूर्वीं होऊन गेलेल्या पंथांची हकीकत देऊन त्यांच्यावर टीका केली आहे. यामध्यें विशेषतः उदीमपंथाच्या हेतूचें व त्यांच्या साधनांचें सविस्तर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खंडण आहे. निसर्गपंथाशीं ॲडाम स्मिथचा विरोध थोड्याच बाबतींत होता. पुष्कळ बाबतींत त्याचें व ॲडाम स्मिथचें मतैक्यच होतें. म्हणून या पंथावर ॲडाम स्मिथनें फारशी सविस्तर टीका केली नाहीं. ॲडाम स्मिथच्या ग्रंथाच्या शेवटल्या पुस्तकांत सरकारचीं कर्तव्यकर्में व त्यांच्या सिद्ध्यर्थ लागणारा खर्च याचा प्रथम विचार करून मग हा खर्च सरकार कोणकोणत्या उत्पन्नाच्या बाबीनें भागवितें हें सांगितलें आहे. सुधारलेल्या सर्व देशांत बहुधा सरकारचें बहुतेक उत्पन्न करांपासून उत्पन्न होतें असें ॲडाम स्मिथनें दाखविलें आहे; व पुढें कराचे चार नियम दिले आहेत, व करांचें वर्गीकरण देऊन प्रत्येक कर हा समाजांतील कोणकोणत्या वर्गावर अखेर पडतो व त्यांचा संपत्तीच्या वाढीवर काय परिणाम होतो हें सांगितलें आहे व शेवटीं राष्ट्रीय कर्जाची मीमांसा करून ग्रंथ समाप्त केला आहे.

ज्याप्रमाणें बेकन हा पाश्चात्य शास्त्रीय प्रगतीच्या आधीं उदयास आला, परंतु त्यानें शास्त्राची विलक्षण प्रगति होईल असें भविष्य केलें, त्याप्रमाणें ॲडाम स्मिथ हा युरोपांतील औद्योगिक क्रांतीच्या आधीं झाला; व त्याच्या काळीं यंत्रें व अर्वाचीन काळचीं वाफेवर चालणारीं एंजिनें झालीं नव्हतीं. तरी त्यानें आपल्या विलक्षण कल्पनाशक्तीनें भावी संपत्तीच्या वाढीच्या कारणांचा विचार करून संपत्तीची विलक्षण वाढ होणार असें भाकीत केलें होतें; व तें भाकीत सर्वतोपरी खरें ठरलें.

त्याचे नंतरचा अर्थशास्त्राला एका महत्वाच्या प्रश्नाची जोड करून देणारा ग्रंथकार म्हणजे **मालथस** होय. मालथसचें नांव लोकसंख्येची मीमांसा या प्रश्नाशीं अगदीं खिळलेलें आहे; परंतु त्याचें या प्रश्नाकडे एका आकस्मिक प्रसंगानें लक्ष गेलें.

गाडविन् म्हणून त्या काळीं नांवाजलेला असा मोठा ग्रंथकार होऊन गेला. त्यानें सामाजिक प्रश्नासंबंधीं लोककल्याणाच्या हेतूनें व लोकांची स्थिति सुधारण्याकरितां पुष्कळ लेख व ग्रंथ लिहिले. त्या एकामध्यें त्याचें असें म्हणणें होतें कीं, जगांत किंवा एखाद्या देशांत संपत्ति कमी असते म्हणून लोक दारिद्र्यांत, दैन्यावस्थेंत व हालांत राहतात असें नाहीं. देशांत संपत्ति सर्व लोकांना पुरेशी असते व नेहमीं पुरेशी राहील. मात्र देशांतील सर्व वर्गांमध्यें संपत्तीची व श्रमांची सारखी वांटणी झाली पाहिजे. हल्लीं श्रीमंत लोक मुळीं श्रम न करतां अन्यायी कायद्याच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

8372

मदतीनें संपत्तीचा मोठा वांटा पटकावितात. यामुळे गरीब लोकांस जीवापाड श्रम करूनही पोटापुरता संपत्तीचा वांटा मिळत नाहीं; व म्हणूनच त्यांना हालांत, दुःखांत व एकंदर दैन्यांत दिवस कंठावे लागतात. म्हणून संपत्तीची वांटणी न्यायाची केल्यास व प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या उपजीविकेकरितां श्रम करावयाचेंच असा निश्चय केल्यास सर्वत्र सुख व शांति नांदेल; व असें एकदां झालें म्हणजे सर्वांना आपलीं मनें सुसंस्कृत करण्यास वेळ मिळेल. देशांत सर्व लोक सुखी व ज्ञानवान् होतील. मग गुन्हे, दुःख, हाल वगैरे सर्व अनिष्ट प्रकार समाजांतून नाहींसे होऊन सर्वत्र सत्ययुगास सुरुवात होईल. अशा प्रकारच्या विचारसरणींतील एक ढोबळ चूक दाखविण्याकरितां मालथस यानें आपला निबंध लिहिला. मालथसच्या मतें ही घोडचूक म्हणजे मानवी स्वभावांतल्या एका प्रवृत्तीची विस्मृति होय. मालथसनें असें दाखविलें कीं, असा समाज स्थापन झाला आहे अशी कल्पना केली तरी हें सत्ययुग शाश्वत टिकणारें नाहीं. पुनः कलियुगास प्रारंभ झालाच पाहिजे. कारण, सर्व मनुष्यांची सुस्थिति आहे असें मानलें म्हणजे प्रत्येक मनुष्य लग्न करील. कां कीं, विवाहाची प्रवृत्ति मनुष्याला उपजत आहे व प्रत्येक कुटुंबाची सुस्थिति आहे असें मानलें म्हणजे मानवी प्राण्याच्या प्रजोत्पादनशक्तीला अमर्यादित मुभा मिळेल. मनुष्याला लागणारें अन्न गणितश्रेढीनें वाढतें तर मनुष्याची वाढ भूमितिश्रेढीनें होते. यामुळें मनुष्यें इतकीं वाढतील कीं, सर्वांना अन्न मिळण्याची पंचाईत पडून पुनः जीवनार्थकलह सुरू होईल व सदृढ मनुष्यें आपल्याला जास्त संपत्ति मिळवितील व संपत्तीची विषमता व त्यापासून होणारें दुःख व हालअपेष्टा हीं जगांत अवतरतील. तेव्हां ज्या कारणानें या मनुष्यस्वभावांतील सत्ययुग नाहींसें होईल त्याच कारणानें असें सत्ययुग अस्तित्वांतच येणार नाहीं. तेव्हां जगांत लोकसंख्या मर्यादित राहण्यास दुष्काळ, सांथ, आजार, दुःखें वगैरे स्वाभाविक आपत्ती व अनीति, लढाया वगैरे कृत्रिम आपत्ती या पाहिजेत. तेव्हां ही [illegible] मर्यादित करणारीं साक्षात् कारणें म्हणजे सृष्टिक्रमां[illegible] भागच आहे.

या पुस्तकाबद्दल मालथसवर धर्माभिमानी लो[illegible] टीका झाली. कारण, त्याच्या विचारसरणीप्रमाणें [illegible]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ईश्वरनिर्मित जगांत सतत राहणार असें ठरत असल्यानें देवावर अन्यायीपणाचा दोष येतो. परंतु याचें पुस्तक श्रीमंत लोकांना मात्र आवडलें. कारण, गरीब लोकांची दुःस्थिति त्यांनीं आपल्या अविचारानें आपणावर ओढून आणलेली आहे, असा त्याच्या प्रतिपादनाचा एकंदर रोंख होता.

या निबंधाच्या दुसऱ्या आवृत्तींत मालथसनें पुष्कळच फरक केला. खरोखरी त्याचा ग्रंथ नवीनच झाल्याप्रमाणें झाला. पहिल्या आवृत्तीइतकी एककली विचारसरणी त्यामध्यें नव्हती. आपल्या ह्मणण्यास त्यानें ऐतिहासिक पुरावा पुष्कळ जोडला. विशेषतः लोकसंख्या मर्यादित करणारें आणखी एक कारण प्रमुखत्वेंकरून त्यानें पुढें केलें. तें कारण म्हणजे दूरदर्शीपणा हें होय. जर मनुष्यांनीं लग्नाच्या बाबतींत दूरदर्शीपणा दाखविला व आपल्या बायकोचें व भावी मुलांचें चांगल्या रीतीनें संगोपन करतां येईल अशी सांपत्तिक स्थिति प्राप्त होईपर्यंत लग्नाचा विचार पुढें ढकलला तर लोकसंख्या कमी करणाऱ्या साक्षात् कारणांचा जोर कमी होईल. याप्रमाणें मालथसनें आपल्या पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तींत समाजसुधारणेची शक्यता कांहीं अंशानें कबूल केली; परंतु ही सुधारणा घडून येण्यास मनुष्यांमध्यें विवाहसंबंधीं दूरदर्शीपणा व आपल्या मुलांबाळांचें संगोपन आपणच केलें पाहिजे अशी स्वावलंबी भावना उत्पन्न झाली पाहिजे असें प्रतिपादन केलें.

याच्या पुढला अर्थशास्त्रकार म्हणजे रिकार्डो. यानें भाड्याची एक नवीन मीमांसा काढली. तसेंच राष्ट्रांराष्ट्रांमधील व्यापाराच्या तत्त्वाचा ऊहापोह केला. रिकार्डोनें अर्थशास्त्र हें एक भूमितीसारखें तार्किक शास्त्र आहे असें प्रतिपादन केलें. या शास्त्राला अवलोकनाची गरज नाहीं. ज्याप्रमाणें संख्या व परिमाण यासंबंधींच्या कांहीं स्वयंसिद्ध तत्त्वांपासून गणितशास्त्र आपलीं सर्व तत्त्वें काढितें, त्याप्रमाणें मानवी स्वभावाच्या कांहीं स्वयंसिद्ध तत्वांपासून तार्किक पद्धतीनें सर्व प्रमेयें व सिद्धान्त मध्यें शास्त्र काढितें. या शास्त्राचीं विधानें गणिताप्रमाणेंच सर्व काळीं व कर्मी असतें म्हणून समाजाच्या कोणत्याही स्थितींत सारखींच लागू पडतात. नाहीं. देशांत संपत्तिस्वरूप रिकार्डोनें दिलें ही गोष्ट फार अनिष्ट झाली. मात्र देशांतील सर्व स्वपद्धतीनें काढलेल्या या शास्त्रांतील पुष्कळ सिद्धांतांचा पाहिजे. हल्लीं श्रीमंततीशीं विरोध येऊं लागला व म्हणूनच या शास्त्राच्या देण्याबद्दल ओरड होऊं लागली.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'अर्थशास्त्राचीं व कराचीं तत्वें' या नावाच्या पुस्तकांत रिकार्डोचे बहुतेक सर्व विचार आलेले आहेत. रिकार्डोचा हा ग्रंथ म्हणजे या शास्त्रावरील साग्र व संपूर्ण असा ग्रंथ नाहीं; तर तो माल, किंमत, भाडें, मजुरी, नफा, कर, पैसा, पेढया इत्यादि अर्थशास्त्रांतील विषयांवरील एक निबंधसंग्रह आहे. तरी पण रिकार्डोच्या या निरनिराळ्या निबंधांतील विचारसरणी सारखीच असून त्या सर्वांमध्यें कांहीं एक सामान्य तत्वें प्रतिबिंबित झालेलीं आहेत यांत शंका नाहीं. या ग्रंथांत संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या विषयापेक्षां संपत्तीच्या वांटणीच्या विषयालाच ग्रंथकारानें जास्त महत्व दिलेलें आहे. देशांत संपत्ति उत्पन्न झालेली आहे असें गृहीत धरून त्या संपत्तीची समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांमध्यें वांटणी कशी होते व विशेषतः समाजाच्या प्रगतीच्या निरनिराळ्या पायऱ्यांमध्यें या वांटणींत कसकसा फरक होत जातो या प्रश्नाचाच ऊहापोह रिकार्डोनें विशेष प्रकारें केला आहे.

रिकार्डोच्या सर्व मतांची गुरुकिल्ली म्हणजे त्याची किंमतीची किंवा मोलाची मीमांसा होय. त्याच्या मतानें ज्या मालाचा पुरवठा आपल्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तितका वाढवितां येतो, अशा मालाचें मोल चढाओढीच्या अमदानींत त्या मालाच्या उत्पत्तीला लागणाऱ्या श्रमावर अवलंबून असतें. व्यावहारिक भाषेंत बोलावयाचें म्हणजे मालाची किंमत त्याच्या उत्पत्तीच्या खर्चावर अवलंबून असते. संपत्तीच्या उत्पत्तीला भांडवल लागतें खरें, परंतु भांडवल म्हणजे सांठविलेले श्रम होत. तेव्हां मालाची किंमत म्हणजे त्याला लागणाऱ्या श्रमाची किंमत होय. याप्रमाणें रिकार्डोनें संपत्तीच्या एकाच कारणाला वाजवीपेक्षां फाजील महत्व दिलें. रिकार्डोच्या एकल्ली मतावरच सामाजिकपंथी ग्रंथकारांची मोठी भिस्त आहे, हें पुढील एका पुस्तकांत सामाजिकपंथाचा इतिहास द्यावयाचा आहे त्या वेळीं जास्त खुलासेवार दिसून येईल.

या तत्वाच्या विवेचनानंतर रिकार्डोनें समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांमध्यें संपत्तीची वांटणी कशी होते हें दाखविण्याचा उपक्रम केला आहे व प्रथमतः त्यानें आपल्या प्रसिद्ध भाड्याच्या उपपत्तीचा ऊहापोह केला आहे. या उपपत्तीचा 'वांटणी' च्या एका भागांत सविस्तर विचार करावयाचा आहे. तेव्हां येथें त्याचें सामान्य स्वरूप दाखावेलें म्हणजे बस्स

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होईल. जरी भाड्याची उपपत्ति हल्लीं रिकार्डोच्या नांवाखालीं मांडते तरी त्याच्यापूर्वी अंडरसन, मुंबई हायकोर्टाच्या न्यायाधिशाच्या पदवीप्रत चढलेले वेस्टसाहेब व प्रसिद्ध अर्थशास्त्री मालथस या तिन्ही ग्रंथकारांच्या लेखांत ही उपपत्ति दृष्टोत्पत्तीस येते व ही गोष्ट रिकार्डो यानेंही कबूल केली आहे. थोडक्यांत या उपपत्तीचें स्वरूप असें आहे. जमिनीचें भाडें म्हणजे जमिनीच्या उत्पादक शक्तीबद्दल जमीन कसणारानें जमिनीच्या मालकास दिलेली किंमत होय, व या किंमतीचें मान जमीन कसण्यास लागणारा खर्च व जमिनीच्या उत्पन्नाची येणारी किंमत यांच्या अंतराबरोबर असते व जसजशी देशाची लोकसंख्या वाढते तसतशी धान्याची किंमत वाढते व धान्याची किंमत वाढली म्हणजे कमकस जमिनीची लागवड करणें शक्य होतें. परंतु या अगदीं निकृष्ट कसाच्या जमिनीचें भाडें येत नाहीं व या जमिनीचें उत्पन्न व सुपीक जमिनीचें उत्पन्न यांच्या अंतराइतकें जमिनीचें भाडें येतें. धान्याच्या किंमतीचा भाडें हा घटकावयव नसतो. तर धान्याच्या किंमती वाढल्यामुळें भाडें वाढतें.

रिकार्डोच्या विचारसरणींत या भाड्याच्या उपपत्तीला विशेष महत्त्व आलेलें आहे. याचें कारण असें आहे कीं, त्यानें या उपपत्तीवरून समाजाच्या एकंदर सांपत्तिक स्थितीबद्दल व त्या समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांच्या सांपत्तिक स्थितीबद्दल कांहीं विशिष्ट अनुमानें काढिलीं आहेत. त्याचे मतें देशाची जसजशी वाढ होते व लोकसंख्या वाढते तसतसे धान्याचे भाव चढत जातात व याचा परिणाम असा होतो कीं, जमीनदाराचें भाड्याचें उत्पन्न सारखें वाढत जातें. धान्याचे भाव वाढले म्हणजे मजुरांच्या उपजीवनाचा खर्च वाढतो व यामुळें मजुरीचे दर वाढतात. परंतु या वाढत्या मजुरीच्या दरापासून मजुरांची सांपत्तिक स्थिति सुधारते असें मात्र नाहीं. कारण जीविताच्या अवश्यकालाच किंमत जास्त पडूं लागते व मजुरी जास्त झाली कीं, व्यापाऱ्यांचा व कारखानदारांचा नफा कमी होतो. अशा प्रकारचीं अनुमानें रिकार्डोनें आपल्या उपपत्तीपासून काढिलीं आहेत. त्याच्या खरेखोटेपणाचा पुढल्या भागांत विचार करावयाचा आहे. तेव्हां सध्या इतकी माहिती पुरे आहे.

रिकार्डोच्या मतांतील विशेष महत्त्वाचें दुसरें मत म्हणजे परकी व्यापारासंबंधीं होय. परकी व्यापाराचा विशेष फायदा कोणता व कोणत्या परि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यतींत तो व्यापार चालूं शकतो याचें रिकार्डोनें मोठ्या मार्मिक तऱ्हेनं
वेचन केलें आहे. त्याच्या ह्मणण्याप्रमाणें परदेशी व्यापाराचा खरा व
च फायदा हा होय कीं, त्याचे योगानें देशांतील भांडवल व श्रम यांच्या
बदला आधिक माल मिळूं शकतो, म्हणजे परकी व्यापाराच्या योगानें
णूं कांहीं देशाची संपत्ति वाढल्याप्रमाणें होते. याही विषयाचा पुढें
ापल्यास विशेष तऱ्हेनें विचार करावयाचा आहे. तेव्हां सध्या इतकें विवे
न बस्स आहे.

ज्याला अर्थशास्त्राचे इतिहासकार अभिमत अर्थशास्त्र ह्मणतात, तें
ख्यतः या तीन ग्रंथकारांनीं बनविलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. यापुढील
पंथाचा अभिमानी व पुरस्कर्ता ह्मणजे जॉन स्टयूअर्ट मिल्ल होय. ॲडाम
स्मिथच्या अर्थशास्त्रावर पुष्कळ ग्रंथकर्त्यांनीं आक्षेप घेतले. यामुळें अर्थ-
ास्त्रांतील पुष्कळ प्रश्न पुनः वादग्रस्त बनले; शिवाय रिकार्डोनंतर व कांहीं
ंशीं त्याच्याच एककल्ली सिद्धान्तामुळें सामाजिक पंथ नांवाचा एक अर्थ-
ास्त्रांत नवीन पंथ निर्माण झाला. या पंथाचा हेतु संपत्तीची वांटणी
पायानें व समतेनें करण्याचा होता. या पंथाची हकीकत या ग्रंथाच्या
तिसऱ्या पुस्तकांत दिली असल्यामुळें येथें त्याची पुनरुक्ति करीत नाहीं.
रंतु या पंथानेंही अभिमत अर्थशास्त्राच्या कांहीं प्रमेयांच्या सत्यत्वाबद्दल
ोकांच्या मनांत संशय उत्पन्न केला. तसेंच अर्थशास्त्रविषयक कांहीं
नवीनच प्रश्न उपस्थित झाले. या सर्व नवीन सामग्रीचा उपयोग करून
मिल्लनें जुन्याच पायावर व जुन्याच पद्धतीनें परंतु सामाजिक पंथानें व
उदयोन्मुख अशा ऐतिहासिक पंथानें आणलेल्या नव्या ज्ञानाचा उपयोग
करून एक मोठा व्यापक ग्रंथ लिहिला. अर्थशास्त्रावरील त्याचा पहिला
"अर्थशास्त्रांतील कांहीं निकाल न लागलेल्या प्रश्नांसंबंधीं" होता.
ा ग्रंथांत केलेल्या विवेचनाचा पुढें मिल्लनें आपल्या प्रसिद्ध ग्रंथांत उपयोग
केला. मिल्लची महत्वाकांक्षा "अर्वाचीन ॲडाम स्मिथ" लिहिण्याची
होती, व ती पुष्कळ अंशीं सफलही झाली. सुमारें पन्नास वर्षें अर्थ-
शास्त्रावरील मिल्लचें पुस्तक म्हणजे एक मोठा आधारभूत ग्रंथ गणला जात
असे. मिल्लच्या लेखांचा व ग्रंथांचा प्रसाद हा एक विशेष गुण आहे.
तसेंच प्रतिपक्षाचीं मतें योग्य तऱ्हेनें मांडून मग त्यांचें यथार्थ खंडण कर-
ण्याची त्याची शैली वर्णनीय आहे. तसेंच कोणत्याही तत्वाला योग्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दाखला व उपमा देऊन तें विषद करण्याची हातोटी मिल्लला उत्तम सा[…] होती. यामुळें त्याचें पुस्तक फार लोकप्रिय झालें, इतकेंच नव्हे तर अ[…] शास्त्रांतील तत्वें व प्रमेयें हीं सामाजिक प्रश्नांना कशीं लागू करावया[…] याचाही त्यानें ऊहापोह केला असल्यामुळें तें पुस्तक ॲडाम स्मिथच्या पुस्तकापेक्षांही जास्त महत्वाचें आहे असें लोकांस वाटलें. मिल्लनें शास्त्राच्या तार्किक पद्धतीचें समर्थन केलें आहे व बहुतेक ठिका[…] रिकार्डोचीं मतेंच प्रतिपादन केलीं आहेत.

मिल्लच्या पहिल्या ग्रंथांत पांच विषयांवर पांच निबंध आहेत. पहि[…] निबंधाचा विषय म्हणजे राष्ट्राराष्ट्रांमधील व्यापाराचे नियम हा होय. याम[…] मिल्लनें असें दाखविलें आहे कीं, दोन देशांचा दोन मालांमध्यें व्यापार सु[…] झाला तर त्या देशांची मागणी अशी होते कीं एका मालाची किंम[…] दुसऱ्या मालाबरोबर होते. म्हणजे जरी राष्ट्राराष्ट्रांमधील व्यापार पैशाच्या योगानें चालला तरी तो ऐनजिनसी अदलाबदलीसारखा असता व को[…] विशेष कृत्रिम कारणें अस्तित्वांत नसलीं म्हणजे देशांतील आयात[…] निर्गत माल याची अदलाबदल होऊन व्यापाराची तोंडमिळवणी होते. […] निबंधांतील तत्वांचें मिल्लनें आपल्या प्रसिद्ध ग्रंथांत "राष्ट्राराष्ट्रांतील माग[…]णीचें समीकरण" या नांवाखालीं विवेचन केलें आहे.

दुसऱ्या निबंधाचा विषय 'संपत्तीच्या व्ययाचा उत्पत्तीवर परिणाम' हा होय. यामध्यें सुखवस्तु लोक आपलें खेडेगांवांतील उत्पन्न शहरां[…] राहून खर्च करितात याचा देशाच्या संपत्तीवर काय परिणाम होतो या[…] मिल्लनें विचार केला आहे व जरी कायमचा संपत्तीच्या उत्पत्तीचा अति[…]रेक होणें शक्य नाहीं तरी क्षणिक अतिरेक होणें शक्य आहे हें सिद्ध केलें आहे. तिसऱ्या निबंधांत उत्पादक व अनुत्पादक या शब्दांच्या व्याख्या ठरविण्याचा मिल्लनें प्रयत्न केला आहे; चवथ्यामध्यें व्याज व न[…] यांचा विचार केला आहे व त्यामध्यें नफा हा मजुरीवर कसा अवलं[…] आहे, या रिकार्डोच्या तत्वाचें स्पष्टीकरण केलें आहे; व शेवटच्या निबंधां[…] अर्थशास्त्राची व्याख्या व त्याचीं शास्त्रीय पद्धति याचा विचार केला आ[…] व येथें मिल्लनें रिकार्डोच्या तार्किक पद्धतीचें समर्थन केलें आहे.

यानंतरचा मिल्लचा ग्रंथ म्हणजे त्याचा प्रसिद्ध अर्थशास्त्रावरी[…] ग्रंथ होय. वर सांगितलेंच आहे कीं, या ग्रंथाचा विशेष म्हणजे त्या[…]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषद भाषाशैली व शास्त्रीय तत्वांचें सोदाहरण स्पष्टीकरण होय. मिल्लचीं अर्थशास्त्रविषयक मतें सरासरी जुन्या म्हणजे अभिमत पंथाचींच आहेत. परंतु त्याचा काळ हा संक्रमणावस्थेचा काळ होता व मिल्लचें मन नव्या नव्या कल्पनांचें ग्रहण करण्यास योग्य असें होतें, यामुळें त्यानें पुष्कळ बाबतींत नवीन मतें ग्रहण केलीं आहेत. तो सामाजिक पंथ याचा अभिमानी झाला होता व त्यांच्या कांहीं कल्पनांचा स्वीकार त्यानें आपल्या पुस्तकांत केला आहे. उदाहरणार्थ, पुढील पुस्तकांमध्यें ज्या 'मजुरीफंड' नांवाच्या मजुरीच्या उपपत्तीचा ऊहापोह करावयाचा आहे, त्यावर प्रथमतः मिल्लचा भरंवसा होता, परंतु पुढें ही उपपत्ति वस्तुस्थितीला धरून नाहीं असें त्याच्या ध्यानांत आल्यापासून त्यानें ती उपपत्ति सोडून दिली. परंतु मिल्लच्या या नवीन कल्पनाग्रहणक्षमतेपासून त्याच्या ग्रंथांत नव्याजुन्या कल्पनांची खिचडी होऊन त्यामध्यें बरीच विसंगतता आली आहे; तरी पण मिल्लचें सामान्य धोरण रिकार्डोच्या व मालथसच्या मतांचा अनुवाद करण्याचच असल्यामुळें मिल्ल हा अभिमतपंथीच अर्थशास्त्रज्ञ होता असें ह्मणणें भाग आहे.

यानंतरचे या पंथाचे अभिमानी ग्रंथकार केअर्नस्, फॉसेट, सिजविक् व निकॉलसन् हे होत. पहिल्या दोघांनीं बहुतेक ठिकाणीं मिल्लचाच अनुवाद केला आहे. दुसऱ्या दोघांनीं मात्र ऐतिहासिक पद्धतीचा व अभिमत अर्थशास्त्राविरुद्ध असणाऱ्या दुसऱ्या लेखकांच्या ग्रंथांचा उपयोग करून या जुन्या अर्थशास्त्राचीं प्रमेयें थोड्याबहुत फेरबदलानें सध्याच्याही वस्तुस्थितीशीं कशीं सुसंगत आहेत हें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

रिकार्डो, मिल्ल व केअर्नस् या ग्रंथकारांचे फ्रान्समधील अनुयायी कझन व जे. बी. से यांनींही तार्किक पद्धतीचा सर्वस्वी अवलंब केला व या शास्त्राचीं प्रमेयें सर्व ठिकाणीं व सर्व काळीं सारखींच लागू असलीं पाहिजेत असें प्रतिपादन केलें. परंतु अर्थशास्त्रांतील तत्वें भूमितिशास्त्राच्या तत्वांप्रमाणं त्रिकालाबाधित नसल्यामुळें, अभिमत अर्थशास्त्रांतील सिद्धांतांचा दुसऱ्या देशांतील वस्तुस्थितीशीं विरोध दिसून येऊं लागला. उदाहरणार्थ, अभिमत अर्थशास्त्राचीं तत्वें जर्मनीसारख्या औद्योगिक व राजकीय बाबतींत मागें असलेल्या देशाला लागू पडेनात. यामुळेंच जर्मनींमध्यें ऐतिहासिक पंथाचा उदय झाला. या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऐतिहासिक पंथाच्या थोडेसे आधीं झालेले, परंतु ज्यांच्या श्रमानें ऐतिहासिक पंथ अप्रत्यक्षपणें उदयास आला अशा दोन लेखकांचा येथें उल्लेख करणें रास्त आहे. ते लेखक ॲडम म्युलुर व फ्रेडरिक लिस्ट हे होत.

ॲडाम म्युलुरनें मध्यकाळच्या औद्योगिक संस्था व चाली यांचें समर्थन केलें आहे, व त्याच्या काळच्या उदारमतपंथाचा निषेध केला आहे. त्याचे मतें ॲडाम स्मिथचें अर्थशास्त्र हें व्यक्तीच्या संपत्तीच्या वाढीचें शास्त्र आहे. तें राष्ट्रीय दृष्टीनें विचार करीत नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर तें संपत्तीच्या पलीकडे कांहीं विशेष महत्वाच्या गोष्टी आहेत हेंही जाणत नाहीं. अर्थशास्त्रानें राष्ट्राच्या बौद्धिक, नैतिक व औद्योगिक अशा सर्व बाजूंचा विचार करून राष्ट्राच्या हिताच्या गोष्टी कोणत्या हें ठरविलें पाहिजे असें म्युलुरचें ह्मणणें होतें. श्रमविभाग हा भांडवलाच्या वाढीवर अवलंबून आहे; हें ॲडाम स्मिथच्या ध्यानांत नव्हतें; तसेंच श्रमविभागाच्या तत्वाचें पूरक तत्व श्रमसंघटना याचा ॲडाम स्मिथनें विचार केला नाहीं, वगैरे दोष म्युलुरनें ॲडाम स्मिथच्या ग्रंथांत दाखविले आहेत. शेवटीं म्युलुरचें ह्मणणें असें आहे कीं, ॲडाम स्मिथचें अर्थशास्त्र समुद्रानें वेष्टित अशा इंग्लंडसारख्या पृथक् देशास मात्र लागू आहे; परंतु यांतील तत्वें युरोपांतील इतर देशांस जर लागू केलीं तर ती गोष्ट राष्ट्रीयदृष्ट्या हानिकारक होईल.

मुलुरच्या लेखांत दिसून येणारा राष्ट्रीयपणा लिस्टनें जास्त जोरानें पुढें आणला व त्यानें आपल्या ग्रंथास राष्ट्रीय अर्थशास्त्र असें नांव दिलें. त्याचे मतें स्मिथचें अर्थशास्त्र हें विश्वव्यापी आहे म्हणजे यामध्यें सर्व जग एकाच राज्यपद्धतीखालीं आहे असें गृहीत धरलें आहे. निदान त्यांत जगांत सध्या प्रचलित असलेल्या निरनिराळ्या व स्वतंत्र राज्यपद्धतीकडे कानाडोळा केला आहे व सर्व जगाच्या सांपात्तिक कल्याणाचा मार्ग कोणता हें ठरविलें आहे. त्यानें अप्रतिबंध व्यापाराचें समर्थन केलें आहे तें या दृष्टीनें बरोबरही आहे. परंतु लिस्ट याला या दोन्ही गोष्टी कबूल नव्हत्या. त्याचे मतें मनुष्याच्या स्वभावाकडे लक्ष देतां व सध्याच्या जगाच्या व्यवस्थेकडे लक्ष देतां प्रत्येक राष्ट्रानें आपापल्या हिताकडे पाहणें एकंदरींत हितावह आहे, व खरी मानवी प्रगति या मार्गानेंच होईल. तेव्हां प्रत्येक राष्ट्रानें आपण पूर्णपणें स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण होण्याची खटपट केली पाहिजे. देशाच्या सर्वांगीय वाढीस उद्योगवैचित्र्य अवश्यक आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ह्मणूनच प्रत्येक देशानें शेतकी, कारखाने, व्यापार या सर्व औद्योगिक अंगांची प्रगति केली पाहिजे, व ही प्रगति घडवून आणण्यास संरक्षक पद्धतीचा अंगीकार केल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं. लिस्टच्या मताप्रमाणें समाजाचे किंवा राष्ट्राचे बाल्यावस्थेंत अनियंत्रित व्यापार असावा. कारण अशा व्यापारानें जास्त सुधारलेल्या देशांतून कलाकौशल्याचे जिन्नस देशांत येतात, व त्यांचा लोकांत प्रसार होतो, व ह्यायोगानें लोकांची अभिरुची परिणत होते व वासना व गरजा जास्त वाढतात. असें झाल्यानंतर संरक्षणपद्धतीचा अवलंब केला पाहिजे ह्मणजे देशांत लोकांच्या नवीन वाढलेल्या गरजा, वासना व अभिरुची यांच्या तृप्तिसाठीं कारखाने निघूं लागतात, व असे बाल्यावस्थेंतील कारखाने पूर्ण वाढ झालेल्या कारखान्यांच्या मालाशीं बरोबरीच्या नात्यानें टक्कर देऊं शकत नाहींत. व ह्मणून याकाळीं देशांत संरक्षणपद्धतीचा अंगीकार केला पाहिजे. सर्व धंद्यांची पूर्ण वाढ झाल्यावर व आपल्या देशांतील कारखाने दुसऱ्या देशांशीं टक्कर देण्यास समर्थ झाले ह्मणजे मग पुनः अप्रतिबंधव्यापारपद्धति सुरू केली पाहिजे. कारण, माल उत्तम होण्यास व त्याची किंमत कमी होण्यास चढाओढ अवश्यक आहे. अशी चढाओढ नसल्यास व आपलें गिऱ्हाईक कायम आहे अशी कारखानदारांस खात्री असल्यास सुधारणा करण्याची प्रवृत्ति कमी होण्याचा फार संभव असतो. लिस्टच्या मतें सर्व युरोपांत इंग्लंड मात्र या शेवटल्या स्थितीप्रत आल्यामुळें तेथें अप्रतिबंध व्यापारतत्व फायद्याचें आहे; परंतु जर्मनीला संरक्षण अवश्यक आहे.

लिस्ट याला सर्व जर्मनीच्या संस्थानांचें एक राष्ट्र व्हावें अशी फार इच्छा होती. व त्याच्या संरक्षक पद्धतीचा एक हेतु राष्ट्रीय ऐक्य घडवून आणणें हा होता. कारण संस्थानासंस्थानामधील जकाती काढून सर्व जर्मनीभर अप्रतिबंध व्यापार सुरू करावा व परराष्ट्रांशीं मात्र संरक्षणपद्धतीचा अवलंब करावा असें त्याचें ह्मणणें होतें, व त्याचे लेखांनीं जर्मनीच्या राष्ट्रीय घटनेस फारच मदत झालेली आहे असें जर्मन इतिहासकार ह्मणतात.

ऐतिहासिक पद्धतीचा व समाजशास्त्राचा जनक फ्रेंच तत्वज्ञानी कोम्ट हा होता. याच्या ग्रंथांनींच ऐतिहासिक पद्धतीला प्रथमतः महत्त्व आलें व त्याच्या प्रोत्साहनानें अर्थशास्त्रांतला ऐतिहासिक पंथ अस्तित्वांत आला.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या पंथाचे प्रवर्तक **रोशर, हॅल्डीब्रांड व नाइस** हे होते. या पंथा
मुख्य म्हणणें असें आहे कीं, अर्थशास्त्राचा तात्विकदृष्ट्या विचार कर
करतां येत नाहीं. कारण समाजाचीं औद्योगिक व इतर अंगें यांचा अ
निकट संबंध आहे. तेव्हां प्रत्येक राष्ट्राची औद्योगिक स्थिति इतिहासदृष्ट्या
ठरविली पाहिजे व या ऐतिहासिक निरीक्षणावरून काय ते सिद्धांत का
पाहिजेत. तसेंच अर्थशास्त्रामध्यें सर्व काळीं व सर्व ठिकाणीं व
स्थितींत सारखे लागू पडणारे असे नियम नाहींत. सारांश, अर्थशा
तार्किक शास्त्र नाहीं व त्याची पद्धतिही तार्किक नाहीं, तर हें शास्त्र अनु
विक शास्त्र आहे व त्याची पद्धति ऐतिहासिक आहे.

ऐतिहासिक पंथानें या दृष्टीनें अर्थशास्त्राचा विचार केला आहे,
त्यांच्या श्रमानें अर्थशास्त्राचा सविस्तर इतिहास, तसेंच प्रत्येक देशाचे औ
गिक इतिहास निर्माण झाले आहेत. व या नवीन माहितीवरून त्यांनीं अ
मत अर्थशास्त्रांतील बऱ्याच प्रमेयांचा व विधानांचा खोटेपणा सिद्ध के
आहे. जर्मनीमध्यें हा ऐतिहासिक पंथ व पूर्वी निर्दिष्ट केलेला सामाजिक
यांचें फार प्राबल्य आहे. तर अभिमत अर्थशास्त्राचें इंग्लंडमध्यें फार प्राब
आहे. तरी पण तेथेंही जर्मनीच्या ऐतिहासिक पंथाची छाप अलीकडे
ग्रंथकारांवर पडलेली दिसते.

खुद्द इंग्लंडमध्यें सुद्धां अभिमत अर्थशास्त्राच्या पुष्कळ तत्वांचें
करणारे ग्रंथ प्रसिद्ध होतच आहेत. कांहींजणांनीं नीतिशास्त्रदृष्ट्या
शास्त्राच्या तत्वांचा विचार केला आहे; व नीतिशास्त्रदृष्ट्या हें शा
भयाण आहे असें प्रतिपादन करणारे वाङ्मयविषयक ग्रंथकर्ते **कार्लाइ**
व **रस्किन्** यांनीं या शास्त्राची सररहा निंदा केली आहे.

कांहीं ग्रंथकारांनीं अभिमत अर्थशास्त्रकारांच्या कांहीं बाबतींत
चुका दुरुस्त करून पुष्कळ नवीं प्रमेयें, सिद्धांत व नियम काढण्याचा प्र
केला आहे; व या तऱ्हेनें या शास्त्रांत पुष्कळ भर पडत आली आहे;
तऱ्हेनें पूर्वींच्या शास्त्रांत भर घालणारे ग्रंथकार म्हणजे **जेव्हन्स, मार्श**
वॉकर, कॅर वगैरे होत.

कांहीं ग्रंथकारांनीं अभिमत अर्थशास्त्र हें सर्वथा असत्यमय व
शास्त्र असून अगदीं कुचकामाचें आहे असें प्रतिपादन केलें आहे,
नवीन अर्थशास्त्राची अगदीं पायापासून नव्हे पूर्वींच्या पायासुद्धां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

णून टाकून–सर्व इमारत नवी रचण्याचा आव घातला आहे. असे थकार म्हणजे **प्रो० बेन** व मिस्टर **कोझिअर** हे होत. बेन यांनीं 'संपच्या उत्पत्तीचें तत्व' या नांवानें एका तत्वावर नवीन शास्त्र बनविचा प्रयत्न केला आहे; तर कोझिअर यांनीं 'संपत्तिचक्र' या नांवालीं अर्थशास्त्राची अगदीं कोरीकरकरीत व नवी इमारत बनविण्याचा यत्न केला आहे.

अर्थशास्त्राच्या वरील संक्षिप्त इतिहासावरून या शास्त्राची हळूहळू कशी वाढ होत गेली आहे हें ध्यानांत येईल. "थेंबें थेंबें ळें सांचे" हाच न्याय शास्त्राच्या वाढीलाही लागू असतो. एका ग्रंथकारानें एक कल्पना नवी काढली, दुसऱ्यानें एक तत्व नवीन शोधिलें, तिसऱ्यानें त्याचें उदाहरण हुडकून काढलें, तर चवथ्यानें एखाद्या वस्तुस्थितीची उपपत्ति बसविली; याप्रमाणें हळूहळू शास्त्रांत भर पडत गेली आहे. परंतु कित्येक वेळां नवीन कल्पना काढणारास मात्र आपण सर्व शास्त्रच बदलून टाकीत आहों असा भास होतो. कारण, त्याचें त्यानें काढलेल्या कल्पनेबद्दल विशेष प्रेम असतें; व म्हणून ती त्याला अत्यंत महत्वाची दिसते. ज्याप्रमाणें प्रत्येक बापाला आपला मुलगा बृहस्पतीचा अवतार वाटतो; कारण अंधभक्तीनें सारासारविचार नाहींसा होतो; त्याप्रमाणेंच कल्पनारूपी मानसपुत्राच्याही बद्दल अंधप्रेम वाटतें; व या कारणांनीच पुष्कळ वेळां नवीन एखादी कल्पना काढणारा लेखक मागच्या सर्व ग्रंथकारांस कुचकामाचे ठरवून आपल्यास सर्व ज्ञानाचा मक्ता मिळाला आहे असें मोठ्या आढ्यतेनें सांगतो; परंतु ही गोष्ट अगदीं असंभवनीय आहे. कारण, एकाच ग्रंथकारानें सर्व शास्त्र अथपासून इतिपर्यंत एकदम निर्माण करावें हें उत्क्रांति–तत्त्वाला अगदीं विरुद्ध आहे. ज्याप्रमाणें प्राणिमात्रांत लहान लहान फरक पडत जाऊन कालांतरानें त्यांच्या भिन्न दोन जाती बनत जातात, त्याचप्रमाणें ज्ञानाच्या व शास्त्राच्याही वाढीची गोष्ट आहे व अर्थशास्त्राची वाढही अशीच हळूहळू व क्रमानें झाली आहे, हें मागील संक्षिप्त इतिहासावरून दिसून आलें असेल व पुढील विवेचनावरून तें जास्त स्पष्टपणें दिसून येईल.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग दुसरा.

अर्थशास्त्राची व्याख्या व शास्त्रीय पद्धती.

एखादें स्थळ किंवा प्रदेश पहावयास निघालें असतां ज्याप्रमाणें स्थळाचा किंवा प्रदेशाचा नकाशा जवळ असला म्हणजे तें स्थळ किंवा प्रदेश पहाणें सुलभ जाऊन त्रास व वेळ वांचतो; व शिवाय आपल्या मनोरंजन व ज्ञानप्राप्तिही जास्त करून घेतां येते, त्याप्रमाणेंच कोणत्या विषयाच्या अगर शास्त्राच्या आरंभीं दिलेल्या त्या विषयाच्या अगर शास्त्रा व्याख्येची गोष्ट आहे. त्याचेयोगानें तो विषय किंवा शास्त्र समजण्यास त्यापासून सत्यज्ञान-ज्ञानाचा आभास नव्हे-होण्यास फार मदत हो यामुळें सर्व ग्रंथकारांची प्रथमारंभीं हातीं घेतलेल्या शास्त्राची व्या देण्याची रीत आहे. त्या रीतीस अनुसरून येथेंही अर्थशास्त्राची शा व्याख्या देण्याचा विचार आहे.

अतज्ज्ञ अशा सामान्य माणसास अर्थशास्त्र म्हणजे काय असा केल्यास तो म्हणेल कीं, व्यापारउदीम व उद्योगधंद्यांची माहिती दे जो विषय तें अर्थशास्त्र होय. या व्यावहारिक कल्पनेला पारिभाषिक शब्दां पोषाख चढवून कांहीं ग्रंथकारांनीं हीच अर्थशास्त्राची शास्त्रीय व्याख्या म्ह मानली आहे. उदारहणार्थ, **मॅकलाऊडनें** आपल्या ग्रंथांत अदलाबद अगर विनिमय यांचो मीमांसा किंवा उपपत्ति करणारें शास्त्र तें अर्थशास्त्र हो अशी अर्थशास्त्राची व्याख्या केली आहे. या व्याख्येंत व सामान्य माणस कल्पनेंत पारिभाषिक शब्दांखेरीज दुसरा भेद नाहीं हें वाचकांच्या ते ध्यानांत येईल. परंतु या व्याख्येनें अर्थशास्त्राचा यथार्थ बोध होत न शिवाय या व्याख्येवर अव्याप्तीचा दोष येतो. अर्थात् ही व्याख्या फार सं चित आहे. या व्याख्येंत अर्थशास्त्रांत वास्तविकपणें अंतर्भूत होणाऱ्या विषयांचा समावेश होत नाहीं. कारण, व्यापार किंवा विनिमय य मीमांसा हा अर्थशास्त्राचा एक भाग अगर अंग आहे. परंतु अर्थशास्त्र

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुसरीं अंगें आहेत, तीं या व्याख्येनें वगळलीं जातात; तेव्हां, ही व्याख्या सदोष म्हणूनच टाकाऊ आहे. ”

अर्थशास्त्राची दुसरी एक व्याख्या केली जाते, या व्याख्येप्रमाणें अर्थशास्त्र हें एक नीतिशास्त्राचा भाग गणिलें असून तें मानवी कल्याणाच्या आधिभौतिक साधनांच्या सिद्धीबद्दलच्या व्यक्तीच्या व समाजाच्या कृत्यांचा विचार करतें असें म्हटलें आहे. परंतु ही व्याख्या इतकी व्यापक आहे कीं, तिच्यावर अतिव्याप्तीचा दोष येतो. म्हणजे ही व्याख्या फारच विस्तृत आहे कारण या व्याख्येच्या योगानें नीतिशास्त्र, आरोग्यशास्त्र वगैरे सर्व शास्त्रांचा या शास्त्रांत अंतर्भाव होऊं लागेल. वरील दोन्ही व्याख्येंतील दोष परस्पर विरोधी परंतु अगदीं उघड व स्पष्ट आहेत. यामुळें या दोन व्याख्या एखाद दुसऱ्याच ग्रंथकारानें ग्राह्य धरलेल्या दिसून येतात. सामान्यतः अर्थशास्त्रज्ञ किंवा इतर लोक यांना या दोन्ही व्याख्या पसंत नाहींत असें दिसतें. परंतु या पुढें विचार करावयाची व्याख्या मात्र पुष्कळ ग्रंथांत दिलेली आढळून येते. ती व्याख्या ही. “ संपत्तीची उत्पत्ति, वांटणी व अदलाबदल यांचा ऊहापोह करणारें शास्त्र तें अर्थशास्त्र होय. ”

या व्याख्येमध्यें अर्थशास्त्राच्या तीन अंगांचा प्राधान्येंकरून उल्लेख आलेला आहे. परंतु अर्थशास्त्रावरील बहुतेक ग्रंथांत सरकारच्या कराचीं तत्वें दिलेलीं असतात. तेव्हां हेंही एक अर्थशास्त्राचें अंग आहे. व या दृष्टीनें या अंगाचा व्याख्येंत अंतर्भाव झाला पाहिजे असें ह्मणावें लागतें; तसेंच कांहीं ग्रंथकार व्यय किंवा उपभोग ह्मणून अर्थशास्त्राचें आणखी एक अंग कल्पितात; तेव्हां त्याचाही उल्लेख व्याख्येंत आला पाहिजे. याप्रमाणें अर्थशास्त्रांतील विषयाच्या वाढीबरोबर अर्थशास्त्राच्या व्याख्येंत नवीन होणाऱ्या अंगाचा अन्तर्भाव करावा लागेल. परंतु वरच्या व्याख्येंत स्वीकारलेली व्याख्या करण्याची पद्धति योग्य नाहीं. कारण कोणत्याही पदार्थाची व्याख्या आपण त्यांत अंतर्भूत होणाऱ्या अंगावरून किंवा अवयवावरून करीत नाहीं. तर्कशास्त्रामध्यें ज्याला गुणागम ह्मणतात त्यावरून वस्तूची व्याख्या किंवा लक्षण करणें हीच खरी शास्त्रीय पद्धति आहे. वस्तूच्या संख्यागमावरून किंवा त्यांतील अवयवावरून व्याख्या करणें गैर आहे. अर्थशास्त्राच्या वर दिलेल्या व्याख्येंत हा मोठा दोष आहे. अर्थशास्त्राचीं अमुक अमुक अंगें आहेत असें सांगणें ह्मणजे त्या शास्त्राची व्याख्या करणें नव्हे; तर तें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शास्त्रविषयाचें वर्गीकरण करणें होय. खरी व्याख्या वस्तूमध्यें असलेल्या सर्वसाधारण महत्वाच्या गुणांवरून केली पाहिजे.

वर निर्दिष्ट केलेल्या व्याख्येमध्यें आणखी एक मोठा दोष आहे. तो हा कीं या व्याख्येच्या योगानें अर्थशास्त्राचीं सांगितलेलीं निरनिराळीं अंगें हीं स्वतंत्र व एकमेकांपासून वेगळीं अंगें आहेत असा भास होतो. उदाहरणार्थ संपत्तीची उत्पत्ति व वांटणी या परस्परावलंबी गोष्टी नाहींत असा या व्याख्येवरून एखाद्याचा समज होण्याचा संभव आहे. वास्तविक पहातां अर्थशास्त्राचीं सर्व अंगें परस्परावलंबी आहेत व तीं वेगवेगळीं कधींच करतां येणार नाहींत. विवेचनासाठीं त्याचा निरनिराळा विचार करणें अवश्य असलें तरी संपत्तीचीं हीं अंगें अगदीं एकमेकांत निगडित झालीं आहेत, हें नेहमीं ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. अर्थशास्त्राच्या वरील व्याख्येमधले दोष अर्थशास्त्राचा जनक जो ॲडाम स्मिथ त्यानें आपल्या एका व्याख्येंत टाळले आहेत. त्यानें अर्थशास्त्राची व्याख्या गुणागमावरून केलेली आहे व ह्मणून ती तर्कशास्त्राच्याही नियमानुरूप आहे. यामुळें पुष्कळ आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनीं सुद्धां ती मान्य केली आहे. अर्थशास्त्राच्या ॲडाम स्मिथनें दिलेल्या प्रमेयापासून भिन्न अशीं दुसरीं कितीही प्रमेयें व तत्वें हलीं पुढें आलीं असलीं तरी ॲडाम स्मिथनें केलेलें या शास्त्राचें लक्षण अजूनही कायम आहे. व जरी हें शास्त्र आणखी कितीही वाढलें तरी या व्याख्येमध्यें कांहीं फरक होण्याचें कारण नाहीं.

" राष्ट्राच्या संपत्तीचें खरें स्वरूप व त्याच्या उत्पत्तीचीं कारणें यांचें विवेचन करणारें शास्त्र तें अर्थशास्त्र होय " ही व्याख्या गुणागमानुरूप आहे हें उघड दिसून येईल. ॲडाम स्मिथनें अर्थशास्त्राला व्यवस्थित स्वरूप देऊन त्याचें एक शास्त्र बनविलें असें ह्मणतात तें ह्या व्याख्येवरूनही सिद्ध होतें. ही व्याख्या इतर शास्त्रांच्या व्याख्येप्रमाणें सर्व शास्त्रांच्या रहस्याला अनुरूप अशीच आहे. कला व शास्त्र यांमध्यें भेद दाखवितांना शास्त्राचें रहस्य सांगण्यांत येतें. कला म्हणजे कांहीं एका विषयाचें व्यावहारिक ज्ञान व त्या ज्ञानाच्या प्रत्यक्ष उपयोगाचे नियम होत. परंतु शास्त्र हें एखाद्या विषयाची उपपत्ति किंवा मीमांसा करतें. म्हणजे त्या विषयाचें खरें स्वरूप व त्याचा कारण हीं शोधून काढतें. तेव्हां यथार्थस्वरूपज्ञान व कारणमीमांसा हे शास्त्राचे विशेष गुण आहेत. तेव्हां, अर्थशास्त्र हें जर शास्त्र

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असेल तर त्यामध्येंही हे गुण असले पाहिजेत. व अर्थशास्त्र हें राष्ट्रीय संपत्तीचें शास्त्र आहे असें ॲडाम स्मिथनें त्याचें विशिष्ट स्वरूप सांगितलें आहे. ज्याप्रमाणें वीज हें काय आहे व तिचीं कारणें काय आहेत हें शोधून काढणें विद्युत्शास्त्राचें काम आहे; उष्णतेचें खरें स्वरूप व तिचीं कारणें शोधून काढणें हें उष्णताशास्त्राचें काम आहे; किंवा जीवाचें यथार्थ स्वरूप व त्याचीं कारणें शोधून काढणें हें प्राणिशास्त्राचें काम आहे; त्याचप्रमाणें राष्ट्रीय संपत्तीचें यथार्थ स्वरूप व तिचीं कारणें शोधून काढणें हें अर्थशास्त्राचें काम आहे. या व्याख्येवरून अर्थशास्त्र हें सामाजिक शास्त्राचा एक पोटभेद आहे हें प्रथमतः दृग्गोचरत्तीस येतें. राष्ट्राचा किंवा देशाची किंवा एखाद्या समाजाची संपत्ति–निव्वळ व्यक्तीची नव्हे–म्हणजे काय व ती देशांत किंवा राष्ट्रांत उत्पन्न कोणत्या कारणांनीं होते, याची मीमांसा करणें हें या शास्त्राचें काम आहे. ॲडाम स्मिथची हा व्याख्या व मागें दिलेली व्याख्या ह्यांमध्यें शेवटीं कांहीं फारसा फरक रहात नाहीं हें खरें. अर्थ-शास्त्राचीं उत्पत्ति, वांटणी व अदलाबदल किंवा विनिमय हीं जीं अंगें त्या सर्वांचा विचार ॲडाम स्मिथनें आपल्या पुस्तकांत केला आहे. परंतु संपत्तीच्या कारणांचें विवेचन करतांना संपत्तीची वांटणी व तिचा विनिमय हीं अर्थशास्त्राचीं अंगें ओघानेंच येतात. हें ॲडाम स्मिथ यानें दाखविलें आहे. म्हणजे विवेचनाच्या सोयीकरितां अर्थशास्त्रग्रंथाचे उत्पत्ति, वांटणी व विनिमय असे जरी तीन भाग करणें इष्ट असलें व त्या-प्रमाणें सर्व ग्रंथकारांनीं केलेले आहेत; तरी पण व्याख्येमध्यें त्याचा अंतर्भाव करणें रास्त नाहीं. व्याख्येवरून शास्त्रविषय कसा एकरूप असून त्याचीं सर्व अंगें कशीं परस्पर संलग्न आहेत हें दिसून आलें पाहिजे.

वरील विवेचनावरून ॲडाम स्मिथनेंच दिलेली व्याख्या दोषरहित असून तिच्या योगानें अर्थशास्त्राचें स्वरूप चांगल्या तऱ्हेनें स्पष्ट होतें. म्हणून हीच व्याख्या सर्वमान्य होण्यास व या शास्त्राची कायमची व्याख्या होण्यास योग्य आहे असें वाचकांस दिसून आल्यावांचून राहणार नाहीं.

आतां अर्थशास्त्रासंबंधीं आणखी एक वादग्रस्त प्रश्न राहिला. तो समजण्याकरितां आपल्याला थोडेंसें तर्कशास्त्रामध्यें शिरलें पाहिजे. तर्क-शास्त्रज्ञांनीं अनुमानें दोन प्रकारचीं आहेत असें सांगितलें आहे. एक अनुभवसिद्ध अनुमान व दुसरें तर्कसिद्ध अनुमान. पहिल्यामध्यें आपण

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जे प्रयोग करितों किंवा जे अनुभव घेतों त्यांवरून एक तत्त्व किंवा प्रमेय किंवा सत्य सिद्ध करावयाचें असतें. ज्याप्रमाणें प्राणवायु व हैड्रोजनवायु हे दोहोंस एक या प्रमाणांत मिसळण्याचा प्रयोग करून व त्यापासून पाणी उत्पन्न होतें हें पाहून पाणी हा संयुक्त पदार्थ आहे हें प्रमेय आपण काढतों. याला अनुभवसिद्ध अनुमान ह्मणतात; व ज्यामध्यें एक स्वयंसिद्ध तत्त्व किंवा अनुभवसिद्ध तत्त्व यापासून दुसरें एक सत्य तर्कपद्धतीनें काढलें जातें त्याला तर्कसिद्ध अनुमान ह्मणतात. या भेदावरूनच शास्त्रामध्येंही दोन मुख्य भेद मानतात. एक अनुभवप्रधान किंवा अनुभविक शास्त्रें व दुसरीं तर्कप्रधान अगर तार्किकशास्त्रें. ज्या शास्त्रांतील नवीं नवीं सत्यें किंवा विधानें निरानिराळ्या प्रयोगानें किंवा अनुभवानें सिद्ध करावीं लागतात, त्याला अनुभविक शास्त्रें म्हणतात. म्हणजे येथें प्रत्येक नवीन ज्ञान अनुभव किंवा प्रयोग यावरूनच काढावें लागतें. पूर्वींचि अवगत असलेल्या तत्वापासून नुसत्या विचारशक्तीनें दुसऱ्या विधानाची सिद्धता करतां येत नाहीं. परंतु कांहीं शास्त्रांमध्यें तर्कानुमान हेंच प्रधान असतें. म्हणजे या शास्त्रांना प्रयोगाची व अनुभवाची गरज लागत नाहीं. यामध्यें नवीन विधानें किंवा सत्यें पूर्वीं अवगत असलेल्या तत्वांपासून निवळ तर्कपद्धतीनें काढतां येतात. या कोटीमधील प्रमुख शास्त्रें म्हणजे गणितशास्त्राच्या सर्व शाखा होत. यांतील सत्यें तर्कसिद्ध असतात. त्या शास्त्रांना प्रयोग किंवा अनुभव लागत नाहीं. भूमितीचे सर्व सिद्धांत किंवा सत्यें त्या शास्त्रांतील व्याख्या, स्वयंसिद्धतत्वें व गृहीत पदें या तीन जातीच्या मूळ तत्वांपासून तर्कानें काढतां येतात. असा प्रकार प्राणिशास्त्रांत किंवा रसायनशास्त्रांत शक्य नाहीं.

आतां अर्थशास्त्राबद्दल वादग्रस्त प्रश्न असा आहे कीं, या शास्त्राची नवीन सिद्धांत काढण्याची पद्धति कोणती? अर्थात् हें शास्त्र अनुभवप्रधान आहे कीं तर्कप्रधान आहे. उपोद्घातावरून हा वाद आतां शुष्कवाद आहे असें दिसून येईल. कारण प्रत्येक शास्त्रामध्यें निरानिराळ्या ठिकाणीं निरानिराळ्या पद्धतीचा अवलंब केला जातो. उपोद्घातामध्यें जो अभिमत पंथ सांगितला आहे त्या पंथानेंच अर्थशास्त्र हें एक तर्कसिद्ध शास्त्र आहे असें एककल्ली मत दिलें. याचा स्वाभाविक परिणाम असा झाला कीं, ऐतिहासिक पंथ निघून त्यानें अर्थशास्त्र हें अगदीं अनुभव-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिद्ध शास्त्र आहे असें ठरविण्याचा प्रयत्न केला. अर्थशास्त्र हें समाजशास्त्राचा पोटभेद आहे व समाजशास्त्र हें अनुभवसिद्धशास्त्र आहे. त्याअर्थी अर्थशास्त्रही अनुभवसिद्धशास्त्र आहे हें उघड होतें. परंतु या शास्त्रामध्यें तर्कानें कोणती गोष्ट सिद्ध होत नाहीं किंवा करीत नाहीं असें मात्र नाहीं. या शास्त्राच्या कांहीं कांहीं भागांत तर्कपद्धतीचा अवलंब करणें सोयीचें असतें; तर कांहीं भागांत अनुभव किंवा प्रयोग-पद्धतीचा अवलंब करणें इष्ट असतें. अर्थशास्त्राचा जनक ॲडाम स्मिथ यानें आपल्या प्रख्यात ग्रंथांत दोन्हीही पद्धतींचा लागेल तसतसा उपयोग केला आहे; व हेंच करणें सयुक्तिक आहे. ॲडाम स्मिथ याच्या पुढील जे ग्रंथकार झाले त्यांनीं मात्र अनुभवपद्धति पुष्कळ ठिकाणीं टाकून दिली व रिकार्डो यानें तर या शास्त्राला गणितशास्त्रासारखें तार्किक स्वरूप दिलें. रिकार्डोच्या या करण्यानें तर या शास्त्राबद्दल बराच गैरसमज उत्पन्न झाला. तेव्हां या वादांतलें तथ्य म्हणजे अर्थशास्त्र हें प्राधान्येंकरून अनुभवसिद्ध शास्त्र आहे, परंतु त्याच्या पुष्कळ भागांत तर्कपद्धतीचाही उपयोग होतो. ह्मणून या शास्त्राच्या दोन्हीही पद्धति आहेत असें ह्मटलें पाहिजे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग तिसरा.

संपत्ति म्हणजे काय ?

अर्थ, धन, संपत्ति हे किंवा असेच दुसरे पुष्कळ शब्द सामान्य व्यवहारांत लोक समानार्थक म्हणून वापरतात. व यांचा अर्थ काय असें विचारलें असतां, घरेंदारें, जमीनजुमला, पैसाअडका, कपडालत्ता, धान्यधुन्य, मालमसाला, जिन्नसगान्नस, ही सर्व संपत्ति आहे, व हाच संपत्तीचा अर्थ असें व्यावहारिक माणूस उत्तर देईल. परंतु साकेतिसानें एके ठिकाणीं म्हटल्याप्रमाणें हीं सर्व संपत्तीचीं उदाहरणें झालीं. व संपत्ति हजारों वस्तूंची झालेली असल्यामुळें आणखीही हजारों वस्तूंचीं नांवें सांगून हा संपत्तीचा अर्थ असें कोणी म्हणल; परंतु आपल्याला शास्त्रीयदृष्ट्या संपत्तीचा अर्थ ठरवावयाचा आहे. म्हणजे संपत्तीची व्याख्या करावयाची आहे, व शास्त्रीय व्याख्या ही गुणवाचक असली पाहिजे हें मागल्या भागांत स्पष्ट करून सांगितलें आहे. ज्या हजारों वस्तू संपत्ति या नांवाखालीं मोडतात, त्या निरनिराळ्या वस्तूंमध्यें असे कोणते सामान्य गुण आहेत कीं ज्यामुळें त्या सर्वांना संपत्ति हें सामान्य नांव मिळतें ?

ज्या ज्या वस्तूला संपत्ति म्हणतात, ती ती वस्तु मनुष्यापासून भिन्न व अलग राहणारी असली पाहिजे. मानवी प्राण्यापासून स्वतंत्र राहण्याची शक्ति हा एक गुण सर्व संपत्तींमध्यें असला पाहिजे. यावरून मनुष्य किंवा त्याचे गुण हीं संपत्ति होऊं शकत नाहीं. ज्या ठिकाणीं गुलामगिरी कायदेशीर पद्धति आहे, तेथें एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्याची संपत्ति होऊं शकेल. परंतु आपली स्वतःची संपत्ति होऊं शकणार नाहीं. तसेंच त्याचे गुणही संपत्तींत मोडणार नाहींत. मनुष्याचे गुण हे संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं कारणें असूं शकतील. जसें एखादा मनुष्य आपल्या बौद्धिक गुणानें पुष्कळ संपत्ति मिळवील किंवा एखादा आपल्या गाण्याच्या गुणावर श्रीमंत होईल. परंतु हा त्याचा गुण म्हणजे संपत्ति नव्हे, तो संपत्ति उत्पन्न करणारा झरा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होय. वाङ्मयांत विद्याधनं, सामर्थ्यधन, आरोग्यधन, असे शब्दप्रयोग येतात. परंतु हे प्रयोग अलंकारिक आहेत हें उघड आहे. येथें निरनिराळ्या गुणांवर रूपक केलेलें आहे.

संपत्ति या नांवाखालीं मोडणाऱ्या वस्तूंमधला दुसरा सामान्य गुण म्हणजे त्यांचा मानवा वासनांची तृप्ति करण्याची शक्ति होय. याला वस्तूची उपयुक्तता म्हणतात. अर्थ या शब्दानें व्युत्पत्तिदृष्ट्या हा गुणच व्यक्त केला जातो. जें मनुष्याकडून प्रार्थिलं अगर इच्छिलें जातें तो अर्थ. म्हणजे धन, संपत्ति किंवा अर्थ यांमध्यें मनुष्याची इच्छा वासना किंवा त्याचें काम भागविणारी शक्ति असलीच पाहिजे हें उघड होतें. ज्या वस्तूंमध्यें मनुष्याची कोणतीच वासना भागविण्याचं सामर्थ्य नाहीं ती वस्तू संपत्ति किंवा धन या पदाप्रत पावणारच नाहीं. मनुष्याच्या वासना नीतिवर्धक आहेत किंवा अनीतिप्रवर्तक आहेत; त्या स्वाभाविक आहेत किंवा कृत्रिम आहेत, या गोष्टीचा विचार अर्थशास्त्रामध्यें येत नाहीं. यामुळें ज्या ज्या वस्तूंना लोकांत मागणी आहे किंवा त्यांचा खप लोकांत होतो. त्या त्या सर्व वस्तू संपत्ति या पदाप्रत पावतात. म्हणूनच दारू, तंबाखू वगैरेसारख्या वस्तूंचें सेवन अनीतिकारक असलें तरी अर्थशास्त्रदृष्ट्या त्या संपत्तींतच मोडतात.

संपत्तीच्या ठायीं वास करणारा तिसरा सामान्यगुण गुण ह्मणजे तिची दुर्मिळता किंवा कष्टसाध्यता होय. जे पदार्थ इतके विपुल आहेत कीं, ते मिळविण्याकरितां कांहीं एक काम करावें लागत नाहीं व ते कितीजणांनाही लागले तरी मुबलक असतात, अशा पदार्थांची कोणीही संपत्तीमध्यें गणना करणार नाहीं. या वस्तूच्या ठिकाणीं मनुष्याची वासना तृप्त करण्याची उपयुक्तता असेल, व मनुष्यापासून विलगपणाही असेल, परंतु तेवढ्यानेंच त्या वस्तू संपत्ति होणार नाहींत. संपत्तीमध्यें दुर्मिळता किंवा कष्टसाध्यता हा गुण असला पाहिजे. ह्मणजे हवा, पाणी, नवीन वसाहतीमध्यें जमीन व लांकूडफांटें या वस्तू संपत्ति ह्मणून समजल्या जात नाहींत. तर त्या सृष्टीनें मानवी प्राण्यास फुकट दिलेल्या देणग्याच समजल्या जातात. यांना कोणीही आपली संपत्ति अगर धन ह्मणणार नाहींत; परंतु विशेष प्रसंगीं या वस्तूही संपत्ति होतात, ह्मणजे जेथें जेथें ह्या दुर्मिळ तेथें तेथें त्यांना धनाचें स्वरूप येतें. मारवाडच्या रुक्ष प्रदेशांत लोटाभर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाण्याला एक पैसा द्यावा लागतो. तेथें ज्याच्याजवळ मुबलक पाणी आहे तो मोठा श्रीमंत होतो. ज्याची स्वतःची विहीर आहे असा मनुष्य तेथें रहाटगाडग्यानें किंवा मोटेनें पाणी काढून विकतो व हा एक मोठा किफायतशीर धंदा होतो. तसेंच शहरांत पाण्याची दुर्मिळता असते ह्मणून तेथें सुद्धां पाणी धन बनतें व त्याला किंमत द्यावी लागते.

संपत्तीमधला शेवटचा व अत्यंत महत्वाचा गुण ह्मणजे संपत्ति असणारी वस्तू, कोणाच्या तरी खासगी मालकीची पाहिजे. ज्या वस्तू सर्वांना सामान्य आहेत व ज्यांवर एखाद्याचा अनन्यसामान्य ताबा नाहीं अशा वस्तू संपतिपदाप्रत पावणार नाहींत. उदाहरणार्थ, हवा, पाणी, जमीन, जंगल वगैरे. ज्या वस्तू आपल्याला स्वतःच्या ताब्यांत घेऊन मालकीच्या करितां येत नाहींत अशा वस्तूंना आपण आपली संपत्ति असें कधींच समजत नाहीं. तेव्हां मालकी व तिचा खरा निदर्शक गुण अनन्यसामान्य ताबा व उपयोग करण्याचा हक्क हे गुण संपत्तीमध्यें आवश्यक असले पाहिजेत. हा ताबा किंवा मालकी व्यक्तीचीच पाहिजे असा मात्र अर्थ नाहीं. ही मालकी एका व्यक्तीची असेल व व्यक्तिसमूहानें झालेल्या मंडळाचा किंवा सभेची असेल किंवा देशांतल्या सरकारची असेल, परंतु कोणाच्या तरी ताब्यांत असण्याचा ह्मणजे अधीनतेचा गुण सर्व संपत्तीमध्यें अवश्यमेव असलाच पाहिजे.

वरील विवेचनावरून संपत्ति, धन किंवा अर्थ ह्मणून जेवढी जेवढी वस्तू आहे ती पृथकता, उपयुक्तता, दुर्मिळता व अधीनता या गुणचतुष्टयानें अन्वित असलीच पाहिजे. या गुणचतुष्टयापासूनच दुसरे गुण निष्पन्न होतात. जसें संपत्ति ही मोलवान् वस्तू असते किंवा ती विकतां अगर खरेदी देतां येते ह्मणजे तिला विनिमयमोल असतें. संपत्तीचा हा गुण प्राथमिक नाहीं. एखादा पदार्थ मनुष्याची वासना तृप्त करणारा असला, तो दुर्मिळ असला, तो मनुष्यापासून पृथक् असला व तो कोणाच्या तरी मालकीचा असला ह्मणजे तो मिळविण्याकरितां मनुष्य कांहीं स्वतः श्रम तरी करील किंवा तो पदार्थ दुसऱ्यानें श्रमानें मिळविला असल्यास त्याच्या मोबदला कांहीं तरी देण्यास ह्मणजे त्या पदार्थास विनिमयमोल देऊन घेण्यास तयार होईल.

या विवेचनावरून संपत्ति किंवा धन याची खालीं दिलेली व्याख्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ठरते. मनुष्यापासून जो पृथक् असतो, जो थोड्या फार अंशानें दुर्मिळ असतो व जो एखाद्याच्या खासगी मालकीचा झालेला असतो असा मानवी वासना तृप्त करणारा पदार्थ ह्मणजे संपत्ति होय.

आतां जरी संपत्तीची वरील गुणवाचक कल्पना एकच असली तरी समाजाच्या निरनिराळ्या परिस्थितीप्रमाणें संपत्ति या सदरांत मोडणाऱ्या वस्तू मात्र फार भिन्न भिन्न असतात. समाजाच्या बाल्यावस्थेंत मनुष्याच्या गरजा किंवा वासना फारच अल्प असतात व त्याच्या आयुष्यक्रमांत व उत्क्रांतितत्त्वाप्रमाणें त्याच्या खालच्या वर्गाचे जे पशु त्यांच्या आयुष्यक्रमांत फारसें अंतर नसतें. या समाजाच्या स्थितीला समाजशास्त्रकार मृगयावृत्ति ह्मणतात. या स्थितीमध्यें मनुष्य शिकार करून आपली भूक भागवितो व झाडाच्या ढोलींत राहतो. या स्थितींत संपत्तीची वाढ शक्यच नसते. याच्या पुढची पायरी म्हणजे गोपालवृत्ति होय. यामध्यें लोकांची स्थायिक अशी कोठेंच वसति नसते. त्यांचीं गुरेंढोरें व शेळ्यामेंढ्या यांच्यावर उपजीविका चालते व जेथें जेथें नवीं नवीं कुरणें सांपडतात तेथें तेथें लोक आपली राहण्याची जागा बदलीत असतात. या स्थितीमध्यें गुरेंढोरें व शेळ्यामेंढ्या व त्यांचें दूधदुभतें व लोंकरकातडीं हेच संपत्तीचे जिन्नस असतात. ज्याच्याजवळ हीं पुष्कळ असतात तो श्रीमंत अगर सधन समजला जातो. या वृत्तीचा निदर्शक संस्कृतांतील दुहितृ हा शब्द आहे. दूध काढणें हें त्या काळीं मुलीचें काम असावें व म्हणूनच दुहिता-दुध काढणारी-या शब्दाचा पुढें मुलगी असा अर्थ झाला असावा. याच्यापुढील समाजाची पायरी म्हणजे कृषिवृत्ति होय. यामध्यें समाजांतील लोक एका प्रदेशांत स्थायिक होतात व तेथें शेतकीवर उपजीविका करून राहतात. या समाजाच्या पायरीमध्यें समाजाच्या पुष्कळ गरजा वाढलेल्या असतात; व त्या त्या गरजा भागविण्याकरितां पुष्कळ पदार्थ तयार केले जातात. तरी पण या पायरीवर समाज असतांना समाजांत वासनांची वाढ फार झालेली नसते; परंतु याची पुढील पायरी जी उद्योगवृत्ति तो समाजाच्या औद्योगिक पूर्ण वाढीचा काळ होय. यामध्यें समाजाच्या वासनांची पुष्कळ वाढ झालेली असते व ती ती वासना तृप्त करण्याकरितां हजारों धंदे निर्माण झालेले असतात; व यामुळें नानातऱ्हेची संपत्ति देशांत निर्माण होऊं लागते.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

याप्रमाणें मृगयावृत्ति, गोपालवृत्ति, कृषिवृत्ति व उद्योगवृत्ति अ[illegible] समाजाच्या चार अवस्था समाजशास्त्रज्ञ मानतात. समाजाची औद्योगि[illegible] प्रगति या क्रमानें झालेली दिसून येते व सुधारलेलीं युरोपांतील रा[illegible] हीं हल्लीं शेवटच्या अवस्थेप्रत येऊन पोंचलेलीं असून त्यांची औद्योगिक बाबतींत सारखी प्रगति चाललेली आहे. युरोपांतील राष्ट्रें उद्योगवृत्तीच्या पूर्वींच्या सर्व वृत्तींमधून बाहेर आलेलीं आहेत.

हिंदुस्थानच्या पुराणप्रियतेमुळें ह्मणा किंवा हिंदुस्थानांतील हिंदूंच्या जातिभेदानें ह्मणा किंवा हिंदुस्थानच्या विस्तारामुळें ह्मणा, परंतु हिंदुस्था[illegible] देशाचा हा एक विशेष आहे कीं, वर निर्दिष्ट केलेल्या व युरोपांत एक[illegible] मागून एक झालेल्या समाजाच्या निरनिराळ्या अवस्था या येथें एक[illegible] समयावच्छेदेंकरून प्रत्यक्षपणें पहावयास सांपडतात. हिंदुस्थानामध्ये अनादि कालापासून मृगयावृत्तीनें राहणाऱ्या जाती आहेत. अर्थात् [illegible] जाती समाजाच्या पहिल्या अवस्थेपुढें आजतागाईत गेलेल्या नाहींत. अश[illegible] जाती म्हणजे हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या डोंगराळ प्रदेशांत राहणाऱ्या कातवडी, भिल्ल वगैरेसारख्या आर्यलोक येथें येण्यापूर्वींच्या मूळ रहिवा[illegible] शांच्या जाती होत. या जातींचें अजूनही मुख्य उपजीविकेचें साधन ह्मणजे शिकार व रानांत अनायासें सापडणारीं फळेंमुळें होत. यांचीं शिकारीचीं हत्यारें म्हणजे तीरकमठा व गोफण हीं होत. या जाती काटक्याकुटक्यांच्या केलेल्या झोंपड्यांत राहतात या लोकांना इंग्रज सरकारने फुकट जमिनी देऊन शेतकी शिकविण्याचा प्रयत्न चालविला आहे व खानदेशासारख्या कांहीं ठिकाणीं तो थोडाकार यशस्वी होत चालला आहे; परंतु या जातीच्या स्वाभाविक आलस्यामुळें त्यांना औद्योगि[illegible] प्रगतीच्या वरच्या अवस्थेप्रत आणणें हें काम बरेंच कठीण असतें. वंश-परंपरेनें गोपालवृत्तींत राहणाऱ्या जातीही हिंदुस्थानांत पुष्कळ आहेत. युरो[illegible]पामध्यें जीप्सी म्हणून जे गोपालवृत्तीनें राहणारे लोक होते हेही आशि[illegible]यांतीलच किंवा कदाचित् हिंदुस्थानांतून गेलेले असतील. हिंदुस्थानांत वडारी, वैदू, धनगर वगैरे जाति अजून गोपालवृत्ति आहेत. या जातींना कायमचीं घरें करून राहणें आवडत नाहीं; गुरेंढोरें बाळगावीं, शेळ्यामेंढ्या पाळाव्या व आपआपल्या गुरांच्या सोईप्रमाणें व काम मिळेल त्याप्रमाणें प्रांतोप्रांतीं हिंडत राहावें हाच यांचा सतत क्रम. हिंदुस्थानांतील बहुजन[illegible]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समाज अजून कृषिवृत्तींतच आहे. हिंदुस्थानांत शेंकडा ७५ लोक शेतकरी आहेत. या बाबतींत हिंदुस्थानाला ब्रिटिश अंमलाखालीं थोडेंथोडें औद्योगिक स्वरूप येत चाललें आहे खरें; तरी पण प्रमुखत्वेंकरून हिंदुस्थान अजूनही कृषिवृत्ति देश म्हणण्यास हरकत नाहीं. ब्रिटिश अंमलापासून व इंग्रजी शिक्षणानें लोकांच्या गरजा वाढत आहेत, अभिरुचि बदलत चालली आहे, संपत्तीचा उपभोग घेण्याची प्रवृत्ति होत आहे, तसेंच उद्योगधंद्यांचीं साधनें वाढत आहेत, यामुळें हिंदुस्थानांतील कांहीं शहरें उद्योगधंद्यांचीं आगरें बनूं लागलीं आहेत. अशा शहरांमधील एखाद्या लक्ष्मीपुत्राच्या राजवाड्यासारख्या सुंदर बंगल्यांत व कातवाड्याच्या झोपडींत जमीन-अस्मानचें अंतर दिसून येतें व यावरून मृगयावृत्ति व उद्योगवृत्ति या दोन अवस्थांमधल्या राहणींतील फरक दिसून येतो.

भाग चवथा.

अर्थशास्त्राचे विभाग.

आमच्या प्रास्ताविक पुस्तकाचा हा शेवटला भाग होय. यामध्यें या शास्त्राचे सामान्यतः कोणकोणते भाग पाडले जातात व आह्मी कोणते पाडले आहेत, व कोणत्या क्रमानें आह्मी सर्व विषयांचें विवेचन करणार आहों; याचें थोडेंसें शब्दचित्र रेखाटून हें प्रास्ताविक पुस्तक संपविण्याचा विचार आहे.

पहिल्या प्रास्ताविक पुस्तकाचा हेतु व विषय हा आतांपर्यंतच्या विवेचनावरून वाचकांच्या ध्यानांत आला असेलच. ज्या शास्त्राचें विवेचन या ग्रंथांत करावयाचें योजिलें आहे, त्याची पूर्वपीठिका, त्याची व्याख्या व त्या शास्त्राचा विषय जी संपत्ति तिचें शास्त्रीय लक्षण व आतां त्या शास्त्रांतील विवेचनाच्या सोईकरतां केलेल्या पुस्तकांचें स्पष्टीकरण इतका भाग या प्रास्ताविक पुस्तकांत आणला आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या ग्रंथाच्या दुसऱ्या पुस्तकांत संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या कारणांचा वि- चार करावयाचा आहे. तेव्हां उत्पत्ति हा एक अर्थशास्त्राचा भाग झाला. तिसऱ्या पुस्तकांत संपत्तीची वांटणी व तिचे सर्व नियम यांचा व तत्संबंधीं सर्व प्रश्नांचा ऊहापोह केला जाईल. जरी विवेचनाच्या सोयी- करतां उत्पत्ति, वांटणी व विनिमय असे अर्थशास्त्राचे तीन पृथक् भाग करण्याचा अर्थशास्त्रकारांचा सांप्रदाय आहे, तरी पण हे भाग वस्तुतः पृथक् नसून ते एकमेकांशीं संलग्न झालेले आहेत. इतकेंच नव्हे तर ते परस्प- रावलंबी आहेत याचें मागें दिग्दर्शन केलेंच आहे. संपत्तीची उत्पत्ती कशी होते याचा विचार करतांना आपल्याला असें दाखवावयाचें आहे कीं राष्ट्रीय संपत्तीच्या उत्पादनांत समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांचें प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष साहाय्य लागतें व अप्रत्यक्षपणें किंवा प्रत्यक्षपणें त्यांचे श्रम कारणीभूत होतात. आतां या सर्व वर्गांच्या एकवटलेल्या श्रमानें उत्पन्न झालेल्या संपत्तीमधून प्रत्येकाच्या श्रमाच्या मोबदल्याबद्दल त्याला वांटा मिळाला पाहिजे. ह्मणजे राष्ट्रीय संपत्तीच्या उत्पादनाच्या प्रश्नापासून साहजिकपणें संपत्तीच्या वांटणीचा प्रश्नही निष्पन्न होतो. तसेंच कांहीं एका प्रकारची वांटणी होत असली ह्मणजे त्या पद्धतीचा परिणाम उत्पत्तीवर होतो. उदाहरणार्थ, आयर्लंडमधल्या शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाच्या असमतेच्या वांटणी- मुळें आयरिश शेतकऱ्यांना शेतांमध्यें जास्त उत्पन्न करण्याची बुद्धि होणें अशक्य होतें; यामुळें आयरिश शेतीपासून फार कमी उत्पन्न येत असे. तेव्हां वांटणी व उत्पत्ति हे भाग परस्परावलंबी आहेत हें उघड झालें. तसेंच उत्पत्ती व विनिमय यांचा निकट संबंध आहे. संपत्तीची वाढ हो- ण्याचें मोठें साधन ह्मणजे श्रमविभागाचें तत्व होय. परंतु श्रमविभागाचें तत्व जितक्या प्रमाणानें समाजांत अस्तित्वांत येईल तितक्या प्रमाणानें वि- निमयही वाढलाच पाहिजे. कारण जसजसा एक मनुष्य आपलें श्रमसर्वस्व एकाच धंद्यांत किंवा एका धंद्याच्या एका विशिष्ट क्रियेंत घालवितो तसतसें त्याच्या सर्व गरजा भागविण्याकरतां त्याला दुसऱ्याच्या श्रमाकडे पाहावें लागतें. म्हणजे असा मनुष्य आपल्या श्रमाचें फळ दुसऱ्याच्या श्रमाच्या फळाशीं विनिमय करून त्याचा उपभोग घेतो.

या ग्रंथाच्या पांचव्या पुस्तकांत सरकारी उत्पन्नांची मीमांसा व विशेषतः कराच्या तत्त्वाचा विचार व तत्संबंधीं प्रश्न यांचा विचार करा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

याचा आहे. सकृद्दर्शनीं या भागाशीं अर्थशास्त्राचा फारसा संबंध नाहीं असें वाटण्याचा संभव आहे. विशेषतः अलीकडे राष्ट्रीय जमाखर्च या नांवाचें नवीनच शास्त्र बनूं लागल्यापासून तर अर्थशास्त्रांत हा भाग आगंतुक आलेला आहे असें भासेल. परंतु अर्थशास्त्राच्या शास्त्रीय व्याख्येकडे थोडें लक्ष दिल्यास या शंकेचें निरसन होईल. राष्ट्रीय संपत्तीच्या स्वरूपाचा व तिच्या कारणांचा विचार करणारें शास्त्र तें अर्थशास्त्र, अशी आपण अर्थशास्त्राची व्याख्या केली आहे. परंतु राष्ट्राला दोन अंगें आहेत. एक राष्ट्रांतले सर्व लोक व दुसरें त्यांतलें सरकार, हीं दोन्हीं अंगें अगदीं परस्परसंलग्न आहेत. राष्ट्रांतील लोकांखेरीज सरकारचें अस्तित्व संभवत नाहीं; व कोणत्या तरी सरकाराखेरीज राष्ट्रत्वही संभवत नाहीं. तेव्हां राष्ट्रीय संपत्तीचेही दोन भाग होतात. एक राष्ट्रांतील सर्व लोकांची संपत्ती व एक राष्ट्रांतील सरकारची संपत्ती. केव्हां केव्हां सरकारची कांहीं संपत्ती किंवा उत्पन्न राष्ट्रांतील लोकांच्या संपत्तीपासून किंवा उत्पन्नापासून भिन्न असेल. उदाहरणार्थ, सरकारची जमीन असेल किंवा कारखाने असतील किंवा खाणी असतील, व केव्हां केव्हां सरकारचें उत्पन्न राष्ट्रांतील लोकांच्या उत्पन्नाचा एक वांटा असेल. कोणीकडूनही सरकारच्या उत्पन्नाचा विचार राष्ट्रीय संपत्तीची मीमांसा करणाऱ्या शास्त्राच्या मर्यादेबाहेरचा नाहीं, हें उघड दिसून येईल. तेव्हां सर्व अर्थशास्त्रकारांचीं कराचीं तत्त्वें यांचें विवेचन करण्याची जी रुढी आहे तिचें युक्तीनें समर्थन करतां येण्यासारखें आहे. म्हणून आम्हीं आमच्या ग्रंथाच्या पांचव्या पुस्तकांत सरकारचें उत्पन्न व कराचीं तत्त्वें यांचा उहापोह करणार आहों.

या ग्रंथाच्या सहाव्या पुस्तकांत हिंदुस्थानचें अर्थशास्त्र याचा विचार करावयाचा आहे. अर्थशास्त्राचीं कोणतीं तत्त्वें सध्या हिंदुस्थानाला लागू करतां येण्यासारखीं आहेत हें ठरवावयाचें आहे. परंतु हें ठरविण्याकरतां हिंदुस्थानच्या पूर्वींच्या औद्योगिक स्थितीचें थोडेंसें पर्यालोचन केलें पाहिजे, व सध्याची हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिती कशी आहे व ती सुधारण्याकरितां अर्थशास्त्राचीं कोणतीं तत्त्वें हिंदुस्थानच्या सध्याच्या सांपत्तिक स्थितींत हिंदुस्थानाला लागू करणें हिताचें आहे, याचा ऊहापोह या शेवटल्या पुस्तकांत करावयाचा आहे. हें पुस्तक केवळ शास्त्रीय नाहीं हें उघड आहे. परंतु यामध्यें शास्त्र व व्यवहार यांचा मिलाफ करण्याचा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रयत्न केला आहे; व शास्त्रीय तत्त्वें फलद्रूप होण्यास असा मिलाफ अवश्यच असतो. वर दिलेली ही या ग्रंथाची निव्वळ बाह्य आकृती झाली. आतां ही आकृती पूर्णपणें भरून समग्र विषयाचें हुबेहूब चित्र वाचकांच्यापुढें मांडण्याचें काम पुढील पुस्तकाचें आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्थशास्त्राचीं मूलतत्त्वें.

पुस्तक दुसरें.

भाग पहिला.

सामान्य विचार.

प्रास्ताविक पुस्तकाच्या शेवटल्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें या पुस्तकांत राष्ट्रीय संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या सर्व प्रश्नांचा विचार करावयाचा आहे. यांतला प्रमुख व अत्यंत वादग्रस्त प्रश्न संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या कारणांचा होय. कां कीं, समाजांत उत्पन्न होणारी संपत्ती ही किती तरी बहुविध असते. तेव्हां या अशा बहुविध पदार्थांना कांहीं एक सामान्य कारण-समुच्चय असेल हें सकृद्दर्शनीं खरेंच वाटत नाहीं. ज्याप्रमाणें संपत्ती या नांवाखालीं मोडणाऱ्या हजारों वस्तूंमधील सामान्य गुण शोधून काढणें हें बरेंच कठीण काम आहे; त्याप्रमाणें संपत्तीचीं कारणें शोधून काढणें हें तितकेंच किंबहुना जास्त कठीण काम आहे; व ज्याप्रमाणें संपत्तीचा अर्थ काय असें विचारल्याबरोबर सामान्य मनुष्य जमीनजुमला, कपडालत्ता, पैसाअडका, ही संपत्ती असें चटकन् उत्तर देतो, त्याप्रमाणें संपत्तीचीं कारणें काय असें विचारल्याबरोबर सामान्य मनुष्य असें उत्तर देईल कीं, देशांतील निरनिराळे धंदे व कला हीं संपत्तीचीं कारणें आहेत. तेव्हां या सर्व कला व हे सर्व धंदे अर्थशास्त्रांतील संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या कारणांमध्यें येतात किंवा काय ? नाहीं. या कला व हे धंदे विशिष्ट स्वरूपाच्या संपत्तीचीं कारणें आहेत. कापड कसें उत्पन्न करावें हें विणकला सांगेल. परंतु अशा विशिष्ट कलांची माहिती देणें हें अर्थशास्त्राचें काम

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाहीं, व असल्या प्रकारच्या विशिष्ट कारणांचा या पुस्तकांत आप-ल्याला विचार करावयाचा नाहीं, व असा विचार करणें शास्त्राला शक्यही नाहीं. अर्थशास्त्र संपत्तीच्या विशिष्ट स्वरूपाकडे लक्ष देतच नाहीं. कापड कसें होतें, धान्य कसें पिकतें, कांचेचें सामान कसें करतात किंवा पित-ळेचीं भांडीं कशीं तयार होतात, इत्यादि प्रश्नांचें उत्तर अर्थशास्त्र देऊं शक-णार नाहीं. विशिष्ट संपत्ती कोणत्याही स्वरूपाची असो परंतु तिच्यांत कांहीं एक सामान्य गुण असतात. अशी सामान्य स्वरूपाची संपत्ती देशांतील कोणत्या परिस्थितींत समाजाच्या कोणत्या संस्थांनीं व समाजाच्या कोणत्या स्वरूपामध्यें व कोणत्या सामाजिक उपायांनीं उत्पन्न होऊं शकते हें आप-ल्याला येथें पाहावयाचें आहे. अर्थात् संपत्तीच्या सामाजिक व सामान्य कारणांचा या पुस्तकांत आपल्याला विचार करावयाचा आहे. हीं सामाजिक व सामान्य कारणें किती व कोणतीं असतात, त्यांचें यथार्थ स्वरूप काय, त्या कारणांच्या कोणत्या विशिष्ट गुणांवर व परिस्थितीवर संपत्तीची वाढ अवलंबून आहे; तसेंच संपत्ति वाढविणाऱ्या या कारणांची स्वतःची वाढ कोणत्या नियमांनुसार होते, इत्यादि पुष्कळ प्रश्नांचा येथें सविस्तर ऊहापोह करावयाचा आहे.

वर सांगितलेंच आहे कीं, संपत्तीची कारणमीमांसा बरीच बिकट आहे. कारण ज्या मानानें एखादें कार्य हें संकीर्ण व बहुविध स्वरूपाचें असेल त्या मानानेंच त्यांचीं कारणें संकीर्ण व बहुविध असतात. जसजसें संपत्तीच्या संकीर्ण स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान लोकांस होऊं लागतें तसतशीं त्याचीं बहुविध कारणेंही लोकांच्या नजरेस येऊं लागतात. अभिमत पंथांत प्रतिपादन केलेल्या कारणसमुच्चयाचा शोध अशाच तऱ्हेनें लागला. उदीम पंथाचें लक्ष एका कारणाकडे गेलें व संपत्तीच्या कार-णांचें सारसर्वस्व त्यांत आहे असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें. पैसा हें संपत्तीचें स्वरूप व व्यापार हें संपत्तीच्या उत्पत्तीचें साधन हें त्यांच्या मतांचें सार. म्हणजे उदीमपंथानें पैसा अगर भांडवल याचें संपत्तीच्या वाढीचे कामीं फार महत्व आहे असें शोधून काढलें. परंतु हें मत एककली असल्यामुळें जरी त्यांत सत्याचा अंश होता तरी त्या मताच्या अतिशयोक्तीनें तें मत खोटें असें वाटूं लागलें, व यामुळें उदीमपंथाच्या प्रतिस्पर्धी पंथानें शेतकी अगर जमीन हें संपत्तीच्या कार-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

णांचें सारसर्वस्व असें आपलें मत प्रस्थापित केलें. शेतकी हेंच संपत्तीच्या वाढीचें एकमेवाद्वितीय कारण आहे. व्यापार, भांडवल व कारखाने हे उपयोगी असले तरी अनुत्पादक आहेत. परंतु संपत्तीच्या उत्पत्तीची ही उपपत्ति उदीमपंथाच्या उपपत्तीप्रमाणें एकदेशीयच होती. उदीमपंथ व निसर्गपंथ यांच्या उपपत्तोमध्यें सत्याचा अंश नव्हता असें नाहीं. परंतु प्रत्येक पंथानें आपली उपपत्तिच सर्वस्वी खरी व दुसऱ्याची उपपत्ति सर्वस्वी खोटी अशा तऱ्हेचा एकदेशीय कोटिक्रम लढविल्यामुळें त्या उपपत्ति खोट्या व अतएव त्याज्य आहेत असें लोकांस वाटूं लागलें. परंतु अभिमत पंथाचा जनक **ॲडाम स्मिथ** यानें दोन्ही मतांतील सत्याचा अंश कबूल केला व शिवाय संपत्तीच्या उत्पत्तीचें एक उपेक्षित कारण शोधून काढलें. तें कारण मानवी श्रम व श्रमविभागाचें तत्त्व हें होय. तेव्हां-पासूनच अभिमत पंथांत व हल्लींच्या अर्थशास्त्रांतील बहुतेक पुस्तकांमध्यें जमीन, श्रम व भांडवल अशीं तीन संपत्तीचीं कारणें ह्मणून सांगण्याचा सांप्रदाय पडला. परंतु पुढें या तीन कारणांच्या स्वरूपाबद्दल पुष्कळ वादविवाद वाढला व जेव्हां अभिमत पंथाच्या पुष्कळ मतांवर आक्षेप येऊं लागले, तेव्हां या कारणसमुच्चयाच्या पूर्णतेबद्दलही शंका उत्पन्न होऊं लागल्या; व आणखी कांहीं उपेक्षित कारणें दुसऱ्या ग्रंथकारांनीं पुढें आणलीं. हीं कारणें पूर्वीच्या ग्रंथकारांनीं प्रमुखत्वेंकरून निर्दिष्ट केलीं नसलीं तरी तीं कारणें त्यांनीं गृहीत धरलीं होतीं. परंतु त्यांचा स्पष्ट उच्चार न झाल्यामुळें व अतएव तीं सर्वदा डोळ्यांपुढें न राहिल्यामुळें अभिमत अर्थशास्त्रकारांच्या विचारसरणींत कित्येक चुका झाल्या व या चुका दाखवितांना या कारणांचा प्रमुखत्वेंकरून निर्देश कांहीं अर्वाचीन ग्रंथकारांनीं केला. याप्रमाणें अभिमत पंथाच्या आक्षेपकांनीं संपत्तीच्या कारणांत भर घातली. परंतु प्रास्ताविक पुस्तकांत सांगितल्याप्रमाणें कांहीं ग्रंथकारांनीं आपण शोधून काढलेलीं कारणें म्हणजे संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या मीमांसेचें खरें रहस्य व अभिमतपंथाची कारणमीमांसा हीं खोटीं व कुचकामाचीं अशा प्रकारची टीका केली. परंतु ही टीकाही कांहीं अंशीं एककल्लीच आहे असें खालील विवेचनावरून दिसेल.

या सर्व वादविवादाकडे जरा बारकाईनें पाहिलें तर असें दिसून येईल कीं, हा वादविवाद खरोखरी शुष्क आहे. आजपर्यंत संपत्तीच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उत्पत्तीसंबंधीं ज्या ज्या उपपत्ति पुढें आल्या आहेत त्या वास्तविक एकमेकींना विरोधी नाहींत तर त्या एकमेकींच्या पूरक आहेत. ह्मणजे प्रत्येक उपपत्तिमध्यें संपत्तीच्या एकेक कारणाचा निर्देश केलेला आहे.

तेव्हां या वादविवादांतील बराच घोंटाळा व गोंधळ संपत्तीच्या कारणांचें वर्गीकरण करण्यापासून नाहींसा होणार आहे असें आह्मांस वाटतें व ह्मणून आह्मीं संपत्तीच्या कारणांचे दोन पोटभेद खालील विवेचनांत केले आहेत.

अर्वाचीन शास्त्रीयदृष्ट्या एखाद्या कार्याच्या उपपत्तीला ज्या ज्या गोष्टी अवश्य असतील ह्मणजे ज्यांचेवांचून कार्योत्पत्ति होणार नाहीं, त्या सर्वांचा एकाच 'कारण' या संज्ञेमध्यें अंतर्भाव होतो हें खरें आहे; तरी पण कांहीं कांहीं शास्त्रांच्या सोयीकरितां कारणांचें वर्गीकरण करण्याची पद्धति आहे. उदाहरणार्थ, वैद्यकशास्त्रांत रोगाचीं प्रत्यक्ष कारणें व रोगाकडे कल असणारीं कारण असा भेद करतात. तसेंच पुष्कळ ठिकाणीं अप्रत्यक्ष कारणें व प्रत्यक्ष कारणें असा भेद करतात; परंतु हा भेद शास्त्राला धरून नाहीं. कारण अप्रत्यक्ष कारणें ह्मणजे कारणांचीं कारणें होत; तरी पण एखाद्या विषयाच्या सोयीकरितां असा भेद करण्यास हरकत नाहीं. या न्यायानें येथें अर्थशास्त्राच्या विवेचनाच्या सोयीकरितां कारणांचे अमूर्त व मूर्त असे दोन वर्ग केले आहेत. मूर्त कारणें हीं चटकन् ध्यानांत येणारीं कारणें होत. कारण तीं जडस्वरूपी असल्यामुळें वरवर पहाणाराच्याही तेव्हांच लक्षांत येतात. अमूर्त कारणें हीं जडस्वरूपी नसल्यानें तितकीं चटदिशीं लक्षांत येत नाहींत. मूर्त कारणें हीं दृग्गोचर असतात; तर अमूर्त कारणें हीं दृग्गोचर नसतात. ज्याप्रमाणें वृक्षाचा वरचा भाग स्पष्ट दिसतो; परंतु मुळें जमिनींत खोल असल्यामुळें सहज दिसत नाहींत; त्याप्रमाणें अमूर्त व मूर्त कारणांचाही संबंध आहे. या भेदाचें स्पष्टीकरण एक दोन दाखल्यांवरून सहज होईल. वृक्षाच्या वाढीचीं मूर्त कारणें ह्मणजे पाणी, खत व माती हीं होत. हीं सहज दृश्य असून तेव्हांच ध्यानांत येतात. या वाढीचीं अमूर्त कारणें म्हणजे हवा व उष्णता हीं होत. हीं पहिल्याइतकीं लौकर ध्यानांत येत नाहींत. ह्मणूनच या अमूर्त कारणांचा शोध मूर्त कारणांचे मागून लागला आहे. विस्तवाचें मूर्त कारण जळण होय; तर अमूर्त कारण हवा होय. पाणी वर काढणाऱ्या पंपाच्या यंत्रामध्यें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाणी वर येतें तें मनुष्याच्या शक्तीनें किंवा एंजिनाच्या शक्तीनें येतें. या ठिकाणीं मानवी शक्ति व एंजिनाची शक्ति हें त्याचें मूर्त कारण तर हवेचा दाब हें त्याचें अमूर्त कारण होय. आपण दगड हातांतून फेंकला ह्मणजे तो जमिनीवर आपटतो. याचें मूर्त कारण आपण त्यास दिलेला गति होय, पण त्याचें अमूर्त कारण गुरुत्वाकर्षण होय. एखाद्या कार्याला अमूर्त कारणें मूर्त कारणांइतकींच अवश्यक असतात. अमूर्त व मूर्त यांमध्यें अप्रत्यक्ष व प्रत्यक्ष कारणें असा परंपरेचा संबंध नसतो. दोन्हीं कारणें त्या कार्याचीं प्रत्यक्ष कारणेंच असतात. परंतु अमूर्त कारणें त्याच कार्याला अनन्य सामान्य असतात असें मात्र नाहीं. त्या कारणापासून आणखीही पुष्कळ कार्यें होत असतात. तेव्हां अमूर्त व मूर्त यांमध्यें सामान्य-विशेष असा संबंध असतो असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. तेव्हां प्रथमतः संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं अमूर्त कारणें कोणतीं याचा विचार पुढील भागांत करूं.

भाग दुसरा.

संपत्तीचीं अमूर्त कारणें.

देशांतील संपत्तीची उत्पत्ति व वाढ करणारें पहिलें अमूर्त कारण मालमत्तेचा व जीविताचा सुरक्षितपणा होय. संपत्तीची व्याख्या करतांना संपत्ति कोणाच्या तरी मालकीची असली पाहिजे, अर्थात् तिच्यामध्यें अधीनता हा गुण असला पाहिजे हें मागें सांगितलेंच आहे. आतां या संपत्तीच्या गुणाचा व संपत्तीच्या पहिल्या अमूर्त कारणाचा निकट संबंध आहे. कारण देशामध्यें खासगी मालकीचा हक्क प्रस्थापित होऊन त्याला स्थैर्य आल्याखेरीज खासगी मालकी हा गुण संपत्तींत येऊं शकणार नाहीं. अर्थात् मालमत्तेचा व जीविताचा सुरक्षितपणा हा मालकीहक्क प्रस्थापनेचा पायाच आहे. हा सुरक्षितपणा देशांत स्थापित करून तो सतत टिकविणें हें सुधारलेल्या राज्यपद्धतीचें पहिलें व प्रमुख कर्तव्यकर्म समजलें जातें. ज्याप्रमाणें समाजव्यवस्था व सुयंत्रित राज्यव्यवस्था सुरू

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

झालेली नसते अशा अगदीं रानटी स्थितीमध्यें "बळी तो कान पिळी" हा न्याय असतो. अशा स्थितींत खासगी मालकीहक्क मानला जात नाहीं व यामुळें अशा स्थितींत संपत्तीची वाढ होऊं शकत नाहीं; कारण आपल्या श्रमाचें फळ आपल्याला उपभोगण्यास मिळेल अशी खात्री नसते. आज आपण मोठे श्रम करून एखादी वस्तु तयार केली तर उद्यां एखादा शिरजोर माणूस येऊन ती वस्तु आपल्यापासून हिरावून नेईल अशी भीति सर्वांस असते. यामुळें संपत्ति उत्पन्न करण्याचे श्रम घेण्यास कोणीही धजत नाहीं. वरील विवेचनावरून या अमूर्त कारणाचें स्वरूप ध्यानांत येईल. मालमत्तेचा व जीविताचा सुरक्षितपणा हा संपत्तीच्या वाढीचा मूळ पाया आहे, व ह्मणून प्रत्येक सुधारलेलें सरकार हा सुरक्षितपणा उत्पन्न करणें व तो नेहमीं राखणें हें आपलें आद्य कर्तव्यकर्म समजतें. देशांतील प्रचंड सैन्यें व आरमारें, देशांतील पोलिसखातें व न्यायखातें, देशांतलीं दळणवळणाचीं सुधारलेलीं साधनें वगैरे सर्व गोष्टींनीं हा सुरक्षितपणा स्थापन केला जातो व राखला जातो. कारण हा सुरक्षितपणा सार्वत्रिक होण्यास देशांत नेहमीं शांतता पाहिजे. तेथें लढाया होतां कामा नयेत, आपसांत मारामाऱ्या व दंगेधोपे होतां कामा नयेत, व्यक्तीच्या हक्काचें उत्तम तऱ्हेनें संरक्षण झालें पाहिजे, व्यक्तिव्यक्तीमध्यें न्याय उत्तम मिळाला पाहिजे व व्यक्तीव्यक्तीमधील करारांचें उत्तम तऱ्हेनें पालन झालें पाहिजे. सारांश, देशामध्यें **कायद्याचें साम्राज्य** पाहिजे. व्यक्तीचे हक्क स्पष्टपणें निर्दिष्ट होऊन त्याप्रमाणें राज्यव्यवस्था सारखी चालली पाहिजे. अशी जेव्हां सुधारलेली राज्यपद्धति देशांत प्रचलित असेल त्याच वेळीं मालमत्तेला व जीविताला उत्तम सुरक्षितपणा आला आहे, अशी मनुष्याच्या मनाची खात्री होते व मग मनुष्याला श्रम करण्यास स्फुरण येतें व त्यामुळें संपत्तीची झपाट्यानें वाढ होते. कारण या स्थितींतच आपण केलेल्या श्रमाचें चीज होऊन आपल्याला व आपल्या मुलाबाळांना आपल्या श्रमाचीं फळें उपभोगण्यास सांपडतील अशी खात्री समाजांतील व्यक्तीच्या मनांत उत्पन्न होते.

मालमत्तेचा व जीविताचा सुरक्षितपणा व संपत्तीची वाढ यांचा कार्यकारण संबंध आहे हें जगांतील निरनिराळ्या देशांच्या इतिहासावरून सिद्ध करतां येतें व या रीतीनें या अमूर्त कारणाच्या सत्यतेबद्दल

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शंका राहात नाहीं. इतिहासावरून आपल्याला असें दिसून येतें कीं, ज्या ज्या राज्यामध्यें हा सुरक्षितपणा उत्तम प्रकारानें प्रस्थापित झाला आहे, तेथें तेथें संपत्तीची वाढ व देशाची भरभराट झालेली आहे. जेथें जेथें हा सुरक्षितपणा प्रथमपासूनच स्थापित झाला नाहीं तेथें तेथें संपत्तीची वाढ होऊं शकली नाहीं. सुरक्षितपणा व संपत्तीची वाढ यांचा कार्यकारणभाव दाखविणारीं हीं अन्वयव्यतिरेकाचीं निरनिराळ्या देशांचीं उदाहरणें देतां येतात; इतकेंच नाहीं, तर आपल्याला एका देशाच्या निरनिराळ्या स्थित्यंतराचें उदाहरण देतां येतें; म्हणजे जोंपर्यंत देशामध्यें मालमत्तेचा सुरक्षितपणा स्थापित होऊन तो टिकलेला असतो तोंपर्यंत देशाची सांपत्तिक भरभराट होत असते व ती टिकते. परंतु सुधारलेली राज्यपद्धति जाऊन हा सुरक्षितपणा नाहींसा झाल्याबरोबर सांपत्तिक भरभराटीलाही उतरती कळा लागून तो देश दारिद्र्याच्या खोल दरींत बुडतो. हा सिद्धांत प्रस्थापित करण्याकरितां आतां आपण थोडीशीं ऐतिहासिक उदाहरणें घेऊं व प्रथमतः जुन्याकाळांतील मोठ्या प्रमाणावरील दोन दाखले घेऊं. पहिला रोमन पादशाहीचा व दुसरा पर्शियन पादशाहीचा.

जुन्या जगांत रोमन पादशाहीच्या इतकें चिरस्थाई असें दुसरें साम्राज्य झालें नाहीं. परंतु त्याच्या या चिरस्थाईपणाच्या मुळाशीं रोमन लोकांचा कायदा होता असें दिसून येतें. रोमन साम्राज्य हें कायद्याचें साम्राज्य होतें व या कायद्यानें व्यक्तीच्या हक्कांचें उत्तम रक्षण केलं जात असे व यामुळें या साम्राज्यांत मालमत्तेला व जीविताला उत्तम तऱ्हेची सुरक्षितता असे. या व्यक्तीच्या हक्कांच्या पवित्रपणामुळें व मालमत्तेच्या सुरक्षितपणामुळेंच रोमन पादशाहीमध्यें लोक फार सुखी होते व त्या साम्राज्याची कित्येक शतकेंपर्यंत सांपत्तिक भरभराट होत होती. रोमन राज्यपद्धतीमध्यें मालमत्तेचा व जीविताचा सुरक्षितपणा किती होता व व्यक्तीच्या हक्कांचें रोमन कायदा किती उत्तम तऱ्हेनें रक्षण करीत असे हें दाखविणारी एक आख्यायिका रोमन इतिहासकार सांगत असतात. ही आख्यायिका रोमन राज्याचा जेव्हां फारसा विस्तार झालेला नव्हता तेव्हांची आहे. अशा त्या राज्याच्या बाल्यावस्थेमध्यें सुद्धां राज्यांतील व्यक्तीमध्यें रोमन कायद्याच्या अंमलानें व्यक्तीच्या हक्काबद्दल व करारपालना-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बद्दल केवढा विश्वास उत्पन्न केला होता हें त्या आख्यायिकेवरून दिसू येतें व असा विश्वास जेव्हां सार्वत्रिक दिसून येतो तेव्हां मालमत्ता व जीवि यांचा सुरक्षितपणा पूर्णपणें स्थापन झालेला आहे, असें ह्मणतां येईल व अश सार्वत्रिक विश्वासानें सांपत्तिकदृष्ट्या श्रम करण्याची व उद्योग करण्याचं हुरूप लोकांमध्यें उत्पन्न होते. ही आख्यायिका हानिबालच्या काळची आहे. हानिबालनें आपल्या मोठ्या सैन्यानिशीं इटालीच्या एक भागामध्यें तळ दिला होता. रोमन राज्यकर्ते त्याचा प्रतिकार करण्याच्या तयारींत होते; परंतु कोणत्या पक्षाचा जय होईल हें सांगणें कठिण होतें अशा अनिश्चित व आणीबाणीच्या प्रसंगांत देशाचें सरकार असतांन दोन रोमन गृहस्थ ज्या जागेवर हानिबालच्या सैन्याचा तळ पडल होता त्या जागेसंबंधीं विक्रीच्या उद्योगांत गुंतलेले होते व एक गृहस्थ आपल्या मालकीची ती जमीन कांहीं किंमतीला दुसऱ्याला विकण्याच करार करीत होता. या आख्यायिकेवरून रोमन कायद्यानें लोकांच्या खासगी व्यवहारावर केवढा परिणाम केलेला होता हें फार चांगल्या तऱ्हेनें दिसून येतें. यामध्यें रोमन लोकांची आपल्या सरकारची सरशी होणार ही खात्री तर दिसून येते. पण याच्याहीपेक्षां जास्त महत्वाची गो ही कीं, या युद्धाचा परिणाम कांहींही झाला तरी आज जे आपण करार करीत आहोंत व आज जी आपण मालकीहक्काची अदला बदल करीत आहोंत, त्यामध्यें रतिभरही राज्यक्रांतीनें सुद्धां बदल होणार नाहीं, कायदा आपले नवे संपादित हक्क पवित्र मानील अशी द समजूत बहुजनसमाजामध्यें रोमन कायद्यानें उत्पन्न करून दिली होती असें या आख्यायिकेवरून दिसून येतें.

या कायद्याच्या अंमलामुळेंच व त्यानें उत्पन्न केलेल्या व्यक्तीच्या मालकीहक्कावद्दलच्या दृढविश्वासानेंच रोमन साम्राज्य इतकीं शतकें टिकलें व जरी कालांतरानें रानटी ट्यूटन लोकांच्या हल्ल्याखालीं रोमन पा शाहीचा हळू हळू ऱ्हास झाला व त्याचे जागीं नवीं राष्ट्रें निर्माण झालीं, त या नव्या राष्ट्रांमध्यें रोमन कायदा व त्याची न्यायपद्धति यांचा अंमल कायमच राहिला.

याच्या उलट उदाहरण ह्मणजे पर्शियन साम्राज्याचें आहे. हें साम्रा ज्यही स्थापन झालें त्या वेळीं रोमन साम्राज्याप्रमाणें विस्तृत होतें व ज

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजांनीं हें प्रथम स्थापन केलें. त्यांचे काळीं त्या साम्राज्यांत सुयंत्रित राज्यव्यवस्था होती व म्हणूनच साम्राज्यांत सांपत्तिक भरभराटही झाली. या साम्राज्याखालीं असणारे प्रांतही फार सुपीक असून सृष्टिदेवीचें जणूं कांहीं आवडते होते. इतकी विपुल स्वाभाविक संपत्ति व सृष्टिशक्ति त्या प्रांतांत होती. परंतु अशा प्रकारच्या संपत्तीच्या वाढीस अनुकूल सर्व स्वाभाविक गोष्टी असतांना हे प्रांत हजारों वर्षं ओसाड पडले व बहुतेक निर्जन बनले. या सांपत्तिक ऱ्हासाचें कारण पुढील राजांची अनियंत्रित सत्ता व त्याच्या योगानें लोकांना लागलेल्या वाईट संवयी होत. परंतु या सर्व गोष्टींचें पर्यवसान मालमत्तेची व जीविताची सुरक्षितता नाहींसें करण्यांत झालें. कारण या सर्व साम्राज्यांत सुयंत्रित राज्यव्यवस्था राहिली नाहीं. सरदार लोक व जमीनदार आपआपसांत तंटेबखेडे करीत; त्यांना आपल्या शेजारच्या लोकांना लुटून आपली तुमडी भरण्याची संवय लागली. या संवयीमुळें स्वतः श्रम करण्याची बुद्धि कमी झाली व इतर लोकांमध्यें मालमत्तेची सुरक्षितता नाहींशीं झाली. यामुळें संपत्तीचा सर्व झराच मुळीं आटून गेला व हे अत्यंत सुपीक प्रांत हालांत व दारिद्र्यांत राहणाऱ्या लोकांचे वस्तीचे प्रांत बनले. तेव्हां पर्शियन साम्राज्याच्या ताब्यांत असलेल्या प्रांताच्या सांपत्तिक अवनतीचें मूळ मालमत्तेच्या व जीविताच्या सुरक्षितपणाच्या अभावांत आहे व हा अभाव अंदाधुंदीचा व मोंगलाई राज्यपद्धतीचा परिणाम होय. कारण या हजारों वर्षं बहुतेक ओसाड बनलेल्या प्रांतांत जेथें जेथें सुयंत्रित राज्यपद्धति सुरू होऊन मालमत्तेला व जीविताला सुरक्षितता आलेली आहे तेथें तेथें पुन्हा हे भाग सांपत्तिक भरभराटीच्या मार्गाला लागलेले दृष्टोत्पत्तीस येतात.

या सिद्धांताचें समर्थक असें अर्वाचीन काळांतील उदाहरण म्हणजे आयर्लंड देशाचें आहे. त्या देशांत बहुत काळपर्यंत सुव्यवस्थित राज्यपद्धति सुरू झाली नाहीं व तेथील लोकांमध्यें लुटारूपणाची प्रवृत्ति फार काळ राहिली व हा देश रोमन लोकांच्या ताब्यांत कधींच न गेल्यामुळें तेथें रोमन कायद्याची पद्धति युरोपच्या इतर प्रांतापेक्षां फार मागाहून सुरू झाली. खरोखरीं आयर्लंडांत इंग्रजांनीं रोमन कायदे नेले. आयरिश लोकांमध्यें आपआपसांत तंटे करण्याची प्रवृत्ति फार होती. तसेंच अंतःकलह व द्वेष हे फार होते. यामुळें मालमत्तेला व जीविताला विशे-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

षसा सुरक्षितपणा आला नाहीं व ह्मणून त्या देशाची सांपत्तिक स्थिति सुधारली नाहीं. कारण संपत्तीच्या वाढीचा झराच मुळीं फार कालपर्यंत दूषित राहिला.

हिंदुस्थानचा संगतवार असा इतिहास उपलब्ध नसल्यामुळें इकडील उदाहरणें फारशीं देतां यावयाचीं नाहींत. तरी पण मालमत्तेचा व जीविताचा सुरक्षितपणा व सांपत्तिक भरभराट याचा कार्यकारणसंबंध सिद्ध करतां येण्यासारखीं पुष्कळ उदाहरणें देतां येतील. अयोध्याप्रांताचें एक उदाहरण आहे. हा प्रांत फार सुपीक असून कांहीं कांहीं नबाबांच्या कारकीर्दीत तो फार भरभराटींत होता. परंतु पुढील नबाबांची कारकीर्द फार जुलमी व अंदाधुंदीची झाल्यामुळें राज्यांत सुनियंत्रित राज्यपद्धति नाहींशी झाली व त्यामुळेंच त्या प्रांताची भरभराट नाहींशी होऊन तो प्रांत कांहीं कालपर्यंत उजाड पडल्यासारखा झाला. अकबराच्या कारकीर्दीमध्यें राज्यव्यवस्था फार चोख असल्यामुळें व जिकडे तिकडे उत्तम शांतता नांदत असल्यामुळें त्या कारकीर्दीत लोक सुखी होते व एकंदर देशामध्यें सुबत्ता नांदत होती. परंतु अवरंगजेबाच्या कारकीर्दीपासून अंदाधुंदीस व अंतःकलहास सुरुवात झाली व अकबराच्या काळीं प्रस्थापित झालेली शांतता व त्यायोगानें उत्पन्न होणारा सुरक्षितपणा कमी झाला व त्याचा परिणाम देशांतील सांपत्तिक स्थितीवर झाल्याखेरीज राहिला नाहीं असें इतिहासावरून दिसून येतें.

संपत्तीच्या उत्पत्तीचें व वाढीचें दुसरें अमूर्त कारण म्हणजे मानवी वासना व त्यांची वाढ हें होय. मनुष्याच्या सुखाचें खरें साधन वासनांची वाढ किंवा वासनांचा छेद हा एक नीतिशास्त्रांतील मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे; व सर्व देशांत दोन्ही प्रकारचीं मतें मोठमोठ्या तत्त्ववेत्त्यांनीं प्रतिपादन केलेलीं आहेत. हिंदुस्थानांत आमच्या तत्त्वज्ञानाचा बहुधा कटाक्ष वासनाछेदाकडेच दिसून येतो. ‘जहीहि धनागमतृष्णाम्’ हें आमच्या तत्त्वज्ञान्यांच्या उपदेशाचें पालुपद आहे. परंतु या ठिकाणीं या वादाशीं आपल्याला कांहीं एक कर्तव्य नाहीं. आपल्याला फक्त येथें अर्थशास्त्रदृष्ट्या वासनांचा विचार करावयाचा आहे, व या दृष्टीनें त्यांची वाढ ही संपत्तीस व समाजाच्या आधिभौतिक सुधारणेस अत्यंत आवश्यक आहे यांत कांहींएक संदेह नाहीं. मनुष्याच्या अगदीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रानटी स्थितींत मनुष्य व पशु यांच्या वासनांत फारसें अंतर नसतें. दोघांचांही राहण्याची तऱ्हा व उपजीविकेचे उद्योग यांमध्येंही साम्य असतें. तरी पण मनुष्यामध्यें विचारशक्ति व कल्पना हे दोन गुण विशेष आहेत. मनुष्यस्वभावांतील हे दोन गुण संस्कृतामधील दोन प्रसिद्ध सुभाषितांमध्यें मोठ्या मार्मिक रीतीनें सांगितले आहेत. मात्र विचारशक्तीऐवजीं पहिल्या सुभाषितांत धर्म हा मनुष्याचा विशेष म्हणून सांगितला आहे. परंतु खरा धर्म हा नेहेमींच विचारशक्तीपासून निष्पन्न होतो. मनुष्याला विचारशक्ति आहे म्हणून तो या अनंत विश्वाच्या गूढाचा विचार करूं लागतो व त्याचें जें उत्तर त्याला सयुक्तिक दिसतें त्यालाच तो आपला धर्म मानूं लागतो. म्हणून अर्वाचीन कल्पनेला अनुसरून या सुभाषितांत थोडा फरक करून ती खालीं देतों.

“ आहारनिद्राभयमैथुनं च । सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।
मतिर्हि तेषामधिको विशेषः । मत्या विहीनाः पशुभिः समानाः ॥ ”

“ साहित्यसंगीतकलाविहीनः । साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।
तृणं न खादन्नपि जीवमानः । तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥ ”

या दोन गुणांपासून मनुष्याच्या पशुतुल्य वासनांचें किती तरी निरनिराळ्या प्रकारांत रूपांतर होतें; व शिवाय या दोन गुणांपासून आणखीही नव्या नव्या हजारों वासना उत्पन्न होतात. पशूपक्षी घरट्यांत किंवा ढोलींत राहतात. मनुष्यें प्रथमतः पशूप्रमाणेंच ढोलींत राहत असलीं तरी त्यांना झोंपडी बांधण्याची वासना होते व अगदीं रानटी झोंपडी व सर्वांगसुंदर अर्वाचीन राजवाडा यांमध्यें जमीनअस्मानाचें अंतर आहे व हें अंतर मनुष्याच्या विचारशक्तीचा व सौंदर्यकल्पनेचा प्रभाव होय. इतर प्राण्यांना थंडीवाऱ्यापासून संरक्षण करण्याकरतां केंस व लोकर हीं नैसर्गिक साधनें देवानें दिलीं आहेत. मनुष्याला आपलें संरक्षण करण्यास बाह्य साधनें लागतात व पशूंच्या कातड्यापासून व झाडांच्या सालींच्या वल्कलांपासून तों हल्लींच्या हजारों तऱ्हांच्या सुंदर कापडापर्यंत मानवी वासनांचें केवढें तरी रूपांतर झालें आहे. परंतु मानवी वासना निवळ विषयसुखाबद्दलच असतात असें नाहीं. मनुष्याच्या बुद्धीमुळें त्याच्यामध्यें किती तरी बौद्धिक वासना उत्पन्न झालेल्या आहेत. त्यामुळें मनुष्यास ज्ञानाची लालसा उत्पन्न होते. त्याला पुस्तकाची व वाचनाची जरूरी लागते. सारांश, मनुष्याच्या वासनांची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाढ अक्षरशः अमर्याद आहे. आतां वासनांची वाढ समाजाच्या आ
भौतिक सुधारणेचें मूळ होय, हें खालील विवेचनावरून ध्यानांत ये

वासनाछेदाचें उद्दिष्ट जर मनुष्यानें आपल्यापुढें ठेविलें व त्याप्रमा
जर बहुजनसमाजाचें खरोखरीच वर्तन होऊं लागलें तर संपत्तीच्या आ
भौतिक सुधारणेची टोलेजंग इमारत ढांसळून पडलीच पाहिजे. समाजां
तील सर्व व्यक्ती जर ग्रीक संन्याशी डायोजिनीसप्रमाणें एका द्रोणींत
लागल्या व त्यांच्या उपजीविकेला जर सृष्टींतील नैसर्गिक फळमुळेंच पु
झालीं तर सर्व उद्योगधंदे व त्यांबरोबरच समाजांतील आधिभौतिक सु
रणा रसातळास गेली पाहिजे. किंवा आमच्या इकडील खऱ्या नि
साधूप्रमाणें सर्व लोक सर्वसंगपरित्याग करून रानांत राहून फळांमुळां
उपजीविका करूं लागले तर सर्व शहरें व त्यांतील सर्व धंदे नाह
झाले पाहिजेत हें उघड आहे.

मानवी वासना किंवा अर्थशास्त्रांतील शब्द 'मागणी' व 'खप' या
संपत्तीची उत्पत्ति अवलंबून आहे, हें विधान कांहीं अंशीं विरोधाभा
त्मक आहे. संपत्तीची उत्पत्ति त्याच्या खपावर ह्मणजे त्याच्या उपभोगा
अगर नाशावर अवलंबून आहे असा अर्थ होतो. परंतु याच्या सत्यतेबा
सर्व मानवी सुधारणा साक्ष देईल. कारण सर्व मानवी सुधारणा ह्म
मनुष्याच्या वासनांची वाढ व त्या तृप्त करण्याच्या विपुल साधनां
वाढ होय. व जसजसें मानवी गरजा व वासना यांचें स्वरूप मनुष्या
ज्ञानवृद्धीनें त्याच्य परिस्थितिभेदामुळें बदलत जातें तसतशी समा
उत्पन्न होणारी संपत्ति हिचें स्वरूपही बदलत जातें. उदाहरणार्थ,
काळीं मनुष्याचें स्वसंरक्षणाचें साधन व लढाईचें व सैन्यांतील शिपा
हत्यार म्हणजे तिरकमठा होता व तिरकमठा, तीर व भाता करण्
धंदा म्हणजे एक संपत्ति उत्पादन करणारा धंदा होता. परंतु तो आत
कोठें गेला ? हजारों प्रकारचीं शस्त्रास्त्रें कोठें गेलीं ? पूर्वीच्या काळ
चिलखताचें काय झालें ? एखाद्या पदार्थसंग्रहालयांतील शस्त्रागारा
दृष्टि फेंकली म्हणजे या बाबतींत केवढी क्रांति झाली आहे हें
येईल. ह्मणजे मनुष्यांनीं केलेल्या नव्यानव्या शोधांनीं मनुष्याच
राष्ट्राच्या संरक्षणाची गरज जरी कायम असली तरी त्याचे स्वरूपांत
क्षण बदल झाला व यामुळें जसजशी मागणी बदलली तसतसे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धंदे नाहींसे होऊन त्याचे ठिकाणीं नवे धंदे आले. हाच प्रकार सर्वत्र दिसून येतो. हिंदुस्थानच्या एका शतकाच्या पूर्वींच्या व हल्लींच्या काळाकडे पाहिलें तरीही हेंच दिसून येईल. ज्या ज्या गरजांचें रूपांतर झालें आहे त्यासंबंधींचे जुने धनोत्पादक धंदे जाऊन त्याचे ठिकाणीं नव्या गरजा भागविणारे धंदे आले किंवा या गरजा परकी देशांतील मालानें भागवितां येऊं लागल्या.

सारांश, संपत्तीच्या मागणीवर संपत्तीची उत्पत्ति अवलंबून आहे हें वरील विवेचनावरून उघड दिसून येईल. निवळ गरजा वाढून उपयोग नाहीं हें खरें. तर त्या गरजा तृप्त करण्यास लागणारें सांपत्तिक सामर्थ्यही लोकांमध्यें आलें पाहिजे हें निर्विवाद आहे. परंतु वासना उत्पन्न झाली ह्मणजे मनुष्य ती तृप्त करण्याच्या उद्योगाला लागतो व श्रम करून ती वासना तृप्त करण्याचीं साधनें ह्मणजे संपत्ति मिळवूं लागतो. आफ्रिकेंतील पुष्कळ नीग्रो जाती या श्रम करण्यास मुळींच तयार नसतात. कारण त्यांच्यामध्यें वासनाच उत्पन्न झालेल्या नसतात. परंतु निरनिराळे पदार्थ दाखवून व त्याचा उपयोग शिकवून त्यांच्या वासनाशक्तीला एकदां चालन दिलें ह्मणजे अशा जाति श्रम करण्यास प्रवृत्त होतात असा पुष्कळ मिशनरी लोकांनीं आपला अनुभव लिहून ठेविला आहे. ज्या समाजांतील व्यक्तीमध्यें वासना व गरजा यांच्या अल्पतेमुळें समाधानी वृत्ती असते तेथें संपत्तीच्या वाढीस वावच नसतो. ही समाधानवृत्ति नाहींशी होऊन वासनांच्या व गरजांच्या वाढीनें असमाधान किंवा असंतोष उत्पन्न होणें ही सांपत्तिक प्रगतीची पहिली पायरीच होय. 'असंतोषःश्रियोमूलम्' या संस्कृत ह्मणीचें रहस्य हेंच आहे.

मागणीचा संपत्तीच्या उत्पत्तीवर व वाढीवर कसा फलदायक परिणाम होतो यांचें ताजें उदाहरण हिंदुस्थानांतील गेल्या चार पांच वर्षांचा औद्योगिक इतिहास होय. कांहीं राजकीय व औद्योगिक कारणामुळें जी देशी मालाला मागणी उत्पन्न झाली त्याच्या योगानें गेल्या चार पांच वर्षांमध्यें हिंदुस्थानांत किती तरी झपाट्यानें संपत्तीची वाढ झाली आहे हें सर्व श्रुतच आहे. या मागणीमुळें जे लोक आपआपले धंदे टाकून नवीन धंद्याला लागूं लागले होते ते लोक आपल्या पूर्वींच्या धंद्याला परत आले

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व आपला धंदा फायदेशीर रीतीनें करूं लागले. तसेंच किती तरी न
उत्पादक धंदे अस्तित्वांत येऊं लागले आहेत.

संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं वर विवेचित अमूर्त कारणें यांकडे अभिमत
पंथानें अगदीं कानाडोळा केला; किंवा यांचें अस्तित्व व महत्त्व
त्यांच्या ध्यानांत नव्हतें व ह्मणून त्यांनीं काढलेले पुष्कळ सिद्धांत खोटे
प्रत्यक्ष व्यवहाराला कुचकामाचे आहेत अशा प्रकारचे आक्षेप कांहीं
आधुनिक ग्रंथकारांनीं काढलेले आहेत. **रिकार्डोच्या** उदाहरणानें
या शास्त्राला जें तार्किक स्वरूप आलें त्याचा परिणाम अर्थशास्त्रांतील कांहीं
सिद्धांतांवर झाला खरा; परंतु हा आरोप अभिमतपंथाच्या जनकावर लागू
करतां येत नाहीं. सर्व संपत्तीचा अंतिम हेतु उपभोग किंवा व्यय आ
हें **ॲडाम स्मिथ**नें पुष्कळ ठिकाणीं स्पष्टपणें सांगितलें आहे, इतकें
नव्हे तर संपत्तीची वाढ ही खपावर किंवा मागणीवर अवलंबून आहे हें
ॲडाम स्मिथला ठाऊक होतें व तें त्याच्या एका विधानावरून सिद्ध
करितां येतें. ॲडाम स्मिथनें आपल्या पुस्तकाच्या प्रथमारंभींच श्रम
विभागाच्या तत्त्वाचा उहापोह केला आहे व या तत्त्वाचा संपत्तीच्या
वाढीस केवढा मोठा उपयोग होतो हें सप्रमाण सिद्ध केलें आहे. परंतु
श्रमविभागाचें तत्त्व अमलांत येणें हें बाजाराच्या परिवावर अवलंबून
आहे असें त्यानें याच विवेचनांत सांगितलें आहे. ह्मणजे कोणत्याही
धंद्यांत श्रमविभागाचें तत्त्व अमलांत येणें न येणें हें खपावर किंवा माग
णीवर अवलंबन आहे. आतां श्रमविभागावर संपत्तीची वाढ अवलंबून आहे
अर्थात् संपत्तीची वाढही खपावर किंवा मागणीवर अवलंबून आहे
उघड झालें.

यावरून अभिमतपंथाच्या प्रवर्तकांस हीं अमूर्त कारणें अश्रुतपूर्व
होतीं व म्हणून त्यांची सर्व इमारत डळमळीत पायावर उभारलेली आहे
या आरोपास फारशी जागा नाहीं. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं,
अमूर्तकारणें या पंथानें सुव्यवस्थित व प्रगतीच्या मार्गात असणाऱ्या स
जांत असतात असें गृहीत धरून आपलें विवेचन केलें आहे.
अमूर्तकारणें स्पष्टपण सतत डोळ्यांपुढें न ठेवल्याकारणानें केव्हां के
त्यांच्या विवेचनांत व विचारसरणींत चुक्या झाल्या आहेत, ही गोष्ट
वं अशा चुक्या दाखविणें निराळें व त्यांचे सर्वच ग्रंथ केराच्या टोपल

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

टाकण्यांच्या योग्यतेचे आहेत असें ह्मणणें वेगळें. या दुसऱ्या ह्मणण्याला तज्ञ मनुष्य कांहींच मान देणार नाहीं. परंतु हीं अमूर्तकारणें ह्मणजे सर्व कारणसर्वस्व नव्हे. संपत्तीच्या वाढीस पुष्कळ मूर्तकारणें हीं लागतात व त्यांशिवाय नुसत्या अमूर्त कारणाच्या अस्तित्वानेंच संपत्ती उत्पन्न होणार नाहीं हेंही निर्विवाद आहे. तेव्हां पुढील भागांत या मूर्त कारणांचा विचार करूं.

भाग तिसरा.

मूर्त कारणें—जमीन.

संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं पहिलीं मूर्त कारणें दोनच आहेत व त्यांतूनच आणखी दोन कारणें निष्पन्न होतात. पहिलीं दोन कारणें म्हणजे सृष्टी व तिच्या शक्ती वं मनुष्य व त्याच्या शक्ती. या दोहोंच्या मिलाफानेंच सर्व संपत्ति उत्पन्न होते. मनुष्याला कोणतीही नवी गोष्ट जगांत उत्पन्न करतां येत नाहीं; त्याची शक्ति फक्त सृष्टींतील वस्तूंची घडामोड करून किंवा तिच्यांत इतर फेरफार करून त्यांना नवें स्वरूप व आकार देऊं शकतें, व यालाच आपण संपत्तीची उत्पत्ती म्हणतों. समाजाच्या अगदीं बाल्यावस्थेंत संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं हींच दोन कारणें अस्तित्वांत असतात. परंतु समाज नैतिक बाबतींत वरच्या पायरीवर येऊं लागला कीं, दुसऱ्या दोन कारणांचा प्रादुर्भाव होतो व सुधारलेल्या काळांत एका दृष्टीनें याच कारणांना पहिल्या दोहोंपेक्षां जास्त महत्त्व येतें. हीं दोन कारणें म्हणजे सृष्टि शक्ती व मानवीशक्ती यांचा मिलाफ घडवून आणणारी प्रवर्तक कारणें होत. ज्याच्या योगानें हा मिलाफ घडून येतो तें भांडवल व जो हा मिलाफ घडवून आणतो तो योजक अगर कारखानदार. ज्या हत्याराच्या योगानें, ज्या यंत्राच्या योगानें, ज्या उपकरणांच्या योगानें मनुष्याला सृष्टीच्या शक्तीच्या आपल्या संपत्तीच्या उत्पादनाकडे उपयोग करून घेतां येतो तें सर्व भांडवल या संज्ञेत मोडतें. व जो [illegible] सृष्टीच्या [illegible] मानवी शक्ति व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

योग्य उपकरणें या सर्वांची जुळवाजुळव करून व त्यांची एके ठिकाणीं योजना करून प्रत्यक्ष संपत्ति तयार करतो तो योजक किंवा कारखानदार होय. हीं चारों कारणें हल्लींच्या काळीं परस्परांपासून स्वतंत्र असतात; तेव्हां प्रत्येकाचें स्वरूप काय व त्याच्या योगानें संपत्ति कशी उत्पन्न होते या गोष्टीचें आतां विवेचन करावयास पाहिजे.

सृष्टीच्या शक्तीचें समाजाच्या सर्व सांपत्तिक स्थितींत एक मुख्य अंग म्हणजे देशांतील जमीन होय. आधिभौतिक शास्त्राच्या प्रगतीनें देशांतील दुसऱ्या नैसर्गिक शक्तींना औद्योगिक महत्त्व आलें आहे खरें; तथापि जमीन व शेतकी हे नैसर्गिक शक्तीचे सनातन भाग आहेत ही गोष्ट निर्विवाद आहे. म्हणून जमीन हें एक संपत्तीच्या उत्पत्तीचें कारण आहे असें सांगण्याचा अभिमतपंथाचा संप्रदाय आहे.

आतां जमीनीची संपत्ति उत्पादन करण्याची शक्ति ज्या तिच्या कित्येक गुणांवर अवलंबून आहे त्यांचा थोडक्यांत विचार करणें जरूर आहे.

प्रदेशाचें हवापाणी हें एक त्याचें मुख्य अंग आहे. कारण पृथ्वीच्या पाठीवर कांहीं भाग असे आहेत कीं, तेथें थंडीच्या तीव्रतेमुळें मनुष्य-वस्तीच बहुधा शक्य नसते; व शक्य झालीच तर मनुष्याचें श्रमसर्वस्व निवळ जिवंत राहण्यांतच खर्च होतो व अशा प्रांतांत शेतकीचा उदयच होणें शक्य नसतें. तसेंच कांहीं प्रांत निवळ वालुकामय असून तेथें पाणी मुळींच नसतें. यामुळेंही तेथें धनोत्पादक शेतकीचा प्रादुर्भाव होऊं शकत नाहीं. यामुळें आधिभौतिक सुधारणा बहुतेक समशीतोष्ण कटिबंधाच्या प्रदेशांत व प्रांतांत झालेली आहे, असें दृष्टोत्पत्तीस येतें. कारण तेथें ती होण्यास हवापाणी इत्यादि प्रकारची अनुकूल परिस्थिती असते.

जमिनीचा धनोत्पादक दुसरा गुण म्हणजे तिची भूगर्भसंपत्ति-स्थिती होय. ज्या ठिकाणीं निरनिराळ्या धातूंच्या खाणी आहेत तेथें संपत्तीची वाढ झपाट्यानें होते. ज्या ज्या ठिकाणीं सोन्यारुप्याच्या खाणी सांपडल्या आहेत ते ते प्रदेश पूर्वीं अगदीं ओसाड असतांना पांच पन्नास वर्षांत आधिभौतिक सुधारणेंत अग्रेसर झालेले आहेत. उदाहरणार्थ, आस्ट्रेलिया देशाची भरभराट पहा. इंग्लंडची सांपत्तिक प्रगती पुष्कळ अंशीं लोखंड व कोळशांच्या खाणींच्या शोधापासून झालेली आहे हें सर्वश्रुतच आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जमिनीचा तिसरा गुण म्हणजे तिची सुपीकता अमेरिकेंतील जमिनीच्या विलक्षण सुपीकतेमुळें त्या देशाची इतक्या लवकर सांपत्तिक भरभराट झाली. इंग्लंडच्या भरभराटीलाही तेथल्या जमिनीच्या सुपीकतेची व विशेषतः तेथल्या थंड हवेची व सततच्या पावसाची फार मदत झालेली आहे.

देशांतील नद्या, समुद्रकिनारा, बंदरें, वायुप्रवाह व पर्वताच्या रांगा इत्यादि पृष्ठभागाच्या स्थितीचाही देशाच्या सांपत्तिक स्थितीवर परिणाम होतो, हेंही पुष्कळ देशांच्या इतिहासांवरून दिसून येतें.

या सर्व बाबतींत हिंदुस्थान देशाची स्थिती फार अनुकूल आहे. यांतील सर्व देश समशीतोष्ण कटिबंधांत असून त्याच्यामध्यें अत्यंत थंड हवेपासून तों अत्यंत उष्ण हवेपर्यंतचें बहुविधत्व आहे. तसेंच सर्व देशांतील बराच मोठा भाग सुपीक असून त्याची सुपीकता अनेकविध कारणांवर अवलंबून आहे. इजिप्त देशाची सुपीकता नाईल नदीच्या पुरावर व त्याच्या कालव्यावर अवलंबून आहे. तशा प्रकारची ही स्थिति हिंदुस्थानांत मोठमोठ्या नद्या असल्यामुळें-कांहीं प्रांतांत आहे. गंगा, यमुना, सिंधु, कृष्णा, या नद्यांच्या सभोंवतालचे प्रांत फार सुपीक आहेत; व त्यांची सुपीकता इजिप्तप्रमाणें नदीच्या पुरावर अवलंबून आहे. तसेंच कांहीं भागांमध्यें ऋतुमानानें पाऊस मुबलक व निश्चितपणें पडल्यामुळें ते सुपीक झालेले आहेत. जें विशेषण सर्व वसुंधरेला लावतात तेंच विशेषण हिंदुस्थानासही अन्वर्थक आहे. कारण नैसर्गिक संपत्तीच्या दृष्टीनें हिंदुस्थान देश हा बहुरत्ना वसुंधरा याप्रमाणेंच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. भूगर्भसंबंधींही हिंदुस्थानची स्थिती असमाधानकारक नाहीं. येथें ...स आहे, रॉकेल आहे, सोनें आहे, तांबें आहे, लोखंड व कोळसा आहे, पृष्ठविषयक बहुविधताही येथें आहे. तेव्हां धनोत्पादनाला जे गुण जमीनींत पाहिजेत ते सर्व येथें आहेत व म्हणून पूर्वकाळीं हिंदुस्थान सांपत्तिक सुधारणेच्या बऱ्याच वरच्या पायरीला गेलेलें होतें व आतांही भांडवल व योजक या दोन कारणांची जोड झाल्यास हिंदुस्थान युरोपांतील इंग्लंड व जर्मनी अमेरिका या देशांशीं बरोबरी करूं शकेल यांत तिळमात्र शंका नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग चवथा.

श्रम.

अर्थशास्त्राच्या परिभाषेमध्यें हातीं घेतलेल्या व्यवसायातील आनं खेरीज दुसऱ्या कोणत्या तरी हेतूनें ह्मणजे मोबदल्याच्या हेतूनें केलेला मा सिक किंवा शारीरिक व्यवसाय ह्मणजे श्रम होय. या व्याख्येनें विरंगुळ करितां, विश्रांतीकरितां किंवा करमणुकीकरितां जो मानसिक अगर शा रिक व्यवसाय केला जातो तो श्रमाखालीं येत नाहीं; तसेंच ज्या व्यव याचा हेतु दुसऱ्या कोणत्याही कामाला उपयोगी पडण्याचा नाहीं तो व्यवसाय श्रमाखालीं येणार नाहीं. उदाहरणार्थ, क्रिकेट, टेनिस, आख्यापा तालिम इत्यादि शारीरिक खेळ किंवा पत्ते, गंजिफा, सोंगट्या व बुद्धि इत्यादि बैठे खेळ हे श्रम या संज्ञेखालीं येणार नाहींत. तसेंच मनुष्य स्वतःच्या करमणुकीकरितां व विरंगुळा ह्मणून सुतारीवर, बागे चित्रकलेवर किंवा ललितकलेवर जो परिश्रम करतो तोही श्रम या खालीं येणार नाहीं. या श्रमांमध्यें अगदीं साध्या हातकामापासून तों बु सर्वस्व लागणाऱ्या सर्व व्यवसायाचा अंतर्भाव होतो. जो जो मा मजुरी घेऊन श्रम करतो तो तो मजुरदार व त्याचा व्यवसाय ह्मणजे अर्थ दृष्ट्या श्रम होय. आपल्या मेहेनतीबद्दल कांहींएक ठरींव मोबदला घे तो मजूर; मग त्याची मेहनत मानसिक असो, किंवा शारीरिक असो खरोखरीं शारीरिक किंवा मानसिक व्यवसाय हें वर्गीकरणच बरोबर कारण साध्या हातकामांत सुद्धां थोडा तरी मानसिक श्रम असतो व अ बिकट अशा मानसिक श्रमांतही थोडी तरी शारीरिक मेहनत असते.

अभिमतपंथी अर्थशास्त्रकारांनीं श्रमाचे उत्पादक व अनुत्पादक दोन विभाग केलेले आहेत. या वर्गीकरणाच्या संकुचितपणामुळें अ पंथ हा कांहीं आधुनिक ग्रंथकारांच्या कडक टीकेस पात्र झाला आहे वर्गीकरणाच्या इतिहासावरून संपत्ति व तिच्या कारणांबद्दलच्या कल्प

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कसकशी उत्क्रांति होत आली आहे हें दिसून येईल. हा भेद प्रथमतः निसर्गपंथी अर्थशास्त्रकारांनीं ठरविला व तो त्यांनीं आपल्या एककल्ली संपत्तीच्या कल्पनेवरून ठरविला. त्यांचे मतें शेतकी किंवा जमीन हें काय तें एकटें संपत्तीची वाढ करणारें कारण. तेव्हां जमीनदार व शेतकरी हे दोन वर्गच कायते उत्पादक वर्ग. कारखानदार, व्यापारी, नोकर-चाकर हे सर्व अनुत्पादक. ह्मणजे जमीनदार व शेतकरी यांच्या शिल्लक संपत्तीवर या सर्व वर्गांची उपजीविका अवलंबून आहे. हे वर्ग नवीन संपत्ति उत्पन्न करीत नाहींत. येथें संपत्ति म्हणजे धान्य इतकाच संकुचित अर्थ गृहीत धरल्यासारखा दिसतो व या दृष्टीनें जमीनदार व शेतकरी, हे समाजांतील इतर सर्व वर्गांना अन्न पुरवितात हें खरें आहे, परंतु यावरून हे दुसरे वर्ग दुसऱ्या प्रकारची संपत्ति उत्पन्न करीत नाहींत असें मात्र नाहीं. या अत्यंत संकुचित कल्पनेवर बसविलेला भेद टाकून देऊन **अॅडाम स्मिथनें** त्याला थोडें विस्तृत स्वरूप दिलें. **अॅडाम स्मिथनें** ज्या श्रमाचा परिणाम अगर फल एखाद्या टिकाऊ मालामध्यें होतो तो उत्पादक श्रम, अशी उत्पादक श्रमाची व्याख्या केली आहे. या व्याख्येनें जमीनदार, शेतकरी, कारखानदार, मजूर वगैरे सर्व वर्गांच्या लोकांचे श्रम उत्पादक ठरतात. परंतु शिक्षक, शिपाई, नावाडी, वकील, डॉक्टर व शेवटीं घरगुती नोकर या सर्वांचे श्रम अनुत्पादक ठरतात. मिल्लनें उत्पादक हें पद आणखी जास्त व्यापक केलें. त्याचे मतें शिक्षक, शिपाई व वकील यांचे श्रम अनुत्पादक ह्मणतां येणार नाहींत. कारण शिक्षणानें श्रमाची कर्तबगारी वाढते व कर्तबगार मजूर लोक जास्त संपत्ति उत्पन्न करतात. तसेंच शिपाई, वकील, न्यायाधीश हे मालमत्तेला सुरक्षितता आणून अप्रत्यक्ष रीतीनें धनाच्या उत्पत्तीस मदत करतात. म्हणून मिल्लनें उत्पादक श्रमाची व्याख्या केली आहे ती ही कीं, प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें संपत्ति उत्पन्न करण्यास मदत करणारा व्यवसाय ह्मणजे उत्पादक श्रम होय. परंतु ही व्याख्या इतकी विस्तृत आहे कीं, या व्याख्येप्रमाणें सर्व व्यवसाय जे अर्थशास्त्राच्या श्रम या शब्दांत अंतर्भूत होतात ते सर्व उत्पादकच ठरतात. उत्पादक व अनुत्पादक हा भेद व्यर्थ होतो. कारण ज्या ज्या व्यवसायाबद्दल समाजांत मनुष्याला मोबदला मिळतो तो तो व्यवसाय उत्पादक श्रमांत येतो व अनुत्पादक श्रम हा शब्दप्रयोगच मुळीं असंबद्ध होतो.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वरील विवेचनावरून उत्पादक व अनुत्पादक ही शब्दांची जो किती निरनिराळ्या अर्थानें वापरली जाते हें दिसून येईल व शब्दांच्या अर्थांमध्यें अशी व्यापकता व संदिग्धता उत्पन्न झाली ह्मणजे ते शब्द शास्त्रीय विवेचनाला निरुपयोगी होऊन जातात. तोच प्रकार या शब्दांचाही झाला आहे. मागील भागांत सांगितलेलीं संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं अमूर्तकारणें व या पुढील भागांत सांगावयाचीं मूर्तकारणें यांपैकीं कोणत्याही कारणाला आस्तित्वांत आणून संपत्तीच्या उत्पादनाला मदत करणारा वर्ग ह्मणजे उत्पादक वर्ग होत व अशा वर्गाचे श्रम ते उत्पादक श्रम होत. अर्थात् उत्पादक व अनुत्पादक या भेदाचा उपयोग सामान्यतः आपल्या श्रमानें आपलें पोट भरणारे व भिक्षेनें किंवा अन्य तऱ्हेनें दुसऱ्याच्या जीवावर उपजीविका करणारे ऐदी लोक असे समाजाचे दोन वर्ग दाखविण्याकडे होईल.

आतां या श्रमाची कर्तबगारी किंवा कार्यक्षमता कोणत्या गोष्टींवर अवलंबून आहे हें पाहावयाचें राहिलें.

पहिली गोष्ट आनुवंशिक गुण. या बाबतींत निरनिराळ्या देशांमधील मजुरदारांमध्यें किती तरी अंतर आहे. काम करण्याची शारीरिक राकटपणा, सामर्थ्य, हे गुण निरनिराळ्या लोकांमध्यें निरनिराळ्या प्रमाणांत दिसून येतात. या भेदाचीं कारणें शोधून काढणें हें अर्थशास्त्राचें काम नाहीं; परंतु हा भेद आहे व त्यामुळें निरनिराळ्या देशांच्या श्रमांत विलक्षण अंतर पडतें ही गोष्ट अर्थशास्त्रानें नमूद करावयाची आहे. रशियन मजुरापेक्षां फ्रेंच मजूर तितक्याच वेळांत दीडपट काम करतो व इंग्रज मजूर फ्रेंच मजुरापेक्षांही जास्त काम करतो. या बाबतींत युरोपामध्यें इंग्रज मजुरांचा नंबर वर लागतो. व अमेरिकन मजुरांचा नंबर इंग्रज मजुराच्याही वर लागतो असें ह्मणतात.

हिंदुस्थानांत तर हे आनुवंशिक गुण जातिभेदामुळें निरनिराळ्या जातींत अगदीं निरनिराळ्या प्रमाणानें दिसून येतात. उत्तरहिंदुस्थानांतील परदेशी, पठाण वगैरे लोक शरीरबांध्यानें, सामर्थ्यानें व मजबुतीनें हिंदुस्थानांत वरिष्ठ आहेत. यामुळें हे लोक शिपाई उत्तम बनतात, म्हणूनच या लोकांचा भरणा हिंदुस्थानच्या सैन्यांत पुष्कळच केला जातो. निवळ मुंबई इलाख्याकडे दृष्टि दिली तरी किती तरी फरक दिसून येतो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घाटावरील घाटवळ लोक हे शरीरसामर्थ्यानें सर्वांत वर आहेत. यामुळें सर्व मोठ्या मेहनतीचीं कामें याच लोकांचे हातांत आहेत. मुंबईतील मालांचीं कामें, गोदींतील कामें, स्टेशनावरील मोठमोठे बोजे उचलण्याचीं कामें बहुधा या लोकांच्या हातीं आहेत. तोच कोंकणांतील मजूर जरी घाटीलोकांइतका शक्तिमान् व मजबूत नसतो तरी पण चलाखपणांत कटकपणांत व हुशारींत त्याचा वर नंबर लागतो. यामुळें मुंबईत घरगुती कामांत, आफीसाच्या कामांत व गिरणींतील कामांत याच लोकांचा जास्त भरणा आहे. तरी पण सुधारलेल्या देशांच्या मानानें हिंदुस्थानांतील सर्व ठिकाणचा व सर्व वंशांचा मजूरवर्ग कमी प्रतीचा आहे हें कबूल करणें भाग आहे.

दुसरी गोष्ट मजुरांना मिळणारें खाणेंपिणें व अन्न यांवर त्यांची कार्यक्षमता अवलंबून असते. ज्या ज्या ठिकाणीं मजुरांना खाणेंपिणें भरपूर मिळून त्यांचें अन्न पौष्टिक असतें तेथें तेथें मजुरांची कार्यक्षमता जास्त असते. या बाबतींतही अमेरिकेंतील मजुरांचा नंबर सर्वांत वर लागतो. युरोपमध्यें आयर्लंडच्या मजुरांचें अन्न निःसत्व बटाट्यांचें असतें. यामुळें त्यांची कार्यक्षमता फार कमी असते. मनुष्यप्राण्याची स्थिति कांहीं अंशीं एंजिनासारखी असते. ज्या मानानें एंजिनांत कोळसा व पाणी घालावें त्या मानानें एंजिनापासून कमजास्त उष्णता व शक्ति उत्पन्न होऊं शकते; त्याचप्रमाणें मनुष्याला जास्त व पौष्टिक खायला घातलें तर त्याचे हातून काम जास्त होतें. परंतु हा क्रम कांहीं काळपर्यंत चालतो. एंजिनच्या आटोकाट शक्तीबाहेर जर कोळसा घातला तर एंजिन एकदम फूटून जाईल. तसेंच मनुष्याच्या अटोकाट पाचकशक्तीपेक्षां जर अन्न जास्त घातलें तर मनुष्याच्या जीवालाच अपाय होईल. परंतु या मर्यादेच्या आधीं जितकें जास्त अन्न तितकें जास्त काम हा नियम खरा आहे.

हिंदुस्थानामध्यें एकंदर दारिद्र्य फार असल्यामुळें पुष्कळ लोकांना पोटभर व पुरेसें अन्न मिळतें किंवा नाहीं, याबद्दल शंका आहे. तेव्हां तें अन्न कमी पौष्टिक आहे किंवा जास्त पौष्टिक आहे यांची तुलना फारशी शक्य नाहीं. यामुळें येथल्या एकंदर मजूरवर्गाची कार्यक्षमता कमी आहे; तरी अन्नाच्या पौष्टिकपणावर सामर्थ्य अवलंबून आहे हें येथेंही

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चांगल्या तऱ्हेनें दिसून येतें. उत्तरहिंदुस्थानांत गहूं हें सामान्य लो[कां]चें सुद्धां अन्न आहे. यामुळें तेथील लोक जात्या धिप्पाड, मजबूत व सा[म]र्थ्यवान् आहेत. त्यापेक्षां ज्वारी किंवा बाजरी खाणारे लोक कमी सा[म]र्थ्यवान् आहेत व भात खाणारे तर अगदींच कमी मजबूत आहेत. मद्रा[स], बंगाल व मुंबई इलाख्याचा किनारा हे सर्व भात किंवा त्यापेक्षांही [कमी] पौष्टिक अन्न खाणारे प्रांत आहेत यामुळें तेथला मजूरवर्ग श[क्ती]नें पुष्कळ कमी आहे.

मजुरांच्या कार्यक्षमतेबद्दलची तिसरी गोष्ट म्हणजे आरोग्यका[रक] राहणी. जे जे लोक रोगकारक परिस्थितींत गलिच्छ तऱ्हेनें कोंदट ह[वेंत] लहान घरकुलांत पुष्कळजण अशा तऱ्हेनें राहतात त्या त्या लोकांमध्यें का[र्य]क्षमता कमी होते, हें शारीरशास्त्रानें व आरोग्यशास्त्रानें सिद्ध करून दा[ख]विलें आहे. या बाबतींतही निरनिराळ्या देशांत निरनिराळी स्थिति [आहे.] हा एकंदर राहणीचा प्रश्न आहे व यामुळें येथें धार्मिक कल्पना, सामा[जिक] चालीरीती, समाजांतील लोकांच्या वेडगळ समजुती व त्यांचें एकंदर [शिक्षण] व त्यांची सांपत्तिकस्थिति, या सर्वांवर ही गोष्ट अवलंबून आहे. परंतु [या] बाबतींत स्वाभाविकपणेंच नवीन वसाहतींची स्थिति बरी असते. [जेथें] दाट वस्ती आहे व जेथें शहरांत राहण्याची प्रवृत्ति आहे तेथें आरो[ग्य]हारक गोष्टी फार असतात व सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्यें यासंबंधीं बहु[जन]समाजाची स्थिति सुधारण्याकरितां हजारों रुपये सार्वजनिक पैशांतून [खर्च] केले जातात. हिंदुस्थानांत या विषयाचें महत्त्व आतां कोठें थोडें [थोडें] लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागलें आहे.

चवथी गोष्ट बुद्धिमत्ता व ज्ञानवत्ता. जितका जितका म[जूर] हुषार तितकी तितकी त्याची कार्यक्षमता जास्त. कारण बुद्धिमान् काम[गा]ऱ्यास कोणतींही कामें शिकण्यास वेळ लागत नाहीं; यंत्रांचा उ[पयोग] त्याला लवकर करतां येतो; कच्च्या मालाची नासधूस त्याचे हातून [कमी] होते; व त्याच्या कामावर देखरेख कमी लागते. शिक्षणानें [मजु]रांची कार्यक्षमता वाढते हें सिद्ध झाल्यापासून सर्व सुधार[लेल्या] सरकारांनीं प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचें केलें आहे. [कारण] शिक्षण हें एक सांपत्तिक प्रगतीचें प्रमुख साधन आहे, असें अनुभवानें [ठरलें] आहे. ज्या ज्या देशांना आपली सांपत्तिक प्रगति व्हावी असें [वाटत]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहे त्यांना त्यांना आपल्या देशांत शिक्षणाचा व कलाकौशल्याचा सार्वत्रिक प्रसार केल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. या बाबतींत इंग्लंडमध्यें फार मागाहून जागृति झालेली दिसते. शिक्षणाचा संपत्तीच्या वाढीशीं असलेला कार्यकारणभाव जर्मनी व अमेरिका यांनीं जाणून त्यांनीं आपआपल्या देशांत सामान्य शिक्षण व धंदेशिक्षण यांचा विलक्षण प्रसार केला. म्हणून हीं दोन्ही राष्ट्रें अल्पकालांत सांपत्तिक वैभवाच्या व औद्योगिक प्रगतीच्या शिखरास पोहोंचलेल्या इंग्लंडाला मागें टाकूं लागलीं आहेत. पौर्वात्य जपाननें या बाबतींत जर्मनी व अमेरिका यांचाच कित्ता गिरविला आहे व यामुळें तेथें एकदोन पिढ्यांत शिक्षणाचा इतका प्रसार झाला आहे कीं, या बाबतींत जुन्या सुधारलेल्या राष्ट्रांना मान खालीं घालण्याची पाळी आलेली आहे. हिंदुस्थानांत याही बाबतींत सुधारलेला ब्रिटिश अम्मल सुरू असून आजपर्यंत विशेष जोराचे प्रयत्न होऊं नयेत, ही दुःखाची गोष्ट आहे. तरी पण अलीकडे सरकारचें लक्ष या विषयाकडे लागत चाललें आहे, ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे व जसजसें या प्रश्नांवर जोराचें लोकमत तयार होईल, तसतसें सरकारासही जास्त जोरानें पाऊल टाकणें भाग पडेल यांत शंका नाहीं. हिंदुस्थान सरकार हल्लीं शेतीमध्यें सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करीत आहे. परंतु शेतकऱ्याचें सामान्य अज्ञान व अक्षरशत्रूपणा या प्रगतीच्या आड नेहेमीं येणार. तरी सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याचा मूळ पाया म्हणजे प्राथमिक शिक्षण आहे हें जाणून तें शिक्षण मोफत व हळूहळू सक्तीचें केल्याखेरीज हिंदुस्थानांतील श्रमाची कार्यक्षमता वाढणार नाहीं, व कार्यक्षमता वाढल्याखेरीज सांपत्तिक वाढ होण्यास मोठा प्रतिबंध होईल.

बाबतींतील शेवटली गोष्ट म्हणजे मजुरांच्या नैतिक व सामाजिक सवयी व आकांक्षा. देशांतील मजूरलोक आनंदानें व खुषीनें काम करणारे असले व तसेंच त्यांच्यामध्यें सचोटी, कर्तव्यदक्षता इत्यादि गुण असले म्हणजे या सर्व गुणसमुच्चयानें त्यांची कार्यक्षमता वाढते. गुलामाच्या या नैतिक गुणांच्या अभावामुळें गुलामांचा श्रम अगदीं कुचकामाचा ठरतो. कारण गुलामाला खुषीनें काम करण्याची संवय नसते व तो चाबकाच्या भीतीनें काम करतो. परंतु अशा नाखुषीनें केलेलें काम अर्थात् फारच कमी असतें. सचोटी व कर्तव्यदक्षता हे गुण नसले म्हणजे देखरेखीचा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खर्च फार मोठा होतो; व त्यामुळें एकंदरींत कामाच्या दृष्टीनें खर्च वाढतो. हिंदुस्थानच्या मजुरदार लोकांमध्यें या गुणाचा अभावच आ येथल्या मजुरांमध्यें कुचरपणाचा व आळशीपणाचा अवगु फार आहे, यामुळेंच हिंदुस्थानांतील मजुरी इतकी स्वस्त आहे कारण मजूरलोक जितके तास काम करतात त्या मानानें त्यांचे हातून का मुळींच उरकत नाहीं. काम अळंटळं करण्याची व काम करतांना इ तिकडे रमण्याची त्यांना मोठी खोड आहे. यामुळें देखरेखीचा खर्च हिं स्थानांतील कामांवर फार वाढतो व ह्मणून एकंदरींत खर्च जास्त ये हिंदुस्थानाइतकी स्वस्त मजुरी जगामध्यें दुसऱ्या कोठेंही नसतांना हिंदुस्थ नाइतका रेलवेला दरमैलीं खर्च कोठेंच येत नाहीं, यावरून ही गोष्ट सिद्ध हो

भाग पांचवा.

भांडवल.

अर्थशास्त्रामध्यें भांडवलाच्या व्याख्येबद्दल व स्वरूपाबद्दल फार ग माजून राहिलेला आहे. सामान्य व्यवहारांत व व्यापारांत हा शब्द नेहे वापरण्यांत येतो. भांडवल म्हणजे कोणत्याही धंद्याच्या सुरुवातीस ल णारा पैसा असा सामान्यतः अर्थ केला जातो; तसेंच ज्याच्या योगानें म ष्याला वार्षिक उत्पन्न येतें तें त्या मनुष्याचें भांडवल असें गणलें जातें सामान्य अर्थ अगदीं चूक आहे असें नाहीं. परंतु ज्याप्रमाणें संपत्ति म्हणजेच पैसा अशी सामान्य समजूत असते व ती कांहीं अंशीं असते. परंतु पैशाखेरीज संपत्तीचीं दुसरींही पुष्कळ रूपें असतात; प्रमाणेंच प्रस्तुतची गोष्ट आहे. औद्योगिक समाजांत पैशाच्या रूपानें भां वल मापतात व पुष्कळ अंशीं पैसा हा एक भांडवलाचा अत्यंत महत्त्व भाग आहे खरा; तरी भांडवल पैशाखेरीज दुसऱ्याही स्वरूपाचें अ व हीं सर्व स्वरूपें कोणतीं व त्या सर्वांमध्यें एखादा सामान्य गुण किंवा नाहीं हें अर्थशास्त्रदृष्ट्या ठरवावयाचें आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भांडवलाचा मूळचा अर्थ मुद्दल असा आहे. म्हणजे सावकार जी रक्कम कर्जाऊ देतो ती त्याची मुद्दल रक्कम अगर भांडवल होय, व या मुद्दलापासून त्याला व्याजाच्या रूपानें वार्षिक उत्पन्न येतें; तेव्हां भांडवल म्हणजे वार्षिक उत्पन्न देणारी संपत्ति होय. ॲडाम स्मिथनें भांडवलाचा हाच अर्थ धरला आहे; व हा अर्थ व्यवहारास धरून आहे. कारण पहिली भांडवलाची कल्पना हीच दिसते. या दृष्टीनें सर्व संपत्तीचे दोन भाग होतात; ते भांडवल व उत्पन्न हे होत, व या दोहों मिळून सर्व संपत्ति होते. ज्या संपत्तीपासून वार्षिक उत्पन्न येतें तें भांडवल व जी संपत्ति मनुष्य ताबडतोबच्या उपभोगास लावतो तें त्याचें उत्पन्न होय.

परंतु संपत्तीच्या कारणत्रयीपैकीं जें भांडवल त्याचा अर्थ वरच्यापेक्षां थोडा संकुचित आहे. अर्थशास्त्रकारांच्या परिभाषेप्रमाणें जी जी पूर्वी उत्पन्न झालेली संपत्ति नवीन संपत्ति उत्पन्न करण्यास कारणीभूत होते ती ती सर्व संपत्ति भांडवल या नांवाखालीं मोडते. कारखान्याची इमारत, यंत्रसामुग्री, कच्चा माल व मजुरांस याव्या लागणाऱ्या मजुरीचे पैसे या सर्वांचा धनोत्पादक भांडवलांत समावेश होतो. अर्वाचीन काळीं पैसे असले म्हणजे या सर्व गोष्टी सहज विकत घेतां येतात; म्हणून साधारण व्यवहारांत भांडवल म्हणजे पैसा असें समजलें जातें. अर्वाचीन काळीं कोणचाही धंदा किंवा कारखाना उभारावयाचा म्हणजे प्रथमतः पैशाच्या रूपानें भांडवल जमवावें लागतें. कारण असें भांडवल सज्ज असल्याखेरीज हल्लींच्या काळीं कांहीं चालावयाचें नाहीं. या दृष्टीनेंच 'सर्वारम्भास्तण्डुलाः प्रस्थमूलाः' ही म्हण प्रचारांत पडली आहे. परंतु भांडवलाचा शास्त्रांतील अर्थ म्हणजे धनोत्पादक संपत्तिसमुदाय हाच करणें आहे.

भांडवलाचे हे दोन प्रकार झाले. थोड्या बारकाईनें विचार केला म्हणजे आणखीही एक प्रकार दृष्टोत्पत्तीस येतो. संपत्तीचे कांहीं प्रकार अगदीं क्षणभंगुर असतात; म्हणजे त्यांचा एकदां उपभोग घेतला असता ते नाश पावतात. जसें खाण्यापिण्याचे सर्व पदार्थ. परंतु कांहीं उपभोगाचे पदार्थ चिरकाल टिकणारे असतात, यांना चिरस्थायी उपभोगाचे पदार्थ असें म्हणतां येईल. या पदार्थांपासून पुष्कळ काळपर्यंत सतत उपभोग घेतां येतो. जसें घरदार, गाडीघोडा, टिकाऊ सामानसुमान, डाग-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

डागिने वगैरे. हें एक प्रकारचें भांडवल आहे. कारण यापासूनही वार्षिक उपभोग मिळतो. एखाद्या माणसानें ४००० रुपये ब्यांकेंत ठेविले व त्याच्या व्याजांत तो भाड्याच्या घरांत राहिला काय, किंवा ४००० रुपयांचें स्वतःचें घर बांधलें काय, वास्तविक अर्थ एकच आहे. पहिल्या प्रकारांत त्याचें ४००० भांडवल असून त्याला व्याजाच्या रूपानें उत्पन्न मिळतें. परंतु दुसऱ्या प्रकारांत तें भांडवल रुपयांच्या रूपांत न राहतां घराच्या रूपांत आहे. परंतु त्याला घराचा उपभोग या रूपानें वार्षिक उत्पन्न येतच आहे. तेव्हां असे टिकाऊ संपत्तीचे प्रकार म्हणजे एक भांडवलच आहे.

वरील विवेचनावरून भांडवलाचे तीन प्रकार सिद्ध होतात. पहिलें उपभोगाचें भांडवल; दुसरें उत्पन्नाचें भांडवल; तिसरें धनोत्पादक भांडवल. धनोत्पादक भांडवल हें वार्षिक उत्पन्न देतें म्हणून सर्व धनोत्पादक भांडवल उत्पन्नाच्या भांडवलांत अन्तर्भूत होतें. परंतु सर्व उत्पन्नाचें भांडवल मात्र धनोत्पादक भांडवल असतें असें नाहीं. उदाहरणार्थ, अनें बला कर्जाऊ रुपये दिले व त्याच्याबद्दल त्याची लागवडीची जमीन गहाण लावून घेतली; तर आतां अला वार्षिक उत्पन्न येऊं लागलें खरें. परंतु बचें उत्पन्न आतां कमी झालें. कारण त्याच्या इस्टेटींतून या कर्जाचें व्याज जाऊं लागलें. येथें धनोत्पादक भांडवल होतें तितकेंच राहिलें. मात्र पूर्वीं त्या भांडवलाचा ब हा एकटाच मालक होता; तेथें आतां अ आणि ब यांमध्यें मालकी विभागून गेली इतकाच फरक झाला.

वरील विवेचनावरून भांडवलाचे तीन प्रकार होतात. पहिल्यामध्यें वार्षिक उत्पन्न देण्याच्या गुणाला प्राधान्य असतें. दुसऱ्यांत नवीन धनोत्पादकता याला प्राधान्य असतें; तर तिसऱ्यांत उपभोगसातत्याला प्राधान्य असतें. आतां या तिन्ही प्रकारच्या भांडवलांच्या कल्पनेमध्यें कोणची मूळ कल्पना सामान्य आहे याचा विचार करतांना सर्वांस समान अशी एक मूळ कल्पना सांपडते व या मूळ कल्पनेप्रमाणें सर्व प्रकारच्या भांडवलाची खालील व्याख्या ठरते. "अप्रत्यक्ष रीतीनें किंवा प्रत्यक्ष रीतीनें भावी गरजा भागविण्याकरितां निराळी काढून ठेविलेली संपत्ति म्हणजे भांडवल होय." मग या गरजा मनुष्य आपली संपत्ति दुसऱ्यास कर्जाऊ किंवा भाड्यानें देऊन येणाऱ्या उत्पन्नानें भागवो, अगर भावी धनोत्पादनांतून भागवो; अगर सतत आनंद देणाऱ्या स्थिर संपत्तीच्या मालकीनें भागवो.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भांडवलाच्या या तीन प्रकारांपैकीं धनोत्पत्तीशीं प्रत्यक्ष कार्यकारण-संबंध धनोत्पादक भांडवलाचाच आहे व अर्थशास्त्रकार ज्या वेळीं भांडवल या शब्दाचा उपयोग करतात त्या वेळीं हा धनोत्पादक प्रकारच त्यांच्या डोळ्यांपुढें असतो. याच प्रकाराचे दोन पोटभेद अर्थशास्त्रकार करितात.

धनोत्पादक भांडवल दोन तऱ्हेचें असतें. एक स्थिर व एक चल. ज्या भांडवलापासून एकसारखी पुष्कळ काळपर्यंत संपत्तीची परंपरा उत्पन्न होते तें स्थिर भांडवल होय. कारखान्याची इमारत, यंत्रें, हत्यारें व इतर स्थायिक उपकरणें हीं या सदरांत येतात. हीं पुष्कळ काळपर्यंत टिकणारीं असतात व यांचेपासून एकसारखें धनोत्पादन होऊं शकतें. मात्र या स्थायिक भांडवलाची होणारी मोडतोड, नासधूस यांची नेहमीं दुरुस्ती करीत राहिलें पाहिजे हें उघड आहे. ज्यापासून एकदांच धनोत्पादन होतें तें चलभांडवल होय. कारखान्यांतला कच्चा माल, मजुरांची मजुरी व उत्पन्न केलेला पक्का माल हीं सर्व 'चलभांडवल' या सदरांत येतात. एकदां एक कातड्याचा बूट, जोडा अगर पिशवी झाली ह्मणजे तें भांडवल नाहींसें झालें. तसेंच मजुरांना एकदां मजुरी दिली ह्मणजे तें भांडवल संपलें व एकदां कारखानदारानें आपला पक्का माल विकला ह्मणजे त्याचें तें भांडवल संपलें.

भांडवलासंबंधीं आणखीही पुष्कळ वादग्रस्त प्रश्न आहेत. भांडवल हें नेहमीं श्रमाचेंच फळ असलें पाहिजे किंवा काय व भांडवल या सदरांत जमीन व सृष्टीच्या इतर फुकट देणग्या यांचा समावेश करावयाचा किंवा नाहीं, हे प्रश्न खरोखरीं वादग्रस्त नाहींत. सामान्य व्यवहारामध्यें या सर्वांचा समावेश भांडवलांत करतात खरा; परंतु सृष्टीच्या फुकट देणग्या विशेषतः जमीन यांचें धनोत्पादनाचें कार्य इतर भांडवलांपेक्षां इतक्या निराळ्या प्रकारचें असतें कीं, या दोहाचा एकाच नांवामध्यें समावेश करण्यापासून कांहींएक फायदा न होतां उलट गोंधळ मात्र होण्याचा संभव आहे. शिवाय धनोत्पादनाचीं चार निरनिराळीं कारणें सांगितल्यावर भांडवल व जमीन हीं निरनिराळीं समजणेंच इष्ट आहे.

येथपर्यंत भांडवलाच्या व्याख्येचा व तत्संबंधीं एकदोन आक्षेपांचा विचार झाला. परंतु भांडवलाच यथार्थ स्वरूप, त्याची उत्पत्ति व विशेषतः औद्योगिक प्रगतीमध्यें त्याचा कार्यभाग या गोष्टींचा जास्त स्पष्टपणें उल-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गडा होण्याकरितां मिलच्या भांडवलासंबंधींच्या प्रसिद्ध प्रमेयांचा ऊहापोह येथें करणें जरूर आहे. या प्रमेयांच्या सत्यत्वाबद्दल अर्थशास्त्रकारांत फारच वादविवाद माजलेला आहे व आपलीं प्रमेयें वादग्रस्त आहेत हें जाणूनच मिलनें आपल्या प्रमेयांचें समर्थन पुष्कळ अंगांनीं निरनिराळ्या विचारसरणींनें, पुष्कळ दाखल्यांनीं व उदाहरणांनीं वाचकांस सुलभ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु या सर्व स्पष्टीकरणामध्यें सत्य आणि असत्य यांचें अशा अजब तऱ्हेनें मिश्रण झालेलें आहे व मिलची शब्दयोजनाही कित्येक ठिकाणीं इतक्या घोंटाळ्याची व संदिग्ध आहे कीं, मिलल्या प्रमेयांतील सत्य व असत्य निवडून काढणें फार बिकट काम आहे. प्रथमतः उत्पत्तीचा प्रश्न सोडविण्याच्या मिषानें या प्रमेयांत मिलनें वांटणीचे प्रश्न हातीं घेतलेले आहेत. शिवाय या सर्व विवेचनांत ‘ भांडवल व श्रम यांचें पूर्ण परिवर्तन ’ व ‘ मजुरीफंड ’ या नांवांचीं दोन तत्त्वें गृहीत धरलीं आहेत व या दोन तत्त्वांच्या सत्यत्वाबद्दल पुष्कळ अर्थशास्त्रकारांचा प्रतिकूल अभिप्राय पडलेला आहे. तरी पण या सर्व वादांत आतांच न पडतां मिलच्या प्रमेयांचा सरळ अर्थ काय आहे व त्याची सत्यता कोठपर्यंत आहे हें थोडक्यांत दाखविणें इष्ट आहे.

मिलचें पहिलें प्रमेय असें आहे. देशांतील उद्योगधंद्याच्या वाढीची मर्यादा देशामध्यें अस्तित्वांत असलेल्या भांडवलावर अवलंबून आहे म्हणजे देशांत जितकें भांडवल आहे त्याच्या सीमेपर्यंतच उद्योगधंदे देशांत वाढूं शकतील. हें प्रमेय भांडवलाच्या एका सत्यापासून तर्कानेंच निघत होतें. भांडवल हें जर संपत्तीचें एक अवश्यक कारण आहे, तर उद्योगधंद्याची व संपत्तीची वाढ, त्याचें कारण जें भांडवल त्याच्या वाढीखेरीज होणार नाहीं हें उघड आहे. खरोखरी एक विधान दुसऱ्या विधानाच्या अर्थांतून निघतें. अर्थात् हीं दोन विधानें एकाच अर्थाचीं पर्याय विधानें आहेत. परंतु हें प्रमेय प्रतिपादन करतांना मिलच्या मतापुढें खुला व्यापार व संरक्षण या वादग्रस्त प्रश्नांचें मनोमय चित्र सारखें उभें होतें असें दिसतें; व संरक्षणमताचें खंडण करण्याकरितां व त्या मतांतील हेत्वाभास दाखविण्याकरितां मिलनें हें अगदीं स्पष्ट प्रमेय नवीन शोधाप्रमाणें मोठ्या जोरानें पुढें आणिलें. उद्दीमपंथानें समाजामध्यें एक सामान्य समज पसरून ठेविलेला होता, तो हा कीं, उद्योगधंद्यांची वाढ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करण्याचा सुलभ मार्ग म्हणजे आयात मालावर जबर जकात बसविणें हा होय. अर्थात् निवळ कायद्याच्या व नियमांच्या घटनेनें उद्योगधंदे वाढवितां येतात असा सामान्य समज झालेला होता. या समजांतिल हेत्वाभास दाखविण्याकरितां मिलनें आपलें पहिलें प्रमेय सांगितलें आहे हें उघड दिसतें. तें हें कीं, उद्योगधंद्याची वाढ देशांत-आस्तित्वांत असलेल्या भांडवलावर अवलंबून आहे व जोंपर्यंत निवळ कायद्यानें नवीन भांडवल उत्पन्न करण्याची शक्ति येत नाहीं तोंपर्यंत नुसत्या जकातीच्या कायद्याच्या हातचलाखीनें एका धंद्याच्या ऐवजीं दुसरा धंदा देशांत वाढवितां येईल खरा; परंतु एकंदर धंद्यांमध्यें वाढ करतां येणार नाहीं. म्हणजे मिलच्या लिहिण्याचा रोंख असा होता कीं, कायद्यानें उद्योगधंद्यांस कधींच उत्तेजन देतां येणार नाहीं; परंतु अर्वाचीन अर्थशास्त्रज्ञांना हें विधान सर्वांशीं कबूल नाहीं. कारण कांहीं कांहीं बाबतींत कायद्यांनें सुद्धां धंद्यांची वाढ करतां येईल असें त्यांचें म्हणणें आहे. प्रजेच्या चैनीच्या खर्चावर कर बसवून त्यांतून उत्पादक धंदेही सरकारास काढतां येतील. सारांश, या एका प्रमेयावरून अप्रतिबंधव्यापार व संरक्षण ह्या वादग्रस्त प्रश्नांचा निकाल लागणार नाहीं इतकें मात्र खास. बाकी सामान्यतः मिलचें प्रमेय खरें आहे. कारण अर्वाचीन काळीं भांडवलाखेरीज कोणत्याच बाबतींत सुधारणा करतां येणार नाहीं. भांडवलावांचून शेतकी सुधारतां येणार नाहीं; भांडवलावांचून नवे धंदे निघणार नाहींत; भांडवलावांचून खाणीही चालूं शकणार नाहींत व भांडवलावांचून कारखाने उभारले जाणार नाहींत. या दृष्टीनें मिलचें प्रमेय सत्य आहे.

मिलचें दुसरें प्रमेय भांडवलाच्या उत्पत्तीबद्दल अगर वाढीबद्दल आहे. 'भांडवल हें काटकसरीनें सांचलेल्या शिलकेचें फळ आहे.' या प्रमेयाचा अर्थ उघड आहे. ज्याप्रमाणें एका व्यक्तीच्या संपत्तीची वाढ, आदा व खर्च यांतिल सालोसालच्या बजाबाकीवर अवलंबून आहे त्याप्रमाणेंच राष्ट्रीय भांडवलही काटकसरीचें फळ आहे, हा या प्रमेयाचा सरळ अर्थ आहे. ज्याप्रमाणें पहिलें प्रमेय हें संरक्षणवाद्यांच्या मताचें खंडण करण्याच्या हेतूनें मिलनें प्रतिपादन केलें; त्याचप्रमाणें हें प्रमेय व पुढें सांगावयाचें चवथें प्रमेय हींही एका सामान्य मताच्या खंडणार्थ मिलनें प्रतिपादिलीं आहेत. हें सामान्य मत म्हणजे उधळेपणा हा उद्योगधंद्यास व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कामगारांच्या मजुरीस उत्तेजक आहे व चिक्कूपणा हा उद्योगधंद्यांच्या आं येणारा आहे. या समजांतील हेत्वाभास दाखविण्याकरितां मिल्लनें भांडवलाची वाढ कशी होते हें या प्रमेयांत सांगितलें आहे. परंतु या प्रमेयांतील काटकसर हा शब्द भ्रामक व संदिग्ध असल्यामुळेंच मिल्लच्या या प्रमेयाबद्दल फारच शुष्कवाद वाढला आहे. जर प्रत्येक मनुष्य आपल्या उत्पन्नांत काटकसर करून खर्च कमी करूं लागला तर संपत्तीच वाढणार नाहीं. कारण संपत्तीच्या वाढीचें मूळ बीज मानवी वासनांच्या वाढींत आहे. अर्थात् मनुष्याचा जितका खर्च जास्त तितकी मालास मागणी अधिक व त्याच मानानें संपत्तीच्या वाढीस उत्तेजन येईल. परंतु काटकसर याचा मिल्लनें संकाचित अर्थ केला नाहीं व त्याच्या या प्रमेयांत असा संकुचित अर्थ घेतला नाहीं म्हणजे हें प्रमेय सत्यरूप आहे. काटकसर याचा अर्थ आद्याच्या बाहेर खर्च न करणें इतकाच आहे. भांडवल हें काटकसरीचें फळ आहे; ह्मणजे जे भांडवल जमवितात ते आपल्या गरजा मारतात व मोठ्या हालअपेष्टा सोसतात असा अर्थ नाहीं. तर देशांतील संपत्तीची उत्पत्ति व संपत्तीचा व्यय यांमधील अंतरावरच भांडवलाची वाढ अवलंबून आहे. अर्थात् संपत्तीची वाढही पुष्कळ झाली पाहिजे व खर्चही पुष्कळ झाला पाहिजे. परंतु भांडवलाची वाढ या दोहोंच्या अंतरानेंच होते हें कांहीं खोटें नाहीं. देशांमध्यें पेढ्यांसारख्या संस्था विपुल झाल्या म्हणजेसुद्धां भांडवल प्रत्यक्ष शिलकेशिवाय पेढ्यांच्या कृतीनें वाढतें हें खरें आहे. परंतु सामान्यतः मिल्लचें प्रमेय सत्य आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

मिल्लचें तिसरें प्रमेय भांडवलाच्या कार्यभागासंबंधीं आहे. 'भांडवल हें जरी काटकसरीचें फळ आहे तरी त्याचा संपत्ति उत्पन्न करण्याचा कार्यभाग त्या भांडवलाच्या व्ययानेंच होतो.' या प्रमेयामध्यें मिल्लनें 'शिल्लक किंवा काटकसरीचें फल' यांमधील व निवळ चिक्कूपणाच्या सांठ्यांतील फरक दाखविला आहे. जी संपत्ति निवळ पेटींत, जमिनींत अगर भुयारांत सांठविली जाते ती खरोखरी भांडवल नव्हे. तें अनुद्भूत भांडवल आहे किंवा फार तर तें उपभोगाचें भांडवल असेल. परंतु तें धनोत्पादक भांडवल नव्हे. धनोत्पादक भांडवल बनण्यास त्याचा योग्य प्रकारें विनियोग अगर व्ययच झाला पाहिजे. धान्य जमिनींत पेरलें गेलें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाहिजे, म्हणजे धान्यस्वरूपांत त्याचा व्यय किंवा नाश झाला पाहिजे तरच त्यापासून पुष्कळ धान्य उत्पन्न होईल. तसेंच मजुरींत देण्याचें भांडवलही मजुरांच्या खाण्यापिण्यांत खर्च झालें पाहिजे, तर मजुरांच्या मेहनतीच्या रूपानें संपत्तीच्या उत्पत्तीस त्याचा उपयोग होणार. कापूस किंवा कातडें हीं त्या स्वरूपांत नाहींशीं झालींच पाहिजेत. तर त्याचें कापड अगर बूट बनणार. सारांश, भांडवलाला सततचें अस्तित्व नसतें. तें आपल्या पुनरुत्पत्तीच्या रूपानें राहूं शकतें. फार वर्षे त्याच स्वरूपामध्यें राहणारें भांडवल अगर संपत्ति कोणत्याही देशांत फारच थोडी असते. जमीन व फार झालें तर घरेंदारें व इमारती या टिकाऊ आहेत; परंतु त्यांनासुद्धां नेहेमीं दुरुस्त ठेवाव्या लागतात. तरच त्यांच्या हातून भांडवलाचा कार्यभाग होऊं शकतो.

मिलचें चवथें प्रमेय नुसतें वादग्रस्त आहे एवढेंच नव्हे तर सकृद्दर्शनीं तर तें विरोधाभासात्मक आहे. " मालाला मागणी म्हणजे श्रमाला मागणी नव्हे. " हें विधान वस्तुस्थितीला, व्यवहाराला व नेहेमींच्या अनुभवाला प्रथमदर्शनीं अगदीं विरुद्ध आहे. कारण मागणी अगर खप हा तर व्यापाराचा व उद्योगधंद्यांचा आत्मा होय असें व्यवहारज्ञ समजतो. मागणी अधिक म्हणजे धंद्याची तेजी व मागणी कमी म्हणजे धंद्याची मंदी, अशी व्यवहारांत म्हणच आहे. या ग्रंथाच्या विवेचनांतही वासनांची वाढ अगर मागणी हें एक संपत्तीच्या वाढीचें गूढ व अदृष्ट कारण आहे असें दाखविलें आहे. तेव्हां या सर्व वस्तुस्थितीच्या उलट असें प्रमेय मिलनें कां व कसें प्रतिपादन केलें हें समजण्याकरितां मिलच्या विचारसरणींत किती गोष्टी गृहित धरल्या आहेत हें ध्यानांत आणलें पाहिजे. पहिली गोष्ट उद्योगधंद्यांस उपयोगी पडणारें देशांतील भांडवल मर्यादित असतें; दुसरी ही कीं, उद्योगधंद्यांची वाढ भांडवलावर अवलंबून असते; तिसरी श्रमाचा सर्व मोबदला अगर मजुरदारांची सर्व मजुरी संपत्ति उत्पन्न होण्याच्या आधीं दिली जाते व दिली गेली पाहिजे; चवथी गोष्ट माल मागणारा मालाच्या किंमतीचे पैसे आगाऊ देत नाहीं अथवा आपल्या संपत्तीला भांडवलाचें रूप देत नाहीं. पांचवी गोष्ट देशांतील भांडवल व श्रम यांचा नाश न होतां पाहिजे त्या उद्योगधंद्यांत तीं पुनः योजितां येतात. इतक्या सर्व गोष्टी अक्षरशः खऱ्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व वस्तुस्थितीला धरून आहेत असें समजलें म्हणजे मिल्लच्या प्रमेयाचें प्रतिपादन करतां येतें. मिल्लच्या प्रमेयाचा अर्थ असा आहे कीं, कोणी मनुष्य एखाद्या मालाला मागणी करण्याच्या योगानें श्रमाला मागणी करीत नाहीं ह्मणजे या त्याच्या कृत्यानें अधिक मजुरदारांना मजुरी मिळते असें नाहीं किंवा पूर्वी असलेल्या मजुरांना जास्त मजुरी मिळते असें नाहीं. तेव्हां मजुरांच्या हिताच्या दृष्टीनें प्रत्यक्ष मजुरींत पैसे खर्च करणें म्हणजे त्यांच्या हिताची गोष्ट आहे. मागणीचा परिणाम फक्त देशांतील पूर्वी अस्तित्वांत असलेलें भांडवल व श्रम कोणत्या धंद्यांत योजिले जावे हें ठरविण्याकडे होतो. त्याच्या योगानें श्रमाला किंवा मजुर लोकांना उत्तेजन दिलें असें होत नाहीं. उदाहरणार्थ, एखाद्या माणसानें शंभर रुपये मखमाल खरेदी करण्यांत घालविले किंवा आपल्या घराभोंवतीं बाग करण्यांत घालविले तर या पैशाच्या दोन प्रकारच्या विनियोगांत फरक काय? सामान्य समजूत अशी आहे कीं, दोहोंमध्यें फरक नाहीं. पहिल्या विनियोगांत मखमालीच्या कारखान्यांतील मजुरांस मजुरी जास्त मिळाली व दुसऱ्यांत बागवानास व कामकऱ्यांस मजुरी जास्त मिळाली. परंतु मिल्लच्या मतें या दोन विनियोगांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. १०० रुपयांची मखमाल घेतल्यानें मजुरांना जास्त मजुरी मिळत नाहीं. कारण मजुरांची मजुरी कारखानदारांकडून आधींच त्यांना मिळालेली असते. परंतु १०० रुपये बागेंत खर्च करण्याच्या योगानें मजूरदार लोकांच्या श्रमाला ही नवी मागणी उत्पन्न झाली, व म्हणून त्यांना उत्तेजन मिळालें. परंतु अशी शंका घेण्यांत येईल कीं, जर त्या माणसानें १०० रुपयांची मखमाल घेतली नाहीं तर कारखानदारांचें तितकेंच नुकसान होईल. व त्या योगानें मखमालीच्या कारखान्यांतील मजुरांना मजुरी कमी मिळेल. तेव्हां मखमालींत खर्च न करण्यानें त्या गृहस्थानें मजुरांना जास्त उत्तेजन दिलें असें होत नाहीं. परंतु याला मिल्लचें उत्तर असें आहे कीं, मखमालवाल्याचें नुकसान ती मखमाल मुळींच न खपली तर होईल. परंतु त्याचा माल एका मनुष्यानें घेण्याचें नाकारलें म्हणून पडून राहील असतला भाग नाहीं. मखमालवाल्याला मखमालीची मागणी हळूहळू कमी होत आहे असें दिसून आल्यास तो आपलें भांडवल दुसऱ्या एखाद्या धंद्यांत घालील. एवंच, मालाच्या मागणीच्या फरकानें देशाचें भांडवल कमी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होत नाहीं. कारण तितका माल तयार करणारें भांडवल देशांत आहेच; व एक प्रकारच्या मालाला मागणी कमी झाली तर दुसरा मागणी असलेला माल उत्पन्न करतां येईल. तेव्हां मागणीच्या कमीअधिकपणानें देशाचें नुकसान होत नाहीं. फक्त देशांतील भांडवलाची इकडून तिकडे हलवाहलव होते इतकेंच.

या विचारसरणींत एका धंद्यामधून दुसऱ्या धंद्यांत भांडवल व श्रम कांहीं एक नुकसान न होतां घालतां येतात असें गृहीत धरलें आहे हें स्पष्टपणें दिसेलच. परंतु ही गोष्ट वस्तुस्थितीस धरून नाहीं. एका धंद्यांतून दुसऱ्या धंद्यांत भांडवल घालतांना बहुतेक भांडवल नाहींसें होतें. कारण प्रत्येक धंद्याची यंत्रसामुग्री अगदीं वेगवेगळी असते. तेव्हां एका धंद्याचीं यंत्रें दुसऱ्या धंद्यास कशीं उपयोगी पडणार ? तेव्हां कोणत्याही धंद्याच्या मालाला मागणी कमी झाल्यास त्या धंद्याला उतरतीकळा लागते. तसेंच मालाला मागणी वाढली ह्मणजे संपत्ति जास्त करतां येते. कारण देशांतील सकळ भांडवल निकामीं पडलेलें असतें. परंतु मागणी अगर खप याचा संपत्तीच्या वाढीस कसा उपयोग आहे हें मागें एका भागांत दाखविलेंच आहे. तरी त्याची पुन्हां येथें पुनरुक्ति करण्याचें कारण नाहीं.

वरील प्रमेयें प्रतिपादन करण्यांत भांडवलाबद्दल दोन गोष्टींचें महत्व वाचकांस सांगण्याचा मिलचा हेतु होता. त्या दोन गोष्टी ह्याः पहिली भांडवल; हें संपत्तीच्या उत्पत्तीस अपरिहार्य आहे व भांडवलाची वाढ तात्कालिक उपभोगाच्या विलंबावर अवलंबून आहे.

8378

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग सहावा.

योजक अगर कारखानदार.

या भागांत संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या शेवटच्या कारणाचा विचार क वयाचा आहे. समाजाच्या व उद्योगधंद्याच्या उत्क्रांतीमध्यें हें कारण वटीं प्रादुर्भूत होतें. परंतु जरी तें मागाहून अस्तित्वांत येतें तरी त्या महत्त्व मात्र कमी नाहीं. उलट जसजसा समाज आधिभौतिक मार्ग पुढें पाऊल टाकतो तसतसें या शेवटच्या कारणाचें महत्त्व अधिक वा समाजाच्या बाल्यावस्थेंत संपत्तीची उत्पत्ति बहुधा नसतेच म्हटलें चालेल; व त्या वेळीं मनुष्याला आपल्या गरजा सृष्टीच्या फुकट देणग्यां भागवितां येतात. म्हणजे या काळीं संपत्तीचें पहिलें कारणच प्रधान असतें. पुढें त्याला मनुष्याच्या श्रमाची जोड लागते, व त्या श्रमा थोडेंसें प्राधान्य येतें. समाजामध्यें ज्ञानवृद्धि व संपत्तीची वृद्धि हो भांडवल उत्पन्न झालें म्हणजे श्रमापेक्षां भांडवलाचें पारडें वर जातें व त्यंत सुधारलेल्या देशांत तर शेवटच्याचें म्हणजे योजकाचें अगर कार नदाराचें महत्त्व जास्त वाढतें. कारण समाजामध्यें सृष्टीच्या शक्ति अ तील; समाजांत श्रम करणारे लोकही विपुल असतील व समाजांत स्ततः पडून राहिलेलें भांडवलही पुष्कळ असेल; परंतु या तीन का पासून संपत्ति उत्पन्न करण्यास या सर्वांचा मिलाफ करणारा योजक व "योजकस्तत्र दुर्लभः" या न्यायानें योजकाची फार वाण अ कारण अर्वाचीन काळीं आधिभौतिक शास्त्रांचें ज्ञान पुष्कळ वाढल्या व त्या ज्ञानाचा प्रत्यक्ष धंद्यांत व व्यवहारांत पुष्कळ उपयोग होऊं लाग मुळें प्रत्येक धंद्याला उपयोगी अशीं हजारों यंत्रें व नैसर्गिक शक्तींचीं उप प्रचारांत आलीं आहेत. यामुळें हल्लीं उद्योगधंदे घरगुती तऱ्हेचे राहिले नाह तर त्यांना प्रचंड कारखान्याचें रूप आलें आहे, व हे प्रचंड कार चालविणें हें एक स्वतंत्र व महत्त्वाचें उत्पादनाचें अंग झालेलें अ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारण हल्लींच्या काळच्या प्रचंड कारखान्यांत हजारों मजूर असतात; या सर्वांच्या कामांचें एकीकरण करणें; प्रत्येकाकडून आपापलें नेमून दिलेलें काम वेळच्या वेळीं करून घेणें; इतक्या मोठ्या मजूरवर्गाला शिस्तींत राखणें; एकंदर कारखान्यावर देखरेख करणें व सर्वांना लागेल ती विशेष माहिती देणें; इतकेंच हल्लींच्या कारखानदाराचें काम नाहीं; तर त्याचें कर्तव्य यापेक्षांही जबाबदारीचें आहे; त्याला सर्व संपत्तीच्या उत्पादनाची जबाबदारी अंगावर घ्यावी लागते; कोणचा माल कारखान्यांत काढावा; तो कोणत्या नमुन्याचा काढावा; तो किती प्रमाणांत काढावा; व कोणत्या वेळीं काढावा; तसेंच तो कोणास व कोणत्या दरानें विकावा; पैसे वसूल कसे करावे; कच्चा माल खरेदी कोठें, कसा व केव्हां करावा; मालाला गिऱ्हाइकी कशी मिळवावी; या सर्व गोष्टी कारखानदारालाच कराव्या लागतात व हीं सर्व कामें उत्तम तऱ्हेनें पार पडण्यास मनुष्यामधल्या सर्वोत्तम मानसिक शक्ति लागतात. पूर्वींच्या काळच्या सैन्यांत सेनापतीला इतकें महत्त्व नव्हतें; प्रत्येक शिपायाच्या शौर्यावर लढाईचा जयापजय अवलंबून असे; परंतु अर्वाचीन काळीं सैन्यांतील व्यक्तीचें महत्त्व कमी झालें आहे; जयापजय हे सेनापतीच्या हुशारीवर व सर्व सैन्याच्या हालचाली धोरणानें करविण्यावर आहे; कारण शिकलेलें सैन्य म्हणजे कळसूत्री बाहुल्याप्रमाणें आहे; सूत्रधार जिकडे नेईल तिकडे तें जाणार. हीच स्थिति हल्लींच्या उद्योगधंद्याची आहे. ज्याप्रमाणें हल्लींच्या काळीं सेनापती व सेनानायक यांच्याखेरीज सैन्याचें क्षणभरसुद्धां चालावयाचें नाहीं; त्याप्रमाणेंच हल्लींच्या काळीं उद्योगधंद्यांतही नायक व त्याचा सेनापती यांखेरीज चालावयाचें नाहीं व असे नायक म्हणजे कारखानदार अगर योजक होत. संपत्तीच्या उत्पत्तीची सव जबाबदारी यांच्यावरच पडते. धंद्यांत नफा होणें व यश येणें हें त्यांच्याच कर्तबगारीवर अवलंबून असतें. हल्लींच्या काळीं अशीं पुष्कळ उदाहरणें दृष्टीस पडतात कीं, एखादा कर्तृत्ववान् माणूस एखाद्या गांवच्या धंद्याला ऊर्जितावस्था आणतो. परंतु त्याच्या पश्चात् भांडवल, मजुरी व इतर सर्व साहित्य तयार असतांना धंदा बुडतो. कारण त्याच्या मुलाच्या अंगांत योजकाचे गुण असतातच असा नेम नाहीं, व अयोग्य माणसाच्या हातांत धंदा गेल्यामुळें त्या धंद्याचें मातेरें होतें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिंदुस्थानाकडे पाहिलें तर या शेवटच्या वर्गाची हिंदुस्थानांत फार उणीव आहे असें दिसून येईल. हिंदुस्थान हा देश सुपीक आहे; सृष्टीच्या नैसर्गिक शक्ति येथ मुबलक आहेत. मजूरवर्ग तर हवा तेवढा आहे. भांडवल मात्र पुष्कळ कमी आहे. परंतु योजक अगर कारखानदार त्या पेक्षांही दुर्मिळ आहेत. म्हणूनच हिंदुस्थान देश उद्योगधंद्यांत सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या इतका मागें आहे. हल्लींच्या काळीं संपत्तीच्या वाढीस योज-कांचें केवढें साहाय्य होतें याचें हिंदुस्थानांतील ताजें उदाहरण ह्मणजे कै. टाटासाहेबांचा मध्यप्रांतांतिल प्रचंड लोखंडाचा कारखाना होय. हा कारखाना सुरू झाला ह्मणजे हिंदुस्थानची लोखंडाची बरीचशी मागणी या एका कारखान्यानें भागविली जाईल. यावरून त्याचें अवाढव्यत्व लक्षांत येईल. परंतु एवढा मोठा कारखाना कै. टाटा यांच्यासारखा योजक मिळाला म्हणूनच अस्तित्वांत आला; नाहीं तर जमीनींत लोखंड होतें; मजूर कामाखेरीज देशांत मरत होते व भांडवलही नव्हतें असें नाहीं. परंतु या सर्व सामग्रीला एकत्र आणणें, कारखान्याची जुळवाजुळव करणें, कारखाना यशस्वी होईल अशा भरंवशावर प्रथमतः लाखों रुपये खर्च करून प्रयोग करून माहिती मिळविणें व प्रथमपासून कारखान्याची जबाबदारी अंगावर घेणें इतक्या गोष्टी करणारा दुर्लभ योजक मिळाला ह्मणून इतक्या मोठ्या प्रमाणावर संपत्ति उत्पन्न करणारा एक कारखाना निघाला. कै० टाटाशेटजींच्या कल्पकतेचें व योजकतेचें दुसरें उदाहरण ह्मणजे खंडाळ्याच्या घाटांतील वीज उत्पन्न करणाऱ्या कारखा-न्याची कल्पना. हिला अजून मूर्तस्वरूप आलें नाहीं हें खरें, तरी पण हा कारखाना झाला म्हणजे तोही योजकाच्या श्रमाचें व कल्पकतेचें मोठें स्मारक होइल. वरील विवेचनावरून अर्वाचीनकाळीं संपत्तीच्या उत्पाद-नाच्या कामांत कारखानदाराचा केवढा मोठा कार्यभाग आहे हें सहज दिसून येईल.

यासंबंधीं आणखीही एका कारखान्याचें उदाहरण घेण्यासारखें आहे तें म्हणजे अलेंबिक केमीकलवर्क्सचें होय. हा कारखाना कै० टाटा शेटजींच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या कारखान्याइतका प्रचंड नसल्यामुळें तो तितका चमत्कृतिजनक नाहीं. तरी पण या कारखान्यामध्यें सुद्धां योजकाचें महत्त्व दिसून येतें. पश्चिम हिंदुस्थानांत तरी असला कारखाना अगदीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नवीन आहे यांत शंका नाहीं. या कारखान्यांत हरतऱ्हेच्या वनस्पतींचे अर्क व सुगंधी फुलांचीं अत्तरें अर्वाचीन रासायनिक पद्धतीनें काढण्यांत येतात. येथेंही कच्चा माल, मजूरवर्ग, वगैरे इतर साधनें असतांना असा कारखाना गेल्या पन्नास वर्षांत निघूं शकला नाहीं. कारण शास्त्रीय ज्ञान असलेल्या योजकाची वाण. परंतु या कारखान्यास कै० कोटीभास्करां-सारखे उत्तम रसायन पदवीधर लाधले व त्यांच्या परिश्रमानें हा कारखाना ऊर्जितावस्थेप्रत पावला. परंतु देशाच्या दुर्दैवानें रा. कोटीभास्कर यांस काळानें अकालीं या जगांतून ओढून नेलें व पुन्हां असा योजक मिळून कारखाना उत्तम तऱ्हेनें चालतो किंवा नाहीं, अशी लोकांना व मालकांना भीति उत्पन्न केली.

परंतु हें काम किती अवघड असलें व त्याला केवढ्याही मोठ्या मानसिक शक्ति लागत असल्या तरी योजक अगर कारखानदार याचा संप-त्तीच्या उत्पत्तीमधला कार्यभाग 'श्रम' या कारणांत येतोच; कारण श्रमाची जी व्याख्या दिली आहे ती इतकी व्यापक आहे कीं, त्यामध्यें सर्व प्रकार-च्या श्रमांचा अन्तर्भाव होतो; निवळ सांगकाम्या रोजमजुराच्या मेहनती-पासून तों श्रेष्ठ मानासिक गुणांनीं युक्त अशा कामगाराच्या श्रमापर्यंत सर्व अर्थशास्त्रदृष्ट्या 'श्रम' च होत; तर मग योजक व कार-खानदार यांना संपत्तीच्या उत्पत्तीचें स्वतंत्र व निराळें कारण मानण्याचें काय कारण असा एक आक्षेप वरील विवेचनावर येईल. त्याला उत्तर असें आहे कीं, मजुरांची अगदीं खालपासून वरच्या दर्जा-पर्यंत एक चढती माला झाली तरी या सर्व चढत्यामालेमध्यें व कारखान-दारामध्यें जातीचा किंवा प्रकाराचा भेद आहे. सर्व मजूर कांहीं एक ठरींव मुशाहिरा घेऊन कांहीं एक ठरींव काम करतात. ह्मणजे त्यांच्या श्रमा-चा मोबदला करारानें अगर रूढीनें ठरलेला असतो. हे लोक संपत्तीच्या उत्पादनाला मदत करतात; परंतु हे संपत्त्युत्पादनाच्या साधनवर्गामध्यें येतात; हे संपत्तीच्या उत्पादनाची जबाबदारी अंगावर घेत नाहींत. आतां कारखानदाराचा हा विशेष आहे कीं, तो कोणत्या तरी तऱ्हेची संपत्ति कर ण्याची सर्व जबाबदारी आपल्या अंगावर घेतो व जबाबदारीबरो-बर धोकाही येतोच. कारण अर्वाचीन काळीं संपत्त्युत्पादन हें मनुष्य स्वतःच्या गरजा भागविण्याकरितां कधींच करीत नाहीं. कारण तो जी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संपत्ति उत्पन्न करतो ती इतक्या मोठ्या प्रमाणावर करतो कीं त्याची स्वतःची गरज किंवा मागणी ह्मणजे 'दर्यामें खसखस' या मासल्याची असते. अर्थात् ही सर्व संपत्ति विकून किंवा तिला गिऱ्हाईक शोधून काढून ती संपत्ति योग्य किंमतीला विकून झाल्यावर व बाकीच्या संपत्तीच्या उत्पादक वर्गांच्या मोबदल्याची भरपाई झाल्यावर जें कांहीं राहील तो त्यांचा नफा असतो. म्हणजे मजुराप्रमाणें कारखानदाराचा मोबदला ठरलेला नसतो; त्या मोबदल्यामध्यें धोक्याचा अंश सदोदित आस्तित्वांत असतो. त्यामुळेंच कारखानदाराचें काम इतकें कठिण असतें. सर्व कारखाना सुयंत्रित चालवून होतां होईल तितकी काटकसर करून जर तो कारखाना चालवील तर त्याला नफा अगर फायदा मिळेल, नाहीं तर त्याचा कारखाना आंतबट्ट्याचा होईल. म्हणून कारखानदाराचें इतकें महत्त्व आहे कमी कर्तृत्ववान् मनुष्याच्या हातीं जर कारखाना जाईल तर तो संपत्ति वाढविण्याच्या साधनीभूत न होतां संपत्तिनाशाचें मात्र कारण होईल. समाजाच्या बाल्यावस्थेंत व उद्योगधंदे घरगुती स्थितींत असतांना प्रत्येक उद्योगी मनुष्य कारखानदारच असतो. या स्थितींत मजूर व कारखानदार यांचें पृथक्करण झालेलें नसतें. परंतु जसजशी समाजाची आधिभौतिक प्रगति होते तसतसा मजुरापासून कारखानदाराचा वर्ग भिन्न व स्वतंत्र होतो.

येथें संपत्तीच्या मूर्त कारणांचा विचार पुरा झाला. या कारणांपैकीं पहिलीं तीन कारणें साधनासारखीं आहेत, तर शेवटचें साधकासारखें आहे. म्हणजे पहिलीं तीन साधनें एकत्र आणून त्यांचेपासून प्रत्यक्ष संपत्ति उत्पन्न करणें हें साधकाचें काम आहे. परंतु हीं साधनें एकत्र आणण्याच्या निरनिराळ्या तऱ्हा अगर पद्धति आहेत व त्यांवर संपत्तीच्या वाढीचा कमीअधिकपणा अवलंबून आहे. तेव्हां आतां त्या पद्धतीचें विवेचन करणें ओघानेंच प्राप्त होतें. तरी त्या विवेचनास पुढील भागांत प्रारंभ करूं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग सातवा.

श्रमविभाग.

ॲडाम स्मिथनें आपल्या अर्थशास्त्रावरील पुस्तकाचा प्रारंभ श्रमविभागाच्या तत्त्वाच्या विवेचनापासून केला आहे. कारण संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या कारणांचा विचार करतांना हें तत्व त्याचे ध्यानांत प्रथम आलें व त्याचा हा एक मोठा शोधच होता. शिवाय अर्थशास्त्रांतील आपल्यापूर्वी झालेल्या पंथापासून आपल्या पंथाचा निराळेपणा पुढें मांडण्याकरितां श्रम व श्रमविभागाचें तत्त्व यांनाच **ॲडाम स्मिथनें** प्राधान्य दिलें. त्याच्या वेळच्या दुसऱ्या ग्रंथकारांनीं व त्याच्यामागून झालेल्या ग्रंथकारांनीं या तत्त्वाला दुसरा पारिभाषिक शब्द योजण्याचा प्रयत्न केला. परंतु या तत्त्वाला **ॲडाम स्मिथनें** दिलेलें ' श्रमविभाग ' हेंच नांव सर्वसंमत होऊन प्रचारांत आलें.

' श्रमविभाग ' या पदाचा **ॲडाम स्मिथनें** संकुचितार्थानें उपयोग केलेला नाहीं, तर त्यानें तें पद फार व्यापक अर्थानें योजलेलें आहे. पुढील ग्रंथकारांनीं ज्याला श्रमसंयोग म्हटलें आहे त्याचाही अन्तर्भाव श्रमविभाग या व्यापक पदांत त्यानें केलेला आहे.

' श्रमविभाग ' या तत्त्वाचीं दोन अंगें आहेत. एक श्रमविभाग (संकुचित अर्थानें) व दुसरें श्रमसंयोग; हीं दोन अंगें परस्परावलंबी व परस्परपूरक अशींच आहेत. एकाचा जितका प्रसार अगर विकास होतो तितकाच दुसऱ्याचाही होतो हें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

संकुचित अर्थाच्या श्रमविभागाचे तीन पोटभाग होतात; एक सामाजिक श्रमविभाग, दुसरा औद्योगिक श्रमविभाग व तिसरा स्थानिक श्रमविभाग.

सामाजिक श्रमविभागाचें तत्त्व समाजाच्या प्रारंभापासून अमलांत येतें. मनुष्याच्या अगदीं रानटी स्थितींत प्रत्येक मनुष्य आपल्या गरजा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपण भागवीत असतो. शिकार आपण करावयाची; बाण व तिरकमठा आपणच तयार करावयाचा; मासे आपले आपणच धरावयाचे व जाळेंही आपणच करावयाचें; झोंपडीही आपणच बांधावयाची व थंडी निवारण करण्याकरितां कातडींही आपणच तयार करावयाचीं व आपण मिळवून आणलेल्या संपत्तीचें संरक्षण आपणच करावयाचें; अशा बहुविध प्रकारचा प्राथमिक स्थितींतील माणसाचा व्यवसाय असतो. परंतु या स्थितींतही बायका व पुरुष यांच्या कामांमध्यें पृथक्करण झालेलें असतेंच. घरांतलीं कामें बायकांचीं व बाहेरचीं कामें पुरुषांचीं, हा पहिला श्रमविभाग होय. मनुष्य गुरेंढोरें बाळगून आपली उपजीविका करून राहूं लागल्यावर तर हा श्रमविभाग जास्तच दृढ होतो. दुहितृ हा संस्कृत शब्द या काळाचा द्योतक आहे. त्या काळीं मुलीचें काम दूध काढण्याचें होतें असें दिसतें. ह्मणून या कामावरून 'दुहिता' 'दूध काढणारी' ह्मणजे मुलगी असा पुढें अर्थ झाला. परंतु पुढें मनुष्याच्या असें अनुभवास आलें कीं, एका माणसानें एकाच कामांत आपला सर्व वेळ व सर्व सामर्थ्य खर्च करणें हें त्याच्या व समाजाच्या दृष्टीनेंही फायद्याचें आहे. कारण या योगानें हीं कामें चांगलीं होऊन सगळ्यांच्या गरजा जास्त सुलभ रीतीनें भागविल्या जातात. अर्थात् धंद्याचा हा श्रमविभाग समाजाच्या वाढीस व सुखास अत्यंत अवश्य आहे असें दिसून येतें. प्लेटोनें हेंच श्रमविभागाचें तत्त्व समाजाच्या उत्पत्तीचें कारण ह्मणून दिलें आहे. धंद्याचें पृथक्करण हें तत्त्वही आर्यलोकांच्या जातिभेदाच्या मूळाशीं आहे. समाजाचे चार वर्ण हें मुख्य धंद्याचें पृथक्करण आहे. एका वर्गानें समाजाच्या संरक्षणाचें काम हातीं घ्यावें; एकानें समाजाचा धार्मिक व ज्ञानविषयक कार्यभाग हातीं घ्यावा; एकानें संपत्तीविषयक कार्यभाग हातीं घ्यावा; तर राहिलेल्यांनीं वरील तीन्ही वर्गांची सेवाचाकरी करून त्यांना आपआपल्या धंद्यांत पूर्ण लक्ष घालण्यास फुरसत द्यावी; हे चार मुख्य धंदे मनुष्यानें आपआपल्या गुणाप्रमाणें करावे. ही वर्णव्यवस्थेची कल्पना व उपपत्ति ह्मणजे श्रमविभागाचेंच तत्त्व होय. या व्यवस्थेचें पुढें औद्योगिक स्वरूप गौण होऊन त्याच्या धार्मिक व सामाजिक स्वरूपाला प्राधान्य आलें ही गोष्ट निराळी. तेव्हा जसजशा समाजाच्या गरजा वाढतात तसतसे निरनिराळे धंदे वाढतात

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व हे स्वतंत्र धंदे करणाऱ्या लोकांचे तितके निरनिराळे वर्ग होतात. हें श्रमविभागाचें तत्त्व समाजाला व्यवस्थित स्वरूप देतें. इतकेंच नव्हे तर प्रत्येक मनुष्य आपआपल्या गुणानुरूप एक काम सदोदित करूं लागला ह्मणजे त्याचें कौशल्य वाढतें. त्याला पुष्कळ लोकांच्या गरजा चांगल्या तऱ्हेनें भागवितां येतात व समाजांत कलाकौशल्य व हस्तकौशल्य यांची फार वाढ होते व त्यायोगें संपत्तीही पुष्कळच वाढते.

ज्याच्या योगानें संपत्तीचीं वरच्यापेक्षांही जास्त विलक्षण वाढ होते तो श्रमविभाग ह्मणजे औद्योगिक श्रमविभाग होय. यामध्यें एका धंद्यांतील निरनिराळ्या कृतीचें पृथक्करण केलें जातें. याचें इतिहासप्रसिद्ध उदाहरण ह्मणजे ॲडाम स्मिथनें दिलेलें टांचण्यांच्या कारखान्याचें उदाहरण होय. एक लोहार जर दिवसाचे दहा बारा तास काम करून टांचण्या करूं लागला तर त्याला एका दिवसांत २०।२५ टांचण्या होणें मुष्किलीचें होईल. परंतु येथें श्रमविभागाचें तत्त्व अमलांत आणलें म्हणजे १० कामगार एका दिवसांत हजारों टांचण्या करूं शकतील. कारण टांचणी करण्याच्या सर्व व्यापारांपैकीं एकच कृति एक मनुष्य करतो व यामुळें काम जलद व सुबक होतें. एक मनुष्य तार कापतो; एक ती ओढतो; एक नेढें तयार करतो; एक नेढें बसवितो; व एक त्याला पाणी देतो व शेवटीं एक टांचण्या कागदांत हारीनें लावतो. याप्रमाणें तार तुटण्यापासून तों टांचण्यांचीं चिंडोळीं बनेतोंपर्यंत सारखा क्रम चालतो. हिंदुस्थानांत टांचण्यांचा कारखाना पाहाण्यांत येण्याचा संभव नाहीं. म्हणून आपल्या इकडील नेहेमींच्या व्यवहारांतील एका पदार्थाचें उदाहरणही येथें उपयोगीं पडेल. आपण जेवण्याला पितळी वाट्या घेतों. या हल्लीं कारखान्यांत यंत्राच्या साहाय्यानें करतात, व त्या किती जलद होतात हें कारखाना प्रत्यक्ष पाहिल्यावांचून ध्यानांत येणार नाहीं. येथें सर्व काम यंत्रानेंच होतें. प्रथमतः एक मनुष्य पितळेच्या पत्र्याचे, वाट्या जेवढ्या पाहिजे असतील तितक्या रुंदीचे तुकडे यंत्रानें पाडतो; हे तुकडे घेऊन दुसऱ्या यंत्रानें दुसरा मजूर त्याचे चौकोनी तुकडे करतो. तिसरा मजूर तुकडे सारखे जुळून चवथ्या मजुराजवळ देतो. तो तिसऱ्या यंत्रानें चौकोनी तुकड्यांचे वर्तुळ तुकडे बनवितो. पुढें हे वर्तुळ तुकडे चवथ्या यंत्रामध्यें घालूनें दाबानें त्याला वाटीचा आकार एक मजूर आणतो. येथें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओवडधोबड वाटी तयार होते. पुढें ही वाटी एका यंत्राला लावून तिचे कडा साफ व गुळगुळीत केली जाते. वाटी दाबतांना पत्र्याला जो खडबडीतपणा आलेला असतो तो एका यंत्रानें साफ केला जातो व शेवटीं ही वाटी चरकावर धरून तिला पालिश आणिले जातें. पत्र्यापासून या प्रमाणें वाटी तयार होण्यास फक्त आठ कृति लागतात व या सर्व यंत्रानें होत असल्यामुळें अत्यंत जलद होतात. यामुळें हीं आठ माणसें एका दिवसांत हजारों वाट्या तयार करूं शकतात. एकएकटा तांबट या वाट्या करावयास बसला तर त्याच्यानें पांच पंचवीस वाट्या सबंध दिवसांत होण्याची मारामार पडेल. परंतु आठ तांबट जर साध्या हातानें काम करूं लागले तरी त्यांच्या श्रमविभागानें पूर्वीपेक्षां किती तरी पट काम होईल. दुसरें, आपल्या इकडील श्रमविभागाचें नेहमींचें उदाहरण ह्मणजे गवताच्या गंजी रचण्याचें होय. येथेंही प्रत्येक कामकरी जर एकटा काम करूं लागला तर त्याचे हातून फारच थोडें काम होईल. परंतु गंजी रचतांना मजूर हाताहाताच्या अंतरावर शिड्यांवर हारीनें बसतात व गवताचे पेंढी एकाच्या हातून दुसऱ्याच्या हातीं याप्रमाणें काम चालतें. हें काम इतकें जलद चालतें कीं, दहा वीस मजूर डोंगराएवढाल्या गंजी हां हां ह्मणतां घालूं शकतात. या उदाहरणांत श्रमविभाग व श्रमसंयोग हीं दोन्हीं ही तत्त्वें दिसून येतात. गंज रचली जाण्यांत सर्व मजुरांचे श्रमाचा संयोग व्हावा लागतो. परंतु श्रमविभागाच्या रूपानें संयोग झाला ह्मणजे काम फार जलद होतें व तें चांगलेंही होतें.

संपत्तीच्या उत्पादनाच्या बाबतींत या तत्त्वाचे फायदे खालील होत.

पहिला फायदा म्हणजे कामदाराच्या कौशल्याची वाढ हा होय. मनुष्य तेंच तेंच काम बारमहा करीत असला ह्मणजे त्याची हातचलाखी विलक्षण वाढते. 'संवयीनें पूर्णता येते.' या म्हणीचा हाच अर्थ आहे. रेलवेवरील टेलिग्राफ सिग्नलरच्या कामाकडे पाहिलें ह्मणजे संवयीनें किती जलद काम करतां येतें याचा उत्तम प्रत्यय येतो. सिग्नलर लोक आपण जितक्या जलद बोलतों तितक्या जलद बहुतेक तारा देऊं शकतात. तसेंच संवयीनें वाजाच्या पेटीवाल्याला किती विलक्षण हस्तचापल्य येतें हें पाहून आश्चर्य वाटतें. तसेंच नेहेमीं सराफाचा धंदा करणाराला रुपये किती जलद मोजतां येतात हें पाहून नवशिक्या माणसाला विलक्षण नवल वाटतें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सारांश, सरावानें मनुष्याला काम चांगलें करतां येऊन तें लवकरही करतां येतें. ह्मणजे संपत्तीच्या गुणांत व प्रमाणांत अशी दुहेरी वाढ होते.

दुसरा फायदा—एका कृत्यापासून दुसऱ्या कृत्याला जातांना फुकट जाणारा वेळ वांचतो. जेव्हां एक कामदार एखाद्या वस्तूच्या उत्पादनांतील सर्व क्रिया एकटाच करतो त्या वेळीं इकडून तिकडे जाण्यांत हीं हत्यारें टाकून दुसरीं घेण्यांत किती तरी वेळ जातो. शिवाय येथें मानसिक शास्त्रांतलें एक तत्त्व लागू पडतें. एका कामापासून दुसऱ्या कामांत मन गुतविण्यास थोडा काळ जातो. यामुळें या नव्या कामांत प्रथमतः मन लागत नाहीं व मन लागल्याखेरीज काम चांगलें व जलद् वठत नाहीं हें उघड आहे. परंतु मनुष्य एकच काम करीत असला ह्मणजे त्याचें एकाग्र चित्त लागतें व काम जलद् उठतें.

श्रमविभागाचा तिसरा फायदा ह्मणजे त्याच्या योगानें श्रम वांचविणाऱ्या यंत्राचा शोध लागतो. मनुष्य एक काम एकसारखें करीत असला ह्मणजे कामांतील सर्व खुब्या त्याच्या ध्यानांत येतात व यामुळें हत्याराच्या व यंत्राच्यामधील दोष लक्षांत येऊन नवीन शोध लागण्याचा संभव असतो व असलेल्या यंत्राची सुधारणा होते. अर्वाचीन काळीं मोठमोठे शोध आधिभौतिकशास्त्रज्ञांनीं किंवा शास्त्रांचीं तत्त्वें माहीत असणारांनीं केले आहेत हें खरें. तरी पण त्या शोधांमध्यें कामकऱ्यांनीं वारंवार सुधारणा घडवून आणून त्या शोधांची उपयुक्तता वाढविली आहे यांत शंका नाहीं. अॅडाम स्मिथनें श्रमविभागाचे हे तीन प्रमुख फायदे सांगितले आहेत. दुसऱ्या फायद्याबद्दल मिल्लवगैरेंनीं प्रतिकूल टीका केली आहे. त्यांचें ह्मणणें एकसारखें एकच काम केलें म्हणजे तिकडे मन उत्तम लागतें हें सर्वस्वी खरें नाहीं. कामाच्या अशा एकतानतेनें मन उलट त्या गोष्टीकडे लागत नाहीं व क्षणोक्षणीं नवें नवें काम करणारा मनुष्य केव्हां केव्हां चलाख व ताज्या मनाचा राहूं शकतो. हें खाणावळींतील किंवा दुकानांतील नोकरांच्या उदाहरणांवरून दिसून येईल. परंतु अॅडाम स्मिथचें म्हणणें सामान्यतः खरें आहे; व श्रमविभागानें वेळाचा पुष्कळ फायदा होऊन काम जलद होऊं लागतें हें कांहीं खोटें नाहीं. आतां मानसिक विकासाच्या दृष्टीनें एका मनुष्यानें सतत एकच काम करीत राहणें चांगलें किंवा वाईट हा वादग्रस्त प्रश्न असेल, परंतु त्याचा येथें विचार करण्याची जरूरी नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुढील ग्रंथकर्त्यांनीं श्रमविभागाचे आणखीही दोन तीन फायदे द विले आहेत.

श्रमविभागाच्या योगानें काम शिकविण्याचा वेळ पुष्कळ कमी हो एखादा सर्व धंदा शिकावयाचा असल्यास किंवा पुष्कळ धंदे शिकावया असल्यास किती तरी वर्षे शिक्षणांत व उमेदवारींत घालवावीं लाग परंतु जेथें एखाद्या धंद्यांतील एखादी कृतीच शिकावयाची असते तेथें दिवस शिक्षण व फार दिवसांची उमेदवारी लागत नाहीं.

श्रमविभागाचे योगानें कामदारांचें वर्गीकरण करतां येऊन प्रत्येक आपआपल्या शक्तीप्रमाणें, कौशल्याप्रमाणें व इतर गुणांप्रमाणें काम क येऊन त्या त्या प्रमाणें कमीअधिक मोबदला मिळवितां येतो. एकाच मनुष्याला एखादा सबंध माल तयार करावा लागतो त्या वेळीं तल्या कांहीं कृति सोप्या व कांहीं कमी श्रमाच्या असल्यामुळें व जास्त कुशलतेच्या असल्यामुळें असा माल तयार करण्यास सर्वांत कु कामदार नेमावा लागतो; व याच कामगाराला कमी कुशलतेच्या कराव्या लागतात व त्याची मजुरी मात्र जास्त कुशलतेच्या कामाप्रमा द्यावी लागते. यामुळें सर्व मालाला खर्च जास्त येतो. परंतु श्रमवि गाचें तत्त्व अमलांत आल्यानें कुशल कामगाराला त्याच्या गुणाप्रमाणें री मिळून शिवाय माल स्वस्तच पडतो. श्रमविभागाच्या तत्त्वामुळें चीन काळीं बायकांच्या व मुलांच्या कामाला विशेष मागणी उत्पन्न ली आहे. जीं कामें फार मेहेनतीचीं नाहींत अशा कामाला पुरुष का गार लावण्याची गरज नाहीं. श्रमविभागाच्या तत्त्वानें थोडेंसें शारी व्यंग असलेला माणूसही काम करूं शकतो व त्याच्या श्रमाला येतें व जास्त कौशल्याच्या माणसाला आपला सर्व वेळ जास्त ल्याच्या कामांत खर्च करतां येऊन मजुरी जास्त मिळवितां येते.

शेवटचा फायदा म्हणजे श्रमविभागाच्या योगानें धंद्यामध्यें यं साहाय्य हवें तितकें घेतां येतें. खरोखरी यंत्राची वाढ व श्रमविभाग परस्परावलंबी गोष्टी आहेत. एखादा नवा शोध लागला ह्मणजे काम यंत्रांनीं होऊं लागतें व तें यंत्र चालविण्यास एक मनुष्य लागूं ल व श्रमविभाग जास्त करतां येतो व श्रमविभाग जास्त झाला ह्मणजे ची वाढ अगर सुधारणा होते.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हा श्रमविभाग जसा जसा वाढत जातो त्या मानानेंच श्रमसंयोगही वाढत जातो. हीं दोन तत्त्वें परस्परावलंबी आहेत अगर एकाच वस्तूच्या दोन बाजू आहेत असें ह्मटलें तरी चालेल. हा संयोगही दोन तऱ्हेचा आहे; एक साधा व दुसरा संमिश्र, एक काम करण्याकरितां जेव्हां एकाच जातीचा पुष्कळ श्रम एकत्र आणावा लागतो तेव्हां त्याला साधा श्रमसंयोग ह्मणतात. ज्याप्रमाणें एखादें मोठें जड ओझें उचलण्यास दहावीस मजुरांचे श्रम एकसमयावच्छेदेंकरून एकवटावे लागतात. घर बांधण्यास पुष्कळ गवंडी, पुष्कळ सुतार, पुष्कळ मजूर लागतात. संमिश्र श्रमसंयोग ह्मणजे एक काम करण्यास जेथें निरनिराळ्या जातींच्या पुष्कळ श्रमांचा संयोग लागतो. ही श्रमविभागाचीच दुसरी बाजू आहे. एक टांचणी किंवा एक वाटी करण्यास दहाबारा निरनिराळ्या कारागिरांचे निरनिराळ्या प्रकारचे श्रम लागतात. हें श्रमसंयोगाचें तत्त्व सर्व समाजभर पसरलेलें आहे व जसजसा समाज सुधारत जातो तसतसा हा संमिश्रश्रमसंयोग वाढतच जातो. कित्येक क्रमिक पुस्तकांतून दिलेल्या "आश्चर्यकारक लाडू" च्या गोष्टींत हेंच तत्त्व गोवलेलें आहे. या उदाहरणावरून साधा श्रमसंयोग व संमिश्रश्रमसंयोग यांमधला भेदही चांगला व्यक्त होतो. एका गृहस्थानें आपल्या लहान मुलांना सांगितलें कीं, सणाच्या दिवशीं मी तुह्मांला हजार लोकांनीं केलेला लाडू नजर देणार आहें. 'हजार लोकांनीं केलेला लाडू' हे शब्द ऐकतांच मुलांना वाटलें कीं, हा लाडू ह्मणजे डोंगराएवढा किंवा निदान टेंकडीएवढा तरी मोठा असला पाहिजे. ह्मणून मुलें या लाडूची मार्गप्रतीक्षा मोठ्या उत्कंठेनें करीत बसलीं. सणाच्या दिवशीं त्या गृहस्थानें नेहमींच्या आकाराचे नेहमींसारखेंच ताटांत असे लाडू मुलांना नजर केले. मुलें ते लाडू घेऊन आश्चर्यचकित झालीं. तेव्हां त्या गृहस्थानें मुलांस पाटीपेन्सिल घेण्यास सांगून त्या लाडू बनविण्यांत किती लोकांचे श्रम कारणीभूत झालेले आहेत हें टिपण्यास सांगितलें व मोजतां मोजतां ही संख्या हजारांच्याही वर गेली. तेव्हां त्या गृहस्थानें हे लाडू हजार लोकांच्या श्रमानें कसे झालेले आहेत हें मुलांना समजावून दिलें. यावरून ज्या ज्या मानानें समाजामध्यें सामाजिक व औद्योगिक श्रमविभाग वाढेल त्या त्या मानानें संमिश्रश्रमसंयोगही वाढलाच पाहिजे. अर्वाचीन काळीं तर औद्योगिक बाबतींत सर्व जगामध्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एक प्रकारचा श्रमविभाग चालू असतो. ह्मणून सर्व जग हें संयुक्त सारखें झालें आहे. यामुळें एके ठिकाणीं कांहीं फरक झाला कीं, परिणाम दुसरीकडे दिसून आल्याखेरीज राहत नाहीं.

श्रमविभागाचा तिसरा पोटभाग ह्मणजे स्थानिक श्रमविभाग हो एकप्रकारें सर्वव्यापी तत्त्व आहे. उष्ण प्रदेशांत कांहीं विशिष्ट माल होतो; तर शीत कटिबंधांत कांहीं एक माल तयार होतो. तसेंच प्रदेश किंवा प्रांत यांमध्यें कांहीं कांहीं धंद्यांस नैसर्गिक सोई जा स्त तात. तेथें तेथें ते धंदे उदयास येतात. या स्थानिक श्रमविभागाचें दिसून येणारें उदाहरण ह्मणजे शहर व खेडेगांव यांमधला श्रमविभाग शहर हें उद्योगधंदे व कारखाने यांचें मुख्यस्थान असतें, तर खेडें हें कीचें मुख्यस्थान असतें, व शहरांतील लोकसंख्येस लागणारीं अ खेडीं पुरवितात तर खेड्यांस लागणाऱ्या सोई व चैनी हीं शहरें पुरवि असा हा शहर व खेडें यांतला श्रमविभाग आहे. ज्याप्रमाणें हा स्थ श्रमविभाग देशाच्या एकंदर फायद्याचा असतो, त्याचप्रमाणें देशां मधील स्थानिक श्रमविभागही देशाच्या व जगाच्या फायद्याचाच अ पाहिजे व अप्रतिबंधव्यापाराचें तत्त्व ह्मणजे एक श्रमविभागाचेंच होय, असें पुष्कळांचें म्हणणें आहे. ज्या देशाला जो माल जास्त सु रीतीनें व मुबलक तयार करतां येईल तोच माल तयार करण्यात देशाचा फायदा आहे. अशा देशाच्या इतर गरजा दुसऱ्या देशांनीं पुरवा असें खुल्या व्यापाराचें तत्त्व आहे. उदाहरणार्थ, एका देशानें शेतकी आपला सर्व भर घालावा तर दुसऱ्या देशानें कांहीं विशेष कारखान्यां आपलें सर्व लक्ष लावावें. यामध्यें त्या देशाचें कांहीं एक नुकसान एकंदर जगामध्यें संपत्तीची उत्पत्ति जास्तच झाली पाहिजे; असें पुष्क अर्थशास्त्रकारांचें मत आहे. परंतु अप्रतिबंधव्यापार विरुद्ध संरक्षण बराच वादग्रस्त प्रश्न आहे व त्याचा सविस्तर विचार या ग्रंथाच्या थ्या पुस्तकांत करावयाचा आहे, तेव्हां या मुद्याचाही विचार त्या वाद प्रसंगीं करतां येईल.

श्रमविभागाच्या तत्त्वापासून समाजांतील आधिभौतिक प्र पुष्कळच मदत झालेली आहे, हें वरील विवेचनावरून दिसून येईल. त्या तत्त्वानें समाजांत कांहीं अनिष्टेंही घडून आलेलीं आहेत. अ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विभागाचे कांहीं तोटेही आहेत हें विसरतां कामा नये व त्याचाही येथें थोड्क्यांत विचार करणें जरूर आहे. हे तोटे शारीरिक, मानसिक, नैतिक व सामाजिक आहेत. श्रमविभागाच्या योगानें मजुरांना विशेष प्रकारचे रोग जडतात व प्रचंड कारखान्याच्या पद्धतीपासून मनुष्यजातीची वाढ खुंटली आहे व त्यांना हजारों तऱ्हेच्या व्याधी जडलेल्या आहेत असें म्हणण्यास पुष्कळ आधार आहे. अर्वाचीन कारखान्याच्या पद्धतींतील दोष नाहींसे करण्याकरितांच सर्व सुधारलेल्या जगांत कारखान्याचे कायदे झालेले आहेत.

मानसिक तोटा म्हणजे कामाची एकतानता—अर्वाचीन काळच्या कारखान्यांतला माणूस म्हणजे वर्षानुवर्षें दररोज आठ दहा तास तीच ती एक क्रिया करणारें यंत्र होय. यंत्रसाहाय्यानें संपत्तीची वाढ होते व यंत्र हें मनुष्याचे श्रम वांचवितें हें खरें. तरी पण यंत्र हें "आपल्यासारिखे करिती तात्काळ" या कोटींपैकीं आहे. यंत्र चालविण्यास जेवढी मनुष्याच्या बुद्धीची जरूरी असते तेवढें कृत्य मनुष्यास सदोदित करावयास लावून त्याला अर्वाचीन सुधारणा ही यंत्र बनविते रस्किन, कारलाईल, वगैरे ग्रंथकारांच्या मतें हल्लींच्या सांपत्तिक युगानें मनुष्याचें सबंध मनुष्यत्व नाहींसें करून त्याचे लहान लहान तुकडे बनविले आहेत. हा तोटा आहे ही गोष्ट खरी आहे. परंतु या पृथ्वीवरील सर्व गोष्टींप्रमाणें यालाही दुसरी एक बाजू आहे. मनुष्याला तेंच तें काम करावें लागल्यानें तो मनुष्य यंत्रासारखा जड बनतो अशी समजूत आहे खरी, तरी पण यंत्राच्या योगानें मनुष्याला श्रम व काम कमी पडतें व फुरसत जास्त सांपडते हें खरें आहे व या फुरसतीमध्यें त्याला ज्ञानानें आपल्या मानसिक शक्तीही वाढविण्यास सवड होते हें विसरतां कामा नये. लँकॅस्टर किंवा मँचेस्टर येथील मजुरांमध्यें वाचनाभिरुचि किती वाढली आहे हें पाहिलें म्हणजे हा तोटा अगदींच केवळ अनिष्टमय आहे असें नाहीं असें दिसून येईल. शहरांत राहणारे मजूर व कामगार हे खेडेगांवांतील लोकांपेक्षां बुद्धीनें व हुशारीनें जास्त असतात असा सार्वत्रिक अनुभव आहे. वरील विवेचनावरून या एकतानतेच्या प्रमाणांत फारसा तथ्यांश नाहीं असें दिसून येईल.

तिसरा तोटा सामाजिक आहे. श्रमविभागाच्या योगानें लोकसंख्या शहरांत येऊन भरते व शहरांमध्यें स्वाभाविकच खेड्यासारखी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आरोग्यकारक परिस्थिति नसल्यामुळें मजुरांना निरोगी राहतां येत नाहीं; व त्यांचे हाल वाढतात. तसेंच एखाद्या नव्या यंत्राच्या शोधानें लोकांना एकदम काम नाहींसें होतें.

परंतु या तोट्यालाही प्रतिकार आहेत हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. हल्लीं सुधारलेल्या सर्व राष्ट्रांत शहरसुधराईचे प्रयत्न जोरानें चालले आहेत. त्यामुळें शहरांत राहण्यापासून होणारे तोटे बरेच कमी झालेले आहेत. या शहरांच्या आरोग्यसुधारणेच्या कामांत सुधारलेलीं सरकारें व म्युनिसिपालिट्या लाखों रुपये खर्च करीत आहेत. शहराला उत्तम पद्धतीचीं गटारें करणें; शहराला उत्तम व स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा करणें; सर्व शहरांत हवा उत्तम तऱ्हेनें खेळेल अशी शहराची रचना करणें; शहरांत उद्यानभूमिका राखून ठेवणें; चांगला व निकोप माल शहरवासीयांस मिळेल अशी तजवीज करणें; अशा प्रकारच्या किती तरी गोष्टी अर्वाचीन काळीं होत आहेत. याचा सुपरिणामही दिसून येत आहे. सुधारलेल्या देशांत शहरांतील दर हजारीं मृत्युसंख्या दिवसेंदिवस कमी होत चालली आहे. यावरून या आक्षेपांतही फारसा तथ्यांश नाहीं हें उघड आहे.

भाग आठवा.

मोठ्या प्रमाणावर व अल्प प्रमाणावर उत्पत्ति.

श्रमविभागाच्या तत्त्वानें संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या वाढींत किती फरक कां व कसा होतो, याचें विवेचन मागील भागांत केलें. परंतु त्याही धंद्यांत हा श्रमविभाग अमलांत येणें हें मालाच्या खपावर अवलंबून आहे. कारण धंद्याच्या क्रियेचे विभाग करून एक एक क्रिया एक एक माणूस करूं लागला म्हणजे माल अतोनात तयार होणार. हा माल जर तावडतोब खपला गेला नाहीं तर हा श्रमविभाग होणें शक्य नाहीं. या भागांत विचार करावयाच्या विषयाचाही श्रमविभागाशीं निकट

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हे; नव्हे तो श्रमविभागाचा एक प्रकारचा परिणाम आहे. समाजाची ढ होत चालली ह्मणजे त्या समाजांत सामाजिक श्रमविभाग अगर चें पृथक्करण होऊं लागतें. अर्थात् एक मनुष्य व त्याच्या कुटुंबांतील सें मिळून एक धंदा करून एक प्रकारचा माल काढूं लागतात. च तऱ्हेनें समाजांत शेतकरी, सुतार, गवंडी, लोहार, सोनार, परीट आणि किती तरी धंदेवाले उत्पन्न होतात. या सांपत्तिक स्थितीला घरगुती कारागिरीचा काळ म्हणतात. या सामाजिक श्रमविभागानें प्रत्येक यांच्या माणसांचें कौशल्य बरेंच वाढतें व त्या योगें संपत्तींत बरीच भर डते. परंतु औद्योगिक श्रमविभागास सुरुवात झाली ह्मणजे तर संपत्तीच्या ढीस ऊतच येतो. कारण मागें सांगितल्याप्रमाणें एका धंद्यामधल्या निर-राळ्या क्रिया निरनिराळ्या माणसांकडून होऊं लागल्या व विशेषतः ही त्येक क्रिया जलदीनें घडवून आणणारीं यंत्रें निघालीं म्हणजे संपत्तीच्या ढीस अधिकच जोर येतो; व त्यांत आणखी वाफेच्या व इतर नैसर्गिक क्तीनें यंत्रें चालविण्याचा शोध लागला म्हणजे घरगुती कारखान्यांचें स्वरूप जाऊन त्या कारखान्यांना प्रचंड विराटरूपी फॅक्टरी व गिरण्या यांचें रूप येतें. युरोपांतील उद्योगधंद्यांची वरप्रमाणेंच वाढ होत आली आहे. हिंदुस्थानांत पूर्व काळीं सामाजिक श्रमविभागाच्या योगानें घरगुती धंदे उत्तम स्थितींत आले परंतु यापुढें मात्र त्यांची वाढ झाली नाहीं.

इंग्लंडमध्यें वाफेच्या शक्तीच्या शोधानंतर व एंजिनच्या शोधापासून मोठमोठे विराटस्वरूपी कारखाने प्रथमतः कापसापासून कापड काढण्याचे ले, व पुढें प्रत्येक धंद्यांत असेच कारखाने, फॅक्टरी व गिरण्या होऊं व हल्लींच्या काळीं विराटस्वरूपी कारखाना हा सामान्य सिद्धांत अजूनही पुष्कळ धंदे घरगुती स्वरूपाचे आहेत, परंतु ते अपवादा-ल आहेत. हिंदुस्थानांत व नुकत्याच औद्योगिक प्रगतीच्या मार्गाला लागलेल्या जपानांत अजून कारखान्यांचें अल्प स्वरूप नाहींसें झालें नाहीं. अल्प प्रमाणावरील कारखाने हेच येथें सामान्य नियमासारखे आहेत व प्रचंड कारखाने हे अजून अपवादादाखल आहेत.

मो[illegible] प्रमाणावरील कारखान्याचे फायदे अगदीं उघड व तावडतोब दिसणारे आहेत. मोठ्या कारखान्यांत नैसर्गिक शक्ति व यंत्रसामग्री यांचा शक्य तितका फायदा घेण्यास सांपडतो व [illegible] श्रमविभागही पाहिजे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तितका अमलांत आणावयास सांपडतो. यामुळें मालाची पै
अतोनात वाढते.

मोठ्या कारखान्यांत देखरेखीचा खर्च लहान कारखान्यां
कमी होतो. तुमचें एंजिन ५ हार्सपावरचें असो किंवा १० हार्सपाव
असो; एक एंजिनियर, एक एंजिन चालविणारा, एक मॅनेजर, एक
कॅशीयर पाहिजे, परंतु मोठें एंजिन असल्यानें काम जास्त होतें
म्हणून मालावर देखरेखीचा खर्च कमी होतो. तसेंच कापसाच्या गि
ण्या ५ लाखांच्या दोन करण्यापेक्षां दहा लाखांची एक करणें हें कि
तरी कमी खर्चाचें होतें. आधीं जाग्याचा खर्च कमी होतो व ह्मणू
लहान प्रमाणावरील कारखान्याचा टिकाव मोठ्या प्रमाणावरील कार
न्यापुढें लागत नाहीं. कारण लहान कारखान्यामध्यें मालाच्या उत्पन्ना
खर्च मोठ्या प्रमाणावरील कारखान्यांपेक्षां जास्त होतो; व म्हणूनच अ
अल्प कारखानदारांना आपला माल विराटस्वरूपी कारखानदारां
मालाइतका स्वस्त देण्यास परवडत नाहीं. यामुळेंच मोठे कारखाने व घरगु
किंवा लहान कारखाने यांच्या चाढओढींत दुसऱ्या प्रकारच्या कारखान्यां
पाडाव होतो. हिंदुस्थानांतील सर्व घरगुती धंदे याच कारणांनीं नाम
झाले. इंग्लंडमध्यें वाफेच्या शक्तीचा शोध लागल्यानंतर वाफेच्या
गांशीं हातमागांचा टिकाव लागेना व ह्मणूनच हिंदुस्थानांतील हात
गांचा धंदा हळूहळू बुडत गेला. तीच स्थिति साखरेच्या धंद्याची झाली
तीच स्थिति तेल गाळण्याच्या धंद्याची होत आहे.

परंतु असे विराटस्वरूपी कारखाने सुरू होण्यास प्रारंभीं भांडवल
मोठेंच लागतें व असें भांडवल देशांतील एक एका व्यक्तीजवळ
नसतें. यामुळें संयुक्त भांडवलाचें तत्त्व प्रचंड कारखान्याच्या पद्धतीब
सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्यें जारीनें अमलांत येऊं लागतें.

अमेरिका खंडाच्या शोधानंतर युरोपमध्यें उद्योगधंद्यांस व व्याप
जी जोराची उसळी मिळाली त्या वेळेपासून या संयुक्त भांडवला
तत्त्वाचा अंमल सुरू झाला व त्याचा उपयुक्तपणा सर्वसंमत होऊन त्या
सार्वत्रिक प्रसार झालेला आहे. परदेशांशीं व्यापार करण्याकरितां
काळीं ज्या संस्था इंग्लंडमध्यें निर्माण झाल्या त्यांना व्यापारी कं
ह्मणत असत. या व्यापारी कंपन्यांना इंग्लंडचे राजे व्यापाराच्या मक्ता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सनदा करून देत. या कंपन्या दोन प्रकारच्या असतः एक नियमबद्ध कंपनी व दुसरी संयुक्तभांडवली कंपनी. पहिल्या प्रकारच्या कंपनीला त्याया देशाशीं व्यापार करण्याचा सर्व मक्ता मिळालेला असे; परंतु त्यांमध्यें कंपनीचा सभासद आपआपल्या भांडवलावर स्वतंत्र व्यापार करी. कंपनीचें असें स्वतंत्र भांडवल नसे. प्रत्येक सभासदाला कांहीं प्रवेश फी द्यावी लागे व कंपनीच्या खर्चाकरितां वार्षिक वर्गणीही द्यावी लागे व कंपनी जे जे नियम करील ते ते नियम प्रत्येक सभासदाला पाळावे लागत. परंतु अशा कंपनीला परदेशामध्यें किल्ले, बंदरें किंवा दुसऱ्या मोठ्या खर्चाचीं स्वसंरक्षणाचीं कामें करणें कठीण पडे. यामुळें अशा कंपन्यांचा तादृश उपयोग होत नसे.

संयुक्तभांडवली कंपनीचे भागीदार असतात. या भागीदारांच्या भागानें एकत्र झालेलें भांडवल ह्मणजे कंपनीचें भांडवल होय. या कंपनीचे भागीदार स्वतः कंपनीचें काम पहात नाहींत. तर भागीदार लोक आपल्यांतील कांहींजणांना डायरेक्टर ह्मणून नेमून देतात व हें डायरेक्टरांचें मंडळ कंपनीचा सर्व व्यापार किंवा धंदा पाहतें. संयुक्तभांडवली कंपनी व खासगी पातीचा धंदा यांमध्यें मुख्य भेद असा आहे कीं, संयुक्तभांडवली कंपनींत भागीदारास आपलें भांडवल वाटेल तेव्हां कंपनींतून काढून घेतां येत नाहीं. त्यांला आपला भाग दुसऱ्यास विकून आपलें भांडवल मोकळें करतां येतें व या विक्रीस दुसऱ्या भागीदारांच्या संमतीची जरूरी नसते. खासगी पातीमध्यें इतरांच्या संमतीशिवाय नवा पातीदार घेतां येत नाहीं.

इंग्लंडमध्यें परदेशांशीं व्यापार करणाऱ्या कांहीं कंपन्या संयुक्तभांडवली होत्या. जिनें एका शंभर वर्षांमध्यें सर्व हिंदुस्थान देश काबीज केला, ती ईस्ट इंडिया कंपनीही संयुक्तभांडवली कंपनीच होती. परंतु त्या काळीं हें संयुक्त भांडवलाचें तत्त्व बाल्यावस्थेंत होतें व म्हणून अशा कंपन्यांचा व्यापारधंदा चांगला चालत नसे. **अॅडाम स्मिथ** याचें मत त्याच्या काळच्या अनुभवावरून या तत्वाच्या विरुद्ध झालें होतें.

अॅडाम स्मिथला संयुक्तभांडवली कंपनीच्या कारभारांत दोन दोष अपरिहार्य वाटत. संयुक्तभांडवली कंपनीच्या मॅनेजरास आपलेपणा वाटणें शक्य नाहीं. यामुळें खासगी धंदेवाला जितकी काळजी घेईल,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जितकी काटकसर करील, व जितक्या दक्षतेनें देखरेख ठेवील ति
मॅनेजराकडून ठेविली जाणें शक्य नाहीं. यामुळें संयुक्तभांडवली कंपन
कारभारांत जास्त पैसा खर्च होतो, व म्हणून असे धंदे फायदेशीर
नाहींत; दुसरें, कंपनीचा कारभार मोठ्या प्रमाणावर असल्यामुळें तेथें
कारी तऱ्हेनें बादशाही थाटावर सर्व व्यवस्था व खर्च चालतो.

या दोन दोषांमुळें पुष्कळ धंद्यांत व व्यापारांत संयुक्त भांडव
तत्व फायदेशीर नाहीं असें **ॲडाम स्मिथचें** मत झालें होतें. जे
व व्यापार अगदीं नियमबद्ध करून कांहीं एक ठराव रूळीप्रमाणेंच चा
वयाचे असतात, अशा धंद्यांत संयुक्त भांडवलाचें तत्व उपयोगी
व या तत्त्वावर काढलेले धंदे यशस्वी होतात. हे धंदे ह्मणजे पेढी,
जनिक दळणवळणाच्या सोयी वगैरे होत. बाकी ठिकाणीं खासगी
कीचेच धंदे यशस्वी होतात व ह्मणूनच असे धंदे चांगले असें ॲ
स्मिथचें मत होतें.

हें **ॲडाम स्मिथचें** मत त्याच्या काळच्या संयुक्त-भांडवली
नीच्या अपयशावरून झालेलें होतें; परंतु अर्वाचीन काळीं हें तत्व
संमत झालेलें आहे. हल्लींच्या काळीं व्यापारधंद्यासंबंधीं जर को
दोन महत्त्वाचीं तत्वें असतील तर तीं संयुक्त भांडवलाचें तत्व व पर
साहाय्यकारित्वाचें तत्व हींच होत. यांपैकीं दुसऱ्याचा विचार आपल
पुढल्या पुस्तकांत करावयाचा आहे, तेव्हां येथें फक्त पहिल्याचेंच
चन पुरे आहे.

संयुक्त भांडवलाचें तत्व हल्लीं सर्वगामी झालेलें आहे व
देशांना औद्योगिक बाबतींत प्रगति करून घ्यावयाची आहे त्या दे
या तत्वाचा अवलंब केल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. कारण या तत्वापा
खालील फायदे होतात.

कांहीं कामें इतकीं प्रचंड व अवाढव्य असतात कीं, तीं
व्यक्तीच्या सांपत्तिक सामर्थ्याबाहेरचीं असतात. अशा कामांला
किंवा संयुक्त भांडवल यांखेरीज गत्यंतर नसतें. उदाहरणार्थ, रेल्वे,
बंधारे, गोदी, बंदराचे धक्के किंवा अशांसारखीं दुसरीं व्यापाराच्या
कामें सरकारनें तरी हातीं घेतलीं पाहिजेत किंवा संयुक्त भांडवलाच्या
न्यांनीं तरी हातीं घेतलीं पाहिजेत. आता सरकारी व्यवस्था ही नेहमी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्याची असते, असा सार्वत्रिक अनुभव असल्यामुळें अशीं कामें संयुक्त भांडवलाच्या तत्वावर उभारणें देशाच्या हिताचें असतें. संयुक्त भांडवलाच्या तत्वावर उभारलेले धंदे जास्त चिरस्थाई व अपघाता- पासून मुक्त असतात. खासगी धंद्यांत कर्ता पुरुष नाहींसा झाला तर धंदा ांच बुडतो. कारण मुलगा त्या कामांत चांगला निघेलच असा नियम नाहीं. परंतु संयुक्त-भांडवली कंपनीला एक मॅनेजर नाहींसा झाला तर दुसरा नेमतां येतो. यामुळें अशा धंद्यास एक प्रकारचा स्थाईकपणा येतो.

खासगी धंदेवाल्यांस नफ्याची फार हांव असते व पुष्कळ नफा असल्या- खेरीज ते आपलें भांडवल एखाद्या धंद्यांत घालीत नाहींत. परंतु संयुक्त- भांडवली कंपनीचे भागीदार हे स्वतः धंदे करणारे नसल्यामुळें त्यांना नफ्याची एवढी मातबरी नसते. देशांत जो सामान्यतः व्याजाचा दर असतो त्यापेक्षां थोडा जास्त नफा मिळाला म्हणजे त्यांचें समाधान असतें. यामुळें नवीन धंदा संयुक्त भांडवलाच्या तत्वावर काढणें सोईचें असतें.

संयुक्त-भांडवली कंपनीचे जमाखर्च नेहमीं प्रसिद्ध होत असल्या- मुळेंही दोन फायदे होतात. प्रथमतः कारभारांत लबाडी होत असेल तर ती लवकर उघडकीस येण्याचा संभव असतो व प्रसिद्ध जमाखर्चावरून देशांतील धंद्याची स्थिति कळण्यासही सुलभ मार्ग होतो.

संयुक्तभांडवली धंद्याचा आणखीही एक फायदा आहे तो हाच कीं, या धंद्याचें भांडवल थोड्या थोड्या प्रमाणानें पुष्कळ व्यक्तींजवळून घेत- लेलें असतें. शिवाय या कंपन्यांच्या भांडवलाचा कांहीं भाग न मागि- तलेला असा असतो. यामुळें धंद्याला एकप्रकारची सुरक्षितता असते व खासगी धंद्यापेक्षां या संयुक्तभांडवली धंद्यास व्यापारांतील अडचणींतून सुरळीतीनें पार पडतां येतें व यदाकदाचित् नुकसान झालें तर तें नुकसानही थोड्या व्यक्तींवर न पडतां पुष्कळजणांवर थोड्या प्रमाणानें वांटून जातें. यामुळें हें नुकसान फारसें भासत नाहीं.

परंतु संयुक्त भांडवलाच्या तत्वाचा सर्वांत महत्वाचा फायदा देशां- तील भांडवलाची वाढ होय. या तत्वानें जे पैसे व जी संपत्ति खासगी व्यक्तींजवळ निरुपयोगी पडून राहिलेली असते. ती एकत्र होऊन त्याचें शक्तिमान् असें भांडवल बनतें. ज्याप्रमाणें पाण्याच्या वेगवेगळ्या थेंबा- मध्यें शक्ति नसते, परंतु हेच थेंब एकत्र जमून त्यांचा प्रवाह वाहूं लागला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ह्मणजे त्यामध्यें मोठी शक्ति उत्पन्न होते; त्याप्रमाणेंच जी संपत्ति व देशांतील व्यक्तींजवळ अल्पप्रमाणानें असतांना त्यांत शक्ति नसते, संयुक्त भांडवलाच्या तत्वानें एकत्र झाल्यानें त्याचें अवाढव्य भांडवल होतें व मग विराटस्वरूपी कारखाने देशांत निर्माण होऊं शकतात. फायद्यामुळें हें तत्व जगांत इतकें पसरलें आहे.

हिंदुस्थानची या तत्वासंबंधींची सध्यांची स्थिति इंग्लंडांत **ॲडाम स्मिथ**च्या काळच्या सारखी आहे. हें तत्व अजून येथें बाल्यावस्थेंतच आहे ह्मणावयाचें. कारण संयुक्त भांडवलाचे पुष्कळ कारखाने आपले इकडे बुडालेले आहेत किंवा किफायतशीर झालेले नाहींत. हिंदुस्थानांत ज्या जाती पिढीजाद व्यापारीपेशाच्या आहेत त्यांनीं हें तत्व अवलंबिलेंसें करून तें फायदेशीरही करून दाखविलें आहे. पार्शी, भाटे, गुजराथी व मारवाडी या लोकांचे संयुक्त भांडवलाचे कारखाने चांगल्या तऱ्हेनें चालतात; परंतु ब्राह्मण व इतर जातींनीं काढलेले संयुक्त भांडवलाचे कारखाने चांगले चालत नाहींत, याला दोन कारणें आहेत. पहिलें कारण या जातींमध्यें अजून व्यापाराचा आत्मा जी सचोटी ती पूर्ण मुरला नाहीं यामुळें संयुक्त भांडवलाच्या कंपन्यांचे मॅनेजर व व्यवस्थापक हेच पैशाची अफरातफर करतात व कंपनीच्या कारभारास धोका आणतात. केव्हां केव्हां धंद्याचें व कारभाराचें ज्ञान बरोबर नसल्यामुळेंही नुकसान होतें. दुसरें कारण आपल्या लोकांमधील सामाजिक कर्तव्याची अपुरी कल्पना होय. संयुक्त भांडवलाच्या कंपन्या डायरेक्टर मंडळीच्या देखरेखीखालीं चालतात; परंतु डायरेक्टर लोकांना आपल्या कर्तव्यांची [illegible] सारखी जाणीव नसते व यामुळें भागीदारांच्या होणाऱ्या नुकसानाकडे त्यांचा कानाडोळा होतो किंवा डायरेक्टर लोक कंपनीच्या व्यापारापासून आपला खासगी फायदा करून घेण्याचा स्वार्थी विचार करतात. परंतु योग्य विचार केल्यास असें दिसून येईल कीं, कंपनीचा कारभार योग्य रीतीनें व दक्षतेनें चालविल्यास त्यांत स्वार्थ व परमार्थ हे दोन्हीही साधतात. कारण डायरेक्टर लोकांचे बऱ्याच किंमतीचे भाग कंपनींत असतातच. तेव्हां कंपनी यशस्वी झाली तर त्यांत सर्व भागीदारांप्रमाणें त्यांचा स्वतःचाही फायदा होतो. शिवाय संयुक्तभांडवलाचे कारखाने जसजसे यशस्वी होत गेले ह्मणजे तितक्याच भागीदारांचा फायदा होतो असें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र यापासून सामाजिक हितही होतें. तें हें कीं, अशा संयुक्त भांडव-
लाच्या धंद्यांत लहानसहान शिलकी घालण्यास बहुजनसमाजाची प्रवृत्ति
होते व या योगानें देशामध्यें भांडवलाचा पुरवठा पुष्कळ वाढतो व कोण-
त्याही नव्या उद्योगधंद्यास भांडवलाचा तुटवडा पडत नाहीं.

देशामध्यें उद्योगधंदे जर वाढावयाचे असतील तर या संयुक्त भांड-
वलाच्या तत्त्वाच्या प्रसाराखेरीज गत्यंतर नाहीं, व या तत्त्वाचा प्रसार होण्यास
बहुजनसमाजाचा या तत्त्वाच्या यशस्वीपणाबद्दल विश्वास बसला
पाहिजे. हा विश्वास बसण्यास संयुक्तभांडवली कारखाने किफायतशीर
झाले पाहिजेत व हें धंदे किफायतशीर होण्यास व्यवस्थापक व मॅनेजर
व डायरेक्टर लोक यांना आपल्या धंद्याची उत्तम माहिती असून शिवाय
सचोटी व कर्तव्यदक्षता हे दोन नैतिक गुणही त्यांच्यामध्यें वास करीत
असले पाहिजेत; तेव्हां ज्यांना आपल्या देशाची औद्योगिक प्रगति
व्हावी असें मनापासून वाटत आहे त्यांनीं या दोन गोष्टी आपल्या समा-
जांत वाढतील अशाबद्दल खटपट केली पाहिजे.

येथपर्यंत उद्योगधंद्यांत विराटस्वरूपी कारखाने संपत्तीच्या वाढीस कसे
व कां अनुकूल असतात याचा विचार झाला. या विवेचनावरून जस-
जसा श्रमविभागाच्या तत्वाचा फैलाव होतो तसतसा विराटस्वरूपी कार-
खान्यांकडे देशांतील उद्योगधंद्यांचा कल असतो हें दिसून येईल. अल्प-
स्वरूपी धंदे विराटस्वरूपी धंद्यांच्या बरोबर अस्तित्वांत असतात खरे, तरी
एकंदरींत अल्पस्वरूपी धंद्यांचा विराटस्वरूपी धंद्यांपुढें टिकाव लागणें कठीण,
असा सर्व देशांतील अनुभव आहे.

आतां संपत्तीचा उत्पादक दुसरा मोठा धंदा शेतकी. यासंबंधीं
विराटस्वरूप चांगल किंवा अल्पस्वरूप चांगलें याचा विचार केला पाहिजे.
प्रश्न पहिल्यापेक्षां जास्त वादग्रस्त आहे व मोठमोठ्या अर्थशास्त्रकारांचीं
मतें परस्परविरोधी आहेत.

प्रथमतः शेतकीमध्यें इतर उद्योगधंद्यांप्रमाणें श्रमविभागाच्या तत्वाच्या
प्रसारास फारसा अवकाश नसतो. या धंद्यांत प्रत्येक शेतकऱ्याला शेत-
कीचीं बहुतेक कामें यावीं लागतात व करणेंही भाग पडतें. सतत बारा
महिने बारा काळ एकच काम करण्यास येथें सवड नसते. तरी पण
विस्तीर्ण शेती चांगली किंवा अल्प शेती चांगली हा वादाचा मुख्य प्रश्न आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विस्तीर्ण शेतींत शेतकरी हा एक प्रकारचा कारखानदार असतो. हजारों एकर जमीन–मालकीची अगर भाड्यानें घेऊन–तिची ला करतो. ही लागवड करण्यास लागणारें सर्व भांडवल हा शेतकरी–खानदार पुरवितो, व शेतीस लागणारे सर्व श्रम मजुरांना मजुरी दे तो मिळवितो. अल्प शेतीमध्यें पांचदहा एकर जमीनच एक शेत आपल्या स्वतःच्या व कुटुंबाच्या श्रमानें लागवडीस आणतो. या लागवडींच्या पद्धतींत अधिक किफायतशीर कोणती हें ठरवावयाचें

विस्तीर्ण शेतीच्या बाजूनें बहुशः खालील फायदे पुढें आणले जात या लागवडीच्या पद्धतीमध्यें शेतकीच्या शक्तिमान् यंत्रांचा उपयोग क येतो. वाफेचा नांगर, धान्य कापण्याचें यंत्र, धान्य मळण्याचें यंत्र खर्चाच्या यंत्रांचा उपयोग करतां येतो व यंत्रानें मजुरांच्या श्रमा पुष्कळ फायदा होतो हें उघड आहे. परंतु या यंत्रांना भरपूर काम मि एवढी मोठी शेतकी एकस्या मालकाची पाहिजे तर हीं यंत्रें काटक शीर होतात.

दुसरें, विस्तीर्ण शेतींत कुंपणें, रस्ते, बांधबंधारे वगैरेसारख्या बाबतीं जमीन कमी फुकट जाते. तींच लहान लहान शेतें असलीं ह्मणजे बाबतींत खर्चही जास्त होतो व पुष्कळ जागा वायां जाते.

विराटस्वरूपी कारखान्याला सामान्य असे फायदे व काटकसर विस्तीर्ण शेतींत होतात. देखरेखीचा खर्च कमी होतो. उदाहरणा मेंढ्यांचा कळप १०० चा असला काय किंवा ४०० चा असला का त्याला गोपाल एकच लागतो; माल थोडा काय किंवा फार काय पं नेंण्याआणण्याकरितां गाडी वगैरेसारखा खर्च सारखाच येतो.

तिसरें, विस्तीर्ण शेतींत पिकाची योग्य परंपरा लावण्यास सुल म्हणजे पहिल्या वर्षी एका जमिनीच्या तुकड्यांत एक पीक; दुसऱ्या वर्षी दुसरें योग्य पीक; तिसऱ्या वर्षी जमीन ओसाड टाकणें; वगैरे गोष्टी जमि चा कस व मगदूर कायम राहण्यास कराव्या लागतात व त्या विस्तीर्ण शे करणें सोईचें असतें; परंतु अल्प शेतींत हें करणें शक्य नसतें.

विस्तीर्ण शेतीच्या पद्धतीचे हे फायदे निर्विवाद आहेत. परंतु अ शेतीच्या समर्थकांचें म्हणणें असें आहे कीं, हे फायदे जरी त्या पद्धत असले तरी त्यांत एक जबरदस्त दोष आहे. तो हा कीं, शेतकीवर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करणारे मजूर हे निवळ सांगकामे असतात. त्यांची आपल्या कामावर आसक्ति नसते. कारण काम काळजीनें करण्यापासून त्यांचा फायदा असतो. ठरलेल्या मजुरीपलीकडे त्यांना जास्त फायद्याची आशा नसते. यामुळें विस्तीर्ण शेतींत पुष्कळ श्रम वांया जातात. परंतु अल्प शेतींत शेतकऱ्याला मालकीची जाणीव असते व या मालकीच्या जाणीवेनें तो आपल्या शेतीची अतोनात काळजी घेतो; तो काटकसर करतो; लहान-सहान गोष्टींकडे सुद्धां दुर्लक्ष करीत नाहीं; आपल्या शेतीची आपण जितकी मशागत करूं तितका आपलाच फायदा आहे अशी त्याची खात्री असते; यामुळें अल्प शेतीमध्यें शेतीपासून शेतीची संपत्ति जास्त उत्पन्न होते असें अल्प शेतीच्या समर्थकांचें म्हणणें आहे; परंतु या विषयाचा विचार या ग्रंथाच्या तिसऱ्या पुस्तकांत करावयाचा आहे, तेव्हां सध्याचें विवेचन येथेंच थांबविणें बरें.

भाग नववा.

उतरत्या व चढत्या पैदाशीचा सिद्धांत व त्याचें विवरण.

संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं कारणें व त्या कारणांचा संयोग ज्या तत्त्वांनीं होतो त्याचा येथपर्यंत विचार झाला. आतां प्रत्येक कारणाची वृद्धि कशी होते हें पहावयाचें राहिलें. तें या पुस्तकाच्या राहिलेल्या चार भागांत पहावयाचा विचार आहे.

संपत्तीच्या उत्पत्तीचें पहिलें कारण ह्मणजे देशांतील जमीन व कृषिशक्ति हें होय. आतां देशांतली जमीन कांहीं प्रत्यक्ष आकारानें वाढूं शकत नाहीं हें खरें. तरी पण जमिनीपासून कमी अधिक उत्पन्न काढतां येतें. या बाबतींतच मथळ्यांत निर्दिष्ट केलेल्या सिद्धांताचा शोध लागला व याच सिद्धांतावर अर्थशास्त्रांतील व विशेषतः वांटणी या भागांतील कित्येक प्रमेयें व विधानें अवलंबून आहेत. तेव्हां या सिद्धांताचा येथें विचार करणें प्राप्त आहे. चढत्या व उतरत्या पैदाशीचा नियम प्रथमतः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शेतकी व इतर उद्योगधंदे यांचा भेद दाखविण्याकरितां प्रतिपादन केले जात असे. अभिमत अर्थशास्त्रकारांचें असें ह्मणणें आहे कीं, उतरत्या पैदाशीचा नियम शेतीस लागू आहे व इतर धंद्यांस चढत्या पैदाशीचा नियम लागू आहे. या नियमांचा अर्थ व त्यांतील भेद खालील उदाहरणावरून स्पष्ट होईल.

समजा, एका शेतकऱ्यानें १० एकर जमिनीच्या तुकड्याची मशागत १०० रुपये भांडवल व २५ मजुरांचे श्रम लावून केली व त्यांत धान्य पेरलें तर त्याला कांहीं एक धान्याची पैदास होईल. आतां शेतकऱ्यानें त्याच जमिनीच्या तुकड्यांतून जास्त पैदास करण्याकरितां आणखी १०० रु. भांडवल व २५ मजुरांचे श्रम त्या जमिनीला लावले तर त्याला उत्पन्नाची पैदास पहिल्यापेक्षां जास्त होईल; परंतु ती पहिल्याच्या दुप्पट होणार नाहीं. समजा, त्या शेतकऱ्यानें तिसऱ्या वर्षी भांडवल व श्रम पहिल्यापेक्षां आणखी १०० रुपयांनीं व २५ मजुरांच्या श्रमानें वाढविले ह्मणजे या वर्षी ३०० रु. व ७५ मजुरांचे श्रम इतके त्या जमिनीला लावले तर त्याचे उत्पन्नाची पैदास दुसऱ्या वर्षापेक्षां जास्त होईल; परंतु कमी प्रमाणानें जास्त होईल. ह्मणजे पहिल्या १०० रुपयांच्या भांडवलापासून व २५ मजुरांच्या श्रमापासून जितकी पैदास जास्त झाली त्यापेक्षां दुसऱ्यापासून कमी होईल व दुसऱ्यापासून जितकी पैदास झाली त्यापेक्षांही कमी तिसऱ्यापासून होईल. भांडवल व श्रम हे कांहीं प्रमाणाच्या पलीकडे गेल्यास निरुपयोगी होतील इतकेंच नव्हे तर सर्व शेताचा फाजील खतानें नाश होईल व सर्व उत्पन्न बुडून जाईल. यालाच उतरत्या पैदाशीचा नियम म्हणतात. ही झाली एकाच जमिनीच्या तुकड्याची मशागत करण्याची स्थिति. हाच नियम देशांतील सर्व विस्तीर्ण जमिनीस लागू आहे. देशांतील सर्व जमिनी सारख्या सुपीक नसतात; कांहीं जास्त सुपीक व कांहीं कमी सुपीक व कांहीं तर अगदीं नापीक असतात. यामुळें येथेंही उतरत्या पैदाशीचा नियम लागू पडतो. ह्मणजे सुपीक जमिनीवर भांडवल व श्रम यांचें कांहीं एक प्रमाण किंवा माप खर्च केलें तर जितकी उत्पन्नाची पैदास होते त्यापेक्षां कमी पैदास तितकेंच माप कमी सुपीक जमिनीवर खर्च केल्यापासून होते व नापीक जमिनीवर तेंच माप खर्च केल्यानें खर्चाइतकीही पैदास होण्यास पंचाईत पडते. या उतरत्या पैदाशीच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च्या नियमामुळें सर्व देशांत शेतीच्या मालाच्या किंमती नेहेमीं वाढत जातात. कारण जसजशी जास्त जमीन लागवडीस येते—व ही जमीन अर्थात् पहिल्यापेक्षां कमी सुपीक असते—तसतसें उत्पत्तीच्या खर्चाचें प्रमाण वाढतें व पैदाशीचें प्रमाण कमी होतें व म्हणून त्या उत्पन्नाची किंमत वाढत जाते. त्याचप्रमाणें जमिनीची जसजशी जास्त मशागत होत जाते तसतसा उत्पत्तीचा खर्च वाढतो व पैदाशीचें प्रमाण कमी होतें व ह्मणूनच त्या अधिक खर्चानें तयार झालेल्या मालाची किंमत वाढत जाते. यावरून असें अनुमान निघतें कीं, देशाच्या आधिभौतिक भरभराटीबरोबर खाण्याचे पदार्थ महाग होत जातात व मनुष्याला निवळ जीवनास जास्त जास्त खर्च लागूं लागतो.

परंतु उद्योगधंद्याची याच्या उलट स्थिति आहे. त्याला चढत्या पैदाशीचा नियम लागू आहे. समजा, एका कारखानदारानें १० हजार रुपयांवर एक धंदा काढला आहे. यानें जर आपलें भांडवल २० हजार करून एक जास्त मोठें यंत्र आणलें व धंद्यामध्यें श्रमविभाग जास्त अंमलांत आणला तर त्या धंद्यांतील मालाची पैदास दुपटीपेक्षां जास्त होईल. आणखी कांहीं काळानें त्या कारखानदारानें आणखी १० हजारांनीं आपलें भांडवल वाढविलें व श्रमाची काटकसर करणारें आणखी एक दुसरें यंत्र आणविलें तर मालाची पैदास जास्त पटीनें वाढेल. सारांश जसजसा धंदा विराटस्वरूपाचा करावा तसतशी मालाची पैदास जास्तच वाढत जाते, हा नियम ह्मणजे श्रमविभागाच्या तत्वाचें व विराटस्वरूपी कारखान्याच्या तत्वाचें उलट बाजूनें विवरण करण्यासारखें आहे. या नियमाचा अर्थ हा कीं, भांडवलाच्या वाढीच्या प्रत्येक मापाबरोबर पैदाशीचें प्रमाण जास्तच वाढत जातें. यालाच चढत्या पैदाशीचा नियम म्हणतात. परिणाम असा होतो कीं, देशामध्यें जसजशी मालाला मागणी वाढते व जसजसें धंद्यांत जास्त जास्त भांडवल घातलें जातें तसतसें पैदाशीचें प्रमाण वाढत जातें व म्हणूनच माल उत्पन्न करण्याचा खर्च कमी कमी होत जातो व माल स्वस्त होऊं लागतो. म्हणजे संपत्तीचे जे सामान्यतः तीन वर्ग करण्यांत येतात, त्यांच्या किंमतीची वाढ व्यस्त प्रमाणानें होते. अवश्यक, सोई व चैनी अशा तीन प्रकारच्या संपत्ति आहेत. तेव्हां चढत्या व उतरत्या पैदाशीच्या नियमानुरूप देशाची लोकसंख्या वाढत चालली व त्याची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आधिभौतिक सुधारणा होत चालली म्हणजे संसाराचीं अवश्यकें जास्त महाग होत जातात व सोई व चैनी या मात्र स्वस्त होत जा परंतु बहुजनसमाजाच्या नेहमींच्या राहणीमध्यें खर्चाचा मुख्य भाग अ श्यकांचा असल्यामुळें सुधारणेबरोबरच बहुजनसमाजाची रा महागाईची झाल्यामुळें जास्त कष्टमयच होत जाते. या प्रकारचे अभि मतपंथी अर्थशास्त्रकारांनीं या नियमावरून पुष्कळ उपसिद्धांत का आहेत. याचा आणखी जास्त ऊहापोह या ग्रंथाच्या 'वांटणी' भागांत व्हावयाचा आहे; तेव्हां त्याचा येथें विस्तार करण्याची जरूरी ना

परंतु अभिमतपंथी अर्थशास्त्रकारांचें वरील विवरण चुकीचें अ निदान त्यामध्यें कांहीं दोष आहेत असें ऐतिहासिकपंथाच्या लेखक दाखविलें आहे.

आधीं शेतकी व इतर उद्योगधंदे यांमध्यें जो विरोध अभिमत अर्थशास्त्रकारांनीं दाखविला आहे तो बरोबर नाहीं; उतरत्या व च पैदाशीचे असे दोन्ही नियम शेतकीस व उद्योगधंद्यास सारखेच ला आहेत हें ऐतिहासिकपंथी अर्थशास्त्रकारांनीं दाखविलें आहे. एक अ सुपीक परंतु कधींही लागवड न केलेली जमीन घेतली तर कांहीं काल त्या जमिनीला चढत्या पैदाशीचा नियम लागू पडतो. म्हणजे कांहीं भांडवल व श्रम त्या जमिनीला लावले व कांहींएक धान्याची पै झाली व पुढें त्या जमिनीवरील भांडवलाची व श्रमाची दुप्पट केली पैदास चौपट होते. असा क्रम कांहीं मर्यादेपर्यंत चालतो व मग उतरत्या पैदाशीचा नियम लागू पडूं लागतो. म्हणजे प्रत्येक जमिनीचे ठराविक पराकाष्ठेची सुपीकता असते. ती पराकाष्ठेची सुपिकता येईपर्यंत जमिनीला चढत्या पैदाशीचा नियम लागू होतो व पुढें उतरत्या पै नियम लागू पडूं लागतो. यामुळें नव्या वसाहतींत जशजशी लोकसं वाढते व लोकांमध्यें भांडवल वाढतें व जसजशी जमिनीची मशागत ज खर्चाची होत जाते, तसतसें धान्याच्या पैदाशीचें प्रमाण जास्त अर्थात् धान्याच्या उत्पत्तीचा खर्च कमी होतो व धान्य लोकसं वाढीबरोबर स्वस्त स्वस्त होत जातें. अमेरिकेंतील वसाहतीचा अ असाच आहे व म्हणून अमेरिकेंत धान्याचे भाव सारखे उतरत आहेत कॅरे या अर्थशास्त्रकारानें आंकड्यांनीं सिद्ध करून दाखविलें आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्या देशामध्यें सर्व सुपीक जमीन लागवडीला येऊन तिच्या सुपीकतेची पराकाष्ठा ओलांडून गेलेली आहे, व जेथें वस्ती फारा दिवसांची व फार दाट आहे अशा देशांना अभिमतपंथी अर्थशास्त्रज्ञांचे सिद्धांत लागू आहेत. तेथें धान्याच्या किंमती—नव्या वसाहतींच्या परदेशांतून धान्य आल्यास—दिवसेंदिवस वाढत जातील हें म्हणणें खरें आहे यांत शंका नाहीं. अभिमतपंथी अर्थशास्त्रज्ञांनीं हे नियम प्रतिपादन केले त्या वेळीं त्यांच्या डोळ्यांपुढें इंग्लंडची स्थिति उभी होती ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

त्याचप्रमाणें उद्योगधंद्यांनाही दोन्ही नियम लागू आहेत. कांहीं मर्यादेपर्यंत भांडवलाच्या वाढीच्या प्रमाणापेक्षां पैदाशीच्या वाढीचें प्रमाण जास्त असतें. दोन लाखाच्या कारखान्यऐवजीं चार लाखांचा एक कारखाना काढणें जास्त किफायतीचें आहे हें खरें; परंतु या कारखान्याच्या वाढीलाही मर्यादा आहेच व या मर्यादेबाहेर कारखाना गेल्यास देखरेख बरोबर होणार नाहीं, मालाचा नाश होईल व कारखान्याची पैदास खर्चाच्या मानानें कमी होईल. याप्रमाणें अभिमतपंथी सिद्धांतामध्यें पुढील ग्रंथकारांनीं दुरुस्ती केली आहे. अभिमतपंथाचें या सिद्धांताचें प्रतिपादन एककल्लीपणाचें होतें. तो एककल्लीपणा काढून टाकून त्याचें यथार्थ रूप पुढील ग्रंथकारांच्या टीकेनें स्पष्ट केलें हें खरें. तरी पण शेतकी व इतर धंदे यांमधील विरोध विसरतां कामा नये. तो विरोध असा आहे: शेतीची वाढत्या पैदाशीची मर्यादा लवकर येते; इतर धंद्यांची ही मर्यादा येण्यास जास्त काळ लागतो हा पहिला विरोध. व दुसरा विरोध हा कीं, शेतीला लागणारी जमीन हिची मर्यादा ठरलेली असते; कांहीं केलें तरी देशांतील जमीन कांहीं वाढवितां येत नाहीं. यामुळें देशामध्यें जसजशी लोकसंख्या वाढेल तसतसा धान्याचा तुटवडा केव्हांना केव्हां तरी भासूं लागलाच पाहिजे. कारण जमिनीचा विस्तार कांहीं केल्या वाढवितां येत नाहीं. इतर धंद्यांची स्थिति याहून निराळी आहे. मालाला खप असेल तितक्या वेळाचा अवधि मिळेल तर नवीन कारखाने काढतां येतील. याच गोष्टीचें एका उदाहरणानें स्पष्टीकरण करतां येईल. जमिनीच्या परिमिततेमुळें व उतरत्या पैदाशीच्या नियमानें थोड्या जमिनीपासून सर्व जगाला धान्य पुरविणें कालत्रयींही शक्य नाहीं; परंतु एखाद्या ठिकाणा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हून सर्व जगाला एखादा माल पुरविणें शक्य आहे. दुसऱ्या देशाची मा- ओढ बंद झाली व गिरण्या बांधण्यास पुरेसा अवकाश मिळाला म्हणजे एकटें **मँचेस्टर** शहर सर्व जगाला कापड पुरवूं शकेल. तेव्हां शेती व इ- धंदे यांमधील परिमित वाढ व अपरिमित वाढ हा भेद दृष्टिआड करून चालावयाचें नाहीं व अभिमतपंथी अर्थशास्त्रकारांच्या सिद्धांताचें व अनु-मानाचें हेंच खरें पर्यवसान होय.

भाग दहावा.

लोकसंख्येची वाढ.

संपत्तीचें दुसरें कारण श्रम. या श्रमांची जसजशी वाढ होईल तसतशी संपत्तीमध्यें भर पडत जाईल हें उघड आहे. परंतु मानवी श्रम वाढण्याचा एक स्वाभाविक मार्ग म्हणजे देशांतील लोकसंख्येची वाढ होय. तेव्हां लोकसंख्येच्या वाढीची मीमांसा काय व त्या वाढीचा देशाच्या सांपत्तिक स्थितीशीं काय संबंध आहे याचें या भागांत विवेचन करावयाचें आहे. अर्थशास्त्रामध्यें या प्रश्नाची भर प्रथमतः **मॅलथस** या ग्रंथकारानें केली हें या ग्रंथाच्या प्रास्ताविक पुस्तकांतील पहिल्या भागांत सांगितलें आहे व तेथेंच **मॅलथस**च्या मीमांसेचा इतिहास दिला आहे. या भागांत या प्रश्नाचा आतां तात्विक दृष्ट्या विचार करावयाचा आहे.

मॅलथसच्या विवेचनामध्यें त्यानें दोन गोष्टी स्वयंसिद्ध म्हणून धरल्या आहेत व या दोन सिद्धांतांपासून त्याची उपपत्ति ओघानेंच प्राप्त होते असें त्यानें दाखविलें आहे. पहिली गोष्ट ही कीं, मानवी जीवितास अन्न अवश्य आहे. मनुष्याचें ज्ञान कितीही वाढलें; त्याची केवढीही सुधारणा झाली; त्यानें योगसाधनानें आपल्या मानसिक शक्ति कितीही वाढविल्या तरी मानवी आयुष्यास व मानवी कर्तबगारीस अन्नाची आव-श्यकता आहे हें निर्विवाद होय. दुसरी गोष्ट लग्न करण्याची प्रवृत्ति मनुष्यमात्रांत सनातन आहे. 'आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पशुभिर्नराणाम्' या प्रसिद्ध सुभाषितांत या दोन्ही प्रवृत्तींचा उल्लेख आलेला आहे व या दोन्ही प्रवृत्ति, वासना किंवा गरजा सर्व प्राणिमात्रांमध्यें दिसून येतात इतकेंच नाहीं तर मनुष्याच्या अगदीं रानटी स्थितीपासून तों सुधारलेल्या स्थितीपर्यंत सर्व अवस्थांमध्यें ही प्रवृत्ति सारखीच दृष्टोत्पत्तीस येते व मनुष्याची जेथपासून आपल्याला माहिती उपलब्ध झाली आहे त्या जुन्या काळापासून आजपर्यंतच्या हजारों वर्षांच्या अवधींत या प्रवृत्तीमध्यें म्हणण्यासारखा फरक झालेला नाहीं. लग्नाची वासना नसलेल्या कांहीं व्यक्ति सर्व काळीं व सर्व ठिकाणीं दृष्टीस पडतात; परंतु अशा व्यक्ति अपवादादाखल होत. त्यावरून मनुष्यजातीच्या सामान्य प्रवृत्तीला बाध येत नाहीं. या दोन गोष्टी निर्विवाद आहेत हें कबूल झालें म्हणजे मॅलथसच्या लोकसंख्येच्या मिमांसेविषयीं फार वाद राहत नाहीं. या मीमांसेचें सर्व रहस्य खालील तीन विधानांत गोवलेलें आहे. देशांतील लोकसंख्या ही उपजीविकेच्या साधनांनीं अवश्यमेव मर्यादित झालेली असते. ह्मणजे उपजीविकेच्या साधनांच्या पलीकडे लोकसंख्येची वाढ होणें शक्य नाहीं. उपजीविकेच्या साधनांत फक्त अन्न व उदक इतकेंच येतें असें नाहीं. ज्या गोष्टी समाजांत प्रत्येक माणसाला अत्यंत अवश्यक गणल्या जातात त्या सर्वांचा समावेश उपजीविकेच्या साधनांत केला पाहिजे. आतां या ज्या उपजीविकेला अत्यंत अवश्यक गोष्टी त्यांच्या प्रमाणापलीकडे लोकसंख्या वाढूं शकणार नाहीं हें उघड आहे. या गोष्टींपैकीं धान्य हें प्रधान अंग होय हेंही स्पष्टच आहे. परंतु पुष्कळ दिवस वसाहत केलेल्या देशांत व जेथें जमीनींच्या सुपीकतेची पराकाष्ठा होऊन [illegible] आहे अशा देशांत उतरत्या पैदाशीचा नियम लागू असतो व म्हणून धान्याची पैदास वाढण्यास श्रम व भांडवल हे जास्त जास्त लागू [illegible]तात. या गोष्टी मनांत धरूनच मॅलथसनें मनुष्याची वाढ भूमितिश्रेढीनें होते असें ह्मटलें आहे. वास्तविक सर्व सजीव वस्तूंना भूमितिश्रेढीचें प्रमाण लागू आहे. सर्व वनस्पति व प्राणिमात्र यांमध्यें सृष्टीनें उत्पादनशक्ति इतकी जबर ठेविली आहे कीं, या वाढीस अनुकूल परिस्थिति असल्यास एका वनस्पतीच्या बीजापासून थोड्या काळांत सर्व पृथ्वी भरून टाकतां येईल. नवीन वसाहतमिध्यें जीं जनावरें पूर्वीं नव्हतीं— उदाहरणार्थ, आस्ट्रेलियांत बकरीं घ्या—त्यांच्या थोड्याशा बाहेरून नेलेल्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जोडप्यांपासून त्या वसाहतीभर त्यांचा आतां प्रसार झाला आहे. ह्मणे
भूमितिश्रेढीनें वाढण्याचें प्रमाण सर्व प्राण्यांत व वनस्पतींत आहे खरें; प
मनुष्यप्राण्याच्या वाढींत व त्याच्या वनस्पतीरूप अन्नाच्या वाढींत खाली
प्रकारचा विरोध उत्पन्न होतो. जोंपर्यंत लागवड न केलेली जमीन पुष्कळ
आहे तोंपर्यंत अन्न पुष्कळ वाढूं शकतें व ह्मणूनच नवीन वसाहत झालेल्या
अमेरिकेमध्यें लोकसंख्या झपाट्यानें वाढली. कारण त्या ठिकाणीं लोक
संख्येच्या वाढीस निग्रह नाहींत; सुपीक जमीन मुबलक, लोकांची राहणी
साधी, लोक जास्त शुद्ध व पवित्र, यामुळें तेथें स्त्रीपुरुष वयांत आल्याबरो
बर लग्नें होत. कारण संततीच्या जोपासनेची व उपजीविकेची अडचण
नव्हती. यामुळें अमेरिकेंत दर पंचवीस वर्षांमध्यें लोकसंख्येची दुप्पट होत
असे. कांहीं ठिकाणीं तर दर वीस वर्षांनीं किंवा पंधरा वर्षांनीं सुद्धां दु
प्पट झाल्याचीं उदाहरणें आहेत. यामध्यें मॅल्थसनें परदेशांतून येणाऱ्या
लोकसंख्येची वजावाट करून तेथील लोकसंख्या वाढत्या प्रमाणानें होत
गेली आहे असें अमेरिकेच्या दीडशें वर्षांच्या अनुभवावरून दाखविलें आहे.
तेव्हां लोकसंख्येचा निग्रह करणाऱ्या कोणत्याही गोष्टी नसल्या ह्मणजे
सामान्यतः दर पंचवीस वर्षांनीं लोकसंख्येची दुप्पट होते असा सिद्धांत
निघतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या देशांत १ लाख लोक आहेत असें धरलें
तर २५ वर्षांनीं ते २ लाख होतील; ५० वर्षांनीं ४ लाख होतील;
७५ वर्षांनीं ८ लाख होतील व १ शतकानें १६ लाख
होतील. परंतु इतक्या झपाट्यानें अन्न मात्र वाढणार नाहीं.
कारण एकतर सुपीक जमीन सर्व पृथ्वीवर मर्यादित आहे व एकंदर ज
नही मर्यादित आहे. ही जमीन वाढविणें शक्य नाहीं. तेव्हां धान्य वाढ
विण्याचा उपाय ह्मणजे लागवडीस असलेल्या जमिनीचीच जास्त मशागत
करून त्यांत खतमूत घालून जास्त धान्य उत्पन्न करणें हें होय. आतां
साधनांनीं धान्याची पैदास जास्त होते खरी. तरीपण ती उतरत्या प्रमा
णांत होते. यामुळें वाढत्या लोकसंख्येला अन्नाचा तुटवडा हा पडला
पाहिजे. ह्मणजे या अन्नाच्या पैदाशीच्या बाहेर लोकसंख्या जाणें शक्य
नाहीं. देशांत जर लोकसंख्येस पुरेसें धान्य व जीविताचीं इतर साधनें
नसलीं तर मानवी संतति निरोगी व पूर्ण वाढीची होणार नाहीं हें उघड
आहे. ह्मणजे लोकसंख्येच्या आधीं अन्नाची सबब झाली पाहिजे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मॅलथसच्या मीमांसेंतील दुसरें विधान असें आहे. ‘सबळ व स्पष्ट अशा निग्रहाच्या अभावीं उपजीविकेच्या साधनांच्या वाढीबरोबर नियमपूर्ण लोकसंख्येची वाढ होतेच होते.’ या विधानास **मॅलथस** यानें एक महत्वाचा उपाधि जोडला आहे. तो हा कीं, उपजीविकेच्या साधनांची वाढ अगर अन्नाची वाढ सामान्य लोकांपर्यंत पोंचली तरच लोकसंख्या वाढेल. वाढलेलें अन्न कायद्याच्या योगानें किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणांनीं श्रीमंत लोकांच्याच हातीं राहून त्याचा दुसरीकडे विनियोग झाला तर या अन्नवाढीचा परिणाम लोकसंख्येवर होणार नाहीं. अन्नाच्या वाढीचा परिणाम होण्यास तें अन्न बहुजन समाजाच्या वांट्याला मजुरीच्या वाढीच्या रूपानें आलें पाहिजे किंवा दुसऱ्या रूपानें बहुजनसमाजाच्या हातीं पडलें पाहिजे; तरच लोकसंख्येच्या वाढीस सुरुवात होईल.

मॅलथसचें हें विधान पुष्कळ वेळां विसरलं गेलें आहे किंवा त्याचा भलताच अर्थ केला गेला आहे. लोकसंख्या वाढल्यामुळें उपजीविकेचीं साधनें दुर्मिळ होतात व लोकसंख्येचा मारा त्यावर पडतो असें नव्हे. तर अन्नाची वाढ झाल्याबरोबर जर सबळ असे लोकसंख्येचे निग्रह अस्तित्वांत आले नाहींत तर लोकसंख्या अवश्यमेव वाढते. तेव्हां लोकसंख्येची वाढ ही लोकसंख्येच्या वाढीस अनुकूल कारणें व प्रतिबंधक कारणें या दोहोंचा एकवटलेला परिणाम होय.

तिसरें विधान असें आहे, “लोकसंख्येला उपजीविकेच्या साधनांच्या मर्यादेंत ठेवणारे सबळ निग्रह ह्मणजे ब्रह्मचर्य, व्यसन व विपत्ति हे होत. या निग्रहाचे साक्षात् व प्रतिबंधक निग्रह असे दोन वर्ग करतां येतात. ज्या निग्रहाच्या योगानें लोकांतील मरणांची संख्या वाढून लोकसंख्या कमी होते ते साक्षात् निग्रह होत व ज्या निग्रहाच्या योगानें लोकांतील जननाचें प्रमाण कमी होऊन लोकसंख्या कमी होते ते प्रतिबंधक निग्रह होत. प्रतिबंधक निग्रहामध्यें ब्रह्मचर्य व व्यसन यांचा समावेश होतो.

ब्रह्मचर्य ह्मणजे बाहेरख्यालीपणा न करितां लग्नाखेरीज व्रतस्थ राहणें होय. आपल्या कुटुंबाचें व भावी मुलाबाळांचें संगोपन करण्याचें सामर्थ्य येईपर्यंत शुद्ध राहून लग्न लांबणीवर टाकणें याला **मॅलथस**नें ब्रह्मचर्य म्हटलें आहे. आजन्म ब्रह्मचर्य असा त्याचा अर्थ नव्हे. प्रजोत्पत्ति बंद करणारीं व्यसनें [illegible] यांचा संकुचित अर्थ **मॅलथस**नें केला आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्त्रीपुरुषांमध्यें अनियंत्रित अस्वाभाविक व्यवहार व बाहेरख्याली वगैरेसार
व्यसनांचा यामध्यें अन्तर्भाव होतो. हीं व्यसनें केव्हां केव्हां अगदीं रा
समाजांत तर केव्हां केव्हां अगदीं सुधारलेल्या समाजांतही दिसून येतात.

साक्षात् निग्रह हे हव्या तितक्या कारणांनीं उत्पन्न होतात; यां
कांहीं स्वाभाविक किंवा सृष्टिनिर्मित होत. जसे दुष्काळ, सांथ, भूकंप, ज
प्रलय वगैरे; व कांहीं मनुष्यकृत असतात. जसें लढाया, दंगेधोपे, रोग
दुखणेंबाणें व उपासमार. या साक्षात् निग्रहांचा समावेश विपत्ति या
सदरांत होतो. म्हणजे एकंदर पूर्वोक्त तीन निग्रहच शेवटीं कायम ठर
पकीं व्यसन व ब्रह्मचर्य हे प्रतिबंधक निग्रह होत व विपत्ति हा सा
निग्रह होय.

साक्षात् निग्रह व प्रतिबंधक निग्रह यांच्यामध्यें व्यस्त प्रमाण अ
परंतु त्यांचे परिणाम जी जननमरणसंख्या ती समप्रमाणांत असते. ह
जेथें जनन जास्त तेथें मरण जास्त व जेथें जनन कमी तेथें मरण क
जेथें साक्षात् निग्रह जास्त प्रमाणांत असतात तेथें प्रतिबं
निग्रह कमी प्रमाणांत असतात व जेथें साक्षात् निग्रह कमी प्रमा
असतात तेथें प्रतिबंधक निग्रह जास्त प्रमाणांत असतात. उदाहरणार्थ,
समाजांत दुष्काळ, उपासमार, सांथ व रोग इत्यादि विपत्तीमुळें लोकसंख
नाश फार होत असतो त्या समाजांत व्यसन किंवा ब्रह्मचर्य कमी अ
म्हणजे तेथें लग्नें फार लवकर होतात. अर्थात् अशा समाजांत जननसं
ही फार मोठी असते, व मरणसंख्याही जबर असते. परंतु
ज्या समाजांत ब्रह्मचर्य पाळल्यामुळें जननप्रमाण फार बेतांत असतें त्
समाजांत मरणसंख्याही पुष्कळ कमी असते.

मॅलथसची लोकसंख्या–मीमांसा वर वर्णिलेल्या तीन विभागत
आहे. यांपैकीं पहिलें विधान अगदीं उघड निर्विवाद आहे. ब
दोन विधानांचें समर्थन **मॅलथस**नें निरनिराळ्या देशांच्या व समाजां
इतिहासांवरून केलें आहे व हा प्रत्यक्ष पुरावा व तो गोळा करण्य
खटपट हाच **मॅलथस**च्या ग्रंथाचा विशेष आहे. अगदीं रानटी स्थितीं
समाजापासून तों युरोपांतल्या अगदीं सुधारलेल्या समाजाचें **मॅलथ**
सिंहावलोकन केलें आहे व या प्रत्येक समाजामध्यें अन्न व लोकसं
यांच्यामध्यें कोणत्या नियमानें ... आलेलें आहे तें त्यानें दाखवि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहे. व त्याच्या सिंहावलोकनाचें पर्यवसान असें आहे कीं, जसजसा समाज सुधारत जातो तसतसा त्या समाजामध्यें साक्षात् निग्रहापेक्षां प्रतिबंधक निग्रहाचा प्रभाव जास्त जास्त होत जातो व असें होणें समाजांतील लोकांच्या कल्याणाच्या दृष्टीनें इष्ट आहे.

रानटी स्थितींतील समाजांतील लोकसंख्या व अन्न यामधील समीकरण निरनिराळ्या तऱ्हेच्या विपत्तींनीं व व्यसनें, दुर्गुण व आपत्ती यांनीं घडून येतें. अंदमानसारख्या किंवा टेराडेलफुगोसारख्या नापीक जमिनींत लोकांचा उद्योगसर्वस्व ह्मणजे जमिनींत व समुद्रांत मिळणारें स्वाभाविक अन्न मिळविणें हा होय. येथें त्यांच्या नेहमींच्या उपासमारीनें व सततच्या दुष्काळानें लोकसंख्या कमी होते, तर कोठें स्त्रीपुरुषांच्या व्यसनी वर्तनामुळें व दुष्ट चालीरीती या विपत्तींनीं लोकसंख्या कमी होते; तर कोठें आपापसांतील भयंकर लढाया व आजन्म हाडवैर यांनीं लोकसंख्या कमी होते. सारांश, रानटी स्थितींतील समाजांत लग्नासंबंधीं दूरदर्शीपणाचा व ब्रह्मचर्य या निग्रहाचा जोर नसतो. तर विपत्ति, व्यसन, गुन्हे वगैरे निग्रहाचा पगडा जास्त असतो. परंतु समाज जसजसा ज्ञानवान् व सुधारलेला होत जातो तसतसा ब्रह्मचर्य हा नैतिक निग्रह प्रधान होत जातो व असें होण्यांतच समाजाचें हित आहे.

मॅलथसच्या या मीमांसात्मक निबंधानें त्या काळच्या विद्वान् लोकांत अगदीं गडबड उडवून दिली. पाद्री, धर्मोपदेशक व इतर धार्मिक लोकांनीं **मॅलथस**वर शिव्यांचा वर्षाव उडवून दिला; तर श्रीमंत व इनामदार लोकांनीं **मॅलथस**च्या मताचा तेव्हांच स्वीकार केला. कारण **मॅलथस**च्या मताप्रमाणें गरीब लोकांच्या विपत्तीबद्दल आपल्यावर जबाबदारी नसून ती विपत्ति गरीब लोकांनीं लग्नासंबंधींच्या आपल्याच अविचारी वर्तनानें आपल्यावर ओढून घेतली असें त्यांना समर्थन करतां येऊं लागलें. **मॅलथस**च्या मतें अन्नाच्या प्रमाणांत लोकसंख्या आणण्याकरितां विपत्ति, गुन्हे व दुर्व्यसनें हीं स्वाभाविक साधनें आहेत व मनुष्याच्या लग्न करण्यानेंही त्याच्यावर विपत्ति ओढवतें असें झालें. हीं दोन्हीं विधानें ख्रिश्चन धर्मावर व ईश्वरी व्यवस्थेवर काळिमा आणणारी आहे. व या मुद्यावर **मॅलथस**वर धर्मपर लोक रागावले.

परंतु **मॅलथस**चा हा निबंध लिहिण्यांत दारिद्र्यावस्थेचें एक कारण

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समाजापुढें मांडण्याचा होता. त्याच्या मीमांसेचा मथितार्थ इतकाच मानवी प्राण्यामध्यें ही जी स्वाभाविक लग्नाची इच्छा व तिचा स्वाभा परिणाम लोकसंख्यावृद्धि यावर दाब राहिला नाहीं तर लोकसंख्या स्यानें वाढून समाजांत विपत्ति, दुःख, व्यसनें व गुन्हे उत्पन्न झाल्यांवा राहणार नाहींत. तरी समाजांतील हे अनर्थ नाहींसे करावयाचे अस तील तर ब्रह्मचर्याची कल्पना समाजांत व विशेषतः खालच्या व प्रचलित झाली पाहिजे. आपल्या कुटुंबाचें व भावी संततीचें पा पोषण योग्य तऱ्हेनें करतां येईल अशा प्रकारची आपली सांपत्तिक स्थि असल्याखेरीज लग्न करावयाचें नाहीं अशा प्रकारची भावना व तद् प्रवृत्ति सुधारलेल्या समाजांतील सुशिक्षितांमध्यें व उच्च वर्गामध्यें आ उत्पन्न झालेली असते; हीच प्रवृत्ति कामगार व मजूरलोकांमध्यें वा पाहिजे; व हें होण्यास सर्व लोकांस शिक्षण फुकट मिळालें पाहिजे त्यांना चांगलें राहण्याची वासना उत्पन्न झाली पाहिजे; समाजांतील लोकांना सुखी होण्याचा हा खरा मार्ग आहे. संपत्तीची सारखी वांटे करणें किंवा सरकारी खात्याकडून गरिबास दान देवविणें हें त्यांना सु रण्याचे खरे मार्ग नव्हेत; एवढेंच मॅलथसचें म्हणणें होतें. लो सुखाकरितां देशांतील लोकसंख्या कमीच झाली पाहिजे व माणसानें करणें व प्रजोत्पादन करणें हें पाप आहे अशा प्रकारचें प्रतिपादन थसनें कोठेंच केलेलें नाहीं. उलट उपजीविकेचीं साधनें वाढतील मानानें लोकसंख्या वाढावी अशी त्याची इच्छा होती. मात्र हीं जन्मास येतील तेवढीं मुलें जगून तीं सदृढ निरोगी निपजून व लोकांत मृत्यूचें प्रमाण कमी होऊन व्हावी एवढीच त्याची इच्छा होती.

मॅलथसची मीमांसा ही अर्थशास्त्रांतील एक प्रमुख भागत बसली आहे. ज्याप्रमाणें **ॲडाम स्मिथनें** समाजांतील वाढीचीं कारणें शोधून काढून लोकांचें लक्ष तिकडे वेधलें, **मॅलथसनें** दारिद्र्याचें एक कारण शोधून काढून त्याकडे लोकांचें वेधविलें व त्यापासून आपला बचाव करण्याचा उत्तम मार्ग को दाखविलें. तो मार्ग म्हणजे लोकांच्या स्वाभाविक वासनांची सुधा जास्त उन्नत अशी सामाजिक कल्पना इचा प्रसार होय.

मॅलथसनें आपल्या मीमांसेमध्यें ज्या दोन गोष्टी गृहीत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहेत म्हणून वर सांगितलें आहे त्यांपैकीं एका गोष्टीबद्दल कांहीं उत्क्रान्तिवाद्यांनीं आक्षेप घेतला आहे. विवाहवासना ही त्याच्या उन्नतीबरोबर कमी होते व त्याची प्रजोत्पादनशक्तिही कमी होते असें त्यांचें म्हणणें आहे. हर्बर्ट स्पेन्सरनें असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं, जसजसा समाज उत्क्रान्तीच्या व भरभराटीच्या वरच्या पायरीवर जाऊं लागतो तसतशी प्रजोत्पादनशक्तिही कमी होते. सुशिक्षित माणसांची व बौद्धिकधंदे करणाराची प्रजोत्पादनशक्ति कमी होत जाते असें दिसून येतें. परंतु ही गोष्ट स्वाभाविकपणें होते किंवा ब्रह्मचर्याच्या प्रवृत्तीनें होते याचा निर्णय झालेला नाहीं व या विषयासंबंधीं उत्क्रान्तिवाद्यांमध्यें कोणतेंही ठाम मत झालेलें नाहीं. तेव्हां सामान्यतः मॅलथसचें म्हणणें सर्वसाधारण समाजाला अजूनही लागू आहे यांत शंका नाहीं.

लग्नाची वासना व प्रजोत्पादनाची शक्ति यांचा समाजाच्या सांपत्तिक स्थितीशीं व मनुष्याची भरभराट किंवा विपत्ति यांच्यांशीं संबंध आहे, हें आमच्या हिंदूसमाजाला अश्रुतपूर्वच आहे. आमच्यांतील या संबंधाच्या चाली व कल्पना यांचा धर्माशीं निकट संबंध असल्यामुळें या चाली व कल्पना परिस्थिति कितीही बदलली तरी बदलल्या नाहींत. हिंदूसमाजांत अशी एक कल्पना प्रचलित आहे कीं, प्रत्येक मुलीचें लग्न झालेंच पाहिजे. तसेंच प्रत्येक पुरुषानें गृहस्थाश्रम स्वीकारला पाहिजे. या धार्मिक कल्पनेमुळें मुलांमुलींचीं लग्नें करून देणें हें आईबापांचें आद्यकर्तव्य आहे असें समजलें जातें, यामुळें त्यांचीं लग्नें ह्मणजे अर्थशास्त्रकार ज्याला बालविवाह म्हणतात त्याच्याही आधींच होतात. स्त्रीपुरुष उपवर झाल्याबरोबर विवाह होणें म्हणजे मुलीचा चवदापंधराव्या वर्षी व मुलाचा सतराअठराव्या वर्षी होणारा विवाह याला ते बालविवाह ह्मणतात. आमचे इकडील विवाह यापूर्वींच उरकून आलेले असतात. यामुळें लोकसंख्येचा ब्रह्मचर्य अगर आत्मसंयमन म्हणून जो निग्रह मॅलथसनें सांगितला आहे त्याला येथें अवकाश राहत नाहीं. आमच्या सर्व जातींमध्यें मुलांमुलींचा विवाह करून देणें हें आईबापांचें पहिलें कर्तव्यकर्म समजलें जातें. आपल्या मुलाबाळांचें शिक्षण कसें होईल व ते आपल्या पायांवर उभे राहण्यास कसे तयार होतील याची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इतकी काळजी आईबापांना नसते. परंतु मुलाचे दोहोंचे चार हात [illegible] होतील ही मोठी काळजी आईबापांना असते व मुलाचें लग्न झाल्या[illegible] नातवाचें तोंड कधीं पाहीन असें त्यांना होऊन जातें. आमच्या समाजां[illegible] मुलाच्या शिक्षणाला पैशाची अडचण असतांना त्याकडे कानाडोळा क[illegible] मुलाचें आधीं लग्न करून देण्यास तयार असणारे बाप पुष्कळ असतात[illegible] अलीकडे हुंड्याचें मान वाढल्यामुळें मुलाचें लग्न करणें हा एक किफायत[illegible] धंदा होऊं पहात आहे व मुलाची जास्त किंमत येण्याच्या आशेनें कां[illegible] आईबाप आपल्या मुलाचें लग्न लांबणीवर टाकतात. सारांश, युरोपाम[illegible] विवाहाचा प्रश्न हा प्रौढ पुरुषांनीं किंवा स्त्रियांनीं आपआपल्याबद्दल सोड[illegible]ण्याचा प्रश्न आहे तर येथें विवाह जमविणें न जमविणें हा आईबापांच्या इ[illegible]चा व नफ्यातोट्याचा प्रश्न झालेला आहे. तेव्हां लोकसंख्येचे आमच्या स[illegible] जांत साक्षात् निग्रहच अस्तित्वांत आहेत. प्रतिबंधक निग्रहाला येथें जा[illegible] नाहीं. सुधारलेल्या देशांत वरच्या वर्गांमध्यें या निग्रहाचें प्रावल्य अस[illegible] मात्र कनिष्ठ वर्गांमध्यें ही भावना वाढवावयाची हें तिकडील समाजसु[illegible] कांचें काम आहे. परंतु आमचे इकडे लग्न करणें हें स्त्रीपुरुषांचें प्रौढ [illegible] आल्यावर आपल्या इच्छेप्रमाणें करण्याचें कर्तव्यकर्म होय; येथें [illegible] बापांचें कांहीं काम नाहीं; आईबापांनीं मुलांमुलींना शिक्षण देऊन [illegible] आपल्या पायावर उभें राहण्यास शिकविलें ह्मणजे झालें ही भा[illegible] प्रथम उत्पन्न करावयाची आहे व आपल्या बायकोचें व मुलांचें पा[illegible] पोषण करण्याचें सामर्थ्य आल्याखेरीज लग्न करणें ही गोष्ट फार [illegible] आहे व प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या पायावर उभें राहण्यास शिक[illegible] ही भावना सर्व वर्गांच्या लोकांमध्यें उत्पन्न करावयाची आहे. [illegible] प्रकारची भावना उत्पन्न झाल्यानेंच आमच्या समाजांतील पुष्क[illegible] व दुःखें कमी होणार आहेत. हल्लींच्या आमच्या समाजांत रा[illegible] जांतील स्थिति दृष्टोत्पत्तीस येते. ह्मणजे आमच्या समाजांत अन्न व [illegible] संख्या यांचें समीकरण साक्षात् निग्रहांनीं घडून येत आहे. म्हणून[illegible] सांगितल्याप्रमाणें आमच्या समाजांत जननाचें प्रमाण फार आहे. [illegible] बालविवाहाचा व प्रत्येक स्त्रीचें लग्न करण्याचा प्रघात जारीनें चालू [illegible] मात्र विधवांना पुनर्विवाहाची परवानगी नसल्यामुळें लग्न झालेल्या [illegible] बायकांना वैधव्यावस्थेंत राहून जुलमानें आत्मसंयमन अवश्यमेव [illegible]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लागतें. अशा स्थितीमुळें हिंदुस्थानांत लोकसंख्या साक्षात् निग्रहानें कमी होते ह्मणजे येथें मृत्यूचें प्रमाणही फार जबर आहे.

वर दिलेल्या विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, जरी हिंदुसमाजाची सामाजिक स्थिति व चालीरीति युरोपापेक्षां अगदीं निराळ्या आहेत तरी अन्न व लोकसंख्या यांचें समीकरण मॅलथसच्या तत्त्वाप्रमाणेंच घडून येत आहे. परंतु समाजांतील निरनिराळ्या जातींतील लोकांची सुधारणा करावयाची असल्यास त्यांच्यामध्यें जास्त उन्नत अशा राहणीची आवड उत्पन्न केली पाहिजे, याकरितां शिक्षण सार्वजनिक झालें पाहिजे व प्रौढपणीं लग्न करण्याची व आपली स्थिति सुधारण्याकरितां लग्नाच्या बाबतींत कांहीं काळ आत्मसंयमन करण्याची भावना लोकांमध्यें उत्पन्न केली पाहिजे. याची पहिली पायरी ह्मणजे प्रौढविवाहाचा प्रचार सुरू झाला पाहिजे, व हें होण्यास मुलीच्या लग्नाची पराकाष्ठेची मर्यादा ह्मणजे ऋतुप्राप्ति ही जी धार्मिक कल्पना आहे ती नाहींशी झाली पाहिजे. ही सुधारणा व हा धर्मनाविच्छेद सुशिक्षितांनीं आपल्या उक्तींनीं व कृतींनीं घडवून आणिला पाहिजे.

भाग अकरावा.

भांडवलाची वाढ.

संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या मूर्त कारणांचा विचार करतांना असें दाखविलें कीं, समाजाच्या प्रथमावस्थेंत सृष्टिशक्ति व मानवी श्रम या दोहोंच्या साहाय्यानेंच संपत्ति उत्पन्न होते व भांडवल हें या दोहोंचा परिणाम आहे. तरी पण समाजाच्या परिणतावस्थेंत या मागाहून आलेल्या कारणालाच प्राधान्य येतें. आतां या भांडवलाची देशांत वाढ कशी होत जाते हें पहावयाचें आहे. भांडवल हें संपत्तीचेंच एक विशेष स्वरूप असल्यामुळें भांडवलाच्या वाढीचा प्रश्न ह्मणजे पर्यायानें संपत्तीच्या वाढीचाच प्रश्न आहे व ह्मणूनच या बिकट प्रश्नाबद्दल अजूनही अर्थशास्त्रज्ञांमध्यें बराच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मतभेद आहे. परंतु सुधारलेल्या समाजांतील उद्योगधंद्याच्या स्वरूपा थोड्या बारकाईनें पृथक्करण केलें ह्मणजे याही प्रश्नाचा समाधानकारक रीतीने निकाल लावितां येतो.

अभिमतपंथाच्या मताप्रमाणें भांडवलाच्या वाढीची उपपत्ति अगदीं सोपी आहे. याच उपपत्तीवर **मिल्ल**चा भांडवलाविषयींचा एक सिद्धान्त बसविलेला आहे. तो सिद्धान्त असा—

भांडवल हें काटकसरीचें अगर शिल्लक टाकण्याच्या प्रवृत्तीचें फळ होय. 'भांडवल' या भागांत याचा थोडक्यांत विचार केला होता त्याचाच येथें साकल्येंकरून विचार करावयाचा आहे. अभिमतपंथाच्या व विशेषतः **मिल्ल**च्या या सिद्धान्तावर आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनीं फार कडक टीका केली आहे. परंतु ही टीका कांहीं अंशीं अज्ञानमूलक आहे खरी, तरी पण या सिद्धान्तापासून अभिमतपंथी अर्थशास्त्रकारांनीं कांहीं चुकीचीं अनुमानें काढलीं आहेत, हें खोटें नाहीं. तेव्हां या सिद्धान्ताचा अर्थ काय हें आधीं ठरविलें पाहिजे. हा सिद्धान्त समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेंतील अनुभवावरून व व्यवहारांतील व्यक्तीच्या अनुभवावरून काढलेला आहे हें उघड आहे. अगदीं रानटी स्थितींतील मनुष्याची वृत्ति पशूसारखीच असते. अर्थात् भूक लागली ह्मणजे भक्ष्य शोधावें व जें मिळेल त्यावर सपाटून ताव मारावा व मग पुन्हां भूक लागे तोंपर्यंत स्वस्थ पडून रहावें. इतक्या रानटी स्थितींत असलेल्या मनुष्यांच्या टोळ्या अजूनही कोठें कोठें पहावयास सांपडतात. परंतु मनुष्यप्राण्याला ईश्वरानें उपजतच दूरदृष्टि दिली असल्यामुळें तो भावी वासनांच्या तृप्तीची तजवीज आधींपासून करूं लागतो व त्यानें जी संपत्ति शिकार करून मिळविली असेल ती एकदम न संपवितां त्यापैकीं थोड्यावर आपली भूक भागवून बाकीची संग्रहीं टाकतो. हाच भांडवलाचा उगम होय. भांडवलाच्या मूळ स्वरूपाचें विवेचन करतांना भांडवलाची मूलभूत कल्पना ह्मणजे भावी वासनांच्या तृप्तीकरितां एकीकडे काढून ठेविलेली संपत्ति होय असेंच दाखविलें आहे. म्हणजे भांडवल हें उत्पन्न व खर्च यांतील अंतरापासून निष्पन्न होतें व या लाच व्यवहारांत काटकसर म्हणतात. तेव्हां भांडवल जास्त वाढविण्याकरितां उत्पन्न जास्त करून खर्च होतां होईल तितका कमी केला पाहिजे असें दुसरें अनुमान त्यावरून काढलें जातें. समाजांमध्यें व्यक्ति अशा काटकसरीनें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कमी खर्च करण्यानें श्रीमंत होतात असें आपण पाहतों. या सर्व उदाहरणां-वरून व दाखल्यांवरून भांडवल काटकसरीचें फळ होय असा अभिमत-वाद्यानें सिद्धान्त काढला. परंतु व्यक्तीच्या अनुभवावरून व समाजाच्या प्राथमिक स्थितींतील अनुभवावरून काढलेला सिद्धान्त राष्ट्रीय भांडवलाच्या वाढीला व विशेषतः औद्योगिक बाबतींत पुढारलेल्या राष्ट्राला लागू पडत नाहीं, इतकेंच नव्हे तर तो सिद्धान्त संपत्तीच्या वाढीच्या एका अमूर्त कारणाच्या विरुद्ध असल्यामुळें खरा नाहीं असें आक्षेपकांचें ह्मणणें आहे. जोंपर्यंत प्रत्येक मनुष्य आपल्या सर्व गरजा आपल्याच श्रमानें भागवीत असे तोंपर्यंत त्याची संपत्ति अगर भांडवल त्याच्या स्वतःच्याच काटकसरीनें अथवा उत्पन्न व खर्च यांतील अंतरानें वाढणार हें उघड आहे. परंतु ही स्थिति समाजांतील बाल्यावस्थेंतील झाली. अर्वाचीन काळीं संपत्तीचे उत्पादक कारखानदार हे स्वतःच्या गरजा भागविण्याकरितां संपत्ति उत्पन्न करीत नाहींत; तर दुसऱ्याच्या उपभोगाकरितां संपत्ति उत्पन्न करतात. हल्लींच्या कापडाच्या गिरणीच्या मालकाला स्वतःच्या गरजेकरितां आपल्या कापडांपैकीं एकलक्षांश भाग सुद्धां लागत नाहीं. बाकी सर्व माल तो विक्री-करितां उत्पन्न करतो. अर्थात् हा एवढा मोठा माल जेव्हां विकत घेतला जाईल ह्मणजे त्या मालाचा व्यय अगर खर्च होऊन जाईल तेव्हांच त्याचें भांडवल वाढेल. जर का माल त्याच्या अंगावर पडला तर त्यानें भांडवल वाढण्याच्या ऐवजीं त्याचें भांडवल अजीबाद नाहींसें होईल. व्यापाराला जेव्हां जेव्हां मंदी येते तेव्हां तेव्हां भांडवलाची वाढ खुंटते, व व्यापाराची मंदी ह्मणजे प्रत्येक मनुष्याची काटकसर होय. उदाहरणार्थ, ज्या ठिकाणीं दुष्काळाचीं चिन्हें दिसूं लागलीं कीं, प्रत्येक मनुष्य आपल्या खर्चांत काटकसर करूं लागतो. अर्थात् आपल्या वासनांची तृप्ति होतां होईल तितकी पुढें ढकलतो. कारण त्याला असें दिसून येतें कीं, आपल्या आवश्यकालाच आपलें सर्व उत्पन्न लागणार. यामुळें तो कापडचोपड घेत नाहीं; दुसरे चैनीचे पदार्थ कमी करतो; अतएव धान्याखेरीज सर्व जिन-सांच्या व्यापारास मंदी येते. ह्मणजे हे सर्व व्यापार आंतबट्ट्याचे होऊं लागतात. गिरण्यांचीं यंत्रें खराब होऊं नयेत म्हणून गिरणीवाले आपल्या गिरण्या थोड्या फार तास चालवितात; परंतु या काळीं तें आपलें नुकसान करून गिरण्या चालवितात. तेव्हां काटकसरीनें भांडवल उत्पन्न होतें याचा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामान्य व सहज मनांत येणारा अर्थ धरून चालावयाचें नाहीं. कारण जर प्रत्येक मनुष्य आपली वासना कमी करूं लागला तर संपत्ति उत्पन्न होऊं शकत नाहीं. कारण, संपत्तीच्या उत्पत्तीचें एक अमूर्त कारण नाहींसें होतें व संपत्तीची उत्पत्तिच बंद झाली ह्मणजे भांडवल वाढत नाहीं इतकेंच नव्हे तर देशांतील असलेलें भांडवल नाहींसें होतें.

तेव्हां भांडवल वाढण्याचें खरें कारण ह्मणजे संपत्तीची पुष्कळ उत्पत्ति व पुष्कळ व्यय होय. अर्थात् संपत्तीचा जोरानें व्यय होऊं लागला की उत्पत्तीला उत्तेजन मिळतें व उत्पत्ति व व्यय या दोहोंची वाढ म्हणजे लोकांच्या नफ्याची वाढ व नफ्याची वाढ म्हणजे भांडवलाची वाढ होय. याला हिंदुस्थानच्या गेल्या दोनचार वर्षांचें उदाहरण उत्तम आहे. मुंबईस गिरण्यांचा व्यापार आज पुष्कळ वर्षें चालू आहे, परंतु गेल्या वीस किंवा पंचवीस वर्षांत भांडवलाची वाढ झाली नसेल इतकी वाढ गेल्या ३।४ वर्षांत झाली. ही वाढ कशी झाली ? या गिरणीवाल्यांनीं आपला खर्च अगदीं कमी करून सर्व उत्पन्न मागें टाकलें काय ? नाहीं. या भांडवलाच्या वाढीशीं त्यांच्या खासगी उत्पन्नाचा किंवा खर्चाचा संबंध नाहीं. ही भांडवलाची वाढ व्यापाराच्या विलक्षण तेजीनें झाली व ही व्यापाराची तेजी म्हणजे तरी काय ? हिंदुस्थानामध्यें जी एक स्वदेशीची लाट उसळली त्या लाटेमुळें मुंबईच्या मालाला मागणी फार वाढली. यामुळें गिरणीवाल्यांनीं आपल्या मालाची पैदास आपल्या गिरण्यांच्या पराकाष्ठेच्या शक्तीपर्यंत वाढविली व त्यांचा माल उत्पन्न झाल्याबरोबर किंवा आधींच विकला जाऊं लागला. या संपत्तीच्या उत्पत्ति व व्यय यांच्या भराभर परिवर्तनानें भांडवलाची वाढ झाली. गेल्या २।३ वर्षांत पांचपंचवीस नवीन गिरण्या निघून मुंबईच्या कारखानदारांनीं २-३ कोटींच्या ब्यांका काढल्या व [illegible] च्या लोखंडाच्या कारखान्यास २ कोटी भांडवल पुरविलें. इतका हा भांडवलाचा पूर कशानें झाला ? काटकसरीनें साफ नव्हे. तर कारखानदारांचा नफा फार झाला त्याच्यायोगानें होय.

वरील विवेचनावरून मिल्लच्या सिद्धान्तामधील खऱ्याखोट्याचा भाग तेव्हांच ध्यानांत येईल. ज्या वेळीं प्रत्येक मनुष्य आपल्या गरजा स्वतःच्या श्रमानें भागवितो त्या वेळीं काटकसरीनें शिल्लक पडते व त्याच्यायोगानें भांडवल तयार होतें हें म्हणणें खरें आहे. परंतु ज्या काळीं उद्योगधंदे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मोठ्या प्रमाणावर चालतात त्या वेळीं संपत्तीची उत्पत्ति व व्यय यांच्या अंतरानें भांडवल शिल्लक पडत जात नाहीं; तर कारखानदाराचा माल भरा-भर खपला पाहिजे ह्मणजे दुसऱ्या लोकांनीं त्याचा उपभोग घेतला पाहिजे अशा तऱ्हेनें व्यापाराला तेजी असली म्हणजे कारखानदारास नफा होतो त्या नफ्यापैकीं त्यानें कमी खर्च केला व शिल्लक ठेविली म्हणजे भांडवल वाढतें. तेव्हां सुधारलेल्या औद्योगिक बाबतींत पुढारलेल्या समाजांत नफ्याच्या शिलकेंतून भांडवल वाढतें; निवळ संपत्तीच्या शिलकेंतून भांड-वल वाढत नाहीं. समाजाच्या बाल्यावस्थेमध्यें प्रत्यक्ष संपत्ति शिल्लक टाकल्यानें भांडवल वाढतें. परंतु पुढें हा साधा प्रकार राहत नाहीं व त्याला मोठें गुंतागुंतीचें स्वरूप येतें.

तेव्हां काटकसर याचा मर्यादित अर्थ घेतला पाहिजे. व काटकसर याचा चटकन् ध्यानांत येणारा अर्थ—खर्च कमी करणें—हा अर्थशास्त्रांतील हा अर्थ नव्हे हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. अर्थशास्त्रदृष्ट्या काटकसर ह्मणजे एक मनुष्यानें पुष्कळ खर्च करणें; परंतु आपलें उत्पन्न खर्चापेक्षांही जास्त करणें होय; असा अर्थ धरला ह्मणजे नव्या जुन्या अर्थ-शास्त्रकारांच्या मतांची संगति लागते.

आतां या मर्यादित अर्थीं शिल्लक टाकण्यास कोणत्या गोष्टी अनुकूल आहेत याचा विचार करणें इष्ट होईल.

शिल्लक टाकण्याला पहिली अनुकूल गोष्ट ह्मणजे मनुष्याची दूरदृष्टि ही होय. अगदीं रानटी स्थितींत या बाबतींत पशू व मनुष्य यांमध्यें फारसें अंतर नसतें, परंतु जसजसें मनुष्याचें ज्ञान वाढतें तसतशी ही दूरदृष्टि वाढत जाते. भावी वासना किंवा भविष्यत्काळीं उत्पन्न होणाऱ्या गरजा [illegible] आधीं तरतूद करण्याची प्रवृत्ति जसजशी वाढलेली असते त्या त्या [illegible] मनुष्यसमाजाची सुधारणा झालेली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. म्हणजे ही दूरदृष्टि हें मानवी सुधारणा मोजण्याचें एकप्रकारचें माप आहे असें म्हटलें तरी चालेल. कांहीं रानटी जातींची सुधारणा कधींच होत नाहीं. कारण, त्यांच्यामध्यें हा गुण उद्भूतच झालेला नसतो. कारण भावी वासना आपल्या मनापुढें मूर्तिमंत उभी करणारी कल्पनाशक्ति इचा या लोकांमध्यें अभाव असतो. रानटी मनुष्य आतांची वासना तृप्त करण्याकरितां उदाहरणार्थ, फळ काढण्याकरितां झाड तोडण्यास कमी करणार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाहीं. ही अदूरदृष्टि किंवा अविचार मुळें, रानटी लोक, गरीब लोक उडाणटप्पू लोक या सर्वांमध्यें दृष्टीस पडते. दूरदृष्टिपणाची वाढ ही भांडवलाच्या वाढीस अनुकूल आहे हें मागें दिलेल्या भांडवलाच्या मूळ कल्पनेवरूनही दिसून येईल. अप्रत्यक्षपणें किंवा प्रत्यक्षपणें भावी वासनांची तृप्ति करण्याकरितां राखून ठेविलेली संपत्ति अशी भांडवलाची मूळ कल्पना आहे, परंतु अशी तरतूद करण्याची नेहमींची संवय म्हणजेच दूरदृष्टि होय.

शिल्लक टाकण्यास दुसरी अनुकूल गोष्ट म्हणजे टिकाऊ संपत्तीचें आस्तित्व होय. मृगयावृत्ति माणसाला दूरदृष्टि असली तरी शिकार फार दिवस राहणें शक्य नसतें. यामुळें त्याला शिल्लक टाकण्याची बुद्धि होत नाहीं, व बुद्धि झाली तरी तिचा तादृश उपयोग नसतो. कारण, शिकारीचें फळ थोड्या काळांत नासून जाणारें असतें. त्या काळीं कातडीं वगैरे टिकाऊ असतात खरीं, परंतु कातडीं कमावण्याची कला मृगयावृत्ति माणसाला ठाऊक नसते. परंतु मनुष्याच्या गरजा या काळीं फार कमी असतात व लोकवस्ती फार कमी असल्यामुळें मृगया न मिळण्याची केव्हांही धास्ती नसते. यामुळें भावी वासनांची तरतूद करण्याची त्या काळीं मनुष्यास जरूरी नसते व तितकी त्याची कल्पनाशक्तिही वाढलेली नसते. म्हणून त्या वृत्तीमध्यें समाजांत संपत्ति व भांडवल हीं दोन्हींही उत्पन्न होऊं शकत नाहींत. गोपालवृत्ति समाजांतील संपत्ति गुराढोरांची व शेळ्यामेंढ्यांची असते व या संपत्तीची वाढ आपो-आप नैसर्गिक क्रमानेंच होते. येथें सर्व संपत्ति ही भांडवलही असते, व मनुष्याच्या श्रमाखेरीज पशुरूपी संपत्ति आत्मसदृश संपत्तीला प्रसवते. या समाजाच्या स्थितींत जरी दूरदृष्टीची फार वाढ झाली नाहीं त[...] [...]र्गिक कारणांनींच प्रत्येक मनुष्याची संपत्ति वाढत जाते. कृषिवृत्ति [...] जांत मात्र संपत्तीची वाढ ज्याप्रमाणें झपाट्यानें होते त्याचप्रमाणें भांडवलाचीही वाढ झपाट्यानें होऊं लागते. कारण या स्थितींत पुष्कळ टिकाऊ संपत्तीचे प्रकार अस्तित्वांत आलेले असतात व मनुष्याच्या अवश्यकतां पैकीं मुख्य जें धान्य तेंही पुष्कळ काळपर्यंत टिकूं शकतें व म्हणून दुष्काळासारख्या आपत्तींत उपयोगी पडण्याकरितां धान्य पुरून ठेवण्याची पद्धति सुद्धां अमलांत येते. तरी पण धान्य हें थोड्या फार कालानें नास[...]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रेंच आहे. शिल्लक टाकण्याच्या प्रवृत्तीला सोन्यारुप्याच्या नाण्याच्या
ारापासून जास्त उत्तेजन मिळतें. कारण, सोनेंरुपें व त्यांचीं नाणीं हीं
र्यंत टिकाऊ संपत्ति आहे. तशीच ठेवल्यानें किंवा पुरून ठेवल्यानें
ासत नाहीं, गंजत नाहीं किंवा कमी होत नाहीं. शिवाय नाणीं
ा पैसा हा सर्व संपत्तीचा विनिमय-सामान्य असल्यामुळें केव्हांही
ाच्या मोबदला आपल्याला पाहिजे तो माल मिळतो. तसेंच नाण्याचें
ंमही स्थिर असल्यामुळें पैसे शिल्लक टाकल्यानें आपलें नुकसान के-
्हांही होण्याचा संभव नसतो. आपण खर्च केलल मोल केव्हांही आपल्याला
रत मिळतें. परंतु उद्योगवृत्ति समाजांत पैशापेक्षां आणखीही एक नवीन
ाधन शिल्लक टाकण्याचें तयार होतें, तें साधन ह्मणजे सरकारी प्रॉमिसरी
ोट्स, निरनिराळ्या खासगी व सार्वजनिक संस्थांचे शेअर्स व डिबेंचर्स होत.
ा रूपानें शिल्लक टाकण्यापासून व्यक्तीचा व समाजाचा असा दुहेरी फायदा
ें प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या शिलकेपासून वार्षिक उत्पन्न मिळू
ेव देशांतील शिल्लक पैसा नाण्याच्या रूपानें अनुपयुक्त न राहतां
ादक भांडवलाच्या रूपानें देशांतील उद्योगधंद्यांची वाढ करतो.

भांडवल वाढण्यास शेवटली अनुकूल गोष्ट म्हणजे शिल्लक टाकण्यास
उत्तेजन देणाऱ्या संस्था होत. पेढ्या, सहकारी पतपेढ्या, मजूरसंघ, परस्पर
सहकारी मंडळ्या, आयुष्याचा विमा उतरणाऱ्या मंडळ्या वगैरे प्रकारच्या
संस्था या प्रत्यक्षपणें व अप्रत्यक्षपणें मनुष्याला संपत्ति शिल्लक टाकण्यास व
काटकसर करण्यास उत्तेजन देणाऱ्या संस्था आहेत. देशामध्यें अशा संस्थां-
चा जितका जितका जास्त प्रसार होईल तितकें तितकें भांडवलाच्या वाढीस
उत्तेजन मिळतें असा सार्वत्रिक अनुभव आहे. अशा संस्था निघणें हा
लोकांच्या काटकसरीच्या प्रवृत्तीचा परिणाम आहे. अर्थात् या दोन्ही
गोष्टी परस्परावलंबी आहेत. म्हणजे पहिल्याचा परिणाम दुसऱ्यावर होतो
व दुसऱ्याचा परत पहिल्यावर होतो. ज्याप्रमाणें मालाचा पुरवठा व खप
या परस्परावलंबी गोष्टी आहेत तसाच येथें प्रकार आहे. देशांत जसजशा
अशा असल्या संस्था वाढतात तसतसें देशांत भांडवलाच्या वाढीस उत्तेजन
मिळतें व देशांत जसजसें भांडवल वाढूं लागतें तसतशा अशा संस्थ
वाढूं लागतात. या संस्थांपैकीं बऱ्याच संस्थांचें पुढील पुस्तकांमध्यें योग्य
प्रसंगीं वर्णन यावयाचें आहे. तेव्हां संस्थांच्या नामनिर्देशापलीकडे व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांच्या सामान्य हितकारक परिणामापलीकडे येथें जास्त विचार करण्याचें जरूरी नाहीं. या संस्थांचें स्वरूप व त्यापासून बहुजनसमाजावर होणारे सांपत्तिक परिणाम यांचें सविस्तर विवेचन पुढें होईलच. परंतु अशा संस्थांपैकीं अलीकडे सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्यें अगदीं सार्वत्रिक झालेली संस्था म्हणजे पोस्टल सेव्हिंग बँक ही होय. हल्लींच्या काळीं ज्या ज्या ठिकाणीं पोस्टाचें ऑफिस असेल त्या त्या ठिकाणीं गरीब लोकांच्या शिलकांची ठेव घेण्याची सेव्हिंग बँकेची शाखा असतेच असते. या बँकेंत ०४ आण्यापासून सुद्धां रकमा ठेवीदाखल घेतल्या जातात व अशा बँका पोस्टांत असल्यामुळें खेडेगांवांतील लोकांससुद्धां त्याचा उपयोग करून घेतां येतो. या ठेवीवर लोकांना थोडेंबहुत व्याज मिळतें. ज्याप्रमाणें सहकारी पतीचें तत्त्व किंवा परस्पर साहाय्यकारित्वाचें तत्व या तत्वांनीं अलीकडे सामाजिक क्रांति घडवून आणली आहे त्याचप्रमाणें ही पोस्टल बँकांची कल्पना ही एक सामाजिक शोधच असून त्यानें जगांत मोठी क्रांति घडवून आणली आहे. गरीब लोकांची स्थिति सुधारण्यास त्यांच्यामध्यें दूरदर्शीपणा व काटकसर हे गुण वाढविण्यास व अतएव देशांत भांडवल वाढून देशाचा व व्यक्तीचा असा दुहेरी फायदा करण्यास ही संस्था एक उत्तम साधन झालेलें आहे. वर सांगितलेंच आहे कीं, या संस्थांमध्यें अगदीं लहान लहान रकमाही ठेवी म्हणून घेतल्या जातात व असे पैसे मनुष्याच्या हातांत नसल्यामुळें खर्च होण्याचा संभव कमी असतो. आपल्याच घरांत पैसे आपल्या पेटींत ठेवणें किंवा पुरून ठेवणें व पैसे बँकेंत ठेवणें यांमध्यें जो मोठा फरक आहे तो या गोष्टीमध्यें आहे. घरांत ठेवलेला पैसा आपल्या हातींच असतो व बँकेंतील पैसा दुसऱ्याच्या हातांत असतो. दुसराही एक महत्वाचा फरक या दोन शिल्लक टाकण्याच्या पद्धतींत आहे; तो हा कीं, पहिल्या पद्धतींत आपल्या शिलकेपासून कांहीं एक उत्पन्न होत नाहीं, परंतु दुसऱ्या पद्धतींत ठेव ठेवणाराला आपल्या शिलकेवर व्याजाच्या रूपानें वार्षिक उत्पन्न येऊं लागतें. या संस्थांनीं जगांत किती नवें भांडवल उत्पन्न केलें आहे हें दर वर्षीं प्रसिद्ध होणाऱ्या स्टेट्समन व इतर बुकांमधील पोस्टल बँकेंतील दर देशाच्या ठेवीच्या आंकड्यांवरून सहज दिसून येईल.

हिंदुस्थानांत संपत्तीची वाढ होत चालली आहे किंवा नाहीं हा मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे व ज्यापेक्षां त्या प्रश्नाचा विचार सविस्तरपणें या ग्रंथाच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सहाय्या पुस्तकांत करावयाचा आहे त्यापेक्षां येथें त्याचा विचार करण्याची जरूरी नाहीं. भांडवलाच्या वाढीला अनुकूल म्हणून ज्या गोष्टी वर सांगण्यांत आल्या आहेत त्यांसंबंधानें हिंदुस्थानच्या लोकांची काय स्थिति आहे त्या थोडक्यांत विचार करून हा भाग संपवावयाचा आहे.

दूरदृष्टि व काटकसर या बाबतींत आमच्या सर्व जातींतील सर्व लोकांची पुष्कळच उन्नति झालेली आहे. आपलें उत्पन्न कितीही थोडें असो त्यांतूनच शिल्लक टाकण्याची प्रवृत्ति अगदीं सार्वत्रिक आहे. आमच्या लोकांची एकंदर राहणीच अगदीं साधी असल्यामुळें व प्रत्येक जातीची राहणी व चालीरीती अगदीं आंखून टाकल्याप्रमाणें असल्यामुळें मनुष्याच्या कमी जास्त प्रातीप्रमाणें आमच्या लोकांत कमी जास्त खर्च होत नाहीं. म्हणून उत्पन्न जास्त झाल्यास त्या मानानें खर्च वाढत नाहीं व शिल्लक आपोआप वाढत जाते. इंग्रजी शिक्षणानें, शहरांतील राहणीनें व परकी लोकांच्या सहवासानें नव्या नव्या सोयींच्या व चैनीच्या गोष्टींच्या पुरवठ्याचीही प्रवृत्ति जात चालली आहे हें खरें आहे. परंतु भांडवलाच्या वाढीला अनुकूल असलेली पहिली गोष्ट आमच्यामध्यें आहे यांत शंका नाहीं; व जें कांहीं थोडेंबहुत भांडवल वाढत आहे तें या गुणांचेंच फळ आहे यांत शंका नाहीं. मात्र ही दूरदृष्टि व काटकसरीची प्रवृत्ति धार्मिक कल्पनांमुळें दोन बाबतींत विफल होते. त्या बाबती म्हणजे लग्नकार्यादि धार्मिक कृत्यें व मरणानंतरचीं मेलेल्या माणसाचीं दिवसादिक धर्मकृत्यें होत. लग्नकार्यांमध्यें आमच्या लोकांचा अतोनात खर्च होतो व या वेळीं काटकसरीपेक्षां उधळेपणाकडे व कर्ज काढून सण करण्याकडे आमच्या लोकांची प्रवृत्ति आहे. ही प्रवृत्ति पांढरपेशा व सर्व जातींच्यामध्यें सर्वसाधारण आहे. मर्तिकाकारितां विलक्षण खर्च करण्याची प्रवृत्ति खालच्या जातींत विशेष आहे. या दोन उधळपट्टीच्या खालच्या वर्गाच्या प्रवृत्तीवरून आमच्या समाजाची पूर्ण माहिती नसणारे युरोपियन लोक, आमचा शेतकरीवर्ग अत्यंत उधळा आहे; व त्यांच्या कर्जबाजारीपणाचें कारण त्यांचा उधळेपणा होय; या कर्जबाजारीपणाचा संबंध जबर सरकारी साऱ्याशीं किंवा सारा वसूल करण्याच्या पद्धतीशीं किंवा इंग्रजी अमलानें आणलेल्या दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीशीं नाहीं असें बेधडक विधान करतात. या विषयाचा विचार आपल्याला पुढें करावयाचा आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेव्हां सध्यां येथें इतकेंच विवेचन बस्स आहे, परंतु आमचा शेतकरीवर्ग रहा उधळा आहे हें मात्र खरें नाहीं. काटकसर हा गुण आमच्या सर्व जा तील लोकांच्या हाडींमांशीं खिळलेला आहे. परंतु देशाच्या भांडवलाच्या वाढीला या प्रवृत्तीचा व्हावा तितका उपयोग होत नाहीं याचें कारण दु व तिसऱ्या अनुकूल गोष्टींचा अभाव होय.

हिंदुस्थानांत बहुजनसमाजाचें उत्पन्नच इतकें कमी आहे कीं, म ष्याच्या अवश्यकांला तें धडपणें पुरत नाहीं व अशा स्थितींत काटक झाल्यानें संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या एका कारणाला कमतरता येत जाते. तो प्रकार येथें चालू आहे. देशांतील मजूरवर्ग कमी शक्तिमान् व कमी कर्तृ वान् होत जात आहे व यामुळें संपत्तीचा मूळ झराच खराब होत चाल आहे.

तिसऱ्या अनुकूल गोष्टीसंबंधानें मात्र हिंदुस्थानांत ब्रिटिश अमल पुष्कळच सुधारणा वडून येत चालली आहे. व या संस्थांचा जसजसा प्रसार होईल तसतसा भांडवलाचा पुरवठा वाढत जाईल. कारण या तिसऱ्या अनुकूल गोष्टीमुळेंच देशांत तरतें चल भांडवल वाढतें व अशा भांडव- लाचा संपत्तीच्या उत्पत्तीस फार उपयोग असतो.

पूर्वकाळीं देशामध्यें शांतता नव्हती; जिकडे तिकडे दंगेधोपे अस यामुळें मालमत्तेला सुराक्षितता नव्हती. ह्मणून लोकांची प्रवृत्ति आप शिल्लक डागडागिन्यांच्या रूपानें व पैशाच्या रूपानें पुरून ठेवण्याची होती. अशा रूपांत ठेवलेल्या संपत्तीचा देशाला, व्यापाराला किंवा संपत्त्यु त्पादनाला मुळींच उपयोग होत नाहीं. यामुळेंच हिंदुस्थानांत सोनें, ह गडप होत असे व युरोपियन लोकांना हा देश फार सधन आहे असें वाटे असे. आमच्या पुराणप्रियतेमुळें ही प्रवृत्ति अजून पुष्कळ अंशा कीं तशीच आहे. खानदेशासारख्या भिल्लादि लुटारू परं भरलेल्या प्रांतांत अजूनही लाखों रुपये पुरलेले आहेत असें ह्मण असें पुरलेलें व ह्मणून व्यापारवृद्धीस निरुपयोगी झालेलें फार मोठें भांड वल हिंदुस्थानांत आहे असा पुष्कळ माहीतगार युरोपियनांनीं अंदाज केले आहे व या ह्मणण्यांत बरेंच तथ्य आहे यांत शंका नाहीं. तेव्हां हल्लींच्या सुधारलेल्या व सुराक्षिततेच्या काळांत आमच्या लोकांनीं डागडागिन्यां पैसे वाजवीपेक्षां फाजील घालण्याची प्रवृत्ति तसेच पैसे पुरून ठेवण्याचे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रवृत्ति सोडून दिली पाहिजे व आपले पैसे पेढ्यांमध्यें ठेवण्याची पद्धति सुरू केली पाहिजे. तसेंच नवीन निघणाऱ्या कारखान्यांत–विशेषतः अशा कारखान्यांस सरकारनें ग्यारंटी दिली असतां–घालण्यास तर एका पायावर तयार झालें पाहिजे. देशी भांडवलास उत्तेजन देण्याकरितां सरकारनें रेल्वे कंपन्यांना ग्यारंटीच्या व दुसऱ्या विशेष सवलती देऊं केल्या आहेत व त्यांचा फायदा आमच्या लोकांनीं आपले पुरलेले किंवा डागिन्यांत अद्वातद्वा खर्च केलेले पैसे यांतून पैसे बाहेर काढून अशा धंद्यांत घालण्याचें धाडस केलें पाहिजे. यानें स्वार्थ व परमार्थ किंवा देशकल्याण असे दोन्ही अर्थ साधत आहेत. परंतु असें होण्यास मागें सांगितल्याप्रमाणें कारखाने काढणाऱ्यांमध्यें धंद्याचें पूर्णज्ञान, सचोटी व कर्तव्यपरायणता हे गुणही पाहिजेत. ह्मणजे धंदे किफायतशीर होऊन लोकांना धंद्यांत भांडवल घालण्यास उत्तेजन येईल.

भाग बारावा.

सामान्य व औद्योगिक शिक्षण.

अर्वाचीन काळीं संपत्तीच्या उत्पत्तीस सृष्टीची शक्ति, भांडवल व श्रम या सर्व कारणांचा बरोबर मिलाफ घडवून आणून संपत्तीच्या उत्पत्तीची, तिच्या विक्रीची वगैरे सर्व धोक्याची जबाबदारी घेणारा योजक अगर कारखानदार हा एक संपत्तीच्या उत्पादक घटकांपैकीं एक महत्त्वाचा घटक–आहे हें मागें दाखविलें आहे. आतां समाजांतील या वर्गाची वाढ कशी होते हें या पुस्तकाच्या या शेवटल्या भागांत पहावयाचें राहिलें. या वाढीचें कारण शिक्षण व अनुभव हे होत.

शिक्षण दोन प्रकारचें आहे–सामान्य व औद्योगिक अगर धंदेशिक्षण. यांतही प्राथमिक व उच्च असे दोन भेद होतात. ह्मणजे प्राथमिक सामान्य शिक्षण व प्राथमिक धंदेशिक्षण. दुसरें सामान्य उच्च शिक्षण व उच्च धंदेशिक्षण. यांपैकीं पहिलें सर्व सुधारलेल्या देशांत मोफत व सक्तीचें केलेलें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहे. कारण प्राथमिक सामान्य शिक्षणांत लिहिणें वाचणें, साधा अंकगणित इतक्या गोष्टी येतात.याच्यायोगानें मानवी बुद्धीस थोडेंसें चाल मिळतें व मानवी दृष्टि थोडी तरी फांकते. प्राथमिक धंदेशिक्षणांत साधा रण उपकरणें व हत्यारें यांच्या उपयोगाची माहिती व साधारण हस्तकौश इतक्यांचा अंतर्भाव होतो. हें दुहेरी शिक्षण पुढील सर्व धंद्यांना पायारूप आहे. अशा द्विविध शिक्षणानें सामान्य मजुरांची कर्तबगारी पुष्कळ वाढते असा सुधारलेल्या देशांत अनुभव आलेला आहे व मजुरांच्या कर्तबगारी संपत्तीच्या उत्पत्तीचें प्रमाण पुष्कळ अंशानें अवलंबून आहे हें मागें दा विलेंच आहे.

सामान्य उच्च शिक्षण व उच्च धंदेशिक्षण हें कारखानदार किंवा व्याप किंवा स्वतंत्र विराटस्वरूपी धंदा करणाऱ्यांना अवश्यक आहे. का सामान्य शिक्षणानें निरनिराळ्या मानस शक्तींचा विकास होतो व निरनिरा बौद्धिक गुण व इतर मानसिक गुण मोठ्या प्रमाणावरील कारखानदारांस अवश्यक आहेत हें मागल्या भागांत दाखविलेंच आहे. अर्वाचीन काळच्या प्रचंड कारखान्याचे कारखानदार म्हणजे सेनापतीसारखे आहेत व ज प्रमाणें सेनापति जितका बुद्धिमान् व जितका कल्पक, जितका विचारी जितका शिकलेला असेल तितका उत्तमच; त्याचप्रमाणें कारखानदारां गोष्ट आहे. उच्च धंदेशिक्षणांत त्यांच्या विशिष्ट धंद्याच्या सर्व ज्ञाना समावेश होतो. अशा द्विविध शिक्षणानें तयार झालेला कारखानदार का खाना यशस्वी केल्याखेरीज राहणार नाहीं. या दोन्ही प्रकारच्या शिक्षणा महत्त्व औद्योगिक प्रगतीला किती आहे हें अमेरिका व जर्मनी या दोन देशांच्या उदाहरणांवरून चांगलें दृष्टीस पडतें. आणखी कडील व विशेषतः पूर्वेकडील उदाहरण पाहिजे असल्यास जपान. अमेरिका व जर्मनी हे दोन्ही देश औद्योगिक व व्यापारी बाबतींत च्या किती तरी मागें होते. अमेरिका ब्रिटिश अंमलाखालीं होत पर्यंत त्याची औद्योगिक वाढ इंग्लंडच्या व्यापारी वर्गाच्या हेव्यानें झा नाहीं. अमेरिका स्वतंत्र झाल्यानंतर थोडीबहुत प्रगति होऊं लागली परंतु गुलामाचा प्रवात कांहीं ठिकाणीं तरी उद्योगवृद्धीला प्रतिबंध झाला यांत शंका नाहीं. पुढें या गुलामगिरीच्या कारणांवरून उत्तरेकडी संस्थानें व दक्षिणेकडील संस्थानें यांमध्यें तुमुल युद्ध झालें व त्यांत उ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कडील ह्मणजे गुलामगिरीच्या विरुद्ध असलेल्या संस्थानांचा विजय होऊन अमेरिकेचे विभाग होण्याचा प्रसंग टळला. याप्रमाणें संयुक्त संस्थानें सर्व तऱ्हेनें व सर्व बाबतींत संयुक्त झालीं; व नंतर त्यांनीं उद्योगधंद्यांच्या वाढीकडे आपलें सर्व लक्ष घातलें, व सर्व उद्योगधंद्यांच्या मुळाशीं लोकशिक्षण आहे हें जाणून सामान्य शिक्षणाचा व धंदेशिक्षणाचा झपाट्यानें देशांत प्रसार केला. व या झपाट्याच्या प्रसारामुळें अमेरिका देशानें इतक्या थोड्या अवकाशांत औद्योगिक बाबतींत इंग्लंडच्या पुढें अघाडी मारली. जर्मनीच्या राजकीय फाटाफुटीनें व धार्मिक लढायांनीं जर्मनी युरोपांतील इतर देशांच्या फार मागें पडला होता. परंतु जर्मनीची प्रशियाच्या राजाच्या छत्राखालीं एकी झाल्यापासून देशांतील सरकारनें औद्योगिक वाढीकडे लक्ष घातलें. सरकारला व लोकांना असें दिसून आलें कीं, इंग्लंड देश औद्योगिक बाबतींत फार पुढें आहे व हें त्याचें व्यापारी वर्चस्व बहुत काळाचा परिणाम आहे. परंतु आपल्याला जर हीच प्रगति थोडक्या अवधींत वडून आणावयाची असेल तर सामान्य शिक्षण व धंदेशिक्षण या दोहोंचा लोकांमध्यें एकसमयावच्छेदेंकरून प्रसार केला पाहिजे. या विचारानें सरकारनें या दुहेरी शिक्षणाकरितां मागेंपुढें न पहातां पाण्यासारखा पैसा खर्च केला, व त्याचीं गोड फळें लवकरच दिसून येऊं लागलीं. देशांत शास्त्रीय ज्ञान व धंद्यांचें ज्ञान मुरत चाललें. शिकलेल्या कारखानदारांचा वर्ग वाढत चालला व त्याबरोबरच देशांत निरनिराळे कारखाने निघूं लागले. परंतु बाल्यावस्थेंत असलेले कारखाने पूर्णावस्थेस पोहोंचलेल्या ब्रिटिश कारखान्यांच्या चढाओढीनें चिरडले जाऊं नयेत, म्हणून अमेरिका व जर्मनी या दोन्ही देशांनीं शिक्षणाच्या प्रसाराबरोबरच अप्रातिबंध व्यापार तत्त्व सोडून संरक्षणाच्या तत्त्वाचा स्वीकार केला. याप्रमाणें विद्या व कायदा या दोन अस्त्रांनीं अमेरिका व जर्मनी यांनीं आपली औद्योगिक प्रगति करून घेतली व इंग्लंडच्या पुढें पाऊल टाकण्याच्या तयारीस हीं दोन्हीं राष्ट्रें लागलीं.

यामुळेंच इंग्लंडांतील लोक जागे झाले व आपण या दोन देशांच्या मागें पडत चाललों कीं काय, अशी त्यांना शंका येऊं लागली व ही शंका येतांच या दोन राष्ट्रांच्या पहिल्या अस्त्राचा इंग्लंडनें ताबडतोब अंगीकार केला, व प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें करून धंदेशिक्षणाकरितां स्वतंत्र विश्व-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विद्यालय काढलीं व जुन्या विश्वविद्यालयांना व्यापारी व धंदेशिक्षणाच्या शाखा जोडल्या. दुसरें अस्त्र संरक्षणाचें. याचा अवलंब करावा किंवा नाहीं याबद्दल अजून इंग्लंडमध्यें एकमत झालें नाहीं. परंतु संरक्षणाचा स्वीकार इंग्लंडनें आतां करण्याची वेळ आली आहे अशी हाकाटी इंग्लंडच्या युनियनिस्ट पक्षानें चालविली आहे व कांहीं कालपर्यंत इंग्लंडांतील लिबरल व युनियनिस्ट या दोन मोठ्या पक्षांमध्यें अप्रतिबंध व्यापाराविरुद्ध सवलतीच्या जकाती अगर संरक्षण हा प्रश्न मोठ्या कडाक्याच्या वादाचा प्रश्न राहणार यांत शंका नाहीं.

इंग्लड देशाची बरोबरी करण्याच्या बुद्धीनें अमेरिकेनें औद्योगिक शिक्षणाकडे लक्ष घातलें, त्याच प्रमाणें अमेरिकेचा अत्यंत मोठा धंदा जो शेतकी त्यामध्येंही त्या देशानें सुधारणा घडवून आणली व शेतकीच्या धंद्याला शास्त्रीय स्वरूप दिलें. ज्याप्रमाणें औद्योगिक कारखान्यांतील यंत्रांच्या शोधांचा मान इंग्लंडला विशेष प्रकारें मिळालेला आहे. त्याप्रमाणें शेतकींतलि पुष्कळ नवीन यंत्रें शोधनाचा मान अमेरिकेला मिळालेला आहे. व या शोधांना तेथील परिस्थिति अनुकूलही होती. तो देश अत्यंत सुपीक असून कधींही लागवडीस न आलेल्या अशा हजारों एकरांच्या मोठमोठ्या जमिनी तेथें आहेत. यामुळें स्वाभाविकच तेथें प्रचंड शेतीचा फैलाव जास्त झाला. परंतु अमेरिकेची लोकसंख्या फारच कमी असल्यामुळें तेथल्या शेतीला मोठी अडचण म्हणजे मनुष्याच्या श्रमाची होय. म्हणून तेथें होतां होईल तितकें काम वाफेच्या यंत्रांच्या व इतर नैसर्गिक शक्तीच्या साहाय्यानें करून घेणें अवश्यक असे; व अशीं यंत्रें शोधून काढण्याकडे लोकांना विशेष मन घालावें लागे व ‘गरज ही शोधाची जननी आहे’ या म्हणीप्रमाणें अमेरिकेमध्येंच शेतकीच्या पुष्कळ यं[illegible] उपकरणांचा शोध लागला आहे. तसेंच अमेरिकेमध्यें पुष्कळ शा[illegible] नवीन खतांचा शोध लागलेला आहे, व औद्योगिक शिक्षणाचें एक प्रमु[illegible] अंग म्हणजे शास्त्रीय शेतकीचें शिक्षण होय असें लोकमत बनलेलें आहे. तिकडे स्वतंत्र शेतकीचीं किती तरी कॉलेजें व शाळा आहेत.

इंग्लंडमधील व्यापारी व औद्योगिक प्रगति फार प्राचीनकाळापासून झाल्या कारणानें लोक लवकर श्रीमंत होऊन स्वावलंबी झालेले होते व धंद्यांतील व औद्योगिक सुधारणा त्यांनीं आपआपल्या प्रयत्नांनीं घडवून

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आणल्या. त्याला सरकारची प्रत्यक्ष मदत लागली नाहीं. तसेंच इंग्लंडमध्यें जमीनदारी पद्धतीचा सार्वत्रिक प्रघात असल्यामुळें व हे जमीनदार सुशिक्षित व सुखवस्तु असल्यामुळें व त्यांना भांडवलाचीं वगैरे साधनें अनुकूल असल्यामुळें शेतकीची सुधारणाही त्यांनीं आपआपल्या एकट्याच्या प्रयत्नांनीं किंवा संघटित प्रयत्नांनीं घडवून आणली. येथें सुद्धां सरकारच्या प्रत्यक्ष प्रयत्नाची किंवा मदतीची गरज लागली नाहीं. इंग्लंडची बाल्यावस्थेंतलि औद्योगिक प्रगति कायद्याच्या मदतीनें झाली हें निर्विवाद आहे. परंतु एकदां झाड जोमांत व आपल्या भरांत आल्यावर ज्याप्रमाणें त्याला माळ्याच्या काळजीची व देखरेखेची गरज न पडतां तें झाड नैसर्गिक रीतीनेंच फोफावत जातें; व मग रोपाच्या संरक्षणाकरितां माळ्यानें रोपाभोंवतालीं घातलेलं कुंपणच त्या झाडाच्या वाढीला प्रतिबंध करूं लागतें व असें कुंपण काढून टाकावें लागतें, त्याप्रमाणेंच इंग्लंडच्या औद्योगिक वाढीची गोष्ट आहे. त्याच्या बाल्यावस्थेंत इंग्लंडच्या राजांनीं मुत्सद्यांनीं या औद्यौगिक प्रगतीची काळजी घेतली व त्यांच्या संरक्षणाकरितां जकातीचें भलें थोरलें कुंपणही त्या उद्योगधंद्यांसभोंवतीं केलें. परंतु हे उद्योगधंदे एकदां जोमांत आल्यावर त्यांना या काळजीची व या कुंपणाची जरूरी नाहींशी झाली व जकातीरूपी कुंपण काढून टाकून अप्रतिबंध व्यापाराच्या स्वीकारापासून इंग्लंडचा उद्योगवृक्ष फारच फोफावत जाऊन त्याचा प्रचंड विस्तार झाला. या इंग्लंडच्या विशेष परिस्थितीमुळें इंग्लंडमध्यें व्यापार किंवा इतर उद्योगधंद्याची वाढ देशांत आपोआप होते असा दृढ समज झाला व या सार्वत्रिक लोकमताचा परिणाम इंग्लंडशीं अगदीं विसदृश अशी परिस्थिति असणाऱ्या हिंदुस्थाना-संबंधीं अगदीं विपरित झाला. म्हणजे येथें सुधारलेला ब्रिटिश अंमल सुरू झाला तरी उद्योगधंद्यांच्या वाढीचा प्रश्न सरकारनें पुष्कळ काळपर्यंत हातीं घेतला नाहीं. कारण हें काम सरकारच्या कर्तव्यमर्यादेमध्यें येत नाहीं; असा इंग्लंडमधील अनुभवावरून ब्रिटिश मुत्सद्यांचा समज झालेला होता.

या कारणांमुळें व इतर कारणांमुळें हिंदुस्थानांत हिंदुस्थान सरकारचें लक्ष या गोष्टीकडे फारा दिवसांनीं लागलें. परंतु 'अकरणान्मंदकरणं श्रेयः' या न्यायानें उशीरानें कां होईना परंतु हिंदुस्थानसरकारचें लक्ष उद्योग-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धंद्याच्या वाढीकडे अलीकडे लागलें आहे, ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे. हिंदुस्थानचा अमेरिकेप्रमाणें अत्यंत मोठा धंदा शेतकी असल्यामुळें शेतकीच्या शिक्षणाची सोय या गेल्या सातआठ वर्षांत विशेष तऱ्हेनें होऊं लागली आहे. पुसा येथें एक सर्व हिंदुस्थानाकरितां प्रयोगशाळा व फार मोठें कॉलेज सरकारनें काढलें आहे. त्याचे खालोखाल पुण्याचें शेतकी कॉलेज होत आहे. तसेंच पुष्कळ ठिकाणीं लहान लहान प्रयोगक्षेत्रें निर्माण झालीं आहेत, त्यांमध्यें हिंदुस्थानांतील गहूं, कापुस, तंबाखू, चहा वगैरे विशेष प्रकारच्या मालाची सुधारणा करण्याचे प्रयोग चालू आहेत. तसेंच शेतकऱ्यांमध्यें शेतकीचें हें नवें ज्ञान त्यांच्याच भाषेंत त्यांना देण्याची तजवीजही सरकार करीत आहे. याला लोकनायकांचीही सहकारिता पाहिजे व अशी सहकारिता ठिकठिकाणीं मिळतही आहे. इतर धंद्यांच्याही औद्योगिक शिक्षणाची सोय थोडीबहुत होऊं लागली आहे. या बाबतींत कै० टाटाशेटजींची शोधशाळाही एक हिंदुस्थानांत अपूर्व संस्था निर्माण होत आहे यांत शंका नाहीं, व ही संस्था उत्तम तऱ्हेनें चालून त्यांतून शिकलेले पदवीधर बाहेर पडूं लागले ह्मणजे त्यांचा देशांतील उद्योगधंद्यांवर सुपरिणाम झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. याप्रमाणें हिंदुस्थानांत आतां या प्रश्नाबद्दल थोडीशी जागृति झाली आहे ही शुभसूचक गोष्ट आहे. इतर सुधारलेल्या देशांच्या मानानें हिंदुस्थान अगदींच मागें आहे हें मात्र विसरतां कामा नये.

परंतु या सर्व शिक्षणाचा देशांत प्रसार होण्यास प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें व मोफत केलें पाहिजे हें निर्विवाद आहे. सरकार परकी असल्यामुळें लोकांवर सक्ति करण्यास त्यांना भय वाटतें. तेव्हां या बाबतींत लोकनायकांनीं पुढाकार घेऊन सरकारचे हात दृढ केले पाहिजेत की लोकशिक्षणाचा प्रश्न सरकारच्या डोळ्यापुढें वारंवार आणून शिक्षणप्रसार हल्लीं मंदगतीनें चालला आहे त्यापेक्षां पुष्कळ वेगानें होईल अशा तऱ्हेची खटपट करणें व सरकारकडून हें करवून घेणें हें सुशिक्षितांचें काम आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्थशास्त्राचीं मूलतत्त्वें.

पुस्तक तिसरें.

भाग १ ला.

वांटणी.

दुसऱ्या पुस्तकांत संपत्तीची उत्पत्ति व तिचें स्वरूप आणि नियम यांचा विचार झाला. आतां अर्थशास्त्रांतील " संपत्तीची वांटणी " या विषयाचा या भागांत ऊहापोह करावयाचा आहे. संपत्तीची 'उत्पत्ति' संपत्तीची 'वांटणी' व संपत्तीचा 'विनिमय' असे अर्थशास्त्राचे तीन भाग करण्याचा जो सांप्रदाय आहे तो विवेचनाच्या सोईसाठीं पडलेला आहे. वास्तविक हे भाग अगदीं परस्पर संलग्न आहेत; इतकेंच नाहीं तर परस्परावलंबीही आहेत, हें या ग्रंथाच्या प्रास्ताविक पुस्तकांत दाखविलेंच आहे. हे भाग सोईसाठींच केलेले असल्यामुळें पुष्कळ अर्थशास्त्रज्ञांच्या विवेचन पद्धतींत फरक दिसून येतो. कांहीं अर्थशास्त्रकार विनिमयाचा विषय आधीं विवेचनास घेऊन मग वांटणीचा घेतात; कांहींजण तर 'वांटणी'चा अन्तर्भाव 'विनिमयांत' करतात. कारण हे असें ह्मणतात कीं, हल्लीं सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्यें संपत्तीची वांटणी विनिमयानेंच फक्त होते. मजूरदार आपल्या श्रमाबद्दल कांहीं तरी मोबदला घेऊन तो दुसऱ्यास विकत देतो. जमीनदार आपली जमीन भाडें घेऊन कसणारास देतो. सारांश, ज्याच्याजवळ संपत्ति किंवा संपत्तीस लागणारें एखादें साधन आहे तो ती संपत्ति किंवा तें साधन अदलाबदलीनें दुसऱ्यास देऊन आपल्यास लागणारी संपत्ति अगर साधन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पैदा करतो. एखाद्या देशांत जें धान्य किंवा दुसरी एखादी संपत्ति उत्प होते तिची देशांतील लोकांमध्यें वांटणी अदलाबदलीनेंच होते. यावरू वांटणीचे स्वतंत्र असे नियम नाहींत व म्हणून वांटणीचा विचार 'सं त्तीच्या अदलाबदलींच्या' प्रकरणांतच करणें योग्य आहे. जे ग्रंथका 'वांटणी'ला स्वतंत्र स्वरूप देत नाहींत त्यांची विचारसरणी वरील प्रकार-ची असते. परंतु खालील विवेचनावरून वांटणीचें निराळें स्वरूप आहे त्याचे नियमही विचार करण्यासारखे आहेत व त्या नियमांचें महत्त्व उत्पत्तीच्या नियमांप्रमाणेंच असून समाजांत संपत्तीची वांटणी होण्या नियम समाजांतील संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या पद्धतीवर पुष्कळ अंशीं अवलंबू आहेत असें दिसून येईल. प्रथमतः वांटणी ह्मणजे काय व या प्रश्ना मुळाशीं कोणत्या सामाजिक संस्था व कल्पना आहेत याचा विचार क अवश्य आहे. ह्मणजे वांटणीच्या सामान्य सिद्धांताचें व नियमांचें स्वरू व महत्त्व हें चांगल्या तऱ्हेनें दृग्गोचर होईल.

ज्या वेळीं मनुष्य अगदीं रानटी स्थितींत असून आपल्या गरजा आपल्या एकट्याच्याच श्रमानें भागवीत असतो त्यावेळीं संपत्ति म्हणण्या-सारखी तयार नसते व तिच्या वांटणीचा प्रश्नच उद्भवूं शकत नाहीं. सं त्तीचा उत्पादक एकटाच असतो व तिचा तो एकटाच उपभोक्ताही असतो म्हणजे या काळांत प्रत्येक मनुष्य हा एका दृष्टीनें पशूप्रमाणें स्वयंसिद्ध स्वयंपूर्ण प्राणि असतो. परंतु जेव्हां श्रमविभागाचें तत्त्व अमलांत येऊ एक मनुष्य एकाच जातीच्या वस्तु करण्यांत आपलें श्रम-सर्वस्व अ करतो व आपल्या इतर गरजा दुसऱ्याच्या श्रमाच्या फलापासून भागवि-ण्याची अपेक्षा करतो; तसेंच जेव्हां एक वस्तु करण्यास पुष्कळ साधनें व पुष्कळांचे श्रम लागूं लागतात तेव्हां संपत्तीच्या वांटणीचा प्र वतो. कारण प्रत्येकाच्या श्रमाच्या मानानें किंवा संपत्तीचीं साधनें पु ण्याच्या मानानें त्याला त्या संपत्तीचा वांटा मिळाला पाहिजे हें उ आहे. शेतांत जें उत्पन्न पिकतें तें जमिनीचा मालक शेतीच्या औतां व इतर साधनांचा मालक म्हणजे कसणारें कूळ व शेतांवर हंगामी का करणारे मजूर या तिघांच्या श्रमाचें फळ होय. तेव्हां शेतांतील उत्पन्ना तीन वांटे झाले पाहिजेत हें उघड आहे. हे वांटे कोणत्या प्रमाणानें व्हा याचे याबद्दल निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळी पद्धति अंमलांत असे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परंतु यथ वांटणीचा प्रश्न उद्भवतो हें निर्विवाद आहे. तेव्हां देशांत पिकणाऱ्या संपत्तीची वांटणी समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांमध्यें कशी व कोणत्या नियमांनीं होते याचा या पुस्तकांत निर्णय करावयाचा आहे. परंतु या वांटणीच्या प्रश्नाशीं खासगी मालकी अगर स्वत्त्व या कल्पनेचा अत्यंत निकट संबंध आहे हें सहज ध्यानांत येईल. कारण प्रत्येक मनुष्य आपापल्या गरजा आपल्या एकट्याच्या श्रमानें पुरवीत असतांना ज्याप्रमाणें वांटणीचा प्रश्न निघत नाहीं. त्याप्रमाणें जेथें खासगी स्वामित्वाची कल्पना नाहीं, तेथेंही वांटणी अगर वांटणीचे नियम हा प्रश्न उद्भवत नाहीं. एखाद्या कुटुंबामध्यें पुष्कळजण मिळवते असले तरी ते आपली सर्व मिळकत एकत्र करतात व सर्व कुटुंबाच्या माणसांच्या गरजा भागविण्याकरितां त्याचा व्यय करतात. अशा संयुक्त कुटुंबांत अमक्याची वांटणी अमुक असा प्रश्न कोणी काढीत नाहींत. कारण कुटुंबामध्यें प्रत्येक व्यक्तीला खासगी स्वामित्व नसतें. सर्व मिळकत संयुक्तकुटुंबाची समजली जाते. परंतु तेच निरनिराळे गृहस्थ जेव्हां एकत्र भांडवलावर एखादा धंदा करतात तेव्हां नफ्यामध्यें वांटणीचा प्रश्न येतो व प्रत्येकाच्या भांडवलाच्या हिस्सेरशीनें प्रत्येकास नफ्याचा वांटा मिळतो. यावरून जेथ श्रमविभागाचें तत्त्व अंमलांत आलेलें नसेल किंवा जेथें समाईक स्वामित्वाचीच कल्पना रूढ असेल अशा ठिकाणीं वांटणीचा प्रश्न निघत नाहीं खरा. तरी पण प्रत्येक समाजांत थोड्याबहुत प्रमाणावर श्रमविभागाचें तत्त्व अंमलांत असतेंच व खासगी स्वामित्वाची कल्पनाही थोड्या फार प्रमाणानें अस्तित्वांत आलेली असते, यामुळेंच प्रत्येक समाजांत संपत्तीच्या वांटणीचा प्रश्न उद्भवतो. तेव्हां समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांमध्यें संपत्तीची वांटणी कशी होते व त्या वांटणीचे सामान्य नियम काय, हें आपल्यास या पुस्तकांत ठरवावयाचें आहे.

परंतु संपत्तीच्या उत्पत्तीचे नियम व संपत्तीच्या वांटणीचे नियम यांमध्यें फार मोठा भेद आहे असें मिल्लनें आपल्या ग्रंथाच्या या भागांत प्रतिपादन केलें आहे. या फरकाचें त्याला किती महत्त्व वाटत असे याची साक्ष त्याच्या आत्मचरित्रावरून येते. या चरित्रांत या नियमांमधील फरकाचा बोध हा एक आपला मोठा सामाजिक शोध होता असें त्यानें म्हटलें आहे. तेव्हां प्रथमतः या मताचा विचार करणें जरूर आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मिल्लच्या मतें संपत्तीच्या उत्पत्तीचे नियम हे नैसर्गिक सृष्टिनियमाच्या जातीचे आहेत. ह्मणजे त्यामध्यें मानवी कृतीनें ह्मणण्यासारखा फरक करतां येण्याजोगा नाहीं. जमिनीच्या उतरत्या पैदाशीचा नियम, संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं नैसर्गिक साधनें, शास्त्रीय ज्ञान व शोध वगैरे गोष्टी मनुष्याच्या हातच्या नाहींत. यामुळें मनुष्याला आपल्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तेव्हां संपत्तीची वाढ हवी तशी करतां येणें अशक्य आहे. ह्मणजे उत्पत्तीचे नियम हे मानवीशक्तीबाहेरील सृष्टिनियमांसारखे आहेत. परंतु संपत्तीच्या वांटणीचे नियम हे मनुष्यकृत व समाजकृत आहेत. एकदां संपत्ति उत्पन्न झाली ह्मणजे तिची वांटणी अगर हिस्सेरशी रूढीनें किंवा सरकारी कायद्यानें हवी तशी करतां येईल. अर्थात् संपत्तीच्या वांटणीचे नियम त्रिकालाबाधित सृष्टिनियमाच्या जातीचे नाहींत; त्यांमध्यें समाजाला व सरकारला पाहिजे तसा फरक करतां येण्यासारखा आहे. तेव्हां संपत्तीच्या वांटणीचे नियम सर्व समाजास सर्व काळीं सारखेच लागू असतात असें नाहीं. तर ते पुष्कळ अंशीं रूढीवर व समाजाच्या कायद्यावर अवलंबून असतात. यामुळें या नियमांत जर कोठें असमता किंवा अन्याय असेल तर तो नाहींसा करण्याचा अधिकार समाजास व सरकारास आहे, असें **मिल्ल**चें ह्मणणें आहे.

तेव्हां संपत्तीच्या उत्पत्तीचे नियम नैसर्गिक असल्यामुळें संपत्तीचा उत्पत्तीच्या बाबतींत सरकारनें ढवळाढवळ करून संपत्ति वाढविणें शक्य नाहीं म्हणून उद्योगधंद्यांच्या बाबतींत समाजानें तटस्थ राहावें ह्यांत समाजाचें हित आहे; परंतु संपत्तीच्या वांटणीचे नियम हे मुळीं मनुष्यकृतच असल्यामुळें समाजानें त्यांत हात घालून ढवळाढवळ केली तरी हरकत नाहीं असें उत्पत्ति व वांटणी यांमधील भेदावर जोर देऊन ... विण्याचा **मिल्ल**चा हेतू होता. यात्याच्या मतामुळें **मिल्ल**नें सा... पंथाच्या पुष्कळ सुधारणांचें समर्थन केलेलें आहे. संपत्तीच्या वांटणीचे नियम हवे तसे फिरविले तरी संपत्तीच्या उत्पत्तींत फरक पडणार नाहीं, ही गोष्ट **मिल्ल**नें या वादांत गृहीत धरली आहे. या पुस्तकांच्या प्रास्ताविक भागांत वांटणी व उत्पत्ति या परस्परावलंबी गोष्टी आहेत, असें दाखविलें आहे; त्यावरून **मिल्ल**चें म्हणणें सर्वांशीं खरें नाहीं असें दिसून येईल. शिवाय **मिल्ल**च्या या मतानें सरकाराला हवा तो कायदा करून तो अंमलांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

णण्याचें पूर्ण सामर्थ्य आहे असें गृहीत धरलें आहे; परंतु हीही गोष्ट शीं खरी नाहीं. ज्या कायद्याला थोडेंसें तरी लोकमत अनुकूल नाहीं कायदा जरी सरकारनें केला तरी तो मृत कायद्याप्रमाणेंच राहतो सर्व देशांचा अनुभव आहे. तेव्हां सरकारचें सामर्थ्यही या बाबतींत दित आहे हें विसरतां कामा नये. परंतु संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या नियमांपेक्षां त्तीच्या वांटणीच्या नियमांमध्यें थोडाफार फरक करतां येण्यासारखा सतो, ही गोष्ट निर्विवाद आहे व यामुळें संपत्तीच्या वांटणीसंबंधानें निर-राळ्या समाजांत भिन्न भिन्न स्थिति दिसून येते. हा फरक विशेषतः शेत-कीच्या उत्पन्नाच्या बाबतींत विशेष तऱ्हेनें दृष्टोत्पत्तीस येतो. ह्मणून पुस्तकांत आपल्याला शेतकींतील निरनिराळ्या वांटणींच्या द्धतींचें वर्णन करावें लागणार आहे. प्रथमतः औद्योगिक बाबतींत सुधारलेल्या देशांमध्यें संपत्तीची वांटणी कोणत्या नियमांनुसार होते पहावयाचें आहे. हें पहाण्याकरितां वांटणीच्या मुळाशीं तत्त्वें गृहीत धरलीं आहेत, याचें थोडक्यांत विवेचन केलें पाहिजे. सुधारलेल्या देशांत ही संपत्तीची वांटणी विशिष्ट रूढी अगर कायदे यांनीं होत नसून ती एकप्रकारें अगदीं स्वाभाविक तऱ्हेनें होते व ती स्वाभा-विक तऱ्हा म्हणजे संपत्तीच्या उत्पत्तीला कारणीभूत होणारे जे जे समाज-तील वर्ग त्या त्या वर्गांमध्यें प्रथमतः वांटणी होणें ही होय. हे वर्ग चार आहेत, असें मागल्या पुस्तकांत सांगितलें आहे. एक जमीन व इतर नैसर्गिक साधनें यांच्या मालकांचा वर्ग; दुसरा मजुरांचा वर्ग; तिसरा भांडवलवाल्यांचा वर्ग व शेवटचा कारखानदारांचा वर्ग. प्रत्येक प्रका-च्या संपत्तीच्या उत्पत्तीला या चार वर्गांच्या मालकीच्या साधनांचें एकी-करण व्हावें लागतें व संपत्तीच्या उत्पत्तीस केलेल्या मदतीबद्दल त्यांना मोबदला द्यावा लागतो व या मोबदल्याला या वर्गाचें उत्पन्न ह्मण-तात. मालकवर्गाला भाड्याचे रूपानें उत्पन्न मिळतें, मजुरांना मजुरीच्या रूपानें उत्पन्न मिळतें, भांडवलवाल्यांना व्याजाच्या रूपानें उत्पन्न मिळतें व शेवटीं कारखानदारांना नफ्याच्या रूपानें उत्पन्न मिळतें. तेव्हां भाड, मजुरी, व्याज व नफा हे समाजांतलि उत्पन्नाचे चार मुख्य प्रकार झाले, किंवा संपत्तीचे हे मुख्य चार वांटे झाले. या प्रत्येकाचें स्वरूप काय व त्याचे नियम काय यांचें या पुस्तकांत प्रथमतः निरूपण करावयाचें आहे. नंतर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शेतीचें उत्पन्न ही एक महत्त्वाची उत्पन्नाची बाब असल्यामुळें धान्याच्या निरनिराळ्या पद्धतीच विवेचन करणें इष्ट आहे. त्याच हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचें निरूपण क विचार आहे. पुढें वर निर्दिष्ट केलेल्या संपत्तीच्या वांटणीच्या कशी असमता उत्पन्न होते व त्यामुळें संपत्तीच्या वाढीबरोबर समाजां बहुजनसमाजाची सांपत्तिक स्थिति त्या मानानें कां सुधारत नाहीं सुधारण्यास कोण कोणते उपाय योजण्यांत अगर सुचविण्यांत आहेत त्याचा विचार करणें इष्ट होईल. हे उपाय दोन प्रकारचे एक स्वावलंबनपर व दुसरे सामाजिक पंथानें सुचविलेले. साम पंथानें सुचविलेल्या उपायांचा विचार करण्यापूर्वी या पंथाचा साद्य एका भागांत देण्याचा विचार केला आहे व शेवटीं या दोन्ही उपा शक्याशक्यतेबद्दल विवरण करून हें पुस्तक संपवावयाचें आहे.

भाग दुसरा.

वांटणीच्या मुळाशीं असलेल्या कल्पना व संस्था.

संपत्तीच्या वांटणीच्या मुळाशीं असलेली पहिली कल्पना खासगी स्वामित्वाची कल्पना होय, हें पहिल्या भागांत सांगितलेंच खासगी स्वामित्व ह्मणजे काय, हें स्वामित्व समाजांत केव्हां व उत्पन्न झालें; त्यामध्यें कोणकोणत्या हक्कांचा समावेश होतो, वगैरे संबंधाचे बरेच प्रश्न आहेत. परंतु या कल्पनेचा साकल्येंकरून करणें हें खरोखरी कायदेशास्त्राचें काम आहे. येथें आपल्याला चा फक्त अर्थशास्त्रदृष्ट्या विचार करावयाचा आहे.

कोणत्याही वस्तूवर एखाद्याचें स्वामित्व आहे ह्मणजे काय? त्या वस्तूचा कोणताही उपयोग करण्याचा, ती उपभोगण्याचा, ती ण्याचा अगर देण्याचा व आपल्या पश्चात् तिची विल्हेवाट लाव हक्क त्या माणसास आहे. ह्मणजे उपयोग, उपभोग, हयातींत व म

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तर विल्हेवाट इतक्या गोष्टींचे हक्क स्वामित्व या कल्पनेंत अन्तर्भूत झालेले आहेत. हा झाला स्वामित्व किंवा मालकी या कल्पनेंतील अर्थ. परंतु कल्पना अर्थशास्त्रांतील कांहीं तत्त्वांवर बसविलेली आहे, त्या तत्त्वाचा यांत येथें विचार केला पाहिजे.

या कल्पनेंतील पहिलें तत्त्व हें कीं, प्रत्येक मनुष्याला आपल्या निढळाच्या घामानें मिळविलेल्या वस्तूचा उपभोग घेण्याचा हक्क आहे. आपल्या श्रमाचें जें फळ तें आपलें आहे त्यावर आपला अनन्य सामान्य हक्क आहे हें पहिलें अर्थशास्त्रांतील तत्त्व होय. हें तत्त्व पूर्णपणें अर्वाचीन काळांतच सर्वमान्य झालें आहे. गुलामगिरीच्या काळांत गुलामांना आपल्या श्रमाच्या फळावर आपला हक्क सांगतां येत नसे. गुलामाच्या श्रमापासून उत्पन्न झालेल्या वस्तूंवर गुलामाच्या मालकांचा सर्वस्वी हक्क असे. अगदीं रानटी स्थितींत 'बळी तो कान पिळी' हाच न्याय होता. त्या स्थितींत आपण मिळविलेल्या वस्तूचा आपण उपभोग घेऊं अशी खास खात्री नसे, ही गोष्ट सर्वांनाच अनिष्ट आहे अशी जाणीव उत्पन्न होऊन नैसर्गिक स्थितींतील मनुष्यांनीं समाज व सरकार हीं अस्तित्वांत आणिलीं व प्रत्यक मनुष्यानें आपल्या श्रमानें उत्पन्न केलेलें फळ त्याला उपभोगितां यावें अशी तजवीज व्हावी, अशा बुद्धीनें या दोन संस्था मनुष्यांनीं निर्माण केल्या. तेव्हां आपल्या श्रमाचें फळ आपणांस उपभोगितां यावें या हक्काच्या तत्त्वाचा सांभाळ करणें याच करितां सरकार अस्तित्वांत आलें व या मानवी हक्काला सुरक्षितपणा आणणें हें सरकारचें एक मुख्य कर्तव्य आहे, असें सर्व सुधारलेलीं राष्ट्रें समजतात. कारण अशी खात्री असल्याशिवाय मनुष्याचे हातून श्रम होणारच नाहींत. याच खासगी स्वामित्वाला व कल्पनेला पुष्कळ अर्थशास्त्रकारांनीं रानाचें नंदनवन बनविणारी जादूची कांडी ह्मटलें आहे. कोणत्याही मनुष्याला आपल्या श्रमानें मिळविलेल्या वस्तू आपल्याला मिळतील अशी खात्री असली ह्मणजे तो आपलें श्रमसर्वस्व संपत्ति मिळविण्यांत खर्च करतो. व त्या योगानें देशांत संपत्तीची वाढ जारीनें होते. स्वामित्वाच्या कल्पनेचें अर्थशास्त्रदृष्ट्या जें इतकें महत्त्व आहे तें या मानवी स्वभावामुळेंच होय.

खासगी स्वामित्वाच्या कल्पनेंत असलेलें दुसरें तत्त्व असें आहे. दुसऱ्यांशीं करार करून मिळविलेल्या वस्तूंवर आपला हक्क आहे. ज्या-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रमाणें स्वकष्टार्जित वस्तूंवर आपला स्वामित्वाचा हक्क चालतो त्या ज्या वस्तु आपण आपल्या स्वतःच्या श्रमानें उत्पन्न केल्या नाहींत ज्या आपल्याला दुसऱ्यांशीं करार करून मिळालेल्या आहेत त्यां आपला सारखाच हक्क आहे. ह्मणजे करार करणें हाही एक श्रमा प्रकार आहे; व प्रत्येक सरकारानें कराराच्या शर्ती व्यक्तीस पाळाव लावल्या पाहिजेत. ज्याप्रमाणें जीवित व मालमत्ता यांचें संरक्षण हें सरकारचें काम आहे, त्याचप्रमाणें व्यक्तीकडून करारपालन घेणें हेंही एक सरकारचें काम आहे. ही कल्पनाही हळूहळू वाढत आ आहे. कोणत्या प्रकारचे करार कायदेशीर समजले जातात व अनीतिवर्धक किंवा समाजविघातक म्हणून बेकायदेशीर गणले ज वगैरे गोष्टींचा सविस्तर विचार कायदेशास्त्रांत केला जातो. त्याचा विस्तार करण्याचें प्रयोजन नाहीं.

स्वामित्वाच्या कल्पनेंतील तिसरें तत्त्व ह्मणजे प्रत्येक म आपल्या शिलकेचा फायदा घेण्याचा हक्क आहे. आपण मिळ संपत्ति शिल्लक टाकणें हें एक श्रमाचें फळच आहे. व या फळाच फायदा घेणें हा एक मनुष्याचा हक्क आहे. हें तत्त्व ह्मणजे पहिल्या चाच एक भाग होय, तेव्हां त्याचें विशेष विवेचन करण्याची जरूरी

स्वामित्वाच्या कल्पनेंतलि चवथें तत्त्व ह्मणजे ज्या वस्तूवर अ अव्याहत ताबा आहे तिचें स्वामित्व आपल्याकडे येतें, हें तत्त्व अर्थशास्त्रीय नाहीं. तर तें एक कायद्याचें तत्त्व आहे व म्हणून येथें ऊहापोह करण्याची जरूरी नाहीं.

अर्थशास्त्रदृष्ट्या श्रम, करार व शिल्लक हीं तीन स्वामित्वाचीं होत व खासगी स्वामित्व किंवा खासगी मालकी या संस्थेचें तीन अंगांवरच अवलंबून आहे. स्वामित्वाचीं हीं अंगें झालीं तर मनुष्याच्या हातून संपत्ति उत्पन्न होण्याचेंच बंद पडे मानवीश्रमाचा एक मोठा आधारस्तंभ नाहींसा होईल. परंतु पश्चात् आपल्या मिळकतीची विल्हेवाट करण्याचा हक्कही स्वामि कल्पनेत येतो यांत शंका नाहीं. पूर्वकाळीं हा हक्क व्यक्तीस नव्हता. त्या काळीं मिळकत ही कुटुंबाची समजली जात असे व एक मनुष्य म्हणजे ती मिळकत कुटुंबांतील दुसऱ्या कर्त्या पुरुषाच्या ताब्यां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्थानांत संयुक्तकुटुंबाच्या कल्पनेंत याच गोष्टीचा समावेश झालेला संयुक्तकुटुंबांतील पुरुषास आपल्या पश्चात् आपल्या मिळकतीची वाट लावण्याचा हक्क नाहीं. स्वकष्टार्जित मिळकतीवर आपलें पूर्ण त्र आहे व या स्वामित्वामध्यें मिळकतीची हवी ती विल्हेवाट कर- अधिकार येतो ही कल्पना आपल्या इकडे नवीन आहे. परंतु ल्या पश्चात् आपल्या इष्टेटीची मृत्युपत्रानें विल्हेवाट करण्याचा हक्क सर्व लेल्या समाजांत मानला जातो. व मनुष्य मृत्युपत्र न करतां वार- त्याचा हक्क त्याच्या जवळच्या नातेवाइकांस जातो. हा जो वडि- र्जित मिळकतीवर हक्क आहे तो मर्यादित केला तरी स्वामित्वाच्या लेला बाध येत नाहीं. तेव्हां हा हक्क मर्यादित करणें किंवा वडिलो- र्जित मिळकतीवर मोठा कर बसविणें ही सरकारला एक मोठी उत्पन्नाची आहे व तिचा जास्त जास्त प्रमाणावर उपयोग करण्यास हरकत नाहीं; ष्टि अर्थशास्त्रदृष्ट्या वावगी नाहीं असें पुष्कळ अर्थशास्त्रकारांनीं मत दिलेलें आहे व हल्लींच्या सुधारलेल्या पुष्कळ राष्ट्रांमध्यें हा मर्यादित करण्याकडे प्रवृत्ति दिसून येते. सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्यें वांट- च्या नियमांच्या मुळाशीं असलेल्या स्वामित्वाच्या संस्थेचा येथपर्यंत र झाला.

अर्वाचीन काळच्या वांटणीच्या नियमांच्या मुळाशीं असलेलें दुसरें म्हणजे चढाओढीचें होय. हें तत्त्व सर्व देशांत व सर्व ठिकाणीं व ना लागू होतें असें नाहीं; उलट हें अगदीं अर्वाचीन तत्त्व आहे. अजून- पुष्कळ गोष्टींमध्यें संपत्तीची वांटणी ही रूढीनें ठरलेली किंवा कायद्यानें ठरलेली असते. उदाहरणार्थ, जमिनीचें भाडें किंवा शेतकीच्या उत्पन्नाची वांटणी अजून पुष्कळ देशांत रूढीनें ठरलेली आहे; जमिनीच्या माल- उत्पन्नाचा कितवा हिस्सा घ्यावा, जमीन करणारानें कितवा घ्यावा ही पुष्कळ ठिकाणीं देशाचारावर अवलंबून आहे असें दिसून येतें; व या पुस्तकाच्या पुढील एका भागांत निरनिराळ्या देशांत व हिंदुस्थानांत प्रचलित असलेल्या जमीनधाऱ्याच्या निरनिराळ्या पद्धतींचें वर्णन करावयाचें आहे. तेथें या रूढीची विविधता दिसून येईल. परंतु औद्योगिक बाबींत पुढार- लेल्या देशांत रूढीचें प्राबल्य कमी होऊन चढाओढीच्या तत्त्वाला महत्त्व आलेलें आहे व संपत्तीची वांटणी समाजाच्या निरनिराळ्या वर्गांत सुधार-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लेल्या देशांत चढाओढीच्या तत्त्वावर होऊं लागली आहे. हल्लींच्या का
निव्वळ रूढीकडे पाहून कोणीच चालत नाहीं. प्रत्येक मनुष्य आपल्या
जितका जास्त वांटा मिळेल तितका मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. त्या
हल्लींच्या काळीं समाजाच्या निरनिराळ्या वर्गांमध्यें राष्ट्रीय संपत्तीचा
मिळण्याकरितां सारखी धडपड चालू आहे व या परस्पर चढाओढीनें प्रत्ये
वर्गाच्या वांटणीचा अंश ठरला जात आहे.

ही चढाओढ म्हणजे प्राणिशास्त्रांतील जीवनार्थ-कलहाचें
होय. व्यापारधंद्यांमध्यें प्रत्येक कारखानदारांमध्यें चढाओढ असते. आ
माल होतां होईल तितका स्वस्त करून आपल्याकडे गिऱ्हाइकी ओढण्या
कारखानदाराचा प्रयत्न चालू असतो. वांटणीच्या बाबतींतही समाजां
निरनिराळ्या धनोत्पादक वर्गांमध्यें चढाओढ सारखी चालू असते. ज
दार लोकांची जितकें जास्त भाडें कुळांकडून मिळेल तितकें काढण्या
कुळांशीं चढाओढ चाललेली असते. कारखानदार मजूर जितक्या
वेतनानें मिळेल तितक्या कमी वेतनावर ठेवावयास पहात असतो.
सुधारलेल्या देशांत व्यक्तिव्यक्तीची चढाओढ जाऊन तेथें समाईक
ओढ सुरू झाली आहे. मजुरी कमी करण्याकरितां व आपला नफा वा
ण्याकरितां कारखादार आपले संघ करूं लागले तर उलट आपली म
कमी न होऊं देण्याकरितां व ती वाढवून घेण्याकरितां मजुरांचे संघ
लागले आहेत. या संघांचा मजुरीवर काय परिणाम झालेला आहे य
आपल्याला पुढें विचार करावयाचा आहे.

तेव्हां ज्या ठिकाणीं खासगी मालकीची संस्था पूर्ण अमलांत आ
ली आहे व जेथें सर्व व्यवहार रूढीच्या किंवा कायद्याच्या तत्त्वा
चालतां पूर्ण चढाओढीच्या तत्त्वावर चालतात अशा सुधारलेल्या दे
संपत्तीची वांटणी कोणत्या नियमांनीं होते हें प्रथमतः पाहिलें पा
येथें आपल्याला समाजांतील व्यक्तींचा व्यक्तिशः विचार करावयाचा
ज्याप्रमाणें संपत्तीच्या 'उत्पत्ति' या पुस्तकांत आपण संपत्तीच्या वि
कारणांचा विचार न करतां सामान्य सामाजिक कारणांचा विचार
त्याचप्रमाणें वांटणीचाही सामाजिक दृष्ट्या विचार करावयाचा आहे.
वांटणीचे प्रश्न उत्पत्तीच्या प्रश्नांशीं अत्यंत संलग्न आहेत असें जें वर
आहे त्याचें कारणही उघड आहे. संपत्तीच्या उत्पत्तीला जितकीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

…आहेत तितक्या साधनांमध्यें किंवा त्या साधनांच्या मालकांमध्यें …त्तीची वांटणी व्हावी हें उघड आहे. आतां देशांतील संपत्तीला कारणें चार आहेत. तीं जमीन, श्रम, भांडवल व योजना; व या चार …ची मालकी असणारे समाजांत चार वर्ग असतात, ते मजूर, …र, भांडवलवाला व कारखानदार हे होत. या चार प्रमुखवर्गी… …पत्तीची मुख्यतः वांटणी होते व याच वर्गांपासून समाजांतील इतर …संपत्तीचा वांटा मिळतो. संपत्तीच्या वाढीस कारणीभूत होणारीं …वस्था हिलाही संपत्तीचा एक वांटा मिळतो, परंतु सुधारलेल्या …तो कराच्या रूपानें मिळतो, व या करांच्या तत्त्वांच्या व सरकारच्या …चा विचार या ग्रंथाच्या पांचव्या पुस्तकांत स्वतंत्रपणें करावयाचा तेव्हां या ठिकाणीं आपल्याला संपत्तीच्या चार हिश्शांचा मुख्यतः …करावयाचा राहिला. ते हिस्से अगर वांटे ह्मणजे भाडें, मजुरी, …नफा हे होत. आतां प्रत्येक वांट्याच्या स्वरूपाचें व त्याच्या क्रमशः विवेचन पुढील चार भागांत करावयाचें आहे.

भाग तिसरा.

भाडें अगर खंड.

…मान्य व्यवहारांत भाडें हा शब्द फार व्यापक अर्थानें वापरला … द…त्याही स्थावर व जंगम वस्तूची मालकी असलेला मनुष्य …वस्तूचा नियतकालिक उपयोग दुसऱ्यास करण्यास देतो तेव्हां …वस्तूबद्दल भाडें घेतो. उदाहरणार्थः–घरवाला आपल्या घराबद्दल …पासून भाडें घेतो. टांगा किंवा गाडी यांच्या मालकास त्याच्या …व गाडींतून प्रवास करण्याबद्दल प्रवासी जें देतो त्यालाही भाडेंच …. तसेंच जंगम वस्तु–भांडींकुंडीं, चटया, सतरंज्या, गालिचे, टेबलें, …वगैरे हजारों जिन्नस भाड्यानें बाजारांत मिळतात. तेव्हां भाडें हें …च्या वस्तूंबद्दल नियतकालिक उपयोगाकरितां दिलेला मोबदला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होय व ज्याप्रमाणें सर्व व्यवहारांत विक्री व खरेदी व किंमती ही गोष्ट अत्यंत व्यापक आहे त्याचप्रमाणें भाड्याची गोष्टही व्यापक आहे. परंतु अर्थशास्त्रांत भाडें हा शब्द इतक्या व्यापक अर्थानें वा नाहीं तर तो फार संकुचित अर्थानें वापरतात. जमीनदारास जमिनी स्वाभाविक व अनश्वर सुपीकतेबद्दल जो पैशाच्या रूपानें मोबदला मि तें भाडें; इतक्याच अर्थानें हा शब्द येथें वापरला आहे. यालाच खंड मक्ता म्हणतात, असा संकुचित अर्थ घेतला म्हणजे एका संलग्न विषयाचा अन्तर्भाव या शब्दांत होतो. प्रत्येक देशामध्यें जमीनदा एक वर्ग असतो व सुधारलेल्या देशांत जमीनदार अगर जामिनीचे हे जमीन कसणारे शेतकरी नसतात. ह्मणजे श्रमविभागाचें तत्त्व अ येऊन जमिनीचे मालक व शेतकीचा धंदा करणारे असे दोन निरनिरा होतात, व धंदेकरी शेतकरी आपल्या सोईच्या जमिनी मालका भाड्यानें अगर खंडानें घेतात व त्यांची लागवड करतात. तेव्हां दार असा एक स्वतंत्र वर्ग सुधारलेल्या समाजांत अस्तित्वांत येतो वर्गाचें उत्पन्न म्हणजे त्याला मिळणारें भाडें अगर खंड होय. ते हा राष्ट्रीय संपत्तीचा एक निराळा हिस्सा अगर वांटा पडतो व ज मालक व जमीन कसणारे हे जरी एकच असले तरी सुद्धां त्यांना पासून जें उत्पन्न मिळतें त्याचे स्वाभाविक दोन हिस्से पडतात. जमिनीचे मालक ह्मणून मिळणारा हिस्सा, व एक जमी णारे म्हणून मिळणारा हिस्सा. हा दुसरा हिस्सा त्यांच्या श्रमाची मजुरीच होय. तेव्हां प्रत्येक देशांत भाडें ह्मणू त्तीचा एक हिस्सा झालाच पाहिजे. आतां या भागांत या भा स्वरूप कोणत्या प्रमाणानें ठरलें जातें व तें निर्माण हो काय व या भाड्यांच्या नियमांवरून कोणते उपसिद्धांत निष्पन्न विषयांचें विवेचन करावयाचें आहे.

हा विषय अर्थशास्त्रांतील एक अत्यंत वादग्रस्त विषय ‘ भाड्याची उपपत्ति ’ ही प्रथमतः **रिकार्डो** या अर्थशास्त्रज्ञानें काढिली हें या ग्रंथाच्या प्रास्ताविक पुस्तकांत सांगितलेंच आहे काळीं इंग्लंडची सांपत्तिक स्थिति कशी होती; व कोणत्या परिस्थि उपपत्ति उदयास आली हेंही त्या ठिकाणीं दाखविलें आहे. ते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऐतिहासिक अंगाकडे न वळतां प्रथमतः **रिकार्डोच्या** उपपत्ती-कडे वळूं.

“ ज्या देशांत सुपीक व उंची जमीन मुबलक आहे अशा कोणत्याही वसाहतीच्या देशांत तेथील लोकांच्या उपजीविकेकरितां सर्व जमीनी लागवड करण्याची जरूरी नसते व लोकांच्या जवळ तितकें भांडवलही नसतें. अशा स्थितींत जमीन कसणारे लोक सर्वांत सुपीक अशीच जमीन लागवडीस आणतील व या काळीं जमिनीबद्दल भाडें अगर खंड याचा प्रादुर्भावच होणार नाहीं. कारण जोंपर्यंत देशांत फुकट पडलेली सुपीक जमीन आहे व ज्याला वाटेल त्यानें जमीन घेऊन कसावी अशी स्थिति आहे तोंपर्यंत जमिनीच्या उपयोगाकरितां कोणीही भाडें अगर खंड देणार नाहीं. ‘ मागणी व पुरवठा ’ या सामान्य तत्वानुरूप ज्याप्रमाणें अमर्याद प्रमाणांत सांपडणाऱ्या हवा पाणी किंवा सृष्टीच्या इतर देणग्या यांचे भाडें अगर खंड मिळणार नाहीं त्याप्रमाणेंच या काळीं जमिनीच्या उपयोगाबद्दल खंड मिळणार नाहीं. जर देशांतील सर्व जमीन सारखीच सुपीक असती, जर बाजारापासून सर्व जमीन सारख्याच अंतरावर असती, व जर ती संख्येनें अमर्याद असती व गुणामध्यें सारखीच असती तर तिच्या उपयोगाकरितां कोणताही आकार मागतां आला नसता. ह्मणून ज्या अर्थी जमीन ही परिमाणांत अमर्याद नाहीं व गुणांतही समान नाहीं व देशाच्या लोकसंख्येच्या वाढीबरोबर व भरभराटीबरोबर हलकी जमीन लागवडीस आणावी लागते त्या अर्थी जमिनीबद्दल खंड देण्याचें कारण पडतें. समाजाच्या प्रगतीमध्यें दुसऱ्या दर्ज्याची जमीन लागवडीस आल्याबरोबर पहिल्या दर्ज्याच्या जमिनीवर खंड सुरू होतो व त्या खंडाची रक्कमही त्या जमिनीच्या मगदुरांच्या फरकावर अवलंबून असते. ”

या उपपत्तीचा मथितार्थ हा आहे कीं, देशामध्यें निरनिराळ्या मगदुराची जमीन असते व ती बाजारापासून कमी अधिक अंतरावर असते. या दोहों मिळून जमिनीची सुपीकता ठरते. तेव्हां देशामध्यें कमी अधिक सुपीक जमीन असली ह्मणजे जमिनीचें भाडें या कमी अधिक सुपीकतेवर अवलंबून असतें. या खंडाची रक्कम लागवडींत असलेली अगदीं वाईट जमीन-जिला खंड येऊं शकत नाहीं अशी बिनखंडी जमीन-व सुपीक जमीन यांमधील फरकावर अवलंबून आहे. समजा एखाद्या प्रांतांत ४ मगदुराच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जमिनी आहेत. जोंपर्यंत तेथील लोकसंख्येची गरज पहिल्या मगदुराच्या जमिनीवर भागत आहे तोंपर्यंत खंडाचा उदयच होणार नाहीं. परंतु प्रांताची लोकसंख्या वाढली व तिला जास्त धान्य लागूं लागलें असतां जास्त धान्य दुसऱ्या मगदुराच्या जमिनीच्या लागवडीवांचून मिळणार नाहीं. आतां पहिल्या मगदुराची जमीन दर एकरीं खंडीभर भात पिकविते व दुसऱ्या मगदुराची जमीन १५ मण पिकविते असें समजा. लोकसंख्येच्या गरजेमुळें १५ मणांची जमीन तर लागवडीस आलीच पाहिजे. तेव्हां पहिल्या जमिनीला आतां ५ मण खंड येऊं लागेल व दुसऱ्या मगदुराची जमीन ही बिनखंडी जमीन होईल. परंतु समजा कीं प्रांताची लोकसंख्या आणखीही पुढें वाढली. तिच्या उपजीविकेकरितां आणखी धान्य अवश्यक झालें आहे. हें धान्य तिसऱ्या मगदुराच्या जमिनीपासून काढणें अवश्य आहे. परंतु ही जमीन दर एकरीं १० मणच धान्य पिकविते. तेव्हां आतां पहिल्या मगदुराच्या जमिनीचा खंड १० होईल. दुसऱ्या मगदुराची जमीन जी आतां पर्यंत बिनखंडी होती तिला आतां ५ मण खंड येईल. याप्रमाणें लोकसंख्येच्या गरजेवर जमिनीच्या लागवडीचें मान अवलंबून आहे; म्हणजे जसजशी देशांतील लोकसंख्या वाढते तसतशी कमी मगदुराची जमीन लागवडीस आणणें अवश्यक होतें. परंतु उत्तम मगदूराची जमीन असो अथवा अगदीं कमी मगदुराची असो त्या जमिनीचें उत्पन्न एकाच तऱ्हेचें असलें म्हणजे त्याला बाजारांत सारखीच किंमत येते. मात्र कमी दर्ज्याच्या जमिनीच्या मशागतीस खर्च अधिक येतो व बाजारांतील किंमती निदान शेतकऱ्यांस लागणारा खर्च व त्यांची मजुरी बाहेर पडण्याइतकी पाहिजेच; नाहीं तर शेतकरी ती जमीन लागवडीस आणणार नाहीं. ह्मणून बाजारांत जें धान्य येतें त्यापैकीं सर्वांत वाईट जमिनीच्या धान्याला जो खर्च झाला असेल त्या खर्चावरून धान्याची किंमत ठरते. ह्मणजे धान्याची किंमत बिनखंडाच्या जमिनीच्या लागवडीच्या खर्चा इतकी तरी असलीच पाहिजे; तर ती जमीन लागवडीस येईल. या जमिनीला लागवडीच्या धारेवरील जमीन ह्मणतात. लागवडीच्या धारेवरील जमीन ह्मणजे अर्थात् धान्याच्या किंमतीच्या मानानें ज्या जमिनीला लागवडीचा खर्च तितका येतो व ज्या जमिनीबद्दल खंड देतां येत नाहीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अशी जमीन होय. व देशांतील बाकीच्या सर्व जमिनीचा खंड या बिनखंडी जमिनीवरील उत्पन्न व त्या त्या जमिनीचें उत्पन्न यामधील वजाबाकीनें ठरतो.

वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, खंडाच्या या उपपत्तीवरून तीन प्रमेयें निष्पन्न होतात. एक देशांतील जमीन ही उत्तम मगदुरापासून कनिष्ठ मगदूर या क्रमानेंच लागवडीस येते व कमी मगदुराच्या जमिनींची लागवड होण्याचें कारण लोकसंख्येची वाढ हें होय;व त्या संख्येच्या अनुरूप धान्याच्या किंमतीची वाढ हें होय. तेव्हां देशाची लोकसंख्या कायम वाढते. या वाढत्या लोकसंख्येच्या मागणीनें धान्याची किंमत वाढते व धान्याच्या किंमतींतील वाढ कायम राहिली म्हणजे शेतकऱ्यास कमी मगदुराची जमीन लागवडीस आणणें परवडतें. परंतु धान्याची किंमत कमी झाल्यास लागलीच लागवडीच्या धारेवरील जमीन शेतकऱ्यास परवडत नाहींशी होते व ती जमीन तो टाकून देतो व यामुळें बाकीच्या जमिनींचे खंडही कमी होतात. परंतु जेथपर्यंत लोकसंख्या वाढत जात आहे-व सर्व सुव्यवस्थित देशांत लोकसंख्या वाढत जातेच-तेथपर्यंत धान्याच्या किंमती वाढत जातात व धान्याच्या किंमती वाढत चालल्या म्हणजे लागवडीची धार खालीं उतरत येते. व मग जमीनदारांचीं भाडीं म्हणजे खंड वाढत जातात.

या खंडाच्या उपपत्तीपासून **रिकार्डोनें** देशांतील लोकांच्या सांपत्तिक स्थितीबद्दल जीं अनुमानें काढलीं आहेत, त्यावरून त्या उपपत्तीचें त्याला इतकें महत्व कां वाटत असे हें दिसून येईल. कोणत्याही देशाची जशी भरभराट होत जाते तसतशी त्याची लोकसंख्या वाढत जाते व जशी लोकसंख्या वाढत जाते तसतशा धान्याच्या किंमतीही वाढत जातात. व धान्याच्या किंमतीमध्यें कायमची वाढ झाली ह्मणजे देशांतील मजूरजनसमाजाची रहाणी जास्त खर्चाची होते. कारण त्यांच्या गरजांपैकीं अत्यंत अवश्यक गरज जी धान्य ती मिळविण्याकरितां त्याला उत्पन्नाचा बराच भाग खर्च करावा लागतो. देशांतलि बराच मोठा वर्ग केवळ मजुरीवर राहणारा असतो. धान्याच्या किंमतीच्या कायमच्या वाढीनें या वर्गाचे हाल जास्त वाढतात. मात्र या देशाच्या भरभराटीबरोबर जमीनदार लोकांचा खंड सारखा वाढत जातो व त्यांची स्थिति सुधारत जाते.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारण श्रम न करतां त्याचें भाड्याचें अगर खंडाचें उत्पन्न देशाच्या सुस्थि- बरोबर आपोआप वाढत जातें. निवळ लोकसंख्येच्या वाढीनें जी जमीन- दारांची खंडाच्या उत्पन्नाची वाढ होते त्याला **मिल्ल**नें अनुपार्जित असें ह्मटलें आहे व ज्या अर्थी जमीनदारांना ही वाढ त्यांच्या श्रमाखेरीज मिळते, त्या अर्थी तिचा बराचसा वांटा सरकारला मिळणें रास्त आहे कारण लोकसंख्येची वाढ ही सुव्यवस्थित राज्यपद्धतीमुळेंच होते. ते- जमीनदारांच्या या अनुपार्जित वाढीवर जर कोणाचा हक्क असेल तर सरकारचा आहे व म्हणून जामिनीवर कर बसवून ही वाढ सरका- आपल्या उत्पन्नाची एक बाब करावी ह्मणजे प्रत्येक सरकारच्या वाढ- खर्चाला एक आपोआप वाढणारी उत्पन्नाची बाब तयार होऊन साम- जनांवरील कराचें ओझें कमी होईल; अशी **मिल्ल**ची विचारसरणी आ-

वरील विवेचनावरून **रिकार्डो**च्या भाड्याच्या उपपत्तीची ब- चशी कल्पना वाचकांस होईल असें वाटतें. ही उपपत्ति 'उत्पत्ती- पुस्तकांत उतरत्या पैदाशीचा जो एक सिद्धांत सांगितलेला आहे त्या- बसविलेली आहे हें उघड आहे. प्रत्येक देशामध्यें उत्तम सुपीक ज- थोडीच असते व त्या सुपीकतेच्या पराकाष्ठेची मर्यादा संपल्यानंतर उत- पैदाशीच्या नियमास सुरुवात होते असें मागल्या एका भागांत दाखवि- आहे. परंतु **रिकार्डो**नें उतरत्या पैदाशीचा नियम जमिनीस सदा- दाच लागू आहे असें गृहीत धरून त्यावर बसविलेली भाड्याची उप- ही सर्व काळीं व सर्व ठिकाणीं सारखीच लागू आहे असें ठाम ठोकून दिलें. वास्तविकपणें **रिकार्डो**ची उपपत्ति इंग्लंडच्या काळच्या परिस्थितीवरून काढली होती व इंग्लंडपुरती ती स- खरीही होती यांत शंका नाहीं. कारण इंग्लंडमध्यें मोठमोठे आहेत. व ते जमीनदार स्वतः न कसतां खंडानें आपल्या जमिनी शे- देतात व हे शेतकरी म्हणजे चांगले भांडवलवाले लोक असून ते शेत- मध्यें इतर धंद्यांप्रमाणें फायदा मिळविण्याकरितां आपलें भांडवल शेत- घालतात व त्यांच्यामध्यें जमिनीच्या खंडाबद्दल चढाओढ असून सर्व जमि- चा खंड याप्रमाणें चढाओढीनें ठरत असतो व तो खंड बहुतेक **रिकार्डो**- उपपत्तीशीं जुळतो हें खरें आहे. परंतु वर निर्दिष्ट केलेल्या सर्व गोष्टी अस्तित्वांत नाहींत तेथें **रिकार्डो**ची उपपत्ति खोटी ठरते. ही उपपत्ति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इतर देशांतील वस्तुस्थिति यांचा विरोध येऊं लागल्यामुळें **रिकार्डोच्या** उपपत्तीबद्दल पुष्कळ आक्षेप येऊं लागले.

पहिला आक्षेप नवीन वसाहतींतील **कॅरे** या अमेरिकन ग्रंथकारानें घेतला आहे. यानें असें सिद्ध केलें कीं, **रिकार्डोची** उपपत्ति आधीं नवीन वसाहतींना मुळींच लागू पडत नाहीं. कारण **रिकार्डोच्या** उपपत्तीचें एक प्रधान कलम असें आहे कीं, लोकवस्तीच्या वाढीबरोबर कमी मगदुराची जमीन लागवडीस येते ह्मणजे लागवडीची धार खालीं जाते व धान्याचे भाव वाढतात व जमिनीचा खंड वाढतो. परंतु नव्या वसाहतीमध्यें प्रथमतः जी जमीन लागवडीस येते ती किनाऱ्याजवळची हलकी खडकाळ जमीन असते किंवा जिच्या लागवडीला फारसें भांडवल लागत नाहीं अशी जमीन प्रायः लागवडीस येते. म्हणजे वस्तुतः कमी मगदुराची जमीन प्रथमतः लागवडीस येते व जसजशी लोकसंख्या वाढते व लोकांजवळ जास्त जास्त भांडवल जमतें तसतशी आंतील सपाट प्रदेशांतील उंची सुपीक जमीन लागवडीस येते. व याचे योगानें धान्याच्या किंमती लोकसंख्येच्या वाढीबरोबर न वाढतां उलट उतरतात. तेव्हां 'जास्त मगदुराकडून कमी मगदुराकडे' असा जो लागवडीचा क्रम **रिकार्डोनें** दिला आहे तो मुळीं वस्तुस्थितीस धरून नाहीं असा **कॅरेचा** पहिला आक्षेप होता. **रिकार्डोच्या** कैवाऱ्यांनीं लागवडीच्या क्रमाचा मुद्दा इतका महत्वाचा नाहीं व तो जरी खरा नसला तरी त्यानें **रिकार्डोची** उपपत्ति खोटी ठरत नाहीं असा कोटिक्रम लढविला आहे; परंतु **रिकार्डोच्या** ग्रंथांतील जो उतारा आम्हीं वर दिला आहे त्यावरून हा कोटिक्रम वृथा आहे असें ह्मणणें प्राप्त आहे. त्यावरून पाहतां **रिकार्डोला** जमिनीला सुद्धां चढत्या पैदाशीचा नियम काही काळपर्यंत लागू असतो हें तत्व ठाऊक नव्हतें; त्याची समजूत अशी होती कीं, जमिनीला प्रथमपासूनच उतरत्या पैदाशीचा नियम लागू आहे. यामुळें कोणत्याही देशामध्यें सर्वकाळीं देशाच्या भरभराटीबरोबर धान्याचे भाव वाढून मजूरदारांची स्थिति वाईट होत गेलीच पाहिजे असा सार्वत्रिक सिद्धांत त्यानें काढला. परंतु नवीन वसाहतीला हा नियम लागू नाहीं. उलट लोकवस्तीच्या वाढीनें धान्याचे भाव कमी होऊन मजूरदारांची सांपत्तिक स्थिति सुधारत जाते असें वसाहतींचा इति-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हास शिकवितो हें **कॅरेनें** सप्रमाण सिद्ध केलें आहे असें कबूल केलें पाहिजे. **कॅरे**चा दुसरा आक्षेप म्हणजे **रिकार्डो**च्या सर्व उपपत्तीचें मूळच नाहींसें करण्यासारखा आहे. **रिकार्डो**च्या उपपत्तीचें रहस्य ह्मणजे हें कीं, जमिनीचा खंड हा जमिनीच्या स्वाभाविक व अविनाशी अशा शक्तींचा मोबदला होय. भांडवल किंवा श्रम यानें जी जमिनीची शक्ति वाढली असेल व त्याबद्दल जो खंडाचा भाग जमीनदारांस मिळतो तो व्याज व नफा या जातीचाच आहे. परंतु जमिनीच्या ज्या मूळच्या शक्ति आहेत, त्याबद्दलचा मोबदला म्हणजेच अर्थशास्त्रांतील खंड होय. असा खंड देशाच्या सांपत्तिक प्रगतीबरोबर आपोआप वाढत जातो, नफा व व्याज हीं तर देशाच्या भरभराटीबरोबर कमी कमी होत जातात म्हणजे खंडाचें स्वरूप व व्याज आणि नफा यांचें स्वरूप अगदीं एकमेकां विरुद्ध आहे असें ह्मणण्याचा **रिकार्डो**च्या प्रतिपादनाचा अर्थ आहे. **कॅरेनें** अगदीं याच्या उलट प्रतिपादन केलेलें आहे. त्याचें म्हणणें कीं, जमिनीची सुपीकता ही मुळीं भांडवल व श्रम यांचाच सर्वस्वी परिणाम होय. न लागवड केलेली जमीन जरी मूळची सुपीक असली तरी ती रानानें व झाडाझुडुपांनीं अगदीं भरून गेलेली असते व अशी जमीन लागवडीस आणण्यास जितकें भांडवल व जितके श्रम लागतात त्यांचें व्याज जर आकारलें तर असें दिसून येईल कीं, जमिनीचा सर्व खंड हा मूळचें भांडवल व श्रम व लागवडीस लागणारें भांडवल व श्रम या दोहोंच्या व्याजापेक्षां जास्त न येतां कमीच येतो. परंतु **कॅरे**च्या या आक्षेपांत फारसा तथ्यांश नाहीं असें विचारांतीं दिसून येईल. कारण **कॅरेनें** केलेली मोजदाद ही अगदीं भ्रामक आहे. जमिनीची सुपीकता मूळची कशीही उत्पन्न झालेली असो; परंतु सुपीक जमीन व कमी मगदुराची जमीन यांच्या खंडांत पुष्कळ अंतर पडतें व हा खंड देशाच्या वाढीबरोबर नफ्याप्रमाणें किंवा व्याजाप्रमाणें कमी न होतां वाढत जातो; हा अनुभव सार्वत्रिक आहे व तितक्यापुरती **रिकार्डो**ची उपपत्ति सत्यास धरून आहे यांत शंका नाहीं.

रिकार्डोच्या उपपत्तीविरुद्ध आणखी दुसरेही पुष्कळ आक्षेप आहेत, त्याचाही येथें थोडक्यांत विचार करणें अवश्यक आहे. **रिकार्डो**च्या उपपत्तीमध्यें बिनखंडी जमीन देशांत असलीच पाहिजे असा एक मुद्दा आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारण खंड बिनखंडी जमीन व दुसरी जमीन यांच्या उत्पन्नामधील फरकावरच अवलंबून आहे असें उपपत्तींत म्हटलें आहे. यावर आक्षेप असा आहे कीं कोणत्याही देशांत बिनखंडी जमीन कधींही नसते. प्रत्येक मालकीच्या जमिनीला कांहींना कांहीं खंड मिळालाच पाहिजे. म्हणून **रिकार्डोची** उपपत्ति ही खंड या सांपत्तिक गोष्टीची कारणमीमांसा नव्हे, असाही त्याच्या पुढील आक्षेप आहे. या ग्रंथकर्त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें खंड हा उत्पन्न कां होतो, तर जमीन ही खासगत मालकीची गोष्ट आहे व ती मर्यादित आहे, या दोन कारणांनीं खंड उत्पन्न होतो. तेव्हां खंड किंवा भाडें हें खासगत मालकीच्या संस्थेचा परिणाम आहे. जेव्हां एकाच्या मालकीच्या वस्तूचा उपयोग दुसऱ्यास देण्यांत येतो तेव्हांच भाडें घेण्यांत येतें. तेव्हां खासगत मालकी हें भाड्याचें खरें कारण आहे व म्हणून देशामध्यें जरी एकाच मगदुराची व समानसुपीकतेची जमीन असली–परंतु ती जर खासगी मालकीची असली–तरी सुद्धां भाडें किंवा खंड उद्‌यास येईल.परंतु **रिकार्डोच्या** उपपत्तीप्रमाणें अशा स्थितींत भाडें हा सांपत्तिक प्रकार उद्‌यास येऊंच नये.

या आक्षेपास **रिकार्डोच्या** विधानावरून बराच आधार मिळतो असें कबूल करणें भाग आहे. खंड हा जो एक प्रकार आहे, तो कमीअधिक सुपीकतेमुळें होतो असें **रिकार्डोच्या** विधानावरून वाटतें खरें; तरी पण **खंडाची रक्कम** ही जमिनीच्या मगदुरावरून ठरते असें म्हणण्याचा त्याचा रोंख आहे. शिवाय देशाच्या नवीन वसाहतीच्या स्थितीचें वर्णन करतांना रिकार्डोनें ही मालकीची कल्पना अप्रत्यक्षपणें आणिली आहे. देशाच्या प्राथमिक स्थितींत भाडें निर्माण होणारच नाहीं. कारण जोंपर्यंत देशांत **बिनमालकी**ची मुबलक जमीन पडलेली आहे तोंपर्यंत मालकीच्या जमिनीबद्दल कोण भाडें देईल, असा **रिकार्डोनें** प्रश्न विचारला आहे, यावरून खंड किंवा भाडें हा प्रकार मुळीं मालकीपासून निर्माण होतो असें रिकार्डोचें म्हणणें होतें, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मात्र या खंडाची रक्कम ठरण्यास व ती कमीअधिक होण्यास लागवडीची धार कारण होतें, असें त्याचें म्हणणें आहे.

पहिल्या आक्षेपांत जास्त सत्यांश आहे. ज्या ज्या देशांत खासगी मालकीची संस्था आहे त्या त्या ठिकाणीं बिनखंडी जमीन असणें शक्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाहीं हें खरें आहे. कारण वर प्रतिपादन केल्याप्रमाणें भाडें हें स्वामि[त्वा] बद्दलच मिळतें. तेव्हां एका मनुष्याची जमीन दुसऱ्यास उपयो[गास] पाहिजे असल्यास त्याला कांहीं तरी स्वामित्वाबद्दल दिलें पाहिजे, हें उ[घड] आहे. **रिकार्डोनें** देशांतील सर्व जमीन एकाच धान्याला याव[याची] अशी कल्पना केली आहे व अशा कल्पनेप्रमाणें कांहीं जमीन इतकी निकस असेल कीं, तीमध्यें गहूं पेरून गहूं उत्पन्न काढण्याला इतका ख[र्च] लागेल कीं, शेतकऱ्याला अशी जमीन भाड्यानें घेणें परवडणारच नाहीं परंतु जरी ती जमीन गव्हाला निरुपयोगी असली व गव्हाच्या पिकाकरितां ती कोणी खंडानें घेतली नाहीं तरी ती गवताकरितां पुष्कळ सुपीक असे[ल] व गवत वाढविण्याकरितां व तें विकण्याकरितां जमिनीच्या मालकापासू[न] एखादा शेतकरी ती जमीन खंडानें घेईल. मात्र या जमिनीचा खं[ड] गव्हाच्या जमिनीइतका येणार नाहीं. तेव्हां देशांतील जमीन उंची म[ग]दुरापासून अगदीं खालच्या मगदुरापर्यंत असली तरी निरनिराळ्या प्रका[रां]च्या पिकांकरितां तिचा उपयोग होतो व अगदीं प्रत्यक्ष खडक किंवा दलदल अशा जमिनीखेरीज देशांतील सर्व जमिनीवर थोडाबहुत खं[ड] येतो यामध्यें शंका नाहीं. व ह्मणून **रिकार्डोच्या** उपपत्तीविरुद्ध हा एक आक्षेप सत्यरूप आहे, असें कबूल करणें भाग आहे.

येथपर्यंत **रिकार्डोच्या** उपपत्तीवरील आक्षेपांचा विचा[र] झाला परंतु त्या उपपत्तीवरून काढलेले सिद्धांतही त्रिकाला[बा]बाधित नाहींत, हें आतां दाखवावयाचें आहे. उदाहरणार्थ **रिकार्डोच्या** उपपत्तीचा एक मोठा सिद्धांत म्हणजे जमिनीचा खंड हा नेहमीं वाढतच जातो हा आहे. परंतु हेंही सर्वस्वी खरें नाहीं. ही वाढ कांहीं प्रसंगीं न होण्याचीं कारणें दोन आहेत. एक नवीन सुपीक जमीन व[गैरेचा] शोध लागून त्या लागवडीचें स्वस्त धान्य देशांत येऊं लागलें न खंड[ले तर] त्या देशांतील लागवडीची धार वर जाते व म्हणून जमिनीचे खंड [कमी] होतात. अमेरिकेमध्यें शेतकीची वाढ झाल्यानंतर इंग्लंडमध्यें तेथून धान्य येऊं लागल्यापासून इंग्लंडांतील भाडीं कमी होत गेलेलीं आहेत. दुस[रें] कारण लागवडीच्या कलेंत सुधारणा. याचे योगानेंसुद्धां धान्य स्वस्त होतें व तें स्वस्त झालें म्हणजे लागवडीची धार वर जाऊन जमिनीचे खंड कमी होतात. यावरून देशांतील खंड सतत वाढत गेलेच पाहिजेत असें नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रमाला बाधक अशीं कारणें उद्भवूं शकतात व अशीं बाधक कारणें अस्तित्वांत असतां खंडाचा क्रम उलटही होऊं शकतो.

रिकार्डोच्या या उपपत्तीला अनुकूळ व प्रतिकूळ असें इतकें वाङ्मय इंग्रजी भाषेंत आहे कीं, त्या सर्वांचा सविस्तर विचार करण्यास त्याजवळ पुरेशी जागा नाहीं. परंतु वर दिलेल्या अल्प विवेचनावरून उपपत्तींतील ग्राह्यांश व त्याज्यांश वाचकांच्या ध्यानांत येईल, असें वाटतें.

समाजांतील संपत्तीचे निरनिराळ्या वर्गांमध्यें जे हिस्से पडतात त्यांपैकीं जमिनीचा खंड हा एक आहे. सुधारलेल्या देशांत इतर हिश्शा-प्रमाणें हा हिस्साही चढाओढीनें ठरला जातो व जरी पूर्वकाळीं हा पुष्कळ ठिकाणीं रूढीनें ठरून गेलेला असला व अजूनही पुष्कळ ठिकाणीं तो रूढीनेंच ठरतो, तरी पण रूढीच्याऐवजीं चढाओढ येण्याचा जिकडे तिकडे क्रम दिसून येतो. हा खंड चढाओढीनें ठरण्याचा परिणाम असा होतो कीं, सुपीक जमीन करणारा शेतकरी सुपीक जमीन कसो कीं कमी मगदुराची जमीन कसो, त्याला दोन्हीं लागवडींपासून सारखाच फायदा मिळतो; व या दोन्ही लागवडींतील अंतर खंडाच्या रूपानें जमीनदारास जातें. हेंच रिका-र्डोच्या उपपत्तींतील मूळ बीज आहे; व दुसरें हें कीं, बाधक कारणें अस्तित्वांत आलीं नाहींत तर हा खंड सारखा वाढत जातो. कारण देशामध्यें लोकवस्ती वाढून एकंदर सर्व जमीन लागवडीस आल्यावर उतरत्या पैदाशीचा नियम लागू होतो व असा नियम लागू झाला म्हणजे मग धान्यांचे भाव वाढतच जाण्याचा कल उत्पन्न होतो व त्याबरोबरच खंडही वाढत जातो. इतका रिकार्डोच्या उपपत्तींतील भाग त्रिकालाबाधित राहतो यांत शंका नाहीं. लागवडीचा दिलेला क्रम, खंड हा प्रकार मुळीं जमिनीच्या कमी मगदुरानें उत्पन्न होतो व देशांमध्यें बिनखंडी लागवडीची जमीन वगैरे या उपपत्तींतील भाग त्याज्य आहेत असें म्हणणें प्राप्त आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग चवथा.

मजुरी व तिचे सिद्धांत.

देशांतील संपत्तीचा दुसरा मोठा वांटा ह्मणजे मजुरी होय. मजुरी हा श्रमाचा मोबदला आहे. संपत्ति उत्पन्न करण्यास जे मानवी श्रम लागतात त्या सर्वांचा अन्तर्भाव येथें होतो; मग ते श्रम शारीरिक असोत मानसिक असोत; त्या श्रमाला शिक्षणरूपी पूर्वतयारी लागो न लागो; ते श्रम अगदीं सांगकाम्या दिसमजुरापासून तों एंजिनीयर म्यानेजरापर्यंत असोत. जे जे लोक कांहीं ठराविक काम करून त्या मानानें मजुरी घेतात; किंवा दिसमजुरी करतात किंवा महिनेमाल मजुरी मिळवितात त्या त्या सर्वांचा अन्तर्भाव मजूर या वर्गामध्यें होतो हें या ग्रंथाच्या पहिल्या पुस्तकांत स्पष्ट करून दाखविलेंच आहे. आतां या भागांत या मजूर वर्गाच्या वांट्याला येणारी मजुरी हिचा सविस्तर विचार करावयाचा आहे. निरनिराळ्या धंद्यांत निरनिराळे मजुरीचे दर असतात हें उघड आहे. आतां हे निरनिराळे दर कां होतात हा एक या भागांतला महत्त्वाचा प्रश्न आहे. तसेंच या सर्व धंद्यांतील मजुरीच्या दराची सरासरी काढली ह्मणजे एक मजुरीचा सामान्य दर निघतो. तेव्हां ह्या मजुरीचा सामान्य दर कसा ठरतो हाही एक या भागांतला महत्त्वाचा प्रश्न आहे. या बाबतींत निरनिराळ्या देशांकडे पाहिलें ह्मणजे विलक्षण फरक दिसून येतो. इंग्लंड अमेरिकेसारख्या औद्योगिक बाबतींत शिखरास पोंचलेल्या देशांत मजुरीचा सामान्य दर किती तरी मोठा असतो. तोच हिंदुस्थानांत सा.ख्या देशांत अगदींच कमी असतो. तेव्हां हें कां होतें हें प्रथमतः पाहिलें पाहिजे. परंतु या विचारास लागण्यापूर्वीं मजुरी या पदामधील एक संदिग्धता लक्षांत आणिली पाहिजे.

देशामध्यें पैसा वापरण्याची प्रवृत्ति झाली म्हणजे मजुरी ही नेहमीं पैशांतच दिली जाते. परंतु पैशाच्या रूपानें दिलेली मजुरी ही नांवाची होय. या मजुरीवरून मजुरांच्या सांपत्तिक स्थितीचा खरा अंदाज करितां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाहीं. उदाहरणार्थ, शहरांत एखाद्या मनुष्याला दरमहा पंचवीस मिळत असले व खेड्यामध्यें एखाद्यास पंधरा रुपये मिळत असले, नांवाच्या मजुरींत दोहोंमध्यें जवळजवळ दुपटीचा फरक आहे; तरी ांतल्या माणसाचीच खरी मजुरी शहरांतल्या माणसापेक्षां जास्त शकेल. शहरांतल्या मनुष्यास २५ रुपये मिळत असतील. परंतु जागेकरितां ३ किंवा ४ रुपये भाडें द्यावें लागेल; तेंच खेडेगांवांत जागा १॥ रुपया भाड्यानें मिळेल; तसेंच शहरांत लाकूडफाटा महाग असेल तर खेडेगांवांत तें फारच असेल. शहरांत ज्या वस्तूबद्दल पैसे द्यावे लागतात त्या वस्तु ांत मोफत मिळत असतील. सारांश, नांवाच्या मजुरीवरून खऱ्या चा अंदाज करणें बरोबर नाहीं. शिवाय मजुरांस मजुरीचा कांहीं पैशाच्या रूपानें मिळत असेल तर कांहीं भाग प्रत्यक्ष गरजा भाग- या पदार्थांच्या रूपानें मिळत असेल. तेव्हां अशा मजुरांच्या च्या दराचा विचार करतांना या दोन्ही गोष्टी एकत्र केल्या पाहिजेत. णार्थ, घरगुती मजुरांना जेवणखाण मालकाच्या घरीं मिळतें. याशिवाय पगार मिळतो; कांहीं नोकरांस नुसता कोरडा पगार मिळतो कोंकणांत रांना अडेसरी नांवानें धान्याच्या रूपानें मजुरी देण्याचा प्रघात आहे. वर्षास एक घोंगडी, एक पायतण व दोनचार लंगोट हे मिळतात व दहावीस रुपये रोख मिळतात. ह्मणजे त्यांची संपूर्ण मजुरी या तीन ची बेरीज मिळून होते. तेव्हां नांवाची मजुरी व खरी मजुरी या- फरक चांगला ध्यानांत ठेविला पाहिजे. नांवाच्या मजुरीचा दर असला ह्मणजे मजुरांची सांपत्तिक स्थिति चांगलीच असली सें मात्र नाहीं. या ह्मणण्याची सत्यता आमच्याइकडील ' लंकेत विटा ' या ह्मणीवरून चांगली दिसून येते. ह्मणजे जरी मजुरास रोजची एक सोन्याची वीट मजुरीदाखल मिळाली तरी पोटापुरतें अन्न मिळण्यास सोन्याच्या विटाच द्याव्या लागतात, केंत, जेथें पैसा अत्यंत विपुल असतो तेथें मजुरीचा दर पुष्कळ असतो तरी पण सर्वच पदार्थांची इतकी महागाई असते कीं जास्त मजुरी क वस्तूंच्या विक्रींतच खर्च होते व मजुराला आयुष्यांतील सोयी चैनी उपभोगण्यास सांपडत नाहींतच. असो.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एखाद्या देशांतील मजुरीचा सरासरीचा दर कोणत्या गोष्टीवर लंबून असतो हें प्रथमतः ठरवावयाचें आहे. या बाबतींत निरनिरा देशांत मजुरीच्या दरांत विलक्षण फरक असतो हें वर सांगितलेंच आतां असा फरक कां होतो हें पहावयाचें आहे.

यासंबंधींच 'मजुरीफंडा'ची कल्पना अभिमत अर्थशास्त्रका काढलेली आहे. याचा मथितार्थ असा आहे कीं, देशांतील मजुरीचा द देशांतील भांडवल व लोकसंख्या या दोहोंच्या भागाकाराइतका आ

$$\text{मजुरीचा दर} = \frac{\text{भांडवल}}{\text{लोकसंख्या}}$$

म्हणजे लोक संख्या तितकीच राहून जर म देण्याचें भांडवल वाढलें तर मजुरीचा दर वाढेल; किंवा भां तितकेंच राहून जर लोकसंख्या वाढली तर मजुरीचा दर कमी हो मजुरीफंडाच्या वादाच्या मुळाशीं तीन विधानें आहेत. पहिलें, देशांत चल भांडवलाची अशी एक ठराविक रक्कम असते कीं ती म खर्च झालीच पाहिजे. ही रक्कम कालेंकरून कमी होईल किंवा होईल. परंतु एका विशिष्ट वेळीं ही रक्कम कायमची ठरलेली अस कोणत्याही कारणांनीं कमी होणार नाहीं किंवा जास्त होणार नाहीं.

दुसरें, देशांमध्यें अशी एक लोकसंख्या असते कीं, तिला मज दर कांहींही असो परंतु मजुरी करूनच पोट भरलें पाहिजे त्याखेरीज तर नसतें. तेव्हां ही संख्या एका विशिष्ट वेळीं ठरलेलीच असते.

तिसरें, मजुरीचा दर हा भांडवलवाले व मजूर यांचा आपआ तील चढाओढीनेंच ठरला जातो. म्हणजे भांडवलवाल्यांची मजूर विण्याकरितां चढाओढ चालू असते. व मजूरदारांची भांडवलवाल्यांक करून मजुरी मिळविण्याची चढाओढ चालू असते व सर्व मजुरीचे दुहेरी चढाओढीनें ठरले जातात. या तीन विधानांच्या एकीकरण फंडाची कल्पना बनलेली आहे. ती ही कीं मजुरीचा दर हा भांडव लोकसंख्या यांच्या भागाकारावर अवलंबून असतो.

'मजुरीफंडा'च्या या कल्पनेमध्यें मजुरीच्या दराच्या अधिकपणाचीं दिलेलीं दोन कारणें खरीं आहेत यांत शंका नाहीं. एका आगंतुक कारणानें देशांतील लोकसंख्या जर एकदम कमी व उद्योगधंदे तेच राहिले म्हणजे देशांतलें भांडवल कायम राहिलें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रांचा सरसकट दर वाढला पाहिजे हें उघड आहे. कारण मजुरांना णी आहे तितकीच राहिली मात्र पुरवठा कमी झाला; यामुळें मजुरीचे वाढलेच पाहिजेत. या विधानाची सत्यता स्थापन करणारीं इतिलीं पुष्कळ उदाहरणें दाखवितां येतात. इंग्लंडमध्यें जेव्हां प्लेगची सांथ ली होती तेव्हां ८।१० वर्षांत इंग्लंडांतील सुमारें अर्धी लोकवस्ती कमी ली. परंतु त्यायोगानें एकंदर मजुरीच्या दरामध्यें विलक्षण वाढ झाली. ळें मजूरलोकांची सांपत्तिक स्थिति सुधारली व एकदां वाढलेल्या मजुरीचा कायमचाच झाला. कारण मजुरांची राहणीच जास्त खर्चाची झाली. हाच प्रकार हिंदुस्थानांतही घडत आहे. गेल्या दहा बारा वर्षांतील प्लेग व ळ यांनीं लोकसंख्या पुष्कळ कमी झालेली आहे; विशेषतः शहरांत मजूर कमी झाले आहेत व यामुळें मजुरीचे दर भराभर वाढत चालले त. उलटपक्षीं देशांतील भांडवलांत कांहीं आगंतुक कारणांनीं जर भर पडली व लोकसंख्या तितकीच राहिली तरी सुद्धां मजुरीचा दर च पाहिजे. सारांश, मजुरीच्या दराच्या कमीअधिकपणाला वरील कारणें लागू आहेत यांत संशय नाहीं. तरी पण मजुरीच्या वाढीचीं एव- दोन कारणें आहेत असें मात्र नाहीं. शिवाय मजुरीफंडाच्या कल्पनेमध्यें प्रकारचा विरोध आहे तोही वस्तुस्थितीस धरून नाहीं. ह्मणजे लोक- या वाढली कीं मजुरी कमी झालीच पाहिजे. तसेंच भांडवल वाढलें जे मजुरीचे दर वाढलेच पाहिजेत असा कांहीं सार्वत्रिक नियम नाहीं. रीफंडाच्या पुरस्कर्त्यांनीं या कल्पनेला जें एक सार्वत्रिक स्वरूप दिलें यांची चुकी होती व म्हणून या कल्पनेवर पुष्कळ आक्षेप येऊं व हल्लीं ही कल्पना अर्थशास्त्रांत बहुतेक त्याज्य ठरली गेली आहे. या कल्पनेपासून प्रसिद्ध तत्ववेत्ता **मिल्ल** यानें बरींच अनुमानें का- आहेत. **मिल्ल**ची ही कल्पना व **मिल्ल**चीं भांडवलासंबंधीं प्रमुख हीं एकाच तऱ्हेचीं आहेत. ज्याप्रमाणें त्या प्रमुख तत्वांच्या संर- विरुद्ध रोंख होता त्याप्रमाणेंच या कल्पनेचाही एक विशेष रोंख होता. की, मजुरांची सुस्थिति अगर दैना ही त्यांच्याच हातीं आहे. ती यानें, संपानें किंवा दुसऱ्या कृत्रिम उपायांनीं नाहींशी होणारी नाहीं. एका काळीं मजुरांस द्यावयाचें भांडवल हें औद्योगिक नियमांनीं लें असतें, तें कमीजास्त होणें शक्य नाहीं. जेव्हां मजुरांची संख्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाढली तर त्यांचे मजुरीचे दर अवश्यमेव कमी झाले पाहिजेत. तेव्हां म[जुरांनीं] लोकांनीं लग्नाच्या बाबतींत आत्मसंयमन करून लोकसंख्येवर [...] दाब ठेविल्याखेरीज त्यांची स्थिति सुधारण्यास दुसरा मार्गच नाहीं. पर[ंतु या] बाबतींत मजूरलोक अगदीं बेफिकीर असतात व भराभर लग्नें [करून] लोकसंख्या वाढवितात व आपल्याच मजुरीच्या चढाओढींत आप[ल्या] हातानें भर घालतात. हें कृत्य आपल्या हातानें आपल्या पायावर [धोंडा] ओढून घेण्यासारखें आत्मघातकी आहे. तेव्हां मजुरांची दैन्यावस्था स्वयंकृत आहे. कारण ते अविचारानें लग्नें करून लोकसंख्येंत भर [घाल]तात; असें मिल्लनें मोठ्या जोरानें प्रतिपादन केलें आहे. तेव्हां मजु[रांची] स्थिति सुधारण्यास त्यांच्यामध्यें वरिष्ठ वर्गाप्रमाणें अशी भावना उ[त्पन्न] झाली पाहिजे कीं, आपल्या मुलांबाळांचें संगोपन करण्याचें सामर्थ्य ये[ण्या] पूर्वीं लग्न करणें हें मोठें सामाजिक पाप आहे.

या कल्पनेपासून अभिमत अर्थशास्त्रज्ञ दुसरें एक अनुमान काढ[तात.] तें अनुमान संपाच्या फोलपणाबद्दल होय. त्याचें ह्मणणें हें कीं, म[जुरी]फंडाच्या कल्पनेवरून संपाचा फोलपणा उघड होतो. संपाचा उद्देश पु[ष्कळ] वेळां मजुरी वाढविण्याचा असतो; परंतु जोंपर्यंत देशांतील भांडवल [व] लोकसंख्या यांमध्यें फरक झालेला नाहीं, तोंपर्यंत मजुरीच्या सरासरी सामान्य दरांत फरक होणें शक्यच नाहीं. कारण संपानें जर एका धंद्यां[तील] लोकांची मजुरी वाढली तर दुसऱ्या धंद्यांतील मजुरी कमी झालीच पाहि[जे.] ह्मणजे एकंदरींत संप मजूरवर्गाच्या हिताचे विघातक असतात. परंतु [या] विषयाचा पुढें एका भागांत स्वतंत्र विचार करावयाचा आहे, तेव्हां [येथें] इतकें विवेचन बस्स आहे.

या वादाचें सार तीन विधानांत आहे असें वर दाखविलें [आहे.] या प्रत्येक विधानावर या उपपत्तीच्या विरोधकांनीं आक्षेप आ[णले] आहेत. पहिलें विधान ह्मणजे मजुरी देण्याकरितां भांडवलाचा कांहीं भाग प्रत्येक देशांत अलग राखलेला असतो व तो बिनअट खर्च होतो [हें] होय. परंतु हें म्हणणें खरें नाहीं. कारखानदाराजवळ भांडवल अ[सलें] म्हणजे त्यानें तें मजुरींत खर्च केलेंच पाहिजे असें न[ाहीं.] संपत्तीच्या उत्पादनानें आपल्यास फायदा होईल अशी अटकळ अ[सेल] तरच कारखानदार मजुरींत आपलें भांडवल खर्च करील. फायदा हो[ईल]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मालाच्या किंमतीवर व गिऱ्हाइकांच्या संख्येवर अवलंबून असतें. कारखान-दारांना गिऱ्हाईक कमी होणार असें दिसलें कीं, ते आपल्या कारखान्यांचें श्रम कमी करतात व लागलीच कांहीं मजूर कमी करतात किंवा कारखाने कांहीं दिवस बंद ठेवूं लागतात. तसेंच एखाद्या मालाचा खप जास्त होण्याचा रंग दिसला कीं लागलीच कारखानदार मजूरलोक वाढवितात किंवा त्यांना मजुरी जास्त देऊन त्यांजकडून काम जास्त करून घेतात. तेव्हां मजुरांना द्यावयाचें चल भांडवल ही कांहीं एक ठरीव वस्तु नाहीं, तर व्यापाराच्या तेजीमंदीप्रमाणें ती कमीजास्त होणारी आहे. म्हणूनच मालाचे भाव वाढले म्हणजे मजुरीचे दरही वाढते असतात. परंतु मिल्लला हें म्हणणें कबूल नव्हतें, कारण त्याच्या उपपत्तीप्रमाणें मजुरीचे दर वाढण्यास आधीं भांडवल वाढलें पाहिजे. परंतु मालाचे भाव चांगले असले, कारखानदारांना नफा चांगला होऊं लागला म्हणजे त्याचा परिणाम भांडवल वाढण्यांत होतो हें मिल्लला कबूल आहे. तेव्हां या कल्पनेच्या पुरस्कर्त्याप्रमाणें मालाच्या खपावर मजूरी अवलंबून आहे असें सिद्ध होतें. परंतु मजुरी ही मालाच्या खपावर प्रत्यक्षपणें अवलंबून नाहीं; तर ती खपावर अप्रत्यक्षपणें अवलंबून आहे एवढेंच या मजुरीफंडाच्या कैवाऱ्याचें म्हणणें आहे.

या उपपत्तींतील दुसरें विधान म्हणजे देशांतील मजुरांचा वर्ग हाही नेहमीं ठराविक असतो व मजुरी कांहींही असो त्या सर्वांना मजुरी मिळालीच पाहिजे. हेंही विधान सर्वथा खरें नाहीं. कांहीं लोक केव्हां केव्हां मजुरी करतात, केव्हां केव्हां करीत नाहींत. शिवाय भांडवल व मजूर हे देशाबाहेर जाऊं शकतात. परंतु पहिल्या विधानापेक्षां दुसरें पुष्कळ अंशानें खरें आहे असें कबूल केलें पाहिजे. तिसरें, मजुरी ही सदोदित पूर्ण चढाओढीनें ठरली जाते हें विधानही सर्वस्वी खरें नाहीं. सुधारलेल्या देशांत दिवसेंदिवस कारखानदारांचे संघ होत आहेत, त्याचप्रमाणें मजुरांचेही संघ बनत आहेत. तेव्हां हल्लींच्या काळीं व्यक्तीव्यक्तीमधील चढाओढ कमी झाली आहे व त्याचे ऐवजीं दोन संघांमध्यें चढाओढ सुरू झालेली आहे.

ज्या तीन विधानांमिळून मजुरीफंडाची कल्पना बनलेली आहे तीं तिन्हीही विधानें सर्वांशीं खरीं नाहींत इतकाच या कल्पनेवर आक्षेप आहे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असें नाहीं; तर मजुरीच्या सरासरी दराची मीमांसा या दृष्टीनेंही या
नेंत पुष्कळ वैगुण्य आहे असें आक्षेपकांचें म्हणणें आहे. तें हें कीं,
रीचा सरासरी दर लोकसंख्या व भांडवल या दोन कारणांवरच अव
आहे असें नाहीं तर तो मजुरांच्या कर्तबगारीवर अवलंबून आहे. इं
मध्यें रशियापेक्षां मजुरीचा सरासरीचा दर पुष्कळच जास्त आहे. याचें कार
इंग्लंडमध्यें भांडवल जास्त व लोकसंख्या त्या मानानें कमी एवढेंच न
तर इंग्लंडचे मजूर कर्तबगारींत रशियन किंवा आयरिश मजुरांपेक्षां ज
आहेत. यामुळें त्यांच्या श्रमानें मालाची पैदासच पुष्कळ होते व म्हण
मजुरांच्या वांट्यास अधिक मजुरी येते.

तसेंच शेतकीमध्यें चढत्या पैदाशीच्या अवस्थेंत मजुरांच्या व
बरोबर शेतकीच्यां उत्पन्नाची किती तरी वाढ होते; यामुळें मजु
मजुरी वाढते. कारण संपत्तीची दर माणशीं वाढ जास्त होते व म्हण
श्रमाचा मोबदलाही दर माणशीं वाढतो; अर्थात् मजुरीचा दर वाढतो

तसेंच वर दाखविलेंच आहे कीं, मालाचा खप वाढला म्ह
मजुरीचा दर वाढतो.

आतां निर्दिष्ट केलेल्या सर्व कारणांचा विचार केला म्हणजे लो
संख्या व भांडवल यापेक्षां मालाची पैदास हें मजुरीच्या दराचें विशेष
त्त्वाचें कारण भासूं लागतें व यामुळेंच कांहीं अर्थशास्त्रकारांनीं ' म
फंडाची कल्पना ' मजुरीच्या दराची मीमांसा या नात्यानें अजी
टाकाऊ आहे असें ठरवून मजुरीचे दर हे मालाच्या पैदाशीवरच अव
आहेत, अशा प्रकारची मीमांसा केली आहे. म्हणजे मजु
दर हा सामान्यतः मजुरांच्या श्रमाच्या फलावर अवलंबून
ज्यांच्या श्रमापासून जास्त उत्पन्न होतें त्यांस जास्त मजुरी मिळते
श्रमापासून कमी उत्पन्न होतें त्यांस मजुरी कमी मिळते. या
सेचा परिणामही मजुरांची सांपत्तिक स्थिति सर्वांशीं त्यांच्याच हातीं
असें म्हणण्यांत आहे. जर एखाद्या देशांत मजुरीचे दर फारच कमी अ
तर तो दोष मजुरांचाच आहे. कारण त्यांची कर्तबगारी कमी असल्या
त्यांच्या श्रमापासून मालाची उत्पत्तिच कमी होते व म्हणून त्यांच्या वां
कमी संपत्ति येते.

हीही कल्पना मजुरीफंडाच्या कल्पनेप्रमाणें एककलीच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

म्हणजे या कल्पनेंत दिलेलें कारण खरें आहे. परंतु मजुरीचें हें एवढेंच मात्र कारण नव्हे. खरोखर मजुरीफंडाची कल्पना व पैदाशीची कल्पना या परस्परविरोधी नाहींत तर परस्परपूरक आहेत. म्हणजे मजुरीचा दर, भांडवल, लोकसंख्या, मजुरांची कर्तबगारी, मालाची पैदास व मालाचा खप या सर्व कारणसमुच्चयावर अवलंबून आहे; व या कारणांपैकीं एखादें कारण कमजास्त कमी झालें तर त्याचा मजुरीच्या दरावर परिणाम झालाच पाहिजे.

येथपर्यंत मजुरीच्या सरासरीच्या दराचा व त्याचा कारणांचा विचार झाला. आतां प्रत्येक देशांत निरनिराळ्या धंद्यांत निरनिराळे मजुरीचे दर कां असतात व देशांमध्यें सर्व मजुरांमध्यें सारखी चढाओढ असतांना सुद्धां ते एकरूप न होतां कायमचे कमीअधिक कां राहतात याचा विचार करावयाचा राहिला.

मजुरीच्या सामान्य दरासंबंधीं ॲडाम स्मिथच्या ग्रंथांत फारसा ऊहापोह केलेला दिसत नाहीं. परंतु अभिमतपंथामध्यें वादभूत झालेल्या ‘मजुरीफंडाची कल्पना’ व ‘पैदाशीची कल्पना’ या दोहोंचा उल्लेख ॲडाम स्मिथच्या ग्रंथांत आहे. मात्र मजुरीच्या दरांत फरक कां होतो याच्या कारणांचा ॲडाम स्मिथनें विस्तारतः विचार केलेला आहे व या बाबतींतील त्याची कारणमीमांसा सर्वसंमत झालेली आहे. पुढील अर्थशास्त्रज्ञांनीं ती बहुतेक जशीच्या तशीच उतरून घेतलेली आहे, व आपल्यालाही तोच मार्ग अवलंबणें श्रेयस्कर होईल. या कारणमीमांसेमध्यें मजुरी व नफा या दोन्हींचाही ॲडाम स्मिथनें एकत्र समावेश केलेला आहे हें येथें ध्यानांत ठेविलं पाहिजे.

निरनिराळ्या धंद्याच्या मजुरीच्या दरांत किंवा नफ्यामध्यें चढाओढीच्या अमदानींतही कायमचे फरक कां राहतात याचीं खालील कारणें ॲडाम स्मिथनें नमूद केलीं आहेत.

पहिलें--धंद्याचें प्रियत्व अगर अप्रियत्व. जो धंदा स्वाभाविकपणें मनाला आनंद देणारा आहे त्या धंद्यांतलि श्रमाचा मोबदला इतर धंद्यांपेक्षां कमी असतो. कारण श्रमाचा कांहींसा मोबदला त्या धंद्याच्या मनोरंजकतेनें मिळतो. परंतु जो धंदा कंटाळवाणा, त्रासदायक व मनाला दुःख देणारा असतो त्या धंद्याची मजूरी जास्त असते. उदाहरणार्थ, फांशी देणाऱ्या माणसाला पगार जास्त द्यावा लागतो. तसेंच घाणेरडीं कामें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करणारांना मजुरी जास्त द्यावी लागते. उदाहरणार्थ, भंगी, मोऱ्या गटारें साफ करणारे लोक. तसेंच जो धंदा समाजामध्यें हलका समजला जातो त्याची मजूरी जास्त असते. उदाहरणार्थ, आमच्या समाजांत मास्तरापेक्षां आचाऱ्याची मजूरी जास्त आहे.

दुसरें--धंद्याचा निश्चितपणा किंवा अनिश्चितपणा. ज्या धंद्याचें काम नेहेमीं बारा महिन्यांचें व निश्चित असतें त्याची मजूरी याच्या उलट प्रकार असणाऱ्या धंद्यापेक्षां कमी असते. शेतकामी मजुराला कांहीं हंगामांतच काम असते. म्हणून त्या हंगामांत त्याची मजूरी जास्त असते; गंवडी, पाथरवट वगैरे कामदारांचें काम भरपावसांत चालूं शकत नाहीं यामुळें त्यांना कांहीं दिवस रिकामें बसावें लागतें व ह्मणून त्यांना जें काम मिळतें तेव्हां त्यांची मजूरी जास्त असते. तसच हंगामी लागणारे एंजिनीयर वगैरे जिन्स व प्रेसमधले लोक यांना आठमहिने पगार द्यावा लागतो. सारांश, ज्या धंद्याचें काम सारखें वर्षभर चालू असून काम मिळण्याची शाश्वती असते त्या धंद्यांत इतर हंगामी व अनिश्चित कामाच्या धंद्यांपेक्षां मजुरी कमी असते.

तिसरें-धंद्यांतलि मजुरी धंदा शिकण्यास लागणारा खर्च व धंद्याचा कठीणपणा यांवर अवलंबून असते. अडाणी मजूर व हुशार मजूर यांच्या मजुरीमधील फरक या तत्त्वानेंच उत्पन्न होतो. अडाणी मजुरास धंदा शिकण्यास खर्चही लागत नाहीं किंवा त्रासही पडत नाहीं. त्याचें काम सांगकाम असतें. परंतु हुशारीचीं कामें करण्यास कठीण असून ती शिकण्यास खर्चही पुष्कळ होतो ह्मणून अशा मजुरांना जास्त मजुरी द्यावी लागते. कांहीं धंद्यांची कला अवगत करून घेण्यास तपेचीं तपें लागतात. म्हणून त्या धंद्यांतील मजुरी फारच मोठी असते. परंतु खर्च [illegible] मानानें ती जास्त नसते. ज्यांना बौद्धिक धंदे म्हणतात-उदाहरणार्थ, [illegible] एंजिनीअर, शिक्षक आणि डॉक्टरी-या धंद्यांत प्राविण्य मिळविण्यास फार श्रम, खर्च व त्रास सोसावा लागतो. यामुळें या धंद्यांतील मजुरी बरीच मोठी असावी लागते.

चवथें-धंदेवाल्यावर ठेवावा लागणारा विश्वास. पेढीवाले, सोनार, इतर मोल्यवान् पदार्थांचीं कामें करणारांची मजुरी जास्त असावी [illegible] कारण सर्वांवर विश्वास टाकणें शक्य नसतें; व ह्मणून जे विश्वासानें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अशांना मजुरी जास्त द्यावी लागते. वकील व डॉक्टर यांचेवर हीं व्यासाचीं कामें टाकावयाचीं असतात. डाकतरचे हातांत तर मनुष्याचें जीवित असतें व वकिलाचे हातांत मालमत्ता असते. यामुळेंही या धंद्यांची मजुरी जास्त असावी लागते.

पांचवें–धंद्यांतील यशस्वीपणाचा संभव कांहीं धंद्यांत फायदा होणें न होणें हें निवळ तवकलीचें काम असतें. ह्मणून अशा धंद्यांची मजुरी जास्त असते. उदाहरणार्थ, सोन्याच्या खाणीचा धंदा; मासेमाऱ्याचा धंदा; चिताऱ्याचा धंदा; नटाचा धंदा व वक्त्याचा धंदा व नाटकें लिहिणाराचा धंदा; या धंद्यांतील यश येणें न येणें हें आधीं सांगतां येत नाहीं. दहा माणसांतील एक मनुष्य उत्तम चितारी बनतो किंवा नट बनतो किंवा उत्तम वक्ता बनतो. यामुळें जो विजयी होतो त्याला अकल्पित पैसे मिळतात. ही जी त्या व्यक्तीला मिळकत होते ती खरोखरी दहा बारा लोकांचे श्रम वायां जातात त्यांपासून होते. ह्मणून या ठिकाणीं सुद्धां ह्या धंद्यांतिल एकंदर श्रम व व्यासंग यांचा खर्च पाहिला ह्मणजे मजुरी जास्त होते असें नाहीं. पण ज्याचें नशीब उदयास येतें त्याच्यावर लक्ष्मीचा वरदहस्त फिरतो त्याची मजुरी मग सामान्य मजुरीच्या प्रमाणाबाहेर जाते.

वरील सर्व कारणांचा संकलित परिणाम असा होतो कीं, निरनिराळ्या धंद्यांतील मजुरी व नफे हे सदोदित निरानिराळे राहतात. चढाओढीच्या पूर्ण अमदानींत सर्व मजुरीचा दर व सर्व नफा सारखा होण्याचा कल असतो खरा. तरी पण वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणांनीं चढाओढीचा जोर कमी होतो व मजुरीचे दर व नफा यांना कांहीं अंशीं रूढीच्यासारखें येतें. तरी पण एकंदरींत खऱ्या मजुरीकडे पाहिलें ह्मणजे मजुरीच्या उत्पत्तीला या कारणांनीं बाध येत नाहीं, हें निर्विवाद आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग पांचवा.

व्याज.

देशांतील संपत्तीचा तिसरा मोठा वांटा म्हणजे व्याज होय. आं मत अर्थशास्त्रकारांचीं संपत्तीचीं, जमीन, श्रम व भांडवल, अशीं ती कारणें सांगण्याचा सांप्रदाय असल्यामुळें देशांतील संपत्तीचे या का परंतु वांटेही तीन होतात असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें आहे; व त्या वांट्य त्यांनीं नफा हें नांव दिलें आहे व या नफ्याचीं तीन अंगें असतात त्यांनीं सांगितलें आहे. कारण भांडवल हें काटकसरीनें उत्पन्न होतें; या काटकसरीचा मोबदला भांडवलवाल्यास मिळाला पाहिजे. त भांडवलवाला कारखाना चालवून स्वतः मेहनत करतो. त्याबद्द त्याला मोबदला मिळाला पाहिजे. शिवाय प्रत्येक धंद्यांत भांडवल ण्याचा कमीअधिक संभव असतो; तेव्हां या धोक्याबद्दलही त्या भां वलवाल्याला कांहीं तरी किफायत पाहिजे असते. या तीन गोष्टी मि नफा बनतो.

याप्रमाणें अभिमतअर्थशास्त्रकारांनीं नफा हा शब्द व्यापक अ उपयोगांत आणिला आहे. परंतु या ग्रंथाच्या दुसऱ्या पुस्तकांत संप चार कारणें मानणें कसें आवश्यक आहे हें दाखविलेंच आहे. प्र सुधारलेल्या देशांत भांडवलवाला व कारखानदार हे एक नसता ह्या व्यक्ति एक असल्या तरी भांडवल व संपत्तीच्या सर्व कारणां करण करून संपत्ति उत्पन्न करणें या दोन गोष्टी अगदीं भिन्न आ ह्मणून त्याचे वांटे निरनिराळे समजणें इष्ट आहे. ज्याप्रमाणें लहान णावर शेती करणारा शेतकरी हा जमीनदार असतो व मजूरही अस त्याला शेताचें जें उत्पन्न येतें त्याचे प्रत्यक्ष जरी दोन वांटे केले नाहींत शेतकऱ्याला जें उत्पन्न येतें तें दोन नात्यांनीं येतें; एक जमिनीचा ह्मणून व एक जमीन कसणारा म्हणून, व अशा शेतकऱ्यानें आपली

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जर दुसऱ्यास खंडानें दिली तर त्याला पूर्वीच्या उत्पन्नाइतका खंड येणार नाहीं. कारण आतां त्या उत्पन्नांतून श्रमाची मजुरी कमी होईल व त्याला जमीनदार म्हणून कायतो खंड मिळेल. हीच स्थिति नफ्यासंबंधीं आहे. भांडवल व त्याची योजना हीं एका व्यक्तीचीं असलीं तरी वस्तुतः भांडवलाचा मोबदला निराळा असतो. त्याला व्याज ह्मणतात व योजनेचा मोबदला निराळा असतो त्याला नफा म्हणतात. तेव्हां व्याज व नफा हे दोघांचे दोन निराळे वांटे आहेत असें समजणें शास्त्रीयदृष्ट्या रास्त आहे प्रत्यक्ष व्यवहारांत व व्यापाऱ्यांच्या जमाखर्चीतही हा भेद नेहेमीं ठेवलेला असतो. जरी कारखानदाराचें स्वतःचें भांडवल असलें तरी कारखान्याचा नफातोटा पाहतांना कारखानदार भांडवलाचें व्याज हें कारखान्याच्या खर्चापैकीं एक बाब धरतो व माल विकून खर्चवेंच जाऊन मग राहील ती शिल्लक नफा म्हणून समजतो. तेव्हां या भागांत आपल्यास व्याजाच्या स्वरूपाचा व त्याच्या दराचा विचार करावयाचा आहे.

अर्थात् व्याज म्हणजे भांडवलाच्या उपयोगाकरितां दिलेली किंमत [illegible] भांडवलाच्या स्वरूपांचा विचार करतांना भांडवलाचे तीन वर्ग होतात असें सांगितलें आहे. उत्पन्नी भांडवल, उत्पादक भांडवल, उपभोग्य भांडवल व या तिन्ही भांडवलांच्या प्रकारामध्यें भावी वासनांच्या तृप्तीकरितां सद्यःकालीन उपभोग लांबणीवर टाकणें ही सामान्य कल्पना आहे असें दाखविलें आहे. ह्मणजे भांडवलामध्यें आत्मसंयन हा गुण दृग्गोचर होतो व व्याज हें या आत्मसंयमनाचा एक प्रकारचा मोबदला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कोणत्याही माणसानें उत्पन्न केलेल्या संपत्तीचा तात्कालिक उपभोग न घेतां ती शिल्लक टाकली म्हणजे त्यानें भांडवल [illegible] केलें असें आपण समजतों; तेव्हां भांडवल हें एक प्रकारें श्रमाचेंच [illegible] आहे. प्रत्यक्ष उत्पन्न केलेली वस्तु आपण शिल्लक टाकतों असें मात्र नाहीं. कारण या वस्तू नश्वर असतील किंवा फार वेळ टिकणाऱ्या नसतील. तेव्हां आपण जी शिल्लक टाकतों ती पैशाच्या रूपानें टाकतों. भांडवल याचा सामान्यतः आपण पैसा असाच अर्थ करतों. व हें भांडवल आपल्या मालकीचें असतांना जेव्हां त्याचा उपयोग करण्याकरितां आपण दुसऱ्यास देतों तेव्हां या आपल्या मालकीच्या वस्तूच्या उपयोगाचा मोबदला म्हणून आपण व्याज घेतों. यावरून व्याज हें खंडाच्याच स्वरूपाचें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहे. ज्याप्रमाणें जमिनीच्या उपयोगाचा मोबदला म्हणजे खंड हो त्याप्रमाणें भांडवल व सामान्यतः त्याचें स्वरूप जो पैसा त्याच्या उप गाचा मोबदला म्हणजे व्याज होय. खंड व व्याज यांच्या स्वरूपामध्यें याप्र साम्य असलें तरी त्यांच्या नियमांमध्यें व समाजांतील त्यांच्या वाढीच्या नियमांमध्यें जमीनअस्मानचें अंतर पडतें हें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

उसन्या दिलेल्या भांडवलावर अगर पैशावर व्याज घेणें हें पाप कृत्य आहे असा बराच काळपर्यंत युरोपामध्यें समज होता. कारण गोष्ट धर्माची एक बाब होती. “ नफा मिळविण्याच्या बुद्धीनें उसन पैसा देऊं नको ” या अर्थाचीं कांहीं वाक्यें बायबलांत सांपडतात. याव व्याजबट्टा करणें हें क्रिश्चनधर्माच्या मनुष्यास अयोग्य आहे असा स उत्पन्न झाला. यामुळें क्रिश्चनधर्मी बहुतेक देशांत व्याज घेणें किंवा व्य बट्टा करणें हें गैरकायदा कृत्य मानलें जात असे. हा धंदा बहुधा ज्यू करीत व या कारणामुळें क्रिश्चन लोक ज्यू लोकांना इतकें तुच्छ मानी त्यांचा द्वेष व तिट्कारा करीत. बायबलांतील प्रत्येक निषेधपर विधाना वाय आणखीही कांहीं प्रमाणांवरून व्याज घेणें अयोग्य आहे असें त्या का पाद्री लोकांनीं ठरविलें होतें. उदाहरणार्थ, पैसा हा वांझ आहे; पैसा पै कांहीं वीत नाहीं; ह्मणून उसन्या दिलेल्या पैशाबद्दल व्याज ह्मणजे जेथें पेरलें नाहीं तेथून उत्पन्न काढण्यासारखें आहे. हें आरिस्टा मत क्रिश्चन पाद्री व्याजाविरुद्ध युक्तीचें प्रमाण ह्मणून पुढें करीत अ याला उत्तर असें देतात कीं, खरोखरी पैसा उसना दिला जातो असें तर उत्पादक भांडवल उसनें दिलें जातें व भांडवलापासून अधिक उत्पन्न होते हें सिद्धच आहे व त्यापैकीं एक हिस्सा भांडवल देणारास देणें रास्तच आहे. दुसरा मुद्दा हा कीं, आपल्याजवळ असलेला पैसा उसना देण्यांत मनुष्याचा कोणताही तोटा होत ह्मणून त्याबद्दल व्याज मागणें गैर आहे. याला उत्तर असें आहे कीं, शिल्लक टाकण्यास मनुष्यास कांहीं तरी उपभोग कमी करावे लागत या त्याच्या मेहनतीबद्दल त्याला कांहीं तरी मोबदला मिळणें रास्त आ

व्याजाचें सातत्य गैर आहे. कारण मनुष्यानें सतत व्याज दिलें तरी कायमच राहतें हा अन्याय आहे. याला उत्तर असें आहे कीं, मालकी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खंड विकणें व निवळ उपयोग विकणें या दोन गोष्टी भिन्न आहेत. ज्याप्रमाणें उपयोग जमीन खंडानें दिली म्हणजे खंड सतत येतो व शेवटीं आपली जमीन परत मिळते; त्याचप्रमाणें भांडवलाचेंही आहे. व्याज भांडवलाच्या उपयोगाच्या मोबदला आहे व म्हणून शेवटीं उसनें घेतलेलें भांडवल परत करणें आवश्यक आहे. शेवटीं उसनें देणाराला उसनें घेणाऱ्याला मिळालेल्या वस्तूपेक्षां जास्त संपत्ति मिळते व म्हणून व्याज घेणें गैर आहे. याला उत्तर असें आहे कीं, खरोखरी उसनें देणाराला जास्त फायदा होतो असें नाहीं. समजा, आज अनें बपासून १०० रुपये घेतले व ते पांच वर्षांनीं परत द्यावयाचें कबूल केलें. आज हातीं असलेल्या १०० रुपयांची किंमत ५ वर्षांनीं हातीं येणाऱ्या रुपयांच्या पेक्षां जास्त आहे हें उघड आहे. कारण सद्यःकालीन वस्तु भावि वस्तूपेक्षां जास्त किंमतीची आहे हें स्पष्टच आहे. म्हणून जेव्हां ब आपल्या हातांत असलेली प्रत्यक्ष वस्तू बला देतो तेव्हां तो बला जास्त किंमतीची वस्तू देतो व म्हणून पांच वर्षांनीं बनें नुसते शंभर रुपये देणें रास्त नाहीं, तर रुपयांच्या प्रत्यक्षपणाच्या जास्त किंमतीचा मोबदला दिला पाहिजे, तो मोबदला अला व्याजाच्या रूपानें मिळतो.

येथपर्यंत व्याजाचें सामान्य स्वरूप व त्याविरुद्ध असलेल्या आक्षेपांचा विचार झाला. आतां व्याजाच्या दराबद्दल विचार केला पाहिजे. कित्येक देशांत व्याजाचे दर पुष्कळ असतात व हे पुष्कळ दर असण्याचें कारण भांडवल परत मिळण्याच्या हमीचा कमीअधिकपणा हें होय. जो मनुष्य अगदीं भुकेबंगाल आहे, ज्याला उसनें पैसे दिले ते परत करण्याची शक्ति नाहीं अशा माणसाला कर्जाऊ पैसे मिळत नाहींत, मिळालेच तर जबर व्याजानें मिळतात. कारण धनकोला आपलें भांडवल अजीबाद बुडण्याची भीति वाटते. यामुळें जबर व्याजाच्या आशेनें फक्त तो पैसे कर्जाऊ देण्यास तयार होतो. म्हणजे ज्या माणसाची पत कमी त्याला कर्जाऊ रकमेवर व्याज जास्त द्यावें लागतें. परंतु जेथें कर्ज परत मिळण्याची पूर्ण खात्री असते तेथें व्याजाचा दर एकच असतो, तोच त्या काळच्या सामान्य व्याजाचा दर असें समजलें जातें; सर्व औद्योगिक बाबतींत पुढारलेल्या देशांमध्यें सरकार व म्युनिसिपालिट्यासारख्या सार्वजनिक संस्था या नेहमीं कर्जें काढतात व यांना सर्वांत कमी व्याजानें पैसे मिळतात, अशा कर्जरोख्यांचें जें व्याज तें उत्तम हमीवरील कर्जरोख्याचें व्याज समजलें जातें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्याचे खालोखाल म्हणजे उत्तम पतीच्या व्यापारी लोकांना ज्या दरानें क मिळतें तो दर होय. उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानांत सरकार हल्लीं ३॥ शेंकडा व्याजानें कर्ज काढतें. परंतु वास्तविक हिंदुस्थानांत उत्तम हमीचा दर नाहीं. कारण सरकारी प्रामिसरी नोटा यांवर नेहमीं कसर मिळते. १०० ची नोट बाजारांत ९५।९६ रुपयांस मिळते, तेव्हां उत्तम हमीच्या कर्जाचा दर हल्लीं हिंदुस्थानांत दर शेंकडा ४ आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं व सामान्य व्यापारी दर शेंकडा ६ आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं; हा व्याजाचा दर कायम व जास्त काळ टिकणाऱ्या कर्जाचा होय हा दर देशांतील एकंदर भांडवलाच्या कमीअधिकपणावर व देशां मालमत्तेच्या व जीविताच्या सुरक्षितपणावर कांहीं अंशीं अवलंबून अस हा दर देशांत खेळणाऱ्या नाण्यावर अवलंबून नसतो. ज्या देशांत ने दंगेधोपे होतात; जेथें न्यायपद्धती चांगली नाहीं; जेथें करार ण्यास लावण्याबद्दल व कर्ज वगैरे परत मिळण्याबद्दल चांगलीशी व्य नसते तेथें व्याजाचे दर जबर असतात व सुव्यवस्थित राज्यपद्ध स्थापनेपासून व्याजाचे दर सैलावत जातात. व या सुव्यवस्थित राज्य तीच्या योगानें देशांत जसजसें भांडवल जमत जातें त्या त्या मा व्याजाचा दर कमी कमी होत जातो. हालंडमध्यें एके काळीं देशांत भां व संपत्ति इतकी वाढली होती कीं, व्याजाचा दर दर शेंकडा २ व दोहों खालीं गेलेला होता. भांडवलाची वाढ कशी होते हें दाखवितांना गोष्टीचा विचार आधींच झालेला तेव्हां पुन्हां आतां याचा निर्देश ण्याची जरूरी नाहीं.

व्याजाचा दर व कसरीचा दर यांमध्यें भेद आहे. वर दर्शवि व्याजाचा दर हा देशांतील भांडवलाच्या प्रमाणावर असतो. त वाढेल किंवा कमी होईल तसतसा व्याजाचा दर कमी होईल किंवा होईल. परंतु बँकेच्या कसरीचा दर मात्र वेळोवेळीं बदलत अस तो नाण्याच्या विपुलतेवर किंवा दुर्मिळतेवर अवलंबून असतो. बँकेमध्यें शिल्लक कमी होत चालली कीं, बँका हुंडीवरील कसरीचा दर वाढवि ह्मणजे तीन महिन्यांनीं भरपाई करावयाच्या हुंडीवर तीन महिन्यांचें कापून त्याबद्दल आजची जी रोख रक्कम देतात ती या कसरीच्या अवलंबून असते. कसरीचा दर नाण्याच्या विपुलतेवर अवलंबून अ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युरोपामध्यें फार काळपर्यंत व्याजबट्टा करणें म्हणजे अधर्म समजला जात असे व हा धंदा ज्यू लोक करीत. यामुळें क्रिश्चन मनुष्याच्या मनांत ज्यू लोकांबद्दल इतका तिट्कारा व वीट भरलेला असे हें सांगितलेंच आहे. व या धंद्याबद्दल समाजामध्यें तिरस्कार बुद्धि असल्यामुळें ॲडाम स्मिथनें सांगितलेल्या मजुरीच्या व नफ्याच्या बावतींतील विशिष्ट कारणानुरूप ज्यू लोक व्याजही जबर घेत. हें जबर व्याज म्हणजे त्यांनीं अशीं तिरस्कृत धंद्याबद्दलचा मोबदला असे. उद्योगधंदे याची वाढ झाली नाहीं अशा समाजाच्या बाल्यावस्थेंत संपत्ति उसनी किंवा कर्जाऊ घेण्याचे प्रसंग म्हणजे मनुष्याला अवश्य असणाऱ्या गरजा भागविण्याकरितां येणार. अर्थात् या काळीं संपत्तीच्या उत्पन्नाला भांडवलाची फारशी जरूरी नसे. तर संपत्ति तात्कालिक उपयोगाकरितां हवी असे. कोणाला खायला नाहीं म्हणून दुसऱ्यापासून उसनें घ्यावयाचें कारण पडे, किंवा दुसऱ्या अशाच अकल्पित प्रसंगीं दुसऱ्याची मदत लागे. अशा वेळीं कर्जाबद्दल किंवा उसन्या वस्तूबद्दल व्याज मागणें म्हणजे प्रसंगांत असलेल्या माणसापासून नाडून फायदा करून घेण्यासारखें असे. व 'शेजाऱ्यास मदत करीत जा' या धर्मवचनास धाब्यावर बसविल्यासारखें असे. अर्थात् समाजाच्या बाल्यावस्थेंत संपत्ति उसनी किंवा कर्जाऊ देणें म्हणजे आपल्यास नको असलेल्या वस्तूचा दुसऱ्यास उपयोग करून देणें होय व हें एक मनुष्याच्या नैतिक कर्तव्याचाच भाग समजला जात असे. या समजामुळें व्याज मागणें हें क्रूरपणाचें व अन्यायाचें भासे. परंतु जसजशी समाजाची प्रगति होत जाते तसतशी संपत्ति उत्पादनाकरितां भांडवलाची जास्त अवश्यकता लागूं लागते व कर्ज काढण्याचा मुख्य हेतू अधिक संपत्ति उत्पन्न करणें हा असतो व जर दुसऱ्याच्या भांडवलाचा उपयोग करून एकानें आपल्याला नफा करून घेतला तर त्या नफ्याचा कांहीं अंश भांडवलाच्या मूळ मालकांस देणें हें अगदीं रास्त आहे असें दिसून येतें. ह्मणूनच पूर्वकाळीं सुद्धां कर्ज उसनें देणारानें व्यापारांतील धोक्याचा वांटेकरी होण्याचें कबूल केल्यावर मग व्याज घेण्याबद्दल समाज आड येत नसे. कारण अशा स्थितींत उसनें देणारा हा एक व्यापारांतला भागीदारच होई व जरी व्याजाबद्दल लोकमत प्रतिकूल होतें तरी पण नफ्याबद्दल तें कधींही प्रतिकूल नव्हतें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिंदुस्थानांत व्याजाबद्दल कांहीं एक धर्मबंधन नव्हतें. यामुळें व्याजावें घेण्याची पद्धति व व्याजबट्टा करणाऱ्याचा धंदा फार काळापासून प्रचारांत आहे. मात्र हा धंदा समाजांतील वरिष्ठ जात जी ब्राह्मणी होय तिनें करूं नये असा सक्त नियम असे. ब्राह्मणानें कसीद म्हणजे व्याजबट्टा करणें हें मोठें पाप आहे अशा प्रकारचीं स्मृतिवचनें सांपडतात. परंतु वैश्य जातीस हा धंदा करण्याची पूर्ण मुभा होती. परंतु हिंदुस्थानांत अन्तःस्वास्थ्य किंवा जीविताची व मालमत्तेची सुरक्षितता फार नसल्यामुळें; तसेंच अंदाधुंदीच्या काळांत न्यायाची पद्धतही चांगली अमलांत नसल्यामुळें शिल्लक पैसा पुरून ठेवण्याचा परिपाठ फार हो। यामुळें भांडवलाची फार दुर्मिळता असे व ह्मणूनच व्याजाचा दरही असे. पेशवाईतील रोजनिशा—ज्या हल्लीं प्रसिद्ध होत आहेत—त्यांवरून पे व्यांनासुद्धां रोकडा १२ पासून २५ पर्यंत व्याज द्यावें लागे असें दिसतें. या पेशवाईतील माहितीवरूनही व्याजाच्या उपरि निर्दिष्ट तत्त्वाचेंच स होतें. जसजसें देशांतील सरकार बद्धमूल होतें व त्यावर लोकांचा विश्वासाचें बसतो तसतसें सरकारला व्याज कमी कमी द्यावें लागतें. पहिल्या बाजी तस रावास दरमहा दरशेंकडा २ रुपयांनीं कर्ज काढावें लागलें; तेंच पुढें नाना शेवटचें साहेबांच्या कारकीर्दींत १॥ रुपयानें कर्ज मिळूं लागलें व सवाई माधव रावांच्या कारकीर्दीमध्यें दरमहा दरशेंकडा १ रुपयाचा व्याजाचा दर झा होता. यावरून व्याजाचा दर सावकाशपणें पण कमीकमी होत चाल होता असें दिसतें.

सरकारची जर ही स्थिति तर खासगी व्यक्तींना किती तरी व्याज द्यावें लागत असलें पाहिजे हें उघड आहे. परंतु इंग्रजी अमलापासून पैसे पुरून ठेवण्याची पद्धती जात चालली आहे; अजूनही न पुराणप्रियतेमुळें आह्मीं ती अजिबात सोडून दिली नाहीं हें मागें ठिकाणीं सांगितलें आहे. यामुळें व्याजाचा दर कमी कमी होत चा आहे. तरी पण अजून गरीब शेतकऱ्यांना जबर व्याज द्यावें लागतें अशा गरीब लोकांची पत वाढविण्याकरितांच सहकारी पेढ्या काढण्या उपक्रम हल्लीं चालू झाला आहे. त्याची हकीकत दुसऱ्या एका भाग द्यावयाची आहे ह्मणून त्याचा येथें उल्लेख करण्याची जरूरी नाहीं.

वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, व्याज या उत्पन्ना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्याचें स्वरूप जमिनीच्या खंडाच्या स्वरूपापासून अगदीं भिन्न आहे. संपत्तीच्या भरभराटीबरोबर जमिनीचा खंड वाढत जातो तर व्याजाचा दर कमी होत जातो, व व्याजाचा हलका दर हें एक देशाच्या सुस्थितीचेंच लक्षण आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

भाग सहावा.

नफा.

आतां संपत्तीच्या वांटणीच्या शेवटच्या एका वांट्याचा विचार करावयाचा राहिला. तो वांटा ह्मणजे नफा होय. संपत्तीच्या वांटणीमध्यें या वांट्याचें महत्त्व फार आहे. विशेषतः समाजाची जसजशी उन्नाति होत जाते तसतसा हा वांटा फार मोठा होत जातो. संपत्तीच्या उत्पत्तीचें चवथें व शेवटचें कारण ह्मणजे योजक किंवा कारखानदार होय. कच्चा माल, श्रम व भांडवल या कारणत्रयीला एकसूत्रांत आणून कारखाना उभारून प्रत्यक्ष संपत्ति उत्पन्न करणें हें काम योजकाचें किंवा कारखानदाराचें आहे. संपत्ति उत्पन्न झाल्यावर ती गिऱ्हाइकाच्या हातीं पाडणें हाही व्यवसाय संपत्तीच्या उत्पत्तीचाच एक भाग आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. कारण ज्याप्रमाणें रानांत पडून राहिलेल्या जिनसा ह्मणजे अजून संपत्ति नव्हे; तर ती अनुद्भूत संपत्ति होय. परंतु त्या बाजारांत आणली म्हणजे ती संपत्तिस्वरूपाप्रत पावते; त्याचप्रमाणें उत्पन्न केलेली संपत्तीसुद्धां गिऱ्हाइकाच्या दारीं आल्याखेरीज उत्पत्तीचें कार्य पुरें झालें असें म्हणतां येत नाहीं व गिऱ्हाइकाच्या दारीं संपत्ति पोंचविण्याचें काम घाऊक व्यापारी, किरकोळ व्यापारी व फिरते व्यापारी या सर्वांमिळून होतें. तें तसेंच मालाची नेआण करणाऱ्या निरनिराळ्या साधनांच्या मालकांकडून होतें; व ह्मणूनच या सर्वांचा संपत्तीच्या उत्पादकांत समावेश होतो व ह्मणूनच कारखानदार व व्यापारी या दोघांच्या वांट्यांला नफा हें एकच नांव व्यवहारांत देतात व त्याचें शास्त्रीयदृष्ट्याही समर्थन करतां यत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कांहीं अर्थशास्त्रकारांचें ह्मणणें असें आहे कीं, नफा हा संपत्तीचा एक स्वतंत्र वांटा आहे असें मानण्याचें कारण नाहीं. कां कीं, नफा म्हणजे वास्तविक कारखानदार किंवा व्यापारी यांच्या श्रमांचा मोबदला होय. श्रमाचा मोबदला ह्मणजे मजुरी होय. तेव्हां इतर मजुरदार व कारखानदार किंवा व्यापारी यांचेमध्यें फरक मानण्याचें कांहीं एक कारण नाहीं. ह्मणूनच मजुरी व नफा असे संपत्तीचे दोन स्वतंत्र वांटे मानण्याचें कारण नाहीं.

परंतु कारखानदारांमध्यें कोणकोणते विशेष गुण लागतात व कारखानदार ह्मणून एक संपत्तीचें कारण मानणें कसें इष्ट आहे हें मागें दुसऱ्या पुस्तकांत दाखविलेंच आहे. मजूर व कारखानदार किंवा व्यापारी हे दोन वर्ग जरी श्रम करीत असले तरी त्यांच्या श्रमांमध्यें फार मोठा फरक आहे. मजूर कोणत्याही दर्ज्याचा असो—अगदीं सांगकाम्या बिनमजुरापासून एखाद्या मोठ्या कारखानदाराच्या पगारी मॅनेजरपर्यंत—परंतु या वर्गांतले सर्व लोक कांहीं अटींवर ठरलेल्या मोबदल्याप्रमाणें काम किंवा श्रम करतात. मग ही मजुरी दिवसाची ठरलेली असो, दर आठवड्याची ठरलेली असो, दर महिन्याची ठरलेली असो किंवा दर वर्षाची ठरलेली असो. ह्मणजे मजूरी ही संपत्ति उत्पन्न होण्याच्या आधीं ठरलेली रक्कम असते. संपत्त्युत्पादनाचे संबंधानें कांहींएक विशिष्ट ठराविक कृति त्यानें केली किंवा कांहीं एका ठराविक वेळांत त्यानें कांहीं वस्तु तयार करून दिल्या ह्मणजे मजुरावरची जबाबदारी संपते व त्याला कराराप्रमाणें पगार किंवा मजुरी मागण्याचा हक्क येतो. सारांश, मजूर व कारखानदार यांमध्यें चाकर व मालक या तऱ्हेचा संबंध असतो. चाकरही श्रम करतो व मालकही श्रम करतो; म्हणून ते एक कधींही समजले जाणार नाहींत, त्याचप्रमाणें मजूर व कारखानदार जरी श्रम करीत असले तरी ते एक मानले जाणार नाहींत. कारण मजूर किंवा चाकर यांचेवर करार पुरा करण्यापुरतीच मर्यादित जबाबदारी असते. परंतु मालकाची जबाबदारी अमर्याद असते. तोच प्रकार मजूर व कारखानदार यांमध्येंही असतो. मजुरावर संपत्त्युत्पादनाची मर्यादित अशी जबाबदारी असते. परंतु कारखानदाराची जबाबदारी अमर्याद असते. त्याला संपत्ति उत्पन्न करण्याची सर्व जबाबदारी आपल्या शिरावर घ्यावी लागते; त्याला संपत्तीचीं निरनिराळीं कारणें एकत्र करून

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

…ची काळजी असते; त्याला उत्पन्न केलेली संपत्ति विकण्याकरितां …ईक शोधून काढावयाचें असतें. त्याच्या उत्पन्नामध्यें मजु… …णें निश्चितपणा मुळींच नसतो. वरील विवेचनावरून कारखानदार …पारी यांना संपत्तीचा मिळणारा वांटा कसा स्वतंत्र आहे हें दिसून … आतां या नफ्याच्या स्वरूपाचा विचार केला पाहिजे.

नफा म्हणजे कारखानदार किंवा व्यापारी यांना आपला कारखाना …वा व्यापार चालविण्याचा खटाटोपीचा मोबदला होय.

हा नफा पुष्कळ घटकावयवांनीं झालेला असतो. प्रथमतः कारखान…च्या देखरेखीच्या श्रमाचा मोबदला हा एक त्यांतला घटकावयव होय. …प्रत्येक व्यापारांत कांहीं एक धोका किंवा सट्टा याचा अंश असतो …बद्दलही कांहीं मोबदला कारखानदारास मिळाला पाहिजे. शिवाय …खानदारामध्यें कारखाना चालविण्यांत कांहीं एक योजकता व घटना… …असावी लागते. त्याबद्दलही मोबदल्याचा अंश नफ्यांत असतो. मनु…ष्यें योजकता व घटनाशक्ति हे दोन गुण फार विरळा दृष्टीस पड… व ते सर्व कारखानदारांमध्यें सारख्या प्रमाणानें असतात असाही नेम …. ते कमीअधिक प्रमाणानें असतात. ज्याप्रमाणें देशांतील जमीन …अधिक सुपीक असते व त्यामुळें जमिनीच्या खंडांत कमीजास्तपणा …तो, त्याचप्रमाणें नफ्याचीही गोष्ट आहे. नफ्यामध्येंही कारखानदारा…योजकतेप्रमाणें व घटनाशक्तीप्रमाणें कमीअधिक नफा होतो. दोघां…सांनीं एका तऱ्हेचे कारखाने काढले; भांडवल, श्रम, कच्चा माल, यंत्र…री वगैरे सर्व बाबतींत अगदीं साम्य असून एका मनुष्याचा कारखाना …इतशीर होतो तर एकाचा आंतबट्ट्याचा होतो. आतां हा फरक कार…च्या योजकता व इतर विशेष गुणांवर अवलंबून असतो व प्रत्येक …रखानदार अगदीं नादानापासून तों अत्यंत हुशारापर्यंत असतात …न कारखानदारांना नफा मुळींच मिळत नाहीं. चांगल्या …नदारांच्या योजकतेच्या मानानें कमीअधिक मिळतो. यावरून …हा खंडासारखा निरनिराळा असतो. त्याचा एकच दर कधींही …त नाहीं. म्हणजे नफ्याचें स्वरूप मजुरीसारखें नसतें. देशामध्यें सामान्य …रीचा दर एकच असतो. परंतु नफ्याचा सामान्य असा एक दर नसतो. …जमिनीच्या खंडाप्रमाणें शून्यापासून हवा तितका वाढता असतो.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नफ्याच्या स्वरूपाचें अशा प्रकारचें विवेचन अर्वाचीन अर्थशास्त्रका केलेलें आहे. अभिमत अर्थशास्त्रकारांनीं नफ्याचें स्वरूप एकच असें नफ्याचा सामान्य दर एकच असतो असें प्रतिपादन केलेलें आहे. व त्या मतानें देशाची संपत्ति जसजशी वाढते त्या मानानें नफ्याचे दर कमी जातात. या बाबतींत स्वाभाविकपणें पडणाऱ्या संपत्तीच्या चार बाबीं मधलि साम्य व विरोध यांचा विचार करण्यासारखा आहे. नफा व व्या यांमध्यें अत्यंत साम्य आहे. कांहीं अंशीं ते एकच आहेत असें अभि अर्थशास्त्रकारांचें म्हणणें आहे. ज्याप्रमाणें समाजाच्या औद्योगिक प्रग बरोबर व्याजाचा दर कमी कमी होत जातो तोच प्रकार नफ्याचाही हो म्हणजे समाजाच्या औद्योगिक प्रगतीबरोबर देशांतील धंद्यांतील नफ्य सामान्य दर कमी कमी होतो. कारण नफा हा उत्पन्न केलेल्या संपत्ती येणारी किंमत व उत्पन्न करण्यास लागलेला खर्च यांच्या बजावा पासून येतो व एखाद्या धंद्यांत मालाला मागणी जास्त झाली म्हणजे त्या किंमत वाढते व अशी किंमत वाढली म्हणजे नफा जास्त होतो व ए धंद्यांत याप्रमाणें नेहमींपेक्षां नफा जास्त होऊं लागला म्हणजे त्या लोकांची गर्दी होते व नवीन नवीन कारखाने निघून मालाचा पु वाढतो व यामुळें मालाचा दर पुनः पूर्वीच्या सरासरीवर येऊन पों तेव्हां देशामध्यें जी नेहमीं चढाओढ चालू असते त्यामुळें देशां नफ्याचे दर व्याजाच्या दरांप्रमाणें नेहमीं कमी होतात.

परंतु जमिनीचा खंड व मजुरी यांचा क्रम याच्या उलट अ देशाच्या प्रगतीबरोबर हीं दोन्हीं वाढत जातात. कारण जसजशी जमीन लागवडीस येते तसतशी लागवडीची धार खालीं खालीं म्हणून जमिनीचा खंड वाढतो व जीविताच्या अवश्यकांची किं त्यामुळें मजुरीचे दरही वाढत जातात. अभिमतअर्थशास्त्रकारांनी जमिनीचा खंड व मजुरी आणि व्याज व नफा यांमध्यें विरोध आ दाखविलं आहे. विशेषतः मजुरी व नफा यामध्यें विशेष प्र विरोध आहे असें त्यांचें ह्मणणें आहे. कारण वर दर्शविल्याप्रमाणें हा मालाला येणारी किंमत व मालाला लागणारा खर्च यांच्या बजा इतका असतो व मालाला लागणाऱ्या खर्चाचा मुख्य भाग मजुरी खर्च होतो. तेव्हां कांहीं कारणांनीं मजुरी वाढल्यास नफा कमी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जि व मजुरी कमी झाल्यास नफा वाढला पाहिजे. ह्मणजे मजूर व कारखानदार यांचें हित परस्परावलंबी नसून परस्परविरोधी आहे. जी गोष्ट मजुराच्या हिताची ती कारखानदाराच्या अहिताची व उलटपक्षीं जी गोष्ट कारखानदारांच्या हिताची तीच गोष्ट मजुरांच्या अहिताची. मजूर व कारखानदार यांमधील हा विरोधीभाव **रिकार्डोनें** आपल्या ग्रंथांत त्या प्रामुख्यानें पुढें आणला आहे व सामाजिकपंथ ह्मणून जो स्वतंत्र अर्थशास्त्रामध्यें निघाला आहे तो **रिकार्डोच्या** एककल्ली मताचाच परिणाम होय हें पुढें सामाजिक पंथाचा इतिहास देतांना सांगावयाचें आहे.

परंतु **रिकार्डोचें** हें ह्मणणें सवस्वी खरें नाहीं. कारण जर मालाला मागणी वाढली व पदार्थांच्या किंमती वाढल्या तर मजुरी व नफा हे दोन्हीं-बरोबर एकदम वाढूं शकतात. म्हणजे मजूर व कारखानदार यांच्या हितांत, कांहीं विरोध असतो व विरोध असलाच पाहिजे असा कांहीं नियम नाहीं. वास्तविक पाहतां मजूर व कारखानदार या दोघांचेंही हित परस्परावलंबी असून तें व्यापाराच्या व धंद्याच्या तेजीवर अवलंबून आहे. कोणत्याही कारणानें मालाला मागणी कमी झाली तर दोघांचेंही नुकसान होतें.

अभिमत अर्थशास्त्रकारांचा नफ्याबद्दल आणखी एक वादग्रस्त सिद्धांत आहे. तो हा कीं, सर्व धंद्यांतील नफा समाजाच्या प्रगतीबरोबर कमी कमी होत जातो. इतकेंच नव्हे तर सर्व धंद्यांवरील व सर्व व्यापारांतील नफ्याचा दर एकच होत जातो. निदान नफ्याच्या दराचा एकीभावाकडे कल तरी असतो. हा सिद्धांतही अभिमत अर्थशास्त्रकार चढाओढीच्या तत्त्वानेंच प्रतिपादतात. एका धंद्यामध्यें दुसऱ्या धंद्यापेक्षां नफ्याचें प्रमाण जास्त असेल तर देशांतील भांडवलाचा ओघ त्या धंद्याकडे जास्त वळेल. जोंपर्यंत या धंद्यांतील नफ्याचें प्रमाण इतर धंद्यांतील नफ्याच्या प्रमाणापेक्षां जास्त राहील तोंपर्यंत हा क्रम अव्याहत चालू राहील. ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या पातळींत असलेल्या तळ्यांतील पाणी एका पातळीला येईपर्यंत एकांतून दुसऱ्यामध्यें पाण्याचा सारखा ओघ चालेल त्याप्रमाणेंच नफ्याचीही गोष्ट आहे. तेव्हां सर्व धंद्यांचा नफा सारखाच असणें हीच नफ्याची स्थिर स्थिति होय. तेथपर्यंत चढाओढीचें कार्य सारखें सुरू राहिलेंच पाहिजे. आतां **अॅडाम स्मिथनें** मजुरी व नफ्याच्या दरांमध्यें भेद करणारीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जीं विशिष्ट कारणें सांगितलीं आहेत त्यांनीं जो काय नफ्यांत फरक रा तेवढा मात्र कायम स्वरूपाचा असेल. उदाहरणार्थ, एखादा धंदा अ व्यापार फार किळसवाणा अगर घाणेरडा अगर तिरस्कृत असेल तर धंद्याचा नफा इतर सुलभ व कमी मेहनतीच्या किंवा मानाच्या धंद्यां नेहमींच जास्त राहिला पाहिजे, हें उघड आहे; परंतु या विशिष्ट कारणा खेरीज बाकी सर्व नफ्याचा दर एकरूप होण्याकडे कल असला पाहिजे अ अभिमत अर्थशास्त्रकारांचा एक सिद्धांत आहे.

परंतु या सिद्धांताचा खोटेपणा दाखवितांनाच नफा हा जमिनी खंडासारखा आहे; ह्मणजे त्याचा एकरूप होण्याकडे कल असण्याऐ विविधतेकडे कल आहे असें अर्वाचीन अर्थशास्त्रज्ञांनीं दाखविलें आहे हें अर्वाचीन अर्थशास्त्रकारांचें ह्मणणें पुष्कळ अंशीं खरें आहे. क नफा हा कारखानदारांच्या योजकतेचा, कल्पकतेचा व घटनाशक्तीचा परि होय. कारण आपण असें पाहतों कीं, सारख्याच स्थितींतील दोन क खाने किफाईतशीर किंवा आंतबट्ट्याचे होतात व याचें कारण कारख दारांच्या कल्पकतेंतील फरक होय. तेव्हां सर्व धंद्यांतील व धंद्या प्रत्येक प्रकारांतलि नफ्याचा दर एकरूप होत जातो हें म्हणणें वस्तुस्थि धरून नाहीं. उलट नफ्यामध्यें जमिनीच्या खंडाप्रमाणें एकप्रकारची वि धताच येत असते व याचा प्रत्यक्ष अनुभव संयुक्तभांडवलानें काढले कंपन्यांच्या नफ्यातोटयाच्या हिशेबावरून खासा येतो. या हिशे आंतबट्ट्याचा व्यापार करणाऱ्या कंपन्यांपासून तों थेट शेंकडा वीस वीस किंवा तीस नफा मिळविणाऱ्या कंपन्या दृष्टीस पडतात. याव नफ्याच्या दराचा विविधतेकडेच कल आहे असें म्हणणें भाग आहे.

नफ्याचा एकीभावापेक्षां विविधतेकडे कल आहे याला दुसरें प्रमाण आहे. तें हें कीं, संपत्तीच्या इतर सर्व वांट्यांपेक्षां नफ्या निराळें आहे. जमिनीचा खंड, मजूरी किंवा व्याज या सर्व वांट्यां एकप्रकारचा निश्चितपणा आहे. कारण यांतील पहिले दोन भाग क वरच बहुशा अवलंबून असतात व तिसराही देशांतील भांडवला विपुलता अगर दुर्मिळता यावर अवलंबून असतो. परंतु हे सर्व वांटे खानदाराला माल तयार होण्याच्या आधींच किंवा त्या समयींच लागतात व प्रत्येक वेळीं त्याची रक्कम ठरलेलीच असते. परंतु नफा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कधींही करारानें ठरलेला वांटा नसतो. तो कारखानदाराला संपत्तीची शेवटीं विल्हेवाट लावल्यावर मिळावयाचा असतो व त्यांत एक प्रकारचा सट्ट्याचा अंश असतो. माल तयार करतांना पुष्कळ वेळ जातो व या अवधींत मालाच्या किंमतींत फरक होण्याचा संभव असतो. जर कारखानदाराच्या सुदैवानें त्यानें अटकळ केलेल्या किंमतीपेक्षां मालाची किंमत वाढली तर त्याला अनपेक्षित नफा होईल. परंतु दुर्दैवानें किंमत कमी झाल्यास नफ्या-च्या ऐवजीं व्यापारांत व धंद्यांत त्याला ठोकर लागण्याचाही संभव असतो. याप्रमाणें नफ्यामध्यें एक प्रकारचा अनिश्चितपणा हा स्वभावसिद्ध असतो व म्हणून सर्वांना सर्व वेळीं व सर्व ठिकाणीं सारखा नफा मिळणें अशक्य असतें. उलट नफ्याची बाब ही सट्ट्यासारखी असते. कांहीं व्यापार तर निवळ जुगारीच्या खेळासारखे असतात. हल्लींच्या काळीं सर्वजग ह्मणजे एकच व्यापारी पेठ झाल्यासारखी झाली आहे व यामुळें या व्यापारी पेठेंत जे जिन्नस–उदाहरणार्थ, कापूस, गहूं, कोळसा, राकेल, सोनें, रुपें या जिनसांचा वाऊक व्यापार म्हणजे एकप्रकारचा जुगारच झाला आहे. यामुळें जुगारीप्रमाणेंच याही व्यापारांत क्षणांत मनुष्य लक्षापति किंवा भिक्षापति होऊं शकतो. यावरून नफ्याचा विविधतेकडेच कल आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे.

येथपर्यंत औद्योगिक बाबतींत प्रगतीस गेलेल्या समाजामध्यें संपत्ती-चे मुख्य वांटे कसे व कोणते होतात हें दाखविलें. संपत्ति मुख्यतः चार वर्गांच्या संगनमतानें उत्पन्न होते. तेव्हां उत्पन्न झालेल्या संपत्तीचे जे चार मुख्य वांटेकरी आहेत ते जमीनदार, मजूर, भांडवलवाले कारखानदार व व्यापारी हे होत. समाजांतील इतर सर्व वर्गांचें उत्पन्न या चार मुख्य वांट्यांच्या ... होतें. सर्व व्यवहार चढाओढीनें चालले आहेत, समाजांतील सर्व ... शिकलेले असून प्रत्येक मनुष्याला आपलें हित कळत आहे, तसेंच समाजामध्यें संपत्तीची वांटणी ही रूढीनें न ठरतां फक्त करारानेंच ठरते, या गोष्टी गृहीत धरून समाजामध्यें संपत्तीचें वांटे कसे व कोणते पडतात, हें आपण आतांपर्यंत पाहिलें. परंतु या गृहीत गोष्टी सर्व ठिकाणीं व सर्व देशांस लागू असतात असें नाहीं. कमीअधिक प्रमाणानें सर्व ठिकाणीं रूढीचा अंमल चालूच असतो. शिवाय शेतकीच्या बाबतींत लागवडीच्या निरनिराळ्या पद्धती निरनिराळ्या ठिकाणीं अस्तित्वांत असतात व या निर-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निराळ्या पद्धतीनें समाजामधील वर्गांत संपत्तीची वांटणीही निरनिराळ्या तऱ्हेनें होतें. शिवाय शेतकी हा संपत्तीच्या उत्पत्तीचा एक बराच महत्त्वाचा धंदा असल्यामुळें शेतकीच्या निरनिराळ्या पद्धतीचा अर्थशास्त्रदृष्ट्या विचार करणें अवश्य आहे. म्हणून पुढील भागांत प्रथमतः युरोपांतील जमीनधाऱ्याच्या निरनिराळ्या प्रकारांचें वर्णन देऊन धनोत्पादनाच्या व लोकहिताच्या दृष्टीनें कोणती पद्धत चांगली, या गोष्टीचा विचार करावयाचा बेत आहे; नंतर हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या पद्धतींचा याच दृष्टीनें विचार करून मग वांटणीच्या अवशिष्ट प्रश्नाकडे वळण्याचा मानस आहे.

भाग सातवा.

जमीनधाऱ्याच्या पद्धती.

सर्व जगांत सर्व काळीं जमीन ही संपत्तीची मुख्य जनयित्री असल्यामुळें जमीनधाऱ्याच्या पद्धती फार महत्त्वाच्या गणल्या जात असत. युरोपांत ग्रीक व रोमन लोकांमध्यें जमिनी ह्या खासगी मालकीच्या असत. नागरिक हे जमिनीचे पूर्ण मालक असत. परंतु या काळीं गुलामगिरीचा प्रघात असल्यामुळें ज्याप्रमाणें इतर धंदे गुलामच करीत त्याप्रमाणें शेतीची लागवडही गुलामच करीत. नागरिक देखरेख मात्र करीत. पहिल्या पहिल्यांदा शेताचे आकार साधारण बेताचेच असत; परंतु पुढें शेताचे आकार मोठे मोठे होऊं लागले व नागरिकांना राजकीय ... शेताची प्रत्यक्ष देखरेख करतां येणेंसुद्धां अशक्य झालें. यामुळें शेताची ... नागरिकांनीं नेमलेल्या नोकरांकडे किंवा गुलामांपैकींच जास्त विश्वासू गुलामाकडे दिली जाई व याचा परिणाम पहिल्यापेक्षां अनिष्ट झाला हें ... आहे. रोमन राज्याच्या बाल्यावस्थेंत रोमन लोक स्वतः शेतें लागवडीस आणीत व स्वतः शेतें कसणें हें मानाचें समजलें जात असे; परंतु पुढें ... सर्व लागवड गुलामांमार्फतच होऊं लागली. नागरिकांच्या मालकीची पुष्कळ एकर जमीन असे व मालकांच्या सामान्य देखरेखीखालीं जमिनीची लागवड होत असे. या लोकविरुद्ध लागवडीच्या पद्धतीला दास...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

म्हणतां येईल. या पद्धतीमध्यें गुलाम हे प्रत्यक्ष जमीन कसतात, गुलामांचे मालक गुलामांना खावयाला घालतात, व हा खर्च जाऊन जी शिल्लक राहील तें या पद्धतींत सर्व मालकाचें उत्पन्न समजलें जातें; त्यांत कोणीही वांटेकरी नसतो. गुलाम मालकांच्या सत्तेचे असल्यामुळें त्यांना त्यांच्या श्रमाबद्दल मजुरी द्यावी लागत नाहीं. परंतु ही पद्धति अर्थशास्त्रदृष्ट्या फारच कनिष्ठ दर्जाची आहे. कारण गुलामांना शेतकीची लागवड चांगली हुरूपानें करण्याची वृद्धि होणें शक्य नसतें. कारण शेतीचें उत्पन्न वाढलें तरी त्यांचें त्यापासून हित मुळींच नसतें. गुलाम हे स्वाभाविक कामचुकार असतात. धन्याच्या चाबकाच्या भीतीनेंच फक्त ते काम करतात. यामुळें अशा जुलुमाचें काम अगदीं कनिष्ठ दर्ज्याचें असतें हें सांगण्याची जरूरी नाहीं. या पद्धतीपासून शेतीचें उत्पन्न फार कमी येतें, इतकेंच नव्हे तर शेताची मशागत व निगा नीट न राहिल्यामुळें लागवडीची जमीन दिवसेंदिवस कमकस होत जाऊन शेवटीं ती जमीन अगदीं नापीक होते. अमेरिकेमध्यें गुलामांच्या श्रमानें जी शेतकीची लागवड होत असे, त्यामध्येंही असाच अनुभव आलेला आहे. ग्रीक व रोमन लोकांमध्यें गुलामांची स्थिति अमेरिकेंतील गुलामांइतकी वाईट नव्हती. त्यांना घरांतल्या चाकरमाणसांप्रमाणें वागविलें जात असे. ग्रीक गुलाम व मालक यांच्यामध्यें तीव्र वर्णभेदही नव्हता यामुळें गुलामांबद्दल अमेरिकेमध्यें दिसून येणारी तुच्छताबुद्धि नव्हती, शिवाय ग्रीक गुलामांना मालकाच्या परवानगीनें आपली दास्यांतून मुक्तता करून घेतां येत असे; यामुळें धन्याला खुष करून पुढेंमागें आपली सुटका करून घेतां येईल अशी आशा ग्रीक गुलामांना असे. ह्मणून ग्रीक व रोमन लोकांच्या काळीं दासकृषीचे अमेरिकन दासकृषीइतके वाईट परिणाम झाले नाहीं इतकेंच. परंतु दासकृषि ही सर्वांत कनिष्ठ दर्ज्याची कृषिपद्धति आहे ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. या पद्धतीमध्यें शेतीची जमीन फार झपाट्यानें निकस होत जाते व या शेतलागवडीच्या पद्धतीनें धनोत्पादनही फारच कमी प्रमाणावर होतें. या कारणानें ही पद्धति अर्थशास्त्रदृष्ट्या अगदीं त्याज्य ठरते. शिवाय मानवी जातीबद्दल आदरभाव उत्पन्न झाल्यापासून गुलामगिरी अमानुष वाटूं लागली; यामुळें ही पद्धति नीतिदृष्ट्याही गर्ह-णीय वाटूं लागली व म्हणून क्रिश्चन धर्माच्या प्रसारानें युरोपांतील गुलाम-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गिरी बहुतेक नाहींशी झाली व गुलामगिरीच्या रूढीच्या नाशाबरोबर दास-कृषीची पद्धतिही नाहींशी झाली. शिवाय रोमन पादशाहीचा नाश ज्या उत्तरयुरोपांतील रानटी जर्मन लोकांनीं केला, त्यांच्यामध्यें गुलामगिरीचा प्रचात नव्हता. यामुळें सर्व रोमन साम्राज्यावर जेव्हां हे लोक पसरले व त्यांनीं निरनिराळीं राष्ट्रें युरोपांत निर्माण केलीं, त्यावेळीं रोमन लोकांच्या काळीं प्रचलित असलेली दासकृषिपद्धति स्वाभाविकपणें नाहींशी झाली; व या उत्तरेकडील लोकांमध्यें प्रचलित असलेली दासकल्पकृषि व जहागिरीपद्धति प्रचारांत येऊं लागल्या. ही दासकल्पकृषिपद्धति गुलामगिरीसारखीच असल्यामुळें तिचा प्रसार फार जलद व सर्व युरोपभर झाला. त्यांतल्या त्यांत पूर्वयुरोपांत तिचा फैलाव विशेष झाला व तेथें ही पद्धति फार काळपर्यंतही टिकली; पश्चिमयुरोपांत जहागिरीपद्धतीचा विशेष फैलाव झाला व त्यामुळें दासकल्पकृषीनें फारसें मूळ धरलें नाहीं. तेव्हां आतां प्रथमतः दास-कल्पकृषीचा विचार करूं.

या पद्धतींतील जमीन कसणारे दासकल्प असत. ते मालकाचे गुलाम नसले तरी मालकाच्या शेतीचे गुलाम असत; ह्मणजे त्यांना मालकाचें शेत सोडून जातां येत नसे. ज्या शेताचे ते शेती समजले जात असत त्यावर त्यांनीं काम केलेंच पाहिजे असा निर्बंध असे. जरी त्यांना खासगी मिळकतीचा अधिकार असे तरी ते पुष्कळ बाबतींत आपल्या मालकाचे ताबेदार असत. आपले तंटेबखेडे मालकाकडून त्यांना तोडवून घ्यावे लागत; तसेंच मुलांमुलींचीं लग्नें करणें याला मालकाची परवानगी लागे व त्या प्रसंगीं मालकाला कांहीं नजराणा द्यावा लागे. या पद्धतीचा विशेष ह्मणजे हा कीं, मालकाची जमीन दास-कल्प शेतकरी स्वतःच्या मेहनतीनें कशीत व आपल्या मजुरीबद्दल जो जमिनीचा तुकडा दिलेला असे, त्याची लागवड करून ते आपलें पोट भरीत. आठवड्यांतून तीन दिवस धन्याच्या शेतावर काम करावयाचें व बाकीचे दिवस आपल्या शेतावर काम करावयाचें असा सामान्य नियम असे. परंतु या नियमांत केव्हां केव्हां फेरबदल होत असे. तसेंच कांहीं प्रसंगीं मालक बोलावील त्या वेळीं त्यांना मालकाच्या कामाकरितां जावें लागे. आणखीही किरकोळ पुष्कळ हक्क मालकाला असत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

याही कृषिपद्धतीचा मुख्य दोष ह्मणजे शेतीच्या लागवडीची हयगय दासकल्पशेतकऱ्यांना मालकाच्या शेतावर अंग मोडून मोठ्या काळजीनें किंवा मोठ्या हुरूपानें काम करण्याची बुद्धि होणें मानवी स्वभावाप्रमाणें अशक्यच होतें. कारण अधिक काळजीनें काम केल्यास किंवा कमी काळजीनें काम केल्यास त्यांना सारखेंच होतें. अगदीं गुलामाप्रमाणें यांची स्थिति नव्हती हें खरें आहे. आपल्या जमिनीच्या तुकड्याची चांगली मशागत केल्यास त्यांचें त्यांत कल्याण होण्यासारखें होतें. परंतु ऐनकामाच्या वेळीं धन्याच्या शेतावर कामावर जावें लागल्यामुळें आपल्या शेताकडे विशेष लक्ष देण्यास त्यांना सवड सांपडत नसे. यामुळें दासकल्पशेतकऱ्यांकडून दोन्ही शेतांची हयगय होई. एक दुसऱ्याचें शेत ह्मणून, व आपल्या शेतावर काम करण्यास पुरेसा वेळ नाहीं ह्मणून; शिवाय या पद्धतींत धन्याकडूनही देखरेख चांगली होण्याची आशा नसते, कारण यांना शेती करणें हें कमीपणाचें वाटत असे. यामुळें बहुतेक दासप्रमाणेंच या पद्धतीचे दोष असत; मात्र दगडापेक्षां वीट मऊ एवढाच काय तो फरक.

परंतु दासकल्पकृषीचा देशांतील एकंदर मजूरवर्गावर फारच अनिष्ट परिणाम होतो. दासकल्प शेतकरी हे धन्याच्या शेतावर रडतराऊप्रमाणें कामाला आल्यामुळें तें काम ते रेंगाळत, थबकत व अत्यंत हलगर्जीपणानें करीत. परंतु यांच्या उदाहरणानें दुसरे मजूर यांनाही तचि संवय लागे. ह्मणून जेथें जेथें दासकल्पकृषि प्रचलित आहे तेथें तेथें एकंदर मजुरांची हुशारी व कार्यक्षमता फारच कमी असते असा अनुभव आहे. कारण त्या ठिकाणच्या मजुरांमध्यें कर्तव्यदक्षता, चलाखी, हुरूप वगैरे गुणांचा अभाव दिसून येतो. अर्थात् याचा उद्योगधंद्यावर अनिष्ट परिणाम होतो; कारण मजुरांनीं केलेलें काम वाईट होतें इतकेंच नाहीं तर त्यावर खर्चेंही अनिष्ट होतो. दासकल्पकृषीमध्यें शेताचें उत्पन्न फार कमी होतें व या पद्धतींत शेतकीची सुधारणा होण्याचा संभव फारच कमी असतो. दासकल्प शेतकऱ्यांना मालकाच्या शेतावर ऐनवेळीं कामास जाणें मोठ्या जीवावर येतें व या जाचांतून आपण सुटूं तर बरें असें त्यांस होतें. कारण मग त्यांना आपल्या शेताकडे लक्ष देण्यास सांपडतें.

धन्याच्या कामावर दासकल्प शेतकऱ्यांना बोलाविण्याच्या युरोपां-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तील पद्धतीचें व आमच्या हिंदुस्थानामधील वेठीच्या पद्धतीचें बरेंच साम्य आहे. खोतांना किंवा इनामदारांना आपल्या गांवांतून कुळांना वेठीनें आपल्या कामास घेण्याचा हक्क असे व अझून कोठें कोठें तो चालू आहे. उदाहरणार्थ अझूनही कोंकणांत ही वेठीची पद्धत थोडीबहुत चालू आहे; परंतु वेठीचें काम ह्मणजे अगदीं टाकाऊ असा तेथेंही अनुभव आहे. व वेठीची जेथें पद्धत असेल तेथें इतर दिसमजुरीचे गडीही तसेच कामचुकार असतात असा आपल्या इकडेही अनुभव आहे.

रोमन पादशाही ज्या उत्तरेकडील जर्मन लोकांनीं पादाक्रांत केली त्यांनीं जमिनीच्या बाबतींत एक अगदीं नवी पद्धाति युरोपांत सुरू केली. तिला जहागिरीपद्धति ह्मणतात. जरी ही पद्धाति राजकीय व लष्करी होती तरी या पद्धतीचे जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीवरही पुष्कळ परिणाम झालेले आहेत ह्मणून त्याचा थोडासा इतिहास येथें देणें अप्रासंगिक होणार नाहीं. असें केल्यानें युरोपांत हल्लीं प्रचारांत असलेल्या जमीनधाऱ्याच्या पद्धतींचें स्पष्टीकरण लवकर होईल. कारण या सर्व पद्धती या जहागिरीपद्धतिपासून पर्यायानें निष्पन्न झालेल्या आहेत.

ग्रीक किंवा रोमन लोकांमध्यें प्रजासत्ताक राज्यपद्धति विशेष प्रचलित होती व पुढें रोमन बादशाही झाली तरी देशांतील जमीन राजाची ही कल्पना त्या काळीं नव्हती. देशांतलि सर्व जमिनी खासगी लोकांच्या मालकीच्या असत व सरकारच्या कांहीं जमिनी असल्या तरी सर्व जमिनीची मालकी सरकारची ही कल्पना नव्हती. परंतु जर्मन लोकांमध्यें एकसत्तात्मक राज्यपद्धति विशेष प्रचलित असे. प्रत्येक टोळीचा एक नायक असे व तोच राजा समजला जात असे. तो टोळींतील लोकांच्या सभेच्या सल्लामसलतीनें राज्यकारभार करी खरा, [illegible] मुख्य सत्ता त्याच्या हातीं असे. जेव्हां सर्व रोमन पादशाही या लोकांनीं पादाक्रांत केली तेव्हां सर्व प्रांतावर अशी एकसत्तात्मक राज्यपद्धति झाली व काबीज केलेला प्रांत सर्व राजाच्या मालकीचा ही कल्पना जर्मन लोकांमध्यें प्रचलित झाली. काबीज केलेली ही सर्व जमीन राजा आपल्या लष्करी अनुयायांना अगर सरदारांना वांटून देई व कांहीं भाग आपल्या स्वतःकरितां राखून ठेवी. ही जी जमीन सरदारांना मिळे, त्याबद्दल त्या सरदारानें राजा हुकूम फरमावील तेव्हां ठरलेल्या शिपायांसकट राजाला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मदत करण्यास आलें पाहिजे असा करार असे. तसेंच प्रत्येक सरदारास एकनिष्ठ राहीन अशाबद्दल शपथ घ्यावी लागे. राजानें सरदारांना दिलेल्या जमिनीबद्दल राजास लष्करी मदत करणें हा मोबदला समजला जात असे. सरदार आपल्या जमिनी विभागून त्या आपल्या मानकऱ्यांना याच लष्करी मदतीच्या अटीवर देत असत व या मानकऱ्यांकडून स्वामिभक्तीची शपथ घेववीत. हे मानकरी आपल्या वांट्याच्या जमिनी कुळांना देत. जहागिरीपद्धतीचें सामान्यतः अशा प्रकारचें स्वरूप होतें. अर्थात् या पद्धतीचा विशेष हा कीं, देशांतील सर्व जमिनीचा मालक ह्मणजे फक्त देशाचा राजा, देशांतील जमीन धारण करणारे हे सर्व त्याचीं कुळें व राजाच्या स्वामित्वाबद्दल त्याला लष्करी पेशाची मदत करणें हा जमिनीबद्दलचा खंड अशी समजूत असे. या कल्पनेमुळें राजापासून तों थेट शेत कसणाऱ्या गरीब शेतकऱ्यापर्यंत;समाजांतील वर्गाची एकाखालीं एक अशी मालिका बने. प्रत्येक खालच्या वर्गाच्या माणसानें प्रत्येक वरच्या वर्गाच्या माणसाच्या आज्ञेंत राहिलें पाहिजे; व युद्धकाळीं त्याला जातीनें मदत केली पाहिजे असा निर्बंध असे. या पद्धतींत राजकीयदृष्ट्या सरदारांच्या हातांत सत्ता राजापेक्षांही जास्त असे. कारण राजाचें सैन्य ह्मणजे सरदारांचें सैन्य होय. यामुळें राजा हा नेहमीं सरदारांवर अवलंबून राही. सरदार जर राजाच्या विरुद्ध उठले तर राजाला त्यांचे विरुद्ध लढण्यास शक्ति नसे. ही पद्धति देशांमध्यें दंगेधोपे होत अशा काळीं चांगली होती. परंतु जातीनें हजर राहणें हें लोकांना बरेंच संकटाचें वाटूं लागलें व औद्योगिक वाढीबरोबर व देशांतील शांततेच्या वाढीबरोबर ही लष्करी मोबदल्याची पद्धत नाहींशी होऊन हळूहळू पैशाच्या पद्धत येत चालली. म्हणजे राजाला सरदारांच्याकडून शिपाई मागण्यापेक्षां जमिनीबद्दल पैशाच्या रूपानें खंड घेऊन त्यांतून पगारी सैन्य ठेवणें हें आपल्या सामर्थ्यास व देशाच्या शांततेस जास्त सोईस्कर वाटूं लागलें. सरदारांनाही जातीनें सैन्यांत जाणें व लोक जमवून सैन्याचे पथक तयार करणें यापेक्षां पैशाच्या रूपानें राजाला खंड देणें जास्त सुखावह वाटूं लागलें. राजाला पैसे देण्याकरितां त्यांनीं आपल्या कुळांकडून जमिनीच्या स्वामित्वाबद्दल पैशाच्या रूपानें खंड घेण्याची सुरुवात केली. प्रत्यक्ष शेत कसणारे आपल्या धन्यास पैशाच्या रूपानें किंवा ऐनजिनसी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खंड देऊं लागले. सारांश, या जहागिरीपद्धतींतील लष्करी भाग कालें करून नाहींसा होऊन त्याला जमीनदार व कूळ असें औद्योगिक स्वरूप प्राप्त झालें व युरोपांत सध्यां प्रचलित असलेल्या पद्धति या जहागिरी-पद्धतीच्या ऱ्हासानंतर त्यांतूनच निष्पन्न झालेल्या आहेत. त्यांचें वर्णन पुढील दोन भागांत करूं.

दासकृषि किंवा दासकल्पकृषिप्रमाणेंच ही जहागीरपद्धति अर्थशास्त्र-दृष्ट्या कमी [दर्ज्याचीच आहे. कारण सरदारलोक किंवा त्यांचे हाता-खालील मानकरी लोकें यांना आपला लष्करीपेशा आहे असें वाटे. यामुळें त्यांना शेताच्या सुधारणेकडे लक्ष घालणें कमीपणाचें वाटे. प्रत्यक्ष शेत कसणाऱ्यांना सरदार व मानकरी हे बोलावतील तेव्हां त्यांच्या चाकरीस जावें लागे. यामुळें त्यांच्याकडूनही शेताची मशागत चांगली होत नसे. परंतु पहिल्या दोन पद्धतींपेक्षां ही पद्धत किंचित् बरी होती. त्यांतल्या त्यांत जेव्हां जातीनें चाकरी करण्याच्या ऐवजी पैशाच्या रूपानें स्वामित्वाच्या हक्काबद्दल मोबदला देण्याची पद्धति सुरू झाल्यापासून शेत कसणाऱ्या लोकांना शेतकींत सुधारणा करण्यास सवड झाली. विशेषतः उपोद्घातांत सांगितल्याप्रमाणें धर्मयुद्धाच्या निमित्तानें सरदारांच्या जमिनी व्यापाऱ्यांच्या व मध्यमस्थितींतील लोकांच्या हातांत येऊं लागल्यापासून तर शेतीची सुधारणा जास्त जोरानें होऊं लागली.

युरोपांतील निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या परिस्थितींमुळें व निर-निराळ्या कारणांनीं जहागिरीपद्धत कालेंकरून नाहींशी झाली. ती कां व कशी हें येथें सांगण्याची जरूरी नाहीं. परंतु त्या पद्धतीच्या नाशाचे परिणाम काय झाले हें पाहिलें पाहिजे.

प्रथमतः सर्व जमिनीचा राजा मालक ही कल्पना [illegible] जमिनी खासगी व्यक्तीच्या मालकीच्या ही कल्पना फैलावली. पूर्वी जो खंड घेत असे त्याला जमीनसाऱ्याचें स्वरूप येऊन तो कायमचा ठरून गेला. कांहीं देशांत सरदारांच्या ताब्यांत त्या जमिनी राहिल्या किंवा मोठमोठ्या जमीनदारांच्या ताब्यांत जाऊन जमीनदार व त्यांचेपासून खंडानें शेतें करणारे मोठमोठे शेतकरी असा प्रकार सुरू झाला. यालाच प्रचंड शेतकी ह्मणतात. कांहीं देशांत हा सरदारांचा वर्ग नाहींसा झाला व जमिनी कुळाच्या माळकीच्या झाल्या व अल्पशेतकीची पद्धत सुरू

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कांहीं ठिकाणीं जमीनदार व कुळें असा संबंध राहिला; परंतु कुळें नसी खंड देऊं लागलीं. आतां या निरनिराळ्या पद्धतीचा अर्थशास्त्र-विचार करावयाचा आहे तो पुढील भागावर टाकणें इष्ट आहे.

भाग आठवा.

अर्धेलीची कृषिपद्धति.

अर्थशास्त्रांतील बराच वादग्रस्त प्रश्न ह्मणजे प्रचंड शेती चांगली वा छोटी शेती चांगली हा होय. परंतु या प्रश्नाच्या आधीं एका शा भागांत युरोपांतील कांहीं प्रदेशांत प्रचलित असलेल्या दोन वर्णन देणें इष्ट होईल. यांतील पहिली पद्धति ह्मणजे -तिर्धेल पद्धति होय.

ही पद्धति इटाली देशांत विशेष प्रचारांत आहे. तसेंच ती फ्रान्स, स्वीत्झ-चा कांहीं भाग, व हॉलंड वगैरे देशांतही चालू आहे. प्रवास केलेल्या लोकांच्या मतानें ही पद्धति पुष्कळच वरच्या दर्ज्याची आहे यांत नाहीं; व इटालीमध्यें शेतकीची सुधारणा या पद्धतीच्या योगानें आहे. तसेंच या पद्धतीमध्यें शेतकरीवर्गही चांगला सुखी व असा दृष्टोत्पत्तीस येतो. या दृष्टीनें ही पद्धति अर्थशास्त्रदृष्ट्याही प्रशंस-आहे हें कबूल केलें पाहिजे.

पद्धतीचा विशेष हा आहे कीं, यामध्यें जमीनदार व कुळें यांचा संबंध राहून एकमेकांचे हितसंबंध विरोधी नसून परस्परावलंबी अस-. या पद्धतींत जमीनदार हा शेतावरील इमारती व शेतलागवडीस भांडवल कुळास आपण पुरवितो व कूळ आपले श्रम देतो. व जें उत्पन्न होईल त्याची वांटणी रूढीनें ठरलेल्या प्रमाणानें होतें; प्रांतांत व कांहीं भागांत उत्पन्नाचा अर्धा वांटा मालकास जातो व कुळास राहतो; कोठें कोठें मालकास तिसरा हिस्सा व कुळास दोन जातात. आणखीही निराळ्या प्रमाणानें वांटणी होते. परंतु उत्पन्नाची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हीं वांटणी चढाओढीनें ठरत नाहीं तर ती देशाचारानें व रूढीनें ठरलेली असते व ती वारंवार बदलत नाहीं. या पद्धतीमध्यें कुळास शेताची मशागत चांगली करण्यास हुरूप असतो. कारण शेताचें उत्पन्न वाढल्यास त्याचा वांटा त्याला मिळावयाचा असतो. परंतु या पद्धतीमध्यें जी शेतीची सुधारणा होते ती अंगमेहनतीनें काय होईल ती होईल. शास्त्रीय ज्ञान व भांडवल यांनीं वडून येणारी सुधारणा या पद्धतींत फारशी शक्य नसते. कारण जमिनीचा मालक शेतीकडे स्वतः देखरेख करीत नसल्यामुळें जमिनींत जास्त भांडवल घालण्यास कचरतो. शिवाय या पद्धतीमध्यें पुढलि भागांत वर्णन करावयाचा मिराशी पद्धतीइतका जमिनीबद्दल आपलेपणा कुळास वाटत नाहीं हें कबूल केलें पाहिजे. मिरासदार शेतकऱ्याइतकी मेहनत या अर्धेली कुळाकडून होणें शक्य नाहीं हेंही कबूल करणें भाग पडेल.

परंतु ज्या ज्या देशांत ही अर्धेल–तिर्धेल पद्धति सुरू आहे त्या त्या ठिकाणची शेती चांगल्या स्थितींत आहे इतकेंच नाहीं तर तेथला शेतकरी वर्ग सुद्धां सुखवस्तु आहे. कोणताही प्रवाशी इटालीभर फिरला तर त्याला त्या देशांतील व्यवस्थित टापटिपीच्या सुंदर शेतीच्या लागवडीचें कौतुक वाटल्यावांचून रहात नाहीं. तेथलीं शेतें म्हणजे सतत माळ्याचा डोळा व हात ज्यांवर फिरत आहे अशा सुंदर बगीच्याप्रमाणें दिसतात असें प्रवासी सांगतात. हा सर्व प्रभाव कुळांना आपल्या जमिनीबद्दल स्थाईकपणा वाटण्याचा होय. हीं अर्धेली कुळें उपरी कुळें नसतात. शिवाय खंड हा रूढीनें ठरल्यामुळें चढाओढीनें वारंवार बदलण्याचा संभव नसतो. यामुळें शेतकऱ्यांस आपल्या शेताची मशागत करण्यास हुरूप व हौस असते. यामुळें ही जमीनधाऱ्याची पद्धति एकंदरींत बऱ्याच वरच्या पायरीची आहे यांत शंका नाहीं. मिराशी पद्धति मात्र यापेक्षांही चांगली इतकेंच; कारण या पद्धतींत शेतकरी हा शेताचा सर्वस्वी मालक असल्यामुळें शेताचें सर्व उत्पन्न त्याला मिळावयाचें असतें. येथें उत्पन्नाचे हिस्से पडावयाचे नसतात. यामुळें शेतकऱ्यांस आपल्या शेताच्या मशागतींत व सुधारणेंत आपलें श्रम–सर्वस्व घालण्यास बुद्धि होते.

दुसरी पद्धति आयर्लंडांतलि आहे. तिला उपरी कुळाची पद्धति म्हणतां येईल. गेल्या कांहीं वर्षांपासून इंग्रज सरकारनें या पद्धतीचे बरेच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

...म पाहून ही पद्धति नाहींशी करण्याचे प्रयत्न चालविले आहेत व ... सालीं जो कायदा झाला त्यानें तर कालेंकरून ही पद्धति जाऊन ...ही पद्धति सर्व आयर्लंडभर पसरेल असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ...द्धतीचा विशेष असा आहे कीं, यामध्यें जमीनदार आपल्या जमिनी ...त दरिद्री व उपजीविकेचें दुसरें साधन नसलेल्या व जवळ ...ल नसलेल्या अशा कुळांना चढाओढीच्या तत्त्वावर खंडानें ...त. जमिनी थोड्या लोकांच्या मालकीच्या व चढाओढ करणारीं ...अनन्यगतिक व असंख्य; या स्थितीमुळें या पद्धतींत जमिनीचा खंड ...असतो. केव्हां केव्हां जमिनीमध्यें प्रत्यक्ष पैदास होणाऱ्या उत्पन्ना- ...ठरलेला खंड जास्त असतो अशींही उदाहरणें दिसून येतात. कारण ...तरी शेताचा तुकडा लागवडीस मिळण्याच्या आशेनें कुळांना ...तो जबर खंड कबूल करून जमिनी भाड्यानें घ्याव्या लागतात. ...तका खंड देण्याचें त्यांना अर्थातच अशक्य असतें. यामुळें या ...शेतकरी किंवा कुळें हीं जमीनदारांचीं नेहमीं ऋणी असतात. ...खंडाची बाकी फिटण्याची कधींच आशा नसते. यामुळें **आयरिश** ...री अत्यंत हलगर्जी व बेपर्वा झाले आहेत. शेतांत जास्त पिकलें ...किंवा कमी पिकलें काय त्यांना सारखेंच. कारण आयुष्याला अत्यंत ...इतक्या उत्पन्नापलीकडे त्यांना शेतांतून मिळणें शक्यच नसतें. कारण ...सर्व उत्पन्न जमीनदार अगर त्याचा गुमास्ता घेऊन जातो. यामुळें ...डांतील शेतकऱ्यांची अत्यंत दैन्यावस्था असते. कारण या कृषि- ...त्यांची स्थिति सुधारणेंच अशक्य होतें व ज्या लोकांना चांगल्या ...ची कल्पना नसते त्यांचेमध्यें लग्नासंबंधीं दूरदर्शीपणा असत नाहीं. ...त्यांची स्थिति नेहमीं अत्यंत हीनदीन अशी राहते. तेव्हां ही ...कुळाची पद्धति बहुतेक दासकृषि व दासकल्पकृषिइतकीच ... आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. कारण कर्जबाजारी कुळें ...दाराचे बहुतेक गुलामच बनतात. त्यांना शेतींत सुधारणा करण्याची ...होत नाहीं. ते स्वतः अगदीं कंगाल राहतात व आपली स्थिति ...ण्याची आशा नसल्यामुळें पिढ्यानुपिढ्या अशी कंगाल प्रजा निर्माण ...राहते. या पद्धतीचे दोष काढून टाकणें ह्मणजे शेतकऱ्यांचें जमीनदारां- ...ल परावलंबन नाहींसें करून त्यांना स्वतःच्या मालकीच्या जमिनी करून

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देणें होय.हाच उपाय सध्यां इंग्रज सरकार योजीत आहे व जमीनदारांक... सरकरि पैशानें जमिनी विकत घेऊन त्या कुळाला मिरासदार ह्मणून ... आहे व या कुळांकडून ४०-५० वर्षांच्या अवकाशांत शेताची किं... हप्त्याहप्त्यानें वसूल करून घेणार आहे. ही नवी पद्धति सर्वत्र सुरू झा... ह्मणजे आयरिश शेतकऱ्यांची दैन्यावस्था नाहींशी होईल यांत शंका नाहीं.

भाग नववा.

प्रचंड शेती कीं छोटी शेती.

प्रचंड शेतीची पद्धति चांगली कीं छोट्या शेतीची पद्धति चांगली हा एक अर्थशास्त्रांतील मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे. प्रचंड शेतींत १०० २००।४००।५०० अशा एकरांचें एक एक शेत असून तें जमीनदारापासून करारानें घेऊन त्याची लागवड मजुरांच्या श्रमानें शेतकरी करितात. ... पद्धत इंग्लंडांत प्रचलित आहे. छोट्या शेतीची पद्धत युरोपांतलि ... देशांत फार प्रचलितें आहे. यामध्यें शेताचा मालक व शेत कसणारा ... एकच असतात व शेतेंही फार लहान म्हणजे दोन चार एकरांपासून ... झालें तर ५० एकरपर्यंत असतात. यामध्यें शेतकरी आपल्या कुटुंबांतील माणसांच्या व आपल्या स्वतःच्या श्रमानें व आपल्या स्वतःच्या भांडवलानें शेताची लागवड करतो. याला कोणाला खंड द्यावा लागत नाहीं. ... तो शेताचा मालक असतो. यालाच हिंदुस्थानांत मिरासदार ह्मणतात.

प्रचंड शेतीचे फायदे म्हणजे मोठ्या प्रमाणांवर काढलेल्या कारखान्यांचे फायदे होत हें नव्यानें सांगण्याचें कारण नाहीं. व लहान प्रमाणावरील कारखान्यापेक्षां मोठ्या प्रमाणावरील कारखान्यांत जीं फायद्याचीं कलमें असतात, तीं प्रचंड शेतीमध्येंही असतात. प्रथमतः प्रचंड शेतींत यंत्राचें साहाय्य घेण्यास सांपडतें. लहानशा शेताला वाफेचा नांगर किंवा धान्य काढण्याचें यंत्र किंवा खुरपण्याचें यंत्र याचा उपयोग होत नाहीं. परंतु मोठ्या शेतींत या गोष्टी फायदेशीर होतात. तसेंच यंत्रानें चालणारे पाणी का...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चे पंप वगैरेसारख्या सोयी प्रचंड शेतीलाच फक्त शक्य असतात. शिवाय ड शेतीमध्यें देखरेखीचा खर्च उत्पन्नाच्या मानानें अर्थात् कमी असतो. एकरांचे शेताला जितका देखरेखीचा खर्च येतो तितकाच बहुतेक एकरांच्या शेताला खर्च येतो. मेंढ्यांचा कळप १०० चा असला किंवा २०० चा असला काय मेंढपाळ एकटाच पुरतो. शिवाय प्रचंड मध्यें कुंपणें, रस्ते वगैरेंमध्यें जमीन कमी जाते व यायोगानेंही चें उत्पन्न वाढतें; शेवटीं प्रचंड शेतींत शास्त्रीय व खर्चाचीं खतें यांचा गोग करण्यास सांपडतो. छोट्या शेतीमध्यें यांपैकीं एकाही गोष्टीचा घेतां येत नाहीं. यामुळें अर्थशास्त्रदृष्ट्या प्रचंड शेती ही छोट्या पेक्षां जास्त फायद्याची आहे अशा तऱ्हेचें मत पुष्कळ अर्थशास्त्र-नीं दिलेलें आहे. व वरील कारणें सयुक्तिक असल्यामुळें हें मत खरें असें वाटतें. परंतु कांहीं अर्थशास्त्रकार व विशेषतः **मिल्ल** हे या च्या विरुद्ध आहेत. त्यांचे मतें छोटी शेती हीच प्रचंड शेतीपेक्षां सर्व जास्त श्रेयस्कर आहे.

कारण जरी प्रचंड शेतीमध्यें वर नमूद केलेले फायदे असतात तरी यला एक दोष फार मोठा आहे. प्रथमतः या पद्धतींत शेताचा मालक, च्या लागवडीची जबाबदारी घेणारा शेतकरी व शेत कसणारे प्रत्यक्ष हे तिन्ही वर्ग निराळे असतात. यापासून बरेच अनिष्ट परिणाम घडतात. शेताचा मालक कांहीं वर्षांच्या करारानें व ठरलेल्या आपली जमीन शेतकरी–कारखानदारास देतो. या शेतकऱ्याचा हेतु ा कराराच्या मुदतींत आपला जितका फायदा करून घेतां येईल करून घेण्याचा असतो. यामुळें त्याचें जमिनीच्या भावी कडे लक्ष नसतें. जमीन आपल्या उपयोगानंतर बिनकस होवो किंवा त्याला त्याची पर्वा नसते. आपण आणलेल्या भांडवलावर आप-ला चांगलें व्याज मिळून ठरलेल्या मुदतींत आपलें भांडवलही परत वें एवढाच त्याचा मतलब असतो. शिवाय हा शेतकरी स्वतः शेत सणारा नसतो. तर तो शेताची लागवड मजुरांकडून करून घेतो. हे मजूर बोलून चालून भाडोत्री आणलेले. त्यांना जमिनीची काळजी असणें च नाहीं. त्यांचें पाहणें इतकेंच कीं, साधारण मजूर काम करतात तितकें म करून आपली मजुरी मिळवावयाची. ही मजुरी मिळाली कीं त्यांचें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काम संपलें मग त्या शेताचें किंवा पिकाचें कांहीं का होईना; त्या त्यांना मुळींच फिकीर नसते. शिवाय हे भाडोत्री मजूर आज या शेतीं काम करणार तर उद्यां त्या शेतावर काम करणार, तेव्हां शेताबद्दल कांहीं आपलेपणा वाटण्याचें कारण नसतें. शेताशीं संबंध असलेल्या तीन वर्गांचा अशा प्रकारचा भाव असल्यामुळें शेतीचें काम जितक्या काळजीनें, जितक्या मेहनतीनें व जितक्या कळकळीनें व्हावयाला पाहिजे तितक्या काळजीनें, तितक्या मेहनतीनें व तितक्या कळकळीनें तें नाहीं. यामुळें यांचा शेतीमध्यें जरी यंत्रादि सामग्रीपासून व वर केलेल्या दुसऱ्या गोष्टींपासून फायदा होतो तरी या जिव्हाळ्याच्या अ पासून बरेंच नुकसान होतें व म्हणूनच शेवटीं छोट्या शेतीपेक्षां उत्पन्न सरासरीनें कमीच पडतें.

परंतु छोट्या शेतींत मालक, शेतकरी व कसणारा या सर्व एकवटलेल्या असतात. व जमीन आपली आहे, तिची सुधारणा केल्या तिची मशागत केल्यास, त्याचा फायदा आपल्यास मिळावयाचा इतकेंच नव्हे तर ही जमीन आपल्या मुलाबाळांना पुढें जावयाची अशी जाणीव छोट्या शेतींत शेतकऱ्यांच्या मनांत नित्य वागत आतां अशी मालकीची कल्पना ही एक अजब चीज आहे. आर्थ ह्मणून एक प्रवासी शेतकरी होऊन गेला. त्यानें असें ह्मटलें अ "Magic of property will turn sand into g "मालकीची भावना ही एक जादुगाराची कांडी आहे. कारण त्या रेतीचें सोनें होतें" ह्मणजे आपण श्रम केले तर त्या श्रमाचें फळ ल्याला व आपल्या मुलाबाळांना मिळेल अशी खात्री असली मनुष्य फार काळजीनें व फार कळकळीनें जीवापाड श्रम क मिरासदार शेतकऱ्यांच्या श्रमांत व भाडोत्री मजुरांच्या कामांत अस्मानचें अंतर पडतें व ह्मणूनच यंत्रादि सामग्रीचा जरी या शे फायदा घेतां येत नाहीं तरी सुद्धां त्यांच्या जीवापाड मेहनतीनें त्या वचपा निघून येतो व हे मिरासदार शेतकरी आपल्या शेतांतून आप जास्त उत्पन्न काढतात इतकेंच नाहीं तर जमिनीची कायमची वाढवितात. या मिराशी पद्धतीचे सुपरिणाम फ्रान्स, इटाली, वगैरे दिसून येतात. तेथील शेतांची उत्तम मशागत केलेली आहे असें त्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राच्या तेव्हांच ध्यानांत येतें. प्रेमानें वाढविलेल्या सुंदर बागेप्रमाणें शेतें दिसतात. जी जमीन अगदीं ओसाड, रेताड व कुचकामाची आहे वाटतें अशी जमीन सुद्धां मिराशी शेतकरी दहावीस वर्षांत उत्तम आणतात. ज्या देशांत ही मिराशी पद्धति चालू आहे तेथें खालील- उदाहरणें पुष्कळ वेळां दृष्टीस पडतात. एक अगदीं ओसाड–रेताड किती दिवस तरी पडलेली असावी. पुढें तेथें एक लहानशी झोंपडी एक दोन गुरें घेऊन एक शेतकरी राहूं लागतो. पहिल्या प्रथम तो मिनींत होणारें क्लव्हर नांवाचें गवत त्या ठिकाणीं लावतो. त्यानें गुरांस होऊन या गवताच्या मुळांनीं रेताड जमिनीला थोडासा घट्टपणा येतो. शेणमूत यांचें खत करून तो त्या जमिनींत घालीत राहतो. चांगली पटीपाटीनें आणून तो जमिनींत मिसळतो. याप्रमाणें जमीन सुधारली म्हणजे धान्याचें एखादें हलकें पीक करतो, जमीन सुधारत चालली म्हणजे थोडीशीं फळझाडें लावूं लागतो. त्याचीं वाढत जातात. यामुळें जमिनींत खत जास्त जास्त पडत जातें व जास्त जास्त सकस बनत जाते. मग तो गहूं पेरूं लागतो व द्राक्षांचें करूं लागतो. सारांश, सुमारें दहा वर्षांनीं जर ती जागा पाहिली तर महदंतर पाहून मनुष्य थक्क होऊन जाईल. ज्या ठिकाणीं रेती व खडक जं कांहीं एक नव्हतें; जेथें स्वाभाविक रीतीनें गवत सुद्धां उगवत अशा ठिकाणीं एका दहाबारा वर्षांच्या अवधींत सुंदर बाग व मळा दृष्टीस पडतो. परंतु हा सर्व प्रभाव मिरासदारीचा होय. आपण केली तर आपल्यालाच त्याचा सर्वस्वी फायदा मिळेल ही खात्री मालमत्तेच्या भावनेनें उत्पन्न होते. यामुळें असा शेतकरी मना- व जीवापाड मेहनत करितो व त्याचें फळ त्याला मिळतें. अशा शी शेतकऱ्याची सांपत्तिक स्थिति पुष्कळच चांगली असते. कांहीं ग्रंथकार प्रचंड शेतीची तरफदारी करतांना इंग्लंडांतील शेतकरी व समधील शेतकरी (मिराशी) यांची तुलना करतात; परंतु ही तुलना बर नाहीं. इंग्लंडांतील शेतकरी हे भांडवलवाले मोठे शेतीचे कारखान- च होत. हे लोक पुष्कळच श्रीमंत असतात. त्यांच्या तोडीचे समधले मिराशी शेतकरी नसतात हें उघड आहे. परंतु वास्तविक ना हे मिराशी शेतकरी व इंग्लंडांमधील शेतीकडले भाडोत्री मजूर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यांच्यामध्यें केली पाहिजे. कारण या दोन वर्गांचें काम व सामा दर्जा एकच असतो व अशा दृष्टीनें पाहिलें ह्मणजे फ्रान्समधले मि शेतकरी इंग्लंडांतील शेतकरी मजुरांपेक्षां जास्त सुखी व संपन्न अ यांत काडीभरसुद्धां शंका नाहीं.

ही छोटी मिराशी शेतकीपद्धति प्रचंड शेतीपेक्षां जास्त किफाइतश नाहीं हें दाखविण्याकरितां एक प्रमाण कांहीं अर्थशास्त्रकार पुढें क असतात. तें हें कीं, मिराशी शेतकरी दर एकरीं जितकें भांडवल व वि जितके श्रम यांचा खर्च करतात तितकें भांडवल व तितके श्रम दर प्रचंड शेतींत खर्ची पडत नाहींत व ते जर तितके खर्ची पडतील छोट्या शेतीपेक्षां प्रचंड शेतीपासूनच उत्पन्न जास्त होईल. तेव्हां शास्त्रदृष्ट्या छोटी शेती प्रचंड शेतीपेक्षां जास्त किफाईतशीर नाहीं; या कोटिक्रमांत एक चूक अशी आहे कीं प्रचंड शेतामध्यें इतके श्रम पडणें अशक्य असतें. कारण त्या शेतींत कोणाचाच निकट सं नसल्यामुळें असे जीवापाड श्रम व भांडवलाची योग्य योजना होऊं श नाहीं. ही श्रम व भांडवल यांची योजना मिराशी पद्धतीनें जणूं उत्पन्न केली जाते व ह्मणून जास्त झालेलें उत्पन्न या पद्धतीचें फळ असें मानण्यास हरकत नाहीं. ही पद्धत नसती तर जें शेतीचें अस्तित्वांत येऊं शकलें नसतें तें उत्पन्न या पद्धतीचाच परिणाम यांत शंका नाहीं.

शेवटीं या पद्धतीचा जो एक सामाजिक परिणाम आहे तो ल घेतला असतां ही पद्धतीच एकंदरींत श्रेयस्कर आहे असें म्हणणें भ

प्रचंड शेतीमध्यें देशामधला बराच मोठा वर्ग भाडोत्री शेत रांचा असतो. हा वर्ग कारखानदार-शेतकऱ्यांवर सर्वस्वी न असतो. या वर्गाला स्वतःच्या जबाबदारीवर काम करण्या नसते. हा वर्ग निव्वळ भाडोत्री व सांगकाम्या बनतो. य वर्गाच्या वागनतीवर परावलंबनाचा छाप असतो; व स्वाभाविक सामाजिक दर्जा कमी होतो. परंतु छोट्या शेतीमध्यें प्रत्येक शेती हा स्वतःचा मालक असतो. तो कोणाचा ताबेदार नसतो. सर्व व्यवहार आपल्या जबाबदारीवर करावे लागतात. यामुळें त्याच कित्येक नैतिक गुण उत्पन्न होतात; हिंमत, स्वावलंबन, जबाब

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ना वगैरे गुण फार हितावह आहेत व या पद्धतींत हे गुण उद्भवण्यास यांची वाढ होण्यास फार वाव असतो व यामुळेंच मिराशी शेतकऱ्याचा जिक दर्जा भाडोत्री सांगकाम्या मजुराच्या वरचा होतो. अशा शी शेतकऱ्यांमध्यें देश आपला अशी भावना दृढतर होते व देशाचा भार उत्तम तऱ्हेनें चालला पाहिजे तरच त्यांत आपलें कल्याण आहे हितकर समज उत्पन्न होतो.

वरील कारणाकरितां मिराशी छोट्याशेतीची पद्धति ही एकंदर देशां- लोकांना जास्त हितकर आहे असें ह्मणणें प्राप्त आहे. इंग्लंडमध्यें प्रचंड ची पद्धत चालू असल्यामुळें बहुतेक अर्थशास्त्रकारांचा कल त्या पद्धती- झुकता आहे.

परंतु प्रथमतः युरोपांतील मिराशी पद्धतीची चांगली माहिती मिळ- ती पद्धति प्रचंड शेतीपेक्षां कशी जास्त श्रेयस्कर आहे हें मिल्लनें या प्रसिद्ध ग्रंथांत दाखविलें. तेव्हांपासून पुष्कळ लोकांचें व लेख- लक्ष या पद्धतीच्या चांगुलपणाकडे वेधलें. इंग्लंडामध्यें ही पद्धति करणें इष्ट आहे अशी चळवळ सुरू झाली. परंतु इंग्लंडांतील जमि- चे कायदे व देवघेवीचे कायदे शेताचे लहान लहान तुकडे पाडण्याला ला अडथळ्याप्रमाणें असल्यामुळें ह्मणण्यासारखा या पद्धतीचा प्रसार शकला नाहीं. १८९० सालीं छोट्याशेतीचा प्रसार करण्यास कोठें सवड आहे वगैरे प्रश्नांचा विचार करण्याकरितां एक कमिशन नेमलें त्या कमिशनच्या शिफारशीप्रमाणें १८९२ मध्यें कौंटीकौन्सिलला मोठीं कत घेऊन त्यांचे लहान लहान शेतांचे तुकडे करून ते लोकांना देण्याचा र दिला. परंतु सक्तीच्या कायद्यानें शेतें संपादन करण्याचा अधिकार न्सिलास न दिल्यामुळें व कौन्सिलांतील सभासद या पद्धतीला फारसे ल नसल्यामुळें हा १८९२ चा कायदा निवळ दप्तरीं पडल्यापैकींच . या काळांत छोट्या पद्धतीचा जो थोडाबहुत फैलाव इंग्लंडमध्यें ला आहे, तो खासगी प्रयत्नाचा परिणाम होय. परोपकारी लोकांनीं शी संस्था स्थापन करून त्यांचेमार्फत मोठमोठीं शेतें खरेदी करून तीं रीब शेतकऱ्यांमध्यें वांटून देण्याचें काम केलें व अशा प्रयत्नाचा कांहीं परगण्यांत फार चांगला परिणाम दिसून येऊं लागला आहे. या तीनें मोठमोठ्या जमीनदारांना [illegible] मजुराची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्थितीही पुष्कळ सुधारली आहे असें दिसून येतें. या छोट्या शेतीपा[सून] शेतकरी-मजुरांना किती फायदा होऊं लागला आहे हें खालील कोष्टकाव[रून] दिसून येईल.

ज्याच्या जमाखर्चाचा खर्डा खालीं दिला आहे तो शेतकरी मजुरी करून संध्याकाळीं व इतर फावल्यावेळीं व सणाचे दिवशीं काम करून या चार एकरी शेताची लागवड करितो व त्याचा त्याला इतका फायदा पडतो.

चार एकरांच्या छोट्या शेतीच्या जमाखर्चाचा खर्डा.

उत्पन्नाची जमा.		खर्च.	
पौं. शि. पे.		पौं. शि. पे.	
१५-१८-३	६ टन व ७॥ हंड्रेटवेट बटाटे ५० शि० दराप्र.	९--०--०	कर पट्टी व भाडें.
१८-०-०	६ टन बटाटे ६० शि० दराप्रमाणें.	२-१३--३	भाड्यानें आणलेल्या घोड्याचा खर्च.
१--४-०	४ पोतीं घरीं खाल्लेले. दर पोत्यास ६ शि०	१-३--०	नांगरणावळीकरितां
५--०-०	४ पोतीं बियाण्याकरितां विकलें.	०-३--९	पेरणावळीकरितां
२-१०-०	४ पोतीं बियाण्याकरितां ठेविलेले.	०-३--०	कुळवाकरितां.
१--०-०	४ पोतीं बटाट्याचीं कोंवळीं रोपें डुकरांनीं खाल्लीं तीं.	०-५--०	बटाट्याच्या [...] करण्याकरितां.
६--०-०	बार्ली धान्य विकलें.	०-१०-०	खताच्या नेआण[ी] करितां.
६--०-०	बार्ली घरखर्चास.	०-८--६	बार्ली धान्य न[...] करितां.
१-१०-०	कॅरट भाजी घरखर्चास.	२--१३-३	
२--०-०	मॅनगोल्डभाजी घरख.	२--०-०	कृत्रिम खत.
		१-१७-६	बटाट्यांचे बियाण[े]
		०-१२-०	बार्लीच्या बियाण्या[...]
		०--२-०	कॅरट व मॅनगोल्ड यां[...] जांच्या बियाण्याक[रितां]
५९-२-३	एकंदर उत्पन्न अगर ८८६ रुपये १३ आणे.	१६-४-९	रुपयांत २४३-९
			शिल्लक नफा पौंड ४२-१[...] अगर रु. ६४३--२ आणे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यावरून इंग्लंडमध्येंही ही पद्धति फायदेशीर आहे यांत शंका नाहीं; प्रकारनें जर ही सुधारणा घडवून आणण्याचें मनावर घेतलें तर त्यांत होण्याचा जास्त संभव आहे असा पुष्कळांचा समज आहे.

परंतु छोट्या शेतीपासून असा फायदा होण्याची मुख्य अट अशी कीं, शेतकऱ्यास स्वामित्वाची व मालकीची जाणीव पाहिजे. म्हणजे शेतकरी शेताचा मिराशी असून जमिनीवरील कर किंवा सारा हा कायम्या स्वरूपाचा पाहिजे. तर त्याला आपल्या जमिनीची इतक्या काळजीनें मशागत करण्याची बुद्धि होईल. आपण केलेल्या जमिनीच्या सुधारणेवर दुसऱ्याचा हक्क उत्पन्न होणार अशी धास्ती शेतकऱ्यास असली तर त्याच्याकडून शेताची मशागत होणें शक्य नाहीं; व कायमचा सारा नसला म्हणजे अशी धास्ती शेतकऱ्याच्या मनांत राहणारच. मग असा शेतकरी उपरि कुळासारखाच होतो व त्याला जमिनीबद्दल आपलेपणा नाहींसा होतो.

भाग दहावा.

हिंदुस्थानांतील जमीनधाऱ्याच्या पद्धति.

मागील तीन भागांत युरोपामध्यें पूर्वकाळीं अस्तित्वांत असलेल्या [illegible] असलेल्या जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचें वर्णन देऊन अर्थशास्त्र-[illegible] व सामाजिक दृष्ट्या सर्वांत चांगली जमीनधाऱ्याची पद्धति कोणती [illegible]चा विचार केला. आतां या भागांत हिंदुस्थानामध्यें प्रचलित असलेल्या जमीनधाऱ्याच्या पद्धतींचा विचार करावयाचा आहे. परंतु युरोपांतील व हिंदुस्थानांतील जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीमध्यें एक मोठा भेद [illegible] तो हा कीं, युरोपमध्यें जमीन ही खासगी व्यक्तीच्या मालकीची समजली जाते तर हिंदुस्थानांत सर्व जमीन सरकारची आहे असें समजलें जातें. [illegible]मध्यें ज्यावेळीं जहागिरी-पद्धति सुरू होती त्यावेळीं राजा किंवा देशांतील सरकार हें जमिनीचे मालक अशी समजूत होती तरी. तरी कालेंकरून

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जहागिरी–पद्धति नष्ट झाली व त्याबरोबरच सरकारच्या जमिनीवरील स्वा-मित्वाची कल्पना नष्ट झाली व सर्वत्र खासगी व्यक्तीच्या मालकीची कल्पना प्रचलित झाली. अर्वाचीन काळीं सरकार जमिनीवर एक कर घेतें खरें आहे. परंतु सर्व ठिकाणीं हा कर कायमच्या स्वरूपाचा आहे. व तो जमिनीच्या उत्पन्नाच्या मानानें फारच माफक आहे. जमिनीच्या साऱ्याच्या माफकपणामुळें युरोपामध्यें जमिनधाऱ्याच्या पद्धतीचें वर्गीकरण जमिनीच्या साऱ्याच्या तत्त्वावर मुळींच केलें जात नाहीं; तर तें लागवडीच्या प्रकारावरून केलें जातें हें मागील विवेचनावरून दिसून आलेंच असेल. सध्या प्रचलित असलेल्या जमीनधाऱ्याच्या पद्धति म्हणजे प्रचंड शेती व छोटी अगर मिराशी शेती होय व अर्थशास्त्रदृष्ट्या कोणती पद्धति जास्त फायदेशीर हा तिकडील वादग्रस्त प्रश्न आहे व एकंदरींत विचार करतां मिराशी शेतीच जास्त चांगली असें समजण्याकडे अर्थशास्त्रकारांचा जास्त कल आहे असें मागल्या भागांत दाखविलें आहे.

परंतु हिंदुस्थानांत लागवडीच्या प्रकाराच्या तत्त्वावर जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचें वर्गीकरण केलें जात नाहीं. कारण लागवडीच्या पद्धतींत ह्मणण्या-सारखा फरक नाहीं. जरी किरकोळ बाबतींत फरक असले तरी सामा-न्यतः येथें छोट्या शेतीचाच प्रचात सर्वत्र चालू आहे. येथें वर्गीकरणाचें तत्त्व ह्मणजे सरकारी सारा घेण्याच्या तऱ्हा होत. कारण हिंदुस्थानांतील जमीन सरकारच्या मालकीची अशी इंग्रज सरकारनें तरी आपली कल्पना करून घेतली आहे व या कल्पनेवर हिंदुस्थानांतील जमिनीचें धोरण ठर-विलेलें आहे. परंतु वास्तविकपणें पाहतां जमिनीवर मालकी कोणाची हा येथें एक मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे व त्याचा विचार या ग्रंथाच्या ... पुस्तकांत ' हिंदुस्थानचा जमीनसारा हा कर आहे कीं खंड ... प्रश्नाचा विचार करतांना करावयाचा आहे. तेव्हां या ठिकाणीं स... ही मालकीची कल्पना गृहीत धरून चालणें सोईचें आहे. कारण ... प्रश्नाचा तात्विक निकाल कांहींही असला तरी सरकारचें जमिनीबाबत धोरण व त्यांनीं पाडलेला प्रचात सरकारी मालकी हक्काच्या कल्पनेवर ... विलेला असल्यामुळें या भागांतील जमीनधाऱ्याच्या वर्गीकरणाच्या ... यांत या वादाचा किंवा त्याच्या निकालाचा कांहीं एक उपयोग नाहीं. म्हणून वर ह्मटल्याप्रमाणें या भागांत सरकारी मालकीची कल्पना गृहीत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

…णच चाललें पाहिजे. या सरकारी मालकीच्या कल्पनेमुळें येथल्या …मिनीवर बराच मोठा सारा आहे इतकेंच नव्हे तर कांहीं थोड्या ठिकाणां- …य सरकार हा सारा ठरलेल्या मुदतीनंतर चढवितें.

वरील विवेचनावरून हिंदुस्थानांत जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचें वर्गी- …ण जमिनीवर घेतल्या जाणाऱ्या साऱ्याच्या स्वरूपावरून करण्याचा कां …त पडला हें ध्यानांत येईल. कारण येथें लागवडीची पद्धत एकच अस- …मुळें तिला महत्त्व नाहीं. परंतु जमीनसारा जबर असल्यामुळें त्याच्या …पाला व वसूल करण्याच्या पद्धतीला फार महत्त्व आहे.

जमिनीच्या साऱ्याच्या स्वरूपाप्रमाणें जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचे …न वर्ग होतात. एक कायम धाऱ्याची पद्धति व दुसरी मुदतीच्या …ऱ्याची पद्धति. पहिलीमध्यें सरकारनें जमिनीचा सारा एकदम कायम- …चा ठरविलेला असतो. ह्मणजे जरी सरकार आपल्याला जमिनीचे …क समजतें व ह्मणून सरकारी अंमलदार जमिनीच्या साऱ्याला कर न …ां खंड ह्मणतात तरी कायम धाऱ्याच्या पद्धतींत जमिनीचा सारा …कारनें एकदम कायमचा ठरवून टाकला आहे; व खंडाप्रमाणें कमी- …स करण्याचा आपला हक्क सोडला आहे. दुसऱ्या वर्गामध्यें जमि- …चा सारा हा कांहीं मुदतीपर्यंत सरकार ठरवितें. परंतु त्या मुदतीनंतर …मिनीची फेरपहाणी करून सारा वाढविण्याचा हक्क सरकारनें आपल्या …यांत ठेविला आहे. ह्मणजे पहिल्या वर्गास "आम्ही मालकी हक्काची …लवजावणी करणार नाहीं," असें सरकारनें लेखी आश्वासन देऊन …माणें आपल्याला कायद्यानें बांधून घेतलें आहे, व दुसऱ्या वर्गास …ह्मीं सध्या ठरविलेला सारा अमुक मुदतपर्यंतच ठरविला आहे. पुढें …ल्यास आम्ही हा सारा वाढवूं," अशी इशारत लोकांना दिलेली आहे, …कायद्यानें अशी सारा वाढविण्याची मुभा आपल्याला ठेविली आहे.

सारा वसूल करण्याच्या तऱ्हांवरून जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचे तीन …र्ग होतात. पहिला जमीनदारी; दुसरा पटवारी व तिसरा रयतवारी. …हिल्यामध्यें सरकार जमीनदारापासून जमीनसारा वसूल करतें. हे जमीन- …ार स्वतः शेत कसणारे शेतकरी नसतात. यांच्या हाताखालीं मोठ- …मोठ्या जमिनी किंवा सबंदच्या सबंद खेडीं असतात. या पद्धतींत सर- …कारी अंमलदारांचा प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांशीं व कुळांशीं मुळींच संबंध येत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाहीं. प्रत्यक्ष शेतकरी किंवा कुळें हीं जमीनदारांचीं अशी कल[...] असते. त्यानें जमिनीचा वसूल हव्या त्या रीतीनें करून घ्या[...] सरकारच्या साऱ्याला फक्त जमीनदार हाच जबाबदार धरला जा[...] अर्थात् या पद्धतीमध्यें जमीनदार हे प्रत्यक्ष व्यवहारांत जमिनीचे माल[...] धरले जातात असें ह्मटलें तरी चालेल. जमीनसारावसुलीचा दुस[...] प्रकार ह्मणजे जमीनसारा हा गांवगन्ना ठरविला जातो. या पद्धतीमध्यें गांवांतील गांवकऱ्यांच्या संघावर जमीनसाऱ्याची जबाबदारी असते. ये[...] एक मोठा जमीनदारही नसतो किंवा सरकार प्रत्येक शेतकऱ्याशीं जमीन[...] साऱ्याबद्दल करार करीत नाहीं. म्हणजे ही पद्धति जमीनदारी व रय[...] वारी यांच्या दरम्यान येते. येथें जमीनसाऱ्याची जबाबदारी एका[...] व्यक्तीवर न पडतां ती समाज अगर ग्रामसंस्था या नात्यानें गांवकऱ्यां[...] पडते. या पद्धतीप्रमाणें गांवकऱ्यांना आपल्या ग्रामसंस्थेच्या अंमलदा[...] कडून जमीनसारा वसूल करून तो सरकारला द्यावयाचा असा निर्बंध असतो. "तुमच्या गांवावर सरकारनें अमुक सारा आकारला आहे तो तुम्ही वसूल करून सरकारतिजोरींत भरला पाहिजे," असें सरकार गांवकामगारां[...] सांगतें. या गांवगन्ना ठरलेल्या साऱ्याची वांटणी गांवांतील शेतकऱ्यांवर क[...] कशी करावयाची हें गांवकामगार ठरवितात. जमीनदारीप्रमाणेंच या पद्धतीं[...] सरकारी अंमलदारांचा प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांशीं संबंध येत नाहीं, व प्रत्ये[...] व्यक्तीशीं सरकार निरनिराळा सारा ठरवीत नाहीं. मात्र जमीनदारी[...] एका खेड्याच्या साऱ्याबद्दल किंवा पुष्कळ खेड्यांच्या साऱ्याबद्दल एक[...] व्यक्ति जबाबदार असते व तिला त्या खेड्यावर मालकीवजा हक्क अ[...] तर पटवारी पद्धतींत जमीनसाऱ्याची जबाबदारी एका व्यक्तीवर न प[...] ती व्यक्तिसमूहावर पडते; परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत या दोन [...] फारसा फरक नाहीं. कारण जमीनदारीमध्यें सरकार जमीनदा[...] सारा वसूल करतें तर पटवारी पद्धतींत गांवपाटलापासून वसूल [...] ह्मणजे सरकार गांवांतील एका व्यक्तीशींच प्रत्यक्ष व्यवहार करतें. प[...] पटवारी पद्धतींत त्या व्यक्तीला प्रातिनिधिक स्वरूप असतें व जमी[...] दारींत त्या व्यक्तीला मालकाचें स्वरूप असतें इतकेंच.

जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचा तिसरा वर्ग रयतवारीचा होय. [...] पद्धतीमध्यें सरकार निरनिराळ्या व्यक्तींच्या शेतांची पाहणी करू[...]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[प्रत्ये]क शेतकऱ्याशीं निरनिराळा करार करून त्याचा शेत-सारा ठरवितें. [या] पद्धतींत लहान शेताची लागवड करणारे शेतकरी यांचा व सरकारी [मा]लदार यांचा प्रत्यक्ष संबंध येतो. जमीनदार किंवा पाटील किंवा [पट]वारी असा मध्यस्त मनुष्य सरकार व शेत कसणारे यांमध्यें येत नाहीं. [या] पद्धतीमध्यें ग्रामसंस्था किंवा संघ हें सरकार ओळखीत नाहीं. तर शेत [क]सणाऱ्या व्यक्ति फक्त सरकार ओळखतें.

वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, वर्गीकरणाचीं हीं [दो]न्हीं तत्त्वें एकत्र केलीं ह्मणजे जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचे एकंदर सहा [व]र्ग पडतात. ते खालील कोष्टकावरून चटदिशीं ध्यानांत येतील.

जमीनधाऱ्याच्या पद्धति.

- कायम साऱ्याच्या
  - [जमी]नदारी, पटवारी, रयतवारी.
- मुदतीच्या साऱ्याच्या
  - जमीनदारी, पटवारी, रयतवारी.

हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांत प्रचलित असलेल्या जमीन-[धा]ऱ्यापद्धतीचें शास्त्रीय दृष्टीनें पर्यालोचन करून वरील वर्गीकरणाचें तात्त्विक [को]ष्टक बनविलें आहे. परंतु हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रांतांत प्रायः [स]र्व पद्धति आस्तित्वांत आहेत असें मात्र नाहीं. एक पद्धति प्रमुख-[त्वें]करून एका प्रांतांत प्रचलित आहे तर दुसरी पद्धति दुसऱ्या एका [प्रां]तांत प्रमुखत्वेंकरून प्रचलित आहे. शिवाय या निरनिराळ्या पद्ध-[तीं]ना निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळीं नांवें आहेत. तेव्हां आतां या [तात्त्]विक कोष्टकांत दिलेल्या तात्त्विक वर्गांना ऐतिहासिक दाखले देऊन [हा] भाग संपविण्याचा विचार आहे.

कायम साऱ्याच्या जमीनदारीचें बंगाल हें माहेरघर आहे. पूर्वकाळींही [ते]थें सामान्यतः हीच पद्धति प्रचलित होती व इंग्रज सरकारनें बंगाल प्रांत [आ]पले ताब्यांत आल्यावर तीच पद्धति सुरू ठेविली. लॉर्ड कार्नवालीस यानें [१७]९३ मध्यें हल्लीं जिला जमीनदारी म्हणतात ती कायद्यानें चालू केली. [दे]शामध्यें मध्यम स्थितींतील सुखवस्तु वर्ग असणें अवश्य आहे व त्यानेंच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देशाची सुधारणा होत जाईल; व असा वर्ग कायम साऱ्याच्या पद्धतीने उत्पन्न होईल; तसेंच कायम साऱ्याच्या पद्धतीपासून लोकांना सरकारबद्दल विशेष आपलेपणा वाटतो व असे लोक सुव्यवस्थित राज्यव्यवस्थेचे व राज्याचा स्थैर्याचे कैवारी होतात, हें जाणून लॉर्ड कार्नवालीसनें कायम साऱ्याची पद्धति सुरू केली व त्यानंतर पांच वर्षांनीं इंग्लंडमध्येंही कायम साऱ्याची पद्धति चालू करण्यांत आली. कायम साऱ्याची पद्धति चांगली किंवा मुदतीच्या साऱ्याची पद्धति चांगली हा हिंदुस्थानांत एक सध्यां वादग्रस्त प्रश्न आहे. सरकार पक्षाचें ह्मणणें असें आहे कीं, कायम साऱ्याच्या पद्धतीपासून बहुजनसमाजाचा तोटा आहे. कारण जमिनीचा वाढता खंड हा एकाच वर्गाला मिळतो. तेव्हां मुदतीच्या साऱ्याची पद्धति चांगली आहे. हें सरकारच्या उत्पन्नाच्या दृष्टीनें ठीक आहे. परंतु लोकपक्षाचें ह्मणणें असें आहे कीं, कायम साऱ्याच्या पद्धतीनें लोकांना जमिनीबद्दल आपलेपणा वाटतो व त्यामुळें जमिनीची मशागत उत्तम होऊन देशाच्या शेतीची भरभराट होऊन लोक सुखी होतात. या प्रश्नाचें उत्तर छोट्या शेतीच्या भागांतच खरोखरी आलेलें आहे. का[illegible] त्या शेतीचा विशेष ह्मणजे स्वामित्वाची जाणीव हा होय. जमी[illegible] आपली आहे ही पूर्ण भावना असली म्हणजे मनुष्य लागवड काळजी[illegible] करतो. पण आपण शेतीची सुधारणा केली असतां त्याचा फायदा दुसऱ्याला[illegible] मिळणार अशी स्थिति असली कीं, मनुष्याचें मन आपली जमीन सुधा[illegible] रण्याकडे लागणार नाहीं. कांहीं अंशीं हा प्रकार युरोपांतील अर्धेलतिर्धेल पद्धतीमध्येंही दिसून येतो. तेव्हां छोट्या शेतीचा विशेष तिच्या मिर[illegible] पणांत आहे, छोटेपणांत केवळ नाहीं हें ध्यानांत ठेविलें ह्मण[illegible] कायम साऱ्याची पद्धति व मुदतीच्या साऱ्याची पद्धति यांपैकीं [illegible] पद्धति कोणती याचा तेव्हांच निर्णय होतो. कायम साऱ्याची [illegible] हिंदुस्थानाला लागू करावी असा येथल्या अधिकाऱ्यांचा मनोदयही [illegible] एल्फिन्टन, मनरो, कार्नवालिस, बेटिंग्स, कॅनिंग वगैरे पहिल्या पिढीचे हिंदुस्थानांतील युरोपियन मुत्सद्दी यांची या कायम साऱ्याच्या पद्धतीला अनुकूलता होती व त्याअन्वयें नवीन मिळालेल्या अलाहाबाद व अयोध्या या संयुक्त प्रांतांना कायम साऱ्याची पद्धति लागू करण्याचा जाहिरनामासुद्धां १८०३ सालीं निघाला होता. तसेंच मद्रासेसही रयत-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पद्धतीमध्यें कायम साऱ्याची पद्धति सुरू ठेवण्याचा विचार होता. बंगालच्या कायम साऱ्याच्या पद्धतीनंतर लवकरच इंग्लंडांतील मता-फरक होत चालला व रिकार्डोच्या खंडाच्या उपपत्तीमधील 'अनुपार्जितवाढी'ची कल्पना प्रचलित झाली. कांहीं अंशीं या मतांच्या प्रसारामुळें व कांहीं अंशीं कंपनी सरकारच्या डायरेक्टरांच्या स्वार्थी दृष्टीमुळें सरकारचें आपोआप वाढतें उत्पन्न घालविणें बरोबर नाहीं असें मत होऊन कायम साऱ्याची पद्धति पुढल्या कोणत्याही प्रांतास सररहा लाविली गेली नाहीं. यामुळें कायम साऱ्याच्या पद्धतीच्या प्रकाराचें उदाहरण फक्त बंगाल प्रांताचेंच आहे. मद्रासेस 'पाळेगारी'या नांवानें ही पद्धति थोडीशी चालू आहे. तसेंच मुंबई इलाख्यांत कांहीं मोठमोठे इमानदार आहेत त्यांनाही कायम साऱ्याच्या सनदा दिलेल्या आहेत. सारांश, बंगालखेरीज इतर सर्व प्रांतांत जमीनदारी पद्धति बंगाल्या इतकी मोठ्या प्रमाणावर कोठेंच प्रचलित नाहीं. कांहीं विशेष कारणाकरितां सरकारनें कांहीं व्यक्तींना कायम साऱ्याच्या सनदा दिल्या आहेत खऱ्या व म्हणून तुरळक तुरळक जमीनदारी सर्वत्र आहे असें म्हणतां येईल. परंतु ही गोष्ट अपवादादाखल आहे. पटवारी पद्धति मध्यप्रांतांत कांहीं ठिकाणीं व संयुक्त प्रांतांत कांहीं ठिकाणीं आहे; परंतु त्यांपैकीं कायम साऱ्याची पद्धति फारच क्वचित् आहे. तसेंच कायम साऱ्याची रयतवारी हीही फार थोड्या प्रमाणावर कोठें कोठें आहे. येथेंही विशेष कारणाकरितां कांहीं व्यक्तींना सरकारनें कायम साऱ्याच्या सनदा दिल्या आहेत. आमच्या प्रांतांत अशा जमिनींना इनामी जमिनी म्हणतात. ज्या जमिनीवर सरकार अगदीं माफक असा कायमचा सारा घेतें, त्याला अष्टमांश पटी अगर इनामी पटी असें म्हणतात. परंतु या पद्धतीचीं उदाहरणेंही तुरळकच आहेत. तेव्हां कायम साऱ्याच्या पद्धतीच्या तीन पोटभेदांपैकीं एक पोटभेदच फार मोठा व फार महत्त्वाचा आहे. बाकीचे दोन पोटभेद यांचीं उदाहरणें तुरळक आहेत. परंतु शास्त्रीय वर्गीकरणाच्या सोयीकरितां तीन पोटभेद पाडणें अवश्यक होतें ह्मणून असे तीन भेद केले आहेत.

हिंदुस्थानांतील सध्या प्रचलित असलेल्या जमीनसाऱ्याच्या बहुतेक पद्धति मुदतीच्या साऱ्याच्या वर्गाच्या तीन पोटभेदांमध्यें येतात.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संयुक्तप्रांतांतील तालुकदारीपद्धति, मध्यप्रांतांतील मालगुजारीपद्धति कोंकणांतील खोतीपद्धति या सर्व मुदतीच्या साऱ्याच्या पहिल्या पोटभागांत येतात. म्हणजे या पद्धतींमध्यें व बंगालच्या जमीनदारीमध्यें कायम साऱ्याचा व मुदतीचा सारा इतकाच भेद आहे. बाकी सर्व बाबतींत या सर्व पद्धतींमध्यें साम्य आहे. या पद्धतींत सरकार मोठमोठ्या जमीनदारांशीं साऱ्याचा करार करतें. त्यामध्यें सरकारचा कुळाशीं व प्रत्यक्ष शेतकऱ्याशीं मुळींच संबंध येत नाहीं. मात्र येथें या जमीनदारांचे सारे ठरलेल्या मुदतीनंतर वाढविण्याचा हक्क सरकारास असतो.

मुदतीच्या साऱ्याचा दुसरा पोटभेद पटवारीपद्धति हा होय. हा प्रकार संयुक्तप्रांतांत विशेष आहे. मध्यप्रांतांतही थोडा फार आहे. याचें व… मागें आलेंच आहे.

यांपैकीं शेवटचा पोटभेद रयतवारी हा होय. सर्व जमीनधाऱ्यां… पद्धतींत हाच पोटभेद फार मोठ्या प्रमाणावर आहे. बहुतेक सर्व मद्रास इलाखा रयतवारी आहे. पूर्वी येथें जहागिरी, पटवारी व रयतवारी अशा पद्धति सुरू होत्या. त्यांपैकीं जहागिरी पद्धति अपवादादाखल थोड्या ठिकाणीं सुरू आहे. परंतु पटवारीपद्धति अजीबाद मोडून टाक… गेली. ही मोडून टाकण्याचा सर टॉमसमन्रो यांचा फार आग्रह हो… व त्यांच्या आग्रहानें त्या इलाख्यांत सर्वत्र रयतवारीपद्धति सुरू झाली; … मन्रोची रयतवारीची कल्पना युरोपांतील छोटेखानी मिराशी पद्धतीप्रमाणें होती. म्हणजे त्याला **कायमच्या साऱ्याची** पद्धति पाहिजे … परंतु त्याचे म्हणण्याप्रमाणें रयतवारीपद्धति मात्र आली. परंतु त्याच्या चांगुलपणाचा विशेष तो मात्र नाहींसा झाला. यामुळेंच मद्रास इला… ख्यांतील शेतकऱ्यांची फारच दैना झाली व सरकारला प्रत्येक … सरकारसारा कमी करण्याचीच पाळी आली. मुंबई इलाख्यांत… रयतवारीपद्धतिच चालू आहे. तसेंच वऱ्हाडप्रांत व पंजाब येथेंही हीच पद्धति चालू आहे. मात्र मद्रास व मुंबई या इलाख्यांत सारे … वर्षांच्या मुदतानें ठरलेले आहेत. तेच मध्यप्रांतांत वीस वर्षांपर्यंतच ठर… लेले आहेत. पंजाबांत तर सारे पंधरा वर्षांचेच ठरलेले आहेत. मुंब… कडे आतां यापुढें सरकार सारे वाढविणार नाहीं अशा प्रकारचीं आ… वचनें तरी मिळूं लागलीं आहेत. एकंदर जमीनसाऱ्याची आतां क…

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पोंचली आहे; म्हणून आतां या मार्गानें हिंदुस्थानसरकारचें उत्पन्न वाढण्याची फारशी आशा नाहीं; तेव्हां आतां नवीन उत्पन्नाची गरज ती अप्रत्यक्ष कराच्या रूपानें काढली पाहिजे असें हिंदुस्थान-सरकारास वाटूं लागल्याचीं चिन्हें भासत आहेत. यामुळें निरनिराळ्या धान्याच्या पद्धतीला एक प्रकारचें कायम साऱ्याच्या पद्धतीचें स्वरूप पहात आहे ही शुभसूचक गोष्ट आहे. कारण हिंदुस्थानामध्यें लागवडींत दुसऱ्या पुष्कळ अडचणींबरोबर सरकारच्या साऱ्याच्या भीति ही एक अडचण आहे हें कबूल केलें पाहिजे व ही अड-कालेंकरून नाहींशी होणार अशी लोकमताची खात्री झाली म्हणजे पाऊल खात्रीनें पुढें पडल्याखेरीज राहणार नाहीं.

भाग अकरावा.

चढाओढीनें ठरलेल्या वांटणीची असमता व ती नाहींशी करण्याचे उपाय.

'वांटणी' या पुस्तकाचा पूर्वार्ध पहिल्या दहा भागांत समाप्त झाला. औद्योगिक सुधारणेच्या शिखरास पोंचलेल्या देशांमध्यें संपत्तीच्या वांटणीचे हिस्से अगर वांटे कोणते, व ते कोणत्या तत्त्वानें निश्चित होतात आपण येथपर्यंत विचार केला. संपत्तीच्या प्रत्यक्ष उत्पत्तीस ज्या वर्गांचें प्रत्यक्ष साहाय्य होतें, त्या त्या वर्गामध्यें संपत्तीची प्रथम णी होते. असे वर्ग म्हणजे जमीनदार, मजूर, भांडवलवाले व कार-खानदार हे होत व या वर्गांच्या वांट्यांस येणाऱ्या संपत्तीला त्या त्या वर्गांचें वार्षिक उत्पन्न म्हणतात तेव्हां हे उत्पन्नाचे प्रकार म्हणजे खंड भाडें, मजुरी, व्याज व नफा होत. हें आतांपर्यंतच्या विवेचनावरून ध्यानांत आलेंच असेल. समाजाच्या बाल्यावस्थेमध्यें हे वांटे फारसे निर-निराळे झालेले नसतात व झाले असले तरी ते बहुधा रूढीनें ठरलेले असतात. परंतु समाजाच्या प्रगल्भावस्थेमध्यें हे वांटे चढाओढीनेंच ठरतात.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

म्हणजे या चार वर्गांतील प्रत्येक व्यक्तीचा हेतू आपल्याला मिळेल ति जास्त उत्पन्न मिळविण्याचा असतो. परंतु या चढाओढींत मजुरांचा हा एका दृष्टीनें फार मोठा असला तरी शक्तीनें तो फार निर्बल असते यामुळें चढाओढींत ' गरीबांचा काळ ' या न्यायानें त्यांच्या वांट्यास जि तकी संपत्ति यावयास पाहिजे तितकी येत नाहीं. या गोष्टीच्या स्वाभावि कारणांचा येथें थोडासा विचार करणें अयोग्य होणार नाहीं.

सर्व देशांत जमीनदारांची स्थिति मोठी स्पृहणीय असते. कारण ज ही संपत्तीची फार मोठी जनयित्री असते व ही जमीन ज्या लोकां हातीं लागते व ज्यांना तिचा मालकी हक्क मिळतो त्या लोकांच्या हातीं संपत्तीची गुरु-किल्ली आल्याप्रमाणें होतें व मागाहून समाजांत जन्म येणाऱ्या लोकांना जमिनीखेरीज तर गत्यंतर नसतें. म्हणजे समाजां सर्व लोक गरजू व जमीनदारांच्या ताब्यांत जमिनीचा सर्व पुरवठा पारिस्थितीमुळें श्रम एवढेंच संपत्तीचें साधन हातीं असणाऱ्या व त्या साध नाचा शेतींत उपयोग करूं इच्छिणारास जमीनदार लोक मागतील ति खंड देणें भाग पडतें. सारांश, वाढत्या देशांत जमीनदाराचें उत्पन्न जातें व त्यांची सुस्थितीच होत जाते. मात्र त्या देशांत जमीनीची म खासगी लोकांची पाहिजे. सर्व जमिनीचे मालक जर सरकार असे मात्र लोकांची स्थिति चांगली असेलच असें नाहीं. कारण अशा दे जमीनदारांचें उत्पन्न सरकारच घेतें व जर सरकारनें बुद्धिपुरस्सर जमि सवलतीच्या दरानें लोकांना दिल्या नाहींत तर सरकारपासून जबर खं सुद्धां लोकांना जमिनी घ्याव्या लागतात; व अशा देशांत सरकार श्रीमंत व संपन्न असलेलें व लोक मात्र फार दरिद्री व विपन्नावस्थे असलेले असा प्रकार होणें शक्य असतें. परंतु ज्या ठिकाणीं मालकी खासगी लोकांकडे आहे तेथें देशाच्या भरभराटीबरोबर ज वर्गाचें उत्पन्न वाढतें व त्याची आपोआप सुस्थिति होत जाते, हें रि च्या खंडाच्या मीमांसेचा विचार करतांना मागें सांगितलेंच आहे.

देशामध्यें संपत्ति वाढूं लागली म्हणजे दरवर्षी बरीच संपत्ति शि पडत जाते. अर्थात् भांडवलवाल्यांचा वर्गही वाढत जातो, व शा शोधामुळें यंत्रसामग्रीचा विस्तार झाला म्हणजे संपत्तीच्या उत्पादनास भां वल व यंत्रसामग्री यांची विशेष गरज लागूं लागते व त्या मा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वी श्रमाची योग्यता व महत्त्व कमी होतें. कारण यंत्राच्या साहाय्यानें च्या प्रचंड शक्तीचा उपयोग करून घेतां येऊं लागतो. यंत्रें चालवि- मानवी श्रम लागतात खरे, परंतु अशा श्रमाला विशेष कौशल्याची लागत नाहीं. याप्रमाणें उद्योगधंद्यांच्या उलाढालीबरोबर मानवी ची योग्यता कमी होते व जमीन, भांडवल व शास्त्रीयज्ञान व हीं कारणें आणणारी घटनाशक्ति व योजना यांना महत्त्व जास्त येतें. यामुळें कारणांच्या मालकांना मिळणारा उत्पन्नाचा मोबदला मोठमोठा होत तो व मानवी श्रमाचा मोबदला कमी किंमतीचा बनत जातो व नव मजुरांची स्थिति जितकी चांगली व्हावी तितकी चांगली होत हीं. युरोपमध्यें हीच स्थिति जेव्हां घडून आली त्या काळालाच औद्योगिक तीचा काळ म्हणतात. त्या क्रांतीचें थोडेंसें सिंहावलोकन करणें येथें आहे ह्मणजे आपला पुढील मार्ग जास्त सुलभ होईल.

युरोपमध्यें पूर्वकाळीं बहुतेक सर्व धंदे घरगुती स्थितींत होते. शेतकरी दारांपासून लहान लहान शेतें खंडानें घेऊन आपल्या व आपल्या तील माणसांच्या श्रमानें त्या शेताची लागवड करीत. प्रत्येक काम- आपल्या घरींच आपलें काम करी व जी संपत्ती तो उत्पन्न करी ती च्या लोकांच्या उपभोगाकरितां करी व जसजशा पदार्थांच्या माग- येत त्या त्या मानानें तो माल तयार करी. या काळीं दुसऱ्या- अवलंबून राहणारा व निबळ भाडोत्री असा मजुर वर्ग कमी असे. प्रत्येक मनुष्यावर संपत्तीच्या उत्पत्तीची जबाब- असे; व या घरगुती धंद्यांच्या पद्धतींमध्यें संपत्तीची बेताबाताची असे व ही संपत्ति बहुधा समतेनें वांटलेली असे, श्रीमंत व गरीब यांमध्यें फारसें अंतर नसे; सर्वांची राहणी साधारण- सारखी व सर्वांचें उत्पन्नही सामान्यतः सारखेंच; थोडाबहुत फरक मावयाचा परंतु तो लक्षांत घेण्यासारखा नव्हता. त्या काळच्या संपत्तीच्या त्पादनाचा विशेष हा असे कीं, त्याला मनुष्याच्या कौशल्याची व श्रमाची जरूर असे. संपत्तीच्या उत्पादनास लागणारीं हत्यारें बेताबाताचीं मावयाचीं. परंतु सतराव्या शतकापासून युरोपांत आधिभौतिकशास्त्रांचा झाला. अश्रुतपूर्व अशा सृष्टीच्या शक्तीचा शोध लागत चालला व या शक्तीचा यंत्रांच्या साहाय्यानें मानवी धंद्यांत उपयोग करून घेण्याचा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रयत्न होऊं लागला व युरोपच्या सुदैवानें किती तरी नवीं नवीं यंत्रें निर्माण होऊं लागलीं. वॅटनें वाफेच्या शक्तीचा शोध लावला व त्या शक्तीनें चालणारीं एंजिनें निर्माण केलीं. या शोधापासून उद्योगधंद्यांत एक प्रचंड क्रांति घडून आली व त्याचेयोगानें पूर्वीच्या उद्योगधंद्यांचें स्वरूप पार पालटून गेलें. आतां धंदे घरगुती स्वरूपाचे राहिले नाहींत. त्यांना कारखान्यांचें किंवा गिरण्यांचें विराट स्वरूप प्राप्त होत चाललें. कारण वाफेच्या एंजिनांच्या योगानें व दुसऱ्या यंत्रांच्यायोगानें श्रमविभागाचें तत्त्व अंमलांत येऊं लागलें व त्यामुळें संपत्तीच्या वाढीला विलक्षण वेग येत चालला. हातमागावर कापडाला चार किंवा पांच दिवस तयार होण्यास लागत तें कापड एका अर्ध्या तासांत अगर पंधरा मिनिटांत होऊं लागलें. जी संपत्तीची विलक्षण वाढ होऊं लागली, तिच्यामुळें कारखानदारांचें निवळ घरगुती गिऱ्हाइकांवर भागेना; त्यांच्या कारखान्यांच्या प्रचंड पैदाशीस परदेशी गिऱ्हाइक पहावें लागूं लागलें. परंतु विराट स्वरूपी गिरण्या व कारखाने सुरू करण्याकरितां हजारों रुपयांचें भांडवल लागूं लागलें व हे प्रचंड कारखाने चालविणारे स्वतंत्र कारखानदार निर्माण झाले; व पूर्वीच्या घरगुती काळांतील बहुतेक सर्व कामगार यांचे स्वतंत्र धंदे जाऊन त्यांना प्रचंड कारखानदारांकडे सांगकामी मजुरी करण्याचें भाग पडूं लागलें. पूर्वीच्या काळचा कोष्टी, पूर्वीच्या काळचा कातारी, पूर्वीच्या काळचा रंगारी वगैरे सर्व कामगार लोकांचा घरगुती धंदा नाहींसा झाला व त्यांना कापडाच्या गिरणींत, लोखंडाच्या कारखान्यांत किंवा धातूच्या गिरणींत किंवा रंगाच्या गिरणींत मजुरदार बनल्याखेरीज गत्यंतर नाहींसें झालें. युरोपांतील उद्योगधंद्यांच्या या काळाला औद्योगिकक्रांतीचा काळ [illegible] हें आतां वर सांगितलेंच आहे; व या काळांत [illegible] काळच्या हजारों कामकरी वर्गाचें कौशल्य नवीन यंत्रांनीं कुचकामी करून टाकलें व त्यांचा सामाजिक दर्जा कमी झाला व ज्यांच्याजवळ पुष्कळ पैसा त्यांना महत्त्व आलें. कारण पैशानें यंत्रें घेऊन कारखाने काढणें शक्य झालें. निदान कारखाने काढण्याचें ज्ञान असणाऱ्या माणसांची पैशाकरितां मागणी वाढली व ज्यांच्या जवळ पैसा आहे त्यांचें उत्पन्न वाढलें. पण ज्यांच्याजवळ नुसतें हस्तकौशल्य आहे त्यांना कांहींच महत्त्व राहिलें नाहीं, कारण पैशाचें यंत्र करणें सोपें होतें; परंतु कौशल्याचें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[illegible]र होणें दुरापास्त होतें. शिवाय पैसेवाले व कारखाना काढण्यास [illegible]णारे गुण असणारे लोक देशांत थोडे असल्यामुळें ते करतील ती पूर्व- [illegible] असा प्रकार झाला. या कारखान्यांना मजूर माणसें कोणतींही [illegible]. देशांतील कामगार लोकांना तर आतां धंदा नाहींसा झाला. [illegible] या लोकांची गर्दी गिरण्यांच्या व कारखान्यांच्या दारांत होऊं [illegible]ली व अशा परिस्थितींत कारखानदारांनीं मजुरांना होतां होईल तितकी [illegible] कमी द्यावी व आपला होतां होईल तितका फायदा करून घ्यावा, हें [illegible] स्वभावास अनुसरूनच होतें. यामुळें मजुरीचे दर सरसकट एक- [illegible] चालले व कारखानदारांचा नफा व भांडवलवाल्यांचें व्याज मात्र [illegible] चाललें. ह्मणजे नफ्याचा किंवा व्याजाचा दर वाढला असें नाहीं, [illegible]कारखान्याचा परीघ व व्याप वाढल्यामुळें जरी प्रत्येक देवघेवींत नफा [illegible] व्याज कमी असलें तरी या देवघेवीचें प्रमाण व देवघेवीचा वारंवार- [illegible]तका वाढला कीं, भांडवलवाल्याचें व कारखानदाराचें उत्पन्न बिल- [illegible]ढलें व त्यामुळें त्यांची दरवर्षीं शिल्लक जास्त पडत चालली. मजुरांची [illegible] याचे उलट झाली. त्यांचें उत्पन्न किंवा मजुरी त्यांना जेमतेम [illegible] पुरेशी असल्यामुळें त्यांच्या स्थितींत फरक पडणें अशक्य [illegible] यामुळें समाजामध्यें संपत्तीची विषमता अत्यंत तीव्र झाली. एकीकडे [illegible]पाति व दुसरीकडे भिक्षापाति दिसूं लागले. श्रीमंत व गरीब यांमध्यें [illegible] कमी अंतर असे तें आतां जमीनअस्मानाचें अंतर पडलें. देशा- [illegible] भरभराटीमुळें देशांतील लोकसंख्या वाढली; त्यामुळें धान्याच्या [illegible] वाढत चालल्या व जरी मजुरांची मजुरी वाढली तरी त्यापासून [illegible] ह्मणण्यासारखा फायदा झाला नाहीं. कारण वाढलेली मजुरी [illegible]च्या वाढत्या किंमतींत मुरून गेली. यामुळें मजुरांची दिवसेंदिवस [illegible]कीची स्थिति होत चालली. याप्रमाणें घरगुती धंद्यांची पद्धति नामशेष [illegible] प्रचंड कारखान्यांची पद्धति सुरू झाल्यानें मानवी श्रमाची महती [illegible] झाली, इतकेंच नाहीं तर दुसरेही पुष्कळ परिणाम घडून आले व [illegible]योगानेंही मजूरवर्गावर अनिष्टच परिणाम झाला.

प्रचंड कारखान्यांच्या पद्धतीबरोबर शहरांची झपाट्यानें वाढ होत [illegible]ली व खेड्यांतील वस्ती शहरांत येऊन भरूं लागली. अशा दाट [illegible]च्या शहरीं राहणें मजुरांस भाग पडूं लागल्यामुळें त्यांच्या आरोग्यावर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व शक्तीवर अनिष्ट परिणाम झाला. कारण झपाट्यानें वाढणाऱ्या शहरीं घाण वाढणें अनिवार्य होतें. दाट वस्तीनें घरेंही मोकळ्या हवेचीं रा... शक्य नव्हतें. मजुरांना प्रचंड कारखान्याच्या इमारतींत दिवसाचा पु... भाग राहावें लागे व या इमारती अत्यंत काटकसरीनें बांधल्या गेल्यामुळें मजुरांच्या आरोग्याच्या दृष्टीनें त्या वाईट असत. यामुळें मजूर लोकांमध्यें निरनिराळ्या रोगांचा प्रादुर्भाव होऊं लागला. शिवाय सृष्टिशक्तीच्या योगा... पुरुषांच्या श्रमाचें महत्त्व कमी झालें खरें. पण त्यामुळें बायकामुलांच्या श्रमाला किंमत आली. घरगुती धंद्यांच्या पद्धतींत विशेष श्रमाचीं का... धट्टयाकट्ट्या पुरुषांखेरीज होत नसत. परंतु कारखान्यांतील निरनिराळ्या यंत्रांशीं काम करणें याला शक्तीपेक्षां लक्षच जास्त लागत असल्यामुळें हीं कामें बायकांकडून व मुलांकडून सहज होण्याजोगीं असल्यामुळें कारखानदार बायकांमुलांचे श्रम जास्त पसंत करीत. कारण त्यांना मजुरी कमी द्यावी लागे. परंतु या बाबतींत कोणतेच नियम नसल्यामुळें अगदीं कोंवळ्या मुलांनाही कामावर नेमीत. तसेंच बायकांना व मुलांना ... तास काम द्यावयाचें किंवा कारखाने किती वेळ चालावयाचे यासंबंधीं निर्बंध नव्हता.

सारांश, या औद्योगिक क्रांतीच्या काळांत पूर्वीची ठरीव पद्धति जाऊन नवीन पद्धति उत्पन्न होत होती. परंतु या संक्रमणावस्थेत सर्वथा सामाजिक बेबंदशाही झाली. पूर्वींचे ठरलेले नियम व चाली... निरुपयोगी झाल्या. नवीन चालीरीति किंवा नियम ठरले नव्हते. ... कारखानदारांच्या स्वार्थीपणास पूर्ण मुभा मिळाली. कारण मजुरांचा ... गरजू होता. नव्या मनूंत त्यांना परावलंबन प्राप्त झालें होतें व ... दारांना पैशाच्या उबेमुळें फाजील स्वातंत्र्य व सत्ता आलेली ... दोहोंचा परिणाम मजूरवर्गाच्या दैन्यावस्थेमध्यें व्हावा हें अगदीं ... विक होतें; व एकीकडे देशाची भरभराट होत जावी तर एकीकडे ... जांतील मोठा वर्ग याची स्थिति खालावत जावी अशी विरोधी स्थिति येऊन ठेपली. हा विरोध परोपकारी लोकांच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहिला नाहीं व औद्योगिक क्रांतीच्या या अनिष्ट परिणामांकडे पुढें लोकांचें लक्ष गेलें व हे अनिष्ट प्रकार सरकारनें काढून टाकले पाहिजे अशाबद्दल चळवळ सुरू झाली. समाजांत ही विषमता कां उत्पन्न हो...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

…या कारणांकडे कांहीं लेखकांचें लक्ष गेलें व भांडवलाच्या उत्पत्तीच्या …मुळें ही विषमता उत्पन्न होते; तेव्हां ही संपत्तीची उत्पत्तिपद्धतिच …ली पाहिजे अशा प्रकारचे विचारही कांहीं लोकांचे मनांत येऊं …ले. औद्योगिक क्रांतीमुळें समाजांत ही जी नवीन जागृति उत्पन्न …ली त्यानें सामाजिक पंथ या नांवाचा एक निराळाच अर्थशास्त्रांतला …निर्माण झाला व या पंथानें मजुरांची स्थिति सुधारण्याकरितां पुष्कळ …य सुचविले. या पंथानें अर्थशास्त्राचीं नवीं तत्त्वें निर्माण करून त्या…वयें समाजांतील लोकांच्या सांपत्तिक कल्पनांमध्यें सुधारणा घडवून …ऊन तद्द्वारां मजुरांची स्थिति सुधारण्याच्या मार्गाचा अवलंब केला …जे अशी हांकाटी सुरू केली. कांहींजणांनीं कायद्याच्या आश्रयानें …रांची स्थिति सुधाण्याचा प्रयत्न केला व तो लवकरच यशस्वी झाला …ील विवेचनावरून दिसून येईल.

तसेंच शिक्षणाच्या प्रसारानें मजूरवर्गामध्यें औद्योगिक क्रांतीनें घडून …ल्या आपल्या दुःस्थितीबद्दल जाणीव उत्पन्न झाली व त्यांनीं स्व…नीं आपल्या सुधारणेचे पुष्कळ स्वावलंबनाचे मार्ग शोधून काढले. …जिकपंथाचा इतिहास व त्यानें सुचविलेले मार्ग यांचा विचार …कांतले शेवटल्या दोन भागांत करण्याचा आहे. स्वावलंबनाचे …र ह्मणजे मजुरांचे संघ, त्यांचे संप व सहकारित्व होय. या तीन उपा…चा तीन निरनिराळ्या भागांत विचार करावयाचा आहे. तिसरा मार्ग …चे कायद्याच्या योगानें तावडतोब मजुरांची स्थिति सुधारण्याचे प्रयत्न …हा होय. हा विषय फारसा कठिण नसल्यामुळें त्याचा या भागांतच … करूं.

…वर सांगितलेंच आहे कीं, औद्योगिक क्रांतीच्या काळचे दुष्परिणाम …च्या नजरेस येऊ लागल्यापासून ते नाहींसे करण्याचे प्रयत्न परोप…री लोकांनीं सुरू केले व ते यशस्वी होण्यास एकच अडचण होती. ती …हीं, त्या काळीं **ॲडाम स्मिथचें** खुल्या व्यापाराचें तत्व सर्वमान्य …चाललें होतें. **ॲडाम स्मिथचें** पुस्तक प्रसिद्ध झालें त्या काळीं …चे कारखान्यांच्या पद्धतीला कोठें सुरुवात होऊं लागली होती. …त्या काळीं बहुतक धंदे घरगुती स्थितींतच होते. यामुळें त्याला प्रचंड …खान्यांची वाईट बाजू दिसणें शक्य नव्हतें. प्रत्येक मनुष्याला आपलें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हित कळतें व उद्योगधंद्यांत सरकारनें मुळींच हात घालूं नये हें ॲडम स्मिथचें ह्मणणें लोकांना वेदतुल्य वाटूं लागलें होतें; यामुळें कायदे सुधारणा घडवून आणण्यांत लोकग्रहाचाच मोठा अडथळा होता. हा अडथळा लवकरच नाहींसा होऊन कारखान्याबद्दलचे कायदे इंग्लंडांत एकामागून एक पसार होत गेले. या कायद्यांचा उद्देश अप्रत्यक्ष रीतीनें मजुरांची स्थिति सुधारण्याचा होता. ह्मणजे जुन्या घरगुती स्थितींतील धंद्यांत जे सामान्य नियम धंद्यांतील लोकांनीं किंवा समाजानें केलेले असत, तशा तऱ्हेची कांहीं तरी नियमबद्धता कायद्यानें उत्पन्न केली.

कारखान्यांतील कामाचे तास कायद्यानें ठरविले; तसेंच कोणत्या वयाच्या आंत कारखान्यांत मुलें घेऊं नयेत त्याबद्दल निर्बंध केले गेले; बायकांना किती तास काम द्यावें याबद्दल कायदे झाले. कारखानदारानें मजुरांना वर्षांतून कांही नियमित सुट्या दिल्या पाहिजेत; आठवड्यांतून एक दीड दिवस सुट्टी दिली पाहिजे, वगैरे प्रकारचे कायदे सर्वत्र करण्यांत आले. तसेंच कारखानदारानें आपल्या इमारती आरोग्याच्या नियमांकडे लक्ष देऊन बांधल्या पाहिजेत; हवा व उजेड चांगला खेळेल अशा तऱ्हेच्या गिरण्या व कारखाने पाहिजेत; कारखानदारानें मजुरांकरितां चांगलीं हवाशीर घरें बांधून दिलीं पाहिजेत; अशा प्रकारचेही नि[र्बंध] कांहीं ठिकाणीं केले गेले; तसेंच गिरणींत काम करणाऱ्या मुलांच्या शिक्षणाची सोय कारखानदारानें केली पाहिजे असाही निर्बंध कोठें कोठें केला गेला. सारांश, मजुरांच्या आरोग्याकडे लक्ष देणें हें सरकारचें काम आहे व इतकी तजवीज सरकारनें कारखानदारांस करावयास लावण्यास हरकत नाहीं असें हल्लीं सर्व सुधारलेल्या सरकारचें मत [आहे.] ज्याप्रमाणें जनावरांना क्रूरपणानें वागविणें हें वाईट असून तें का[यद्यानें बंद] करणें हें सुधारलेल्या सरकारचें कर्तव्यकर्म समजलें जातें, [किंवा] लोकांच्या नीतीचें रक्षण करणें हें हल्लीं सरकारचें कर्तव्यकर्म समज[लें जातें,] त्याचप्रमाणें लोकांच्या आरोग्याकडे लक्ष देणं सरकारचें कर्तव्यकर्म [आहे] असें लोकमत झालेलें आहे. या तत्वावरच सर्व कारखान्यांचे कायदे [कर]ण्यांत आलेले आहेत व या कायद्यांचा पुष्कळ इष्ट परिणामही झालेला आ[हे.]

परंतु मजूरवर्गाची स्थिति सुधारण्याचा एक मोठा जबरदस्त उ[पाय] सरकारनें हातीं घेतला तो सक्तीचा व फुकट शिक्षणाचा होय. प्रा[थमिक]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ल्याची पद्धति इंग्लंडांत प्रथमतः सुरू झाली. यामुळें त्याचे दुष्प- तेथेंच प्रथमतः दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागले व ते निवारण्याचे कायद्याचे इंग्लंडांतच पहिल्या प्रथम अंमलांत आले व त्याचें अनुकरण देशांनीं केलें. या सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाच्या बाबतींत फ्रान्स व जर्मनी यांनीं आघाडी मारली. देशांतील उद्योगधंद्यांची होण्यास व एकंदर बहुजनसमाजाची स्थिति सुधारण्यास शिक्षण-- मिक व औद्योगिक—हें अत्यंत अवश्य आहे हें तत्त्व या सरकारनें स्वीकारलें व इंग्लंडमध्यें त्याचें अनुकरण झालें. शिक्षणाच्या मुळें मजूरवर्गामध्यें आपल्या स्थितीची जाणीव जास्त स्पष्टपणें उत्पन्न व त्याच्यायोगानेंच स्वावलंबनाचे मार्ग मजूरवर्ग स्वीकारूं लागला. या स्वावलंबनाच्या निरनिराळ्या मार्गांचा विचार पुढील तीन चार त करावयाचा आहे.

भाग बारावा.

संप व त्याचे सांपत्तिक परिणाम.

प्राणिशास्त्रांत असें एक तत्त्व सांगण्यांत येतें कीं, प्राण्याला नवीन करण्याचें भाग पडलें ह्मणजे त्या काळाला अनुरूप अशा इंद्रियाचा व त्या प्राण्याच्या शरीरांत होऊं लागतो; परंतु हेंच तत्त्व समाज- ही दिसून येतें व या भागांतील संप व पुढल्या भागांत विचार याचे मजूरसंघ व या समाजांतील संस्था अशाच उदयास आलेल्या त. घरगुती धंद्याच्या काळांत या संस्थांना अवसरच नव्हता. त्या प्रत्येक कामगार हा स्वतंत्र धंदेवाला असे. तो आपल्या घरगुती मध्यें दोन चार उमेदवार घेई व ते उमेदवार आपल्या कामांत चांगले झाले ह्मणजे स्वतंत्र धंदा करूं लागत. धंद्याच्या या अवस्थेंत खानदार व मजूर अशा समाजांतील लोकांचें वर्गीकरण झालेलें ते. प्रत्येक मनुष्य हा छोटेखानी कारखानदारच असतो, शिवाय या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काळांत मालाचे दर, धंदेवाल्यांची मजुरी व नफा हीं रूढीनें किंवा कायद्यानें ठरलेलीं असत. त्यांत चढाओढीचा किंवा कराराचा किंवा घासाघीसीचा संबंध नव्हता. परंतु शास्त्रीय शोधांनीं व यंत्रांच्या प्रगतीनें जें धंद्याचें वरगुती वामनमूर्ति स्वरूप जाऊन त्याला कारखान्याचें विराट स्वरूप आलें तेव्हां पूर्वीची सर्व परिस्थिति बदलली. रूढि जाऊन तेथें चढाओढ आली; कायदा जाऊन करार आला; ठरीव रुळी जाऊन बाजारांत घासाघीस आली; स्वतंत्र छोटेखानी कामगार जाऊन त्यांऐवजीं कारखानदार व मजूर असे दोन विरोधी वर्ग आले; शेवटीं सरकारी देखरेखीच्या ऐवजीं सरकारची तटस्थ वृत्ति आली. याप्रमाणें पूर्वीचा सर्व मनु बदलला व या परिस्थितीच्या बदलानें कारखानदार व मजूर यांचेमध्यें एक प्रकारचें औद्योगिक युद्ध सुरू झालें व पहिल्या प्रथम या युद्धांत कारखानदारांची बाजू स्वाभाविक जास्त बलवान् झाली. कारण आधीं संपत्तीच्या उत्पत्तीचें मुख्य साधन भांडवल व यंत्रसामग्री तीं त्यांचे हातीं आलीं. शिवाय कारखानदारांचा वर्ग स्वाभाविकच लहान असल्यामुळें त्यांचा एकोपा व एकमत चटकर होई. यामुळें मजुरांना मजुरी ठरविण्याच्या चढाओढींत मजुरांचा पक्ष दुर्बळ होई. कारखानदार व मजूर यांच्या सहकारितेखेरीज संपत्ति उत्पन्न होणें शक्य नव्हतें हें खरें; तरी पण ही सहकारिता राक्षस व वामनमूर्ति यांच्या सहकारितेसारखी होती. ज्या प्रमाणें यांमध्यें शेवटीं वामनमूर्तीलाच दुःखें व हालअपेष्टा सोसाव्या लागल्या, तोच प्रकार मजुरांचा झाला व म्हणूनच सरकारला कारखान्यांबद्दल कायदे करावे लागले; यांचें मागल्या भागांत स्पष्टीकरण केलेंच आहे. या भागांत मजुरांनीं स्वावलंबनानें स्वीकारलेल्या उपायांचा विचार करावयाचा आहे. त्यांतला पहिला उपाय म्हणजे संपाचा होय. ज्याप्रमाणें मनुष्य मोठ्या संकटांत असलें म्हणजे त्याची विचारशक्ति व दूरदृष्टि यांचा विसर पडतो व तो प्रथमतः तात्कालिक उपायांची योजना करतो, तोच प्रकार मजुरांचा झाला. त्यांना सुचलेल्या उपायांपैकीं सर्वांत कमी उपयोगाचा उपाय म्हणजे संपाचा होय. त्याच्या वरची पायरी मजूरसंघाला दिली पाहिजे व सर्वांत उच्च पायरी परस्पर साहाय्यकारी तत्वाला दिली पाहिजे. येथ या उपायांचा व या त्यांच्या चढत्या उपयुक्ततेचा क्रमानें विचार करावयाचा आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संप ह्मणजे एकमतानें एकसमयावच्छेदेंकरून किंवा आपला करार त्या त्या वेळीं एका धंद्यांतील, एका कारखान्यांतील किंवा एका माल- येथें नोकरी करणाऱ्या मजुरांनीं काम बंद पाडणें होय. अशा एकदम काम बंद पाडण्याचा हेतु हा कीं, कारखानदारांला आपल्या कबूल करावयास लावावयाचें. तेव्हां संपाच्या मूळाशीं कारखान- व मजूर यांच्यामधला बेबनांव अगर तंटा असतो हें उघड आहे. किंवा व्यापार मोठ्या भरभराटींत असला म्हणजे कारखानदारांना पुष्कळ होत असतो. त्या वेळीं मजुरीही वाढण्याचा संभव असतो. कारखानदारांच्या अल्प संख्येमुळें त्यांचें संगनमत ताबडतोब होतें मजुरीचा दर तोच ठेवतात किंवा अल्पप्रमाणानें वाढवितात. परंतु ांना ही वाढ पसंत नसते. आतां मजुरांचें गाऱ्हाणें कारखानदारानें पचारानें ऐकिलें नाहीं म्हणजे मजूर संपाचा निश्चय करतात; परंतु पुष्कळ वेळां मजुरी कमी होऊं नये अशाकरितां जातात. एखाद्या धंद्याला मंदी आली असतां कारखानदार मजुरीचे कमी करण्याचा विचार करतो किंवा आठवड्यांतून कांहीं दिवस ना बंद ठेवण्याचा ठराव करतो. परंतु ही गोष्ट मजुरांना मान- नाहीं व ते आपल्या बाजूनें संपाचा कट करतात. केव्हां केव्हां ल्या कोणत्या सुट्ट्या असाव्या, किती तास दररोज काम घ्यावें, वगैरे- तंटा उपस्थित होतो. सारांश, कारखानदार व मजूर यांमध्यें मजु- दर, कामाचे तास, काम करण्याच्या वेळा, सुट्ट्यांचे दिवस व इतर बाबतींमध्यें मतभेद होण्याचा संभव असतो व अशा तऱ्हेनें मत- होऊन वादाला गोष्ट आली ह्मणजे संपाचा प्रसंग येतो, ह्मणजे हा एक कारखानदार व मजूर या विरोधी पक्षांतील औद्योगिक युद्धाचा र आहे; व ज्याप्रमाणें तडजोडीनें, सामानें किंवा दुसऱ्या शांततेच्या यानें तंट्याचें मूळ मिटत नाहींसें झालें ह्मणजे निरनिराळीं राष्ट्रें ला तंटा लढाईनें मिटवूं पहातात किंवा पूर्वकाळीं दोन मनुष्यांचा एकमेकांशीं युद्ध खेळून निकाल लावून घेण्याचा प्रघात असे, तोच कार औद्योगिक व व्यापाराच्या कामांत संपाचा आहे असें ह्मणण्यास त नाहीं. तेव्हां संपाचा मूळ हेतु कारखानदाराचें काम एकदम बंद त्याला अडचणींत आणून किंवा लोकांना गैरसोय करून आपल्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अटी व आपलें ह्मणणें दुसऱ्या पक्षास कबूल करण्यास लावण्याचा अ
हें उघड आहे.

अशा प्रकारचे संप औद्योगिक क्रांतीनंतर सर्व सुधारलेल्या
झालेले आहेत. आज काय खाणींतील मजुरांनीं संप केला; तर
काय गोदींतील कामदारांनीं केला; आज कापडाच्या गिरण्यांतील गि
कामदारांनीं गिरण्या बंद पाडल्या; तर उद्यां काय रेल्वेनोकरांनीं
गाड्यांची नेआण बंद केली; या प्रकारच्या हकीकती वर्तमानपत्र
णारांच्या कानीं नेहमीं येतात. हिंदुस्थानांतसुद्धां गेल्या पांचपं
वर्षांत किती तरी संप झालेले आमच्या वाचकांच्या स्मरणांत अस
मुंबईतील म्युनिसिपालिटीच्या भंग्यांचा संप, रेल्वेवरील युरोपियन व
जिअन गाड्या हांकणारे व गाड्या चालविणारे यांचा संप, गिरण्यां
मजुरांचा संप, रेल्वे तारमास्तर व स्टेशनमास्तर यांचा संप, भा
गाडी हांकणारांचा संप, अशा प्रकारचे किती तरी संप आपल्या काना
गेलेले असतील.

वरील उदाहरणांवरून प्रचंड कारखान्याची पद्धति व संप
कार्यकारणभावसंबंध आहे हें तेव्हांच ध्यानांत येईल. ज्या ज्या दे
प्रचंड कारखान्याची पद्धति प्रचलित होते त्या त्या देशांत संपाची पद्ध
ही मागोमाग येतेच. घरगुती धंद्याच्या पद्धतींत या संपाला अ
नसतो. म्हणजे ज्या वेळीं कारखानदार व मजूर असे मोठमोठे दोन
देशांत उत्पन्न होतात तेव्हां त्यांच्यामध्यें तंट्याभांडणास कारणें
उद्भवतात व हीं भांडणें दुसऱ्या रीतीनें सुटलीं नाहींत ह्मणजे
आणीबाणीच्या उपायाचा अवलंब मजुरांकडून होतो. कार
मजुरांना नोटीस देऊन कारखान्यांत येण्याचा अटकाव केला
बंदी म्हणावें अशा तऱ्हेनें संप व बंदी असा भेद कांहीं लोक
परंतु कारखानदारांकडून असें होण्याचे प्रसंग फारच थोडे असतात
संप व बंदी असा भेद करण्याचें फारसें प्रयोजन नाहीं, असें पुष्कळ
कर्त्यांचें ह्मणणें आहे व तें पुष्कळ सयुक्तिक दिसतें म्हणून या भागांत
व बंदी असा भेद मानला नाहीं. पहिल्यांदां नोटीस कोणीही देवो
कारखानदार व मजूर यांच्यामध्यें बेबनाव होऊन कारखान्याचें काम
पडलें म्हणजे संप झाला असें ह्मणण्यास कांहीं एक हरकत नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आतां अशा संपाचा देशाच्या सांपत्तिक स्थितीवर काय परिणाम होतो व देशांतील कारखानदार व मजूर या दोन वर्गांवर काय काय परिंणाम होतो हें पहावयाचें राहिलें. आपली स्थिति सुधारण्याच्या हेतूनें किंवा आपल्या मजुरीचे दर कमी न व्हावे अशा बुद्धीनें हे संप होतात हें उघड आहे. मजूरवर्ग आपलें काम सोडून हट्ट धरून बसतो व आपल्या शिलकेवर कांहीं दिवस किंवा कांहीं आठवडे गुजराणा करतो किंवा लोकांच्या सहानुभूतीचा फायदा घेऊन त्यावर आपला गुजारा करतो. म्हणजे मजुरवर्ग फार मोठा स्वार्थत्याग करतो व मोठ्या कष्टानें दिवस काढतो. व हें सर्व करण्याचा हेतु काय तर कारखानदारांचें नुकसान करून त्यांना आपल्या अटी कबूल करण्यास भाग पाडणें हा होय. आतां समजा, एका मोठ्या धंद्यांतील मजुरांच्या मोठ्या वर्गानें संप केला तर त्याचा परिणाम कारखानदारांच्या गिरण्या बंद पडण्यांत होतो हें उघड आहे. परंतु यांत कारखानदारांचें खरें नुकसान होतें काय ? कारखानदारांचा नफा त्यांच्या कारखान्यापासून होतो खरा; परंतु हा नफा मालाच्या किंमतींतून यावयाचा असतो व प्रचंड कारखान्याच्या पद्धतींत हजारों रुपयांचा माल तयार होऊन नेहमीं पडलेलाच असतो. कारखाने बंद झाल्यामुळें नवा माल उत्पन्न होण्याचें बंद होतें. यामुळें मालाचा पुरवठा कमी होतो व शिल्लक मालाला मागणी जास्त झाल्यामुळें त्यांची किंमत वाढते. यामुळें कारखानदारांचा नफा वाढतो. शिवाय कांहीं दिवस कारखान्याला व सर्व यंत्रांना विश्रांति दिल्यासारखें होतें. सारांश, थोड्या दिवसांच्या संपापासून कारखानदारांचें म्हणण्यासारखें नुकसान होत नाहीं. झाला तर फायदाच होतो. मात्र मजुरांच्याकडे पाहिलें म्हणजे त्यांचें फार नुकसान होतें. संपाचे दिवस त्यांना बिनमजुरीशिवाय काढावे लागतात म्हणजे त्यांना आपली पूर्वींची असेल नसेल ती शिल्लक खर्च करावी लागते किंवा कर्ज करावें लागतें व अर्धपोटीं राहून मुलाबाळांची आबाळ करावी लागते. बरें इतकें करून संप सिद्धीस न गेला तर त्यांची जास्तच दैन्यावस्था होते व मग कारखानदार सांगतील त्या अटीवर कामावर जावें लागतें किंवा तो धंदा किंवा गांव सोडून दुसऱ्या धंद्यांत किंवा गांवांत जावें लागतें. बरें, संप सिद्धीस गेला अशी कल्पना केली तरी पण एकंदर मजुरांचें झालेलें नुकसान त्यानें भरून येत नाहीं. समजा, संप चार आठवडे चालला, तर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या चार आठवड्यांच्या सबंद मजुरीचें नुकसान भरून येण्यास वाढले मजुरीचे दर वर्षभर रहावे लागतात. परंतु धंद्याची भरभराट राहिली असे दर आपोआपच वाढले असते. परंतु धंद्याची मंदी होत चाल असली तर पुनः दर कमी होणारच.

संप अगदीं विकोपास जाऊन कारखानदारांचें सर्व भांडवल नाहीं झालें व त्यांची यंत्रसामग्रीही खराब झाली तर तो धंदाच देशांतून नाहीं होईल व मग मजुरांना मजुरी मिळण्याचें एक साधनच कमी होईल सारांश, संपाचे सांपत्तिक परिणाम नेहमीं देशाला व मजूरवर्गाला अनिष्ट होतात, असें पुष्कळ अर्थशास्त्रकारांनीं दाखविलें आहे. व त्यांत वरा तथ्यांश आहे हें वाचकांच्या तेव्हांच ध्यानांत येईल.

कांहीं अर्थशास्त्रकारांनीं संपाचें वैय्यर्थ्य तात्विकदृष्ट्या दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांचें म्हणणें असें कीं, संपाचा उद्देश मजुरीचा वाढविण्याचा असतो. आतां मजुरीचा सामान्य दर लोकसंख्या व भांडवल यांवर अवलंबून असतो. व संपाच्या योगानें या दोहोंपैकीं को त्याच बाबतींत फरक होत नाहीं. उलट कांहीं लोक रिकामे बसतात बाकीच्यांना मजुरी जास्त मिळण्याचा संभव असतो. परंतु समजा, संप च्यायोगानें एका धंद्यांतील मजुरांच्या मजुरीचे दर वाढले तर या धंद्यां देशांतील भांडवल जास्त जाईल. ह्मणजे त्या मानानें देशांतील भांडवल इतर धंद्यांना कमी होणार म्हणजे इतर धंद्यांतील मजुरीचे दर उतरले त पाहिजेत. म्हणजे मजुरीचा सामान्य दर कायमच राहिला. मात्र एका धंद्यांतील मजुरांनीं आपल्या वर्गाच्या दुसऱ्या मजुरांच्या हातचा काढून घेतला. म्हणजे त्यांनीं कारखानदारांचें कांहीं एक नुकसान नाहीं किंवा त्यांच्या नफ्यांत कांहींएक कमीपणा आला नाहीं. मजुरांच्या संपाचा प्रयत्न हा सर्वथा आत्मघातकीपणाचा प्रयत्न त्याच्यायोगानें मजुरीचा सामान्य दर वाढविणें अशक्य आहे. ज्या आपल्या मानवी प्रयत्नानें सृष्टिशक्तीमध्यें भर घालतां येणें अशक्य आहे त्याप्रमाणेंच अर्थशास्त्राच्या नियमांतही फरक करतां येणें अशक्य आहे.

वरील कोटिक्रमांत मजुरीफंड ही वादग्रस्त बाबी गृहीत धरली आहे हें वाचकांच्या तेव्हांच ध्यानांत येईल व त्यावरून या कोटिक्रमांतील हेत्वाभासही सहज ध्यानांत येईल. कोणत्याही देशांत कांहीं एक ठराविक

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वळ मजुरीमध्यें खर्च झालेंच पाहिजे असा कांहीं नियम नाहीं. तसेंच ची भरभराट असली ह्मणजे कारखानदारांना नफा पुष्कळ मिळत ी व जर मजुरांनीं संप करून तो यशस्वी होऊन त्यांची मजुरी वाढली ती नफ्याच्या भागांतून वाढेल व त्याचेयोगानें दुसऱ्या धंद्यांतील री कमी झालीच पाहिजे असें होत नाहीं.

वरील विवेचनावरून संपापासून सामान्यतः नुकसानच होतें असें म्हणणें प्राप्त आहे. संप हा मुळीं संपत्तीच्या ाचाच एक मार्ग आहे, हें उघड आहे. कारण संपामध्यें ीच्या उत्पत्तीच्या कारणांची विस्कटा-विस्कट होते व ज्या- ें एंजिनचीं चाकें एकमेकांपासून विलग झालीं ह्मणजे एंजिन बंद पड- पाहिजे त्याप्रमाणें श्रम व भांडवलाच्या बेबनावामुळें संपत्तीच्या नाचें प्रचंड यंत्र बंद पडलें पाहिजे व याचा परिणाम देशांतील सांप- स्थितीवर अनिष्ट झालाच पाहिजे हें उघड आहे. परंतु एखादें विष तक असलें तरी त्याचा अल्पप्रमाणांत व शरीराच्या रोगग्रस्त त योग्य तऱ्हेनें उपयोग केल्यास तें विषही उपकारकच होतें तीच ें संपाची आहे. देशांतले कारखानदार फारच स्वार्थी झालले असल; ील कायदे मजुरांना प्रतिकूल व कारखानदारांना अनुकूल असले व र समाजांतील लोकमत उद्योगधंद्यांत तटस्थवृत्तीचें असलें ह्मणजे र्गाच्या साहजिक विस्कळतेमुळें व कारखानदारांच्या साहजिक मुळें मजुरीचे दर वाजवीपेक्षां कमी राहूं शकतात. म्हणजे अशा चढाओढीचे परिणाम दुर्बलांवर अनिष्ट होतात. व अशा वेळीं ज गत्यंतर नसतें; ह्मणजे आणीबाणीच्या व एका दृष्टीनें संपत्तीला र अशा उपायांची योजना करण्याची अवश्यकता असते व या जालीम चा अशा वेळीं उपयोगही होतो. तोच उपयोग संपाचा होतो असें भाग आहे. अनिष्टापासून इष्ट निष्पन्न होतें अशी जी इंग्रजींत ह्मण त्याचें प्रत्यंतर या ठिकाणीं येतें.

औद्योगिक क्रांतीच्या अव्वल अमदानींत कारखानदारांना ताळ्यावर ण्यास या संपाचा अप्रत्यक्ष उपयोग होतो. ह्मणजे जो संप होतो तो री होतोच किंवा मजुरांच्या मागण्या यांत कबूल केल्या जातातच ला भाग नाहीं. प्रत्येक संपाचे सांपत्तिक परिणाम अनिष्टच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होतात. परंतु एका संपाचा परिणाम कारखानदाराच्या व मजुरां भावी संबंधांत चांगल्या तऱ्हेनें दिसून येतो. ज्याप्रमाणें गुन्ह शिक्षा दिली असतां घडलेल्या गुन्ह्यापासून व्यक्तीचें अगर समा झालेलें नुकसान भरून येत नाहीं; पण या शिक्षेचा असल्या गुन्ह्या प्रतिबंधाला उपयोग होतो, त्याचप्रमाणें संपाचा कारखानदारांच्या भा वर्तनावर सुपरिणाम होतो. आपण मजुरांच्या वाजवी मागण्या व गाऱ्ह यांचा योग्य विचार केला नाहीं तर संप होईल ही भीति कारखानदा असते व या संपाच्या भीतीनें कारखानदार मजुरांच्या वाजवी मागण्य योग्य विचार करून तंट्याचें मूळ वेळींच काढून टाकतात संपाचा प्रसंगच येत नाहीं. तेव्हां संपापासून जो कांहीं हितकर परि होत असतो तो प्रत्यक्ष संपापासून न होतां त्याच्या भीतीपासून असें ह्मणणें प्राप्त आहे.

सांपत्तिकदृष्ट्या हानिकर अशा संपांचा दुसरा सुपरिणाम म होतो. तो सुपरिणाम ह्मणजे त्यांना सहकारित्वाच्या तत्वानें व ए कामें करण्याच्या तत्वाचें महत्व व फायदा कळूं लागतो हा होय. गिक क्रांतीच्या अव्वल अमदानींत पुष्कळ संप झाले व त्यांपैकीं निष्फळ झाले व हे निष्फळ होण्याचें कारण जुटीचा व सहका अभाव होय असें मजुरांच्या ध्यानांत येऊं लागलें व जुटीची व सह तेची अवश्यकता त्यांना भासूं लागली व या जाणिवेचाच प पुढाल दोन भागांत वर्णावयाच्या स्वावलंबी उपायांत झाला. संघापेक्षां जास्त हितकर अशा उपायांचा विचार पुढील दो भागांत करूं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग तेरावा.

मजुरांचे संघ व त्यांची उपयुक्तता.

"कलौ संघे शक्तिः" या संस्कृत म्हणीची सत्यता अर्वाचीन काळच्या औद्योगिक बाबतींत उत्तम रीतीनें दिसून येते. कारण अर्वाचीन काळीं उद्योगाच्या कामीं रूढीचें, कायद्याचें किंवा चालीचें प्रावल्य नाहींसें झालें आहे व सर्व ठिकाणीं चढाओढीच्या तत्वाचा अंमल सुरू झाला आहे व या चढाओढींत व हल्लींच्या काळच्या तीव्र जीवनार्थकलहांत एकट्या व्यक्तीचा निभाव लागणें दुरापास्त झालें आहे. म्हणून सर्व वर्गांत व धंदेवाल्यांमध्यें संघाची प्रवृत्ति दिसून येत आहे.

मजुरांच्या संघाची संस्था ही इंग्लंडमध्यें प्रथमतः प्रादुर्भूत झालेली आहे. पूर्वीं सांगितलेंच आहे कीं, प्रचंड कारखान्यांच्या पद्धतीनें इंग्लंडांत मजुरांचा मोठा समुदाय अस्तित्वांत आला व कारखानदार व मजूरदार यांच्यामध्यें औद्योगिक कलह उत्पन्न होऊं लागले व त्यामुळेंच संपाचे प्रसंग वारंवार येऊं लागले. पुष्कळ वेळां एकोप्याच्या व जुटीच्या अभावामुळें संप सिद्धीस जात नाहीं हें मजुरांच्या ध्यानांत येऊं लागल्यावर इंग्लंडांतील मजूर आपली स्थिति सुधारण्याकरितां जास्त व्यवस्थित रीतीचे प्रयत्न करूं लागले व मजुरांच्या संघाची संस्था हें या प्रयत्नांचें फल होय.

आपल्या धंद्यांतील हिताच्या संरक्षणाकारितां व कारखानदारांशीं असलेला आपला संबंध नियत करण्याकरितां स्थापन झालेल्या मजुरांच्या मंडळ्यांना मजुरांचे संघ म्हणतात. अशा प्रकारचे संघ इंग्लंडांत पूर्वीं कायदेशीर नव्हते, परंतु १८२४।२५ मध्यें संघांचे प्रतिबंधक कायदे रद्द करण्यांत आले व तेव्हांपासून हे मजुरांचे संघ अस्तित्वांत येऊं लागले. व त्यांची फारच वाढ झाली. तेव्हां १८६७।६८ मध्यें या संस्थांची स्थिति पाहण्याकारितां एक कमिशन नेमलें गेलें व त्या कमिशनांतील बहुसंख्या-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कांच्या रिपोर्टप्रमाणें पुढें १८७१।७२ मध्यें मजुरांच्या संघाचे का झाले. तेव्हांपासून या संस्थांना कायदेशीर स्वरूप येऊन त्यांना बंधुस जाच्या कायद्यांचा फायदा मिळूं लागला व या पुढील काळानंतर संघ संख्या अतोनात वाढली. बहुतेक प्रत्येक धंद्यांतील मजुरांचे संघ बनले मोठमोठ्या कारखान्यांतील नोकरांचे संघ होऊं लागले व निवळ सांगका करणाऱ्या व रोज मजुरी करणाऱ्या मजुरांनीं सुद्धां आपले संघ केले. सारां देशांतील सर्व मजूरवर्गामध्यें आपली स्थिति सुधारण्याची जाणीव उत होऊन जो तो मजूरवर्ग त्यासंबंधीं संघटित प्रयत्न करूं लागला. हल्लीं या मजुरांच्या संघाचें महत्व व प्रस्थ इंग्लंडांत फारच आहे. या संघां आपल्या बाजूचे प्रतिनिधी पार्लमेंटांत पाठविण्याची सुरुवात केली अ व गेल्या दोन पार्लमेंटांपासून मजुरांचा एक स्वतंत्र पक्ष इंग्लंडांत झा आहे व त्याचें वजन दिवसेंदिवस वाढत आहे हें इंग्लंडाच्या अर्वाची इतिहासाची माहिती असणारांस नव्यानें सांगण्याची जरूरी नाहीं.

या मजुरांच्या संघाचा दुहेरी हेतु असतो. पहिला हेतु आ हिताचें रक्षण करणें हा. यांत मुख्यतः दोन गोष्टींचा समावेश होतो. क खानदारांकडून वाटाघाटीनें आपली मजुरी वाढवून घेणें निदान ती क होऊं न देणें. दुसरी किमानपक्षमजुरी ठरविणें व कामाचे त कमी करून घेणें. हा या संघाचा मुख्य हेतु झाला. प या हेतूबरोबरच दुसराही एक गौण हेतु सर्व संघांच्या कार्यक्रमा येतो. तो हेतु ह्मणजे या संघापासून बंधुसमाजासारखे फायदे क घेणें. उदाहरणार्थ, और्ध्वदेहिकासंबंधींच्या खर्चास मदत देणें, आज किंवा अपघातांत मदत देणें, काम न लागतां आळसांत रहावें त्या वेळीं मदत देणें, वयातीतपणामुळें काम होईनासें झालें ह देणें वगैरे प्रकारचे पुष्कळ लाभ या संघाच्या हेतूमध्यें नमूद असतात. व या संस्था या प्रत्येक हेतूच्या सिध्द्यर्थ सभासदांकडून नि निराळी वर्गणी घेतात व या सर्व प्रसंगीं सभासदांना मदत करितात.

या संघाची रचना व व्यवस्था प्रतिनिधींच्या संस्थांच्या नेहमीं रचनेप्रमाणें व व्यवस्थेप्रमाणें असते. ह्मणजे सर्व सभासदांचा मि एक संघ अगर सभा होते. त्यांतून चिटणीस, अध्यक्ष, उपाध्य ट्रेझरर निवडतात व शिवाय संघाची एक व्यवस्थापक कमिटीही अस

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ाच्या कामदारांना पगार देतात किंवा ते मोफत काम करतात. ाचा सर्व व्यवहार हे कामगार पहातात. कारखानदारांशीं स्थी करण्याचें काम कमिटीचें व त्यांतील कामगारांचें असतें. खानदारांच्या व मजुरांच्या मतांत अंतर पडून तंट्याचें बीज सलोख्यानें ळें नाहीं तर मग संप करण्याचा ठराव करणें हें काम कमिटीकडे तें व बऱ्याच संघांत हें काम संघाच्या सर्व सभासदांच्या बहुमतावर वलंबून असतें. परंतु संप बंद करण्याचा अधिकार कमिटीस असतो. ाचें काम चालविण्याकरितां व संघाच्या निरनिराळ्या हेतूंच्या सिध्द्यर्थ ाचें भांडवल जमवावें लागतें. हा पैसा प्रवेशफी व वर्गण्या यांपासून उत्पन्न तात. या बाबतींत निरनिराळ्या संघांच्या नियमांत पुष्कळ फेरफार न येतो. प्रवेशफी कोठें पुष्कळ असते तर कोठें फार कमी असते. ल्सांपासून तों २ शिलिंगांपर्यंत व केव्हां केव्हां एक पौंडापर्यंतही प्रवेश- असते. वर्गण्या दर आठवड्याच्या, पंधरवड्याच्या, महिन्याच्या किंवा ीं असतात व या बाबतींत संघासंघामध्यें पुष्कळ वैचित्र्य असतें. ड्याची वर्गणी १ पेन्सापासून दोन अडीच शिलिंगांपर्यंत असते. ी व प्रवेशफी गोळा करणें, ती पेढ्यांतून किंवा इतर ठिकाणीं सुरक्षित- ठवणें, तिचा कमिटीच्या ठरावाप्रमाणें विनियोग करणें व त्यांतून सदांना मदत करणें हीं सर्व कामें कामदारांचीं असतात. शिवाय े फायदे मजूरवर्गास समजावून देणें व या तत्वाचा प्रसार करणें व ा नवीन नवीन वर्गणीदार व सभासद मिळवून आणणें इत्यादि ें संघाच्या कामदारांना करावीं लागतात व म्हणून असे कामदार भरपगारी लोक (सभासदांपैकींच) नेमलेले असतात.

या संस्था इंग्लंडमध्यें आतां अगदीं बद्धमूल झालेल्या आहेत व ा प्रसार सर्व लहान मोठ्या धंद्यांत व कारखान्यांत व सरकारच्या ुनिसिपालिट्यांच्या निरनिराळ्या खात्यांच्या नोकरांत झालेला आहे; ेच नव्हे तर या सर्व संघांची वार्षिक परिषदही भरविण्याचा प्रघात ला आहे. अशी पहिली परिषद १८६८ सालीं भरली होती व ती यशस्वी झाल्यापासून सालोसाल सर्व संघांच्या प्रतिनिधींची एक परि- इंग्लंडांतील एखाद्या शहरीं दर वर्षास भरते. या परिषदेचा उद्देश सर्व ांच्या सामान्य हिताकडे लक्ष देणें व पार्लमेंटकडून आपल्याला अनुकूल

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असे कायदे करवून घेणें किंवा अस्तित्वांत असलेल्या कायद्यांत सुधार घडवून आणणें हा होय. या कामाकरितां परिषद दर वर्षास एक पार्लमेंट कमिटी नेमिते व पार्लमेंटांतील सभासदांना भेटून व इतर प्रकारची चळ वळ करून मजुरांच्या गाऱ्हाण्यांचा प्रश्न पार्लमेंटापुढें आणणें हें या कमिटी काम असतें. या परिषदेला प्रत्येक संघ आपल्या सभासदांच्या संख्येच मानानें कांहीं ठरीव प्रमाणावर आपले प्रतिनिधी पाठवितो. या परिष मध्यें अलीकडे सामाजिक पंथाच्या मतांची पुष्कळ छाप दिसून ये लागली आहे व संघाच्या कांहीं प्रतिनिधींनीं पुष्कळ सामाजिकपं कल्पनांचा स्वीकार केला आहे. परंतु एकंदरींत या संघामध्यें स्वावलंब वादी लोक जास्त आहेत व म्हणून इतर देशांप्रमाणें इंग्लंडांत समाजपं लोकांचें फारसें बंड नाहीं.

येथपर्यंत मजूरसंघाच्या स्वरूपाचें व त्यांच्या कामाचें विवेचन के आतां या संस्थांपासून मजूरवर्गावर काय काय परिणाम झाले आहेत ही संघाची संस्था कितपत फायदेशीर आहे याचा विचार करावयाचा राहिला.

वर सांगितलेंच आहे कीं, इंग्लंडच्या जुन्या कायद्याप्रमाणें या सं बेकायदा होता व ते जुने कायदे रद्द झाल्यापासून हे संघ अ त्वांत येऊं लागले व प्रथमतः या संघाबद्दल लोकांत ब गैरसमज उत्पन्न झाला व या संघावर पुष्कळ प्रकारचे आ आले. या संघांनीं मजूर व कारखानदार यांच्यामधील प्रेम सलोखा नाहींसा होईल; यांनीं संपाला जास्त उत्तेजन मि याच्यायोगानें मजूरवर्ग बेपर्वा, बेमुर्वतखोर व शिस्तीला न जुमा असा होईल; अशा तऱ्हेनें कारखानदार व मजूर यांच्यांती बिघाड झाल्यामुळें धंद्याचें नुकसान होऊन देशाची संपत्ति खालावेल; व शेवटीं ज्या उद्देशानें हे संघ निघाले आहेत तो उद्दे मजुरीची वाढ व कामाच्या तासाचा संक्षेप कधींही सिद्धीस जाणा हे व अशाच तऱ्हेचे आक्षेप या संघाविरुद्ध निघूं लागले; म्हणून संघांच्या औद्योगिक व सामाजिक परिणामांचें खरें स्वरूप काय आहे ठरविण्याकरितां १८९८ चें कमिशन नेमण्यांत आलें. या कमिशनच्या रिपोर्टांत या बाबतींत निश्चित अशीं विधानें सांपडत नाहींत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दारांनीं परस्परविरोधी असा पुरावा दिला आहे. परंतु एकंदरींत या पासून पुष्कळ हित झालें आहे असा सामान्य अभिप्राय त्या कमि- दिला व त्यामुळें या संस्थेला तेव्हांपासून जोर आला. आतां ग वर निर्दिष्ट केलेल्या आक्षेपांचा थोडक्यांत विचार करूं.

प्रथमतः संप व संघ यांचा संबंध काय आहे हें पाहिलें. संघाच्या नीं संप वाढले किंवा कमी झाले ? ही गोष्ट निवळ आंकड्यांनीं द करणें कठिण आहे. परंतु आंकड्यांवरून जर कांहीं शाबीद होत ल तर तें हें कीं, संघाच्यायोगानें संपाची संख्या कमी झाली आहे. ले संप जुटीच्या अभावानें न मोडावे व ते यशस्वी करतां यावे अशा नें हे संघ निघाले हें खोटें नाहीं. तेव्हां संघाचा उद्देशच जर संप कर- णा आहे तर संघांनीं ते संप वाढलेच पाहिजे असा कोटिक्रम पुढें आणील; परंतु तो वस्तुस्थितीस धरून नाहीं असें दिसून येईल. दि सर्व मार्ग खुंटले म्हणजे संप करावयाचा असा संघाचा नियम परंतु संघाच्यायोगानें असे प्रसंगच कमी येतात. कारण ज्यांच्यामध्यें यत रचना नाहीं अशा बाजारबुणग्यासारख्या मजुरांशीं कारखान० ना वाटाघाट करतां येणें कठिण असतें व अशा स्थितींत मजुरांचें समा- होत नाहीं. परंतु संघासारखी संघटित व्यवस्था असली म्हणजे कार- दारांना संघाच्या कामदारांशीं शांतपणें वाटाघाट करण्यास सुलभ . शिवाय संघाचे प्रतिनिधी जे कामदार हे मजुरांच्यापेक्षां जास्त विचारी णे असल्यामुळें आपल्या मागण्या कितपत वाजवी आहेत हें त्यांच्या नात लवकर येतें. सारांश, या संघांनीं कारखानदार व मजूर यांमधील चा बिघाड झाला नाहीं इतकेंच नव्हे तर तो संबंध जास्त व्यवस्थेचा स्त हितकर झाला आहे असेंच म्हटलें पाहिजे. कारण कारखानदार जूर यांमधील दळणवळणास व गैरसमजाच्या नाशास एक नवीन निघाला तो मार्ग संघाची कमिटी होय. यामुळें हल्लींच्या काळीं ळ तंट्याचा व तक्रारींचा निकाल सामोपचारानें व सलोख्यानेंच होतो. न संघाची संस्था ही संपाची उत्तेजक नसून प्रतिबंधकच आहे यांत य नाहीं.

आतां दुसरा प्रश्न असा आहे कीं, संघाच्या संस्थांनीं मजुरांची री वाढली काय ? व या संस्थांचा परिणाम मजुरीच्या वाढींत झालाच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाहिजे काय ? आंकड्यांवरून संघाच्या संस्थेपासून इंग्लंडांत म[जुरी]
वाढली आहे असें दिसतें; परंतु संघाच्या विरोधकांचें असें ह्मणणें [आहे]
कीं, या काळांत इंग्लंडामध्यें धंद्याची भरभराट असल्यामुळें मजुरी वा[ढली]
आहे; ती संघाच्या परिश्रमानेंच वाढली आहे असें ह्मणण्यास स[बळ]
आधार नाहीं. परंतु याला प्रत्युत्तर असें आहे कीं, ज्या धंद्यांत संघा[चा]
प्रसार पुष्कळ झाला आहे त्याच धंद्यांत मजुरी वाढली आहे व ज्[या]
धंद्यांत संघाचा प्रसार नाहीं तेथें मजुरी वाढली नाहीं. या प्रत्यक्ष अ[नु]-
भवावरून असें म्हणणें प्राप्त आहे कीं, संघाच्या परिश्रमानें मजु[रीत]
थोडी तरी वाढ झाली असली पाहिजे. तात्विकदृष्ट्या विचार क[रतां]
संघानें मजुरींत थोडीतरी वाढ झालीच पाहिजे. कारण मजुरांच्या संघा[चा]
कारखानदार लोकांवर एक प्रकारचा दाब राहतो. नवशिक्या माणस[ास]
धंद्यांत घेतला जात नाहीं; तसेंच कामासंबंधीं पुष्कळ नियम हे [संघ]
करतात व आपल्या सभासदांना पाळावयास लावतात; यामुळेंही मजुरां[ची]
कर्तबगारी वाढते व संपत्ति जास्त उत्पन्न झाल्यानें मजुरांना त्याचा थो[डा]
वांटा मिळतो शिवाय संघादि कृत्रिम उपायांनीं व प्रयत्नांनीं मजुरी [वाढणें]
शक्य नाहीं हें विधान ‘ मजुरीफंडा ’ च्या कल्पनेवरून काढलेलें आ[हे].
मागें आपण या कल्पनेंतील खोटेपणा दाखविला आहे; त्यावरून मजु[रांच्या संघा]-
च्या परिश्रमानें नफ्याचा कांहीं भाग मजुरांस मिळणें शक्य आहे. का[रण]
एकएकटा मजूर चढाओढींत चिरडला जातो व कारखानदार फार [नफा]
मारतात. परंतु संघाच्या योगानें त्यांना चढाओढींत जास्त शक्ति ये[ते]
म्हणून मजुरांना किफाईतशीर करार करून घेतां येतात. तेव्हां संघ[ामुळें]
मजुरीच्या वाढीच्या बाबतींत मजुरांचा कांहीं तरी फायदा होतो असें [म्हणावें]
भाग आहे.

मजुरी कायम ठेवण्याच्या अगर वाढविण्याच्या हेतूइत[का]
त्याचा उद्देश कामाचे तास कमी करून घेण्याचा आहे व याही [बाबतींत]
मजुरांचे संघ आपला हेतु प्रथमतः सामोपचारानें, विनंतीनें व सलो[ख्यानें]
घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात व हे सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले [तर]
संपाचा विचार करतात. व याही बाबतींत असें दाखविण्यास पु[ष्कळ]
पुरावा आहे कीं, गेल्या तीस चाळीस वर्षांत इंग्लंडमध्यें कामाचे ता[स]
सारखे कमी होत आहेत व ही गोष्ट मजूरसंघांच्या श्रमानें घडन आ[ली]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहे असें मजूरपक्षाचें ह्मणणें आहे. या प्रश्नाबद्दल वाढतें लोकमत व कारखान्याचे कायदे यांनींही मदत केली आहे यांत शंका नाहीं. परंतु मजूरसंघाच्या प्रयत्नांनीं कांहीं अंशीं ही इष्ट गोष्ट घडून आली आहे याचें उत्तम प्रत्यंतर असें आहे कीं, ज्या धंद्यांत अजून मजूरसंघ चांगल्या तऱ्हेनें स्थापित झालेले नाहींत त्या धंद्यांत कामाचे तास कमी झाले नाहींत. तेव्हां मजूरसंघाच्या या यशस्वी कृतीनें मजुरांची स्थिति सुधारली आहे यांत शंका नाहीं. व धंद्यास अपाय न होतां आणखी कामाचे तास कमी करतां आले तर तें इष्ट आहे असें सर्वसाधारण मत आहे. ठरलेल्या वेळाच्या पुढें कोणत्याही मजुरानें काम करतां कामा नये या नियमाबद्दल मात्र पुष्कळ मतभेद आहे. या नियमानें हुरूपी व मेहनती मजुरांची जास्त मजुरी मिळविण्याची संधि नाहींशी होते. परंतु यावर उत्तर असें आहे कीं, हा नियम हितकर आहे. कारण याच्यायोगानें साधारण मनुष्याचा तोटा न होतां मेहनती मजुरांनाही जास्त मजुरी मिळविण्याच्या बुद्धीनें आपल्या शक्तीबाहेर श्रम करण्याचा जो मोह उत्पन्न होण्याचा संभव असतो त्यापासून त्यांची मुक्तता होते.

मजूरसंघाच्या दुसऱ्या कार्यक्रमाच्या उपयुक्ततेबद्दल तर वादच नाहीं. मजुरांच्या हिताकरितां जे निरनिराळे फंड मजूर-संघ बनवितात, त्यानें मजुरांची सांपत्तिक स्थिति किती तरी सुधारली आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. कुटुंबांतील मनुष्य मेल्यास त्याच्या और्ध्वदेहिकास पैशाची मदत करणें; मजुराला अपघात झाल्यास अगर तो आजारी पडल्यास त्याला दर आठवड्याच्या आठवड्यास पैशाच्या रूपानें मदत करणें; काम न मिळाल्यास मदत करणें; तसेंच ज्या ठिकाणीं मजुरीचे दर चांगले आहेत अशा ठिकाणीं जाण्यास उत्तेजन देणें व शेवटीं मजुरांना वयातीतपणाबद्दल पेन्शन अगर देणगीवजा एकदम कांहीं रक्कम देणें; या गोष्टी मजुरांची स्थिति सुधारतात व त्यांना अडचणींतून सोडवितात हें उघड आहे. व या सर्व गोष्टी मजूर खरोखरी आपल्याच पैशानें करतो. ज्याप्रमाणें आयुष्याचा विमा उतरल्यापासून लोकांचें फार कल्याण होतें, त्याचप्रमाणें अशा प्रकारच्या तरतुदीनेंही होतें. यावरून मजूरसंघाच्यायोगानें मजुरांमध्यें काटकसर, दूरदर्शीपणा व स्वावलंबन या गुणांचा किती प्रसार झाला आहे हें दिसून येईल.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तसेंच कारखान्यांबद्दलच्या कायद्यांची अंमलबजावणी होत किंवा नाहीं यावर देखरेख करण्याचें काम व या कायद्यांचें कोठें उल्लंघन असल्यास ती गोष्ट सरकारी अधिकाऱ्यांच्या नजरेस आणण्याचें काम संघांच्या संस्थेच्या हातून चांगल्या प्रकारें होतें व ही गोष्टही मजुरांच्या फायद्याची आहे.

येथपर्यंत मजूरसंघाचे औद्योगिक व सांपत्तिक फायदे सांगितले व संघाच्यायोगानें मजुरांमध्यें काटकसर इत्यादि गुण कसे वाढतात हें विलें. परंतु मजूरसंघानें मजुरांची एकंदर दानत कशी सुधारते व बौद्धिक गुण कसे वाढतात तें आतां पहावयाचें आहे.

कांहीं संघ आपल्या सभासदांकरितां शिक्षणविषयक सोयी क उदाहरणार्थ, सभासदांकरितां व्याख्यानें करणें, पुस्तकसंग्रह ज वगैरे प्रत्यक्ष शिक्षणाचीं कामें कांहीं संघांनीं हातीं घेतलीं आहेत. या संघांचा अप्रत्यक्ष फायदा फार मोठा आहे. आधीं या संघाचा स झाल्यानें ठरलेले नियम व शिस्त पाळणें, आपल्या पुढाऱ्यांना देऊन त्यांवर निष्ठा ठेवणें, सभासदांमधील एकमेकांवर विश्वास ण्यास शिकणें वगैरे गुणांचा मजुरांत विकास होतो व मोठमोठ्या सं काम यशस्वी तऱ्हेनें चालविल्यानें मजुरांतील पुढाऱ्यांत कार्यकुश उत्पन्न होते व यायोगें म्युनिसिपालिटी, कौन्टीकौन्सिल व त्या जबाबदारीचीं कामें करण्याची शक्ति मजुरवर्गांतील लोकांस येते. प्रत्यंतर इंग्लंडच्या हल्लींच्या पार्लमेंटावरून दिसून येतें. त्यामध्यें म वर्गांतील लोक प्रधानाच्या पदवीप्रत पोंचल्याचीं उदाहरणें आहेत.

सारांश, मजूरसंघ हें मजुरांचें एक स्थानिक स्वराज्यच आ राजकीय शाळेंत त्यांना राजकीय शिक्षणाचे, व्यापारी कार्यकुशलतेचे पहिले धडे शिकतां येतात व यापासून मजूर सत्ताक राज्यांतील जबाबदारीचीं कामें अंगावर घेण्यास पात्र होतात

याप्रमाणें मजूरसंघापासून मजूरवर्गाची सांपत्तिक, राजकीय, व सामाजिक अशा सर्वांगांनीं उन्नति झाली आहे व आणखीहि राहील, यांत शंका घेण्याचें कारण नाहीं.

मजूरसंघाच्या कांहीं कांहीं नियमांनीं उद्योगधंद्याच्या वाढीवर परिणाम होण्याची भीति आहे व अशा रीतीनें उद्योगधंद्यास धक्का

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मतां त्यानें मजुरांच्या सांपत्तिक स्थितीलाही धोका पोंचला पाहिजे हें ड आहे. परंतु यांतील पुष्कळ नियम हे अज्ञानाचे परिणाम आहेत. रांचें यथार्थ ज्ञान वाढलें ह्मणजे हे नियम काढून टाकण्याची त्यांना द्धी होईल. उदाहरणार्थ, एखाद्या धंद्यांत किती मजूर उमेदवार ह्मणून घ्यावे संबंधीं कडक नियम कांहीं मजूरसंघांनीं केलेले आहेत. अशा तऱ्हेच्या णानें केव्हां केव्हां धंद्याच्या वाढीस अडथळा होईल हें खरें आहे. च नवीन यंत्राची कारखान्यांत योजना करण्यासंबंधींही कांहीं कांहीं फार विरोध करतात हीही गोष्ट एकंदर धंद्याच्या प्रगतीस अडथळा णारीच आहे. परंतु अशा प्रकारच्या गोष्टी थोड्या आहेत व मजुरांमध्यें संबंधीं व अर्थशास्त्राच्या नियमांसंबंधीं खरें ज्ञान जसजसें वाढेल तस-े अज्ञानमूलक उपाय हे संघ स्वीकारणार नाहींत यांत शंका नाहीं.

भाग चवदावा.

सहकारिता.

संघाच्या कल्पनेप्रमाणें सहकारितेची कल्पना प्रथमतः इंग्लंडांतच ाली. ज्या तत्वानें सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्यें मोठी सुधारणा घडवून णिली व ज्याची छाप पुष्कळ औद्योगिक चळवळींत दिसून येते त्या चा उगम एका लहानशा शहरांत झाला व तो अगदीं आकस्मिक रणांनीं झाला हें पाहिलें ह्मणजे त्याबद्दल मोठें आश्चर्य वाटतें. १८४० सुमारास रॉचडेल हें शहर एक साधारण प्रतीचें होतें व तेथल्या फला-च्या कारखान्यांतील विणकरांची व्यापाराच्या मंदीनें फार हलाकी ली होती व त्यांची मजुरी त्यांना जेमतेम पुरत असे नसे. अशा संकट-समयीं कांहीं विणकरांच्या मनांत अशी कल्पना आली कीं, किराणा जिनसाचे व्यापारी आपल्यापासून फार किंमत घेऊन मालही वाईट व थोडा देतात त्या अर्थीं आपला एक किराणा जिनसाचा डेपो काढावा ह्मणजे आपल्याला माल चांगला मिळून किंमत घेतानें पडेल. हा विचार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पसंत झाला व २८ विणकरांनीं २८ पौंड भांडवल जमविलें. हें भां
एकदम त्यांना उभारतां आलें नाहीं. परंतु प्रत्येक माणसाचा १ पौं
भाग असें ठरलें व या माणसांनीं आपला रॉचडेल पायोनिअर्स म्हणून
सहकारी डेपो काढला व प्रथमतः घाऊक व्यापाऱ्यांकडून चहा व
हीं रोखीनें खरेदी करून आणलीं. व आपल्या सभासदांना नेहमी
बाजारभावानें विकत दिलीं. या डेपोचें मुख्य तत्व ह्मणजे रोखीचा
हार करणं हें होय. यायोगानें त्यांना माल उत्तम मिळून तो पूर्वी
दरानें मिळूं लागला. वर्षाच्या शेवटीं या डेपोला फारच फायदा झा
तेव्हां विणकऱ्यांना लागणारा दुसरा मालही डेपोंत ठेवण्यांत येऊं ला
याप्रमाणें या लहान संस्थेपासून मजुरांना फार फायदा होऊं लागला.
बातमी जिकडे तिकडे पसरली व ही २८ विणकऱ्यांनीं काढलेली
नशी सहकारी तत्वावरील संस्था कालेंकरून एक स्वतंत्र संस्थाना
अवाढव्य व प्रचंड संस्था झाली व तिच्या पुष्कळ ठिकाणीं शाखा
लागल्या. या संस्थेमधील नफा गिऱ्हाइकांना त्यांच्या विक्रीच्या प्र
दिला जात असे. बहुधा गिऱ्हाइकें आपला नफा घेऊन जात नसत
तो डेपोमध्यें भांडवल ह्मणून घालीत. यामुळें सहकारी संस्थांचें भां
भराभर वाढूं लागलें. तेव्हां या डेपोच्या उत्पादकांनीं घाऊक वि
दुकान सहकारी तत्त्वावर काढलें. हीं दोन दुकानें चालवून आ
भांडवल शिल्लक राहूं लागलें; तेव्हां त्यांनीं उत्पादक धंद्याकडे आपलें
वातलें; व प्रथमतः पिठाच्या गिरण्या काढून मग रोटी करण्याचे का
काढले. याप्रमाणें त्यांचा प्रपंच सारखा वाढत चालला. पुढें
निराळ्या ठिकाणीं शाखा सुरू केल्या; कापडाच्या गिरण्या सु
मालाची नेआण करण्याकरितां आपल्या मालकीच्या आगग
सारांश, डोंगराच्या पायथ्याशीं केंसासारख्या झुळझुळ वाहणाऱ्या
झऱ्याची पुढें मोठी नावा चालण्यासारखी प्रचंड नदी होते त्याचप्रमाणें
संस्थेच्या क्षुल्लक उगमापासून तिची प्रचंड वाढ होत गेली.
संस्थेच्या आश्चर्यकारक यशाचें मूळबीज तिच्या रोखीच्या तत्वांत
असें दिसून आल्यावांचून राहणार नाहीं. आधीं रोखीच्या व्यव
बूड व कर्ज नसल्यामुळें व्यापारांत खोट येण्याचा संभवच नाहीं.
रोखीच्या पद्धतीनें थोड्या भांडवलावर फारच मोठा व्यापार करतां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुभव आहे कीं, सहकारी दुकानांत भांडवलाचें दर वर्षांत दहा वेळ र्तन होतें. ह्मणजे इतर व्यापारापेक्षां यांत दसपट फायदा होतो. रोखीचा व्यवहार असला ह्मणजे उसनवार माल विकत घ्यावा नाहीं; यामुळें माल स्वस्त पडतो इतकेंच नाहीं तर बाजारांतला मालही घेतां येतो. मजुरांची सांपत्तिक स्थिति बिघडविणारी उधारी- दुसरी वाईट गोष्ट नाहीं. कारण उधारीच्या पद्धतीनें मजुरांमध्यें पणा शिरतो व मजूर व्यापाऱ्याच्या अगदीं कह्यांत सांपडतो. यामुळें एकाच व्यापाऱ्याशीं व्यवहार करावा लागतो व त्याला माल महाग वाईट मालसुद्धां पत्करावा लागतो. तेव्हां सहकारी दुकानांना रोखीचें फारच फायदेशीर आहे व त्यानें मजूरवर्गाला काटकसरीचा गुण शिक- जातो असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

रॉचडेल पायोनियर्सच्या आश्चर्यकारक सिद्धीनें सहकारी दुकानाचें र्व इंग्लंडभर पसरलें. अशा तत्वावरील दुकानें सर्व शहरांतच झालीं हीं तर लहान लहान खेड्यांतही तीं दिसूं लागलीं. इतका त्यांचा नें प्रसार झाला. कांहीं सहकारी दुकानांत नफा तीमाहीनें न मालाच्या कमी किंमतीच्या रूपानें दिला जात असे. परंतु ही काटकसरीला उत्तेजक नाहीं. या संबंधांत रॉचडेलपद्धतिच जास्त कारक आहे यांत शंका नाहीं.

आतांपर्यंत वर्णन केलेलें सहकारी तत्त्व ह्मणजे संपत्तीच्या वांटणी- चें झालें. परंतु हें सहकारी तत्त्व संपत्तीच्या उत्पत्तिसंबंधींही अंम- आणण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. तेव्हां त्याचाही येथें थोडा विचार णें जरूर आहे.

अर्वाचीन संपत्तीच्या उत्पादनपद्धतींत कारखानदार, भांडवलवाले जूर असे निरनिराळे वर्ग झालेले आहेत व समाजाच्या औद्योगिक बरोबर असा परिणाम होणें अपरिहार्य आहे हें मागें दाखविलें परंतु या पद्धतीमध्यें मजुरांच्या श्रमाला योग्य मोबदला मिळत व भांडवलाला मात्र वाजवीपेक्षां जास्त मोबदला मिळतो. आतां चीन काळीं भांडवल व श्रम यांमध्यें जो विभक्तपणा झालेला आहे काढून टाकण्याच्या हेतूनें उत्पादक सहकारी तत्त्व पुढें आलेलें आहे. कारी तत्त्वावरील कारखान्यांत मजूर व भांडवलवाले व कारखानदार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असे भिन्न भिन्न वर्ग नसतात. तर मजूर आपल्याच भांडवलावर आ त्याच मार्फत कारखाने चालवितात. सारांश, ज्या कारखान्यांतील मजूर मालक एक आहेत, म्हणजे मजुरांना मजुरीखेरीज कारखान्याच्या नफ पैकींही हिस्सा मिळतो असे कारखाने सहकारी तत्त्वावर काढलेले कारख होत. परंतु उत्पत्तीच्या वेळीं हल्लींच्या काळीं कारखानदारांमध्यें कि मानसिक, नैतिक वगैरे गुण पाहिजे असतात हें मागें दाखविलें आहे, त्या रून कारखान्यांतून भांडवलवाले काढून टाकतां येतील; परंतु कारखानदार का तां येणार नाहींत. कारण त्यांच्या देखरेखीशिवाय प्रचंड कारखान्याचें यंत्र पडेल. मजुरांनीं सहकारी तत्त्वावर काढलेले कांहीं उत्पादक कारखाने चांगल तऱ्हेनें चालले आहेत हें खरें तरी पण ही गोष्ट अपवादादाखल आहे. पण एकंदरींत सहकारित्वाच्या तत्त्वाला या उत्पादनांच्या बाबतींत म्हणण्या सारखें यश आलेलें नाहीं व यश येणें शक्यही नाहीं, हेंमागील विवेचनाव दिसून येईल. संपत्तीच्या वांटणीमध्यें मात्र हें तत्त्व फार फायदेशीर आहे त्यापासून हितकर परिणाम झालेले आहेत ही निर्विवाद गोष्ट आहे.

हल्लींच्या कारखान्यांच्या पद्धतीमध्यें मजुरांना कारखान्यांत म पासून व हुरूपानें काम करण्यास विशेष हेतु नसतो. कारण त्यांची मजु करारानें ठरलेली असते. शिवाय कारखाने आपले असें मजूरवर्गास वा नाहीं. हल्लींच्या प्रचंड कारखान्याच्या पद्धतींतील हे दोष नफ्याच्या वां णीच्या पद्धतीनें नाहींसे केलेले आहेत. तेव्हां या नफ्याच्या वांटणीच्या प तीचें थोडक्यांत याच भागांत विवेचन करणें ठीक होईल.

ज्याप्रमाणें सहकारितेची कल्पना काढण्याचा मान इंग्लंडास येतो प्रमाणें नफ्याच्या वांटणीच्या पद्धतीच्या शोधाचा मान फ्रेंच लोकांकडे फ्रान्सामध्यें **लेक्लेअर** या नांवाचा घरें रंगविणारा होता. त्याचा शहरीं होता. तो आपल्या धंद्यांत ३०० मजूर लावीत असे. त्यानें अ कीं, मजूर हे निष्काळजी व बेपर्वा असतात. हें काम जर ते काळजी कळीनें व हुरूपानें करतील तर त्यांच्या या जास्त कर्तबगारीनें दररोज पेन्सांचा नफा होईल व हत्यारें व रंगादिक माल यांची नासधूस व खर्च न केला तर २॥ पेन्स दररोज वांचतील असें त्यानें आंकड्यांवरून अ मान काढलें व सर्व जादा फायदा मजुरांस देण्याचें ठरविलें. असा वि करून त्यानें १८४२ मध्यें आपला बेत मजुरांस सांगितला. काळजी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हुरूपानें काम करून जो जादा नफा-दररोज ८॥ पेन्सांप्रमाणें म्हणजे दर व-र्षी ११ पौंडांचा होतो तो सर्व तुम्हांस मिळेल.मात्र तुह्मीं तो स्वतःच्या मेहन-तीनें व श्रमानें मिळविला पाहिजे. मजुरांना खात्री पटण्याकरितां जागच्या जागेवर त्यानें ४४ मजुरांना-ज्यांचें काम फार काळजीपूर्वक, कळकळीनें व काटकसरीनें झालें होतें त्यांना-गेल्या सालाबद्दल त्यांनीं कमावलेला जादा नफा वांटून दिला. या लेक्लेअरच्या परोपकारी कृतीनें सर्व मजुरांचा त्यावर विश्वास बसला व त्यांना रंगविण्याचा कारखाना आपला असा वाटूं लागला व तेव्हांपासून लेक्लेअरच्या कारखान्याची विलक्षण भरभराट झाली. या पद्धतीनें मजुरांचा फक्त फायदा झाला असें नाहीं तर रंगाच्या कारखान्याचा मालक जो लेक्लेअर त्याचाही फार फायदा झाला. त्याच्या कारखान्यामध्यें देखरेखीचा खर्च फार कमी येऊं लागला. शिवाय त्याचें घरें रंगविण्याचें काम इतर धंदेवाल्यांपेक्षां पुष्कळच सुबक व टिकाऊ होऊं लागलें. यामुळें याचेकडे गिऱ्हाइकांची अतोनात गर्दी होऊं लागली. लेक्लेअरनें मात्र नफ्याच्या वांटणीचा हा क्रम अव्याहत चालविला; पुढें लेक्लेअरच्या कारखान्यांतील मजुरांनीं एक परस्परसाहाय्यकारीमंडळी स्थापन केली व त्यांतून काम करण्यास वयामुळें नालायक झालेल्यास पेन्शन देण्याची व्यवस्था केली. तसेंच एखादा मजूर आजारी पडला तर त्याला कांहीं वेतन देण्याची व्यवस्था झाली. लेक्लेअरच्या उत्तेजनानें मजुरांच्या सुधारणेच्या आणखी पुष्कळ बाबी या संस्थेनें हातीं घेतल्या. पुढें या संस्थेच्या इतर शहरांतून शाखा निघाल्या. सारांश, ज्याप्रमाणें रॉचडेल पायोनिअर्स विणकरांची संस्था लहान प्रमाणावर सुरू होऊन पुढें मोठी अवाढव्य संस्था बनली; तसेंच लेक्लेअरच्या ...ण्या रंगांच्या धंद्याचेंही झालें व एवढ्या प्रचंड धंद्याचें काम इतक्या ...क तऱ्हेनें व व्यवास्थित तऱ्हेनें चाले कीं, लेक्लेअरच्या पश्चातही या ...च्या कारखान्याचा लौकिक सारखा कायम राहिला व त्याच्या भरभराटींत रतिभरही कमीपणाही आला नाहीं.

हें नफ्याच्या वांटणीचें तत्त्वही पुष्कळ धंद्यांत पसरलें. या तत्वानें भांडवल व श्रम यांच्यामध्यें सलोखा राहून श्रम करणाऱ्या माणसांना हौसेनें व हुरूपानें काम करण्याची बुद्धि होते. प्रचंड कारखान्याच्या पद्धतीचा हा एक मोठा दोष आहे कीं, त्यामध्यें मजूरवर्ग यांचें कारखा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्यांत मन लागण्यास व त्याला काळजीपूर्वक काम करण्याची बुद्धि होण्यास सबळ कारण नसतें. कां कीं, त्यांच्यावर कोणतीच जबाबदारी नसते. कराराप्रमाणें ठरलेले तास कसेंबसें काम केलें कीं झालें. त्याला ठरलेली मजुरी मिळावयाचीच. बरें, जो जास्त काळजीनें काम करील त्याला अधिक फायदा आहे काय? कांहीं नाहीं. त्यालाही इतरांप्रमाणें मजुरी मिळणार. ज्याप्रमाणें शेतीचा मालक या नात्यानें शेत कसणारा व मजूर म्हणून शेत कसणारा यांच्या श्रमांत फार तफावत पडते–कारण एकाला आपल्या श्रमाचें सर्व फळ आपल्यालाच मिळणार ही खात्री असते; दुसऱ्याचा शेताच्या उत्पन्नाशीं कांहीं एक संबंध नसतो–त्याचप्रमाणें भाडोत्री मजूर व मालकीची भावना असणारा मनुष्य यांच्या श्रमामध्यें तफावत असते व या नफ्याच्या वांटणीच्या तत्वानें कांहीं अंशीं तरी मजुरांचा भाडोत्रिपणा कमी होऊन त्यांना कारखान्याबद्दल एक प्रकारचा आपलेपणा वाटूं लागतो व यामुळें कारखान्याच्या यशस्वीपणाबद्दल काळजी वाटूं लागते व ह्मणून अशा मजुरांचे हातून काम मोठ्या हौसेनें, हुरूपानें, कळकळीनें व काळजीनें होतें व अर्थात् श्रमाची कर्तबगारी वाढून मालाची वाढ पुष्कळ होते व त्या मानानें नफाही फार पुष्कळ वाढतो.

सहकारी तत्त्वाइतका या तत्त्वाचा प्रसार झाला नाहीं. परंतु ज्या ज्या धंद्यांत नफ्याच्या वांटणीचें तत्त्व स्वीकारलें गेलें आहे तेथें तेथें कारखानदार व मजूर या दोघांच्याही उत्पन्नांत भर पडली आहे यांत शंका नाहीं. परंतु या तत्त्वासंबंधींचा पुढाकार कारखानदारांना घ्यावा लागतो व त्यांना स्वतःच्या हिताच्या दृष्टीनें त्याची इतकी जरूरी नसते. यामुळें सहकारी तत्वाइतका या दुसऱ्या तत्वाचा प्रसार झालेला नाहीं व होणेंही शक्य नाहीं.

नफ्याच्या वांटणीच्या तत्वाचा पुढाकार मजुरांस घेतां येत नाहीं हें वर सांगितलेंच आहे. त्यामुळें हें तत्व वास्तविक स्वावलंबनाच्या उपायामध्यें अन्तर्भूत होत नाहीं. तरी पण उत्पादक सहकारितेच्या पद्धतीशीं त्याचें थोडेसें साम्य आहे म्हणून त्याचा या भागांत विचार केला आहे.

मनुष्यामध्यें शिक्षणाच्या योगानें एकदां स्वतःच्या दुःस्थितीची जाणीव व ती स्थिति सुधारण्याची इच्छा उत्पन्न झाली ह्मणजे मनुष्य सर्व दिशांनीं प्रयत्न करूं लागतो व इंग्लंडांतील व युरोपांतील इतर देशांतील मजुरांची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व स्थिति झाली आहे व त्यामुळें स्वावलंबनाचे किती तरी मार्ग त्यांनीं काढले आहेत.

मागच्या व या भागांत मिळून आतांपर्यंत ज्या दोन प्रयत्नांचें वर्णन ते प्रयत्न म्हणजे मजुरांचे संघ व सहकारी संस्था या होत. या दोन्ही चें पर्यवसान मजुरांच्या उत्पन्नांत वाढ करण्यांत होतें हें उघड आहे. परंतु आय दुसऱ्या दोन प्रकारच्या संस्था युरोपांत व इंग्लंडांत पसरलेल्या आहेत; चा उद्देश मजुरांच्या उत्पन्नाची वाढ करण्याऐवजीं त्यांच्या उत्पन्नांतून खर्चानें शिल्लक ठेवून मजुरांची सांपत्तिक स्थिति सुधारण्याचा असतो. कीं पहिल्या प्रकारच्या संस्था ह्मणजे घर बांधण्याला मदत करणाऱ्या संस्था या मंडळ्या मजुरांना घरें बांधण्याकरितां हलक्या व्याजानें कर्जाऊ पैसे व हे पैसे हळू हळू हप्त्याहप्त्यानें फेडून घेतात. या मंडळ्यांचेयोगानें मध्यें काटकसर या गुणाला उत्तेजन मिळून पुष्कळ मजुरांना स्वतःच्या चीं हवाशीर घरें मिळालीं आहेत. या पद्धतीचाही प्रसार इंग्लंडमध्यें च झालेला आहे.

अशा प्रकारच्या शेवटच्या संस्था म्हणजे विमा उतरणाऱ्या संस्था, मजु- अडचणीच्या प्रसंगीं पैशाची मदत करणाऱ्या संस्था व त्यांची शिल्लक ठेवणाऱ्या संस्था व एकंदरींत परस्परांना हरएक प्रकारची मदत करणाऱ्या समाज' नांवाच्या संस्था होत. यांच्यायोगानेंही मजूरवर्गाचें पुष्कळ झालेलें आहे; परंतु आतांपर्यंतच्या संस्थांच्या सविस्तर वर्णनानंतर संस्थांचें आणखी विशेष वर्णन करण्याची जरूरी नाहीं. कारण तें चर्वित- णाच्या जातीचें होईल तेव्हां हा भाग येथेंच संपविणें बरें.

या दोन्ही भागांत वर्णन केलेल्या संस्था हिंदुस्थानांत अझून नाहींतच टलें तरी चालेल. या अभावाचीं दोन कारणें आहेत. प्रथमतः ज्या गिक परिस्थितींत अशा संस्था निघतात अशी परिस्थिति अद्याप हिंदु- नांत उत्पन्न झाली नाहीं. मागें एकदां सांगितलेंच आहे कीं, हिंदुस्थान अद्यापपावेतों प्रायः कृषिवृत्ति देश आहे. तो उद्योगवृत्ति होऊं लागला हें खरें. परंतु अझून सगळे धंदे प्रायः घरगुती स्थितींत आहेत. प्रचंड कार- न्याची पद्धति येथें अद्याप अपवादादाखल आहे. व ह्मणून गिरण्यांतील कारखान्यांतील मोठा मजूरवर्ग तयार झालेला नाहीं. कांहीं कांहीं असा स्वतंत्र वर्ग होऊं पहात आहे. दुसरें कारण, या मजूर-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर्गामध्यें शिक्षणाचा प्रसार झालेला नाहीं, यामुळें स्वतःच्या प्रयत्नां आपली स्थिति सुधारण्याची कल्पना या वर्गांत शिरली ना त्यांतल्यात्यांत मुंबईतील गिरण्यांमधील मजूर व कामदार हे बरेच आलेले आहेत व त्यांच्यामध्यें थोडीशी जागृति होऊं लागली आ म्हणून मुंबईत मजुरांच्या संघाचा नुकताच उपक्रम झालेला आ या मजूरसंघाच्या वतीनें एक सुशिक्षित गृहस्थ युरोपांतील व अ रिकेंतील मजूर लोक यांची स्थिति अवलोकन करण्यास व तेथील म रांच्या संस्था यांची व्यवस्था ' चक्षुर्वै सत्यं ' या न्यायानें पाहण्याकरि गेले आहेत ही अभिनंदनीय गोष्ट आहे. परंतु अशा संस्थां वाढ मजुरांमध्यें शिक्षणाचा प्रसार अधिक झाल्यावांचून हो नाहीं व हा प्रसार होण्यास प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्ती झालें पाहिजे. ह्मणजे पुढल्या पिढींतील मजूरवर्ग प्राथमिक शिक्षणा तरी लाभ मिळालेला असेल व मग त्यांना अशा संस्थांची अवश्यक भासूं लागेल.

भाग पंधरावा.

सहकारी पतपेढ्या.

मागील दोन भागांत ज्या संस्थांची माहिती दिली त्या संस् तीं तत्त्वें औद्योगिक बाबतींत फार पुढें गेलेल्या इंग्लंड देशामध्यें प्र प्रादुर्भूत झालेलीं आहेत. कारण इंग्लंडमध्यें शेतकींत काय किंवा उद्यो धंद्यांत काय प्रचंड प्रमाणावरील पद्धति पूर्णपणें अंमलांत आलेली आहे. पद्धतींत भांडवलाची अवश्यकताच फार असते. इंग्लंड या देशा युरोपांतील इतर देशांच्या आधीं औद्योगिक वर्चस्व आल्यामुळें ते संपत्तीची खूप वाढ होऊन भांडवलास जसा कांहीं पूर आला होता इंग्लंड जगांतील बहुतेक देशांना भांडवल पुरवूं लागलें होतें. प्रचंड प्रमा वरील पद्धतींत कारखानदार व मजूर यांचेमध्यें फार मोठा भेद उत्प

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न मजुरांची स्थिति कारखानदाराइतकी चांगली नसते व समाजांत विषमतेनें संपत्तीची वांटणी होते, तिचा प्रतिकार करण्याकरितां ल दोन भागांत वर्णिलेल्या संस्था व तत्त्वें इंग्लंडमध्यें प्रथमतः उद्भवलीं ल्यच झालें.

या भागांत वर्णन करावयाची संस्था अगर पद्धति ही मात्र इंग्लंडांत ली नाहीं. या पद्धतीच्या शोधाचा मान जर्मनीकडे जातो. सह-पतपेढ्यांचें तत्व उदयास आल्याला कोठें बासष्ट वर्षें झालीं आहेत. या अवघ्या दोन पिढ्यांच्या काळांत त्यानें जगांत मोठी क्रांति करून ली आहे. जगांत ही एक गरीब लोकांचें दुःख नाहींसें करणारी, ची पत वाढविणारी, नवीन संपत्ति उत्पन्न करणारी, प्रचंड शक्ति अव-णी आहे. हें तत्व ज्या वर्षीं उदयास आलें त्याच सालीं कालिफोर्नियां-च्या सोन्याच्या खाणीचा शोध लागला. परंतु जड सोन्याच्या खाणींनें त भांडणें, तंटे व कलह मात्र उत्पन्न केले. परंतु या तत्वानें जगाचें ण करून त्यांत शांतता, समाधान व सुख उत्पन्न केलें; इतका एका शोध लागलेल्या या दोन गोष्टींमध्यें विरोध आहे.

सहकारी पतपेढ्यांच्या तत्वाचा शोध प्रथमतः जर्मनींत लागला हें सांगितलेंच आहे. व जर्मनीची परिस्थिति या तत्वाच्या शोधास अनु-अशी होती. जर्मनीमध्यें इंग्लंडची प्रचंड शेतकीची पद्धति नव्हती. तेथें शेतकरी आपल्या लहान लहान शेतांवर शेतकी करून आपलें भरीत. हा वर्ग फार दरिद्री होता इतकेंच नव्हे तर जबर व्याजाच्या र्जापायीं बुडतही होता. या वर्गाजवळ आपली शेती सुधारण्यास भांड-नव्हतें. व त्यानें भांडवल कर्जाऊ घ्यावें तर त्याची पत नव्हती. बहुतेक स्थिति घरगुती स्थितींतील कामगार व धंदेवाले लोक यांची ती. तेव्हां या लोकांची सांपत्तिक स्थिति कशी सुधारावयाची हा विकट प्रश्न होता. इंग्लंडांतील प्रश्नापेक्षां हा प्रश्न अगदीं वेगळा हें उघड आहे. इंग्लंडमध्यें मजूरवर्गाला मजुरी कमी मिळे तेव्हां री कारखानदारांकडून मिळविण्याकरितां त्यांनीं मजूरसंघ काढले. या लोकांची स्थिति निराळीच होती. हे स्वतंत्र धंदेवाले होते खरे; यांना संपत्ति उत्पन्न करून आपली सुधारणा करण्याची सोय नव्हती. त्यांचेजवळ भांडवलही नव्हतें व कर्जाऊ भांडवल घ्यावें तर पतही

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नव्हती. तेव्हां अशा लोकांना आपला धंदा सुधारण्याकरितां भांडवल कोठून आणावयाचें हा जर्मनीमध्यें मोठा प्रश्न होता. व तो प्रश्न या सहकारी पतपेढ्यांनीं सोडविला. तेव्हां आतां या पेढ्यांचें तत्व काय प्रथमतः पाहूं.

या पेढ्यांची पद्धति शोधून काढण्याचा मान ज्या दोघां जर्मन गृहस्थांना दिला पाहिजे त्यांचीं नांवें **रफेसिन व स्काट्सडेलीच** हीं होत. दोघेही कांहीं काळपर्यंत जर्मन सरकारचे नोकर होते. दोघांनाही शेतकऱ्यांची व कामदारांची दैन्यावस्था प्रत्यक्ष अवलोकनानें कळलेली होती. दोघांनाही या गरीब लोकांबद्दल अत्यंत दया येत असे व दोघांनींही शेतकऱ्यांची व कामकऱ्यांची ही दैन्यावस्था घालविण्याकरितां सर्व आयुष्यभर श्रम केले व त्यांच्या श्रमाचें फळ ह्मणजे सहकारी पतपेढ्या होत. या पेढ्यांचे दोन वर्ग आहेत व हे दोन वर्ग या दोघां गृहस्थांनीं निराळे शोधून काढले व अस्तित्वांत आणले असें ह्मटलें तरी चालेल. दोन्ही प्रकारच्या पेढ्यांची एकंदर सामान्य व्यवस्था सारखीच असे. मात्र एकांत सभासदांवर पेढ्यांची अमर्यादित जबाबदारी असते; परंतु भांडवलाचे भाग नसतात; दुसऱ्यांत भांडवलाचे भाग असतात; परंतु त्यांच्यावरील जबाबदारी मर्यादित असते.

जर्मनीमध्यें १८४८ च्या सुमारास महर्घता झाली होती. त्यामध्यें तर शेतकऱ्यांची दैन्यावस्था फारच झाली. त्यानंतर **रफेसिन**नें आपली सरकारी नोकरी सोडून १८४९ मध्यें त्यानें पहिली पेढी काढली व तेव्हांपासून मरेपर्यंत ह्मणजे सुमारें चाळीस वर्षें त्यानें आपलें सर्व सामर्थ्य सहकारी पतपेढ्या काढण्यांत व त्यांच्या तत्त्वाचा लोकांमध्यें प्रसार करण्यांत व त्यांचे फायदे लोकांच्या मनांत भरविण्यांत खर्च केलें. **स्काट्सडेलीच**नेंही तोच क्रम आरंभिला. एकानें खेडेगांवांतील शेतकऱ्यांकडे विशेष लक्ष दिलें तर दुसऱ्यानें शहरांतील कामकऱ्यांच्या स्थितीकडे लक्ष देऊन त्यांच्यामध्यें अशा पेढ्या काढण्याचा उपक्रम केला. म्हणून लौकिकदृष्ट्या खेड्यांतील व शहरांतील पेढ्या असे दोन वर्ग करतात. परंतु खरोखर यांमधील सामान्य तत्त्व एकच असल्यामुळें आपण येथें त्या दोहोंचें एकत्रच परंतु विस्तरतः विवेचन करूं.

सहकारी पतपेढ्यांमधील कोणतें तत्त्व नवीन असून त्याचा इतका

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फायदा काय आहे हें पहाण्याकरितां यांतील प्रत्येक पदाचा थोडासा विचार केला पाहिजे. पेढ्यांचें स्वरूप, त्यांची कामगिरी व त्यांचा औद्योगिक परिणाम पुढील पुस्तकांत वर्णन करावयाचा आहे. परंतु सध्यां आपण या संस्थांची व्यावहारिक माहिती गृहीत धरून चालूं. या पेढ्या फार मोठ्या प्रमाणावर पैशाचा व्यापार करतात. या व्यापाऱ्यांस पैसे कर्जाऊ देतात. या लोकांच्या ठेवी घेतात. परंतु या मोठमोठ्या व प्रचंड प्रमाणावर चाललेल्या पेढ्यांचा खेड्यांत रहाणाऱ्या व अत्यंत गरीब लोकांना फायदा करून घेतां येत नाहीं. कारण या पेढ्या मोठ्या श्रीमंत व पतवाल्या लोकांना गहाणावर वगैरे पैसे देतात. परंतु गरीब माणसाला पतच नसते. कारण पत ह्मणजे आपल्याजवळ असलेली स्थिर अथवा स्थावर मिळकत व भांडवल यांच्या जोरावर रोख कर्ज मिळण्याचें व ठरल्या वेळीं तें कर्ज परत करण्याचें सामर्थ्य होय. आतां अत्यंत गरीब लोकांजवळ अशी स्थावर मिळकत किंवा स्थिर भांडवल थोडेंच असतें. यामुळें त्यांना अशा लोकांकडून कर्जाऊ पैसे मिळणें शक्यच नसतें. कारण पेढीवाल्यांना पटणारी अशी पत या लोकांची नसते. तेव्हां अशा गरीब शेतकऱ्यांना व गरीब कामगारांना जर कर्जाऊ पैसे काढण्याचा प्रसंग आला तर त्यांना जबर व्याजानें पैसे काढावे लागतात. कारण आपले पैसे परत येतील किंवा नाहीं अशी सावकारांस खात्री नसते व ज्याप्रमाणें धोक्याच्या किंवा सट्याच्या व्यापारांत मनुष्य जास्त नफ्याच्या आशेनेंच फक्त पडतो त्याप्रमाणें अशा लोकांना जास्त व्याजाच्या लालुचीनेंच सावकार कर्ज देण्यास तयार होतात. परंतु अशा जबर व्याजाच्या कर्जाच्या पायीं हे गरीब लोक अगदीं चिरडून जातात. व त्यांची दिवसेंदिवस जास्तच वाईट स्थिति होत जाते. तेव्हां त्यांची सुधारणा होण्यास त्यांना फार हलक्या व्याजानें उत्पादक कामाकरितां पैसे मिळाले पाहिजेत; ह्मणजे ते व्याजापायीं बुडणार नाहींत व त्यांच्या शेताचें किंवा धंद्याचें उत्पन्न वाढून त्यांना सवलतीनें कर्ज व व्याज परत करून देतां येईल. असें झालें ह्मणजे त्यांची स्थिति दिवसेंदिवस सुधारत जाईल. परंतु त्यांना हलक्या व्याजानें पैसे मिळण्यास त्यांची पत वाढली पाहिजे. तेव्हां प्रत्यक्ष मालमत्ता जास्त वाढलेली नसतांना त्यांची पत वाढवावयाची कशी हा प्रश्न बिकट कोड्यासारखाच प्रथ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मतः भासतो. परंतु सहकारी पतपेढ्यांच्या तत्वानें हा विकट प्रश्न सोडविला व म्हणून या तत्वाला इतकें विलक्षण महत्व आलेलें आहे.

सहकारी पतपेढ्यांचें रहस्यसुद्धां संघशक्तींत आहे. जरी एकट्या शेतकऱ्याला किंवा कामदाराला पत नसली तरी असे पुष्कळ शेतकरी व कामदार एकत्र झाले व सर्वांच्या कर्जाची सर्वांनीं अमर्यादित जबाबदारी घेतली ह्मणजे या संकलित संघाची पत पुष्कळच वाढते व अशा संघाला हलक्या व्याजानें कर्जाऊ पैसे मिळतात. यामुळेंच पेढ्यांमध्यें-निदान एका प्रकारच्या पेढ्यांत तरी-अमर्यादित जबाबदारीला फार महत्व दिलें जातें. ज्याप्रमाणें सहकारी दुकानाच्या यशाचें खरें रहस्य रोखीच्या पद्धतींत आहे, त्याचप्रमाणें असल्या लहान पेढ्यांच्या यशाचें रहस्य अमर्यादित जबाबदारींत आहे म्हणून स्काट्सडेलीच याचा अमर्यादित जबाबदारीवर फार रोख आहे. हल्लींच्या काळीं या तत्वावरील पुष्कळ पेढ्या मर्यादित जबाबदारीच्या असतात हें खरें; व रफेसिन यानें काढलेल्या पेढ्यांत पहिल्यापासूनच अमर्यादित जबाबदारीवर न ठेवतां त्या मर्यादित जबाबदारीवर काढल्या जात असत; तरी पण सहकारी पतपेढ्यांच्या यशाचें एक मुख्य कारण अमर्यादित जबाबदारी होय निर्विवाद आहे. दुसरें यशस्वीपणाचें कारण सभासदांची योग्य निवड हें होय. आतां आपण अशा एखाद्या सहकारी पतपेढीचें सामान्य वर्णन देऊं म्हणजे त्याचें स्वरूप सहज ध्यानांत येईल.

समजा तुह्मांला एका खेडेगांवांत अशी एक पेढी स्थापन करावयाची आहे. तर अशा खेड्यांत जाऊन शेतकऱ्यांची एक सभा भरवून त्यांना या पेढ्यांचें महत्व वर्णन करून त्यांचें मन अशी पेढी काढण्याकडे वळविलें म्हणजे पांचपंचवीस लोक मिळून अशा पेढीची संस्था स्थापन करतात. या संस्था पूर्णपणें प्रातिनिधिक तत्त्वांवर चालवावयाच्या असतात व ही गोष्ट फार इष्टही आहे. सभासद आपल्यामधून एक सेक्रेटरी, एक अध्यक्ष व एक कमिटी नेमतात. पेढीचें भांडवल सभासदांकडून अगदीं लहान लहान भागांनीं जमवितात. ह्मणजे दर महिन्यास चार आण्यांचाही हप्ता असतो व प्रत्येक भाग १ रुपयाचा असतो. प्रत्येक माणसानें कांहीं एका ठराविक संख्येपेक्षां जास्त भाग घेतां कामा नये असा नियम असतो. याचा उद्देश पेढी एका श्रीमंत माणसाच्या ताब्यांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नये असा असतो. वर सांगितलेंच आहे कीं, जेथें भागानें भांडवल [illegible]वितात तेथें बहुधा प्रत्येकाच्या भागाच्या किंमतीइतकी किंवा त्याच्या [illegible] एका ठराविक पटीइतकीच तोट्याची जबाबदारी सभासदावर असते. [illegible] भाग नसतात किंवा ते फारच लहान असतात तेथें बहुधा अमर्या- [illegible] जबाबदारी असते. अशा तऱ्हेनें पेढी स्थापन झाली म्हणजे सुख- [illegible] लोकांकडून व सभासदांकडून पेढींत ठेवी घेण्याची तजवीज केली [illegible] व पेढी चांगल्या सचोटीच्या लोकांच्या हातांत असली म्हणजे ती [illegible]श्वासास पात्र होऊन लोक त्यांत ठेवी ठेवूं लागतात व देशांतील गरीब [illegible]कांना अप्रत्यक्ष रीतीनें मदत करण्याची ही एक नवी सोय सुखवस्तू व [illegible]त लोकांना होते. कारण यांत स्वार्थ व परमार्थ असे दोन्हीही साध- [illegible] आपल्या ठेवीवर थोडेंसें व्याज मिळून त्याच्यायोगानें या पेढ्यांना [illegible] भांडवलाचा पुरवठा होतो. या पेढ्यांचा भांडवल जमविण्याचा [illegible] मार्ग म्हणजे पेढीच्या संयुक्त पतीवर—व वर सांगितलेल्या कारणानें [illegible]त संघशक्तीनें व अमर्यादित जबाबदारीच्या तत्त्वानें व सभासदांच्या [illegible] निवडीनें फार वाढते—कर्ज काढणें हा होय. शिवाय प्रत्येक पेढी [illegible]ल्या नफ्यांतून रिझर्वफंड मागें टाकीत असते. कालेंकरून हें भांड- [illegible] मोठें होऊन त्याचा पेढीला मोठा उपयोग होऊं लागतो. याप्रमाणें [illegible] आपल्याकडे ओढून घेणें, आपल्या संयुक्त पतीवर कर्ज काढणें व शेवटीं [illegible]ल्या नफ्यांतील शिल्लक मागें टाकून रक्कम जमविणें, हे तीन भांडवल [illegible]विण्याचे मार्ग झाले. आतां कर्ज देण्याची पद्धति पहा. अशा पेढ्यांचा पहिला [illegible]नियम हा असतो कीं, नवीन सभासद कारतांना त्याच्या दानतीबद्दल, त्याच्या [illegible]बद्दल व त्याच्या हेतूबद्दल चांगली चवकशी करून मग त्याला [illegible]भासद करावयाचा व जें कर्ज द्यावयाचें तें सभासदांखेरीज दुसऱ्यांना [illegible]वयाचें नाहीं. कर्ज देतांना कर्ज कशाकरितां पाहिजे, याची पेढीच्या व्यव- [illegible]थापक मंडळीला चौकशी करण्याचा अधिकार असतो. बैल घेण्याकरितां, [illegible]णयाकरितां, जुनें जबर व्याजाचें कर्ज फेडण्याकरितां, विहीर खणण्या- [illegible]रितां किंवा एखादें शेतीचें आऊत घेण्याकरितां किंवा दुसऱ्या एखाद्या [illegible]त्पादक कामाकरितां कर्ज दिलें जातें. हें कर्ज हातावरच दिलें जातें. [illegible] तारण जमीन वगैरे लावून घेत नाहींत. फक्त शेतकऱ्याकडून एक [illegible]ठी करून घेतात. व्यवस्थापक मंडळीला शेतकऱ्याच्या उद्देशाबद्दल

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चौकशी करण्याचा पूर्ण अधिकार असल्यामुळें कर्ज बुडण्याचा संभव कमी असतो. व्याजाचा दर फार हलका असतो. ज्या व्याजानें त्या दुसऱ्याकडून कर्ज मिळतें किंवा जें व्याज त्यांना ठेवीबद्दल द्यावें त्यामध्यें पेढीच्या व्यवस्थेला लागणाऱ्या खर्चाच्या मानानें थोडीशी करून व आकारणी करून शेतकऱ्याकडून व्याज घेण्यांत येतें. कारण पेढ्यांचा इतर पेढ्यांप्रमाणें मोठा नफा मिळविण्याचा हेतु नसतो, होतांहोईलतों हलक्या व्याजानें सभासदांना भांडवल मिळवून देणें त्यांचा मुख्य हेतु असतो.

या सामान्य वर्णनावरून **रफेसिन**च्या सहकारी पतपेढ्यांची चांगली कल्पना वाचकांस होईल, अशी आशा आहे. वर सांगितले आहे कीं, अशा तऱ्हेची पहिली पेढी **रफेसिन**नें १८४९ मध्यें स्थापिली, दुसरी १८५४ मध्यें स्थापिली व तिसरी १८६२ मध्यें स्थापिली. यानंतर मात्र त्या पेढ्यांची वाढ फारच झपाट्यानें झाली व या सर्व पेढ्यांची विलक्षण भरभराट झाली, ती इतकी कीं, आपल्याजवळ जमलेल्या भांडवलाचें आतां काय करावें याची त्यांना पंचाईत पडूं लागली. या पेढ्यांच्या भरभराटीनें एकंदर देशांतील व्याजाचा दर कमी झाला व सर्वच शेतकरीवर्गाचें कल्याण झालें.

स्काट्सडेलीच यानें कामगारांच्या पेढ्यांकडे लक्ष वातलें. पेढींत सभासद होण्यास कांहीं एक प्रवेशफी द्यावी लागे व प्रत्येक सभासदानें पेढीचे कांहीं भाग घ्यावे लागत. बाकी नियम दोन्ही तऱ्हेच्या पेढ्यांचे सामान्यतः एकच असत. **स्काट्सडेलीच**च्या पेढ्यांत कर्ज फार वेळच्या मुदतीनें दिलें जात नसे. प्रत्येक वेळीं तीन महिन्यांची मुदत असे व विशेष कारणाकरितां ती वाढविली जात असे; पण सामान्यतः शेतकऱ्यांच्या पेढ्यांपेक्षां या पेढ्यांतील कर्जाची मुदत पुष्कळ कमी असे.

दोन्ही प्रकारच्या पेढ्यांना सरकार पुष्कळ सवलती देत असे. उत्पन्नावरील कर माफ असे; तसेंच स्टँपाची सूट असे व कर्ज वसूल करण्यास विशेष सवलती असत व केव्हां केव्हां सरकार फारच हलक्या व्याजानें अशा पेढ्यांना कर्ज देत असे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या पेढ्यांच्या प्रसारापासून जर्मनीमध्यें दोन पिढ्यांच्या अवकाशांत शेतकरी व कामदार यांच्या सांपत्तिक स्थितींत विलक्षण फरक न गेला आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. जेथें पूर्वीं पडकीं घरकुलें तेथें नीटनेटकीं घरें दिसूं लागलीं. ज्या कुटुंबांत सदा उपासमार असे मुलाबाळांचे हाल असत तेथें हंसतमुख अशा मुलाबाळांनीं भरलेलीं सुखी कुटुंबें दिसूं लागलीं; जेथें पूर्वीं कुटुंबें कर्जांत बुडून साव-र्वी अगदीं गुलामप्राय बनलीं होतीं तेथें आतां स्वतंत्रपणानें व पानें चांगली उत्पन्नाची शेतकी करणारीं स्वावलंबी कुटुंबं दिसूं लागलीं. ंश, जीं ठिकाणें पूर्वीं दुःख, दैन्यावस्था, हालअपेष्टा व रोग यांचीं रें होतीं, तींच ठिकाणें आतां लक्ष्मीचीं माहेरघरें बनलेलीं त. जादुगाराच्या कांडीप्रमाणें या सहकारी पतपेढ्यांच्या पद्धतीनें नींत व इतरत्र जेथें जेथें या पद्धतीचा चांगला प्रसार झालेला आहे तेथें बहुजनसमाजाची सांपत्तिक स्थिति सुधारलेली आहे यांत य शंका नाहीं.

अशा या सर्वतोपरी कल्याणप्रद अशा पद्धतीवर हिंदुस्थानांतही सह-ी पतपेढ्यांचा प्रसार करण्याचें काम आतां सरकारनें हातीं घेतलें हे. यासंबंधाचा कायदा १९०४ सालीं झाला व तेव्हांपासून अशा-रच्या पतपेढ्यांची वाढ हळूहळू होत चालली आहे; परंतु ती फार कशपणें चालली आहे हें कबूल केलें पाहिजे. हल्लींच्या कायद्यांत काय दोष आहेत व या तत्वाचा प्रसार करण्याकरितां आणखी काय तजविजी केल्या पाहिजेत हें ठरविण्याकरितां एक कॉन्फरन्स कर्तें बसलें होतें. त्यांनीं कांहीं कांहीं फेरफार सध्यांच्या कायद्यांत विले आहेत व त्यांचा सरकारकडून अनुकूलदृष्ट्या विचार होईल ी आशा आहे. या पतपेढ्यांचा मोठ्या प्रमाणावर फैलाव हाच च्या शेतकरी व कामकरीवर्गास त्यांच्या दैन्यावस्थेंतून वर काढण्याचा आहे. म्हणून या तत्वाचा प्रसार करण्याकरितां सरकाराबरोबरच च्या पुढाऱ्यांनीं कायावाचामनेंकरून झटलें पाहिजे तर इष्टकार्य एक-पिढ्यांत घडून येईल यांत शंकाच नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग सोळावा.

सामाजिक पंथाचा इतिहास व त्या पंथाचे प्रकार.

अर्वाचीन काळच्या संपत्तीच्या उत्पत्तीचा विशेष म्हणजे कारखान्यांची पद्धति होय हें मागें सांगितलेंच आहे. याच्या पूर्वींची पद्धति घरगुती धंद्यांची होती. या घरगुती धंद्याच्या पद्धतींत समाजांतील बहुतेक वर्गांची सांपत्तिक स्थिति सामान्यतः सारखीच असते. या पद्धतींत अति श्रीमंत व अत्यंत गरीब असा भेद फारसा होत नाहीं. परंतु प्रचंड कारखान्यांच्या पद्धतींत श्रीमंत व गरीब यांमध्यें जमीनअस्मानाचें अंतर पडतें. जे लोक श्रीमंत होतात ते अतोनात श्रीमंत होतात व जे गरीब असतात त्यांना खावयाला पुरेसें मिळण्याची पंचाईत पडते. ह्मणजे प्रचंड कारखान्यांचा व अर्वाचीन औद्योगिक क्रांतीचा एक परिणाम समाजांतील संपत्तीच्या वांटणींत फार मोठी विषमता उत्पन्न करण्यांत होतो व अशा स्थितींत सामाजिक पंथाचा उदय होतो व युरोपांत झालेला आहे.

या ग्रंथाच्या प्रास्ताविक भागांत अर्थशास्त्रांतील निरनिराळ्या पंथांचें वर्णन केलें; त्या ठिकाणीं सामाजिक पंथाचें वर्णन मुद्दाम गाळलें होतें. कारण त्या पंथाचें वर्णन व त्या पंथानें सुचविलेल्या संपत्तीच्या समतेच्या वांटणीचे उपाय यांचा विचार एकदम करणें फार सोयीचें होतें. व ह्मणून तो विषय हातीं घेण्यास आतांचेंच योग्य स्थळ आहे. तेव्हां सामाजिक पंथ व त्यानें सुचविलेल्या उपायांचा या पुस्तकाच्या शेवटल्या दोन भागांत विचार करून या संपत्तीच्या वांटणीचें पुस्तकाची समाप्ति करण्याचा बेत आहे.

सामाजिक पंथ हा अभिमतपंथांतूनच निघालेला एक स्वतंत्र पंथ आहे. अर्वाचीन काळीं या पंथाच्या संबंधींचें वाङ्मय फार विस्तृत असून व ती अर्थशास्त्राची एक स्वतंत्र शाखाच झालेली आहे. सामाजिक पंथ हें नांव फार अर्वाचीन काळीं उपयोगांत आणलेलें आहे. १८३५ मध्यें इंग्लंडांतील प्रसिद्ध समाजसुधारक **ओवेन** यानें जी एक सर्व मजुरांची परिषद भरविली

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

...ली होती, त्यासंबंधांत प्रथमतः हा शब्द वापरण्यांत आला व तो ...डतोच एक पारिभाषिक शब्द बनला. कारण अर्थशास्त्राच्या वाढीमध्यें ...हींएक विशिष्ट प्रकारच्या कल्पना—संपत्तीच्या, उत्पत्तीबद्दलच्या व संप- ...च्या वांटणीबद्दलच्या-खटपटी व प्रयत्न सुरू झाले होते. या कल्पना व हे ...त्न यांमध्यें बरेंच साम्य होतें. तेव्हां अशा या सारख्या कलाच्या कल्पनांना ...प्रयत्नांना एका सामान्य नांवाची जरूरी होती व यामुळें सामाजिक ...थ हें नांव प्रथमतः निघाल्याबरोबर भावेंत भासणारी एक उणीव नाहींशी ...ऊन हा शब्द सर्वत्र एकदम प्रचारांत आला व यासंबंधींच्या वाङ्मयाची ...माजिक पंथ या नांवाची अर्थशास्त्राची एक स्वतंत्र शाखा बनली असें ...तांच सांगितलें आहे.

जरी वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें सामाजिक पंथ हा शब्द प्रचारांत ...ऊन तो सर्वतोमुखीं झाला, तरी पण या शब्दाच्या व्याख्येसंबंधीं मात्र ...मत झालें नाहीं. कारण अर्थशास्त्रामध्यें जे विशेष विचार निघाले होते ...या खटपटी चालल्या होत्या त्या एक प्रकारच्या भासत खऱ्या व ह्मणूनच ...सर्वांचा समावेश करण्याकरितां एका शब्दाची जरूरी होती खरी; तरी ...न शब्दप्रयोग ठरल्यावर त्याचा अर्थ काय हा बिकट प्रश्न राहिलाच. व ...शब्दाच्या निरनिराळ्या व्याख्या निरनिराळ्या लोकांनीं दिल्या. ...रण ज्या लेखकाला जी पद्धति श्रेयस्कर वाटली ती पद्धति ...यामध्यें अन्तर्भूत होईल अशा प्रकारची व्याख्या ती सामा- ...जिक पंथाची व्याख्या ह्मणून त्यानें दिली; व यायोगानें सामाजिक ...पंथाचे निरनिराळे प्रकार बनले. तेव्हां सामाजिक पंथाच्या कल्पनांची ...माहिती होण्याकरितां या पंथाच्या निरनिराळ्या शाखांचें व्यवस्थित वर्गी- ...करण करणें इष्ट आहे. कारण मग त्यांचें क्रमानें वर्णन करतां येईल. ...अशा वर्गीकरणाकरितां सामाजिक पंथाची सर्वांत व्यापक व्याख्या घेणें ...इष्ट होईल.

औद्योगिकक्रांतीचा परिणाम समाजांत सांपत्तिक विषमता उत्पन्न ...होण्यांत झाला व ही तीव्र विषमता लोकांस अन्यायाची वाटूं लागली. ...तेव्हां समाजांतील संपत्तीची वांटणी समतेच्या तत्वावर घडवून आण- ...ण्याच्या बुद्धीनें-निदान समाजांतील विलक्षण विषमता कमी करण्याच्या ...बुद्धीनें-समाजाच्या चालीरीतींमध्यें व औद्योगिक व्यवस्थेमध्यें जे फेरफार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुचविण्यांत आले व तत्संबंधीं जे प्रयत्न झाले त्यासंबंधींची मीमांसा करून त्यांचें समर्थन करणारा पक्ष म्हणजे सामाजिक पंथ होय; मग ते फेरफार घडवून आणण्याचे मार्ग कोणतेही असोत. ते खासगी व्यक्तींच्या परोपकारबुद्धीचे व आपखुषीचे असोत; किंवा सरकारी कायद्याचे असोत; किंवा संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या पद्धतींत बदल करण्याचे असोत; किंवा क्रांतिकारक तऱ्हेचे असोत. अशा व्यापक अर्थानें सामाजिक पंथ व सामाजिक पंथी चळवळी या शब्दांचा प्रयोग केला म्हणजे त्याचे प्रथमतः दोन वर्ग होतात. पहिला वर्ग–शांतिमूलक सामाजिक पंथी चळवळींचा व दुसरा वर्ग क्रांतिमूलक सामाजिक पंथी चळवळींचा. पहिल्या वर्गांतील सर्व चळवळींना समाजांतील संपत्तीच्या वांटणींतील असमता काढून टाकावयाची असते खरी; पण ती शांततेच्या व कायदेशीर मार्गांनीं काढून टाकावयाची असते. या पहिल्या वर्गाचे चार पोटभेद होतात; त्यांचीं नांवें अशीं:–व्याक्तिक सामाजिक पंथ, राष्ट्रीय सामाजिक पंथ, समाईक सामाजिक पंथ व संयुक्त सामाजिक पंथ. क्रांतिकारक सामाजिक पंथाचे अराजक पंथ व विध्वंसक पंथ असे दोन पोटभेद होतात. हें वर्गीकरण खालील कोष्टकावरून चटकन ध्यानांत येईल.

सामाजिक पंथ

- शांतिमूलक
  - व्याक्तिक
  - राष्ट्रीय
  - समाईक
  - संयुक्त
- क्रांतिमूलक
  - अराजक
  - विध्वंसक

या सहा पोटभेदांपैकीं शेवटचे दोन पोटभेद सामाजिक पंथाचे पोटभेद मानावे किंवा नाहीं याबद्दल मतभेद होण्याचा संभव आहे. कारण अराजकपंथ व विध्वंसकपंथ या दोघांच्या मतें एकंदर समाजव्यवस्थाच मुळीं मनुष्याच्या हिताच्या विरुद्ध आहे. समाज व त्यांतील सरकार हेंच मुळीं सर्व दुःखांचें मूळ आहे व हें मूळ नाहींसें होऊन सर्व मनुष्यांना स्वाभाविक स्वातंत्र्य मिळालें म्हणजे मनुष्यजातीस सुखप्राप्ति होईल. अर्थात् समाजही एक कृत्रिम गोष्ट आहे व ती मनुष्याच्या दास्याला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च्या दुःखाला कारणीभूत होते; ही कृत्रिम अवस्था जाऊन सर्व मनुष्यांना त्यांची स्वाभाविक स्थिति प्राप्त झाली तरच मनुष्याचें ...त्व जाऊन त्याची सुखवृद्धि होईल असें या पंथाचें ह्मणणें आहे. ...जकपंथ व विध्वंसकपंथ हे एका दृष्टीनें मानवी त्राग्यानें उत्पन्न झालेले आहेत. समाजांतील कांहीं वाईट गोष्टींचा मनावर विलक्षण परिणाम होऊन एकंदर समाजच वाईट व देशांतील एकंदर सरकारही वाईट व या दोन्ही संस्था नाहींशा करणें हें आपलें कर्तव्यकर्म आहे व तें पार पाडण्याकरितां गुप्तमंडळ्या स्थापणें व इतर क्रांतिकारक मार्ग यांचा अवलंब करणें अवश्यक आहे असें या पंथाचें मत आहे. परंतु हे पंथ सामाजिक पंथामध्यें कसे अन्तर्भूत होतात हें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

वरील कोष्टकावरून शांतिमूलक सामाजिक पंथाचे चार पोटभेद होतात असें दिसून येईल. यांपैकीं पहिला पोटभेद ह्मणजे व्यक्तिक सामाजिक पंथ होय. औद्योगिक क्रांतीपासून मजूरवर्गाची सांपत्तिक स्थिति फार वाईट झाली आहे व त्यामुळें समाजामध्यें संपत्तीच्या वांटणींत फार असमता उत्पन्न झाली आहे हें पाहून ही असमता काढून टाकण्या-संबंधींच्या कल्पना व योजना कांहीं परोपकारी व्यक्तींनीं काढल्या. या योजनांनाच व्यक्तिक सामाजिक पंथ असें नांव पडलें. या योजना अम-लांत आणण्याची खटपट या व्यक्तींनीं आपल्याच हिंमतीवर केली. मजूर-वर्गांतील लोकांचीं मनें वळवून आपल्या योजनेप्रमाणें संस्था काढण्याचा उपक्रम या लोकांनीं केला. यावरून या पंथाचा असमता नाहींशी करण्याचा मार्ग आपखुषीचा व खासगी परोपकाराचा होता. या पंथाचीं उदाहरणें पुढें द्यावयाचीं आहेत त्यावरून या पंथाच्या स्वरूपाचें जास्त स्पष्टीकरण होईल.

शांतिमूलक सामाजिक पंथाचा दुसरा पोटभेद राष्ट्रीय सामाजिक पंथ या नांवानें प्रसिद्ध आहे. अर्वाचीन औद्योगिक क्रांतीमुळें समाजामध्यें संपत्तीच्या विषम वांटणीस सुरुवात झाली; परंतु संपत्तीच्या उत्पादनाच्या पद्धतीचा हा अनिवार्य परिणाम आहे व ज्या अर्थी संपत्तीची वाढ होणें इष्ट आहे त्या अर्थी या संपत्तीच्या पद्धतींत फरक घडवून आणणें शक्य नाहीं; तरी पण कायद्याच्या मदतीनें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बहुजनसमाजांतील गरीब लोकांची स्थिति पुष्कळ बाबतींत सुधारण्यासारखी आहे. तेव्हां समाजांतील औद्योगिक पद्धतीनें उत्पन्न झालेल्या असमतेची जितकी तीव्रता कमी करणें शक्य आहे तितकी तीव्रता कमी करणें हा राष्ट्रीय सामाजिक पंथाचा कार्यभाग आहे. व्यक्तिक सामाजिक पंथ व्यक्तींच्या आपखुषीनें व इतर खासगी खटपटीनें या बाबतींत सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतो; तर राष्ट्रीय सामाजिक पंथाचा भरंवसा देशांतील सरकार व कायदा या दोहोंवर फार आहे. व्यक्तीच्या जीविताचें व मालमत्तेचें संरक्षण करणें इतकेंच सरकारचें कर्तव्यकर्म आहे असें नाहीं; तर बहुजनसमाजाला सुख देणें व त्याला सुस्थितीप्रत आणणें हेंही सरकारचें कर्तव्यकर्म आहे. असें या पंथाला वाटतें व हें घडवून आणण्यास कायद्यासारखें दुसरें अमोघ शस्त्र नाहीं व ह्मणून या शस्त्राचा सरकारनें खुल्या दिलानें व सढळ हातानें उपयोग केला पाहिजे असें या पंथाचें म्हणणें आहे.

शांततामूलक सामाजिक पंथाच्या तिसऱ्या पोटभेदाचें नांव समाईक सामाजिक पंथ हें होय. राष्ट्रीय पंथाप्रमाणेंच या पंथाला असें वाटतें कीं, समाजांतील संपत्तीच्या वांटणीची विषमता विराटस्वरूपी कारखान्याच्या पद्धतीनें निर्माण होते व विराटस्वरूपी कारखाने देशांतील भांडवल व जमीन-संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं दोन साधनें-हीं थोड्या लोकांच्या हातीं गेल्यामुळें होतात. याप्रमाणें भांडवल व जमीन हीं देशांतील लहानशा वर्गाच्या हातीं सर्वस्वी गेल्यामुळें व या भांडवलाखेरीज व जमिनीखेरीज मजुरांना आपल्या श्रमाचा उपयोग करतां येत नसल्यामुळें मजुरांच्या श्रमाचें फळ त्यांचेपासून या भांडवलवाल्या व जमीनदार लोकांना बुचाडून घेतां येतें. तेव्हां सर्व भांडवल व देशांतील सर्व जमीन हीं खाजगी व्यक्तींच्या हातांत असतां कामा नये. तर सर्व प्रकारचें भांडवल व जमीन यांवर राष्ट्रीय मालकीच पाहिजे. ह्मणजे या पंथाच्या मतें सर्व कारखाने व धंदे हे राष्ट्रीय किंवा सरकारच्या मालकीचे झाले पाहिजेत. अर्थात् सर्व उद्योगधंदे हे सरकारचीं निरनिराळीं खातीं झालीं पाहिजेत. असें झालें असतांना प्रत्येक मनुष्याला आपआपल्या गुणाप्रमाणें व कर्तबगारीप्रमाणें संपत्तीचा वांटा मिळेल. या पद्धतींत सर्व कारखाने सरकारी बनून प्रत्येक मनुष्य सरकारी नोकर बनावयाचा ह्मणजे कोणालाही काम केल्याखेरीज उत्पन्न मिळणार नाहीं व संपत्तीची वांटणी समतेवर होईल.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वस्तू व जंगम मिळकती यासंबंधींच फक्त खासगी मालमत्तेची असावी. परंतु उत्पत्तीचीं साधनें खासगी व्यक्तींच्या मालकीचीं नसावीं असें या पंथाचें म्हणणें आहे.

चवथा पंथ ह्मणजे संयुक्त सामाजिक पंथ होय. या पंथाला खासगी मालकीची संस्था हीच मुळीं सर्व अनर्थांचें मूळ भासतें. कारण खासगी मालकीच्या संस्थेपासूनच समाजांत सर्व विषमता उत्पन्न झाली आहे, असें हा पंथ म्हणतो. तेव्हां या पंथाला सर्व संपत्ति सर्व लोकांची संयुक्त व्हावी अशी इच्छा आहे. ज्याप्रमाणें कुटुंबामध्यें सर्व गोष्टी संयुक्त मालकीच्या असतात; कुटुंबांतील निरनिराळ्या व्यक्तींची खासगी मालमत्ता नसते; कुटुंबांतील सर्व व्यक्ति आपआपलें उत्पन्न एकत्र करतात व त्याचा उपभोग सर्व सारख्याच तऱ्हेनें घेतात; सारांश, कुटुंबांत ज्याप्रमाणें सर्व व्यक्ति अगदीं एकरूप असतात व तेथें विषमता किंवा संपत्तीची वांटणी यांचा प्रश्नच उद्भवत नाहीं; त्याप्रमाणें सर्व समाजाची संपत्ति संयुक्त असली ह्मणजे हल्लींचे सर्व अनर्थ व विषमता नाहींशी होईल. तेव्हां अशी संयुक्त संपत्तीची स्थिति समाजांत घडवून आणण्याचा उद्देश या पंथानें आपल्या डोळ्यांपुढें ठेविला आहे.

या सर्व पंथाचा एकत्र विचार केला असतां सामाजिक पंथांची एकापुढें एक अशी मालिकाच बनते. व्यक्तिक सामाजिक पंथ हा समाजांतील मजूरवर्गाची दैन्यावस्था. आपखुषीच्या मार्गानें व व्यक्तीच्या खटपटीनें सुधारण्याचा प्रयत्न करतो. या अर्थानें मागील दोन भागांत वर्णिलेल्या मजुरांचे संघ सहकारी संस्था, सहकारी पतपेढ्या वगैरेंसारख्या मजूरवर्गाची स्थिति सुधारणाऱ्या सर्व प्रकारांचा अन्तर्भाव व्यक्तिक सामाजिक पंथांत होऊं शकेल. परंतु स्वावलंबनावर उभारलेल्या या संस्थांचा बहुधा सामाजिक पंथाच्या उपायांत अन्तर्भाव केला जात नाहीं. राष्ट्रीय सामाजिक पंथ एक पाऊल पुढें जातो. समाजांतील गरीब लोकांची स्थिति सुधारण्याचे सरकारी कायद्यानें घडवून आणिलेले सर्व प्रयत्न या सदरांत येतात. या दृष्टीनें कारखान्याचे कायदे, सक्तीचें शिक्षण इत्यादि उपाय सामाजिक पंथीच होतात व हल्लींच्या काळीं या पंथाची छाप सुधारलेल्या सरकारावर आहे यांत शंका नाहीं. या दृष्टीनें व्यक्तिस्वातंत्र्याचें माहेरघर इंग्लंड देश त्यामध्येंही

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामाजिक पंथाचें वजन पडलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. सामाजिक पंथाच्या सर्व पंथांत हाच खरोखरी सुसाध्य पंथ आहे असें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

सामाजिक पंथाचा तिसरा प्रकार समाईक. याची मजल राष्ट्रीय सामाजिक पंथाच्याही पुढें आहे. या पंथाला सर्व उत्पत्तीचीं साधनें सरकारी मालकीचीं असून सर्व लोकांची संपत्तीची वांटणी कायद्यानें समतेच्या तत्वावर ठरलेली असावी असें वाटतें. या पंथाप्रमाणें सरकारनें धंद्याचा सर्व पुढाकार आपल्या हातीं घ्यावा व सर्व व्यवस्था त्यानें करावी असा आहे. या पंथाचा लोकांची स्थिति सुधारण्याचा एक मुख्य उपाय म्हणजे देशांतील जमीन सरकारी मालकीची करण्याची कल्पना होय. या उपायाच्या युक्तायुक्ततेचा पुढील भागांत विचार करावयाचा आहे. तेव्हां सध्यां त्याचा नामनिर्देश पुरे आहे.

संयुक्तसामाजिक पंथाला मात्र हल्लींची समाजरचनाच पसंत नाहीं. कारण हल्लींची समाजरचना खासगी मालमत्तेच्या कल्पनेवर बसविलेली आहे. या पंथाला ही संस्थाच मुळीं सर्व अनर्थाचें मूळ भासतें. तेव्हां 'मूले कुठारः' या न्यायानें त्याचा हेतु ही संस्थाच नाहींशी करून सर्व संपत्ति संयुक्तमालकीची करण्याचा आहे.

या मालिकेकडे पाहिलें ह्मणजे अराजक व विध्वंसक पंथ हे दोन्ही पंथ या पुढील पायरीप्रमाणेंच दिसतात यांत शंका नाहीं. कारण संयुक्तसामाजिक पंथाला खासगी मालमत्ता अनर्थाचें मूळ दिसतें तर अराजक पंथाला समाज व सरकार याच संस्था मनुष्याच्या अनर्थाचें व आपत्तींचें मूळ दिसतात. कारण, समाज व त्यांतील सरकार यांनींच खासगी मालमत्तेच्या संस्थेचा उदय होतो व मालमत्तेची सुरक्षितता ठेवणें हें सरकारचें आद्यकर्तव्यकर्म समजलें जातें. यावरून समाजरचना व सरकार यांनीं सर्वत्र असमता उत्पन्न होते. तेव्हां या अगदीं मुख्य मूळावरच घाला घालणें रास्त आहे असें या पंथांना वाटतें.

वरील विवेचनावरून संयुक्तसामाजिक पंथ व अराजक पंथ यांमध्यें बरेंच साम्य आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. त्यांच्या उपायांत व साधनांत फरक असेल; परंतु सर्व जगांत दिसून येणाऱ्या संस्थाच अनर्थमूलक आहेत अशी या पंथाच्या लोकांची समजूत असते. या पंथाला मनुष्य-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाची पारख नाहीं म्हणून अशा प्रकारची कल्पना त्यांच्या डोक्यांत असें ह्मणणें प्राप्त आहे. संयुक्तसामाजिक पंथाला **आरिस्टाटल** या तत्ववेत्त्यानें आपल्या राजनीति या ग्रंथांत उत्तम तऱ्हेचें उत्तर दिलें है. मनुष्यस्वभावच असा आहे कीं, त्याला आपलेपणा वाटल्याखेरीज चे हातून हौसेनें व कळकळीनें श्रम होणार नाहींत. सर्वांचें काम तें गाचेंच काम नाहीं हें त्याचें म्हणणें म्हणीसारखेंच झालेलें आहे. ह्मणून **आरिस्टाटल**नें खासगी मिळकतीची कल्पना हीच मनुष्याची सुधारणा वून आणणारी संस्था होय असें ह्मटलें आहे. यावरून समाजाची हल्लीं वरी स्थिति आहे तीच खासगी मिळकतीमुळें आहे व खासगी ळकतीचें संरक्षण करणाऱ्या समाज व सरकार या संस्थांच्या गानेंच सर्व मानवी सुधारणा झाली आहे असें म्हणणें ओघानें प्राप्त तें. तेव्हां सामाजिक पंथापैकीं हे पंथ आत्मघातकीपणाचे आहेत व तें स लोकांना रुचण्यासारखे नाहींत हें उघड आहे. आतां या सामा- पंथाच्या इतिहासाकडे वळूं.

सामाजिक पंथ हा शब्द जरी अर्वाचीन असला तरी या पंथाच्या शीं असलेली कल्पना सर्व ठिकाणीं दिसून येत असल्यामुळें असे पंथा कळ ठिकाणीं व पूर्वकाळींही निघालेले आहेत. समाजामध्यें कांहीं नर्थ दिसून आले; विशेषतः कांहीं लोक श्रीमंत व कांहीं अत्यंत हाल- ष्टांमध्यें असलेले दिसले ह्मणजे या गोष्टीच्या कारणाकडे मनुष्याचें क्ष जातें व ही स्थिति कशी सुधारतां येईल अशाबद्दल मनुष्य विचार रूं लागतो व पुष्कळ वेळां त्याला चालू असलेल्या स्थितीपेक्षां भिन्न कारे उपाय सुचतात. ग्रीक लोकांमध्यें **प्लेटो**नें जी एक समाजसुधारणेची ल्पना आपल्या प्रजासत्ताक नांवाच्या ग्रंथांत दिलेली आहे ती कळ अंशीं संयुक्तसामाजिक पंथाप्रमाणें आहे व या कल्पनेवर टीका रतांनाच **आरिस्टाटल**नें वर निर्दिष्ट केलेले विचार प्रदर्शित केले आहेत. च खासगी मालमत्ता अनर्थाचें मूळ आहे तेव्हां हीच काढून टाक- चे प्रत्यक्ष प्रयत्न झालेले आहेत. उदाहरणार्थ, ज्यू लोकांमध्यें अशा युक्त मालमत्तेच्या संस्था होत्या. क्रिश्चन धर्मामध्येंही खासगी मिळ- तीवर मोठा कटाक्ष होता. मानवी समाजाच्या बाल्यावस्थेंत ग्रामसंस्थे- ल्या संस्था होत्या. व त्यामध्यें जमीन ही बहुधा संयुक्त ह्मणजे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्व ग्रामस्थांच्या मालकीची असे. परंतु या प्रत्यक्ष प्रयत्नाचा इतिहास येथें देणें शक्य नाहीं. अर्वाचीन काळीं अर्थशास्त्रांत जे सामाजिक निघाले आहेत त्यांचा संक्षिप्त इतिहास येथें देणें शक्य आहे व त्यायोगें प्रास्ताविक पुस्तकांतील उपोद्घात व हा भाग मिळून अर्थशास्त्राचा इतिहास दिल्यासारखें होईल.

वर सांगितलेंच आहे कीं, सामाजिक पंथ हा शब्दप्रयोग प्रथमतः **ओवेन** या इंग्रज समाजसुधारकाच्या प्रयत्नासंबंधीं लावण्यांत आला तेव्हां आपल्या इतिहासाला तेव्हांपासूनच प्रारंभ करणें बरें.

रॉबर्ट ओवेन हा मोठा सुधारक होता. त्याचे स्वतःचे कारखाने होते; त्यांत त्यानें पोरक्या मुलांना कामाला लावून त्यांच्या आरोग्याकडे व शिक्षणाकडे लक्ष घातलें. गिरणींतील मजुरांना शिक्षण देण्याकरितां रात्रीच्या शाळा काढण्याची कल्पना त्याचीच होय. त्यानें कारखान्याचे कायदे घडवून आणण्यांत पुष्कळ खटपट केली व आपली सर्व संपत्ति मजूर-लोकांची स्थिति सुधारण्यांत व त्याच्या कल्पनेप्रमाणें एक सामाजिक पंथी संस्था स्थापण्यांत घालविली. त्याची सामाजिक पंथी कल्पना कांहींशी आश्रम-संस्थेसारखी होती. त्याचें ह्मणणें असें होतें कीं, सुमारें १२०० लोकांनीं सुमारें १२०० किंवा १८०० एकर जमीन घ्यावी व आपला एक समाज करावा. या समाजानें एकाच इमारतींत रहावें व सर्व जमिनीची लागवड समाईकश्रमानें करावी व आपल्या श्रमाचे उत्पन्नाचाही त्यांनीं एकत्रच उप-भोग घ्यावा. **फोरिअर व सेंट सायमन** यांच्या योजना याच तऱ्हेच्या होत्या. **फोरिअर**च्या मतामध्यें सर्व समाजाच्या लहान टोळ्या बनवाव्या. प्रत्येक टोळीनें एकाच मोठ्या इमारतींत रहावयाचें. या टोळीचा मुख्य धंदा शेतकीचा. परंतु आवडीप्रमाणें दुसरेही धंदे करण्यास हरकत नाहीं. या टोळींत खासगी मिळकत व कुटुंबव्यवस्था असावयाची. परंतु श्रीमंत व गरीब यांनीं एकत्र रहावयाचें. म्हणजे श्रीमंत व गरीब यांमधील हल्लींचा भेदभाव राहणार नाहीं. सर्वांच्या श्रमानें उत्पन्न झालेल्या संपत्तीचा एक ठरीव हिस्सा प्रत्येक मनुष्याला मिळावयाचाच व बाकीच्या उत्पन्नां-पकीं पांचबारांश श्रमाबद्दल मोबदला श्रम करणारांस द्यावयाचा. चार-बारांश भांडवलाबद्दल भांडवलवाल्यांस द्यावयाचा व तीनबारांश बुद्धि-मत्ता व कल्पकता हे गुण दाखविणाऱ्या लोकांना द्यावयाचा. या योजने-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

णीं खासगी रीतीनें समाज स्थापन करण्याच्या खटपटी झाल्या परंतु त्याला ण्यासारखें यश आलें नाहीं.

फरडिनंड **लॅझेली** हा जर्मन सामाजिक पंथाचा मोठा पुरस्कर्ता ा. **लैप्सिक** येथें भरलेल्या गरीब लोकांच्या परिषदेच्या अध्यक्षाचा न त्यास मिळाला होता. अभिमतपंथानें प्रस्थापित केलेल्या मजुरीच्या वमापासून आपली सुटका करून घेण्याच्या मार्गांतील पहिली पायरी जे सार्वत्रिक मताधिकार ही होय. ही मागणी मजुरांच्या तर्फेनें त्यानें मतः याच परिषदेंत केली. कारण मजुरांना असा मताधिकार मिळाला जे भांडवलवाल्यांच्या जुलुमापासून आपली सुटका करून घेण्यासाठीं रवर्गाला भांडवल सरकारी तिजोरींतून देण्याला सरकारला भाग पाडतां ळ असें त्याचें ह्मणणें होतें. **लॅझेलीनें** १८६३ मध्यें मजुरांची एक ंड संस्था निर्माण केली. त्याच्या परिश्रमानें जर्मनीमध्यें सामाजिक ा फार जोर आला. त्यानें या विषयावर पुष्कळ लिहिलें आहे त्यांतून मताचा खालीं दिलेला मथितार्थ निघतो.

लॅझेलीच्या मताप्रमाणें अर्वाचीन युरोपच्या इतिहासाचे तीन भाग डतात. पहिलें युग जहागिरीयुग होय. त्याचा काळ १७८९ पर्यंतचा आहे. या काळांत सर्व सार्वजनिक सत्ता समाजांतील जमीनदार वर्गाच्या तीं होती व तिचा उपयोग हा वर्ग आपल्या स्वतःच्याच हिताकरितां रीत असे. हा काळ त्या वर्गाच्या हक्काचा व सवलतीचा काळ होता. र सर्व प्रकारच्या श्रमाबद्दल व धंद्याबद्दल तुच्छताबुद्धि होती. कामकरी लोकही जमीनदारांचे बहुतेक गुलामच होते. सारांश, या काळांत सर्व त्ता, सर्व मान, सर्व कांहीं जमीनदारांना होतें; कामकऱ्यांना मात्र यांपैकीं हीं एक नव्हतें.

१७८९ पासून १८४८ च्या दुसऱ्या काळाला नागरिक काळ ह्मणतां येल. या काळांत जंगम मालमत्तेला स्थावर मिळकतीच्या इतका मान ऊं लागला. परंतु अजूनही अधिकार व सत्ता हीं मनुष्याच्या अंगच्या ऐवजीं त्याच्या मालमत्तेवरून ठरलीं जात असत. या काळीं नागरिक च्या हिताकरितां कायदे केले जात असत.

जो जन्माला येण्याची व कायदेशीर होण्याची धडपड करीत आहे, मा कामदाराचा काळ १८४८ पासून सुरू झाला आहे असें म्हणण्यास

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हरकत नाहीं. या काळांत श्रमाला आपले सर्व हक्क परत मिळतील व समाजाकडून कबूलही केले जातील. कामकरी लोक हे समाजांतील एकंदर लोकसंख्येच्या शेंकडा ९६ प्रमाणांत असतात तेव्हां त्यांचेंच खरें राष्ट्र होतें. ते राष्ट्रांतील एक वर्ग नव्हेत. ह्मणून जेव्हां राजकीय सत्ता कामदारांच्या हातांत येईल तेव्हां ती सर्व राष्ट्राच्या हातांत गेल्याप्रमाणें होईल.

पहिल्या दोन काळांत अप्रत्यक्ष कराची पद्धति होती. आपल्या वरीनें कामदारांच्या डोक्यावर कराचा बोजा बसवावयाकरितां श्रीमंत वर्गाची ही युक्ति होती. परंतु आगामी कामदारांच्या काळांत कर प्रत्येक वर्गाच्या ऐपतीप्रमाणेंच ठरविण्यांत येतील.

वर वर्णिलेल्या प्रत्येक काळांत राष्ट्राच्या उद्देशाची कल्पना भिन्न भिन्न आहे. पूर्व काळीं अशी कल्पना होती कीं, सरकारचें कर्तव्यकर्म ह्मणजे मानवी स्वातंत्र्य व मालमत्ता यांचें संरक्षण करणें एवढेंच होय. दुसऱ्याच्या व्यवसायिपणाला प्रतिबंध न होतां प्रत्येक व्यक्तीला जितका स्वतंत्रपणें व्यवसाय करतां येईल, तितका करण्यास मुभा देणें इतकेंच सरकारचें कर्तव्यकर्म अशी दुसऱ्या काळची कल्पना होती. या कल्पनेप्रमाणें दुर्बल हे प्रबलांच्या तावडींत जातात. कामकरीकाळांतील सरकारच्या कर्तव्यकर्माची कल्पना अगदीं भिन्न आहे. प्रत्येक व्यक्तीला अज्ञान, विपत्ति, दारिद्र्य व दुर्बलता या सर्वांवर विजय मिळवितां यावा अशी योजना करणें हें सरकारचें खरें कर्तव्यकर्म आहे अशी या कामकरी काळाची कल्पना आहे. सारांश, अर्वाचीन काळच्या प्रयत्नाची गुरुकिल्ली ह्मणजेच प्रगतीची कल्पना होय. प्रत्येक युगाची एक प्रधान कल्पना असते व हल्लींच्या काळची प्रधान कल्पना ह्मणजे मानवीजातीची नैतिक उन्नति ही होय. पहिल्या काळच्या शेवटीं गुलामगिरी अथवा एका मनुष्यप्राण्याचा दुसऱ्या मनुष्यप्राण्यावरील स्वत्त्वाचा हक्क नाहींसा झाला; ह्मणजे या काळांत मानवी स्वातंत्र्य हा एक नैसर्गिक हक्क आहे असें सिद्ध झालें. नागरिक काळांत मनुष्याचा ज्ञान मिळविण्याचा हक्क प्रस्थापित झाला; म्हणजे लोकशिक्षण हें सरकारचें कर्तव्य समजलें गेलें. व आतां कामकरीकाळांत मजुरांचा मालमत्तेवरील हक्क प्रस्थापित व्हावयाचा आहे. मनुष्याला वाटेल तें करण्याचा हक्क असल्याशिवाय, त्याला ज्ञान मिळविण्याचा हक्क असल्याशिवाय व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हीं मालमत्ता मिळविण्याचा हक्क असल्याशिवाय मनुष्याला खरें स्वातंत्र्य झालें असें ह्मणतां येणार नाहीं. सारांश, कामदारांच्या चळवळीचा व्यक्तीला खरें स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचा आहे. समता हा कांहीं त्या प्रधान हेतु नाहीं तर स्वातंत्र्य हा त्याचा हेतु आहे. सध्यां मनुष्य अर्धवट स्वतंत्र आहे. पहिल्या काळांत त्याला मुळींच स्वातंत्र्य नव्हतें. काळीं एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्याला आपल्या मालकीचा करूं शके. शरीरावरील मालकी हक्क नाहींसा झाला आहे. दुसऱ्या काळांत मनुष्यें जरी स्वतंत्र होतीं तरी मनुष्याच्या श्रमावर जमीनदारांचें स्वामित्व होतें, हेंही आतां नाहींसें झालें आहे. आपला श्रम पाहिजे त्या माणसास विकण्याचा हक्क त्याला हल्लीं आहे; परंतु त्याचें स्वातंत्र्य अजून पूर्ण झालें नाहीं. कारण, निवळ श्रम संपत्ति उत्पन्न करण्यास असमर्थ आहे. त्या श्रमाला साधनें व उपकरणें यांची जोड पाहिजे. परंतु हीं साधनें व उपकरणें भांडवलवाल्यांच्या ताब्यांत असतात व ह्मणूनच कामकरी भांडवलवाल्यांच्या तावडींत सांपडतात व त्यांना भांडवलवाले देतील ती मजुरी घेणें भाग पडतें. सामाजिक पंथाचें असें ह्मणणें आहे कीं, उत्पत्तीचीं हीं साधनें व उपकरणें खासगी व्यक्तीच्या मालकीचीं नसावींत तर तीं समाजाचीं असावींत. अर्वाचीन काळीं संपत्तीची उत्पत्ति ही सामाजिक झालेली आहे. भांडवल व श्रम परस्परावलंबी आहेत. परंतु संपत्तीची वांटणी मात्र व्याक्तिक पद्धतीची आहे. हल्लींची समाजांतील संपत्तीची वांटणी ही अन्यायाची आहे हें **लॅझेलीनें** रिकार्डोच्या खालील दोन तत्वांवरून सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

रिकार्डोच्या मतें पदार्थांचें मोल हें शेवटीं श्रमावर अवलंबून आहे. अमुक तासाचा अमुक श्रम ह्मणजे पदार्थाचें मोल होय. समाजाला अवश्य श्रम म्हणजेच मोल होय. ह्मणून शारीरिक व मानसिक श्रमालाच संपत्तीच्या उत्पत्तीबद्दल सर्व मोबदला मिळाला पाहिजे. परंतु हल्लींच्या औद्योगिक पद्धतींत श्रमाचा मोबदला ठरलेला असतो. निवळ उपजीविकेला जितका खर्च लागतो त्यापेक्षां जास्त मजुरीचा दर वाढणें अशक्य आहे. कारण, जर मजुरी वाढली तर लग्नें जास्त होतील व त्यानें लोकसंख्या वाढेल व शेवटीं मजुरीचा दर पूर्वपदाला येईल.

अभिमतपंथानें सांगितलेला हा जो मजुरीचा निर्घृण कायदा त्या-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पासून सुटका करून घेण्याची कामकऱ्यांची इच्छा आहे व यांतून ण्याचा मार्ग म्हणजे सर्व भांडवल सरकारचें करणें हा होय. या सिद्धीच्या मार्गातील पहिली पायरी म्हणजे सरकारच्या पतीच्या साहा कामकरी लोकांचे धनोत्पादक संघ बनविणें होय. हीच लॅझेल सामाजिक पंथी योजना होती.

लॅझेलीच्या मताप्रमाणें प्रत्येक राष्ट्रांतील मजूरदारांनीं आपआप स्थिति सुधारण्याचे मार्ग काढावे; म्हणून त्याची चळवळ राष्ट्रीय हो परंतु त्याच्या पश्चात् हा निर्बंध टिकला नाहीं. **लॅझेलीच्या** अनुयायांनी चळवळ सार्वराष्ट्रीय केली.

मार्क्स या ग्रंथकाराचा 'भांडवल' हा ग्रंथ ह्मणजे अर्वाच सामाजिक पंथाचा पवित्र ग्रंथ होय. या पुस्तकामध्यें त्याचीं सर्व प्रम गोवलेलीं आहेत. हा ग्रंथ मोठ्या कुशलतेनें लिहिला आहे यांत शं नाहीं. त्यावरून ग्रंथकर्त्याची विचारशक्ति, त्याचें अर्थशास्त्राच्या वाङ्म याचें ज्ञान, त्याची शोधकबुद्धि व तार्किक पृथक्करण-बुद्धि चांगली व्य होते. परंतु ग्रंथामध्यें कांहीं दोषही आहेत. आधीं भाषा चांगली नाही शिवाय साध्या व स्पष्ट गोष्टीवर पाल्हाळ केला आहे; तर वादग्रस्त गृहीत धरले आहेत.

'भांडवला'चा उदय व त्याचे सामाजिक परिणाम हा या ग्रंथा विषय आहे. **मार्क्सनें** 'भांडवल' याचा अगदीं निराळाच घेतला आहे. भावि उत्पत्तीकरितां शिल्लक टाकलेली संपत्ति ह्मणजे भां वल होय असा सामान्यतः अर्थशास्त्री त्याचा अर्थ करतात. या अ शेतकऱ्यांजवळ असलेलीं साधनें व उपकरणें यांचा भांडवलांत होतो. पूर्वी मजुरांच्या हातींच भांडवल असे. शेतकरी आपल्या भोगावयाच्या संपत्तीमधून बियाणें व इतर साधनें मागें टाकी. शेतक आपल्या स्वतःच्या उपभोगाकरितां संपत्ति उत्पन्न करी व भांडवल श्रमाच्य हवालीं होतें. परंतु औद्योगिक क्रांतीनंतर व व्यापाराच्या वाढीनं स्वतः संपत्तीच्या उत्पादक धंद्यांत न पडणाऱ्या परंतु आपलें भांडवल का खानदारांना कर्जाऊ देणाऱ्या लोकांच्या हातांत गेलें व कारखानद मजुरांना कामावर घेऊं लागले. **मार्क्सच्या** मताप्रमाणें भांडव ह्मणजे निव्वळ पैसा होय. संपत्तीच्या वाढीकडे उपयोग केलेली संप

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

म्हणजे पैसा होय. भांडवलवाले आपल्या स्वतःच्या उपयोगाकरितां वस्तु उत्पन्न करीत नाहींत, तर दुसऱ्याच्या उपयोगाकरितां ती उत्पन्न करतात. अर्थात् आपली संपत्ति वाढविण्याकरितां ती दुसऱ्यास विकतात. संपत्तीची वाढ कशी होते व ती कोठून होते हें शोधून काढणें हा मार्क्सच्या पुस्तकाचा मुख्य प्रश्न आहे.

विनिमयानें पदार्थांचें मोल वाढत नाहीं. कारण समान मोलाच्या वस्तूंची अदलाबदल म्हणजे विनिमय होय. विनिमयानें पदार्थांची उपयुक्तता वाढेल. कारण विनिमयांत आपल्याला नको असलेल्या वस्तूंची आपल्याला पाहिजे असणाऱ्या वस्तूशीं आपण अदलाबदल करतों; परंतु ती समसमानाची अदलाबदल असते. तसेंच मोलाची वाढ भांडवलादि जड साधनांपासून होत नाहीं तर ती मानवीश्रमापासून होते. खरोखरी पाहतां पदार्थांच्या मोलाची वाढ म्हणजे मजुरांच्या अवश्यक उपजीविकेच्या साधनाचें मोल व मजुरांच्या श्रमानें उत्पन्न केलेल्या पदार्थांचें मोल यांतील वजावाकीनें होते व ही सर्व मोलाची वाढ हल्लींच्या उद्योगपद्धतींत भांडवलवाले लाटतात. मार्क्सनें आपल्या ग्रंथाच्या पुढील भागांत त्यांच्या श्रमाचीं फळें मजूरवर्गापासून कोणकोणत्या मार्गांनीं हिरावून नेलीं जातात याचें विवेचन केलें आहे. मार्क्सचें विवेचन अर्थशास्त्रांतील दोन प्रमेयांवर बसविलेलें आहे. तीं प्रमेयें हीं:–श्रमापासून मोलाची उत्पत्ति होते. अर्थात् उत्पत्तीच्या खर्चावर मालाची स्वाभाविक किंमत अवलंबून असते. व श्रम उत्पन्न करण्याच्या खर्चावर मजुरांची स्वाभाविक मजुरी अवलंबून असते; म्हणजे मजुरांच्या उपजीविकेला जितका खर्च अत्यंत अवश्यक आहे त्या मानानें त्यांची मजुरी असते.

मार्क्सनें आपलीं मतें खालीं दिलेल्या सदरांत प्रतिपादन केलीं आहेत.

मोल--विनिमय मोल व उपयुक्तता मोल असे मोलाचे दोन भेद करतात. परंतु वस्तूचें खरें मोल या दोहोंपेक्षांही भिन्न आहे. कारण उपयुक्तामोल म्हणजे केवळ उपयुक्तता होय. व दुसरें आपल्याला लागणाऱ्या वस्तु जेथें मनुष्य स्वतः तयार करतो अशा समाजाच्या बाल्यावस्थेंत किंवा जेथें सर्व वस्तू समाईक गणल्या जातात तेथें विनिमयमोलाला अस्तित्वच नसतें. परंतु हें खरें कीं, अर्वाचीन समाजांत मोल हें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विनिमयमोलाच्या रूपानेंच दृग्गोचर होतें. तेव्हां विनिमयमोल म्हणजे का एका उपयुक्त पदार्थाची दुसऱ्या उपयुक्त पदार्थाशीं ज्या परिमाणानें अद बदल होते त्यावर विनिमयमोल अवलंबून आहे. व हें परिमाण पदार्थां उपयुक्ततेवर मुळींच अवलंबून नाहीं. कारण उपयुक्तता हा गुण आहे तर परिमाण ही संख्या आहे. दुसरें उपयुक्ततेच्या दोन प्रकारची तुलना करतां येणें अशक्य आहे. कारण त्या अतुल आहेत. शिवाय पुष्कळ उपयुक्त पदार्थांना विनिमयमोल नाहीं; उदाहरणार्थ हवा, पाणी, नवी जमीन. तेव्हां ज्या पदार्थांना विनिमयमोल आहे त्या सर्वांमध्यें असणारा सामान्य गुण ह्मणजे त्याची कष्टसाध्यता किंवा श्रमसाध्यता होय. आता श्रम ही मोजण्यासारखी गोष्ट आहे आणि पदार्थाचें मोल तो उत्पन्न करण्यास लागलेल्या श्रमाच्या परिमाणावर अवलंबून आहे. व श्रमाचें परिमाण म्हणजे श्रमाचा काल होय. यावरून खरें मोल श्रमाचा काल व पदार्थाची उत्पत्ति यांच्या संबंधावरून निष्पन्न होतें. मजुराला प्रत्यक्ष लागलेल्या वेळावरून वस्तूचें मोल ठरवावयाचें नाहीं हें उघड आहे. कारण एक मजूर दुसऱ्यापेक्षां जास्त आळशी असेल. परंतु त्या काळीं उपलब्ध असलेल्या साधनाचा उपयोग करून सरासरीनें जितके श्रम पदार्थाच्या उत्पत्तीस लागतील त्यावर मोल अवलंबून आहे. व ही सरासरी एका धंद्यांतील मजुरांची संख्या व त्यांनीं उत्पन्न केलेल्या सर्व मालाची संख्या याच्यावरून काढावयाची. याप्रमाणें **मार्क्स**च्या विवेचनाचा सिद्धांत हा कीं, पदार्थाचें मोल ह्मणजे मालामध्यें सांठवून ठेवलेले श्रमाचें परिमाण होय.

या मोलाच्या मीमांसेवर दोन आक्षेप येतात. पहिला हा कीं उपपत्तीप्रमाणें ज्या वस्तूला श्रम पडलेले नाहींत तिला मोल असता कामा नये; व दुसरा हा कीं, ज्या ज्या वस्तूला श्रम लागले आहेत तिला मोल असलें पाहिजे. पहिल्या आक्षेपाला **मार्क्स**नें मोल व किंमत यांच्या भेदाच्या साहाय्यानें उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला आहे. नव्या जमिनीला श्रम लागलेले नाहींत व ह्मणून तिला मोल नाहीं; परंतु तिला किंमत आहे. दुसऱ्या आक्षेपाला **मार्क्स**चें असें उत्तर आहे कीं, जें श्रमाचें फळ श्रम करणाराला किंवा दुसऱ्याला निरुपयोगी आहे त्याला मोल नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मजुरी—अर्वाचीन काळच्या औद्योगिक पद्धतींत मजुराच्या श्रमाचें त्यानें उत्पन्न केलेल्या मालावरून ठरत नाहीं; तर मजुराच्या श्रमाच्या [उपजी]विकेच्या खर्चावरून ठरते; ह्मणजे मजूर व त्याचें कुटुंब यांच्या उपजी[विके]स जितका खर्च अवश्यक असतो त्यावरून त्याच्या श्रमाचें मोल [ठरतें], व या उपजीविकेला काय काय गोष्टी अवश्यक आहेत हें देशरिवाजा[प्रमा]णें व हवामानाप्रमाणें ठरलें जातें.

मजुराच्या श्रमाचे दोन भाग करतां येतील. आपल्या उपजीविके[करि]तां लागणाऱ्या वस्तु उत्पन्न करण्यास लागणारा श्रमाचा काळ हा [अव]श्यक काळापैकीं होय. श्रमाचा बाकीचा काळ हा श्रमाचा जादा [का]ळ होय. हा जादा काळ किंवा हें जादा मोल कामाचे तास वाढवून [कि]वा मजुराची मजुरी कमी देऊन वाढवितां येईल. परंतु हें करणें [कां]हीं मर्यादेपलीकडे भांडवलवाल्यास फारसें शक्य नाहीं. [परं]तु पण या दोन मर्यादांमध्यें बराच अवकाश आहे. आतां [मजुरां]च्या पद्धतीनें अशी स्थिति होते कीं, भांडवलवाले आपण [मजुरां]च्या सर्व वेळाचा मोबदला देतों असें समजतात. परंतु वास्तविक[पणें] ते या काळाच्या एका भागाचाच मजुरांना मोबदला देतात. जहागिरी[प]द्धतीच्या काळीं मजूर आपल्या धन्याकरितां आठवड्यांतून एक दिवस [रा]बत असे. परंतु बाकीचा आठवडा तो अगदीं मोकळा असे. आतां मजुरी[प]द्धतीमध्यें कामदारांना निव्वळ जीव जगेल इतक्या मजुरीवर सर्व काळ [भां]डवलवाल्याकरितां राबावें लागतें. मजूर हे स्वतंत्र आहेत असें मानतात. [पर]तु वस्तुतः ते स्वतंत्र नाहींत. खरोखरीं पहातां मजुरांच्या श्रमाच्या एका [भा]गाबद्दल त्यांस मोबदला देऊन त्यापासून त्यांच्या श्रमाचें सर्व फळ [भांड]वलवाले उपटतात.

श्रमाचा सामान्य दिवस—कामाचा दिवस १० पासून ८ तासांपर्यंत [देशपरत्वें] भिन्न असतो. मार्क्सच्या मताप्रमाणें सरकारनें या बाबतींत हात घालून [निदान] हा ८ तासांचा दिवस केला पाहिजे. नंतर त्यानें इंग्लंडांतील कारखा[न्यां]च्या कायद्याचा इतिहास देऊन हे कायदे चांगले आहेत असें आपलें [मत] दिलें आहे. यंत्रें व तत्संबंधीं शोध यांनीं आधींच श्रीमंत असणाऱ्या [भां]डवलवाल्यांना जास्तच श्रीमंत केलें आहे. या सुधारणा व शोध हे [भां]डवलानें घडविलेले नाहींत तर ते शास्त्रज्ञानाच्या योगानें झालेले आहेत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परंतु या शोधांचा सर्व फायदा मात्र भांडवलवाल्यांना मिळतो. औद्यो सुधारणेचा स्वाभाविक परिणाम ह्मणजे मजुरांची मजुरी कमी हो त्यांच्या कामाचे तास वाढणें, मजुरांच्या अर्ध्या वर्गाला फाजील पडणें, बाकीचे निकामी राहणें व शेवटीं सर्व जास्त मोलाचा सा थोड्याशा भांडवलवाल्यांच्या हातीं जाणें हा होय.

औद्योगिक सुधारणेचा परिणाम श्रमाची मजुरी कमी करण्यांत होतो. कारण या सुधारणेनें बौद्धिक, नैतिक, शारीरिक गुणांची फारक होते. यांनीं विशेष मेहनतीचीं कामें कमी होतात व ह्मणून कारखान्यां बायका व मुलें यांचे श्रम पसंत केले जातात. कारण तितक्याच मजुरी सर्व कुटुंबाचे श्रम मिळतात. दुसरें, औद्योगिक सुधारणा कामाचा दिव वाढविते. कारण यंत्रें हीं रात्रंदिवस चालूं शकतात, व भांडवलवाल्यांनीं मजुरांच्या श्रमाचा काळ ५ मिनिटांनीं वाढविला तरी त्यांचा किती तरी फायदा वाढतो. मोजकामाची पद्धति मजुरांना फार घातक आहे. कारण मजुरांना जास्त काम करण्याचा मोह होतो व भांडवलवाल्याला अमुक वेळांत अमुक काम होतें याचा अंदाज कळतो व मग तो तितकेंच काम दिसमजु कडून करून घ्यावें अशी इच्छा करतो व तसें झालें नाहीं म्हणजे त्यां घालवून तरी लावतो नाहीं तर त्यांना मजुरी तरी कमी देतो. याप्रमा मोजकाम हें थोड्याशा मजुरांना फायदेशीर असलें तरी मजुराच्या समूहास फार घातक आहे.

लोकसंख्येच्या वाढीची सापेक्षता—**मार्क्स** हा **मॅलथस**चा अ यायी नाहीं. त्याचें म्हणणें असें आहे कीं, प्रत्येक देशाचा लोकसं नियम वेगवेगळा आहे. एकंदर लोकसंख्यावाढीची भीति निराधार हल्लींची दृश्य लोकसंख्येची फाजील वाढ ही सापेक्ष वाढ आहे. म्हण प्रचंड भांडवलाच्या पद्धतीचा तो परिणाम आहे. कारण या पद्धतीनें समाजांतील अर्ध्या लोकांना सगळ्या लोकांचें काम करावें लागतें. ज कामांची योग्य वांटणी केली तर सर्वांना भरपूर काम मिळेल. परंतु यंत्रांचा प्रचार, व्यापारी संकटें व लोकांच्या अभिरुचीमधील फरक या कारणांनीं पुष्कळ कामकरी निकामी होतात व ह्मणून मजुरांमध्यें मजुरीकरितां चढा- ओढ सुरू होते व त्याच्यायोगानें मजुरीचे दर कमी होतात. प्रत्येक देशांत मजुरांचे दोन वर्ग असतात; एक निकामी मजुरांचा व एक कामकरी मजु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

. हा निकामी मजुरांचा वर्ग 'चांगल्या मजुरीच्या' दराच्या काळांत अवि-नें झालेल्या लग्नामुळें होतो असें अभिमतपंथी अर्थशास्त्राचें मत आहे. या उपपत्तीमध्यें एक गोष्ट विसरली जाते ती ही कीं, नवी मजुरांची कसंख्या होण्यास १८ वर्षें लागतात. व या मोठ्या अवधींत मजुरीच्या ंत किती तरी वेळां कमीअधिकपणा होऊन गेलेला असतो. यावरून स्त मजुरीच्या योगानें लोकसंख्या वाढते हें ह्मणणें खरें नाहीं. व्यापा-च्या मंदीतेजीप्रमाणें धंद्यांत भांडवल कमीअधिक जातें यामुळें लोक-च्या फाजील झाली आहे असा केव्हां केव्हां भास होतो.

कार्ल मार्क्सच्या पुस्तकाचा थोड्या विस्तारानें सारांश दिला आहे. कारण सामाजिक पंथाच्या बऱ्याच शाखेवर **मार्क्स**च्या मताची छाप आहे. समाईक सामाजिक पंथ, संयुक्त सामाजिक पंथ हे **मार्क्स**-च्या मताचींच निरानिराळीं प्रतिबिंबें होत. अभिमतपंथाच्या कांहीं तत्त्वांपासून व विशेषतः **रिकार्डो**च्या मोलाच्या एककल्ली उपपत्तीपासून मार्क्सच्या मताचा उगम झालेला आहे हें वाचकांच्या सहज ध्यानांत आलें असेल. सर्व संपत्ति श्रमानें उत्पन्न होते व भांडवलवाले हे मधल्या-मध्येंच सर्व नफा उपटतात व श्रमाचा योग्य मोबदला मजुरांस देत नाहींत व हा खासगी मालकीच्या संस्थेचा परिणाम होय. तेव्हां जमिनी-वरील खासगी मालकी नाहींशी करून सर्व जमीन राष्ट्रीय मालकीची करणें तसेंच सर्व भांडवल व कारखाने सरकारी करणें वगैरे प्रकारचे उपाय मजुरांची स्थिति सुधारण्याकरितां सामाजिक पंथाचे लोकांनीं पुढें आणलेले आहेत.

मार्क्सच्या नंतर परंतु कांहीं अंशीं त्याच्या शिकवणीनें सामाजिक पंथ नीतिमूलक होत चालला. कारण त्यानें सुचविलेले उपाय त्या काळचीं सरकारें अंमलांत आणण्यास तयार नव्हतीं. तेव्हां हीं सरकारें नाहींशीं करून त्यांचे जागीं नवी राज्यव्यवस्था निर्माण करण्याचा उपक्रम कांहीं समाजपंथी लोकांनीं केला, व याच्याच पुढली पायरी ह्मणजे अराजक पंथ होय.

बकुनिन व **प्रूढो** हे या पंथाचे जनक होत. यांचे मतानें खासगी मालमत्ता ही निवळ चोरी आहे व ही संरक्षण करण्याचें काम सरकार करतें. तेव्हां जर खासगी मिळकतीची कल्पनाच मुळीं समाजांत असमता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उत्पन्न करतें तर या संस्थेचे संरक्षक जें सरकार तेंही अनिष्ट झालें. तेव्हां जर बहुजनसमाजाला समता व सुख हीं पाहिजे असतील तर तीं मिळविण्याचा खरा उपाय ह्मणजे सरकार ही संस्था नाहींशी करणें होय व ज्या अर्थी या संस्थेच्या हातीं सर्व सत्ता आलेली आहे त्या अर्थी ही संस्था सामोपचारानें किंवा कायद्याच्या पद्धतीनें कधींच नाहींशी होणार नाहीं. कारण या पद्धतींत त्या संस्थेची सत्ताच कबूल करणें हें पहिलें कलम असतें व ह्मणून मनुष्याची दास्यशृंखला अशा प्रयत्नांनीं जास्त बट्टच होत जाते. तेव्हां ही प्रचंड संस्था नाहींशी करण्याचा उत्तम उपाय म्हणजे क्रांतिकारक मार्गाचा अवलंब करणें हा होय. ह्मणून या पंथाच्या लोकांनीं डायनामाइट, बॉंब, गुतकट, खून वगैरेंसारख्या मार्गांचा अवलंब केलेला आहे. प्रत्येक सुधारलेल्या देशांत या पंथाला समाजाचे शत्रू व मोठे गुन्हेगार समजले जातात. खुद्द या पंथाचे लोकही आपण सर्व प्रकारच्या सत्तेचे शत्रू आहोंत असें स्पष्टपणें कबूल करतात. या पंथाच्या १८८२ मध्यें झालेल्या जीनीव्हा येथील परिषदेच्या वेळीं वाचलेल्या जाहीरनाम्यांतील खालील उताऱ्यावरून या पंथाचीं मतें चांगलीं व्यक्त होतात ह्मणून आम्ही त्यांतील एका कलमाचा तर्जुमा देतों. “ आमचा राजा हा आमचा शत्रू आहे. आम्ही अराजकपंथी लोक कोणत्याही प्रकारची सत्ता धारण करणारे अगर धारण करूं इच्छिणारे या सर्वांशीं विरोध करणार. जो जो जमिनीचा मालक आहे व जो जो आपल्या नफ्याकरितां शेतकऱ्याला काबाडकष्ट करावयास लावतो तो तो जमीनदार आमचा शत्रू होय. जो जो कारखानदार कारखान्याचा मालक असतो व जो जो दासप्राय मजुरांनीं आपला कारखाना भरून काढतो तो तोही आमचा शत्रू आहे. सरकार–मग ते एकसत्ताक असो, अल्पसत्ताक असो, बहुसत्ताक असो किंवा कामगारसत्ताक असो–त्यांचे अंमलदार, त्यांचीं निरनिराळीं खातीं, न्यायाधीश व पोलीस या सर्वां मिळून झालेले सरकार–आमचा शत्रू आहे. जिच्या नांवाखालीं पाद्र्यांनीं इतक्या वर्षे चांगल्या लोकांना आपल्या ताब्यांत ठेविलें ती सैतान किंवा ईश्वर या नांवानें मोडली जाणारी तात्विक सत्ताही आमचा शत्रू आहे. गुन्ह्याला पवित्रता देणारा, त्याचें समर्थन करणारा, निर्बलांचा छल करणारा व बलिष्टांनीं केलेला कायदा हाही आमचा शत्रू आहे. ”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वरील उताऱ्यावरून अराजकपंथाचें उद्दिष्ट स्पष्टपणें दिसून येतें. यांना हल्लींच्या समाजांतील सर्व संस्था व सत्ताप्रकार हे जुलमाचे व अन्यायाचे वाटतात व ते नाहींसे झाल्याखेरीज मनुष्यांना खरें सुख व खरें स्वातंत्र्य मिळणार नाहीं असें त्यांना वाटतें व हें साधण्याकरितां ते सर्व प्रकारच्या क्रांतिकारक उपायांचा अवलंब करण्यास मागें पुढें पहात नाहींत.

राशियामध्यें विध्वंसक ह्मणून जो पंथ निर्माण झाला आहे त्याची व अराजकपंथाचीं तत्वें सामान्यतः सारखींच आहेत; त्यांचे मार्गही बहुधा सारखेच आहेत. परंतु विध्वंसक पंथ अराजक पंथापेक्षां जास्त जोरदार असून पाहिजे त्या क्रांतिकारक मार्गाचा स्वीकार करण्यास तयार असतो इतकेंच; अराजक पंथाचा प्रवर्तक **बुकानन** याचें या विध्वंसकपंथी लोकांवरही फार वजन असे. अराजकपंथाचा उद्देश हल्लींच्या समाजसंस्था नाहींशा करून त्यांचे जागीं मनुष्याची सृष्टि-स्थिति आणण्याचा आहे तर विध्वंसक पंथाचा उद्देश निवळ सद्यःस्थिति नाहींशी करण्याचा आहे.

राशियाच्या विशेष परिस्थितीमुळें हा पंथ तेथें फार जोरावला व यामुळें त्याला एक स्वतंत्र नांव मिळालें, परंतु तात्विकदृष्ट्या अराजक व विध्वंसक पंथांत फारसा फरक नाहीं. तेव्हां या पंथाचे आणखी विवेचन करण्याचें प्रयोजन नाहीं.

क्रांतिकारक मार्गाचा अवलंब करणारे सामाजिक पंथ तसेंच समाईक पंथ व संयुक्त सामाजिक पंथ या सर्वांचे उद्देश समाजाची पुनर्घटना करण्याचे आहेत. या सर्वांना समाजाच्या मुख्य संस्थाच मुळीं अनिष्टकारक वाटतात. परंतु त्यांच्या समाजाच्या पुनर्घटनेच्या कल्पना शक्य कोटींतील नसल्यामुळें या पंथाच्या हातून प्रत्यक्ष कल्याणकारक गोष्टी झाल्या नाहींत व समंजस माणसाचा पाठिंबा या पंथांना मुळींच नाहीं ह्मटलें तरी चालेल.

परंतु जो सामाजिक पंथ बराच शक्य कोटींतील आहे व ज्या पंथाची छाप दिवसेंदिवस थोड्या फार अंशानें सर्व सुधारलेल्या सरकारावर पडत आहे तो पंथ ह्मणजे राष्ट्रीय सामाजिक पंथ होय. या पंथाचा उदय जर्मनीमध्यें झाला. त्या देशांत क्रांतिकारक सामाजिक पंथाचा प्रसार फार होऊं लागला. त्यावर मारक म्हणून जर्मनींतील सरकार व त्याचा प्रसिद्ध मुत्सद्दी प्रिन्स **बिसमार्क** यांनीं राष्ट्रीय सामाजिक

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पंथाचा अंगीकार करून तदनुरूप कायद्यानें सुधारणा वडवून आणण्या उपक्रम केला.

प्रिन्स **विसमार्क**चा या बाबतींतील सल्लागार व राष्ट्रीय सामा पंथाचा अधिकारी लेखक म्हणजे **वागनर** होय. या पंथाचें स्वरूप व आणि या पंथाप्रमाणें वडवून आणावयाच्या सुधारणा याबद्दलची स व मुद्देसूद माहिती याच्याच ग्रंथावरून मिळते.

वागनर याच्या मताप्रमाणें समाजांतील निरनिराळ्या वर्गां हितैक्य व प्रेमसंबंध उत्पन्न करणें; अन्यायाचा प्रतिकार करणें; होतां होईल तितकी संपत्तीची वांटणी समतेच्या व न्यायाच्या तत्त्वावर कर व कनिष्ट व मध्यम वर्गांतील लोकांची नैतिक व सांपत्तिक स्थिति सुधार एकंदर समाज प्रगतीच्या मार्गाला लागेल अशा तऱ्हेची व्यवस्था कायद्या वडवून आणणें हा राष्ट्रीय सामाजिक पंथाचा कार्यभाग आहे. या पंथाचें ह्मणणें असें आहे कीं, पूर्वींची सरकारच्या कर्तव्यकर्माची संकुचित कल्पना सोडून दिली पाहिजे. कनिष्ट वर्गाची स्थिति सुधारण्याकरितां औद्योगिक कामांत सरकारनें हात घालण्यास हरकत नाहीं. स्वावलंबन सहका मजूरसंघ वगैरे तत्त्वें चांगलीं आहेत व त्यांना होतां होईल तों उत्तेजन दिलें पाहिजे. परंतु यानें सर्व कार्यभाग होईल असें मात्र नाहीं. तर का द्यानें मजुरांची स्थिति सुधारण्याचा प्रयत्न सरकारनें केला पाहिजे. उदा रणार्थ कामाचे तास ठरविणें, सुट्या ठरविणें, गिरणीबद्दलचे कायदे, का खानदारांनीं हवाशीर व आरोग्यकर कारखाने ठेवण्याची अवश्यक वगैरे प्रकारचे इंग्लंडांत पास झालेले कायदे हे राष्ट्रीय सामाजिक पंथाच्या तत्वानुरूपच आहेत; परंतु सरकारनें मजुरांना पेन्शनें मिळण्याची करणें; त्यांच्या आयुष्याचा विमा उतरण्याची व्यवस्था करणें; त्यांचे आजारीपणांत किंवा त्यांना अपघात झाला असतांना त्यांच्या पोटापाण्याची तजवीज करणें; हीं सर्व कामें सरकारनें हातीं घेतलीं पाहिजेत, असें या पंथाचें मत आहे. तसेंच ज्या ठिकाणीं किंवा ज्या धंद्यांत एकाच व्यक्तीच्या किंवा संघाच्या ताब्यांत सर्व संपत्तीची उत्पत्ति गेल्यामुळें मजूर लोकांवर जुलूम होण्याचा संभव आहे असे धंदे सरकारनें हातीं घेणें हेंही सरकारचें काम आहे. शिवाय समाजामध्यें असमता उत्पन्न होण्याचें एक मुख्य कारण ह्मणजे स्थावर मिळकतीची खासगी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लकी व त्यांतून येणारें अनुपार्जित उत्पन्न ही होय. तेव्हां अशा ठिकाणीं कारकडे मालकी असणें अवश्य आहे असें राष्ट्रीय सामाजिक पंथी कारांचें मत आहे. या बावतींत **वागनर**नें खालील रचना आपल्या यांत नमूद केली आहे.

१ सरकार किंवा सार्वजनिक संस्था यांच्याकडे देशांतील सर्व जंगलाची मालकी असावी. कारण या स्थावर उत्पन्नांत अनुपार्जित वाढ पुष्कळ असते. व ही वाढ सरकारला मिळाल्यानें लोकांवरील एकंदर कराचा बोजा कमी होतो.

२ लागवडीच्या जमिनीसंबंधानें मोठमोठ्या इस्टेटी थोड्या लोकांच्या हातांत गेल्यामुळेंच जमिनीचा सार्वजनिक उपयोग कमी होतो. तेव्हां देशांत मिरासदार अल्पशेती करणारे असावे व त्यांना जमिनीचें पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावें.

३ शहरांतील जमिनीवर मात्र खासगी व्यक्तीची मालकी कधींच असूं नये. अशा मालकीनें जमिनीच्या किंमती कल्पनातीत वाढतात व शहरांत राहणाऱ्या गरीब लोकांना घरें मिळणें फार मुष्किलीचें होतें.

४ दळणवळणाचीं साधनें ह्मणजे रस्ते, रेल्वे, कालवे हे सर्व सरकाराच्या मालकीचे असावे. रेल्वेचा उद्देश उत्पन्न मिळविण्याचा नसावा तर लोकांना स्वस्त प्रवासाचीं साधनें मिळवून देण्याचा असावा. राष्ट्रीय रेल्वे केल्यानें रेल्वे कंपन्यांना रयतेला बुचाडण्यास सांपडणार नाहीं व जी कांहीं उत्पन्नाची अनुपार्जित वाढ होईल तिचा फायदा सर्व समाजास मिळेल.

५ रॉकेल, मीठ, कोळसा वगैरेंसारख्या सामान्य उपयोगाच्या वस्तूच्या खाणी सरकारच्या ताब्यांत असाव्या.

वागनर हा प्रिन्स **बिस्मार्क**चा प्रमुख सल्लागार होता हें वर सांगितलेंच आहे व यामुळें **वागनर**च्या पुष्कळ कल्पनांपैकीं बराच भाग जर्मन सरकारनें आधींच हातीं घेतलेला आहे.

वरील विवेचनावरून सामाजिक पंथाच्या साही पोटभेदांपैकीं राष्ट्रीय सामाजिक पंथाचा सुधारलेल्या सर्व सरकारावर बराच पगडा आहे असें दिसून येईल व त्या पंथाच्या कल्पनांपैकीं बऱ्याच सुसाध्य आहेत हें पुढल्या भागांतील हकीकतीवरून दिसून येईल.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग सतरावा.

सामाजिक पंथीं योजनांचा सारासार विचार.

मागील भागांत सामाजिक पंथाचा इतिहास व त्याचीं निरनिरा स्वरूपें याची माहिती दिली. आतां या पंथांनीं सुचविलेल्या योजनां विचार या पुस्तकांतल्या शेवटल्या भागांत करावयाचा राहिला. क्रां मूलक पंथांनीं सुचविलेले उपाय हे उपाय नसून अपायच आहेत; कार या पंथाच्या मताप्रमाणें म्हणजे मानवी सुधारणेचें मूळ जी समाजव्यवस्था तीच नाहींशी करणें हाच सर्वोत्तम उपाय होय. या पंथांच्या योजनेंत विधायक असें कांहींच नाहीं. त्यांच्या मतें आहे ही स्थिति मोडून टाका म्हणजे झालें. मग आपोआप चांगली स्थिति उत्पन्न होईल. हे पंथ त्राग्याचे आहेत; एके दृष्टीनें निवळ दैववादी आहेत. तेव्हां त्यांच्या यो नेंत विचाराच्या भागापेक्षां निव्वळ विकाराचा व त्राग्याचा भाग ज असावा हें स्वाभाविक आहे. व अशा पंथाचीं मतें व त्यांचे उपाय कों त्याही समंजस व विचारी माणसास संमत होणार नाहींत हें उघड आ तेव्हां या पंथाच्या उपायांचा विचार सुद्धां करण्याची जरूरी नाहीं.

संयुक्त सामाजिक पंथानें सुचविलेल्या उपायांचीही बहुतेक वरल सारखीच स्थिति आहे. या पंथाला खासगी मालमत्तेची संस मुळीं नको आहे. या पंथाला सर्व समाजाची संयुक्त मालमत्ता आहे. ‘ माझें आणि तुझें ’ या कल्पना समाजांतून पार नाहींशा व्हाव्या असें या पंथाचें म्हणणें आहे. पूर्वकाळीं धार्मिक कल्पनांमुळें अशा लहान लहान संस्था सर्वत्र अस्तित्वांत असत. उदाहरणार्थ, जेसूइट हा रोमन कॅथॉलिक धर्मांतील एक पंथ आहे. या पंथांत शिरणाऱ्या मनुष्याला कुटुंब व खासगी मालमत्ता या दोन्ही गोष्टींना मुकावें लागतें. तसेंच, दुसऱ्याही परोपकारी संस्थांमध्यें सार्वजनिक मालमत्तेचा परिपाठ कोठें कोठें दिसून येतो. शिवाय समाजाच्या बाल्यावस्थेमध्यें जमिनीसारखीं संपत्तीच्या उत्पादनाचीं साधनें संयुक्त मालकीचीं होतीं असें दिसतें. या दाखल्यावरून

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युक्त सामाजिक पंथाला असें वाटतें कीं, सर्व समाजाची रचना संयुक्त मालमत्तेच्या तत्त्वावर केली ह्मणजे सर्व समाज सुखी होऊन त्या समाजां- तील दुःख, हालअपेष्टा व दैन्यावस्था नाहींशीं होतील. हा मार्ग वरवर पहावयाला चांगला दिसतो, हें खोटें नाहीं. यामुळें प्लेटोसारख्या तत्त्ववेत्त्यानें आपल्या उत्तम समाजाच्या चित्रपटामध्यें खासगी मालमत्तेची संस्था नाहींशी करून त्याचे जागीं संयुक्त मालमत्तेच्या कल्पनेची योजना केलेली आहे. परंतु अशा प्रकारच्या योजनेमध्यें मनुष्यस्वभावाचें अज्ञान दिसून येतें. ज्याप्रमाणें कांहीं कांहीं अविवाहित राहिलेलीं माणसें सुखी असतात, नीतिमान् राह- तात व लोकोपयोगाचीं कामें करतात; यामुळें ब्रह्मचर्य ही संस्था उत्तम भासते व विवाह ही संस्था गौण व दुःखाची जनयित्री भासते. परंतु वास्तविक मनुष्यस्वभावाकडे पहातां ब्रह्मचर्य ही स्वाभाविक स्थिति नाहीं. तें जोंपर्यंत अपवादादाखल आहे तोंपर्यंत तें प्रशंसनीय भासतें. परंतु तें सार्व- त्रिक झालें म्हणजे त्यापासून अनर्थ व अनीति हीं उत्पन्न झाल्याखेरीज रहात नाहींत, असा सर्वकाळीं अनुभव आलेला आहे. तेव्हां सारासार विचार करतां विवाह हीच संस्था मनुष्यस्वभावाला उन्नत दशेला नेणारी म्हणूनच ब्रह्मचर्यापेक्षां जास्त चांगली संस्था असें म्हणणें प्राप्त आहे. त्याचप्रमाणें खासगी मालमत्ता व संयुक्त मालमत्ता या संस्थांचें आहे. जोंपर्यंत संयुक्त मालमत्ता ही समाजांत अपवादादाखल आहे तोंपर्यंत ती चांगली भासते, व त्याचे सुपरिणाम दिसतात; परंतु ती सार्वत्रिक झाल्यास ती अनर्थावह होऊन समाजाची सर्व सुधारणा नष्ट करील; तेव्हां खासगी मालकीची संस्था हीच एकंदर समाजाची उन्नत्ति करणारी आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे. वरील विवेचनावरून अराजक व विध्वंसक पंथांच्या- प्रमाणें संयुक्त सामाजिक पंथाची समाजाची सुस्थिति घडवून आणणारी उपाययोजना आत्मघातकीपणाची आहे. व ती वरपांगी सुबक दिसली तरी तिच्या फैलावानें समाजाची उन्नति न होतां व मनुष्याची सुखवृद्धि न होतां उलट समाज रानटी स्थितीप्रत पोंचेल व पुनः बळी तो कान पिळी हाच न्याय सुरू होईल. तेव्हां या पंथाची उपाययोजनाही समंजस व विचारी माणसास पसंत होणार नाहीं हें उघड आहे.

समाईक सामाजिक पंथाला खासगी मालकीची संस्था फक्त जंगम माला- पुरतीच पाहिजे आहे. परंतु संपत्तीच्या उत्पत्तीचीं सर्व साधनें सरकारच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मालकीचीं पाहिजे आहेत. ह्मणजे प्रत्येक मनुष्यानें सरकारी नोकर व्हावें व प्रत्येक धंदा ह्मणजे एक सरकारी खातें बनावें ही त्याची इच्छा. अशा स्थितींत सर्व लोकांमध्यें संपत्तीची वांटणी प्रत्येकाच्या गुणप्रमाणें होईल व समाजांत श्रीमंत परंतु आळशी असा वर्गच दृष्टीस पडणार नाहीं. कारण कोणत्याही माणसाला काम केल्याखेरीज पगारच मिळणार नाहीं. या पंथाच्या योजनेचा परिणाम समाजांतील स्वावलंबन व समाजांतील व्यक्तिविशेषत्व नाहींसें करण्यामध्यें होणार हें उघड आहे. असा समाज ह्मणजे कायद्यानें जखडलेला व रूढीनें बद्ध असा समाज होईल व समाजांतील प्रगतीचें मूळ जे व्यक्तींचे विशेष गुण त्यांची वाढ अगदीं खुंटेल. शिवाय या पंथाच्या कल्पनेमध्यें सरकार व प्रजा यांमध्यें विलक्षण फरक असतो असें गृहीत धरलें आहे. समाजांतील सरकार हें सर्वज्ञानी, सर्वस्वी शहाणें, मूर्तिमंत न्यायदेवता आहे असें समजलें पाहिजे. व ह्मणून सरकारच्या करणीमध्यें असमता किंवा इतर दोष राहणार नाहींत. परंतु ही कल्पना वस्तुस्थितीस धरून नाहीं. याला अपवादादाखल प्रकार ह्मणजे अत्यंत रानटी व पशुवृत्ति लोकांवर अत्यंत सुधारलेल्या चिमुटभर परोपकारी लोकांचा अंमल असणें हा. अशा ठिकाणीं सर्व गोष्टी सरकारनें हातीं घ्याव्या लागतील हें खरें व समाजाच्या हिताच्याही दृष्टीनें तीच गोष्ट श्रेयस्कर आहे. परंतु ही स्थिति अपवादादाखल आहे. सामान्यतः राजा व प्रजा हीं एकाच दर्जाचीं असलीं पाहिजेत व औद्योगिक व्यवसाय सरकारच्या हातीं दिल्यानें समाजाची औद्योगिक प्रगति होऊन सर्व लोक सारखे सुखी होतील असें मानण्यास जागा नाहीं. मात्र हल्लींच्या संपत्तीच्या उत्पादनांत व्यक्तीवर जबाबदारी असल्यामुळें व त्यावरच व्यक्तीचा नफा अवलंबून असल्यामुळें जी कळकळ, जो हुरूप व जी अंगमेहनत औद्योगिक बाबतींत दाखविण्यांत जाते ती कळकळ, तो हुरूप व ती अंगमेहनत समाईक उद्योगपद्धतीमध्यें दाखविली जाणार नाहीं व औद्योगिक बाबतींत त्या समाजाचें पाऊल मागें पडेल व हल्लीं समाजांतील कांहीं वर्ग तरी सुसंपन्न आहेत ते नाहींसे होऊन सर्व समाजांत सररहा दैन्यावस्था व दारिद्र्यांतील समता पसरेल. तेव्हां या पंथाच्याही योजना युक्तीस जुळणाऱ्या नाहींत.

व्याक्तिक सामाजिक पंथाच्या योजनाही समाजाला बाल्यावस्थेत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

झाल्या आहेत. कारण अशा ग्रामसंस्थांच्या स्थितींतून हल्लींची समाज-स्थिति उत्क्रांत झाली आहे. व ज्याप्रमाणें पाण्याचा ओघ उलटत नाहीं त्याप्रमाणेंच उत्क्रांतीचा ओघ उलटत नाहीं. तेव्हां या व्यक्तिक योजनाही म्हणण्यासारख्या विचारार्ह नाहींत.

सामाजिक पंथाच्या पोटभेदांपैकीं राहतां राहिला राष्ट्रीय सामाजिक पंथ. मागें सांगितलेंच आहे कीं, या पंथाच्या मताची थोडीबहुत छाप सर्व सुधारलेल्या सरकारांवर पडलेली आहे. कारण सामाजिक पंथाच्या सर्व पोटभेदांत हाच पोटभेद जास्त व्यवहार्य आहे. कारण सध्यां प्रचलित असलेल्या औद्योगिक पद्धतींत फारसा हात न घालतां तो पंथ आपला हेतु कायद्यानें साध्य करण्याचा प्रयत्न करतो. बाकीच्या सर्व सामाजिक पंथाच्या योजना हल्लींची औद्योगिक पद्धति बदलण्याचा प्रयत्न करतात, पण त्याचा परिणाम संपत्तीचा झराच आटविण्यांत होतो. यामुळें समाजांत संपत्ती-रूपी पाण्याचें दुर्भिक्ष होण्याची भीति असते. मग हें दुर्भिक्ष सर्वांना समान भासलें ह्मणून या समतेंत फारसें समाधान मानण्यांत अर्थ नाहीं. राष्ट्रीय सामाजिक पंथ संपत्तीच्या झऱ्याला मुळींच हात लावीत नाहीं. तो पंथ संपत्तीचा झरा जशाचा तसा कायम ठेवतो किंवा वाढविण्याचा प्रयत्न करतो. मात्र या झऱ्यांतून जें गढूळ पाणी येतें व जें एका दिशेला फार पाणी जातें तें पाणी कायदारूपी फिल्टरानें स्वच्छ व निर्मळ करण्याचा प्रयत्न करतें व असें निर्मळ पाणी सर्व जमिनीला यथाप्रमाण मिळेल अशी तजवीज निर-निराळे पाण्याचे पाट तयार करून करते. या वर्णनांतील रूपक सोडून असें म्हणतां येईल कीं, राष्ट्रीय सामाजिक पंथ अर्वाचीन औद्योगिक पद्धती-मधली संपत्तीच्या वांटणीची विषमता कबूल करतो. परंतु ही विषमता काढून टाकण्याचा मार्ग म्हणजे ही औद्योगिक पद्धति नाहींशी करणें नव्हे; कारण अशानें संपत्तीची उत्पत्तिच बंद पडेल हें हा पंथ जाणतो. तेव्हां कायद्याच्या साहाय्यानें संपत्तीच्या वांटणीची विषमता कमी करावयाची या पंथाच्या योजनांचें धोरण आहे. यामुळेंच हा पंथ सर्वांत व्यवहार्य झाला आहे व त्याचा पगडा दिवसोंदिवस वाढत आहे. या पंथाची छाप पडण्याचें दुसरेंही एक कारण आहे. तें हें कीं, अर्वाचीन काळीं सरकारच्या कर्तव्यकर्माबद्दलची जुनी मर्यादित कल्पना जाऊन त्या ठिकाणीं सरकारच्या कर्तव्यकर्माबद्दल उदार विस्तृत अशी कल्पना आलेली आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यामुळें समाजांत जर कोठें दुःख व असमता उत्पन्न होत असेल त्या त्यांचा होतां होईल तितका प्रतिकार करणें या गोष्टीचा सरकारच्या कर्तव्यक्षे मर्यादेंत अन्तर्भाव होतो असें अर्वाचीन मत आहे. ह्मणून अशा प्रकारचे कायदे सुधारलेलें सरकार बेधडक करूं लागलें आहे. यामुळें सामाजिक योजना जोरानें पुढें आल्या आहेत व त्यांपैकीं पुष्कळांचा सरकारला स्वीकारही करावा लागत आहे.

येथपर्यंत सामाजिक पंथाच्या निरनिराळ्या पोटभेदांच्या सामान्य धोरणांचा व त्यांच्या सामान्य परिणामांचा विचार केला. आतां सामाजिक पंथांनीं सुचविलेल्या कांहीं विशिष्ट योजनांचा व उपायांचा विचार करा याचा राहिला. तेवढा झाला म्हणजे या पुस्तकाचा कार्यभाग आटोपला.

या सर्व विशिष्ट योजनांपैकीं पुष्कळ सामाजिक पंथी-लोकांची आवडती योजना ह्मणजे देशांतील सर्व जमीन सरकारी मालकीची करण्याची योजना होय. ही योजना रिकार्डोच्या जमिनीसंबंधींच्या भाड्याच्या उपपत्तीचा साक्षात् परिणाम होय. यासंबंधीं इंग्लंडमध्यें मिस्तर वॉलेस व हेन्री जॉर्ज या दोन लेखकांच्या पुस्तकांनीं बरीच चळवळ उत्पन्न केली होती. मिल्ल यालाही या योजनेंतील मुख्य तत्व कबूल होतें. तत्वानुरूप इंग्लंडमध्यें जमिनीच्या बाबतींत सुधारणा घडवून आणण्याची चळवळ करण्याकरितां इंग्लंडमध्यें एक सभा स्थापन झाली होती व अध्यक्षस्थान मिल्लकडेच होतें. देशांतील सर्व जमीन सरकारी मालकीची करणें हा या सर्व खटपटीचा हेतु होता व सामाजिक पंथाला ही बाब महत्वाची वाटत असे. कारण त्याचे मतें समाजांत संपत्तीच्या वांटणीच्या विषमतेचें-पर्यायानें बहुजनसमाजाच्या अत्यंत दारिद्र्याचें एक मुख्य कारण ह्मणजे जमिनीवरील खासगी मालकी ही होय. कारण रिकार्डोच्या उपपत्तीप्रमाणें देशाच्या लोकसंख्येच्या वाढीबरोबर व तिच्या भरभराटी बरोबर जमिनीचा खंड वाढत जातो व खासगी मालकीच्या संस्थेमध्यें वाढता खंड ह्मणजे जमीनदारांचें वाढतें उत्पन्न होय. हें उत्पन्न मिळविण्यास किंवा वाढविण्यास जमीनदारांना कांहीं एक श्रम करावे लागत नाहींत व कांहीं एक श्रम न करतां जमीनदारांना देशांतील संपत्तीचा वाढता वांटा मिळत जातो. हें सामाजिक-पंथी लोकांना मोठें वैषम्य वाटतें. मजूरलोक रात्रंदिवस श्रम करतात व जीवापाड खपतात

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

...या श्रमाची खरी किंमत देशाच्या भरभराटीबरोबर कमी होत जाते, तर ...पक्षीं जमीनदारांना जास्त जास्त उत्पन्न होत जातें. तेव्हां देशांतील ...मीन जर सरकारच्या मालकीची होईल तर हें विषमतेचें कारण ...वाद नाहींसें होईल व खासगी जमीनदारांना मिळणारा हा सर्व फायदा ...ला मिळेल. सरकारच्या हातांत एकदां जमीन आली ह्मणजे सर... ती सवलतीच्या दरानें मजूरदारांना देईल व अशा तऱ्हेनें बहुजन-...जाला जमिनीच्या उत्पन्नाचा फायदा मिळून समाजांतील विषमतेचें ...मोठें कारण नाहींसें होईल. सामाजिक पंथी लोक जमिनीच्या सरकारी ...लकीकडे एका दृष्टीनें पहात होते. सरकारची मालकी झाली ह्मणजे ...तील एका लहानशा वर्गाला जें विनश्रम उत्पन्न मिळत असे तें मिळ-...र नाहीं व सर्व वर्गांना उत्पन्नाकारितां श्रम करावे लागतील व अशा ...नें संपत्तीच्या वांटणीमधील एक ढोबळ अन्याय नाहींसा होईल. ...मिल्लसारखे अर्थशास्त्रज्ञ या योजनेकडे दुसऱ्याच दृष्टीनें पाहत होते. सर्व ...च्या मार्गाला लागलेल्या देशांमध्यें जमिनीच्या उत्पन्नांत अनुपार्जित ...होत असते. या वाढीवर वास्तविक खासगी व्यक्तीचा मुळींच हक्क ...सतो. कारण ही वाढ सुधारलेल्या व व्यवस्थित राज्यपद्धतीचा परिणाम ...असतो. तेव्हां या वाढीवर जर कोणाचा हक्क असेल तर तो सरकारचाच ...आहे व म्हणून जमिनीवरील खासगी मालकी-हक्क काढून सर्व जमीन ...सरकारी मालकीची करावी ह्मणजे सरकारला जमिनीवर वाढता कर अगर ...सारा बसवितां येईल व तो वेळोवेळीं वाढवितां येईल. अशा रीतीनें सरका-...रास एक कोणावरही जिचा बोजा पडत नाहीं अशी व सतत वाढत ...णारी उत्पन्नाची बाब पैदा होईल. ह्मणजे मिल्लच्या सुधारणेचा हेतु फक्त ...म धाऱ्याची पद्धति मोडून तेथें मुदतीच्या धाऱ्याची पद्धति सुरू कर-...चा होता. जमीनधाऱ्याच्या किंवा प्रचंड शेतीच्या पद्धतींत फरक कर-...ण्याचा त्याचा मुळींच इरादा नव्हता. हेन्री जॉर्जसारख्या लेखकांना प्रचंड ...शेती-पद्धति जाऊन तेथें छोटी-शेती पाहिजे होती. व ही छोटी-शेती ...व्यवहारांत आणण्याकारितां प्रथमतः जमिनीवरील सरकारी मालकी स्थापित ...झाली पाहिजे असें त्याचें म्हणणें होतें. अर्थात् सामाजिक-पंथी लोकांना जमिनीवरील सरकारी मालकी हें फक्त साधन वाटत होतें. परंतु मिल्लच्या योजनेंत सरकारी मालकी स्थापित करणें हेंच योजनेचें ध्येय होतें. तसेंच,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामाजिक-पंथी योजनेंत जमिनीवरील सरकारी मालकी मिळविण्या दोन मार्ग सुचविलेले होते. एक हल्लींच्या जामिनीच्या खासगी मालक त्यांच्या स्वामित्वाबद्दल पूर्ण किंमत देऊन जमिनी सरकारनें विकत हा होय. दुसरा मार्ग सामाजिक-पंथी ग्रंथकारांनीं सुचविलेला असा आहे त्यांचें ह्मणणें असें कीं, सर्व समाजांत पूर्वकाळीं जामिनीची मालकी समाजाच होती असें दिसतें. ह्मणजे जामिनीची लागवड शेतकरी करीत; परंतु जमीन ही सर्व गांवाची समाईक समजली जात असे. तेव्हां मूळची जमीन ही समाजाच्या मालकी-हक्काची होती व जेव्हां सरकार ही संस्था उत्पन्न होऊन तिला व्यवस्थित स्वरूप आलें त्या वेळीं समाजाचे प्रतिनिधि या नात्यानें हा मालकी-हक्क सरकारकडे आला व युरोपमध्यें बहुतेक ठिकाणीं हा मालकी-हक्क खासगी व्यक्तीकडे देण्यांत आला. परंतु सर-कारला असें करण्याचा हक्क मुळींच पोंचत नाहीं. अर्थात् सरकारचें हें करणें गैरकायदा होतें व ह्मणून हल्लीं खासगी व्यक्तींना जमिनीवरील हक्क गैरकायदा मिळालेला आहे. तेव्हां सरकारला हा खासगी मालकीचा हक्क कायद्यानें परत घेतां येईल. त्याला खासगी व्यक्तींना विक्रीची किंम देण्याचें कारण नाहीं.

वरील कोटिक्रम भ्रामक आहे असें तेव्हांच ध्यानांत येईल. हल्लीं ज्या व्यक्तींकडे जमिनीची मालकी आहे त्यांनीं ती पूर्ण किंमत अ मोबदला देऊन मिळविली आहे. पूर्वकाळीं कांहींही स्थिति असली त पिढ्यानपिढ्या लोकांनीं जर खासगी मालकी-हक्कानें जमिनीचा उप घेतला आहे तर बहुत काळाच्या उपभोगानें त्यांना आतां मालकीच आल आहे असें ह्मणणें प्राप्त आहे; व जर सरकारला त्यांची जमीन घ्यावयाची असेल तर सरकारनें त्या जमिनीची बाजारभावाची किंमत दिली पाहिजे हे उघड आहे. नाहीं तर खासगी मिळकतीचा सरकारनें अपहार केल्या-सारखें होईल व कायद्यानें जर अशा गोष्टी सरकार करूं लागलें तर माल-मत्तेच्या सुरक्षिततेची कल्पना कमी होईल व यासारखा संपत्तीच्या वाढीला दुसरा धक्काच नाहीं. कारण ही सुरक्षितता हें एक संपत्तीच्या उत्पत्तीचें अमूर्त कारण आहे व या कारणाला धक्का पोंचल्यास त्याचा देशाच्या औद्योगिकस्थितीवर अनिष्ट परिणाम झाल्याखेरीज राहणार नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेव्हां जमीन सरकारच्या मालकीची करण्याच्या योजनेंतील हा भाग त्याज्य ठरतोच. आतां खासगी व्यक्तीकडून जमीन बाजारभावानें विकत घेण्याचा प्रश्न राहिला. मागें सांगितलेंच आहे कीं, मिल्ल वगैरे कांहीं अर्थशास्त्रकारांचा हेतु सरकारला खंडरूपानें सतत वाढणारी उत्पन्नाची बाब मिळावी असा होता. परंतु इंग्लंडसारख्या देशांतील जमीन बाजारभावानें विकत घ्यावयाची ह्मटली म्हणजे गिफिन याच्या अंदाजाप्रमाणें दोन अब्ज पौंड कमींत कमी लागतील. ह्मणजे इंग्लंडच्या हल्लींच्या राष्ट्रीय कर्जाच्या तिपटीपेक्षांही जास्त कर्ज इंग्लंडला काढलें पाहिजे व या अवाढव्य कर्जाच्या व्याजाचा बोजा इतका मोठा होईल कीं, त्यापुढें जमिनीच्या अनुपार्जित वाढीची बाब कमीच पडेल. कारण इंग्लंडसारख्या देशामध्यें जमिनीचे खंड शिकस्तीचे चढलेले आहेत. आतां पुढें फारशी अनुपार्जित वाढ होण्याचा संभव नाहीं. शिवाय अनुपार्जित वाढीची कल्पना मुळीं रिकार्डोच्या उपपत्तीवर बसविलेली आहे. ती सर्वस्वी खरी नाहीं व खंड नेहमींच वाढत गेला पाहिजे असा कांहीं नियमहीं नाहीं असें अनुभवानें सिद्ध झालें आहे. केव्हां केव्हां खंड कमीही होतील व जर सरकार लोकांच्या अनुपार्जित वाढीवर कर बसवून त्याचा फायदा घेणार तर सरकारनें जमीनदाराच्या अनुपार्जित तोट्याबद्दल त्यांना मोबदला दिला पाहिजे असें होतें. शिवाय अनुपार्जित वाढ ही फक्त जमिनीच्या खंडासंबंधींच आहे असें नाहीं तर इतर धंद्यांतही अनुपार्जित अथवा आकस्मिक फायदा होतो. मग त्यावरही सरकारचा हक्क कां असूं नये ? सारांश, ज्या रिकार्डोच्या मूळ उपपत्तीवर व ज्या मिल्लच्या अनुपार्जित वाढीच्या कल्पनेवर ही सरकारी जमिनीच्या मालकीची योजना बसविली आहे त्या दोन्ही कल्पनांमध्यें ज्या अर्थीं पुष्कळच असत्याचा अंश आहे त्या अर्थीं ही योजनाही देशाच्या फार उपयोगाची नाहीं असें ह्मणणें प्राप्त आहे. परंतु या कल्पनेचा हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारांत मात्र फार परिणाम झालेला आहे. यामुळें हिंदुस्थानांत कायम मुदतीच्या धाऱ्याची पद्धति इंग्रज मुत्सद्यांनीं स्वीकारली आहे. परंतु त्यापासून रयतेचा फायदा झाला आहे असें म्हणतां येत नाहीं. कारण खासगी मालकीच्या पद्धतींत जमीनदार कुळांपासून जबर खंड घेतात तर सरकारच येथें जबर सारा घेतें अशी ओरड आहे. परंतु याचा विचार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुढील एका पुस्तकांत करावयाचा आहे तेव्हां सध्या येथें त्यावद्द काहींच ठरवितां येत नाहीं.

परंतु या योजनेवर लोकांच्या दृष्टीनें आणखीही एक आक्षेप आहे. योजना गरीब लोकांची स्थिति सुधारण्याकरितां सामाजिक-पंथानें काढलेली आहे. परंतु सरकारची मालकी झाली तरी जर सरकारनें चढाओढीनें जमिनी लागवडींस द्यावयाचें ठरविलें तर कसणाऱ्या कुळांना खासगी जमिनदारांना भाडें द्यावें लागतें तितकें भाडें सरकारास द्यावें लागेल; मग आयर्लंडमधील कुळांची जशी दैन्यावस्था तशी या कुळाची होईल. कारण सर्व जमीन सरकारची असल्यामुळें सरकार ठरवील तितकें भाडें लोकांना द्यावें लागेल. चढाओढीनें जमिनी न देतां कमी खंडानें व सवलतीनें लोकांना जमिनी द्यावयाच्या असें ह्मटलें तर त्यापासून दोन अनर्थ उत्पन्न होतील. सरकारला जमिनी मालकीच्या करण्याकरितां जितकें कर्ज काढावें लागेल त्याचें व्याज खंडामधून निघणार नाहीं व असें झालें म्हणजे होणारा तोटा सामान्य करामधून भरावा लागेल; अर्थात् लोकांवरील कराचा बोजा वाढेल. दुसरें, या सवलती कोणाला द्यावयाच्या यावद्दल वशिले लागूं लागतील व राज्यव्यवस्थेंत वशिला व लाचलुचपत हे अनीतिवर्धक प्रकार सुरू होतील. सारांश, जमिनी सरकारी मालकीची करण्याच्या योजनेंत फार दोष आहेत व यापासून बहुजनसमाजाचें खरोखर कल्याण होणार नाहीं. सामाजिक-पंथी लोकांनीं ही कल्पना आणिली त्या वेळीं इंग्लंड, आयर्लंड वगैरे देशांमध्यें प्रचलित असलेल्या जमीनधाऱ्याच्या पद्धतीचे वाईट परिणाम त्यांच्या डोळ्यांसमोर होते. या खासगी मालकीच्या पद्धतीनें संपत्तीच्या वांटणीची विषमता उत्पन्न होते; तेव्हां खासगी मालकी नाहींशी झाली ह्मणजे *विषमता* नाहींशी होईल अशी त्यांची समजूत झाली. परंतु वास्तविक ही *विषमता* प्रचंड शेतकीच्या पद्धतीचा परिणाम होता. तो खासगी मालकीचा परिणाम नव्हता. तेव्हां बहुजनसमाजाच्या दृष्टीनें प्रचंड शेती विषमतावर्धक आहे. तरी त्याचे ऐवजीं छोटी-शेतकीची लागवडपद्धति सुरू करणें ही सुधारणा आहे. परंतु छोट्या शेतीचे सुपरिणाम व्हावयास ती मिराशी-शेती-पद्धति पाहिजे. अर्थात् जमिनीवर खासगी मालकी पाहिजे. परंतु देशांतील थोड्याशा जमीनदारांची किंवा सरकारची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ांना तीं शेतें कसणाऱ्या प्रत्यक्ष शेतकऱ्याची पाहिजे व जमिनीच्या ांत सामाजिकपंथी सुधारणा म्हणजे छोटी मिराशी शेतीची पद्धति ांत सुरू करणें ही होय.

याच दृष्टीनें पहातां १९०३ सालीं झालेल्या कायद्याच्या योगानें आयर्लंडांत घडून येत असलेली सुधारणा सामाजिक-पंथाच्या तत्त्वानुरूप आहे असें दिसून येईल. या सुधारणेमुळें कालेंकरून आयर्लंडांत मिराशी शेतकीवर्ग तयार होईल व त्याची स्थिति सुधारेल. ही सुधारणा घडवून आणण्यांत सरकारनें आपल्या पतीचा उपयोग केला आहे. अर्थात् आपल्या पतीवर कर्ज काढून तें गरीब शेतकऱ्यांस देऊन जमीनदाराकडून जमिनी विकत घेऊन त्या शेतकऱ्यांस दिल्या आहेत व विक्रीची किंमत ४०।५० वर्षांच्या मुदतींत शेतकऱ्याकडून हप्ताहप्त्यानें वसूल करण्याचें सरकारनें ठरविलें आहे. या सुधारणेंत व योजनेंत दोषार्ह असें कांहीं नाहीं हें तिच्या अंमलबजावणीवरून दिसून येत आहे.

वरील विवेचनावरून सामाजिक पंथाच्या जमिनीसंबंधाच्या योजनेंतील व्यवहार्य व शक्य भाग कोणता व कोणत्या भागानें गरीब लोकांची स्थिति खरोखरी सुधारेल हें स्पष्टपणें दिसून येईल. आतां या पंथानें सुचविलेल्या दुसऱ्या उपायांकडे वळूं.

देशांतील निरनिराळ्या वर्गांमध्यें संपत्तीची विषमता होण्याचें दुसरें कारण भांडवलाची वाढ, यंत्रांची वाढ व विराटस्वरूपी कारखान्यांची पद्धति होय. तेव्हां हे सर्व कारखाने व भांडवल सरकारी मालकीचें करावं अशी एक सामाजिकपंथी योजना आहे. परंतु ही योजना अव्यवहार्य आहे व तिच्यामुळें संपत्तीची वाढच बंद पडेल. कारण अलीकडे संपत्तीची जी विलक्षण वाढ झालेली आहे तीच मुळीं सृष्टिशक्ति व यंत्रशक्ति यांच्या उपयोगापासून व त्यामुळेंच शक्य झालेल्या श्रमविभागापासून झालेली आहे. तेव्हां प्रचंड कारखान्याची पद्धति नाहींशी करणें म्हणजे संपत्तीची वाढ खुंटविणें होय. शिवाय विराटस्वरूपी कारखाने सरकारच्या हातीं देण्यापासून कांहीं एक फायदा नाहीं. कारण सरकारी कामाला खासगी कामापेक्षां जास्त खर्च लागतो असा सार्वत्रिक अनुभव आहे व खेरीज "सर्वांचें काम तें कोणाचेंच काम नाहीं" या न्यायानें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अशा कारखान्यांत फायदा होणें फारच कमी संभवाचें असतें. या कार[illegible] करितां देशांतील कारखाने व धंदे सरकारी मालकीचे करण्याची [illegible] अर्थशास्त्रदृष्ट्या त्याज्य आहे असें दिसून येईल. मात्र ज्यांना सरकारी व्यापारी कामें म्हणतात अशीं कामें सरकारनें करणें एकंदरींत इष्ट [illegible] व सर्व सुधारलेल्या देशांमध्यें हीं कामें सरकारनें हातीं घेण्याची प्र[illegible] दृष्टोत्पत्तीस येत आहे. उदाहरणार्थ, पोस्ट व टेलिग्राफ हीं कामें सरका[illegible] याबद्दल आतां कोठें मतभेद नाहीं. हीं व्यापाराच्या उपयोगाचीं का[illegible] आहेत व त्यांमध्यें सरकारनें फायद्याकडे न पाहतां लोकांना जित[illegible] स्वस्तपणें या गोष्टींचा फायदा देतां येईल तितका दिला पाहिजे, ही म[illegible] संमत गोष्ट आहे. परंतु सामाजिक पंथाच्या मताप्रमाणें पोस्ट व टेलि[illegible] एवढींच सरकारी कामें आहेत असें नाहीं; तर यापेक्षांही महत्वाचीं व्यापारी कामें वास्तविक सरकारचींच आहेत. तीं कामें म्हणजे अर्वाचीन काळचीं सुधारलेलीं दळणवळणाचीं साधनें व शेतकीच्या उपयोगी पडणारीं पाटबंधाऱ्याचीं कामें. हीं सर्व कामें पोस्ट व टेलिग्राफप्रमाणेंच सर्व सर[illegible] मालकीचीं असावीं अशी सामाजिकपंथाची व्यापक योजना आहे. ही यो[illegible] एकंदरींत श्रेयस्कर आहे व ती शक्य कोटींतील आहे यांत शंका न[illegible] कारण हीं साधनें जर खासगी लोकांच्या हातांत असलीं तर त्यांन[illegible] अवश्यक गोष्टींचा अनन्यसाधारण ताबा मिळतो व यामुळें त्यांना [illegible] लोकांकडून हवी तितकी किंमत घेतां येते. तेव्हां दळणवळणाचीं साधनें ह[illegible] सरकारच्या मालकीचीं असावीं. त्यापासून सरकारनें उत्पन्न काढण्या[illegible] धरूं नये. तर होतां होईल तों हीं साधनें गरीब लोकांना फार स्वस्[illegible] योगास आणतां यावीं अशी तजवीज करणें हें सरकारचें कर्तव्यकर्म [illegible] पोस्ट, टेलिग्राफ, रेल्वे, पाटबंधारे, कालवे वगैरे कारखाने विराटस्वरू[illegible] आहेत खरे, तरी पण या सर्व कारखान्यांत सर्व व्यवस्था कांहीं एका ठर[illegible] नियमाप्रमाणें व ठराव रूढीप्रमाणें करावयाची असल्यामुळ हा का[illegible] खासगी मालकांच्याच हातीं पाहिजेत अशांतला भाग नाहीं. हीं का[illegible] सार्वजनिक व्यवस्थेनेंही चांगल्या तऱ्हेनें होण्यास हरकत नाहीं. यामुळें या बाबतींतही सर्व सुधारलेल्या सरकारची प्रवृत्ति व कृति सामा[illegible] जिक पंथाच्या अनुरोधानेंच होत आहे. यावरून या बाबतींत या पंथा[illegible] याजना ग्राह्य आहे हें कबूल केलें पाहिजे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देशांतील निरनिराळ्या वर्गांमध्यें असमतेची वांटणी होण्याचें तिसरें कारण दायभागासंबंधीं कायदे होत. खासगी मिळकतीचा स्वाभाविक परिणाम समाजांतील असमता वंशपरंपरेची करण्यांत होतो. विशेषतः बापाची मिळकत ज्येष्ठ मुलाला वंशपरंपरेनें जाण्याची जी पद्धति आहे त्यामुळें ही विषमता वंशपरंपरेनें चालते. एका मनुष्यानें पुष्कळ संपत्ति मिळविली कीं ती पिढ्यानुपिढ्या एकाच घराण्यांत राहते व या मालमत्तेवर ऐदी लोक पोसले जातात. तेव्हां या पद्धतींत फरक घडवून आणणें जरूर आहे अशी एक सामाजिकपंथी सूचना आहे व त्यांपैकीं एक साधा सुलभ उपाय म्हणजे दायभागावर कर ठेवणें ही होय. यायोगानें बहुजनसमाजावरील कराचें ओझें न वाढवितां सरकारला एक उत्पन्नाची बाब होते व हा कर ज्या माणसाला विनश्रमानें एकदम पुष्कळ संपत्ति मिळते त्यावरच पडतो. तेव्हां तो कोणत्याही तऱ्हेनें अन्यायाचा न असतांना समाजांतील विषमता अल्पांशानें तरी कमी करण्यास कारणीभूत होतो. 'दायभागावरील कर' ही एक चांगली व न्यायाची उत्पन्नाची बाब आहे असें सर्व सुधारलेल्या सरकारचें मत आहे असें त्यांच्या कृतीवरून दिसतें. कारण हा कर वाढविण्याची सर्वत्र प्रवृत्ति दिसत आहे. गेल्या सालीं ज्याच्याबद्दल इंग्लंडमध्यें रणें पडलीं होतीं त्या इंग्लंडच्या प्रसिद्ध बजेटांत हा करही बराच वाढविण्यांत आला आहे हा एक वादाचा प्रश्न होता. हिंदुस्थानांत प्रोबेट मिळविण्याकरितां जो स्टांप भरावा लागतो त्याचें तत्वही हेंच आहे. तेव्हां ही सामाजिकपंथी सूचना सर्व सुधारलेल्या सरकारनीं घेतली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

देशामध्यें संपत्तीची असम वांटणी होण्याचें चवथें कारण शिक्षणाचा खर्च होय. देशाच्या आधिभौतिक सुधारणेबरोबर शिक्षणाला महत्व आलें आहे व देशांत संपत्तीची उत्पत्ति वाढविण्याचें एक प्रत्यक्ष कारण शिक्षण होय हें दुसऱ्या पुस्तकांत सांगितलेंच आहे. परंतु देशाच्या सुधारणेबरोबर शिक्षणाचा खर्च व धंदा शिकण्याचा खर्च वाढत जातो. यामुळें या शिक्षणाचा फायदा गरीब लोकांना घेतां येत नाहीं व म्हणून जरी गरीबांमध्यें उत्तम गुण असले तरी त्यांचा उपयोग करण्याचा त्यांना अवसर मिळत नाहीं. या शिक्षणाच्या फाजील खर्चाचा परिणाम श्रीमंताला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीमंत करण्यांत व गरिबांना जास्त गरीब करण्यांत होतो ह्मणजे संपत्तीच्या वांटणीची असमता तीव्रतर होत जाते. कारण हल्लींच्या काळीं श्रम करून आपली सांपत्तिक स्थिति सुधारण्यास शिक्षणाची गरज असते. परंतु गरिबांना हें शिक्षण मिळवितां येत नाहीं. यामुळें त्यांना आपली स्थिति सुधारण्याचा मार्ग बंद झाल्यासारखा होतो. व त्यांचा पाय दारिद्र्य-पंकांत जास्त जास्तच बुडत जातो. तेव्हां संपत्तीची वांटणी समतेची होण्याचा एक उपाय गरिबांना शिक्षणाच्या जास्त सवलती देणें हा होय. ह्मणजे होतां होईल तों शिक्षणसंस्था राष्ट्रीय करून त्या सरकारच्या खर्चांतून चालविणें व शिक्षण जितकें स्वस्त करतां येईल तितकें स्वस्त करणें ही एक सामाजिकपंथी योजना आहे व मागें शिक्षणावर जो एक भाग लिहिला आहे त्यामध्यें त्याची सयुक्तिकता दाखविलीच आहे. तेव्हां येथें पुनः त्याची द्विरुक्ति करण्याचें प्रयोजन नाहीं. प्राथमिक शिक्षण–सामान्य व औद्योगिक–हें मोफत व सक्तीचें केलें पाहिजे अशी बहुतेक सुधारलेल्या सरकारची समजूत झालेली आहे. परंतु सर्व प्रकारचें शिक्षण होतां होईल तितकें स्वस्त अगर अगदीं मोफत करणें हें सरकारचें कर्तव्यकर्म आहे ही जाणीव सरकारच्या मनांत अझून उत्पन्न झाली नाहीं. परंतु अशी जाणीव उत्पन्न झाली ह्मणजे ही सामाजिकपंथी योजनाही पसंत झाल्यासारखें होईल.

राहतां राहिली एक राष्ट्रीय सामाजिक-पंथी योजना. या योजनेचें मूर्त स्वरूप प्रथमतः जर्मनीमध्यें मिळालें व त्याच्या पुरस्कर्तृत्वाचा मान प्रसिद्ध जर्मन मुत्सद्दी प्रिन्स **बिसमार्क** याला आहे हें मागल्या भागांत सांगितलेंच आहे. आतां या योजनेचें विशेष स्वरूप, त्याची अंमलबजावणी व त्यावर आणले जाणारे आक्षेप यांचा विचार करावयाचा आहे.

घरगुती उद्योगपद्धति व विराटस्वरूपी उद्योगपद्धति यांचा एक परिणाम असा होतो कीं, देशांतील बहुजनसमाज हा निवळ दिसमजुरी मिळविणारा मजूर बनतो. त्याच्याजवळ कोणत्याही प्रकारचें भांडवल नसतें व त्याच्या आजारीपणांत किंवा अपघातांत किंवा वार्धक्यामध्यें त्याचें उत्पन्न अजीबाद बंद होतें. कारण मजुराला गिरणींत किंवा कारखान्यांत जातां आलें नाहीं, म्हणजे मजुरी बंद व मजुरी बंद ह्मणजे त्याचें उत्पन्न बंद. घरगुती उद्योगपद्धतींत त्याचें भांडवल थोडें तरी असतें व त्यावर त्या कामदारांनीं घरचीं माणसें काम करूं शकतात किंवा शेजारीपाजाऱ्यांच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पद्धतीनें घरगुती उद्योगाचें काम चालू ठेवतां येतें व त्या कामदाराचें उत्पन्न अजीबाद बंद होत नाहीं. परंतु विराटस्वरूपी उद्योगपद्धतींत मजुरी बंद ह्मणजे सर्व उत्पन्न बंद. तेव्हां या पद्धतींत मजुरानें जर कांहीं शिल्लक टाकली असेल तरच त्याचे वार्धक्यामध्यें किंवा आजारीपणा व अपघातांत बऱ्या तऱ्हेनें दिवस जाणार; परंतु मजुरांची मजुरी साधारण बेताचीच असल्यामुळें व देशाच्या भरभराटीबरोबर आयुष्याच्या आवश्यकांना जास्त खर्च लागू लागल्यामुळें मजुरांची फारशी शिल्लक राहण्याचा संभव नाहीं व या कारणामुळेंच विराटस्वरूपी कारखान्याच्या पद्धतींत मजूरवर्गाची दैन्यावस्था होते. तेव्हां ही दैन्यावस्था काढून टाकणें अवश्य आहे व हें काम सरकारचेंच आहे अशी सल्ला **वागनरनें** प्रिन्स **बिस्मार्क** यास दिली व त्या अनुरोधानेंच जर्मनीमध्यें विम्यासंबंधींच्या कायद्याची प्रसिद्ध त्रयी पास झाली.

पहिला विम्याचा कायदा आजारीपणाबद्दल होता व तो प्रथमतः १८८३ मध्यें पास झाला. या कायद्यान्वयें आजारीपणाबद्दल प्रत्येक कामगाराचा विमा उतरलाच पाहिजे असा सक्त नियम झाला. विमा उतरण्यास लागणाऱ्या रकमेपैकीं दोनतृतीयांश कारखानदारानें दिले पाहिजेत व एकतृतीयांश मजुरानें दिले पाहिजेत असें कायद्याचें कलम होतें. आजारीपणाच्या तिसऱ्या दिवसापासून या विम्यांतून मजुरीच्या अर्धे पैसे मिळावयाचे व हा क्रम तेरा आठवडे चालावयाचा. त्याच्यापुढें मजुराचा आजार राहिल्यास अनाथालय-फंडामधून पुढें त्याची तजवीज करावयाची.

अपघाताबद्दलच्या विम्यासंबंधींचा कायदा १८८४ मध्यें पास झाला. या कायद्यान्वयें गिरणींतील किंवा कारखान्यांतील अपघाताची सर्व जबाबदारी कारखानदारांवर टाकलेली आहे. अर्थात् ज्याप्रमाणें आपला कारखाना आरोग्यकर स्थितींत ठेवणें हें कारखानदाराचें काम आहे त्याचप्रमाणें अपघातापासून मजुरांचा बचाव करणें हेंही कारखानदारांचेंच काम आहे; ह्मणून या विम्याची सर्व रक्कम कारखानदारांकडून घ्यावयाची असा या कायद्यानें निर्बंध केला.

परंतु या कायद्याच्या त्रयीपैकीं सर्वांत महत्वाचा कायदा म्हणजे वार्धक्याबद्दलच्या विम्याचा कायदा होय. हा कायदा १८८९ मध्यें पास झाला. या कायद्याप्रमाणें मजुराला ७० वर्षें पुरीं झालीं म्हणजे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्याला पेन्शन मिळावयाचें. मात्र त्याच्याकरितां सुमारें २५ वर्षे तरी इंग्र विम्याची रक्कम भरलेली असावी. कोणत्या मजुराला किती पेन्शन द्या वयाचें हें ठरविण्याकरितां मजुरांचे त्यांच्या मजुरीप्रमाणें निरनिराळे पा- वर्ग केले आहेत. विम्याच्या रकमेपैकीं अर्धी रक्कम कारखानदारानें द्याव याची व अर्धी मजुरानें द्यावयाची व प्रत्येक पेन्शनला सरकारनें ५० शिलिंग द्यावयाचे; अशीं या कायद्याचीं कलमें आहेत. पेन्शन व त्या बद्दल द्यावयाची रक्कम वगैरे माहिती खालील कोष्टकावरून होईल.

	वर्ग पहिला	वर्ग दुसरा	वर्ग तिसरा	वर्ग चवथा	वर्ग पांचवा
वार्षिक मजुरी.	३५० शिलिंगां- पर्यंत.	३५० ते ५५० शि.	५५० ते ८५० शि.	८५० ते ११५०शि.	११५० ते २०००शि.
दर आठवड्या- ची वर्गणी.	१ ३/४ पे.	२ १/३ पे.	२ ५/६ पे.	३ १/२ पे.	४ १/४ पे.
वार्षिक पेन्शन.	११० शि.	१४० शि.	१७० शि.	२०० शि.	२३० शि.

या वार्षिक पेन्शनामध्यें सरकारचे ५० शिलिंग मिळविले म्हणजे प्रत्येक कामदाराच्या पेन्शनाचा आंकडा ठरतो.

आजारीपणाच्या विम्याच्या कायद्यान्वयें १९०६ सालीं जर्मनीमध्यें १३३१७३७४ पौंड खर्च झाले; अपघाताच्या कायद्यान्वयें ७१५८०६३ पौंड व वार्धक्याबद्दलच्या पेन्शनाकरितां ८३०१९५७ पौंड खर्च झाले व या कायद्याचा फायदा मिळालेल्या कामदारांची १९०६ सालीं ११६८९३८८ इतकी संख्या होती.

वरील हकीकतीवरून या कायद्याचा फायदा केवढ्या मोठ्या वर्गाला होत आहे याची सहज कल्पना येईल.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इंग्रज अर्थशास्त्रकारांचे या योजनांवर व प्रत्यक्ष घडवून आणलेल्या सुधारणांवर मुख्य आक्षेप असे आहेत कीं, याच्यायोगानें मजुरांच्या स्वावलंबनपर खटपटीस अडथळा होईल व त्यांची स्वावलंबनपर वृत्ति कालेंकरून नाहींशी होईल व लोक सर्व बाबतींत सरकारवर अवलंबून राहण्यास शिकतील. दुसरा—या विम्याचा खर्च शेवटीं कामगारांवरच पडेल व यामुळें त्यांची दैन्यावस्था आहे तशीच राहील; हा खर्च जर कारखानदारांवर पडूं लागला तर ते मालाच्या किंमता वाढवितील किंवा आपला धंदा आंखडता घेतील; दोन्ही रीतींनीं देशांतील उद्योगधंद्याची पिछेहाट होईल व शेवटीं त्यायोगें मजूरवर्गाचें नुकसान होईल.

परंतु हा आक्षेप 'मजुरी–फंडाच्या' कल्पनेवर बसविलेला आहे व त्या अर्थी ह्या कल्पनेमध्यें फारसा तथ्यांश नाहीं त्या अर्थी या आक्षेपांतही फारसा अर्थ नाहीं असें म्हणणें प्राप्त आहे. दुसरें स्वावलंबनपर खटपटीच्या आड न येतां सरकारला हें काम करतां येईल; शिवाय स्वावलंबन हें फार थोड्या लोकांना लागू आहे. तेव्हां सरकारनें बहुजनसमाजाच्या कल्याणाकडे पाहिलेच पाहिजे, असें या योजनांच्या समर्थकांचें ह्मणणें आहे. या दोन्ही ह्मणण्यांत पुष्कळ तथ्यांश आहे, असें कबूल करणें भाग आहे.

जर्मनीमध्यें या कायद्यापासून गरीब लोकांची स्थिति सुधारली आहे हें पाहून फ्रान्स देशानें जर्मनीचें अनुकरण केलें. व १९०५ सालीं वयातीत, गरीब, आजारी व कामाला कायमचा निरुपयोगी अशा कामदारवर्गाच्या मदतीकरितां एक कायदा केला. या कायद्याच्या योजनेप्रमाणें तिचा सर्व खर्च स्थानिक सरकार व राष्ट्रीय सरकार यांनीं करावा असें ठरलें. १९०५ सालीं मदतीला योग्य म्हणून निवडलेल्या कामगारांची संख्या १०८१६७ होती व निव्वळ राष्ट्रीय सरकारला १९०५ मध्यें या योजनेप्रीत्यर्थ ४ कोटी ३० लक्ष फ्रँक्स अगर ८६ लक्ष रुपये खर्च आला. १९१० मध्यें जास्त व्यापक असा वार्धक्याबद्दल पेन्शनचा कायदा पास झाला. या कायद्यानें सर्व मजुरांस पेन्शन मिळविण्याचा हक्क मिळाला. या विम्याला कारखानदार व मजूर यांनीं सारखी वर्गणी द्यावयाची असें एक कलम कायद्यांत आहे व सरकारनें प्रत्येक पेन्शनला ६० फ्रँक्स अगर ३६ रुपये दिले पाहिजेत असें दुसरें कलम आहे. ६५ वर्षांपासून पेन्शन मिळण्यास हक्क प्राप्त

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होतो. प्रत्येक मजुराच्या वर्गणीप्रमाणें त्याला पेन्शन बसतें. सर्वांत वार्षिक पेन्शन १०० फ्रँक्स अगर ६० रुपयांपेक्षां कमी असणार अशी कायद्यानें हमी दिली आहे. या कायद्याची पूर्ण अंमलबजा होऊन त्याचा फायदा सर्व योग्य मजुरांना मिळूं लागला म्हणजे कायदा सुमारें २० लक्ष मजुरांना मदत करील व त्याकरितां फ्रान्स स कारास १२ कोटी फ्रँक्स अगर ७ कोटी २० लक्ष रुपये खर्च येईल अ अंदाज केलेला आहे.

व्यक्तिस्वातंत्र्याचें माहेरघर जें इंग्लंड तेथें राष्ट्रीय सामाजिक पंथाच्या इतर योजनेप्रमाणें या योजनेला प्रथमतः विरोध झाला. परंतु इंग्लंडम मजूरपक्षाला जसजसें महत्व येत चाललें तसतसा सामाजिक-पं योजनेबद्दलचा तिटकारा कमी होऊन त्याचा सहानुभूतिपूर्वक विचा होऊं लागला. विशेषतः वार्धक्यांत मजुरांना पेन्शन मिळण्याच्या योजने-बद्दल लोकमत इतकें जोरदार होत चाललें होतें कीं, चेंबरलेनसारख्या मुत्सद्याला आपल्या सवलतीच्या जकातीच्या योजनेला बहुजनसमाजाची अनुकूलता संपादन करून घेण्याकरितां या योजनेनें वार्धक्यांत पेन्शनें देण पुरेसें सरकारला उत्पन्न होईल व त्यांतून पेन्शनें दिलीं जातील असें आ दाखवावें लागलें. परंतु कॉन्सर्व्हेटिव्ह सरकारकडून अशी योजना प्र अंमलांत येण्याची आशा नव्हती. परंतु लिबरल पक्ष आधिकारारूढ झाल नंतर लवकरच त्या पक्षानें हा प्रश्न हातीं घेऊन वार्धक्यांत पेन्शन देण्या कायदा १९०८ मध्यें पास करून घेतला. जो मनुष्य ब्रिटिश प्रजाजन अ वीस वर्षें इंग्लंडांत राहत आहे, ज्याचें वार्षिक उत्पन्न ३१ पौंड १० याच्यावर नाहीं व ज्याचें वय ७० वर्षांच्या वर आहे अशा प्रत्येक ष्याला या कायद्यान्वयें पेन्शन मिळण्याचा हक्क आहे; मात्र *जानेवारी* १९०८ पासून त्याला अनाथालयांतून मदत मिळालेली असतां *कामा नये*; आपलें व आपल्यावर अवलंबून असणाऱ्याचें पोषण कायमच्या आळसा-मुळें झालें नाहीं असें असतां कामा नये; तो वेड्याच्या इस्पितळांत गेलेला नसावा; व तो पूर्वींच्या दहा वर्षांत गुन्हेगारीबद्दल तुरुंगांत गेलेला नसावा. या कामाकरितां पेन्शन कमिट्या व पेन्शन ऑफिसर्स नेमिले आहेत. पेन्शना-करितां करावयाचे अर्ज पोस्टऑफिसच्या मार्फत घेण्याची तजवीज केलेली आहे व त्यानें पेन्शन देण्याबद्दल शिफारस करून ती कमिटीकडे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वावयाची अशी पद्धति आहे. ज्याचें वार्षिक उत्पन्न ११ पौंड ४ शिलिंग-र नाहीं त्याला दर आठवड्यास ५ शिलिंग पेन्शन मिळतें. उत्पन्ना- प्रत्येक २ पौंड १२ शिलिंग ६ पेन्स या रकमेच्या वाढीला १ शिलिं-नें पेन्शन कमी व्हावयाचें असा नियम आहे. १९०९ मध्यें ६४७४९४ कांना पेन्शन मिळालें.

वरील विवेचनावरून सामाजिक पंथाच्या पोटभेदांपैकीं राष्ट्रीय सामाजिक थ हाच व्यवहार्य पंथ आहे व त्याच्या योजना दिवसेंदिवस सुधारलेल्या सकारला पसंत पडत चालल्या आहेत असें दिसतें. कारण हा पंथ ह्मणजे क व्यावहारिक तडजोड आहे. खासगी मालमत्तेची संस्था ही समाजाच्या आधिभौतिक सुधारणेची गुरुकिल्ली आहे हें या पंथाला दिसून येतें; तसेंच नवी ज्ञानाच्यामुळें सृष्टिशक्ति व यंत्रशक्ति यांचा संपत्तीच्या उत्पत्ती-यें उपयोग होऊं लागल्यामुळें विराटस्वरूपी कारखान्याची पद्धतिही अर्वाचीन काळीं अनिवार्य आहे हेंही या पंथाला दिसतें. परंतु या गोष्टी र्वथैव इष्ट आहेत व त्यामध्यें अनिष्टाचें मिश्रण मुळींच नाहीं व ह्मणूनच सरकारनें औद्योगिक बावतींत " उगीच रहावें " हेंच तत्व स्वीकारलें पाहिजे असें मात्र या पंथाला अभिमत अर्थशास्त्रकारांप्रमाणें वाटत नाहीं. उलट खासगी मिळकतीच्या संस्थेपासून कांहीं अनर्थ उद्भवतात; विराट-स्वरूपी कारखान्याच्या पद्धतींत मजुरांचा चुराडा होतो हें व याचा परिणाम समाजामध्यें संपत्तीची अत्यंत विषम वांटणी होते हें या पंथाला स्पष्टपणें दिसून येतें व ह्मणूनच या पंथाला सरकारनें कायदारूपी अस्त्रानें ही विषमता काढून टाकली पाहिजे असें वाटतें. व ह्मणून या पंथानें मजुरांची स्थिति सुधारण्याकरितां पुष्कळ खर्चाच्या योजना अंमलांत आणिल्या आहेत व खर्चाच्या योजना अंमलांत आणण्यास लागणारा पैसा उत्पन्न करण्याची कराची पद्धति ही न्यायास धरूनच आहे असें या पंथास वाटतें. वर सांगितलेंच आहे कीं, सरकार या संस्थेनें खासगी मालकीचें संरक्षण होतें व या खासगी मालकीच्या संरक्षणामुळें श्रीमंताचा फारच फायदा होतो. तेव्हां या फायद्याचा थोडा जास्त वांटा सरकारनें या लोकांपासून घेऊन सरकारचा ज्या लोकांना कमी फायदा होतो त्यांची स्थिति सुधारण्यास त्या पैशाचा उपयोग करावा हें अगदीं रास्त आहे. असें या पंथाच ह्मणणें आहे व तें युक्तीस धरून आहे असें कबूल करणें भाग आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युरोपामध्यें १८ व्या शतकांत व्याक्तिक तत्वाचा फार फैलाव झाले होता, म्हणून राष्ट्रीय सामाजिक पंथाला आपल्या योजना अंमलांत आ ण्यास फारच त्रास व अडचण पडली. परंतु हिंदुस्थानांत अनियं राज्यसत्ता असल्यामुळें व मूळचें सरकार मायबापवजा लोकांना वाटत असल्यामुळें सरकारनें लोकांच्या कल्याणाची गोष्ट हातीं घ्यावी किं नाहीं हा प्रश्नच उद्भवला नाहीं. शिवाय येथें सरकार सुधारलेलें व लोक मागसलेले असा प्रकार असल्यामुळें महत्वाचीं औद्योगिक कामें सरकारनें सुरू केलीं व तीं सरकारच्या मालकीचींच आहेत.

येथें बहुतेक सर्व जमीन सरकारच्याच मालकीची आहे असें सर कार समजतें. सर्व दळणवळणाचीं साधनें, पोस्ट, टेलिग्राफ, रेल्वे, रस्ते वगैरे सर्व सरकारच्या मालकीचींच आहेत. शिवाय कालवे व पाट बंधारे हेही सरकारच्याच मालकीचे आहेत. जंगलें, खाणी व मिठाचे कारखाने हे सर्व सरकारच्याच मालकीचे आहेत. तेव्हां येथें बहुतेक सामाजिकपंथी योजनांचा प्रत्यक्ष अंमल चालू आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. परंतु हिंदुस्थानच्या विशेष परिस्थितीमुळें या योजनांचा बहुजन समाजास व्हावा तितका फायदा झाला आहे किंवा नाहीं याबद्दल शंका आहे. या सर्व विकट प्रश्नाचा आपल्याला सहाव्या पुस्तकांत विचार करावयाचा आहे. तेव्हां हा लांबलेला भाग आतां येथेंच थांबविणें बरें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्थशास्त्राचीं मूलतत्वें.

पुस्तक चवथें.

विनिमय.

भाग पहिला.

सामान्य विचार.

प्रास्ताविक पुस्तकांत निर्दिष्ट केलेल्या विषयक्रमानुरूप आतां विनि-
य अगर अदलाबदल व तत्संबंधीं सर्व प्रश्न यांचा या पुस्तकांत सवि-
तर विचार करावयाचा आहे. आतांपर्यंत विवेचन केलेल्या अर्थ-
स्त्राच्या अंगांपेक्षां या अंगाचें महत्व फार आहे. कारण सामान्य मनुष्यास
मॅकलाऊड या अर्थशास्त्रज्ञास या विषयाचें इतकें महत्व वाटतें कीं,
नीं अर्थशास्त्र ह्मणजेच ' विनिमय मीमांसाशास्त्र ' असें अर्थशास्त्राचें
ण केलें आहे. हें लक्षण एककल्ली व एकतर्फी आहे हें मागें दाख-
लेंच आहे. परंतु या गोष्टीवरून विनिमय हा विषय इतर विषयांपेक्षां
स्त महत्वाचा आहे एवढें तरी सिद्ध होतें हें निर्विवाद आहे. हा विषय
त्वाचा वाटण्याचें दुसरेंही एक कारण आहे. तें हें कीं, पुष्कळ अर्थशास्त्र-
रांनीं विनिमयक्षमता अथवा खरेदीविक्री होण्याची पात्रता हा संपत्तीचा
ख्य लक्षणीभूत गुण मानला आहे. परंतु संपत्तीचा हा गुण प्राथमिक
सल्यामुळें तो मागील विवेचनांत लक्षणामध्यें घेतला नाहीं. तरी सामान्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यवहारांत या गुणाचें फार महत्व आहे हें खरें आहे. शिवाय समा
बाल्यावस्थेंत विनिमयाला फारसें महत्त्व नसतें खरें; कारण त्या
प्रत्येक मनुष्य आपल्या गरजा आपल्याच श्रमानें भागवीत असतो;
त्याला संपत्तीची अदलाबदल करण्याचा प्रसंग फारच थोड्या वेळां
परंतु अर्वाचीन काळीं प्रचंड कारखान्यांच्या सार्वत्रिक पद्धतीमुळें स्वत
गरजा भागविण्याकरितां धंदा करणारा माणूस विरळा. सुधारलेल्या दे
सर्व लोक आपल्या श्रमाचीं फळें दुसऱ्यास मोबदल्यानें देण्याच्या
विनिमयाच्या उद्देशानें तयार करतात. ह्मणून औद्योगिक प्रगतीब
विनिमयाचें महत्व वाढतच जातें. तसेंच अर्वाचीनकाळीं संपत्ती
वांटणीही बहुतेक अंशीं विनिमयानेंच होते. कारण मजूर आप
श्रमाची मजुरी घेऊन विनिमय करतो. जमिनीचा मालक आप
जमिनीचा उपयोग विनिमयानेंच दुसऱ्यास देतो. सारांश, भाडें, मजु
व्याज व नफा हे संपत्तीच्या वांटणीचे मुख्य चार भाग हल्लींच्या का
रूढीन किंवा कायद्यानें न ठरतां करारानें ठरले जातात व ते त्या
वर्गाला विनिमयानें मिळतात. यामुळच कित्येक अर्थशास्त्रकार वांट
अन्तर्भाव ‘ विनिमय ’ या विषयांत करतात. यावरूनही विनिम
महत्व दिसून येतें. शेवटीं ‘ विनिमय ’ या विषयाचें इतकें महत्त्व
ण्याचें कारण असें आहे कीं, ‘ विनिमय ’ हा अर्वाचीनकाळीं संप
उत्पत्तीचाच एक घटकावयव बनला आहे. कारण संपत्तीच्या उत्प
परिपूर्णता माल गिऱ्हाइकाच्या हातीं पडल्याखेरीज होत नाहीं. अर्वा
काळीं कारखानदार प्रचंड प्रमाणावर माल उत्पन्न करतात; मग ते
घाऊक व्यापारी त्यांचेपासून विकत घेतात; घाऊक व्यापारी किर
व्यापाऱ्यांना विकतात व शेवटीं किरकोळ व्यापारी प्रत्यक्ष उपभोग घेणा
गिऱ्हाइकांना विकतात. तेव्हां माल गिऱ्हाइकाच्या हातीं येण्यापूर्वी त्या
तीनदां अदलाबदल अगर विनिमय व्हावा लागतो.

वरील विवेचनावरून ‘ विनिमया ’चें महत्त्व सहज ध्यानांत येईल
शिवाय त्यावरूनच अर्थशास्त्राची उत्पत्ति, वांटणी व विनिमय, हीं अंगें क
परस्परावलंबी आहेत हेंही दिसून येइल. जरी विवेचनाच्या सोईकरितां
अर्थशास्त्राचे असे तीन भाग पाडले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत हे तिन्ही भाग

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परस्पर निगडित आहेत हेंही मागें दाखविलेंच आहे. तेव्हां त्याची पुनरावृत्ति करण्याचें प्रयोजन नाहीं.

परंतु हा विषय जितका महत्त्वाचा आहे तितकाच तो भानगडीचा टाळ्याचा आहे. कारण यांतील प्रश्न अगदीं व्यावहारिक स्वरूपाचे तसेंच यांतील पारिभाषिक शब्द हे सामान्य माणसाच्या वापराचे आहेत. परंतु यामुळेंच या शब्दांची योग्य शास्त्रीय व्याख्या ठरविणें काम फारच कठिण आहे. खेरीज या विषयांत युक्तिवादाचा भाग आहे. वांटणीच्या विषयांत जितका वर्णनात्मक भाग आहे तितका या विषयांत वर्णनात्मक भाग फार कमी आहे. यामुळें येथें पद्धतीला अवसर जास्त आहे; व रिकार्डो यानें एकंदर अर्थशास्त्राची तर्क पद्धति आहे असें जें प्रतिपादन केलें तें अर्थशास्त्राच्या या विषयाला लागू आहे. रिकार्डो हा स्वतः मोठा पेढीवाला होता. त्याला व्यापाराची व परराष्ट्राच्या व्यापाराची प्रत्यक्ष माहिती होती व या विषयांत ज्या पद्धतीचा विशेष अवलंब करण्याचा प्रसंग येतो तीच पद्धति यानें अर्थशास्त्राच्या इतर विषयांसही लागू केली व म्हणून त्याच्या पुष्कळ उपपत्ति एककल्ली झाल्या, हें मागें दाखविलें आहे; परंतु या विषयांत युक्तिवाद व तार्किक पद्धतीचा विशेष उपयोग झालेला असल्यामुळें यांमध्यें वादग्रस्त प्रश्नही फार आहेत, व ह्मणून त्याला भानगडीचें व कठिणपणाचें स्वरूप आलेलें आहे यांत शंका नाहीं.

मात्र या पुस्तकांतील विषय आतांपर्यंत प्रतिपादन केलेल्या विषयांपेक्षां सहज जिज्ञासा उत्पन्न करणारे असल्यामुळें ते जरी कठिण व भानगडीचे असले तरी कमी मनोरंजक नाहींत हें खास आहे. ज्यानें तहानभूक भागत नाहीं, जो शीतोष्णादि विकारांपासून मनुष्यांचें संरक्षण करूं शकत नाहीं; ज्यापासून स्पर्शघ्राणेंद्रियादि इंद्रियसुखें मिळत नाहींत; सारांश, ज्याच्यायोगानें मनुष्याची कोणतीच वासना तृप्त होत नाहीं व ह्मणून रानटी मनुष्यास जो अगदीं निरुपयोगी पदार्थ वाटतो तो पैसा—सोन्यारुप्याचे तुकडे हे—उद्योगयुगांत संपत्तिसर्वस्व बनतो व त्याकरितां मनुष्य आटोकाट प्रयत्न करूं लागतात. इसापनीतींतील कोंबडा आणि रत्न या गोष्टीप्रमाणें रानटी मनुष्याला सोनेंरुपें या निरुपयोगी व कमी किंमतीच्या वाटतात. याचें प्रत्यक्ष प्रत्यंतर आपल्याला अमेरिकेंतील रेड-इंडियन लोकांच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हकीकतीवरून कळतें. हे लोक त्यांच्या देशांत सांपडणारे सोन्याचे तुकडे युरोपियन प्रवाशांपासून क्षुल्लक खेळणीं घेऊन त्याच्या बदले असत. परंतु सुधारलेल्या देशांत या पैशाकरितां मनुष्यें किती तरी करतात. वरील विवेचनावरून पैसा, त्याचें स्वरूप, त्याचें कार्य वगैरे जिज्ञासावर्धक आहेत हें उघड होईल. परंतु पैशाची परिणतावस्था यापेक्षां जिज्ञासावर्धक व म्हणून मनोरंजक आहे. प्रत्यक्षपणें कोणतीच वासना न करणारा पैसा समाजांत सर्वत्र पसरून तो सर्व औद्योगिक प्रयत्नां विशेष होतो इतकेंच नव्हे तर औद्योगिक प्रगतींत पुढारलेल्या समाजां कागदी चलनाचा सर्वत्र प्रसार होतो. आतां कागदी चलन हें पैशापेक्षां जास्त विलक्षण दिसतें. एखाद्या कागदी चिठोऱ्याची हजारों रुपये किंमत असावी हें रानटी माणसाला 'बोलणाऱ्या धलप्या' इतकेंच आश्चर्यकारक वाटावें हें साहजिक आहे. तेव्हां हा कागदी चलनाचा प्रश्न हें चलन समाजांत कसें व कां प्रचलित होतें व सोन्यारुप्याच्या पैशापेक्षांही लोकांची मागणी त्याला जास्त कां होते हा प्रश्नही पहिल्याइतकाच जिज्ञासावर्धक असून मनोरंजक आहे. असो. पुढें पेढ्यांची संस्था; त्यानें होणारे पैशाशिवाय हजारों रुपयांचे व्यवहार वगैरे प्रश्नही कठीण पण मनोरंजक आहेत. आणखी परदेशांतील व देशांतील प्रचंड व्यापाराच्या घडामोडी कशा होतात; विनपैशानें या घडामोडीची व्यवस्था कशी होते; व्यापाऱ्यांच्या हातचीं साक-पत्रेंही पैशासारखीं वापरलीं कां व कशीं जातात; सोन्यारुप्याच्या वाढीचा देशाच्या पैशावर कसा परिणाम होतो; राष्ट्राराष्ट्रांमधील पैशाच्या स्वरूपाचे व्यवहार कसे होतात वगैरे किती तरी प्रश्नांचा पुस्तकांत समावेश होतो व हे सर्व प्रश्न कठीण पण मनोरंजक आहेत शंका नाहीं. आतां या पुस्तकांतील विषयाचे सामान्यतः कोणकोणते पोटभाग पडतात तें पाहूं; म्हणजे क्रमानें त्यांचा विचार करण्यास ठीक पडेल. पहिल्या विभागांत विनिमयाचें सामान्य स्वरूप व पदार्थांचे मोल व किंमत यांतील फरक व पदार्थांच्या किंमतीची मीमांसा इतक्या गोष्टी येतात. दुसऱ्यांत पैसा, त्याचें स्वरूप, त्याचें कार्य व तत्संबंधीं प्रश्न येतात; शिवाय त्यांतच पेढ्या व त्यांचें स्वरूप व कार्य व कागदी चलन व त्याची मीमांसा इत्यादि प्रश्नांचा समावेश होतो. चवथ्यांत परराष्ट्रीय व्यापार व त्याचीं तत्त्वं व तो घडवून आणण्याचीं साधनें या विषयांचा अन्तर्भाव होतो. याच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'संरक्षण विरुद्ध अप्रातिबंध व्यापार ' या वादग्रस्त विषयाचा ...णीं ऊहापोह करणें इष्ट असतें. पुढें सोन्यारुप्याच्या खाणींचा शोध व त्यांचा ...तील व्यापारावर व संपत्तीवर घडलेला परिणाम या प्रश्नाचा विचार करणें हें क्रमप्राप्त आहे व शेवटीं हिंदुस्थानांतील नाण्यांची पद्धति, त्यांचा इतिहास, त्यांचे औद्योगिक स्थितीवर झालेले परिणाम वगैरे व्यावहारिक सध्यां ज्यांच्याबद्दल समाजांत चर्चा चालू आहे अशा प्रश्नांचा ऊहापोह करणें इष्ट होईल.

वरील विवेचनावरून या पुस्तकांतील प्रतिपाद्य विषयांचें महत्व, ...यांचें काठिण्य व त्यांचें जिज्ञासावर्धकत्व व म्हणून एका दृष्टीनें त्याचें मनोरंजकत्व हें वाचकांच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहणार नाहीं असें वाटतें. व या विषयाचें विवेचन वर दिलेल्या क्रमानें या पुस्तकाच्या पुढील भागांत करावयाचें आहे तिकडे आतां वळूं.

भाग दुसरा.

मोल व किंमत.

अदलाबदलीच्या किंवा विनिमयाच्या मुळाशीं असलेली कल्पना म्हणजे मोलाची होय. साधारण व्यवहारांत मोल व किंमत हे शब्द समानार्थानें वापरले जातात. 'या वस्तूची किंमत काय किंवा तिचें मोल किती' असा आपण प्रश्न करतों. 'मोलें घातलें रडाया नाहीं असूं आणि माया' या कवितेंतही पैसे देऊन किंवा मजुरी देऊन रडावयास सांगण्याच्या रीतीचा उल्लेख आहे. ती वस्तु 'कवडीमोल' आहे या वाक्यांतही मोल हा शब्द किंमत या अर्थींच योजलेला आहे. कवड्या हा आपल्या कित्येक प्रांतांत नाण्याचा प्रकार आहे हें नव्यानें सांगण्याची जरूर नाहीं. ज्या वस्तूची किंमत कवडीइतकीही नाहीं तिला आपण कवडीमोल वस्तु म्हणतों. त्याचप्रमाणें तो जिन्नस बहुमोल आहे असें ...के म्हणजे त्या वस्तूला पुष्कळ किंमत पडते असें आपण समजतों.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सारांश, सामान्य व्यवहारांत मोल व किंमत या शब्दांमध्यें फरक ध[रला] जात नाहीं. परंतु कोणत्याही शास्त्रविषयाचें हें पहिलें काम आहे [कीं] सामान्य व्यवहारांतील शब्दाच्या व्याख्या व त्यांमधील सूक्ष्म फरक निश्चित करावयाचें. तदनुरूप या भागांत मोल व किंमत या शब्दांमधील सूक्ष्म भेद प्रथमतः ठरविला पाहिजे व मग या कल्पनांच्या कारणांकडे वळलें पाहिजे. अर्थशास्त्राच्या परिभाषेप्रमाणें मोल व किंमत यांमध्यें सामान्यविशेषत्वाचा भाव आहे व या दोन्ही कल्पनांच्या व्याख्या ठरवितांना विशेषाकडून सामान्याकडे जाणें सोईस्कर आहे. कारण मोल व किंमत या दोन शब्दार्थांमधील दुसरा अर्थ जास्त सुलभ व स्पष्ट आहे.

कोणत्याही वस्तूची किंमत म्हणजे त्या वस्तूबद्दल द्यावे लागणारे पैसे असें आपण समजतों. घड्याळाची किंमत १५ पासून ७५ रुपयांपर्यंत आहे. ह्मणजे एका मनुष्यास जर बाजारांत साधारण बऱ्यापैकीं घड्याळ विकत घ्यावयाचें असेल तर त्याला देशांमध्यें सर्व समत असलेला जो पैसा-हिंदुस्थानांत रुपये अगर पौंड-या रूपानें १५ पासून ७५ रुपयांपर्यंत घड्याळाच्या गुणाप्रमाणें किंमत द्यावी लागेल. अर्थात् किंमत म्हणजे कोणतीही विक्रीची वस्तु व देशांतील नाणें यांच्या अदलाबदलीचा संबंध होय. ह्मणजे वस्तु विकत घेण्याकरितां देशांतील पैशाचें द्यावें लागणारें प्रमाण तीं त्या वस्तूची किंमत होय. आतां मोलाची कल्पना ही यापेक्षां व्यापक आहे. कोणत्याही वस्तूचें मोल ह्मणजे एका वस्तूचें दुसऱ्या वस्तूशीं अदलाबदलीचें प्रमाण होय. देशामध्यें पैसा किंवा नाणें याचा प्रादुर्भाव होण्यापूर्वी वस्तूची अदलाबदल ऐनजिनशीच आहे असें इतिहासावरून दिसतें. हिंदुस्थानांतही अजून सुद्धां अगदीं खेडेगांवांत ऐनजिनसीं अदलाबदल चालते. शेतकरी आपल्याजवळ असलेलें धान्य वाण्याच्या दुकानीं आणतो व तो तें धान्य वाण्यास देऊन आपल्याला लागणाऱ्या इतर वस्तू विकत घेतो. येथें निरनिराळ्या वस्तूंचें मोल धान्यांत मोजलें जातें. तसेंच रानांतील कातवाडी वगैरे अगदीं रानटी जाती रानांतील फळमुळादि खाद्य पदार्थ गोळा करून शहरांत आणतात व त्याच्या बदला धान्य, मीठ, मिरची, कापड वगैरे लागणारे पदार्थ घेऊन जातात. येथेंही अदलाबदल ऐनजिनसीच होते. तेव्हां मोल या शब्दाचा सापेक्ष अर्थ आहे असें होतें. वस्तूचें मोल म्हणजे अदलाबदलीमध्यें किंवा विनिमयामध्यें एका वस्तूकरितां द्यावी लागणा[री]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

री वस्तु होय. यावरून एका वस्तूचें मोल दुसरे जितके पदार्थ आहेत त्या निरनिराळ्या रूपांनीं सांगतां येईल. एका कोटाचें मोल अमुक म्हणतां येईल किंवा अमुक शेर गहूं म्हणतां येईल किंवा अमुक शेर जी असें म्हणतां येईल. सारांश, एका वस्तूचें मोल हजारों रूपांत आहे. तु वस्तूंची किंमत म्हणजे मात्र एका सर्वसंमत विवक्षित अशा रूपांतील ल होय. ती विवक्षित वस्तु म्हणजे समाजामध्यें रूढ झालेला पैसा अगर णें होय. तेव्हां वस्तूंचे नाण्यांमधील मोल म्हणजे त्या वस्तूची किंमत य. व इतर सर्व पदार्थांच्या रूपांतील किंमत म्हणजे वस्तूचें मोल य. तेव्हां वर उल्लेख केल्याप्रमाणें मोल व किंमत यांमध्यें सामान्य विशेषभाव आहे हें उघड आहे.

सामान्य व्यवहारांत किंमत या कल्पनेचा प्रचार जास्त आहे व अदलाबदलींत याच कल्पनेला प्राधान्य आहे. कारण वस्तूंची योग्य अदला-बदल अगर विनिमय होण्यास त्याच्या परस्पर किंमती समजल्या पाहिजेत हें सहज दिसून येईल. परंतु कांहीं कांहीं विषयांमध्यें मोल व किंमत हा फरक अवश्यक ध्यानांत ठेवावा लागतो हें पुढील भागामधल्या विवेचनावरून दिसून येईल.

मोल व किंमत या शब्दांमधील भेदावरून अर्थशास्त्रांतील एक प्रमेय निष्पन्न होतें त्याकडे आतां लक्ष दिलें पाहिजे. पदार्थाच्या किंमती या शांतील पैशाशीं तुलना करून काढल्या जातात हें वरील विवेचनावरून यानांत आलें असेलच. आतां देशाचा पैसा हा कायम आहे असें आपण समजतों व सर्व वस्तूंच्या किंमती या पैशाच्या कसोटीनें मोजतों. यामुळें वस्तूंच्या सरसहा किंमती वाढणें शक्य आहे. कारण पूर्वीपेक्षां जर का नाण्याच्या बदला सर्व वस्तु कमी मिळूं लागल्या ह्मणजे सर्व पदार्थांच्या किंमती वाढल्या आहेत असें आपण म्हणतों. उदाहरणार्थ, अमेरिकेच्या शोधानंतर व विशेषतः सोन्यारुप्याच्या खाणींच्या शोधानंतर युरोपामध्यें पदार्थांच्या किंमतीमध्यें विलक्षण क्रांति घडून आली. अर्थात् सर्व पदार्थांच्या किंमती पूर्वीपेक्षां किती तरी पटींनीं वाढल्या. यावरून पैशाचें मोल कमी झालें असा त्याचा अर्थ होतो. परंतु पैसा हा कसोटी-सारखा समजल्यामुळें त्याचें मोल स्थिर व अचल आहे असें आपण धरून

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चालतों व त्याच्या मानानें सर्व वस्तूंच्या किंमती वाढल्या अगर सररहा सर्व वस्तू महाग झाल्या असें आपण म्हणतों.

परंतु सर्व वस्तूंचें सररहा मोल मात्र वाढणें शक्य नाहीं. कारण मोल ही संज्ञाच जर सापेक्ष आहे तर सर्व वस्तूंचें मोल एकदम सररहा वाढणें हें अशक्य आहे. कारण एका वस्तूचें मोल वाढलें तर तिच्याशीं तुलना केलेल्या दुसऱ्या वस्तूचें मोल कमी झालेंच पाहिजे. उदाहरणार्थ दहा शेर गव्हाला पूर्वी दोन मण लांकडें मिळत असत तीं आतां एक मणच मिळूं लागलीं असें समजा. ह्मणजे लांकडांचें मोल वाढलें असें होईल. कारण पूर्वी एका मणाला पांच शेर गहूं पडत तेच आतां एका मणाला दहा शेर गहूं पडूं लागले. अर्थात् लांकडाच्या दृष्टीनें मोल वाढलें. परंतु तेंच गव्हाच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां गव्हाचें मोल कमी झालें आहे असें म्हटलें पाहिजे. कारण पूर्वी दहा शेर गव्हांला दोन मण लांकडें मिळत. तींच आतां तेवढ्याच गव्हाला एक मणच मिळतात ह्मणजे गव्हाचें मोल निमे कमी झालें असें होतें. यावरून सर्व पदार्थांचें मोल सररहा वाढणें हें अगदीं अशक्य आहे हें सहज ध्यानांत येईल. कांहीं वस्तूंचें मोल वाढलें याचाच अर्थ कांहीं वस्तूंचें मोल कमी झालें असा आहे. कारण मोलाची कल्पना सापेक्ष आहे व ती निरनिराळ्या वस्तूंच्या संबंधावर अगर तुलनेवर अवलंबून आहे.

येथपर्यंत मोल व किंमत या कल्पनांमधील फरक व त्यावरून निघणारा एक सिद्धांत याचें विवेचन केलें. आतां मोलासंबंधींच्या एका वादग्रस्त प्रश्नाकडे वळलें पाहिजे व या वादाचें विवेचन करतांनाच अर्वाचीन अर्थशास्त्रकारांनीं काढलेली आवशेषिक मोलाची कल्पना व धारेवरील मोलाची कल्पना यांचें स्पष्टीकरण केलें जाईल.

मोल या शब्दाची व्याख्या करतांना **ॲडाम स्मिथनें** या शब्दामध्यें एक संदिग्धता आहे तिचा उल्लेख केला आहे. त्याचे मतें मोल दोन प्रकारचें आहे. एक वस्तूचें उपयुक्तता-मोल व दुसरें विनिमय-मोल; किंवा केवल मोल व साक्षेप मोल. अमकी वस्तु मोलवान् आहे असें ह्मटलें ह्मणजे ती वस्तु उपयोगी आहे इतकाच त्याचा अर्थ केव्हां केव्हां केला जातो. हें वस्तूचें केवळ मोल अगर उपयुक्तता-मोल होय. अर्थशास्त्रांत उपयुक्तता-मोलाचा विचार केला जात नाहीं. अर्थशास्त्रांत विनिमय-मोलाचाच फक्त विचार केला जातो. ह्मणजे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वस्तु विकत घेण्याकरितां त्याच्या मोबदला द्यावी लागणारी वस्तु ही त्या ल्या वस्तूचें विनिमय-मोल होय. व अर्थशास्त्रांत हाच अर्थ महत्त्वाचा . ॲडाम स्मिथनें याप्रमाणें मोल या शब्दांतील संदिग्धता दाखवून ल शब्दाचा दुसराच अर्थ ग्राह्य धरला आहे. परंतु ॲडाम स्मिथच्या ल या शब्दार्थाच्या पृथक्करणानें जास्तच गोंधळ उत्पन्न झाला आहे. कारण युक्तता-मोल हा शब्दप्रयोगच मुळीं घोंटाळ्याचा आहे. याचा सरळ र्थ ह्मणजे उपयुक्तता एवढाच होतो. वास्तविक पाहतां मोल उपयुक्ततेचें कार्य आहे. व **ॲडाम स्मिथ**च्या उपयुक्तता-मोल या ह्यामध्यें कार्यकारणांचें एकीकरण झालें आहे. यामुळेंच **ॲडाम स्मिथ**च्या विवेचनानें मोलाची कल्पना स्पष्ट होण्याऐवजीं जास्तच घोंटाळ्याची होऊन गेली आहे. ह्मणून वर मोलाची व्याख्या करतांना **ॲडाम स्मिथ**च्या या भेदाचा उल्लेख केला नव्हता. असो.

परंतु 'वस्तूला मोल कां येतें' हा प्रश्न जास्त महत्वाचा आहे व ह्याच्या उत्तरामध्येंच वादाचें मूळ आहे. कारण या प्रश्नाला परस्परविरोधी अशीं दोन उत्तरें अर्थशास्त्रकारांनीं दिलेलीं आहेत व त्या उत्तरांवरून यासंबंधांत दोन वाद अगर कल्पना उत्पन्न झाल्या आहेत.

मालाला मोल कां येतें ? या प्रश्नाचें उत्तर कांहींनीं खालील कारणमीमांसेनें दिलें आहे. संपत्ति, माल, पदार्थ किंवा वस्तू या मानवी वासना तृप्त करितात म्हणजे त्या मनुष्याला उपयोगी आहे व त्या उपयोगी आहेत ह्मणून त्या मोलवान् आहेत अगर त्यांना मोल येतें. अर्थात् वस्तूच्यामध्यें उपयुक्तता आहे ह्मणूनच मनुष्य त्या वस्तूच्या प्राप्तीकरितां कांहींतरी मोबदला देण्यास तयार होतो. ह्मणजे त्या वस्तूला मोल येतें अगर ती मोलवान् ठरते. तेव्हां वस्तूचें मोल त्याच्या उपयुक्ततेवर अवलंबून आहे असें होतें. अर्थात् मोल व उपयुक्तता यांमध्यें कार्यकारणभाव आहे असें ठरतें. यालाच मोलाबद्दलचा उपयुक्ततावाद म्हणतात. व या प्रमाणें जितकी जितकी वस्तूची उपयुक्तता जास्त तितकें तितकें त्याचें मोल जास्त असलें पाहिजे असा सिद्धांत निघतो. परंतु हा सिद्धांत वस्तुस्थितीला धरून नाहीं असें दिसून येतें. हवा, पाणी हीं मनुष्याला अत्यंत उपयोगी आहेत; कारण त्यावांचून मनुष्य प्राण धारण करूं शकत नाहीं. परंतु जीविताच्या या अत्यंत उपयोगी—नव्हे अत्यंत अव-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्यक—वस्तू बहुमोलाच्या असें समजलें जात नाहीं. उलट सोनें, रुपें हिरे, मोतीं वगैरे वस्तू हवा, पाणी, अन्न इत्यादि वस्तूंइतक्या उपयोगी नाहींत. त्या जवळ असल्या तरी त्यांनीं मनुष्याची तहानभूक हरावयाची नाहीं; व या हजारों रुपयांच्या वस्तू जवळ असतांना इतर अवश्यक वस्तूंच्या अभावीं मनुष्याला मरणाची पाळी येईल. ज्याप्रमाणें मिडस राजाला वनदेवतेकडून 'हात लाविला कीं सोनें' असा वर मिळून श्रीमंती आल्यामुळें मरणाची पाळी येऊन ठेपली व मिडस राजाला 'ही श्रीमंती नको' असें काकुळतीनें ह्मणून वनदेवतेला वर मागें घेण्याबद्दल विनंति करण्याची पाळी आली त्याप्रमाणें या सोन्यामोत्यादि संपत्तीचा प्रकार आहे. म्हणजे त्या वस्तू मनुष्याला कमी उपयोगी आहेत. तेव्हां या वादाप्रमाणें या वस्तूचें मोल कमी असावें. परंतु व्यवहारांत याच्या अगदीं उलट स्थिति आहे. या वस्तू अत्यंत मोलवान् समजल्या जातात. वरील अपवादावरून मोलासंबंधीं उपयुक्तता–मीमांसा खरी नाहीं असें ठरूं लागलें. या आक्षेपाच्या अनुसंधानानें मोलाची दुसरी एक मीमांसा कांहीं ग्रंथकारांनीं केली तिला व्ययमीमांसा म्हणतात. या मीमांसेप्रमाणें वस्तूला मोल असण्याचें कारण ती वस्तु निर्माण करण्यास खर्च लागतो हें होय. म्हणजे वस्तूचें मोल हें वस्तूच्या उत्पत्तीच्या खर्चावर अवलंबून आहे असें होतें. अर्थात् वस्तू उत्पन्न करण्यास जितका जितका खर्च जास्त तितकी तितकी वस्तूची किंमत जास्त असा या मीमांसेपासून सिद्धांत निघतो; परंतु हा सिद्धांतही पहिल्याप्रमाणें वस्तुस्थितीला धरून नाहीं असें दृष्टोत्पत्तीस येतें. उदाहरणार्थ, एखाद्या विक्षिप्त माणसानें हजारों रुपये खर्च करून एखाद्या निर्जन रानांत मोठा बंगला बांधला, तर त्या खर्चामुळें तो मोलवान् होणार नाहीं. त्या बंगल्याची कोणालाही गरज नसल्यामुळें तो कुचकामाचा होईल व त्याला मोल कांहींएक येणार नाहीं. तेव्हां निव्वळ एखाद्या वस्तूवर पुष्कळ खर्च झाला आहे म्हणून त्याचें मोल वाढेल असें नाहीं.

मोलाच्या कारणाच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या दोन मीमांसा व त्यांचे कैवारी यांतील विरोधढालीच्या रंगाबद्दल भांडणाऱ्या शिलेदारांच्या विरोधाप्रमाणें आहे. ढाल पांढरी आहे किंवा काळी आहे याबद्दल शिलेदारांमध्यें वाद चालला होता. एक ह्मणे ती पांढरी आहे, तर दुसरा म्हणे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अगदीं खोटें आहे, ती काळी आहे. वास्तविकपणें ती ढाल एका बाजूला पांढरीही होती व दुसऱ्या बाजूला काळीही होती. तोच प्रकार मोलाच्या मीमांसेचा आहे. वस्तूचें मोल कशानें उत्पन्न होतें ? एक पक्ष म्हणतो, उपयुक्तता हेंच मोलाचें कारण अगर बीज आहे. तर दुसरा पक्ष म्हणतो, वस्तु तयार करण्यास लागणारा खर्च अगर व्यय हेंच मोलाचें कारण अगर बीज आहे. वास्तविक प्रकार असा आहे कीं, निव्वळ उपयुक्ततेनें मोल ठरत नाहीं किंवा निव्वळ उत्पादनव्ययानेंही मोल ठरत नाहीं. तर मोल हें उपयुक्तता व उत्पादनव्यय या दोहोंच्या संमेलनानें उत्पन्न होतें. ह्मणजे मोलवान् वस्तूमध्यें उपयुक्तता व उत्पादनव्यय असे दोन्हीही गुण असावे लागतात. हे दोन गुण संपत्तीच्या व्याख्येंत मानवी वासना तृप्त करण्याची शक्ति व श्रमसाध्यता या नांवानें निर्दिष्ट केले होते. शिवाय पृथक्पणा व अधीनता हे दोन्ही गुणही संपत्तींत पाहिजेत असें मागें दाखविलें आहे. व या गुणचतुष्टयाचा संकलित परिणाम म्हणजे वस्तूचें मोल होय. हे चारी गुण थोड्याफार अंशानें प्रत्येक वस्तूमध्यें पाहिजेत. एखाद्या मोलवान् वस्तूमध्यें उपयुक्ततेचें प्रमाण बाकीच्या गुणांपेक्षां जास्त असेल तर दुसऱ्या मोलवान् वस्तूंमध्यें उत्पादनव्ययाचें प्रमाण बाकीच्या गुणांपेक्षां जास्त असेल. परंतु प्रत्येक मोलवान् वस्तूमध्यें थोड्याफार अंशानें चारही गुण असले पाहिजेत तर त्या वस्तूमध्यें मौल्यवत्ता हा गुण उद्भूत होईल.

आतां **जेव्हन्स** यानें व दुसऱ्या अर्थशास्त्रकारांनीं काढलेल्या एक दोन नवीन कल्पनांचा विचार केला पाहिजे. वर सांगितलेंच आहे कीं, मोल या शब्दाची व्याख्या ठरवितांना **ॲडाम स्मिथनें** मोल यामध्यें केवळ मोल व विनिमयमोल असा अर्थभेद दाखविला आहे. व केवळ मोल म्हणजे उपयुक्तता होय. व वस्तूची उपयुक्तता ही मनुष्याच्या गरजा व वासना यांवर अवलंबून आहे. एकाला जी वस्तु अत्यंत उपयोगी असेल ती दुसऱ्याला अगदीं निरुपयोगी असेल. याचें एक उदाहरण म्हणजे अंधळ्या मनुष्याला चष्मा अगदीं निरुपयोगी असेल तर तो अधु-डोळ्याच्या माणसाला अत्यंत उपयोगी असेल. परंतु बाजारांत येणारें वस्तूचें विनिमयमोल किंवा किंमत व ही उपयुक्तता यांमध्यें फारसा संबंध नाहीं व अर्थशास्त्रांत या दुसऱ्या अर्थाशीं आपल्याला कांहीं एक कर्तव्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाहीं असें ॲडाम स्मिथनें प्रतिपादन केलें आहे. आतां जेव्हन्स या दोन कल्पनांमध्यें संबंध आहे असें आपल्या आवशेषिक अगर वरील मोलाच्या कल्पनेनें ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचे वस्तूची किंमत व तिची उपयुक्तता यांमध्यें निकट संबंध आहे असें दाखवितां येईल. मात्र उपयुक्तता हा एक ठराविक व सतत एकरूप असणारा गुण नाहीं तर त्यामध्यें कमीअधिक तीव्रता असते हें ध्यानांत ठेविले पाहिजे व ही कमीअधिक तीव्रता मनुष्याजवळ असलेल्या त्या वस्तूच्या पूर्व पुरवठ्यावर अवलंबून आहे. ज्या मनुष्याचे प्राण तहानेनें किंवा भुकेनें व्याकुळ होत आहेत, त्याला पहिल्या पाण्याचा घोट अगर पहिला अन्नाचा घांस याचा उपयोग अनंत आहे असें म्हटलें तरी चालेल व त्याकरितां मनुष्य हवी तितकी किंमत देण्यास तयार होईल. परंतु जसजशी त्याची तहान किंवा भूक हरेल त्या मानानें जास्त पाण्याची व अन्नाची त्या माणसाला उपयुक्तता कमी भासेल व त्याच मानानें तो त्याबद्दल कमी कमी किंमत देऊं लागेल. ह्मणजे वस्तूची किंमत मनुष्याला असलेल्या सामान्य उपयुक्ततेनें ठरत नाहीं. तर ती आवशेषिक उपयुक्ततेनें ठरते. मनुष्य भुकेनें व्याकुळ झाला असतांना जी किंमत धान्याला द्यावयाला तयार होईल ती किंमत तो बाजारांत धान्य घेतांना देणार नाहीं कारण जरी धान्याची सामान्यउपयुक्तता पुष्कळ असली तरी त्याचे घरीं धान्य शिल्लक असल्यामुळें त्याला आवशेषिक अगर धारेवरील उपयुक्तता कमी आहे व त्या मानानेंच तो त्या वस्तूला किंमत देण्यास तयार होईल.

अर्थात् उपयुक्तता हा गुण मनुष्याजवळ असलेल्या वस्तूच्या संग्रहावर अवलंबून आहे. व जसजसा हा संग्रह वाढेल त्या त्या मानानें जास्त मालाची त्याला मातबरी कमी वाटेल; इतकेंच नव्हे तर कांहीं मर्यादेनंतर ती वस्तु त्याला निरुपयोगी होऊन ती त्याला अडगळ वाटेल. उदाहरणार्थ, शेतकऱ्यास पहिल्या कुदळीचा फारच उपयोग आहे. ती नसली तर त्याचें काम अडेल व याकरितां तो वेळीं जास्त किंमत देईल. दुसऱ्या कुदळीची उपयुक्तता पहिलीइतकी नाहीं; तिसरीची आहे नाहीं अशी आहे तर चवथी निव्वळ अडगळ होईल. यावरून वस्तूची उपयुक्तता मनुष्याजवळ असलेल्या पूर्वीच्या सांठ्यावर अवलंबून आहे हें ध्यानांत येईल.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आतां मनुष्याच्या कांहीं वासनांमध्यें कमीअधिकपणा होण्याचा गुण जास्त असतो तर कांहींमध्यें तो फार कमी असतो. उदाहरणार्थ, मनुष्याला लागणारें अन्न यामध्यें फारसा कमीअधिकपणा होत नाहीं. अन्न शरीररक्षणाला सारखेंच लागतें व तें मनुष्याला विकत घेतलेंच पाहिजे. परंतु या पलीकडे त्याचा मुळींच उपयोग नाहीं. यामुळें अशा वस्तु गरजेपलीकडे कोणीही जमविणार नाहीं. परंतु कपडेलत्ते, खुर्च्या, टेबलें इत्यादि सामान्य वस्तू, चित्रसंग्रह, पुस्तकसंग्रह, वगैरेंसारख्या सुधारलेल्या समाजांतील गरजांना कांहींएक नियतपणा नसतो. या वस्तू कितीही असल्या तरी मनुष्याला त्याची थोडीबहुत तरी गरज (अनुद्भूत) असते व असा माल स्वस्त मिळाला तर मनुष्य विकत घेतो. ह्मणजे येथें त्याला या अधिक वस्तूंची उपयुक्तता पुष्कळ कमी असते व ह्मणून तो त्या वस्तूला किंमत कमी देतो.

वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, पदार्थाला जें मोल अगर जी किंमत आपण बाजारांत देतों ती आपल्याला सर्वांत कमी उपयोगी जो पदार्थाचा अवशेष असेल त्यावरून ठरवितों व ती त्या सर्व पदार्थांची किंमत अगर मोल होय. यालाच **जेव्हन्स** यानें आवशेषिक उपयुक्तता म्हटलें आहे.

या उपपत्तीचा उद्देश उपयुक्तता या कल्पनेला किंमतीप्रमाणें विशिष्ट परिमाणाचें स्वरूप आणण्याचा होता. असें उपयुक्ततेला विशिष्ट परिमाणाचें स्वरूप आलें ह्मणजे उपयुक्तता ही एक गणनार्ह कल्पना होईल व असें झालें म्हणजे अर्थशास्त्राच्या नियमांना गणितशास्त्राच्या प्रमेयासारखें निश्चित स्वरूप देतां येईल अशी **जेव्हन्सची** कल्पना होती. या कल्पनेनुरूप **जेव्हन्सनें** अर्थशास्त्रामध्यें गणितांतल्यासारखीं परिमाणरूप सूत्रें काढण्याचा प्रयत्न केला आहे खरा. आतां किंमत ही कल्पना विशिष्ट स्वरूपाची आहे खरी; व बाजारांत वस्तूचे भाव ठरतात ते कांहीं नियमित कारणांनीं ठरतात हेंही खरें; परंतु मानवी वासना ही चंचल मानसिक गोष्ट असल्यामुळें तिला नियत परिमाणरूप देण्याचा प्रयत्न व्यर्थ आहे. ती मनुष्यामनुष्यामध्यें बदलत राहणार. व तिची मोजदाद झालीच तर ती फक्त ढोबळ रीतीनेंच होणार हें विसरतां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कामा नये. कांहीं कांहीं अर्थशास्त्रकारांनीं सर्व अर्थशास्त्राला गणितासा[रखें] विशिष्ट परिमाणांचें रूप देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. निसर्ग पंथा[च्या] कालींही असा प्रयत्न झालेला होता व कुर्नें या फ्रेंच ग्रंथकारानें अ[र्थ]शास्त्रावर जो ग्रंथ लिहिला आहे, त्यामध्यें गणितांतील पुष्कळ समीकर[णें] आणिलीं आहेत. परंतु अर्थशास्त्राचा विषय इतका संकीर्ण व संमिश्र आ[हे] कीं, त्यामध्यें गणितांतील प्रमेयाइतका नियतपणा येणें शक्य नाहीं हे ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. गणितांतील प्रमेयें दाखल्याकरितां अर्थशास्त्रांत उपयोगी पडतील. परंतु अर्थशास्त्राच्या सिद्धांतांना गणितशास्त्रांतील सिद्धांताइतकें नियत स्वरूप येणार नाहीं हें खास. म्हणूनच जेव्हन्स वगैरेंसारख्या अर्थशास्त्रज्ञांनीं आवशेषिक उपयुक्तता, सकल उपयुक्तता वगैरे जे सूक्ष्म भेद काढले आहेत त्याचा म्हणण्यासारखा उपयोग आहे असें वाटत नाहीं. अर्थशास्त्रांत महत्त्वाची कल्पना व गोष्ट म्हणजे पदार्थांच्या किंमती कशा ठरतात हें पाहणें ही होय व हा अर्थशास्त्रांतील महत्त्वाचा भाग आहे यांत शंका नाहीं. तेव्हां पुढील विवेचनास आरंभ करण्या-पूर्वीं किंमतीमधील दोन पोटभेद लक्षांत ठेविले पाहिजेत; ते भेद हे—वस्तूची बाजारकिंमत अगर बाजारभाव व मूळ किंमत. वस्तूचा बाजारभाव हा क्षणोक्षणीं बदलणारा असतो. एखाद्या वस्तूला सकाळीं जो भाव असेल तो संध्याकाळीं असणार नाहीं; त्यांत थोडा फार फरक होईल. वस्तूची मूळ किंमत म्हणजे ती वस्तु उत्पन्न करण्यास लागलेला सर्व खर्च. वस्तूची मूळ किंमत ही त्याची स्थिर किंमत आहे. माल उत्पन्न करण्याच्या पद्धतींत फरक झाल्याखेरीज त्यामध्यें फारसा होत नाहीं. तेव्हां बाजारभावाच्या मानानें ती जास्त स्थिर असते. ज्या किंमतीजवळ बाजारभाव हेलकावे खात राहतात, ती मूळ किंमत होय. अर्थात् पदार्थांच्या या दोन किंमती परस्परां-पासून भिन्न आहेत अशांतला भाग नाहीं. बारकाईनें पाहतां बाजारभाव मूळ किंमतीवर अवलंबून आहे. ह्मणजे बाजारभाव कायमचा मूळ किंमतीच्या-खालीं जाणारच नाहीं. तो तात्पुरता मूळ किंमतीच्या हवा तितका वर चढेल. पदार्थांच्या या दोन किंमती दोन प्रकारच्या कारणांवर अवलंबून आहेत. बाजारभाव हे क्षणिक व तात्कालिक कारणावर अवलंबून असतात, तर मूळ किंमत ही कायमच्या कारणांवर अवलंबून असते. तेव्हां प्रथमतः बाजारभाव कोणत्या कारणावर अवलंबून असतात हें पाहिलें पाहिजे. हीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

णें म्हणजे मागणी व पुरवठा होत. तेव्हां या कल्पनांचे शास्त्रीय अर्थ व त्याचे नियम काय हें ठरविलें पाहिजे. तें पुढील भागांत केल्यानंतर पदार्थांच्या मूळ किंमतीच्या कारणांकडे वळण्यास सोईचें होईल.

भाग तिसरा.

बाजार व त्याची उत्क्रांति.

ज्याप्रमाणें विनिमय, अदलाबदल अगर देवघेव हे शब्द उच्चारतांच मूल्याची अगर किंमतीची कल्पना मनांत येते, त्याचप्रमाणें बाजाराची कल्पनाही मनांत आल्याखेरीज रहात नाहीं. कारण विनिमय अगर देवघेव ही बाजारांत चालते. तेव्हां अर्थशास्त्रदृष्ट्या बाजार ह्मणजे काय व त्यांत कोणत्या विशेष गुणाचा अन्तर्भाव होतो व या बाजाराची वाढ औद्योगिक उन्नतीबरोबर कशी झाली आहे हें या लहानशा भागांत पहावयाचें आहे.

बाजार ह्मणजे देवारी-घेवारी, दुकानदार, गिऱ्हाईक अथवा माल विकत घेणारे व माल विकत देणारे यांना एकत्र येण्यास सोईवार ठिकाण होय हें उघड आहे. अगदीं रानटी स्थितीमध्यें ज्या वेळीं मनुष्य असतो, त्या वेळीं देशांत मुळीं संपत्तिच उत्पन्न होत नाहीं व जी कांहीं थोडीबहुत संपत्ति मनुष्य उत्पन्न करतो ती स्वतःकरितां व स्वतःच्या कुटुंबाकरितां करतो. अशा स्थितींत अदलाबदलीस अवसरच नसतो व म्हणून बाजार ही संस्था उत्पन्न होऊं शकत नाहीं. परंतु समाजामध्यें श्रमविभाग उत्पन्न होऊन संपत्ति वाढूं लागली ह्मणजे अदलाबदलीची अवश्यकता उत्पन्न होते व मग बाजाराचीही अवश्यकता भासूं लागते. पूर्वकाळीं बाजाराची जागा व दिवस हीं दोन्ही फिरतीं असत. ह्मणजे गांवाच्या एका विवक्षित ठिकाणीं व आठवड्यांतील एखाद्या विवक्षित दिवशीं बाजार भरत असत. फार प्राचीन काळीं दोन खेडेगांवांना सोईच्या अशा ठिकाणीं बहुधा बाजार भरत असावा व तेथें दोन्ही खेड्यांतील लोक आपआपला माल आणीत असावे व विकत घेणारेही ठरलेल्या वेळीं जमत असावे व तेथें संपत्तीची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अदलाबदल चालत असावी अशा प्रकारची माहिती निरनिराळ्या देशां... अगदीं जुन्या काळच्या ग्रामसंस्थांच्या इतिहासकारांनीं नमूद ... आहे. परंतु जसजशी समाजांत संपत्तीची वाढ होत गेली तसत... बाजाराचें महत्व वाढत गेलें व प्रत्येक गांवांत बाजारपेठ ह्मणून एक ... भाग झाला व त्याला कायमचें स्वरूप आलें.

आतां या शब्दामध्यें ज्या गोष्टींचा किंवा विशेष गुणांचा अन्त... होतो त्याचा विचार केला पाहिजे. बाजार या संज्ञेमधील पहिला ... ह्मणजे त्यांतील व्यवहाराचा खुलेपणा अगर प्रसिद्धपणा होय. बाजा... देवारी--घेवारी एकत्र जमतात व मालाची अदलाबदल किंमतीवरून ... रीतीनें चवाठ्यावर होते. येथें छपवाछपवीच्या व्यवहारास अवसर नसतो. ... बाजारावर देखरेख करणें हें सरकारचें कर्तव्यकर्म समजलें जात असे. ... बाजारांत ठकबाजी न व्हावी, कोणी कोणास फसवूं नये, सर्व व्यव... खुल्या तऱ्हेनें व उघड्या तऱ्हेनें व्हावा अशाबद्दल जास्त काळजी घेतल... जात असे.

बाजाराच्या कल्पनेंत अन्तर्भूत होणारा दुसरा गुण ह्मणजे चढाओ... ठरलेल्या किंमती होत. येथें निरानिराळ्या ठिकाणांहून दुकानदा... गिऱ्हाईक जमतात. आतां अशा ठिकाणीं दोन्ही वर्गांमध्यें चढाओढ ... असते. दुकानदारांना आपला सर्व माल संपून जावा व आपल्या... चांगला फायदा मिळावा अशी इच्छा असते. यामुळें त्यांची आपआप... गिऱ्हाईक मिळविण्याची चढाओढ चालू असते. तसेंच गिऱ्हाइकांची ... त्याला चांगला माल स्वस्तांत मिळावा ह्मणून खटपट चालू असते. ... चढाओढ हा बाजाराचा आत्माच आहे असें ह्मणण्यास हरकत न... ह्मणजे येथें मालाच्या किंमती चढाओढीनें ठरल्या जातात. आज बाज... जर मालाला एक दर असला तर पुढल्या बाजाराला तोच राहील ... नियम नाहीं. कारण हे भाव घेवारी व देवारी यांच्या चढाओढीनें ठरता...

बाजाराचा तिसरा विशेष हा वरच्या गुणाचाच परिणाम ... बाजारांत अशा प्रकारची चढाओढ असल्यामुळें येथें व्यवहाराची पूर्ण ... अगर मोकळीक असते. बाजारांत माल आला ह्मणजे त्याला नेहमी... नियम किंवा प्रतिबंध लागू नसतात. येथें सर्व व्यवहार खुल्या तत्वा... चालतो. निरनिराळ्या धंद्यांमध्यें पूर्वी युरोपांत वणिकश्रेणी असत. ...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ांचे सभासद असल्याखेरीज कोणालाही एखाद्या गांवांत एखादा धंदा ां येत नसे व मालाच्या किंमती वगैरे ठरविण्याचा अधिकार या श्रेणींना . परंतु अशा तऱ्हेचे प्रतिबंध बाजारांत मानले जात नसत. मात्र काळीं बाजारामध्यें एक नियम पाळला जात असे. तो हा कीं, बाजारांत ा करण्याची परवानगी नसे. अर्थात् एकाच बाजारांत माल खरेदी रून तो पुन्हा त्याच बाजारांत जास्त दरानें विकण्याची मनाई असे. िऱ्हाइकांच्या हिताच्या दृष्टीनें हा नियम केलेला असे हें उघड आहे. कारण शा मनाईच्या अभावीं हुशार व्यापारी सर्व माल खरेदी करून मग हव्या ा भावानें गिऱ्हाइकांस विकूं लागण्याचा संभव असतो. याकरितां अशी मनाई ठेवणें अवश्य असे व तिची अंमलबजावणी सरकार करीत असे.

बाजाराच्या संबंधाचा शेवटचा विशेष म्हणजे काळ व ठिकाणाचा मर्यादितपणा. पूर्वकाळीं बाजार हे विवक्षित स्थळीं व विवक्षित दिवशीं भरण्याची वहिवाट असे. अमक्या वारीं अमुक ठिकाणीं बाजार भरावयाचा; दुसऱ्या वारीं दुसऱ्या ठिकाणीं भरावयाचा; असे बाजाराचे दिवस व ठिकाणें ठरलेलीं असत.

परंतु अर्वाचीन काळीं या बाजाराच्या कल्पनेंत पुष्कळच बदल झाला आहे. वर सांगितलेंच आहे कीं, देशाच्या औद्योगिक वाढीबरोबर बाजाराचा काळ व ठिकाणाच्या मर्यादा प्रथम नाहींशा झाल्या. कारण देव-घेवच फार वाढल्यामुळें संपत्ति उत्पन्न करणें हा जसा सतत चालणारा उद्योग झाला तसाच विनिमय हाही एक सतत चालणारा उद्योग झाला व यामुळें सर्व वारीं व सर्व दिवशीं बाजार भरूं लागले. अर्थात् बाजार ही समाजांत एक कायमची संस्था झाली व बाजार फिरते न राहतां प्रत्येक गांवामध्यें बाजार-पेठ म्हणून स्वतंत्र भाग झाला व या ठिकाणीं रोजच्या रोज देवघेवी चालूं लागल्या; व घाऊक बाजार व किरकोळ बाजार असा भेद होऊं लागला. घाऊक बाजार हें संपत्तीचे कारखानदार व घाऊक व्यापारी यांच्या देव-घेवीचें ठिकाण झालें व किरकोळ बाजार हें संपत्तीचे उपभोक्ते गिऱ्हाईक व किरकोळ व्यापारी यांच्या देवघेवीचें ठिकाण झालें. घाऊक बाजारामध्यें आतां सर्व लोक व्यवहारज्ञ व श्रीमंत असल्यामुळें सट्टयाच्या मनाईचा नियम नाहींसा झाला व अर्वाचीन काळीं पुष्कळ व्यापारांना सट्टयाचें स्वरूप आलें आहे. उदाहरणार्थ, हल्लींच्या काळीं कापूस, गहूं, वगैरे सर्व-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साधारण मागणीच्या जिनसांचा व्यापार जुगारासारखाच कांहीं अंशीं झ आहे. शेवटीं अर्वाचीन काळच्या सुधारलेल्या दळणवळणाच्या साध तारायंत्रें, पोस्ट ऑफिसें वगैरे लवकर बातमी नेणाऱ्या साधनांनीं तील सर्व व्यापाराचें एकीकरण झालें आहे. इतकेंच नाहीं तर हल्लीं काळीं सर्व मनुष्यवस्तीचें जग अथवा सर्व सुधारलेले देश या सर्वांचा बाऊक बाजारच बनला आहे. यालाच अर्वाचीन अर्थशास्त्र जगाचा बाजार ह्मणतात व या बाजाराचे जिन्नस म्हणजे सर्व देश मागणी असणारे सर्वसाधारण पदार्थ, जसे गहूं, कापूस, राकेल, कोळसा लोखंड, रेशीम, ताग, गळिताचीं धान्यें, कातडीं वगैरे. हल्लींच्या साधनां सर्व जग एकरूप झाल्यामुळें पदार्थाच्या किंमती—विशेषतः वर दिलेल्या पदार्थांच्या किंमती-एकरूप होण्याचा कल असतो. अमेरिकेंत कापूस कमी पिकणार अशीं चिन्हें दिसूं लागल्याबरोबर हिंदुस्थानांत कापूस कितीही पिकलेला असो; परंतु लागलीच त्या कापसाच्या किंमती भराभर वाढतात गेल्या सालीं हिंदुस्थानांत दर वर्षापेक्षां कापसाचें पीक उत्तम असतांना कापसाला नेहमींपेक्षां जास्त भाव आला. कारण अमेरिकेमध्यें कापसाचें पीक फार कमी आलें होतें. याप्रमाणेंच इतर पदार्थांचीही स्थि आहे. जगाच्या कोणत्याही भागामध्यें संपत्तीच्या उपयुक्ततेमध्यें चलबिच झाली कीं, त्याचा परिणाम जगांतील इतर देशांतील भावावर झाल्या खेरीज रहात नाहीं. कॅनडामध्यें किंवा रशियामध्यें धान्य कमी पिकलें त्याचा परिणाम हिंदुस्थानावर होतो व येथील धान्याचे भाव वाढूं लाग तात. सारांश, व्यापाराच्या बाबतींत हल्लीं सर्व जग एक झालें आहे, निरनिराळ्या देशांचें या बाबतींतील पृथकत्व नाहींसें झालें आहे. याचा परिणाम पदार्थांच्या किंमतीवर कसा काय होतो, हें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग चवथा.

मागणी व पुरवठा यांचे नियम.

मागील भागांत ‘ बाजार ’ या शब्दाचा शास्त्रीय अर्थ व त्यामध्यें अंतर्भूत होणाऱ्या कल्पना यांचा विचार केला. आतां बाजारभाव अगर पदार्थांच्या बाजारांतील किंमती कोणत्या तत्त्वांवर ठरल्या जातात हें पहाणें आहे. सामान्य व्यवहारांत बाजारभाव अगर किंमती या मागणी व पुरवठा यांवर अवलंबून आहेत असें ह्मणण्याचा परिपाठ आहे व अभिमत अर्थशास्त्रकारांनीं याच सामान्य समजाला थोडेंसें शास्त्रीय स्वरूप देऊन मागणी व पुरवठा हीं किंमतीचीं तत्त्वें आहेत अगर किंमत ही मागणी व पुरवठा या दोन कारणांचें कार्य आहे असें प्रतिपादन केलें आहे; परंतु अलीकडील ग्रंथकारांनीं या तत्त्वावर जेव्हां जास्त बारकाईनें विचार केला तेव्हां या प्रतिपादनांतील एकतर्फीपणा त्यांच्या ध्यानांत येऊन त्यांनीं मागणी, पुरवठा व किंमत या तीन गोष्टींचा परस्पर संबंध जास्त साकल्येंकरून सांगितला आहे. तेव्हां पुरवठा व मागणी यांचें यथार्थ स्वरूप व त्यांचे नियम प्रथमतः ठरविले पाहिजेत. सकृद्दर्शनीं मागणी व पुरवठा हे शब्द विजातीय आहेत व यामुळें त्यांचें प्रमाण मांडणें अशक्य आहे असें वाटतें. कारण पुरवठा हा शब्द मालाला लावितात तर मागणी हा शब्द गरजू माणसाच्या मानसिक प्रवृत्तीला लावितात. शिवाय मागणी शब्दांतही संदिग्धपणा आहे. मागणी ह्मणजे नुसती वासना नव्हे. कारण अशी वासना हव्या त्या माणसास असेल. परंतु किंमतीशीं ज्या मागणीचा संबंध आहे अशी मागणी ह्मणजे निवळ वासना नव्हे. खिशांत एक पैही नाहीं असा माणूस बाजारांत गेला व त्याला पुष्कळ वस्तु विकत घेण्याची इच्छा अगर वासना झाली; पण ही निवळ इच्छा ह्मणजे पदार्थाची मागणी नव्हे. वासना मागणी या संज्ञेप्रत पावण्यास ती वासना परिणामकारक पाहिजे ह्मणजे वासनेबरहुकूम वस्तु विकत घेण्याचें पैशाचें सामर्थ्य मनुष्यांत पाहिजे तर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ती मागणी ह्मणतां येईल व अशा परिणामकारी मागणीचा किंमती परिणाम होईल.

अर्वाचीन अर्थशास्त्रज्ञ पुरवठा व मागणी हे शब्द खालील अर्थानें वापरतात. एका विवक्षित किंमतीला मागितलेल्या मालाचें परिमाण ह्मणजे मागणी होय व एका विवक्षित किंमतीला विकावयाला आलेल्या मालाचें परिमाण म्हणजे पुरवठा होय. देशांतील सर्व माल ह्मणजे पुरवठा नव्हे; तर एका विवक्षित किंमतीला विकावयाला काढलेला माल म्हणजे पुरवठा होय. तसेंच देशांतील सर्व खर्चिक लोक यांची वासना म्हणजे ही मागणी नव्हे; तर एका विवक्षित किंमतीला ज्याचा खप होईल असा माल म्हणजे मागणी होय. आतां मागणी व पुरवठा यांचे खालील नियम ठरतात.

"जसजशी मालाची किंमत कमी होते (दुसऱ्या गोष्टी तशाच आहेत असें गृहीत धरून) तसतसें मागितलेल्या मालाचें परिमाण वाढतें. उलटपक्षीं जसजशी मालाची किंमत वाढते तसतसें मागितलेल्या मालाचें परिमाण कमी होतें; अर्थात् किंमतीच्या कमीअधिक प्रमाणावर मागणीचा जास्त कमीपणा अवलंबून आहे. म्हणजे किंमत व मागणी हीं व्यस्त प्रमाणांत आहेत."

या नियमाचीं उदाहरणें हवीं तितकीं आहेत. एखाद्या मालावर सरकारनें जास्त कर बसविला ह्मणजे त्या मालाचा खप कमी होतो. कारण कराच्या योगानें त्या मालाची किंमत वाढते व वरील नियमाप्रमाणें किंमत वाढली कीं, मागणी कमी होते. उलटपक्षीं मालावरील कर कमी केल्यानें मालाची किंमत कमी झाली कीं मालाचा खप वाढतो. यामुळें कधींकधीं एखाद्या मालावरील कर कमी केल्यास सरकारचें कराचें उत्पन्न कमी न होतां तें वाढतच जातें. याचें हिंदुस्थानांतील ताजें उदाहरण ह्मणजे मिठावरील कर होय. पूर्वी हा कर २॥ रुपये मण इतका होता तोच आतां १ रुपया मण इतका आहे. यामुळें मिठाचा खप कितीपटींनीं वाढला आहे व सरकारचें उत्पन्नही शेवटीं वाढेल यांत शंका नाहीं.

पदार्थांच्या किंमती वाढल्या ह्मणजे त्यांची मागणी कमी होते; तसेंच मालाच्या किंमती कमी झाल्या ह्मणजे मागणी वाढते ही गोष्ट नेहमींच्या व्यवहारांत नेहमीं दृष्टोत्पत्तीस येते. बाजारांत लिलांवानें मालाच्या किंमती ठरविण्याची जी रीत प्रचलित आहे त्यावरून वरच्या विधानाची सत्यता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

…व ध्यानांत येईल. लिलांवदारानें एखाद्या वस्तूचा लिलांव पुकारला …तो त्या वस्तूच्या अगदीं कमी किंमतीपासून प्रारंभ करतो व त्या …ला किती तरी घेवारी ती वस्तु विकत घेण्यास तयार असतात. तेव्हां … मनुष्य किंमत चढवितो. ही किंमत चढविली ह्मणजे पहिल्या-…कांहीं लोक गळतात व राहिलेल्या लोकांत चढाओढ सुरू होते. मग …र्थील मनुष्य त्या वस्तूची आणखी थोडीशी किंमत वाढवितो. ह्मणजे …यांपैकीं आणखी लोक कमी होतात असा क्रम एका वस्तूला एक …ी राहातोंपर्यंत चालतो. या उदाहरणावरून किंमत जसजशी जास्त …तसतशी मागणी कमी होते हें स्पष्टपणें दिसून येतें, व असें होण्याच …णही उघड आहे. एखादी वस्तु महाग झाली ह्मणजे मनुष्याला पैसे …त द्यावे लागतात; परंतु मनुष्याजवळ पैसे नियमित असले म्हणजे …ला कोठें तरी काटकसर करावी लागते. म्हणजे तो महाग माल …चें पुढें ढकलतो.

… किंमतीच्या वाढीबरोबर मालाच्या खपांत चलविचल होण्याची …ी निरनिराळ्या मालाच्या प्रकारावर अवलंबून आहे. मनुष्याच्या …वश्यकाच्या खपामध्यें फारशी चलविचल होऊं शकत नाहीं. धान्य …ग असो स्वस्त असो तें मनुष्य शरीरपोषणास अवश्यक आहे तितकें …च. धान्य महाग झालें तर तो चैनीच्या कांहीं पदार्थाला फांटा देईल. …पेक्षांही धान्य महाग होत गेलं तर सोईच्या गोष्टीला फांटा देईल. या-…न चैनीच्या मालाच्या खपांत किंमतीच्या फरकानें फारच लवकर चल-…चल होते; सोईच्या मालाच्या खपांत त्यापेक्षां कमी प्रमाणांत होते व …वश्यक मालांत तर खपाची चलविचल फारच कमी प्रमाणांत होते.

… आतां पुरवठ्याच्या नियमाकडे वळूं. हा नियम असा आहे— …सजशी मालाची किंमत वाढते (दुसऱ्या सर्व गोष्टी तशाच आहेत … धरून) तसतसा मालाचा विक्रीस काढलेला पुरवठा वाढतो; उलट- … जसजशी किंमत कमी होते तसतसा मालाचा विक्रीस काढलेला …ठा कमी होतो. ”

… या नियमामध्यें मालाच्या किंमतीच्या वाढीचा मालाच्या उत्पत्तीवर …य परिणाम होतो याचा विचार केलेला नाहीं. तो विचार पुढील भागांत …तां येईल.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या नियमाचीं उदाहरणेंही हवीं तितकीं आहेत. कांहीं कारणां माल्राच्या किंमती कमी झाल्या ह्मणजे व्यापारी माल विकीनासे हो म्हणजे विक्रीस पुढें आलेला पुरवठा कमी होतो. पुढें किंमत वाढेल आशेनें किंवा दुसऱ्या एखाद्या बाजारांत पाठविण्याच्या आशेनें व्याप माल मागें घेतात. तसेंच मालाची किंमत वाढली म्हणजे पुष्कळ देव माल विकण्यास तयार होतात, कारण त्यांना प्रत्यक्ष जास्त फायदा मिळत

आतां मागणी व पुरवठा यांचे वेगवेगळे नियम एकत्र केले ह्मणजे मागणी व पुरवठ्याचें खालील समीकरण ठरतें. "कोणत्याही बाजारांत मालाची किंमत अशी ठरते कीं, त्या किंमतीला मागितलेल्या मालाचें परिमाण त्या किंमतीला विकावयास काढलेल्या मालाच्या परिमाणाबरोबर होईल; व हें समीकरण घडवून आणणारी शक्ति ह्मणजे चढाओढ होय." म्हणजे बाजारांत देवारी व घेवारी यांच्यामध्यें चढाओढ चालते व ही चढाओढ एका किंमतीला मागितलेला माल व विकावयास काढलेला माल यांची बरोबरी होईपर्यंत चालते. मागणी व पुरवठा यांचें हें समीकरण मागणी व पुरवठा यांच्या पृथक् नियमावरून झालेलें आ व या सर्वांमध्यें एक सामान्य तत्त्व गृहीत धरलें आहे. तें हें कीं, किंमतीच्या प्रत्येक चलविचलीबरोबर मागणी व पुरवठा यांत फरक होत जातो.

येथपर्यंत मागणी व पुरवठा यांच्या किंमतीशीं कसा संबंध आहे दाखविलें. त्यावरून मागणी व पुरवठा हीं किंमतीवर अवलंबून आहेत अ दिसून येईल. या विवेचनांत मागणी व पुरवठा हीं किंमतीचीं कार्यें आ असें दिसतें. परंतु मागणी व पुरवठा आणि किंमती यांमध्यें एकेरी का कारण संबंध नाहीं. तर हा संबंध दुहेरी आहे व सामान्य लोकांच्या कल्प प्रमाणें तर मागणी व पुरवठा हीं किंमतीचीं कारणें आहेत व किंम हें वरील कारणांचें कार्य आहे. परंतु वास्तविक प्रकार दुहेरी आहे ह्मण मागणी व पुरवठा यांवर किंमत अवलंबून आहे, व किंमत ही मागण व पुरवठा यांवर अवलंबून आहे. यांपैकीं दुसऱ्याचे निय येथपर्यंत सांगितले. परंतु वरच्याप्रमाणेंच पहिल्याचे नियम ठरतात. ह्मणजे मागणीची वाढ झाली म्हणजे किंमतीची वाढ होते. मागणीची वाढ ह्मणजे त्याच किंमतीला मागितलेल्या मालाच्या परिमाणांतील वाढ व पुरवठ्याची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ढ म्हणजे ही त्याच किंमतीला विकावयास काढलेल्या मालाच्या परिणांतील वाढ होय. यासंबंधींचे नियम खालीलप्रमाणें सांगतां येतील. “जसजशी मालाची मागणी वाढते (पुरवठा तितकाच आहे असें धरून) तसतशी मालाची किंमत वाढते; उलटपक्षीं जसजशी मालाची मागणी कमी होते तसतशी मालाची किंमत उतरते.” “जसजसा मालाचा पुरवठा वाढतो (मागणी तितकीच आहे असें धरून) तसतशी किंमत कमी होते; उलटपक्षीं जसजसा पुरवठा कमी होतो तसतशी मालाची किंमत वाढते.”

किंमतीच्या वाढीचीं कारणें जर एकसमयावच्छेदेंकरून वाढली तर किंमतीची वाढ फारच झपाट्यानें व दुहेरी होईल हें उघड आहे. अर्थात् मालाची मागणी वाढत असतांना जर मालाचा पुरवठा कमी झाला तर मालाच्या किंमती दुप्पट वाढतील. एक मागणी वाढली म्हणून किंमत वाढेल. व दुसरें पुरवठा कमी झाला म्हणून किंमत वाढेल; अशा तऱ्हेनें किंमतींत दुहेरी वाढ होईल.

आतां मागणीच्या वाढीचीं कारणें अनेक असणार व त्याचा प्रत्यक्ष संबंध मनुष्याच्या राहणीशीं व त्याच्या वासनाच्या वाढीशीं आहे. शिक्षणानें वासनावाढ झाली असेल व ह्मणून खर्च करण्याची प्रवृत्ति देशामध्यें वाढत असेल. एखाद्या वर्गाचें उत्पन्न वाढलें असेल व त्यामुळें खर्च करण्याची प्रवृत्ति वाढली असेल; किंवा देशांमधील लोकांमध्यें नवीन फ्याशन शिरली असेल किंवा पूर्वींच्या चालीरीति बदलून नव्या येत असतील. किंवा उलटपक्षीं लोकांचें उत्पन्न कमी झालें असेल व त्यामुळें मागणी कमी होत असेल. जो देश शेतकीवर सर्वस्वी अवलंबून आहे त्या देशामध्यें या कारणांनीं मागणीमध्यें चलबिचल फार होते व याचें उत्कृष्ट उदाहरण हिंदुस्थानचेंच आहे. हिंदुस्थानांत बहुजनसमाजाचें उत्पन्न शेतापासून येतें. यामुळें या सर्व वर्गाची मागणी या उत्पन्नावर अवलंबून असते. ह्मणून पावसानें दगा दिला कीं शेतकऱ्यांना पुरेसें अन्न मिळायाचीच पंचाईत होते. तेव्हां कापडचोपडादि आयुष्याच्या सोई ते काय घेणार ? यामुळें कापडाच्या मागणींत एकदम कमीपणा होतो व मालाच्या किंमती फार उतरूं नयेत ह्मणून कारखानदार पुरवठा कमी करूं लागतात; म्हणजे आपले कारखाने कांहीं काळपर्यंत अजीबाद बंद करतात किंवा काम कमी तास करूं लागतात.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुरवठ्याचीं वाढ होण्याचीं कारणें म्हणजे संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या कारणांतील वाढ होय व त्याचा विचार मागील एका भागांत केलाच आहे तेव्हां त्याची येथें पुनरावृत्ति करण्याचें प्रयोजन नाहीं.

येथपर्यंत मालाचे बाजारभाव कोणत्या सामान्य तत्वावर ठरविले जातात याचा विचार झाला. हे बाजारभाव वारंवार बदलणारे असतात. अर्थात् ते चंचल असतात व ते मागणी व पुरवठा यांच्या चलविचलीवर अवलंबून असतात. परंतु किंमतींतील ही चलबिचल कांहीं एका विशिष्ट किंमतीसभोंवतीं फिरत असते, त्याला मालाची मूळ किंमत ह्मणतात. केव्हां केव्हां बाजारभाव या मूळ किंमतीच्या जरा खालीं जातील तर केव्हां केव्हां या मूळ किंमतीच्या वर जातील. परंतु बाजारभाव मूळ किंमतीच्या ठिकाणीं फारच क्वचित् असूं शकतो. बाजारभाव व मूळकिंमत यांना समुद्राच्या पाण्याच्या सपाटीचें व लाटांचें साम्य चांगलें शोभतें. वाऱ्यानें समुद्रावर सारख्या लाटा उसळत असतात. यामुळें पाण्याच्या सपाटीच्या खालीं एक लाट जाते तर एक वर जाते. म्हणजे समुद्राचा पृष्ठभाग नेहमीं वर खालीं होत असतो. परंतु हें वर खालीं होणें हें लाटा व त्यांचें कारण वारा यांवर अवलंबून आहे; तर समुद्राची सपाटी ही पाण्याचा सामान्य गुण जो स्थितिस्थापकता त्यावर अवलंबून आहे, त्याचप्रमाणें मालाचे बाजारभाव मागणी व पुरवठा यांवर अवलंबून आहेत. परंतु मूळकिंमत ही जास्त कायमच्या कारणांवर ह्मणजे माल उत्पन्न करण्यास लागणाऱ्या खर्चावर अवलंबून आहे. तेव्हां आतां पदार्थांच्या मूळ किंमती कशावर अवलंबून आहेत हें पाहिलें पाहिजे व त्याचा विचार पुढील भागावर टाकणें भाग आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग पांचवा.

मूळकिंमतीची मीमांसा.

मागील भागांत बाजारकिंमत व मूळकिंमत यांमधला फरक सांगितला. ज्या किंमतीसभोंवतीं बाजारभाव अगर बाजारकिंमत याचें आंदोलन चालतें ती मूळ–किंमत होय. बाजार–किंमतही रोज रोज–नव्हे घटकोघटकीं–बदलणारी किंमत होय, तर मूळकिंमत ही त्या मानानें स्थिर असलेली किंमत होय. बाजारकिंमत ही तात्पुरत्या व चलविचल होणाऱ्या कारणावर अवलंबून असते व तीं कारणें ह्मणजे मागणी व पुरवठा हीं होत. व त्याचा मागल्या भागांत विचार केला आहे. या भागांत मूळकिंमतीच्या कारणांचा विचार करावयाचा आहे. परंतु मूळ किंमत ही कशावर अवलंबून आहे हें शोधून काढण्याकरितां संपत्तिरूप सर्व मालाचें त्रिविध वर्गीकरण करणें अवश्यक आहे. कारण या तीन वर्गांच्या मूळ–किंमतीसंबंधीं स्थिति भिन्न भिन्न आहे.

ज्याला अर्थशास्त्रांत संपत्ति ह्मणतात अशा वस्तूंचे मालाचे अगर पदार्थांचे तीन वर्ग पडतात. निरनिराळ्या कारणांनीं ज्या वस्तूंची संख्या मर्यादित आहे इतकेंच नाहीं, परंतु ही संख्या मानवी श्रमांनीं वाढविणें अशक्य आहे अशा वस्तूंचा पहिला वर्ग होय. उदाहरणार्थ, एखाद्या मयत चित्रकाराच्या हातचीं चित्रें किंवा मयत मूर्तिकाराच्या हातच्या मूर्ति; प्रसिद्ध मुत्सद्यांच्या हातचीं पत्रें, कवींच्या हातांनीं लिहिलेल्या कवितेची मूळ प्रत, जुन्या काळचीं नाणीं, ताम्रपट, सनदा वगैरे; सारांश, पुराणवस्तुसंग्रहांतलि बहुतेक वस्तू याच सदराखालीं येतात. कारण या वस्तू नवीन निर्माण करतां येणें ...ळीं अशक्य आहे; अशोकराजाचे ताम्रपट अगर लेख आतां नवीन करणें शक्य नाहीं; आतांपर्यंत सांपडले नाहींत असे लेख अगर ताम्रपट आणखी सांपडूं शकतील हें खरें; तरी पण एखाद्या राजाचे सर्व शिलालेख व ताम्रपट सांपडले म्हणजे झालें. मग त्यापुढें त्यांची संख्या वाढणें शक्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाहीं; तोच प्रकार प्रसिद्ध पुरुषांच्या स्मारक वस्तूंचाही आहे. त्यासुद्धां मर्यादित असणार. ज्या देशांत या वस्तूंना मागणी आहे, जेथें पुराणाभिमान लोकांमध्यें अभिरुचि उत्पन्न झाली आहे, जेथें पुराणसंग्रह करण्याची उत्पन्न झालेली आहे व जेथें लोकांची सांपत्तिक स्थिति सुधारत आ अशा देशांत अशा पुराणवस्तूंना मागणी पुष्कळ असते व या वस्तूंकरि लोक पुष्कळ पैसे खर्च करण्यास तयार असतात. तेथें या वस्तू संप पदाप्रत पावतात व त्यांची बाजारांत देवघेव होते. तेव्हां अशा प्रकार मर्यादित पदार्थांचा एक स्वतंत्र वर्ग बनतो. एकंदर संपत्तीच्या मानानें हा वर्ग अगदीं लहान आहे हें उघड आहे.

संपत्तिरूप वस्तूंचा दुसरा वर्ग ह्मणजे कृषिज व खनिज पदार्थ होत. फा वर्षें वसाहत होऊन ज्या देशांमध्यें औद्योगिक प्रगति झालेली आहे अशा देशांतील कृषिज व खनिज पदार्थ म्हणजे धान्यादि पदार्थ व धातु, कोळसा, मीठ वगैरे खनिज पदार्थ यांचा पुरवठा वाढवितां आला तरी या ठिकाणी उतरत्या पैदाशीचा नियम लागू झालेला असतो. अर्थात् या पदार्थांचा अधिक पुरवठा करण्यास पूर्वीच्या प्रमाणापेक्षां जास्त जास्त खर्च येत असतो म्हणजे पदार्थांच्या पहिल्या एका १०० च्या संख्येला जितका खर्च लागल त्यापेक्षां जास्त खर्च तितकें आणखी उत्पन्न काढण्यास लागतो. वाढत्य पुरवठ्याकरितां ज्या पदार्थांना वाढत्या प्रमाणांत खर्च येतो अशा प्रकार सर्व पदार्थ या वर्गांत येतात.

संपत्तिरूपवस्तूंचा तिसरा वर्ग कारखान्यांतल्या पदार्थांचा होय. संप त्तिरूपवस्तूंमध्यें हाच सर्वांत मोठा वर्ग आहे. यांमध्यें मालाचा पुरव हवा तितका वाढवितां येतो व हा वाढता पुरवठा करण्यास पूर्वींइतकाच ख होतो किंवा उलट खर्च कमी कमी येत जातो. या वर्गामध्यें अर्वाची काळच्या हजारों वस्तूंचा समावेश होतो. तेव्हां संपत्तिरूपवस्तूंचे ती वर्ग झाले.

१ ज्याचा पुरवठा नियतपणें मर्यादित आहे अशा वस्तूंचा व यांना अवर्धनीय पदार्थ ह्मणतां येईल.

२ ज्याचा पुरवठा वाढणें शक्य आहे, परंतु तो वाढण्यास ज्याच खर्च भूमितिश्रेढीनें वाढत जातो अशा वस्तु यांना दुर्वर्धनीय पदा म्हणतां येईल.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३ ज्याचा पुरवठा तितक्याच खर्चानें किंवा कमी खर्चानें हवा तितका वाढवितां येतो अशा वस्तु. यांना सुवर्धनीय म्हणतां येईल. हे तीन वर्ग करण्याचें कारण या तीन वर्गांमधल्या वस्तूंच्या मूळ किंमतीची मीमांसा भिन्नभिन्न आहे हें होय.

वस्तूची मूळकिंमत ही वस्तु उत्पन्न करावयास लागलेल्या खर्चा-वर अवलंबून आहे हें उघड आहे. परंतु पहिल्या वर्गांतील वस्तूंमध्यें हा प्रश्न उद्भवत नाहीं. कारण या वर्गांतील वस्तु उत्पन्न झाल्या त्यावेळीं संपत्तीच्या बुद्धीनें उत्पन्न झालेल्याच नाहींत. कांहीं ठिकाणीं असा प्रकार असेल; परंतु ही गोष्ट अपवादादाखलच आहे. प्रसिद्ध ग्रंथकाराच्या हातचे लेख किंवा पत्रें यांची मूळ किंमत काय आहे ? ज्या काळीं तीं लिहिलीं गेलीं त्या काळीं तो अजून ग्रंथकारही झाला नसेल. परंतु पुढें नांव मिळविल्यावर त्याच्या स्मारक गोष्टीला किंवा वस्तूला पुढें किंमत आली. नेपोलियन किंवा शेक्स्पिअर यांच्यासंबंधाच्या एखाद्या क्षुल्लक वस्तूला किंवा स्मारकाला युरोपमध्यें हल्लीं विलक्षण किंमत येते; कारण या दोन पुरुषांची निरनिराळ्या बाबतींतील विलक्षण कीर्ति होय. तेव्हां या वर्गांतिल वस्तूंसंबंधानें मूळकिंमत व बाजारकिंमत यांत फारसा भेद राहत नाहीं. कारण या पदार्थांची मूळकिंमत कांहींच नसते. त्याला आगंतुक कारणांनीं किंमत येते; व तें कारण ह्मणजे लोकांची अभिरुचि व वासना. समाजाच्या रानटी स्थितींत अशा वस्तु बिन-किंमतीच्या असतील तर आभिरुचि उत्पन्न झालेल्या व संपन्न समाजांत या वस्तूंना हजारों रुपयांची किंमत पडत असेल. या वस्तु कोठें कानाकोपऱ्याच्या ठिकाणीं निरुपयोगी वस्तू ह्मणून पडल्या असतील तर तिकडे या वस्तूंच्या शोधार्थ एजंट फिरत असतील. तेव्हां या वस्तूंच्या किंमती बाजारभावाप्रमाणें मागणी व पुरवठा यांवरच सर्वस्वी अवलंबून असतात. मात्र येथें पुरवठा कोणत्याही कारणांनीं वाढविणें शक्य नसतें. तेव्हां पुरवठ्याची संख्या येथें ठराविक असते व येथें किंमत मागणी करणारांच्या संख्येवर असते. ज्याप्रमाणें लिलांवांतील मालाच्या किंमती मागणारांच्या चढाओढीनें ठरतात त्याप्रमाणेंच या मर्यादित वस्तूंच्या किंमती ठरतात. अर्थात् मागणारे वस्तूच्या संख्येइतके होईपर्यंत त्यांमध्यें चढाओढ चालते व ही बरोबरी ज्या किंमतीनें होईल ती किंमत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्या पदार्थाची होते. समजा, रविवर्म्याच्या प्रसिद्ध चित्रांपैकीं शकुंतला जन्माची मूळ तसबीर–रविवर्म्याच्या हातची–बाजारांत विकावयास आहे. ही तसबीर कोणास नको आहे ? याची किंमत थोडी आहे असें कळल्यास तेथें पुष्कळ लोक जमतील. परंतु तसबीर एकच आहे, अर्थीं ती कोणाला तरी एकालाच मिळणार व असें होण्याकरितां घेवाऱ्यांमध्यें चढाओढ सुरू होईल व किंमतीचे लिलांव सुरू होतील. मनुष्य किंमत जास्त करील, परंतु मागील भागांत सांगितल्याप्रमाणें किंमत वाढली म्हणजे थोडी मागणी कमी होते. असें होतां होतां दोन मागणीदार राहतील तरी सुद्धां या दोघांमध्यें चढाओढ सुरू होईल व पुरुषोत्तम मावजींसारखा पुराणवस्तुसंग्रहेच्छु गृहस्थ त्याची आणखी किंमत वाढवील व दुसऱ्या माणसाला इतकी किंमत वाढविणें शक्य नसेल किंवा त्याला त्या चित्राची इतकी अभिरुचि नसेल म्हणून तो याहून किंमतच वाढविणार नाहीं व म्हणून अशी तसबीर पुरुषोत्तम मावजींसारख्या लक्ष्मीपुत्राच्या हातीं पडेल. आतां अशा वस्तूंबद्दल देशांत मागणी उत्पन्न होणें हें हजारों गोष्टींवर अवलंबून आहे. या वर्गांतील संपत्तीच्या वस्तूंनीं भागविली जाणारी वासना ही अगदीं कृत्रिम वासना आहे ती देशांतील सुधारणेचा परिणाम होय.

वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, संपत्तीच्या या पहिल्या वर्गामध्यें मूळकिंमत व बाजारकिंमत यांमध्यें भेद नाहीं. परंतु पुढील संपत्तीच्या दोन वर्गांमध्यें मूळकिंमत व बाजारकिंमत यांमध्यें मोठा भेद आहे व ही मूळकिंमत कशावर अवलंबून आहे हें आतां पहावयाचें आहे.

मालाची मूळकिंमत ही माल उत्पादन करण्यास लागणाऱ्या खर्चावर अवलंबून असते. तेव्हां या खर्चामध्यें कशा कशाचा अन्तर्भाव होतो हें प्रथमतः पाहिलें पाहिजे. संपत्तीच्या उत्पादनास चार कारणें लागतात असें ग्रंथाच्या दुसऱ्या पुस्तकांत दाखविलें आहे. तेव्हां संपत्ति–उत्पादनाच्या साधनांचा मोबदला संपत्तीच्या किंमतीमधून आला पाहिजे हें उघड आहे. संपत्ति उत्पन्न करण्यास समाजाच्या बाल्यावस्थेंत श्रमच मुख्यतः कारणीभूत होतात व जें थोडें भांडवल लागतें तें श्रमाचाच परिणाम होय. तेव्हां भांडवल म्हणजे सांठवलेले श्रम होत. सृष्टिशक्ति तर मोफतच मिळते. तेव्हां अशा स्थितींत पदार्थांची मूळकिंमत श्रमाच्या परिमाणावर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अवलंबून असते; व श्रमाबद्दल मोबदला म्हणजे मजुरी होय. तेव्हां पदार्थांची मूळकिंमत ही मुख्यतः मजुरीवर अवलंबून आहे. कारण उत्पादनाचा मुख्य खर्च म्हणजे मजुरी-खर्च होय. वरील प्रकारचें विवेचन रिकार्डोनें प्रथमतः केलें. त्याच्या मताप्रमाणें पदार्थांच्या मूळकिंमती या मजुरी-खर्चावर अवलंबून आहेत. देशांतील मजुरांची मजुरी कमी झाली तर मूळकिंमत कमी होईल.देशांतील मजुरांची मजुरी वाढली तर मूळकिंमत वाढेल. रिकार्डोच्या या विवेचनापासून सामाजिक पंथ उद्भवला व त्यानें सर्व संपत्ति मजुरवर्गाची आहे; भांडवलवाले श्रम न करतां मजुरांच्या श्रमाचा फायदा मात्र लाटतात असें मत प्रतिपादन केलें. परंतु संपत्तीच्या उत्पादनाची ही कल्पना संकुचित आहे व ती समाजाच्या अत्यंत बाल्यावस्थेवरून काढलेली असल्यामुळें अर्वाचीन कालच्या संपत्तीच्या उत्पादनाला बरोबर लागू पडत नाहीं. अर्वाचीन काळीं संपत्तीच्या चारी कारणांचा कार्यभाग महत्त्वाचा आहे. विशेषतः भांडवलवाला व कारखानदार यांचा संपत्तीच्या उत्पादनांतील कार्यभाग पहिल्या दोहोंपेक्षां जास्त महत्त्वाचा आहे व म्हणून संपत्तीच्या उत्पादनाच्या खर्चांत या चारी कारणांचा विचार झाला पाहिजे. अर्थात् संपत्तीच्या उत्पादनखर्चाचे चार घटकावयव होतात. कोणतीही संपत्ति उत्पादन करावयाची असल्यास प्रथमतः कच्चा माल लागतो व अर्वाचीन काळीं असा माल बाजारांत विकत घ्यावा लागतो तेव्हां कच्चया मालाचा खर्च हा उत्पादनाच्या खर्चांतला पहिला घटकावयव होय. दुसरा घटकावयव मजुरांस द्याव्या लागणाऱ्या मजुरीचा होय; तिसरा घटकावयव भांडवलाच्या व्याजाचा होय व चवथा कारखानदारांच्या नफ्याचा होय. तेव्हां कोणत्याही पदार्थांच्या उत्पादनांच्या खर्चांत हे चारी घटकावयव असले पाहिजेत हें उघड आहे. कारण या चारी कारणांचें एकीकरण झालें नाहीं तर संपत्ति उत्पन्न होणार नाहीं व प्रत्येक कारणाला मोबदला मिळाल्याखेरीज त्यांचें एकीकरण होणार नाहीं. देशांतील एकंदर संपत्तीचे चार भाग होतात असें तिसऱ्या पुस्तकांत दाखविलें. कारण संपत्तीचीं चारच कारणें आहेत व त्या कारणांइतकेच संपत्तीचे वांटे झाले पाहिजेत हें उघड आहे. तीच गोष्ट प्रत्येक वस्तूलाही लागू आहे. म्हणजे त्या वस्तूंच्या मूळकिंमतींतही हे चारी भाग असले पाहिजेत. आतां प्रत्येक देशांत एक

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामान्य मजुरीचा दर असतो व तसेंच व्याजाचा व नफ्याचाही एक सामान्य दर असतो. यामुळें सामान्य दराप्रमाणें संपत्ति उत्पादन करणारांना मोबदला मिळाल्याखेरीज ते संपत्ति उत्पादनच करणार नाहींत. ह्मणजे संपत्तीची मूळकिंमत ही वस्तूची स्वाभाविक किंमत झाली. इतकी किंमत वस्तूला पडलीच पाहिजे. कारण वस्तूची किंमत याखालीं गेल्यास वस्तू निर्माण होण्याचेंच बंद होईल. आतां या किंमतीसंबंधानें वर निर्दिष्ट केलेल्या दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्गामध्यें मोठा फरक आहे तो कसा पडतो हें पाहूं.

संपत्तीचा दुसरा वर्ग कृषिज व खनिज संपत्तीचा होय, हें वर सांगितलेंच आहे. आतां या वर्गांतिल पदार्थांना समाजाच्या सुधारलेल्या अवस्थेंत उतरत्या पैदाशीचा नियम लागू असतो, असें दुसऱ्या पुस्तकांत दाखविलें आहे. ह्मणजे जमिनीपासून किंवा खाणींतून संपत्ति उत्पन्न करण्यास जास्त जास्त खर्च लागत जातो. अर्थात् देशांत जमीन निरनिराळ्या सुपीकतेची असते व यामुळें एक माल उत्पन्न करण्यास निरनिराळा खर्च पडतो व हा उत्पन्नाचा खर्च जरी निरनिराळा असला तरी एकाच गुणाच्या मालाची किंमत बाजारांत सारखी असते; यामुळें जास्त सुपीक जमिनीच्या मालावर साधारण सुपीक जमिनीच्या मालापेक्षां जास्त फायदा असतो. हा फायदा अगर सुपीक व कमीसुपीक जमिनीच्या उत्पन्नांतील अंतर ह्मणजे भाडें होय, हें मागें दाखविलेंच आहे. आतां कोणत्या सुपीकतेची जमीन लागवडीस आणावयाची हें धान्याच्या मागणीवर अवलंबून असतें. देशांत लोकसंख्या जास्त झाली ह्मणजे त्या लोकसंख्येला जास्त धान्य पाहिजे असतें व हें धान्य उत्पन्न करण्यास कमी सुपीकतेची जमीन लागवडीस आणली पाहिजे. या जमिनीवरील उत्पत्तिचा खर्च जास्त आहे व त्या खर्चाइतकी किंमत आल्याखेरीज शेतकऱ्याला जमीन लागवडीस आणणें पतकरणार नाहीं. ह्मणजे कृषिज व खनिज मालाच्या बाबतींत मूळकिंमत ही ज्या जमिनीला सर्वांत जास्त खर्च लागतो त्या जमिनीच्या उत्पन्नाच्या खर्चावर अवलंबून असतें; व देशाच्या वाढीबरोबर लागवडीची धार खालीं खालीं जाते व धान्याची मूळ किंमत वाढत जाते व त्या मानानें बाजारकिंमतही वाढत जाते, हें उघड आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ही मूळकिंमत वाढत्या लोकसंख्येबरोबर वाढूं नये याला दोन उपाय एक शेतकीच्या पद्धतींतील सुधारणा व दुसरा परदेशांतून धान्याची होणें. या कारणांनीं मूळ-किंमत वाढण्याच्या कलाला थोडासा ध होतो. परंतु कृषिज व खनिज संपत्तीचा विशेष हा कीं, त्याच्या तीचा खर्च कायमचाच निरनिराळ्या पायऱ्यांवर राहतो. अर्थात् सर्वांत जमिनीवरील उत्पन्नाचा खर्च सर्वांत कमी असतो. मध्यम जमिनी-ल उत्पन्नाचा खर्च पहिल्यापेक्षां पुष्कळ जास्त असतो; व कनिष्ठ जमिनी-ल उत्पन्नाचा तर सर्वांत जास्त असतो. याला अर्थशास्त्राच्या भाषेंत वडीच्या धारेवरील जमीन ह्मणतात व या लागवडीच्या खर्चावर देशां-एकंदर धान्याची किंमत अवलंबून असते. या कनिष्ठ जमिनीला ासारखें भाडें मिळत नाहीं. वरील विवेचनावरून संपत्तीच्या दुसऱ्या तील वस्तूंच्या मूळ-किंमतीची मीमांसा सहज ध्यानांत येईल. ही मूळ-त सर्वांत जास्त खर्चाच्या जमिनीवरील लागवडीच्या खर्चावरून ठरते र्चाच्या पायऱ्या निरनिराळ्या राहतात व प्रतिरोधक कारणें अस्तित्वांत ळीं ह्मणजे ही मूळ-किंमत वाढत जाण्याचा कल असतो.

संपत्तीच्या तिसऱ्या वर्गाची स्थिति यापेक्षां अगदीं भिन्न असते. या संबंधानें चढत्या पैदाशीचा नियम लागू असतो; निदान अधिक पुर-पूर्वींच्याच खर्चाच्या मानाच्या प्रमाणानें करतां येतो. या वर्गामध्यें क सर्व कारखान्यांतल्या मालाचा समावेश होतो असें वर सांगितलेंच . या कारखान्यांत अर्वाचीन काळीं मोठी क्रांति घडून आली आहे. चे घरगुती कारखाने जाऊन तेथें विराट-स्वरूपी कारखाने होऊं लागले त. ही स्थिति शास्त्रीय शोधांनीं व यंत्रसामग्रीच्या वाढीनें घडून आहे, हें नव्यानें सांगण्याची जरूरी नाहीं; व या क्रांतीचा परिणाम भागास जास्त अवसर देण्यांत होतो व त्यामुळें संपत्तीची विलक्षण होते, हेंही मागें दाखविलें आहे. या सर्वांचा परिणाम या वर्गातील च्या उत्पत्तीचा खर्च कमी कमी होण्यांत होतो; व मूळ-किंमत या र अवलंबून असते. तेव्हां ही मूळ-किंमतही कमी कमी होण्याचा उद्भूत होतो. ह्मणजे या वर्गातील संपत्तीची मूळ-किंमत सर्वांत स्वस्त ती उत्पन्न करण्याचा जो खर्च त्यावर अवलंबून आहे. उदाहरणार्थ, ागाचें कापड व गिरणीचें कापड घ्या. गिरणींतल्या कापडाच्या उत्पत्ती-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चा खर्च हातमागाच्या कापडापेक्षां कमी असतो व म्हणून गिरणी कापडाची मूळ-किंमत कमी असते व बाजारभाव या किंमतीबरोबर [illegible] व हातमागांच्या विणकरांना त्याच किंमतीनें आपला माल विकावा [illegible] व म्हणून त्यांचा आंतबट्ट्याचा व्यापार होतो व कालेंकरून हा नाहींसा होत जातो. हिंदुस्थानांतील कापडाचा धंदा नाहींसा हो[illegible] कारण इंग्लंडांतील गिरणींतील कापड होय, हें सर्वश्रुतच आहे. गिरणीं[illegible] कापडाची मूळ-किंमत हातमागाच्या कापडापेक्षां कमी असे; क[illegible] गिरणींतील कापडाच्या उत्पत्तीचा खर्च हातमागांच्या कापडाच्या उत्प[illegible]च्या खर्चापेक्षां कमी असे व बाजारभाव स्वस्त मूळकिंमतीबरोबर होते.

तेव्हां या तिसऱ्या वर्गामधल्या संपत्तीच्या मूळकिंमतीची मीमां[illegible] अगदीं सोपी आहे. सर्वांत स्वस्तपणें माल तयार करण्याच्या पद्धतीवर मू[illegible] किंमत अवलंबून असते व जो कारखानदार प्रथमतः अशी स्वस्त त[illegible] शोधून काढतो त्याला पुष्कळ फायदा होतो. परंतु कालेंकरून भांडवलाच[illegible] चढाओढीनें सर्व कारखाने नवीन पद्धतीचे होतात व पुन्हां धंद्यांत[illegible] मालाच्या उत्पत्तीचा खर्च एकाच पायरीवर येऊन ठेपतो. अर्थात् [illegible] व खनिज मालाप्रमाणें खर्चाच्या निरनिराळ्या पायऱ्या कायमच्या [illegible] नाहींत. तर सर्वांत स्वस्त तऱ्हेनें माल उत्पन्न करण्याची तऱ्हा सार्व[illegible] होते व यावरून मूळकिंमत ठरते व त्याबरोबर बाजार-किंमत [illegible] ह्मणजे या वर्गामधील मालावर मागणीचा दुसऱ्या वर्गांतील माल[illegible] मागणीपेक्षां निराळा परिणाम होतो. दुसऱ्या वर्गांत माल[illegible] मागणी वाढली ह्मणजे लागवडीची धार खालीं जाते. अर्थात् माल[illegible] उत्पत्तीचा खर्च वाढतो; त्या मानानें मूळ-किंमत वाढते व मूळ-किंम[illegible] बाजारकिंमत अवलंबून असते ह्मणून बाजारकिंमतही कायमची व[illegible] परंतु कारखान्यांतल्या मालावर उलट परिणाम होतो ह्मणजे जस[illegible] यंत्रांमध्यें सुधारणा होत जाते त्या त्या मानानें उत्पादन-खर्च कमी हो[illegible] मळकिंमत कमी होते.

वरील विवेचनावरून वस्तूच्या बाजार-किंमती व मूळ-किंमती कशावर अवलंबून आहेत हें दिसून येईल. बाजार-किंमती अगर मू[illegible] किंमती या प्रत्यक्ष व्यवहारांत निरनिराळ्या असतात अशी मात्र गोष्ट नाहीं. मूळ-किंमतीची कल्पना खरोखरी निवळ तात्त्विक आहे. प्रत्यक्ष व्यवहा[illegible]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तिला अस्तित्व नसतें. ज्या किंमतीसभोंवतीं बाजार-किंमतीचें आंदोलन होत असतें ती मूळ-किंमत होय. मूळ-किंमत ही बाजारभावाची शेवटली मर्यादा होय. म्हणजे या किंमतीखालीं बाजार-किंमत कायमची कधींच जाणार नाहीं. असें झालें म्हणजे ती वस्तु उत्पन्न होणारच नाहीं. असो.

मूळ-किंमतीसंबंधानेंही दोन प्रकारच्या संपत्तींमधील फरक ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. ज्यांना आपण दुर्वर्धनीय संपत्ति म्हटलें आहे, त्यांच्या किंमती देशाच्या आधिभौतिक उन्नतीबरोबर वाढण्याचा कल असतो; तर ज्यांना सुवर्धनीय ह्मटलें आहे त्यांच्या किंमती कमी होण्याचा कल असतो. म्हणजे आधिभौतिक सुधारणेचा परिणाम आयुष्याच्या सुखसोई स्वस्त करण्यांत होतो. पूर्वी ज्या गोष्टी मोठमोठ्या राजांनाही उपभोगण्यास सांपडत नसत त्या गोष्टी आतां सामान्य माणसांना सुद्धां उपभोगण्यास सांपडतात. तेव्हां आधिभौतिक सुधारणेचा परिणाम सुखसोईच्या वस्तू उपभोगणाऱ्या लोकांची संख्या जास्त जास्त करण्यांत होतो यांत शंका नाहीं.

येथें या पुस्तकाचा पहिला पोटभेद संपला. आतां पैसा व तत्संबंधींचे सर्व प्रश्न यांच्या विचारास पुढल्या भागांत सुरुवात करावयाची आहे.

भाग सहावा.

पैसा.

मृगयावृत्तिसमाजांत प्रत्येक मनुष्य आपल्या गरजा आपल्याच श्रमानें भागवितो. अशा समाजांत संपत्तीची फारशी वाढ झालेली नसते, व शिकार व कातडीं या रूपानें जी कांहीं थोडीबहुत संपत्ति असेल तिची अदलाबदल करण्याचे फारसे प्रसंग येत नाहींत व जरी आले तरी या कालीं अदलाबदल ऐनजिनसी असते. समाजाच्या बाल्यावस्थेमध्यें ऐनजिनसी अदलाबदलीची पद्धति सर्वत्र दृष्टीस पडते. परंतु पैशानें अदलाबदल सुरू झाली ह्मणजे समाजाची औद्योगिक बाबतींत पुष्कळ प्रगति झाली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कारण ऐनजिनसी अदलाबदलींत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुष्कळच अडचणी व गैरसोई असतात; व त्या पैशानें अदलाबदली होऊं लागल्या म्हणजे नाहींशा होतात. खरोखरी या अडचणी नाहींशा करण्यास पैसा अस्तित्वांत येतो. तेव्हां विनिमयामध्यें पैशाचा कार्यभाग समजण्याकरितां ऐनजिनसी व्यवहारांतील अडचणी काय आहेत हें प्रथमतः पाहिलें पाहिजे.

ऐनजिनसी व्यवहारांतील पहिली अडचण सवदा जुळण्याची आहे. एका मनुष्याजवळ त्याच्या गरजेपेक्षां जास्त धान्य आहे व त्याला कपडा घ्यावयाचा आहे. आतां या मनुष्याला असा दुसरा मनुष्य सांपडला पाहिजे का, ज्याच्याजवळ कपडा फाजील आहे परंतु ज्याला धान्य पाहिजे आहे; परंतु ज्याच्याजवळ कपडा जास्त आहे त्याचेजवळ धान्य असल्यामुळें त्याला धान्याची गरज नसेल; तर त्याला जोड्याची गरज असेल. तव्हां पहिल्या मनुष्याला या मनुष्याशीं अदलाबदल करतां येणार नाहीं. त्याला बरोबर असा मनुष्य शोधून काढला पाहिजे कीं, ज्याच्याजवळ त्याला हवी असणारी वस्तु फाजील आहे व ज्याला पहिल्या मनुष्याच्याजवळ फाजील असलेल्या वस्तूची गरज आहे. म्हणजे ऐनजिनसी व्यवहारामध्यें माणसांच्या वासनांमध्यें एक प्रकारचा संवाद लागतो व तो या पद्धतींत सांपडणें कठिण असतें.

ऐनजिनसी व्यवहारांतील दुसरी अडचण म्हणजे मोल ठरविण्याची अडचण. वरील उदाहरणांत त्या मनुष्याला आपल्याला पाहिजे असा मनुष्य सांपडला अशी कल्पना केली तरी एका कपड्याबद्दल किती धान्य द्यावयाचें हें ठरविणें कठिण आहे.

ऐनजिनसी व्यवहारांतील तिसरी अडचण ह्मणजे विभाग करण्याच्या साधनाची अडचण होय. धान्य, सोनें, वगैरे पदार्थ विभागतां येतील, परंतु शिंप्यानें तयार केलेला कोट कांहीं फाडतां येणार नाहीं व जर त्या शिंप्याला कोट देऊन जोडा घ्यावयाचा असला तर येथें ऐनजिनसी व्यवहार होण्यास पंचाईत पडेल.

ऐनजिनसी व्यवहारांतील या अडचणी दूर करण्याकरितां पैशाची जरूरी असते व असा पैसा औद्योगिक प्रगतीच्या मार्गाला लागलेल्या समाजांत अवश्यमेव अस्तित्वांत येतो. व पैशानें अदलाबदल होऊं लागली ह्मणजे तिला निष्कव्यवहार-पद्धति ह्मणतात.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेव्हां आतां पैसा ह्मणजे काय ? हा प्रश्न पुढें उभा राहतो. या प्रश्नाचें उत्तर देणें फार कठिण आहे. कारण निरनिराळ्या देशांत व समाजाच्या निरनिराळ्या अवस्थांमध्यें अगदीं भिन्न भिन्न वस्तू पैसा म्हणून वापरण्यांत येतात. कोठें कातड्याचे तुकडे तर कोठें चहाचे तिकोनी तुकडे; कोठें गुरेंढोरें तर कोठें गुलाम; कोठें शिंपा तर कोठें कवड्या; कोठें हस्तिदंत तर कोठें घडीव दगड; कोठें धान्य तर कोठें तेल; कोठें बदाम तर कोठें कोकोचें फळ; कोठें तंबाखू तर कोठें सुंठ; कोठें तांबडीं पिसें तर कोठें हातऱ्या; सारांश, कल्पनातीत अशा भिन्न भिन्न पदार्थांचा पैशासारखा उपयोग केलेला दृष्टीस पडतो. परंतु हे सर्व पैशाचे प्रकार साधारणतः समाजाच्या बाल्यावस्थेंतीलच आहेत हें कबूल करणें भाग आहे. देशाची औद्योगिक बाबतींत वाढ होऊं लागली म्हणजे धातूचा पैशाकडे उपयोग होऊं लागतो. लोखंड, तांबें वगैरे धातूचे पैसे पुष्कळ देशांत दिसून येतात. परंतु जगांत आजपर्यंत जितके जितके पदार्थ पैसा म्हणून वापरले आहेत त्यामध्यें सोनें, रुपें यांचा सर्वांत वर नंबर आहे. औद्योगिक प्रगतीबरोबर इतर सर्व पदार्थ मागें पडून सोनें-रुपें या धातूच पैशाची जागा पटकावतात असा सार्वत्रिक नियम दिसून येतो. असें कां होतें याचा उल्लेख लवकरच करावयाचा आहे. असो.

तेव्हां अशा भिन्न भिन्न पदार्थांमध्यें सामान्य गुण सांपडणें दुरापास्त आहे. म्हणून पैशाची पैसाभूत पदार्थांमधील सामान्य गुणावरून व्याख्या करणें जवळजवळ अशक्य आहे व ह्मणूनच कांहीं अर्थशास्त्रकारांनीं पैशाची व्याख्या करण्याची एक निराळीच तोड काढिली आहे. ती अशीः—पैसा अदलाबदलींत जीं कामें करतो अगर पैशाच्या विनिमयामध्यें जो कार्यभाग आहे त्यावरून पैशाची व्याख्या करावयाची. या तऱ्हेनें पैशाचा कार्यभाग जो पदार्थ करतो तो पैसा, अशी पैशाची मोघम व्याख्या ठरते. परंतु मग आतां पैशाचा कार्यभाग कोणता हा प्रश्न उत्पन्न होतो. मागें ऐनजिनसी व्यवहाराच्या ज्या अडचणी सांगितल्या त्यावरून पैशाचा कार्यभाग ठरविणें सोपें आहे. एका दृष्टीनें ऐनजिनसी व्यवहाराच्या अडचणी नाहींशा करणें हा पैशाचा खरा कार्यभाग आहे.

या दृष्टीनें पैशाचे मुख्य दोन कार्यभाग होतात. पहिला कार्यभाग ह्मणजे विनिमयसामान्य हा होय, व दुसरा मोलाचें सर्वसाधारण परिमाण

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हा होय. व यापासूनच आणखी दोन कार्यभाग उद्भवतात. म्हणजे एकं-दरींत समाजांत पैसा चार कार्यभाग उरकतो.

विनिमयसामान्य-पैशाचें हें कार्य फार महत्त्वाचें आहे. ऐनजिनसी व्यवहारामध्यें सवदा ठरण्यास फार अडचण पडते असें सांगितलें आहे; परंतु पैशासारखा सर्वांनीं कबूल केलेला असा पदार्थ अस्तित्वांत आला ह्मणजे या पैशाच्या द्वारें अदलाबदल होणें फारच सुलभ होतें. कारण ज्याच्याजवळ धान्य आहे तो बाजारांत जाऊन आपलें धान्य हा सर्वमान्य पैसा घेऊन ज्याला धान्याची गरज आहे त्याला विकतो व मग आपल्याला हवी असणारी वस्तु या पैशानें पुन्हां विकत घेतो. वर वर पाहतां ऐनजिनसी व्यवहारापेक्षां निष्कव्यवहार भानगडीचा दिसतो खरा; तरी पण तो फार सोईचा होतो. कारण एखादा पदार्थ एकदां पैसा या दृष्टीनें सर्वमान्य झाला ह्मणजे त्याची सर्वांना नेहमीं गरजच असते. कारण हा पैसा आपल्याजवळ असला ह्मणजे पाहिजे ती वस्तू आपल्याला त्याच्या बदली मिळवितां येईल अशी खात्री असते; यामुळें ज्याला जी वस्तु पाहिजे असेल ती पैशानें मिळण्यास अडचण पडत नाहीं. तसेंच ज्याला आपल्या वस्तू दुसऱ्यास द्यावयाच्या आहेत त्याला त्या पैसा घेऊन विकतां येतात.

मोलाचे सर्वसाधारण परिमाण-पैशाचें हें कार्यही पहिल्याइतकेंच महत्त्वाचें आहे. ऐनजिनसी व्यवहारांत वस्तूचें मोल ठरविणें कठीण असतें असें मागें सांगितलेंच आहे. मोल ही कल्पनाच मुळीं सापेक्ष आहे ह्मणजे एका वस्तूचें मोल तिच्याशीं तुलना करावयाच्या इतक्या निरनिराळ्या वस्तूंच्या रूपांत सांगतां येईल. परंतु मोलाची तुलना करण्याकरितां एका पदार्थाचा संकेत एकदां केला ह्मणजे वस्तूचें मोल सांगणें फार सोपेंच होतें व असा संकेतित पदार्थ ह्मणजेच पैसा होय व या संकेतित पदार्थांमधलें मोल म्हणजेच पदार्थाची किंमत असें आपण सामान्य व्यवहारांत म्हणतों. व एकदां निरनिराळ्या पदार्थांच्या किंमती ठरल्या ह्मणजे पदार्थांची अदलाबदल करणें अत्यंत सोपें जातें. एका कोटाबद्दल किती जोडे दिले पाहिजेत हें काढणें पैशाच्या किंमतीच्या साहाय्यानें फारच सुलभ होतें. समजा, कोटाची किंमत १० रुपये आहे व जोड्याची किंमत २॥ रुपये आहे, ह्मणजे एका कोटाबरोबर ४ जोड्यांचे जोड आहेत हें उघड झालें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समाजामध्यें एखादा पदार्थ संकेतानें पैसा म्हणून ठरला म्हणजे तील सर्व देवघेव व अदलाबदल पैशानेंच होऊं लागते व पुढें र ताबडतोबीचे न राहतां कर्ज व उसनवारी सुरू होते. उदाहरणार्थ, वपासून कांहीं जिन्नस उसनवार किंवा कर्जाऊ घेतो. समाजाच्या यावस्थेंत ही उसनवार पद्धतीही ऐनजिनसीच असते. शेतकऱ्यास याची गरज असली किंवा खताची गरज असली तर तो ज्याजवळ य अगर खत शिल्लक असेल त्याजवळून तो उसनवार घेतो. कारण ऱ्याजवळ सध्यां तें विकत घेण्यास पैसा नाहीं म्हणून तो या जिनसा ज्यापासून कर्जाऊ अगर उसनवार घेतो व कांहीं काळानंतर त्या सा परत देण्याचा करार करतो. आतां या अवधीमध्यें त्या वस्तूचें बदललेलें असेल व म्हणून तीच वस्तु परत करण्यामध्यें खरोखरीं चा फायदा व दुसऱ्याचें नुकसान होईल. उदाहरणार्थ, दुष्काळाच्या ळीं शेतकऱ्यानें जमीनदाराकडून धान्य उसनवार घेतलें व तें पुन्हां चार ऱ्यांनीं सुगीच्या वेळीं परत केलें तर खरोखरी शेतकऱ्यानें घेतलेल्या मतीचा माल परत केला असें होत नाहीं. कारण दुष्काळाच्या सालीं ऱ्याची किंमत जास्त होती, परंतु पीक चांगलें आल्यावर दुसऱ्या वर्षी र धान्याची किंमत किती तरी कमी होते. परंतु देशांत वापरला जाणारा या याचें मोल स्थिर असतें. निदान त्यांत वारंवार चलबिचल होत हीं. झालीच तर फार सावकाशपणें होते. म्हणून अशा पुष्कळ काळानें क्षा होणाऱ्या देवघेवी पैशानें व्हाव्या हेंच रास्त आहे. तेव्हां पैसा हा शा कालावधीनें पुऱ्या होणाऱ्या देवघेवीचें परिमाण होतें. सुधारलेल्या व देशांत कर्जवाम हा पैशांतच होतो; पुष्कळ काळपर्यंतचे करारमदार च ठरतात. अर्थात् कालावधीनें पुऱ्या होणाऱ्या देवघेवीचें साधन हें तिसरें कार्य होय.

पैशाचें चवथें कार्य वरील तीन कार्यांपासून निष्पन्न होतें. हें चवथें कार्य सर्व देशांमध्यें पैसा हा मोलाचा सांठा समजला जातो. कारण पैशाची त सहसा बदलत नाहीं. तो संकेतानें सर्वमान्य झालेला असतो ज्या ज्या माणसाला आपल्या उत्पन्नापैकीं संपत्ति शिल्लक टाकण्याची असते तो तो मनुष्य पैशाच्या रूपानें ती शिल्लक टाकतो. अर्थात् ण उत्पन्न केलेले पदार्थ तो दुसऱ्यास विकतो व त्या विक्रीचे आलेले

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पैसे पुन्हां दुसऱ्या वस्तु खरेदी करण्यांत खर्च न करितां मागें टा[illegible]
असतो, व अशानें आपण संपत्तीचा सांठा करीत आहों, असें त्या[illegible]
ष्याला वाटतें व तें बरोबरही आहे. कारण या पैशानें पुढें आपल[illegible]
पाहिजे ती वस्तु घेतां येईल अशी त्याची खात्री असते. शिवाय [illegible]
वस्तूंप्रमाणें पैसे शिल्लक टाकण्यानें वाईट होत नाहींत; नासत नाहींत; [illegible]
होत नाहींत; गंजत नाहींत. तेव्हां असा पैसा आपल्या संग्रहीं ठेवण्याची प्रवृ[illegible]
कृषिवृत्ति व उद्योगवृत्ति समाजांत सर्वत्र दृष्टीस पडावी हें स्वाभाविक आ[illegible]

पैशाचीं हीं वरील कार्यें होत व हीं कार्यें किंवा कार्यभाग ज्या पदा[illegible]
कडून समाजांत करून घेतात तो पैसा होय. आतां हा कार्यभा[illegible]
चांगल्या प्रकारें संपादण्याकरितां वस्तूंमध्यें कोणकोणते गुण पाहिजेत [illegible]
पाहिलें पाहिजे. अर्थशास्त्रकारांनीं सात गुण पैसा होण्यास योग्य असणा[illegible]
पदार्थांमध्यें असले पाहिजेत असें सांगितलें आहे.

पहिला गुण उपयुक्तता व मोल हा होय. पैसा होणाऱ्या वस्तूंम[illegible]
उपयुक्तता व मोल हा गुण पाहिजे. कारण ज्या वस्तूनें हजारों वस्[illegible]
मोल मोजावयाचें आहे व ज्यानें हजारों वस्तूंची अदलाबदल व्हावया[illegible]
आहे अशा वस्तूला स्वतःची उपयुक्तता व तदंगभूत मोल हें पाहिजे [illegible]
उघड आहे व मागें ज्या अनेक वस्तू पैशासारख्या उपयोजिल्या जा[illegible]
म्हणून सांगितलें आहे त्या सर्वांमध्यें समाजाच्या त्या त्या अवस्थेला [illegible]
रूप अशी उपयुक्तता आहे असें दिसून येईल. मृगयावृत्ति-समा[illegible]
कातड्याचा पैसा असतो. परंतु त्या काळीं कातडें फार उपयो[illegible]
असतें. कारण तें थंडीवाऱ्यापासून बचाव करण्याचें तात्काळचें [illegible]
साधन असतें. गोपालवृत्ति-समाजांत गुरेंढोरें हीं उपयोगी असतात. [illegible]
ज्या ज्या वस्तू पैसा म्हणून वापरल्या जातात त्यांमध्यें थोड्याफार अं[illegible]
उपयुक्तता व मोल हा गुण असतोच.

पैशाच्या द्रव्यांतील दुसरा गुण सुवाह्यता हा होय. पैसा आपल्यास स[illegible]
इकडे तिकडे नेतां आला पाहिजे. म्हणजे त्याला थोड्या वजनांत व थो[illegible]
आकारांत पुष्कळ मोल असलें पाहिजे. याच दृष्टीनें तांबें किंवा लोखंड [illegible]
सोन्यारुप्यापेक्षां नेण्याआणण्यास फार गैरसोईचीं आहेत व म्हणूनच सु[illegible]
रणेच्या प्रगतीबरोबर तांबें किंवा लोखंड हीं पैशाचीं द्रव्यें राहिलीं नाहीं[illegible]
समाजाच्या बाल्यावस्थेंतील पैशाच्या पुष्कळ प्रकारांत ही सुवाह्यता नसे[illegible]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न तीं द्रव्यें मागें पडलीं. औद्योगिक बाबतींत पुढारलेल्या देशांत रुप्याचीं नाणीं सुद्धां नेण्याआणण्यास गैरसोयीचीं वाटूं लागतात व नच कागदी-चलनें व व्यापाऱ्याचीं साक-पत्रें यांचा पैशासारखा उपयोग ऊं लागतो. कारण एका लहान कागदाची किंमत हजारों रुपये होऊं ते व हल्लींच्या काळीं एखादा मनुष्य एक लाख रुपये एका खिशांत ठेवून ास करूं शकेल. मात्र हे रुपये कागदी–चलनाचे पाहिजेत ह्मणजे झालें.

पैशाच्या द्रव्यांतील तिसरा गुण अविनाश्यता हा होय. पैसा हा टिकाऊ हिजे. कारण मनुष्य तो आपल्याजवळ पुष्कळ दिवस ठेवीत असतो. ाय आपली शिल्लक ठेवण्याचेही तोच साधन असतो. तसेंच कालांतरानें ्या होणाऱ्या व्यवहाराचें परिमाणही तोच असतो. तेव्हां पैशाचें द्रव्य र वर्गापैकीं असतां कामा नये. या दोषांमुळेंच पूर्वकाळच्या समाजांतील ळ पैशाचीं द्रव्यें मागें पडलीं. या बाबतींत धातूधातूमध्यें सुद्धां फरक ाहे. उदाहरणार्थ, लोखंड ही धातु पैशाच्या द्रव्याला योग्य नाहीं. कारण ती ून खराब होते.

पैशाच्या द्रव्याचा चवथा गुण सजातीयता होय. ज्याचा पैसा करा- ाचा तें द्रव्य सर्व सजातीय असलें पाहिजे. अर्थात् त्या द्रव्याचा कोण- ही भाग घेतला तरी तो अगदीं सारखा असावा म्हणजे सारख्या वज- ाच्या द्रव्याची किंमत नेहमीं एकच असावी. गुरेंढोरें, गुलाम, धान्य ोरे पैशाच्या प्रकारांत या गुणाचा अभाव असतो. म्हणून हे पैशाचे प्रकार ागें पडतात.

पैशाच्या द्रव्यांतील पांचवा गुण सुविभाज्यता हा होय. पैशाच्या ाचे हवे तितके लहान लहान तुकडे व विभाग करतां यावे म्हणजे र्थाचें मोल ठरविण्यास सुलभ होतें व पैशाचीं निरनिराळ्या वजनाचीं ाकाराचीं कमी जास्त मोलाचीं नाणीं करतां येतात व त्यामुळें पदा- ी अदलाबदल होण्यास फार सोयीचें होतें.

पैशाच्या द्रव्यांतील सहावा गुण मोलाची स्थिरता होय. पैसा हा सर्व पदार्थांचें मोल मोजण्याचें परिमाण अगर कसोटी होय, त्या अर्थी ी किंमत स्थिर पाहिजे. ज्याप्रमाणें लांबी मोजण्याचा फूट हा नेहमीं ्च असला पाहिजे त्याप्रमाणें ज्यानें किंमती मोजावयाचा तो पैसाही ां होईल तों स्थिर मोलाचा पाहिजे हें उघड आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पैशाच्या द्रव्यांतील शेवटला गुण ह्मणजे त्याची अभिज्ञेयता हो. पैसा हा सर्व व्यवहारांत नेहमीं येणारा पदार्थ आहे. तेव्हां तो खरा कीं खोटा आहे हें ताबडतोब ओळखतां यावें. ह्मणजे त्यामध्यें दृष्टीस ल्याबरोबर ओळख पटेल अशा तऱ्हेचे गुण असावे तर त्या द्रव्याक पैशाचीं कार्यें उत्तम तऱ्हेनें पार पडतील.

हे सर्व गुण कमीअधिक प्रमाणानें पैशाच्या द्रव्यामध्यें पाहिजेत. व सर्व गुण धातूमध्यें जितक्या प्रमाणानें सांपडतात तितक्या प्रमाणानें दुसऱ्या कोणत्याही द्रव्यांत सांपडत नाहींत. म्हणूनच धातूमय पैशाच्या द्रव्यांनी इतर सर्व द्रव्यांना मागें टाकिलें आहे व थोड्याफार उन्नतीच्या मार्गाला लागलेल्या राष्ट्रामध्यें धातूचाच पैसा दिसून येतो.

आतां जितक्या जितक्या धातू पृथ्वीवर आजपर्यंत सांपडलेल्या आहेत त्या सर्वांचा केव्हांना केव्हां तरी व कोणत्याना कोणत्या तरी देशांत पैशाचें द्रव्य ह्मणून उपयोग केला आहे. लोखंड, शिसें, कथील, तांबें, रुपें, सोनें, प्लाटिनम व निकल इतक्या निरनिराळ्या धातूंचीं किंवा त्यांच्या मिश्रणाचीं नाणीं निरनिराळ्या देशांत पाडलेलीं आहेत. परंतु या सर्व धातूंमध्यें सोन्या-रुप्याचाच सर्वांत वर नंबर लागलेला आहे. कारण निर्दिष्ट केलेले साती गुण सोन्या-रुप्यांत जितक्या प्रमाणानें वास करीत आहेत तितक्या प्रमाणानें दुसऱ्या कोणत्याही धातूंत ते दृष्टीस पडत नाहीं. यामुळें सोन्या-रुप्याच्या धातू याच पैशाच्या द्रव्याला सर्वांत उत्तम होत असें सर्व देशाच्या प्रचारावरून दिसून येतें.

आतां या पैशाचीं व्यवहारांत रूपें कोणतीं असतात व धातवाच्या पैशाच्या निरनिराळ्या पद्धती कोणत्या व त्या पद्धतींपैकीं सर्वांत उत्तम पद्धति कोणती हें ठरवावयाचें आहे. परंतु या विषयाचा एका स्वतंत्र भागांत येथें विचार करणें चांगलें.

———

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग सातवा.

नाणीं व धात्वात्मक पैशाचे प्रकार.

मागील भागांत पैशाचें सामान्य स्वरूप व पैशाच्या द्रव्याचे गुणधर्म यांचा विचार केला. त्यावरून सोनें, रुपें या दोन धातूच पैशाच्या द्रव्याला योग्य आहेत असें दिसून येईल. औद्योगिक बाबतींत पुढारलेल्या सर्व देशांमध्यें सोन्या-रुप्याचाच पैशासाठीं उपयोग केलेला आहे असें इतिहास सांगतो. तेव्हां आतां या पैशाचें विशेष स्वरूप काय व निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या पैशाच्या पद्धति चालू आहेत यांचा या भागांत विचार करावयाचा आहे.

सोन्या-रुप्याचा पैशाच्या कामीं उपयोग व्हावयास लागला म्हणजे तो प्रथमतः सोन्या-रुप्याचे तुकडे आंगठ्या, वळी अशासारख्या रूपानें होऊं लागतो. व हे सोन्या-रुप्याचे तुकडे वजन करून घेतात. परंतु ही पद्धति फार गैरसोईची असल्यामुळें नाण्याची पद्धति सुरू होते.

युरोपामध्यें होमरच्या काळीं नाणीं ठाऊक होतीं असें दिसत नाहीं. अथेन्स कायदेकार **लायकरगस** यांचे काळा तीं ठाऊक होतीं हें स्पष्ट आहे. यावरून युरोपामध्यें नाणीं पाडण्याची पद्धति इसवीसनापूर्वीच्या ३७० वर्षांच्या अलीकडील आहे यांत शंका नाहीं. हिंदुस्थानाविषयक पैशासंबंधाचा व नाण्यासंबंधाचा विचार एका निराळ्याच भागांत करावयाचा आहे म्हणून येथें त्याच्या उल्लेखाची जरूरी नाहीं. प्रथमतः इतर वस्तूंप्रमाणें सोन्या-रुप्याचीं नाणीं खासगी लोक पाडीत; परंतु सर्व अदलाबदलीचें साधन, सर्वांचें मोल मोजण्याचें परिमाण, कालांतरानें पुऱ्या होणाऱ्या देवघेवीचें कारण व संपत्ति शिल्लक टाकण्याचा उपाय या नात्यानें पैशाला महत्त्व येतें व इतक्या महत्वाची गोष्ट खासगी व्यक्तींच्या किंवा संस्थांच्या हातांत ठेविल्यानें लबाडी होण्यास जागा फार राहते. यामुळें नाण्याच्या रूपानें पैसा पाडण्याचें काम नेहमीं राजाचें असें समजलें जातें. अनियंत्रित राज्यसत्तेमुळें कांहीं राजांनीं या नाणें पाडण्याच्या अधिकाराचा दुरु-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पयोग करून नाणीं हलकीं करून त्यापासून फायदा करून घेतला आहे. एके काळीं पैशाची ही हीणकशी युरोपांतल्या बहुतेक देशांमध्यें घडून आली होती. व यामुळेंच **हर्बर्ट स्पेन्सर**सारखे व्याक्तिक तत्वाचे पूर्ण समर्थ यांनीं नाणीं पाडण्याचा हक्क इतर गोष्टींप्रमाणें खासगी व्यक्तींस व संस्था असावा असें प्रतिपादन केलें आहे. तरी पण सुधारलेल्या सर्व देश आतां टांकसाळीचा अधिकार सरकारचा असला पाहिजे ही गोष्ट स संमत आहे. व त्या प्रकारचाच सर्व राष्ट्राचा प्रघातही आहे.

धातूच्या पृष्ठभागावर उठविलेल्या ठशाच्या शाबूतपणावरून ज्या कस व वजन हीं ओळखतां येतात असे सोन्यारुप्याचे तुकडे म्हणजे नाणीं होत अशी **जेव्हन्स**नें नाण्याची व्याख्या दिली आहे व ती सर्वमान्य आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

नाण्याचे आकार मात्र किती तरी प्रकारचे दृष्टीस पडतात. एखाद्या पुराणवस्तुसंग्रहांतील या भागाकडे लक्ष दिलें असतां नाण्याच्या आकाराच्या विविधत्वाची सहज कल्पना होईल. परंतु नाण्याचा आकार त्याचें रूप त्यावर ठसे उठविण्याची पद्धति यांमध्यें सर्वांत चांगले कोणते हें ठरवितां चार गोष्टी ध्यानांत ठेवाव्या लागतात.

१ बनावट नाणीं पाडतां येऊं नयेत.

२ नाण्यांतील धातू लबाडीनें काढतां येऊं नये.

३ नाण्याच्या वापरानें होणाऱ्या स्वाभाविक झिजेपासून फार होऊं नये.

४ नाणें पाडणाऱ्या राजाचें व तें वापरणाऱ्या लोकांचें तें ऐतिहासिक व कलाकौशल्याचें स्मारक बनावें.

या चार हेतूंच्या सिद्ध्यर्थ हल्लींची वर्तुळाकार व धारेवर रवे रवे असले नाण्याची पद्धति सर्वत्र प्रचारांत आलेली आहे व टांकसाळीमध्यें काम नाजूक व भानगडीच्या यंत्रसाहाय्यानें केलें जातें. यामुळें बनावट करणें फारच कठिण जातें.

परंतु हजारों प्रकारचे व्यवहार सुलभ रीतीनें करतां यावे म्हणून अर्वाचीन काळीं बहुतेक सर्व देशांत पुष्कळ प्रकारचीं नाणीं पाडतात. लहान लहान किंमतीच्या व किरकोळ अदलाबदलीकरितां कांहीं सांकेतिक नाणीं पडतात [illegible] म्हणतात. हीं नाणीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हीं मर्यादेपर्यंतच चालतात. उदाहरणार्थ, इंग्लंडमध्यें शिलिंग हें रुप्याचें नाणें आहे. परंतु तें उपपैशाच्या जातीचें आहे. तें फक्त ४० शिलिंग किंवा दोन पौंडांपर्यंतच कायदेशीर चलन आहे. म्हणजे ४० शिलिंगांपेक्षां देव-घेवींत कोणी जास्त शिलिंग देऊं लागला तर कायदेशीर रीतीनें ते नाका-रतां येतील. परंतु देशांतील मुख्य पैशासंबंधीं तसें चालावयाचें नाहीं. या नाण्यालाच कायदेशीर फेडीचें चलन ह्मणतात. हीं नाणीं हव्या तितक्या मर्यादेपर्यंत देवघेवींत घेतलींच पाहिजेत असा निर्बंध असतो.

आतां आजपर्यंत झालेल्या व सध्यां प्रचलित असलेल्या चलनपद्ध-तींचा विचार केला पाहिजे. याचे स्वाभाविक पांच प्रकार होतात ते असेः—

१ तुलनात्मक चलन पद्धति--सर्वांत जुनी व सर्वांत सोपी अशी ही पद्धति आहे यांत शंका नाहीं. सोन्यारुप्याचा पैशाकडे उपयोग होऊं लागला म्हणजे प्रथमतः लोक याचा इतर जिनसांप्रमाणेंच व्यवहार करतात. ह्मणजे ऐनजिनसी व्यवहारामध्यें ज्याप्रमाणें दोन्ही वस्तूंची अदलाबदल तोलून किंवा मापानें होते, त्याप्रमाणें विकत घ्यावयाच्या पदार्थाची किंमत एक सोन्याचा तुकडा वजन करून दिली जाते. सर्व देशांत अशीच पूर्वीं पद्धति होती असें इतिहासावरून दिसतें. ज्याप्रमाणें तुलना-त्मक चलन-पद्धति ही धातूचा उपयोग होऊं लागल्याबरोबरची स्वाभाविक पद्धति आहे त्याप्रमाणेंच कांहीं विशिष्ट परिस्थितींत तिचें पुनरुज्जीवन होतें. उदाहरणार्थ, जेव्हां एखाद्या देशांतील प्रचलित नाणीं हीं मुद्दाम हीण-कस केलीं जातात किंवा लोकांचा त्यावरील विश्वास उडून जातो त्या वेळीं लोक नाणीं मोजून न घेतां कस पाहून तोलून घेऊं लागतात. तसेंच राष्ट्राराष्ट्रामध्यें सांकेतिक असा पैसा किंवा विनिमयसामान्य नसल्यामुळें राष्ट्राराष्ट्रामधील व्यापारांतही तुलनात्मक चलन-पद्धतीच प्रचलित असते. हिंदुस्थानांतील रुपये हे चीनमध्यें चालत नाहींत तर तेथें ते तोलून त्यांतील चांदीच्या वजनाच्या भावानें स्वीकारले जातात. अर्थात् अशा ठिकाणीं नाणें व निवळ रुपें यामध्यें खरोखरी फरक नसतो.

२ एकात्मक चलन पद्धति--या पद्धतीमध्यें एकच धातु कायदेशीर फेडीचें चलन असतें. व यामध्यें त्या धातूचें एकच नाणें पाडलें जातें. इंग्लंडमध्यें पूर्वीं अशी पद्धति होती. तिसऱ्या एडवर्ड राजाच्या कारकीर्दीपर्यंत इंग्लंडमध्यें एकच धातूचीं नाणीं पाडीत असत व नाणेंही एकच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असतें. तो रुप्याचा पेनी होय. हा पेनी इंग्लंडांतील हल्लींच्या तीन पेनींच्या नाण्याच्या आकाराचा होता. या पद्धतीचा दोष उघड आहे. रुप्याचें नाणें किरकोळ देवघेवीला फारच मोलवान् होतें तर घाऊक व मोठमोठ्या विक्रीला तें फार लहान असल्यामुळें गैरसोईचें होतें. तेव्हां लहान किंमतीचीं नाणीं पाडण्याबद्दल सरकारांत अर्ज झाले व ही अडचण दूर करण्याकरितां उपपैशाऐवजीं नाणीं पाडण्यांत आलीं व प्रथमतः तीं चामड्याच्या तुकड्याचीं होतीं. परंतु पुढें ब्रांझ धातूचे फार्दिंग्ज पाडण्यांत आले व मोठ्या किंमतीच्या नाण्याकरितां सोन्याचीं नाणीं पाडण्यांत आलीं. या इतिहासावरून पहिल्या पद्धतीप्रमाणेंच ही पद्धति जरी पूर्वकाळीं प्रचलित असली तरी या दोन्ही पद्धतींच्या गैरसोईमुळें त्या मागें पडतात व जास्त सोईच्या नाण्याच्या पद्धति अस्तित्वांत येतात.

३ द्विचलन पद्धति--या पद्धतीमध्यें दोन धातू कायदेशीर फेडीचीं चलनें मानलीं जातात. यांमध्यें दोन प्रकार आहेत. पहिल्यामध्यें दोन धातूंमधील प्रमाण कायद्यानें ठरलेलें नसतें; तर दुसऱ्यांत तें कायद्यानें ठरलेलें असतें. या पद्धतीमध्यें सरकार सोन्याचीं व रुप्याचीं अशीं दोन्ही प्रकारचीं नाणीं टांकसाळींत पाडतात. दोन्ही धातूंचीं नाणीं अमर्यादित प्रमाणांत चालतात व दोन्हीही कायद्यानें सारखींच फेडीचीं चलनें मानलीं जातात. अर्थात् मनुष्याला वाटेल त्या नाण्यांत आपल्या कर्जाची फेड करण्याचा अधिकार असतो व कोणत्याही मनुष्याला सोन्या-रुप्यापैकीं कोणतेंही नाणें कायदेशीर रीतीनें नाकारता येत नाहीं. या नाण्यांची अदलाबदल कोणत्या प्रमाणांत व्हावी हें कायद्यानें ठरविलें नसलें म्हणजे तें सोन्या-रुप्याच्या बाजारभावानें ठरत असतें. परंतु केव्हां केव्हां सोन्याच्या एका नाण्याला रुप्याचीं अमुक नाणीं द्यावीं असा कायद्यानें निर्बंध केलेला असतो. परंतु जसजशी बाजारभावांत चलबिचल होते त्या मानानें कायद्यानें ठरविलेल्या भावांत फरक करावा लागतो.

४ संमिश्र चलन पद्धति--या पद्धतीप्रमाणें एक धातूचें नाणें हें कायदेशीर फेडीचें चलन असतें. परंतु याचेबरोबरच दुसऱ्या धातूचे उपपैशाचें चलन असतें. मुख्य पैसा हाच अमर्यादित प्रमाणांत देवघेवीमध्यें चालतो. उपपैसा हा ठराविक प्रमाणांतच देवघेवींत चालतो. उदाहरणार्थ, इंग्लंडमध्यें सोन्याचा पौंड एवढेंच कायदेशीर फेडीचें चलन आहे. पौंड हे सर्व देव-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अमर्याद चालतात. परंतु रुप्याचीं व ब्रांझ धातूचींही नाणीं तेथें ...त. पण त्यांची चलनमर्यादा ठरलेली असते. उदाहरणार्थ, ...ंडमध्यें रुप्याचे शिलिंग दोन पौंडांपर्यंत चालतात व ब्रांझचे ...स, हाफ्पेन्स व फार्दिंग्ज हे १ शिलिंगापर्यंतच चालतात. म्हणजे ...त मनुष्याला ४० शिलिंगांपेक्षां जास्त शिलिंग व बारा पेन्सां... जास्त पेन्स देतां येणार नाहींत. बहुतेक सर्व देशांत हीच पद्धति ...लित आहे. शुद्ध एक चलनपद्धति किंवा शुद्ध द्विचलनपद्धति हल्लीं ...च थोड्या ठिकाणीं चालू आहे.

५ लंगडी द्विचलन पद्धति—ही पद्धति शुद्ध द्विचलनपद्धतींतून ...वा एक चलनपद्धतींतून अलीकडे अस्तित्वांत आली आहे. या पद्धती-...ध्यें प्रत्यक्ष व्यवहारांत दोन धातूंचीं नाणीं अमर्याद प्रमाणांत चालतात ...ंां द्विचलन पद्धतीचा एक गुण यांमध्यें असतो खरा, तरी पण ... पद्धतींत द्विचलन पद्धतीचा दुसरा गुण नसतो. म्हणजे यामध्यें दोन्ही ...तूंचीं नाणीं टांकसाळींत पाडून मिळत नाहींत; तर फक्त एकाच धातूचीं ...णीं लोकांना पाडून मिळतात. परंतु दोन्ही धातूंचीं नाणीं सरकारला ...डतां येतात. ही पद्धति १८७१ नंतर अस्तित्वांत आलेली आहे. व १८९३ ...१८९८ पासून हिंदुस्थानांतील पद्धतिही याच प्रकारचो झाली आहे. ...चा पुढील एका भागांत सविस्तर विचार करावयाचा आहे.

आतां या पद्धतींपैकीं सर्वांत चांगली पद्धति कोणती हें ठरवावयाचें ...आहे. या पांचांपैकीं पहिल्या दोन या सदोष आहेत व सुधारलेल्या देशांतून ...या आतां नाहींशा झाल्या आहेत. शेवटची पद्धति ही कांहीं विशेष परि-...तींत उत्पन्न झालेली आहे. हल्लींच्या काळीं उपपैशाची पद्धति सर्वत्र सुरू ...ते. तेव्हां वादग्रस्त प्रश्न मुख्य पैशासंबंधीं राहिला. तेव्हां एक चलन-...द्धति चांगली कीं, द्विचलनपद्धति चांगली याचा निर्णय पुढील एका स्वतंत्र ...गांत करणें इष्ट आहे.

या पांच चलनपद्धतींपैकीं सध्यां बहुतेक सुधारलेल्या देशांमध्यें ...थी किंवा पांचवी यांपैकीं कोणती तरी पद्धति चालू आहे. चवथ्या ...तीचें उत्तम उदाहरण इंग्लंडच्या चलनपद्धतीचें आहे. व ज्या अर्थी ...लंडची चलनपद्धति हीच तात्विकदृष्ट्या हिंदुस्थानची चलन-पद्धति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहे त्या अर्थी या पद्धतीचें थोड्या विस्तारानें वर्णन करून हा भाग सं विण्याचा विचार आहे.

इंग्लंडची चलनपद्धति संमिश्र परंतु एकचलनपद्धतीच्या जातीची आहे. येथें तीन धातूंचीं नाणीं पाडतात. परंतु कायदेशीर फेडीचें मुख्य चलन एकच आहे. तें सोन्याचें पौंड हें नाणें होय. बाकीचीं नाणीं किरको व्यवहाराकरितां उपपैसा म्हणून पाडलीं जातात. इंग्लंडांतील टांकसाळीच्या कायद्याप्रमाणें एक पौंडाचें वजन १२३·२७४४७ ग्रेन अथवा १०·९५६ आणे भार पाहिजे. यापैकीं ११ भाग शुद्ध सोनें व एक भाग हीणकस धातु मुख्यतः तांबें असतें. म्हणजे कायद्यानें पौंडांमध्यें ११३·००१६० ग्रेन अगर १०·०४५८ आणे भार शुद्ध सोनें असलेंच पाहिजे. अर्थात् एका पौंडाचें वजन जवळजवळ ११ आणे भार असतें व त्यांतील शुद्ध सोन्याचें वजन १० आण्यांपेक्षां किंचित् जास्त असतें. आतां एक पौंड वितळून त्यांतील सोनें काढलें तर २४ रुपये तोळ्यास या भावानें त्या सोन्याची किंमत बरोबर १५ रुपये होईल. यावरून असें दिसून येईल कीं, इंग्लंडच्या चलनपद्धतींत सोन्याचीं नाणीं करणें हें काम सरकारचें आहे असें समजलें जातें व म्हणून टांकसाळीचा सर्व खर्च सरकारी तिजोरींतून केला जातो. अर्थात् जितक्या वजनाचें सोनें टांकसाळींत यावें तितक्याच वजनाचें नाणें पाडून मिळतें. टांकसाळींत ज १ औंस सोनें दिलें तर मनुष्याला टांकसाळींतून ३ पौंड १० शिलिंग १०॥ पेन्स इतकें नाणें मिळालें पाहिजे. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत नाणें पाडून घेण्याकरितां थोडीशी कसर द्यावी लागते. कारण सोनें टांकसाळीं दिल्यापासून नाणीं पाडून मिळविण्यास थोडा वेळ लागतो, तितक्या दि साचें व्याज बुडतें व म्हणूनच प्रत्यक्ष व्यवहारांत इंग्लंडची बँक प्र औंसाबद्दल ३ पौं. १७ शि. १०॥ पे. इतकीं नाणीं न देतां ३ पौंड १ शिलिंग ९ पेन्सच देते. म्हणजे प्रत्येक औंसापाठीमागें बँक १॥ पेन्सा कसर कापून घेते.

जरी कायद्याप्रमाणें कायदेशीर पौंडाचें नक्की वजन १२३·२७४ असलें पाहिजे असं आहे तरी पण टांकसाळीचीं यंत्रें कितीही नाजू केलीं तरी सर्व पौंड सारखे पडणें अशक्य आहे व म्हणून टांकसाळी- करितां कायदेशीर नाण्याच्या वजनाच्या मर्यादा ठरविलेल्या आहेत. या-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माणें इंग्लिश टांकसाळीला १२३·०७४ ग्रेनच्या खालील वजनाचा किंवा १२३·४७४ ग्रेनपेक्षां जास्त वजनाचा पौंड टांकसाळीबाहेर पाठवितां येत नाहीं. टांकसाळींतून बरोबर वजनाचे पौंड आले तरी वापरामुळें त्यांची झीज होत असते. अशा झिजेची कायदेशीर मर्यादा १२२·५० ग्रेनपर्यंत आहे. म्हणजे इतक्या वजनापेक्षां कमी भरणारा पौंड कायदेशीर चलन गणला जाणार नाहीं. असें नाणें टांकसाळींत पाठविलें पाहिजे व त्याचा तोटा ज्याच्याजवळ हें नाणें सांपडेल त्यानें भरला पाहिजे.

इंग्लंडची चलनपद्धति मुक्तद्वार पद्धतीची आहे व सर्व शास्त्रीय पद्धतीचा हा एक गुण असतो. म्हणजे कोणत्याही मनुष्यानें टांकसाळींत कायद्याबरहुकूम सोनें आणून दिलें म्हणजे त्याला कायद्यांत सांगितलेल्या दराप्रमाणें नाणीं मिळालींच पाहिजेत असा निर्बंध आहे. व या पद्धतीप्रमाणें पौंडाचें मोल व त्यांतील सोन्याचें मोल हीं एकच असतात; म्हणजे पौंड जरी वितळून बाजारांत सोनें विकावयास नेलें तरी त्यामध्यें मनुष्याचें नुकसान होणार नाहीं. मुख्य पैसा व उपपैसा यांमध्यें हाच मोठा भेद असतो हें मागें सांगितलेंच आहे.

येथपर्यंत इंग्लंडाच्या मुख्य चलनाचें स्वरूप निवेदन झालें व हें सविस्तर करण्याचें कारण हल्लीं हिंदुस्थानचें तात्विकदृष्ट्या तेंच मुख्य चलन आहे. तेव्हां या चलनाच्या स्वरूपाची वाचकांस माहिती असणें जरूर आहे.

इंग्लंडांतील दुसरें सोन्याचें नाणें म्हणजे अर्धा पौंडाचें होय. व याचें वजन, इतर मर्यादा वगैरे पौंडांच्या नियमाप्रमाणेंच आहेत. मात्र सर्व प्रमाणें अर्ध्यानें आहेत हें उघड आहे.

बाकीचीं नाणीं उपपैसा म्हणून वापरतात. हीं नाणीं खासगी व्यक्तींना पाडून घेण्याचा हक्क नाहीं. हीं नाणीं व्यापाराच्या गरजेप्रमाणें सरकार पाडतें. याची किंमत सांकेतिक आहे. म्हणजे यांतील धातूची किंमत सांकेतिक किंमतीपेक्षां पुष्कळ कमी असते. हीं नाणीं परदेशीं पाठविलीं किंवा वितळलीं तर मालकाचें शेंकडा १० पासून ३० पर्यंत नुकसान होईल. उपपैसा नेहमीं असा सांकेतिक किंमतीचाच करतात. म्हणजे मग असें नाणें नेहमीं वापरांत राहतें व देशांतून बाहेर जाण्याची किंवा वितळलें जाण्याची भीति नसते.

इंग्लंडांतील हा उपपैसा दोन धातूंचा केलेला आहे. शिलिंग हें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रुप्याचें नाणें आहे. ८७·२७ ग्रेन अगर ७।। आणे भार इतकें एका शिलिंगाचें वजन असलें पाहिजे व त्यांत ८०·७२७ ग्रेन अगर ७⅓ आणे भार शुद्ध चांदी असली पाहिजे. शिलिंग हें ४० शिलिंगपर्यंत एका फेडींत कायदेशीर चलन आहे.

पेन्स, हाफ्पेन्स व फार्दिंग हीं नाणीं ब्रांझ धातूचीं आहेत. ब्रांझ हा मिश्र धातु आहे व ती ९५ भाग तांबें ४ भाग कथील व एक भाग जस्त मिळून करतात. यांपैकीं पेन्स व हाफ्पेन्स एका शिलिंगापर्यंत कायदेशीर चलन आहे. फार्दिंग तर ६ पेन्सांपर्यंतच कायदेशीर चलन आहे.

अशा प्रकारची इंग्लंडांतील संमिश्र चलनपद्धति आहे.

अर्वाचीन काळीं टांकसाळी खासगी लोकांच्या हातांत नसतात; तसेंच सरकारची सचोटीही हल्लीं वाढलेली आहे. यामुळें टांकसाळीचें काम अगदीं कायद्याबरहुकूम चालतें व नाणीं पाडण्याच्या बाबतींत पूर्वीसारखी लबाडी होत नाहीं. मागें सांगितलेंच आहे कीं, पूर्वकाळीं अनियंत्रित सत्ताधारी राजे आपल्याला पैशाची अडचण आली ह्मणजे नाणें पाडण्याच्या आपल्या हक्काचा दुरुपयोग करून नाणीं जास्त हीणकस करीत व यामुळें देशामध्यें एकाच काळीं कायदेशीर वजनाचीं व कसाचीं नाणीं व कमी वजनाचीं व हीणकस नाणीं केव्हां केव्हां एकसमयावच्छेदें करून चालत असत. तसेंच पूर्वकाळीं परदेशांतलीं नाणीं सुद्धां स्वदेशांतल्या नाण्याबरोबर चालत असत. अशा नाण्यांच्या घोंटाळ्यामुळें पूर्वकाळीं नाणीं पारखण्याचें काम महत्वाचें असे. तें काम पेढीवाले व सराफ करीत. अर्वाचीन काळीं या बाबतींत पुष्कळ सुधारणा झालेली आहे. बहुतेक सर्व देशांतील चलनपद्धतीला बरेंच व्यवस्थित स्वरूप आलेलें आहे. तरी पण पैशाची स्वाभाविक झीज राहणारच व म्हणून प्रत्येक औद्योगिक बाबतींत पुढारलेल्या देशामध्यें पूर्ण वजनाचीं नाणीं व हलकीं नाणीं नेहमीं दृष्टीस पडतात. परंतु पूर्ण-वजनी व हलकीं नाणीं देशांत एकदम चालू असलीं ह्मणजे त्यासंबंधीं एक नियम दिसून येतो. तो नियम प्रथमतः **ग्रेशॅम** या गृहस्थाच्या ध्यानांत आला ह्मणून, तो अर्थशास्त्रामध्यें **ग्रेशॅमचा** नियम या नांवानें प्रसिद्ध आहे. **ग्रेशॅमचा** सिद्धांत एका वाक्यांत सांगतां येण्यासारखा आहे. “ खोटा पैसा खऱ्या पैशास बाहेर घालवितो.” वर सांगितलेंच आहे कीं, प्रत्येक देशामध्यें झिज

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ळीं व पूर्ण वजनाचीं नाणीं प्रचलित असतात. आतां या दोन प्रकाच्या नाण्यांमधील भेद जरी सामान्य लोकांस समजत नाहीं तरी तो पेढीवाले किंवा सराफ यांना कळतोच. म्हणून जेव्हां त्यांना परदेशीं पैसे पाठवावयाचे असतात त्या काळीं पूर्ण वजनाच्याच नाण्याचा ते उपयोग करतील हें उघड आहे. कारण झिजलेलीं किंवा हलकीं नाणीं या कामीं उपयोगी आणणें ही नुकसानीची बाब आहे. परंतु देशामध्यें पूर्ण-वजनी किंवा हलकीं नाणीं सारख्याच किंमतीचीं गणलीं जातात. यामुळेंच नेहमीं हलकीं नाणीं प्रचारांत रहावयाचीं असा ग्रेशॅमच्या सिद्धांताचा इत्यर्थ आहे. यामुळें देशांतील नाणीं सुधारण्याचे अर्धवट प्रयत्न निष्फळ होतात-देशांतील सरकारनें कांहीं नवीन नाणीं पूर्ण वजनाचीं पाडून तीं प्रचारांत आणलीं असें समजा. परंतु देशांत कमी वजनाचीं नाणीं जर बरींच प्रचारांत असलीं तर हीं नवीन नाणीं वापरांतून नाहींशी होतील. म्हणून नाणीं सुधारण्याचा प्रयत्न सररहा व मोठ्या प्रमाणावर एकदम केला पाहिजे तर तो सफल होईल. ह्मणजे सरकारनें नवीं नाणीं मुबलक पाडून जुनीं नाणीं लोकांकडून टांकसाळींत मागवून सर्व नाण्यांची थोड्या अवधींत सुधारणा केली पाहिजे तर ही सुधारणा यशस्वी होईल.

ग्रेशॅमचा सिद्धांत सत्यपूर्ण आहे खरा. तरी पण त्यालाही कांहीं मर्यादा आहेत. प्रथमतः मनुष्य हा संवयीचा प्राणी आहे हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. एकदां नाणीं प्रचारांत आलीं ह्मणजे लोकांना तीं घेण्याची संवय होते व मग कोणी पूर्ण-वजनांचीं किंवा हलकीं यांकडे पहात नाहीं. जोंपर्यंत बाजारांत तीं घेतलीं जात आहेत तोंपर्यंत **ग्रेशॅम**च्या सिद्धांताचा परिणाम होत नाहीं. परंतु एकदां हलकीं नाणीं लोक घेत नाहींत असें दिसलें ह्मणजे लोक साशंक होतात व मग तुलनात्मक पद्धति सुरू होते. दुसरी गोष्ट व्यापार म्हटला ह्मणजे त्याला कांहीं नाणीं पाहिजेतच व ज्या मानानें देवघेव फार मोठ्या प्रमाणावर असेल त्या मानानें देशांत पैसाही पाहिजे. तेव्हां देशांत पैसा जर कमीच असेल तर जड व हलकीं नाणीं सारखींच प्रचारांत राहतील. परंतु हे दोन अपवाद खेरीजकरून **ग्रेशॅम**चा सिद्धांत खरा आहे. या सिद्धांतावरून पैसा व इतर पदार्थ यांमधील कार्यभागाचा भेद चांगला दिसून येतो. इतर सर्व मालासंबंधीं असें आहे कीं, चांगला माल लवकर खपतो म्हणजे चांगला माल वाईट मालाला बाजारा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाहेर घालवितो. कारण माल हा लोकांना उपभोगावयाचा असतो यामुळें वाईट वस्तु कोणीच घेणार नाहीं; परंतु पैशाच्या प्रत्यक्ष उपभोग घ्यावयाचा नसतो. त्याचा उपयोग फक्त अदलाबदलीपुरताच असतो यामुळें लोक स्वीकारतात किंवा नाहीं हाच पैशाच्यासंबंधींचा महत्वाचा प्रश्न असतो. मग तो पैसा हलका असो कीं जड असो. म्हणून होतां होईल तों हलका पैसा हा व्यवहारांत राहतो व जेव्हां पैशाचा उपभोगार्थ उपयोग करावयाचा असेल तेव्हां त्यांतील धातुगत किंमतीकडे लोकांचें लक्ष लागतें. यावरूनही पैसा पाडणें ही गोष्ट खासगी लोकांच्या हातीं ठेवणें किती नुकसानीचें आहे हें दिसून येईल; कारण इतर भागांत चांगला माल तयार करण्यांत कारखानदारांचें हित असतें. परंतु पैशाच्यासंबंधांत याच्या उलट स्थिति आहे.

भाग आठवा.

द्विचलनपद्धति.

मागील भागांत धात्वात्मक पैशाच्या चलनपद्धतींचें वर्गीकरण करून त्याचें थोडक्यांत विवेचन केलें. पांच चलनपद्धतींपैकीं संमिश्र चलनपद्धति व लंगडी द्विचलनपद्धति याच प्रमुखत्वेंकरून अस्तित्वांत आहेत, असें मागील भागांत सांगितलें; परंतु कांहीं वर्षांपूर्वीं द्विचलन-पद्धतीचा प्रसार फार ठिकाणीं होता असें इतिहासावरून दिसतें. तेव्हां या पद्धतीचा विशेष तऱ्हेनें विचार करणें जरूर आहे. कारण द्विचलन-पद्धति सर्व जगांत स्वीकारली जाण्यास योग्य आहे ह्मणून अशा पद्धतीचा अंगीकार जगांतल्या प्रमुख राष्ट्रांनीं करावा अशाबद्दल कांहीं अर्थशास्त्रकारांनीं व कांहीं देशांतील मुत्सद्यांनीं सूचना केल्या होत्या व ही योजना सर्वांत जास्त फायद्याची आहे असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें होतें. अर्वाचीन काळीं जगांतील प्रमुख राष्ट्रांनीं एकचलनात्मक पद्धतीचाच अंगीकार केला आहे व इतर राष्ट्रें त्याच पद्धतीचा अवलंब करण्याच्या विचारांत आहेत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुळें द्विचलनाच्या योजनेला आतां व्यावहारिक महत्व राहिलें नाहीं हें आहे. तरी सुद्धां या योजनेच्या व द्विचलनपद्धतीच्या स्वरूपाचें तात्विकदृष्ट्या महत्व कमी होत नाहीं. या वादावरून पैशाच्या स्वरूपाचें व त्याच्या कार्यभागाचें स्पष्टीकरण होत असल्यामुळें त्याचा विचार करणें इष्ट आहे. तेव्हां द्विचलनाचें खरें स्वरूप काय व त्यां पद्धतीचे अंगीं सर्व जगांतील चलनपद्धति बनण्यासारखे कोणते गुण आहेत हें प्रथमतः पाहिलें पाहिजे व मग अशा पद्धतीचा सार्वत्रिक स्वीकार होण्यास काय अडचणी होत्या व जगांतील चलनपद्धतीला कोणतें वळण लागलें व तें कां लागलें या गोष्टीचा विचार करण्यास ठीक पडेल.

द्विचलनपद्धतीचें सारसर्वस्व ह्मणजे पैशाच्या कामाकरितां सोनें व रुपें यांना प्रत्येक बाबींत सारख्या दर्ज्यावर आणून ठेवणें हें होय. यापासून खालील गोष्टी निष्पन्न होतात.

पहिली--खासगी व्यक्तींनीं कोणतीही धातु टांकसाळीमध्यें आणून दिली असतां त्या धातूचीं अमर्याद परिमाणांत नाणीं पाडून मिळालीं पाहिजेत. याचा अर्थ सोनें देऊन रुप्याचीं नाणीं मिळालीं पाहिजेत किंवा रुपें देऊन सोन्याचीं नाणीं मिळालीं पाहिजेत असा मात्र नाहीं. तसेंच नाणीं पाडण्याबद्दल कमिशन घेतलें जाणार नाहीं असाही त्याचा अर्थ नाहीं. अमर्याद परिमाणाचा अर्थ हा कीं, दोन्ही धातूंचीं नाणीं मुख्य नाणीं समजलीं जातात. एक मुख्य व गौण असा त्यांत भेद नसतो.

दुसरी--दोन्हीं धातू कायदेशीर फेडीचा चलनें पाहिजेत; व कर्जदाराच्या खुषीप्रमाणें वाटेल त्या धातूचीं वाटतील तितकीं नाणीं देण्याचा अधिकार त्यास पाहिजे. अर्थात् दोन्ही नाणीं मुख्य पैसा झालीं. या पद्धतींतही उपपैसे असण्यास हरकत नाहीं. परंतु येथें दोन धातू या मोलाच्या परिमाणभूत मानल्या जातात. प्रत्येक माणसाला बँकेला किंवा सरकारला वाटेल त्या धातूच्या नाण्यांत पैशाची भरपाई करण्याची मुभा असते.

तिसरी--द्विचलन पद्धतींत सरकार दोन धातूंमधील विनिमयाचें प्रमाण कायद्यानें ठरवितें. ही गोष्ट कायदेशीर चलन या कल्पनेपासून आपोआप निष्पन्न होते. जर कर्जदाराला कोणत्याही धातूच्या नाण्यांत कर्ज फेडण्याची मुभा आहे तर एका नाण्याशीं दुसऱ्या नाण्याचें प्रमाण कायद्यानेंच ठरविलें पाहिजे हें उघड आहे. या पद्धतींत एक पौंड ह्मणजे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सोळा आणे कसाचें अमुक वजनाचें सोनें अथवा सोळा आणे कसाचें अमुक वजनाचें रुपें असा होईल.

एका देशांतील द्विचलन पद्धति—आतां असें समजा कीं, औद्योगिक जगावर अवलंबून न राहतां स्वतंत्रपणें मागील पॅरिग्राफांत सांगितलेली द्विचलनपद्धति एखाद्या देशानें स्वीकारली. तर आतां प्रश्न असा आहे कीं, ही पद्धति कोणत्या अटीवर चालू शकेल व अंमलांत राहील. ही पद्धति पूर्णपणें अंमलांत राहणें यामध्यें दोन्ही धातूंना खुल्या टांकसाळी असणें कर्जदारांच्या खुषप्रमाणें वाटेल तितक्या रकमेपर्यंत दोन्ही धातू कायदेशीर फेडीचें चलन असणें; व कायद्यानें ठरविलेल्या प्रमाणाची स्थिरता असणें इतक्या गोष्टींचा समावेश होतो हें उघड आहे. आतां ही स्थिति राहण्यास एक अवश्यक व पुरेशी अट म्हणजे कायद्यानें ठरविलेलें दोन्ही धातूंमधील विनिमयप्रमाण व बाजारांतील प्रमाण हीं एकच असणें ही होय. (हल्लींच्या इंग्रजी चलन पद्धतीमध्यें ज्याप्रमाणें पौंड किंवा तितक्या पौंडांच्या चलनी नोटा पैशाचे करार पुरे करण्यास उपयोजितां येतात त्याप्रमाणेंच) जोंपर्यंत हें प्रमाणैक्य कायम आहे तोंपर्यंत कर्जदाराला किंवा सावकाराला कोणत्याही धातूच्या नाण्यामध्यें फेड करण्यास किंवा फेड घेण्यास हरकत नाहीं. परंतु कायदेशीर विनिमयप्रमाणांत व बाजाराच्या विनिमयप्रमाणांत अंतर पडल्याबरोबर **ग्रेशॅम**च्या सिद्धांताची अंमलबजावणी होऊं लागेल. समजा कीं, कांहीं वजनाच्या सोन्याच्या धातूच्या बदलीं कायदेशीर प्रमाणापेक्षां जास्त रुप्याचीं नाणीं बाजारांत मिळूं लागलीं. आतां हें उघड आहे कीं, अशा स्थितींत सोन्याच्या नाण्याचा मालक तीं नाणीं सोनें म्हणून बाजारांत विकील व त्या नाण्यांनीं आपल्या कर्जाची फेड करील. अशा व्यवहारांत त्याला कांहीं तरी फायदा राहील. तसेंच या स्थितींत कोणीही मनुष्य सोनें टांकसाळींत नेणार नाहीं. कारण त्या सोन्याबद्दल बाजारांत टांकसाळीपेक्षां जास्त रुप्याचीं नाणीं मिळतात. कोणी असें म्हणतील कीं, एकदां दोन्ही धातूंचीं नाणीं प्रचलित झालीं म्हणजे संवयीच्या प्रभावानें तीं कायदेशीर भावानें प्रचारांत राहतील. परंतु मागें सांगितलेंच आहे कीं, हीणकस नाण्याची संख्या मर्यादित असेल तर तीं प्रचारांत राहतील. हें खरें आहे कीं, प्रथमतः सामान्य लोकांना एका धातूचा झालेला अपकर्ष ध्यानांत येणार नाहीं. परंतु सराफ व पेढीवाले

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ल्या तो तेव्हांच ध्यानांत येईल. व पेढीच्या पूर्ण वाढीच्या पद्धतींत ग्रेशॅम-च्या सिद्धांताचें कार्य कमी होण्याऐवजीं जोरानें व जलद होऊं लागेल. दोन धातूंच्या नाण्यांमध्यें किंमतीचा अगदीं थोडा फरक असला तरी महाग धातूचीं नाणीं प्रचारांतून तेव्हांच नाहींशीं होतील. उदाहरणार्थ, **न्यूटननें** सोन्या-रुप्याचा विनिमयभाव ठरवितांना सोन्याचा किंचित् उत्कर्ष केल्या-मुळें इंग्लंडांत रुप्याचीं नाणीं प्रायः प्रचारांतून नाहींशीं होऊन बहुतेक चलन सोन्याचें बनलें. याच्या उलट उदाहरण राजक्रांतींतील कायदेकारांनीं रुप्याचा किंचित् उत्कर्ष केल्यामुळें फ्रान्सचें चलन बहुतेक रुप्याचें बनलें.

द्विचलनपद्धतींतील महाग झालेली धातु बहुधा देशाबाहेर जाऊन कमी होते. समजा कीं, द्विचलनी देशामध्यें रुपें अपकृष्ट झालें आहे. ह्मणजे त्या रुप्याची परकी देशांतील सोन्यांतील किंमत देशांतील टांकसाळींतील किंमतीपेक्षां कमी झाली आहे. आतां सोनें निर्गत करणाऱ्या माणसाला परदेशांतील रुपें स्वस्त मिळेल व त्याच रुप्याची देशांतील टांकसाळींत किंमत जास्त येईल. म्हणजे या कृत्यांत त्याला फायदा पडेल व असा फायदा पडत आहे तोंपर्यंत देशांतून सोनें बाहेर जाईल व रुपें देशांत येत राहील.

तेव्हां ज्या अर्थीं कायदेशीर भावांत व बाजारभावांत थोडा जरी फरक पडला असें धरलें तरी द्विचलन-पद्धति डळमळते त्या अर्थीं प्रत्यक्ष व्यवहारांत असा भावांत फरक पडण्याचा किती संभव आहे हें पाहिलें पाहिजे. एका बाजूचें असें म्हणणें आहे कीं, दोन धातूंच्या उत्पत्तींत स्वाभाविक फरक पडण्यासारखा आहे व त्यामुळें दोन धातूंच्या पुरवठ्यांत फरक पडलाच पाहिजे; त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या कारणांनीं या धातूंच्या मागणींतही फरक पडणें स्वाभाविक आहे. तेव्हां दोन धातूंच्या बाजार-भावांत फरक पडण्याचा संभव दृढतर होतो व असें मानलें कीं द्विचलन-पद्धति डळमळते व या गोष्टीच्या समर्थनार्थ द्विचलनपद्धतीचे विरोधक असें दाखवितात कीं, द्विचलन-पद्धतींत सरकारला वारंवार भाव बदलावा लागतो. दुसऱ्या बाजूनें असें सांगण्यांत येतें कीं, द्विचलनी देशामध्यें दोन्ही धातूंचा एकंदर समूह पुष्कळ असला म्हणजे धातूंच्या समतावह क्रियेनें बाजारभाव कायदेशीर भावाबाहेर जाऊं शकत नाहीं. याच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समर्थनार्थ या पद्धतीचे समर्थक युरोपांतील १८७३ पर्यंतच्या इतिहासाचा दाखला देतात. तेव्हां आतां या महत्वाच्या मुद्याचा विचार केला पाहिजे.

द्विचलनपद्धतीच्या स्थिरतेविरुद्ध जें प्रमाण पुढें केलें जातें तें कीं, कोणत्याही धातूच्या पुरवठ्यांत किंवा मागणींत थोडासा जरी फरक झाला तरी त्यायोगानें त्या धातूचा बाजारभाव कायदेशीर भावापासून भिन्न होईल. परंतु समतावहक्रियेचें समर्थक हेंच प्रमाण उलट लावून दाखवितात. कारण समजा कीं, द्विचलनी देशाच्या बाहेरील ठिकाणीं चांदीच्या थोडाशा वाढीनें त्याचा बाजारभाव द्विचलन देशांतील कायद्यानें ठरलेल्या भावाच्याखालीं उतरला. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें अशा स्थितींत द्विचलनी देशांतील सोनें बाहेरील स्वस्त रुपें घेण्याकरितां बाहेर पाठविलें जाईल. परंतु या ठिकाणीं चांदीला मागणी जास्त झाल्यानें त्याची किंमत वाढूं लागेल. व सोन्याच्या जास्त पुरवठ्यानें त्याची किंमत कमी होऊं लागेल व या दोन धातूंच्या समतावहक्रियेनें बाजारभाव कायदेशीर भावाबरोबर होईल. मात्र असें होण्यास दोन्ही धातू पुष्कळ प्रमाणांत अस्तित्वांत असल्या पाहिजेत.

परंतु अन्तर्राष्ट्रीय द्विचलनाच्या योजनेंत ही गोष्ट घडून आलीच पाहिजे हें उघड आहे. एखाद्या देशानें एकाकी व स्वतंत्रपणें द्विचलनपद्धति स्वीकारली तर ती ढांसळली पाहिजे, असें द्विचलनवादी अर्थशास्त्रकार कबूल करतात. परंतु त्याचें म्हणणें असें आहे कीं, जगांतील प्रमुख व औद्योगिक देशांनीं संगनमतानें जर द्विचलनपद्धति स्वीकारली तर ती चांगल्या तऱ्हेनें चालूं शकेल. व ज्याप्रमाणें एका पायावर स्टूल उभें राहणार नाहीं परंतु ते तीन किंवा चार पायांवर राहील या दोन म्हणण्यांत कांहीं एक विसंगतता नाहीं त्याचप्रमाणें वरील दोन विधानांत विसंगतता नाहीं. एक दाखला घेऊन अन्तर्राष्ट्रीय द्विचलनपद्धतीमध्यें समतावह क्रिया कशी घडेल हें दाखविणें इष्ट आहे.

समजा कीं, १८७३ सालीं फ्रेंच व इतर टांकसाळी चांदीला बंद करण्याचे ऐवजीं सर्व मोठमोठ्या औद्योगिक देशांनीं १५॥ ते १ या भावानें अन्तर्राष्टीय द्विचलनपद्धति स्वीकारली असती. आतां प्रश्न असा आहे कीं, द्विचलनाच्या अटी पाळल्या असतां हा ठरलेला भाव स्थिर राहता किंवा नाहीं. समतावह क्रियेचा परिणाम पाहण्याकरितां कांहीं आंकडे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घेऊन विवेचन केलें असतां हा मुद्दा स्पष्ट होईल. उत्तर द्यावयाचा आक्षेप असा आहे कीं, अन्तर्राष्ट्रीय द्विचलनाच्या स्वीकारानंतर या वीस वर्षांत सोन्याच्या मानानें चांदीचा भाव उतरलाच असता व त्यायोगें सोनें प्रचारांतून नाहींसें झालें असतें. आतां कल्पना करा कीं, नाणें व धातु मिळून पैशाकरितां ५० कोटी पौंड सोनें प्रचारांत आहे व चांदीही ५० कोटी रुपये आहे. (हा आंकडा नेहमींच्या अंदाजापेक्षां कमी धरला आहे.) आणखी अशीही कल्पना करा कीं, सोन्याची सरासरीनें वार्षिक पैदास २ कोटींची आहे व चांदीची पैदास ६ कोटींची आहे. (येथेंही सोन्याची पैदास थोडी कमी धरली आहे व चांदीची थोडी जास्ती धरली आहे.) तसेंच या जगांतील सोन्यारुप्याच्या पैदासापैकीं १ कोटी ५० लक्ष सोनें कलाकौशल्याच्या कामांस व पूर्वेकडील देशांत पाठविण्यास लागतें. ह्मणजे ५० लक्ष पौंड सोनें पैशाकरितां राहिलें; आणि ६ कोटी चांदीपैकीं २ कोटी चांदी कलाकौशल्याच्या कामास व बाहेर देशी पाठविण्यास लागते. तेव्हां पैशाच्या कामाकरितां चार कोटी राहिली असें समजा. या गोष्टी गृहीत धरल्या ह्मणजे ४ कोटी पौंड चांदी व ५० लक्ष पौंड सोनें हें नाण्याकरितां राहिलें. (ही कल्पना सोन्याच्या भावाची चढ व चांदीच्या भावाचा उतार होण्यास अनुकूल अशी आहे.)

मागणी व पुरवठा यांची वर गृहीत धरलेली स्थिति ध्यानांत ठेवून आतां अशी कल्पना करा कीं, बाजारभाव कायदेशीर साडेपंधरांस एक याऐवजीं वीसांस एक या प्रमाणांत झाला. ह्मणजे सोन्याच्या एका औंसाला साडेपंधरा औंसांऐवजीं वीस औंस चांदी मिळूं लागली. कायद्याप्रमाणें सोन्याच्या नाण्यास रुप्याचीं नाणीं जितकीं मिळतात त्यापेक्षां सोन्याला धातू ह्मणून विकल्यानें जास्त चांदी मिळेल. ह्मणून कोणीही मनुष्य सोनें टांकसाळींत पाडणार नाहीं; उलट सोन्याचीं नाणीं वितळवून सोनें बाजारांत विकलें जाईल, व चांदीचीं नाणीं पाडलीं जातील. जोंपर्यंत बाजारभाव व कायदेशीर भाव यांत अंतर आहे तोंपर्यंत सोन्याचीं नवीं नाणीं न पडतां आहेत तीं वितळण्याचा क्रम चालेल. कायदेशीर भाव व बाजारभाव यांतील फरकाचा आतां काय परिणाम होतो तें पहा. हें सर्व सोनें रुप्याच्या नाण्याचे बदला विकलें गेलें पाहिजे; व आतां प्रश्न असा उद्भवतो कीं, हीं सर्व चांदी कोठून यावयाची ? चांदीचे नाण्याकरितां उपयोगी पडणारी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चांदीची पैदास फक्त ४ कोटी पौंडांची आहे. यापैकीं '५० लक्षांची चांदी नव्या सोन्याच्या ऐवजीं खपेल व म्हणून ३ कोटी ५० लक्ष चांदी शिल्लक राहील. आतां एवढ्या चांदीनें ५० कोटी प्रचारांत असलेलें सोनें नाहींसें व्हावयाचें आहे व वरच्या आंकड्यांप्रमाणें असें होण्यास पंधरा वर्षे तरी लागतील व प्रतिरोधक कारणें अस्तित्वांत नसलीं तर या काळापूर्वी द्विचलन पद्धति ढांसळून जाईल.

पण येथपर्यंत एका बाजूनेंच विचार झाला आहे. परंतु प्रचारांतून नाहींसें झाल्यानंतर एवढें सोनें जाणार कोठें हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. हें उघडच आहे कीं, हें सर्व सोनें बाजारांत विकावयास आलें पाहिजे. ह्मणजे पूर्वींच्या १ कोटी ५० लक्षांच्या पुरवठ्यांत चांदीनें मोकळें केलेल्या ४ कोटी पौंड सोन्याची भर पडली; त्यांतच पूर्वी नाण्यांत खर्च होत असलेलें सोनेंही मोकळें झालें. अर्थात् पूर्वींच्या वार्षिक पैदाशीच्या तिप्पट सोनें एकदम बाजारांत आलें. इतक्या मोठ्या वाढीचा परिणाम सोन्याच्या मोलावर झाला पाहिजे, हें उघड आहे. तेव्हां एका वर्षाचा फाजील पुरवठा डागडागिन्यांत खपून जाण्या पूर्वींच सोन्या-रुप्याचा भाव जुन्या कायदेशीर पदांवर येईल यांत शंका नाहीं; व आतां चांदीकडे पाहिलें तर हें विवेचन दृढतर होतें. कारण अशा स्थितींत चांदीला मागणी फार होऊन तिची किंमत वाढेल. तसेंच प्रथमारंभीं जोंपर्यंत चांदी ही अपकृष्ट धातु आहे तोंपर्यंत चांदीच्या उत्पत्ती पेक्षां सोन्याच्या उत्पत्तीला उत्तेजन मिळेल.

वरील गृहीत दाखल्यावरून असें दिसून येईल कीं, समतावह क्रिये द्विचलन पद्धति--अन्तर्राष्ट्रीय--असल्यास मुळींच ढांसळणार नाहीं. प याला इतिहासाचें प्रमाणही दाखवितां येतें. सन १५०० पासून सन १८७३ प ह्मणजे सुमारें चार शतकांच्या यूरोपच्या इतिहासाकडे पाहिलें अस सोन्या-रुप्याच्या भावांमध्यें एकदम चलाबिचल फारशी झाली नाहीं, असें पु पानांत [३५९] दिलेल्या कोष्टकावरून दिसून येईल. याचें कार या सर्व काळांत यूरोपच्या बहुतेक सर्व देशांत द्विचलनपद्धती सुरू हो व यामुळें थोड्याशा फरकानें सोन्यारुप्याचा भाव बराच स्थिर होता त्यामध्यें फरक झाला तरी तो हळूहळू झाला व त्यानें व्यापाराला एकद धक्का बसला नाहीं. १८७३ च्या पूर्वींच्या सत्तर वर्षांतली भावाची स्थिरता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. १८०१ पासून १८१० पर्यंत किंमतीनें चांदीची उत्पत्ति सोन्याच्या तिप्पट होती तर १८५६ ते ६० या सालांत सोनें रुप्याच्या तिप्पट निघूं लागलें. तरीसुद्धां सोन्यारुप्याचा भाव स्थिर राहिला. नेपोलियनच्या काळच्या लढाया व अमेरिकेंतील अन्तर्युद्ध, इतक्या जगास खळबळून टाकणाऱ्या घडामोडींतही सोन्यारुप्याचा भाव स्थिर राहिला. परंतु १८७३ पासून मात्र या भावांत क्रांतिकारक फरक पडत चालला; तो कां याचें विवेचन पुढें येईल. आतां अन्तर्राष्ट्रीय द्विचलन-पद्धतीच्या योजनेचे फायदे दाखवून हा तात्विक वाद संपविणें बरें.

अन्तर्राष्ट्रीय द्विचलनाचे फायदे अगदीं उघड आहेत. सोन्यापेक्षां रुप्याची किंमत एकंदरींत जास्त स्थिर असे असें पूर्वेतिहास सांगतो. तेव्हां जर कायम भावानें सोन्यारुप्याची सांगड घालून दिली तर दोन्ही धातू जास्त स्थिरपदाप्रत पावतील. सर्व जगामध्यें लोकवस्ती वाढत आहे व उद्योगवृद्धि होत आहे. अशा वाढत्या लोकवस्तीला व वाढत्या व्यापार-धंद्याला वाढत्या पैशाचा पुरवठा पाहिजे व द्विचलनानें असा पुरवठा जास्त वाढवितां येईल. शिवाय संपत्तीच्या वाढीबरोबर सोन्यारुप्याचा कला-कौशल्याच्या कामाला जास्त उपयोग होतो व यामुळें त्या कामाला सोनें-रुपें जास्त लागतें. मोठ्या प्रमाणावरील व्यापारानें नाण्याची झीजही जास्त वाढते, व ही झीज भरून काढण्याकरितां दर वर्षास बरेंच सोनेंरुपें लागतें. परंतु यापेक्षां मोठा फायदा म्हणजे सर्व जगाची चलनपद्धति एक होईल व सोनें वापरणारे देश व चांदी वापरणारे देश या देशांच्या व्यापारा-मधील अनिश्चितता नाहींशी होईल. या योगानें सर्व जगाचा व्यापार वाढेल. ज्या ठिकाणीं भांडवल कमी आहे त्या ठिकाणीं तें सहज जाईल. औद्योगिक बाबतींत मागसलेल्या देशाची भरभराट जलदीनें होईल. सारांश, वज-नाच्या बाबतींत सर्व ठिकाणीं एक पद्धति असणें हें ज्याप्रमाणें सर्वस्वी फायद्याचें आहे; ज्याप्रमाणें पोस्टाच्या कामांत सुधारलेल्या जगांत संगनमत झालेलें आहे; ज्याप्रमाणें रेल्वेच्या बाबतींतही निरनिराळ्या देशांतील पद्धतीं-मध्यें एकसूत्रीपणा आणलेला आहे; त्याप्रमाणेंच पैशाच्या बाबतींत सर्व जगाचा जर एकोपा होईल तर ती गोष्ट इष्ट आहे यांत शंका नाहीं. शिवाय वरील दाखल्यांत सांगितल्याप्रमाणें प्रत्येक देशाचें स्वातंत्र्य यांत कमी होत नाहीं, किंवा त्यांची व्यवस्था नाहींशी होत नाहीं, किंवा देखरेख कमी होत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाहीं. तसेंच कोणत्याही देशाच्या प्रत्यक्ष व्यवहारांतील चलनांत फरक होण्याचें कारण नाहीं. इंग्लंडचे पौंड राहतील; जर्मनीचा मार्क राहील; फ्रान्सचा फ्रँक राहील; अमेरिकेचा डॉलर राहील; देशाच्या अन्तर्व्यवस्थेंत कांहीं एक फरक करण्याचें कारण नाहीं; टांकसाळीचा अधिकार ज्याचा त्या देशाचा राहील. द्विचलनाच्या अन्तर्राष्ट्रीय प्रचारास फक्त दोन गोष्टी पाहिजेत. त्या सर्व राष्ट्रांनीं मिळून सोन्या-रुप्यामधील भाव संगनमतानें ठरवावयाचा व टांकसाळी दोन्ही धातूंच्या नाण्यांना खुल्या ठेवून दोन्ही धातूंचीं नाणीं अमर्याद कायदेशीर फेडीचीं चलनें बनवावयाचीं. यामुळें इंग्लंडमध्यें शिलिंगाऐवजीं ठरलेल्या भावाच्या प्रमाणानें पूर्ण वजनाचीं शिलिंगाचीं नाणीं पाडून तीं पूर्ण कायदेशीर फेडीचें चलन करावीं लागतील. म्हणजे त्याचें उपपैशाचें रूप काढून त्याला पैशाचें रूप द्यावें लागेल. बाकीच्या देशांमध्यें कोणताच विशेष फरक करण्याचें कारण नाहीं. वर दिलेल्या गोष्टी संगनमतानें एकसमयावच्छेदेंकरून १८७३ मध्यें किंवा त्या सुमारास सर्व राष्ट्रांनीं जर केल्या असत्या तर सर्व जगांत अन्तर्राष्ट्रीय चलन-पद्धति सहज अंमलांत आली असती व द्विचलनवाद हा तात्विक वाद राहिला नसता.

परंतु आतां द्विचलनपद्धति निव्वळ अर्थशास्त्राच्या ग्रंथांतच राहणार यांत शंका नाहीं. कारण जगाच्या प्रत्यक्ष व्यवहारांत ती आतां शक्य कोटीच्या पलीकडे गेलेली आहे. ज्याप्रमाणें निरनिराळे ग्रह एकत्र येण्याचा योग फार क्वचित् येतो व तो एकदां निघून गेला म्हणजे परत येत नाहीं, त्याप्रमाणें एका काळीं द्विचलनपद्धतीचा योग होता. परंतु आतां तो नाहींसा झाला आहे व पुनः योग येण्याचा संभव दिसत नाहीं.

आतां असा प्रश्न निघतो कीं, जर शास्त्रीय दृष्टीनें द्विचलन-पद्धति ही दोषरहित पद्धति आहे व ती सर्वस्वीं फायदेशीर आहे तर मग हल्लींच्या सुधारलेल्या सर्व राष्ट्रांचा एक चलनाकडे कल कां दिसून येतो व बहुतेक सर्व देशांनीं भराभर कोणत्याना कोणत्या रूपानें एकचलनपद्धति कां स्वीकारली ? या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, जगांत आकस्मिकपणें म्हणून एक असतो व केव्हां केव्हां दोन गोष्टींपैकीं कमी फायद्याची गोष्ट प्रथमतः अस्तित्वांत येते; व जरी ती आकस्मिकपणें घडलेली असली तरी तिचें अस्तित्व अनुकूल परिस्थितीमुळें कायमचें होतें व मग दुसऱ्या गोष्टीला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गा रहात नाहीं. ज्याप्रमाणें जड सृष्टीला गुरुत्वाकर्षणाचा नियम लागू आहे त्याचप्रमाणें तो मानसिक व व्यावहारिक सृष्टीलाही लागू आहे. एकदां आकस्मिक कारणानें कां होईना, परंतु बरेचसे परिमाणू एकेजागीं आले कीं, गुरुत्वाकर्षणानें बाकीचे परिमाणू त्या ठिकाणीं गोळा होतात व पूर्वी जेथें कांहीं नव्हतें तेथें एक जड पदार्थ तयार होतो व त्याला कायमपणा येतो. हीच स्थिति व्यावहारिक गोष्टींत होते. सुधारलेल्या जगांत एक चलनाकडे प्रवृत्ति कां व कशी झाली, हें खालील युरोपच्या पैशाच्या संक्षिप्त इतिहासावरून दिसून येईल.

युरोपमध्यें मध्ययुगाच्या प्रथमपादांत तांबें व चांदी यांचींच बहुशः नाणीं होतीं. अमेरिकेच्या शोधानंतर युरोपमध्यें सोन्याचीं नाणीं प्रचारांत येऊं लागलीं. १४ व १५ व्या शतकांत सोन्यारुप्याची फारशी पैदास झाली नाहीं व व्यापाराच्या वाढीमुळें पैशाची किंमत वाढली व पदार्थांच्या किंमती कमी झाल्या. या काळांत चांदीची फारशी पैदास झाली नाहीं. यामुळें सोन्यारुप्याच्या भावांत फरक झाला. १२ ते १ पासून ९ ते १ वर भाव आला. परंतु दोन तीन शतकें सामान्यतः १० ते १ च्या सुमारास हा भाव आंदोलत होता. या सर्व काळांत व पुढेंही १८१६ पर्यंत प्रत्यक्ष व्यवहारांत युरोपच्या सर्व देशांत द्विचलनपद्धतीच चालू होती असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. परंतु ती आपोआप व न कळत उत्पन्न झालेली होती. ती सर्वांच्या संगनमताची व व्यवस्थित स्वरूपाची व मुद्दाम घडवून आणलेली नव्हती व ह्मणून त्यापासून कांहीं कांहीं तोटे होत. प्रत्येक देश सोन्यारुप्याचा भाव आपापल्याच मतानें ठरवी. यामुळें फ्रान्समध्यें एक भाव, तर इंग्लंडमध्यें दुसराच भाव असा प्रकार होई. या अव्यवस्थितपणामुळें दोन देशांच्या नाण्यांमध्यें फरक पडे. कारण **ग्रेशॅम**च्या सिद्धांताची अम्मलबजावणी सुरू होई. परंतु १६ व्या शतकांत अमेरिकेंतील चांदीच्या खाणी सांपडल्या व त्यानें युरोपांत किंमतींत विलक्षण क्रांति होऊं लागली व ही क्रांति १६६० मध्यें पुरी झाली व तेव्हां सोन्यारुप्याचा भाव १ ते १५ प्रमाणावर आला व तेव्हांपासून बहुतेक १९ व्या शतकापर्यंत साधारणतः हा भाव बराच स्थिर राहिला. या काळांत सोन्यारुप्याच्या पैदाशींत कित्येक वेळां तरी कमिजास्तपणा झाला, तरी सोन्यारुप्याच्या भावाच्या प्रमाणांत ह्मणण्यासारखा फरक झाला नाहीं. याचें श्रेय द्विचलनपद्धतीला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहे. परंतु आकस्मिक कारणांनीं युरोपांतील इतर देशांतील कायद्या ठरलेला भाव हा चांदीला अनुकूळ होता. तर तो इंग्लंडमध्ये सोन्याला अनुकूळ होता. यामुळें इंग्लंडमध्यें सोन्याचें नाणें विशेष प्रचारांत आलें तर फ्रान्समध्यें चांदीचीं नाणीं विशेष प्रचारांत आलीं. सर्व युरोपमध्यें इंग्लंडची औद्योगिक व व्यापारी बाबतींत सर्वां जास्त भरभराट होती व नेपोलियनच्या काळामध्यें सर्व युरोपांत लढाया चालू होत्या, यामुळें युरोपांतील उद्योगधंदे मागें पडल्यासारखे झाले; परंतु इंग्लंडमध्यें पूर्ण शांतता होती व जरी इंग्लंडनें नेपोलियनविरुद्ध पुढाकार घेतला व जरी इंग्लंडानेंच युरोपांतल्या सर्व देशांना **नेपोलियन**विरुद्ध लढण्यास पैसा पुरविला तरी या घडामोडींनीं इंग्लंडच्या व्यापारावर अनिष्ट परिणाम न होतां उलट इंग्लंडचें व्यापारी वर्चस्व जास्तच दृढतर झालें. १८१५ मध्यें **नेपोलियन**चा पराजय होऊन इंग्लंड या भयंकर युद्धामधून विजयश्रीनें मंडित असें बाहेर पडलें व या युद्धाच्या समाप्तीनंतर तर इंग्लंडमध्यें व्यापारास जास्तच जोर आला. या वेळीं चांदीचा भाव उतरत जाणार अशी धास्ती इंग्लंडांतील मुत्सद्यांना पडली होती व यामुळें सोनें ही धातु पैशाच्या द्रव्याला जास्त स्थिर व सोईची असा समज झाला होता. शिवाय इंग्लंडाला उद्योगधंद्याच्या व व्यापाराच्या भरभराटीनें संपन्नता आली होती यामुळें जास्त किंमतीचीं सोन्याचीं नाणींच एकंदरींत चांगलीं असा समज होऊन १८१६ मध्यें इंग्लंडनें सोन्याची एकचलनपद्धति स्वीकारली. या काळीं इंग्लंडच संपन्नतेंत, व्यापारांत व एकंदर राज्यविस्तारांत प्रमुख पदाप्रत पावलेलें असल्यामुळें इंग्लंडच्या संमतीखेरीज कोणतीच गो होणें अशक्य झालें; व इंग्लंडानें आपली चलनपद्धति न बदलण्याचा निश्चय चालविल्यामुळें इतर सर्व राष्ट्रांना–इंग्लंडचें अनुकरण करण्याच्या बुद्धीनें ह्मणा किंवा नाइलाज ह्मणून ह्मणा–एकामागून एक एकचलनपद्धति स्वीकार करावा लागला. याप्रमाणें येथें गुरुत्वाकर्षणाचें तत्व लागू झालें. **नेपोलियन**च्या लढाईत पोर्तुगालला इंग्लंडनें मदत केली होती यामुळें या दोन देशांमध्यें सलोखा जास्त होऊन व्यापारी करारमदारही एकमेकांना सवलती देण्याच्या तत्वावर झाले. यामुळें पोर्तुगालनेंही १८५४ सोन्याचें एकचलनी नाणें सुरू केलें. याप्रमाणें चांदीची मागणी दोन देशांत अगदींच कमी झाली. याचा परिणाम चांदीच्या भावाची चल

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चल होण्यांत होऊं लागला. फ्रान्समध्यें तर द्विचलनपद्धति सुरू होती; तु एकट्या देशाला अशी पद्धति चालू ठेवणें जड जाऊं लागलें. यामुळें ८६५ मध्यें फ्रान्सनें बेलजम, इटली व स्वित्झर्लंड या चार देशांमिळून लॅटिन युनियन ह्मणून नाण्यांसंबंधीं संगनमतानें द्विचलनपद्धति व्यवस्थित स्वरूपावर सुरू केली. या युनियनमध्यें ग्रीस देश १८६४ मध्यें सामील झाला व पुढें वेळोवेळीं स्पेन, रोमानिया, सर्व्हिया व बल्गेरिया या देशांनीं आपली नाण्यांची पद्धति लॅटिन युनियनच्या पद्धतीशीं जुळती केली व ते देश या युनियनचे सभासद झाल्याप्रमाणेंच झाले. याप्रमाणें एकीकडे द्विचलनपद्धतीला जास्त व्यवस्थित स्वरूप येत चाललें तोंच दुसरीकडे एकचलनपद्धतीला जोर येत चालला. १८७० मध्यें फ्रान्स व जर्मनी या दोन देशांमध्यें भयंकर युद्ध झालें व त्यांत फ्रान्सचा पूर्ण पराभव होऊन फ्रान्सला ४ अब्ज रुपये खंडणी जर्मनीला द्यावी लागली. आपल्या देशांत येणाऱ्या या मोठ्या रकमेचा फायदा घेऊन जर्मनीनें सोन्याची एकचलनपद्धति सुरू करण्याचा निश्चय केला. इंग्लंडची भरभराट होण्याचें एक कारण त्याची सोन्याची एकचलन-पद्धति होय अशी समजूत जर्मनींतील मुत्सद्यांची झाली होती; व म्हणून १८७३ सालीं जर्मनीनें सोन्याचें एकचलनी नाणें सुरू करून देशांतील सर्व चांदीचें नाणें वितळून विकावयास काढलें. सर्व जर्मनीचें आतां एक राष्ट्र बनलें होतें. एवढ्या मोठ्या देशाची चांदीची वार्षिक मागणी कमी होऊन चांदीचा बाजारांतील पुरवठा वाढला. या दुहेरी कारणानें चांदीचे भाव भराभर उतरत चालले व गाडी ज्याप्रमाणें उताराला लागावी तशी चांदीची स्थिति झाली. ही सर्व स्वस्त चांदी फ्रान्सच्या व लॅटिन युनि-यनच्या टांकसाळींत येऊं लागली व आतां फ्रान्सची द्विचलनपद्धति ह्मणजे आपल्या शत्रूला दुहेरी फायदा करून देणारी संस्था भासूं लागली व ह्मणून आपल्या देशांत जर्मनीच्या स्वस्त चांदीचा पूर लोटूं नये ह्मणून लॅटिन युनियननें चांदीचीं नाणीं टांकसाळींत न पाडण्याचा कायदा करून या चांदीच्या आंत येण्याला प्रतिरोध केला. या काळीं फ्रान्स व लॅटिन युनि-यनचे इतर सभासद व युनायटेडस्टेट्स यांनीं सर्व प्रमुख राष्ट्रांच्या संमतीनें सर्व देशांत द्विचलनपद्धति सुरू करण्याबद्दल पुष्कळ खटपटी केल्या; या-संबंधानें चार कॉन्फरन्सेस भरल्या. परंतु त्यांचा निकाल पूर्वी ठरल्यासारखाच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होता. द्विचलनपद्धतीनें इंग्लंडांतील लोकांचें नुकसान होणार होतें. कारण इंग्लंडनें सर्व जगाला कर्ज पुरविलें होतें व उतरत्या पैदाशीच्या स्थितींत ज्याप्रमाणें जमिनीचा खंड आपोआप वाढत जातो त्याप्रमाणें इंग्लंडचें कर्ज महाग होत जाणाऱ्या सोन्याच्या नाण्यांत असल्यामुळें इंग्लंडचें व्याजाचें उत्पन्न आपोआप वाढत चाललें होतें. जर्मनी तर आपल्या नव्या एकीच्या, नव्या सामर्थ्याच्या व नुकत्याच मिळालेल्या विजयश्रीच्या कुर्यांत होता. तेव्हां जर्मनीही आपली नवी पद्धति बदलण्यास तयार होईना. शिवाय बरेच शतकें कायम असलेला सोन्यारुप्यांतील भाव नाहींसा होऊन तो दिवसें-दिवस खालीं खालीं जात चालला. यामुळें सर्व राष्ट्रांनीं हल्लीं कोणता भाव ठरवावा, यासंबंधांत एकमत होईना; कारण प्रत्यक्ष बाजारभाव कायम करावा तर फ्रान्स व लॅटिन युनियन यांचें फार नुकसान होणार व लॅटीन युनियनचा कायद्याचा भाव ठरवावा तर त्यामध्यें व बाजारभावांत आतां फार अंतर पडलें होतें तेव्हां चांदीचा भाव कायद्यानें वाढविला तरी तो खरोखरी वाढेल किंवा नाहीं हें अनिश्चित होतें. यामुळें हे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले. अमेरिकेमध्यें चांदीच्या खाणी पुष्कळ असल्यामुळें चांदी सर्व जगानें पैशाचें द्रव्य म्हणून स्वीकारावें अशी अमेरिकेची फार इच्छा होती. व द्विचलनपद्धतीचा प्रसार सुलभ व्हावा ह्मणून अमेरिकेनें सरकारनें अमुक चांदी दर वर्षास खरेदी केलीच पाहिजे असे कायदेही केले. याच उद्देशानें ब्लँड कायदा १८७८ मध्यें केला गेला. शरमॅन कायदा १८९० मध्यें केला गेला. यानें अमेरिकेमध्यें चांदीचें नाणें विपुल झालें व सोनें देशांतून पार नाहींसें झालें. युरोपच्याबाहेर रुप्याच्या उतरत्या भावानें हिंदुस्थानच्या तिजोरीवर वाईट परिणाम होऊं लागला. हिंदुस्थानांतून इंग्लंडला होमचार्जेस या नांवानें पैसे पाठवावे लागत व त्या पैशाची रुपयांत रक्कम फुगत चालली व हिंदुस्थान सरकारला आपल्या जमाखर्चाची तोंडमिळवणी करण्याची पंचाईत पडूं लागली. कारण या सर्व घडामोडींनें चांदीच्या भावाला जी एकदां उतरती गति मिळाली ती सारखी चालू राहिली. १८७२ या सालीं संपणाऱ्या १०० वर्षांमध्यें सोन्यारुप्याचा भाव १ ते १५॥ १५॥ होता ह्मणजे सोन्यारुप्याच्या पैदाशींत कमिजास्तपणाचा कितीही फरक झाला तरी जो भाव एक शतकपर्यंत स्थिर राहिला तोच भाव, १८७३ पासून १८९३ पर्यंतच्या अवघ्या वीस वर्षांत १ ते २६ यावर आला ह्मणजे सुमारें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

डपटीच्याही वर गेला. यामुळें हिंदुस्थान सरकारचें धावें दणाणलें व आपल्या तिजोरीचें दिवाळें निघणार. तेव्हां नाण्यासंबंधीं कायदा केला पाहिजे म्हणून त्यांनीं कांहीं सूचना स्टेट सेक्रेटरीकडे पाठविल्या व त्यांचा विचार करण्याकरितां **हर्शेल** या गृहस्थाच्या अध्यक्षतेखालीं हर्शेल कमिटी नेमण्यांत आली व तिच्या सूचनेप्रमाणें १८९३ च्या अखेर हिंदुस्थान सरकारनें आपल्या टांकसाळी बंद केल्या व रुपयांची संख्या कमी करून रुपयांची कृत्रिम रीतीनें किंमत वाढवून आपल्या हुंडणावळीच्या अडचणींतून पार पाडण्याचा मार्ग काढला. या कायद्यानें रुप्याची भली मोठी मागणी कमी झाली; व चांदीचा भाव आणखी उतरत चालला. हिंदुस्थानांत याप्रमाणें चांदीचें खुलें नाणें बंद झाल्याबरोबर अमेरिकेनें आपला **शरमॅन** कायदा रद्द केला. याप्रमाणें अमेरिकेला द्विचलनपद्धतीच्या प्रसाराचा मार्ग सुलभ करण्याचा प्रयत्न सोडून द्यावा लागला. हिंदुस्थानच्या व अमेरिकेच्या या दोन कायद्यांनीं रुप्याचा भाव फारच कमी झाला. १८९० मध्यें जो भाव १९$\frac{३}{४}$ ते १ या प्रमाणांत होता तो अवघ्या चार वर्षांत ह्मणजे १८९४ मध्यें ३२$\frac{१}{२}$ ते १ या प्रमाणांत गेला. अमेरिकेनें आणखी कांहीं वर्षें चांदीच्या प्रसाराकारितां खटपट केली. परंतु ती खटपट अरण्यरुदनवत् होती. देशामागून देशानें इंग्लंड व जर्मनीचें अनुकरण केलें व सोन्याची एकचलन पद्धति सुरू केली. उदाहरणार्थ, १८९२ मध्यें ऑस्ट्रिया देशानें सोन्याचें एकचलन कायदेशीर केलें, चिली देशानें १८९५ मध्यें तोच मार्ग स्वीकारला; शेवटीं रशिया व जपान या दोन राष्ट्रांनीं १८९७ मध्यें सोन्याचे नाण्याचा स्वीकार केला. हिंदुस्थानांत १८९३ मध्यें जें धोरण स्वीकारलें गेलें त्यानें हुंडणावळीवर इष्ट तो ...रिणाम होत चालला व सुरू केलेल्या धोरणाची परिपूर्णता करण्याचें ...दुस्थान सरकारनें १८९९ मध्यें ठरविलें व हिंदुस्थानांत सोन्याचा पौंड हा ...ायदेशीर फेडीचें चलन केला. मात्र रुपया जरी आतां उपपैसा झाला तरी ... अमर्याद प्रमाणांत चालावयाचें ठरलें. १९०० मध्यें अमेरिकेनें ...टीं सोन्याचीच एकचलनपद्धति स्वीकारली.

... याप्रमाणें जगांतील प्रमुख राष्ट्रांच्या चलनपद्धतीचा इतिहास आहे. ... जगांत एकचलनपद्धतीचा भराभर अंगिकार कसा झाला, हें त्या... ...रून दिसून येईल. एकचलनपद्धति व द्विचलनपद्धति, यांमध्यें पुष्कळ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काळपर्यंत सारखें युद्ध चालू होतें व कांहीं काळपर्यंत कोणत्या पद्धतीचा जय होईल हें सांगणें कठीण होतें. तात्विकदृष्ट्या द्विचलनपद्धतीचा विजय व्हावयास पाहिजे होता; परंतु जगांत तात्विक दृष्टीनें गोष्टी घडतात असा नेम नाहीं. त्यामध्यें आकस्मिकपणा ह्मणून एक भाग असतो, त्याचप्रमाणें येथें प्रकार झाला. आकस्मिक कारणांनीं इंग्लंडांतील नाणें सोन्याचेंच बहुशः झालें होतें. इंग्लंडाच्या वाढत्या व्यापाराच्या योगानें इंग्लंड संपन्न होत चाललें होतें; चांदीचा भाव उतरत जाणार कीं काय अशी शंका त्या वेळच्या मुत्सद्यांना वाटली. यामुळें १८१६ मध्यें इंग्लंडनें सोन्याची एकचलनपद्धति स्वीकारली. सारख्या सामर्थ्याच्या टग ऑफ वारच्या खेळामधील खेळाडूंच्या दोन पक्षांत विजयश्री कोणत्या पक्षाला माळ घालील हें सांगणें ज्याप्रमाणें कठीण असतें त्याप्रमाणें १८१६ पासून १८७३ पर्यंत एकचलन व द्विचलन यांमध्यें कोणीकडे विजयश्री जाईल हें सांगणें कठीण होतें. परंतु १८७३ मध्यें जर्मनीनें इंग्लंडचा मार्ग स्वीकारला व मग ज्याप्रमाणें टग-ऑफ-वारमध्यें कांहीं काळपर्यंत दोन्ही बाजू सारख्या जोराच्या राहून दोरी मधल्यामध्यें राहावी, परंतु एकदां का एकीकडे जोर झाला ह्मणजे मग मात्र दुसऱ्या बाजूचे गडी फरफटत ओढीत नेले जावे, त्याप्रमाणें इंग्लंड व जर्मनी या दोन बलाढ्य राष्ट्रांची शक्ति एकवटल्यामुळें एकचलनपद्धतीच्या बाजूचा जोर जास्त झाला, व जरी लॅटिन युनियन व अमेरिका यांनीं द्विचलनाच्या बाजूला बरीच ओढ धरली तरी या चलनयुद्धाचा शेवट ठरल्यासारखाच झाला व मागें लिहिल्याप्रमाणें हिंदुस्थानसारख्या अवाढव्य देशानें चांदीला निर्निष्कत्व दिल्याबरोबर एकचलन व द्विचलन यांमधील युद्ध संपून सर्व देश एकचलनपद्धतीकडे फरफटत नेले गेले.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग नववा.

हिंदुस्थानांतील नाणीं व त्यांची चलनपद्धति.

हिंदुस्थानच्या सुधारणेच्या अत्यंत पुराणत्वामुळें व हिंदुस्थानच्या पूर्वकाळच्या इतिहासाच्या अभावामुळें हिंदुस्थानांतील नाणीं हा विषय अर्थशास्त्राचा न राहतां तो हल्लीं पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्रापैकीं एक महत्त्वाचा भाग आहे; परंतु आपल्याला या दृष्टीनें येथें मुळींच विचार करावयाचा नाहीं. एवढें खरें कीं, नाण्याची कल्पना हिंदुस्थानांत बऱ्याच जुन्या काळापासून ठाऊक आहे यांत शंका नाहीं. संस्कृतांतील आद्यग्रंथ जो ऋग्वेद त्यामध्यें नाण्याची कल्पना दिसत नाहीं. ऋग्वेदकाळच्या ऋषींना सोनें व लोखंड या धातु माहिती होत्या ही गोष्ट निर्विवाद आहे. आतां त्याचा पैशासारखा उपयोग होईल किंवा नाहीं, हें सांगतां येणें कठीण आहे. परंतु इतर देशांत ज्याप्रमाणें पैशाची उत्क्रांति होत गेली तशी येथेंही झाली असली पाहिजे हें उघड आहे. गोपालवृत्ति समाजांत गुरें हीं पैशासारखीं उपयोजिलीं जातात असें समाजशास्त्र सांगतें व संस्कृत भाषेंतील कांहीं कांहीं वाक्यांवरून त्या स्थितींतून आर्य लोक गेले असले पाहिजेत असें उघड उघड दिसतें. ‘इतर वस्तूंचें मोल अमुक गाई होतें किंवा अमुक गाई पारितोषिक मिळालें’ अशा प्रकारचे शब्दप्रयोग जुन्या काळच्या संस्कृत वाङ्मयांत सांपडतात. यावरून आर्य लोक गोपालवृत्तीमधून गेले असले पाहिजेत व त्याकाळीं गुरांचा पैशासारखा उपयोग होत असला पाहिजे इतकें अनुमान काढण्यास हरकत नाहीं. परंतु सोन्याच्या धातूची माहिती झाल्यापासून लवकरच सोनें पैशासारखें उपयोगांत येऊं लागलें असलें पाहिजे. अशोक राजाच्या कारकीर्दीमध्यें नाण्याचा प्रसार चांगलाच झाला होता. कारण त्याच्या काळचीं पुष्कळ नाणीं सांपडलेलीं आहेत. तेव्हां सुमारें इसवी सनाच्यापूर्वीं तीनशें वर्षांपासून हिंदुस्थानांत सोन्यारुप्याच्या नाण्यांचा प्रचार दिसून येतो यांत शंका नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परंतु हिंदुस्थानची या बाबतींत इतिहासाच्या अभावामुळें संगतवार माहिती मिळणें शक्य नाहीं. शिवाय हिंदुस्थानामध्यें पूर्वकाळीं हजारों स्वतंत्र राज्यें होतीं. अर्थात् हिंदुस्थान हें एका खंडासारखें होतें व ज्याप्रमाणें युरोपांतील चलनपद्धति या शब्दप्रयोगाला अर्थ नाहीं तसाच प्रकार हिंदुस्थानांत होता. हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळ्या तऱ्हेचीं नाणीं चालू असत. परंतु सामान्यतः हिंदुस्थानांत बरींच शतकेंपर्यंत स्वाभाविक द्विचलनपद्धति सुरू होती असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. ह्मणजे येथेंही युरोपसारखीच स्थिति होती. हिंदुस्थानचा बराच मोठा भाग अकबराच्या कारकीर्दींतच एका छत्राखालीं आला व त्या राज्यांतील सर्व सुधारणेबरोबर नाण्यांच्या पद्धतीलाही व्यवस्थित स्वरूप दिलें गेलें असें ऐनेअकबरीवरून दिसतें. या ग्रंथांत यासंबंधीं बरीच माहिती दिलेली आहे. पूर्वीं नाण्याच्या टांकसाळी पुष्कळ ठिकाणीं असत व त्या खासगी होत्या; परंतु अकबरानें हा सर्व घोंटाळा मोडून टांकसाळीचे मुख्य व गौण असे भेद करून त्यांची एकंदर संख्या कमी केली. सर्व प्रकारच्या नाण्यांच्या चारच मुख्य टांकसाळी ठरविल्या. एक आग्र्यास, एक बंगाल्यांत, एक अहमदाबादेस, गुजराथेंत व एक काबुलांत. रुपें व तांबें यांचीं फक्त नाणीं पाडण्याकरितां आणखी दहा ठिकाणीं परवानगी दिली होती व तांब्याचे पैसे पाडण्याकरितां विस्तीर्ण देशभर आणखी २४ ठिकाणें ठरविलीं होतीं.

ऐनेअकबरींत अकबराचे काळीं चालू असलेल्या नाण्यांची माहिती दिलेली आहे; त्यांचा आकार कसा होता; त्यांचें वजन किती होतें; दुसऱ्या नाण्याशीं कोणत्या प्रमाणांत त्यांचा विनिमय होई; त्यावर काय अक्षरें व वाक्यें खोदलेलीं होतीं, वगैरे हकीकत ऐनेअकबरीवरून मिळते. यावरून अकबराचे काळीं सोनें, रुपें व तांबें अशा तीन धातूंचीं नाणीं पाडीत असत असें दिसतें. सोन्याचीं नाणीं पुष्कळच जातीचीं होतीं. रुप्याचें नाणें रुपये हें होतें व तांब्याचें नाणें दाम हें होतें. व सर्व मुसलमानी रियासतींत बहुतेक सर्व हिंदुस्थानांत स्वाभाविक द्विचलनपद्धतीच चालू होती. होन, मोहोर, दिनार हीं सोन्याचीं नाणीं सामान्यतः असत. विशेष प्रचारांतील सोन्याचें नाणें ह्मणजे मोहोर हेंच होय व हा शब्द पर्शियन भाषेंतील असून त्याचा अर्थ शिक्का असा आहे. तेव्हां सोन्याच्या तुकड्यावर राजाचा शिक्का उठवून नाणीं पाडण्याची रीत होती असें व्युत्पत्तीवरून दिसतें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिवाजीच्या काळीं दक्षिणेंत होन जास्त प्रचारांत असत असें टतें. कारण शिवाजीच्या अष्टप्रधानांचे पगार होनांत ठरलेले होते असें र्रावरून दिसतें. शिवाजीला राज्य मिळाल्यावर त्यानें आपल्या नांवाचे सि अगर शिवराई पाडले. शिवाजीनें आपल्या नांवाचा रुपयाही पाडला होता; परंतु या दोन नाण्यांपैकीं रुपया फार रूढ झाला नाहीं. परंतु पैसा मात्र सर्व दक्षिणमहाराष्ट्रांत व कर्नाटकांत, इतकेंच नव्हे तर जिकडे जिकडे मराठी राज्याचा विस्तार पसरला त्या सर्व प्रांतांत, शिवराई ह्मणून पसरला व पूर्णपणें रूढ झाला. मराठेशाहीमध्यें टांकसाळीचें काम सरकारनें हातीं घेतलें नाहीं. टांकसाळी खासगी लोकांच्याच असत. तरी पण टांकसाळी काढण्यास सरकारी परवानगी लागे. महाराष्ट्रांतही त्या काळीं पुष्कळ शिक्क्यांचीं रुप्याचीं व सोन्याचीं नाणीं चालत असत; परंतु रुपयाचा प्रचार जास्त दिसतो.

एथपर्यंत हिंदुस्थानांतील चलनपद्धतीचा संक्षिप्त इतिहास दिला. या सर्व काळांत हिंदुस्थानची चलनपद्धति हा शब्दप्रयोग फारसा अन्वर्थक नव्हता. सर्व देशांत सोन्यारुप्याचीं नाणीं चालत एवढें खरें; परंतु निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळीं नाणीं असत व त्यांचीं वजनें, आकार वगैरेमध्येंही हवे तितके भेद असत. तसेंच निरनिराळ्या प्रांतांच्या नाण्यांत हिणकसपणाही कमजास्त असे. यामुळें त्या काळीं चलनपद्धतीला व्यवस्थेचें व ठराविक स्वरूप येणें शक्य नव्हतें. नाणीं याप्रमाणें विविध असल्यामुळें नाणीं तोलून व पारखून घेण्याची पद्धति सुरू होती. परंतु ब्रिटिश अंमलांत हिंदुस्थानांत आजपर्यंत न घडून आलेली गोष्ट घडून आली. ह्मणजे काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत व द्वारकेपासून पुरीपर्यंत सर्व अवाढव्य देश एकाच राजकीय छत्राखालीं आला व तेव्हांपासून दुस्थानची व्यवस्थित चलनपद्धति सुरू होणें शक्य झालें. पहिल्यासूनच कंपनी रुपये पाडी व कंपनीचे रुपये योग्य वजनाचे व योग्य साचे असल्यामुळें पहिल्यापासून लोकप्रिय असत व सर्व लोक कंपनीचे ये तोलल्याखेरीज निवळ मोजून घेण्यास तयार असत. कारण त्यांत ाडी असावयाची नाहीं अशी लोकांची खात्री होती. पुढें कंपनीच्या हातीं हिंदुस्थानचींच राज्यसूत्रें आलीं व त्यांच्या राज्याचा वृक्ष सर्व हिंदुस्थानभर पसरला. तेव्हां अर्धवट व अव्यवस्थित द्विचलनपद्धति असमाधान-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारक वाटूं लागली. शिवाय १८१६ मध्यें इंग्लंडांत सोन्याचें एकचलन कायमच स्थापित झालें. तेव्हां हिंदुस्थान हा देश गरीब आहे, हिंदू लोकांना सोन्यापेक्षां रुपें जास्त आवडतें वगैरे प्रकारच्या इंग्रजी अंमलदारांच्या समजामुळें जरी हिंदुस्थानांत द्विचलनपद्धति होती तरी ती टाकून रुप्याची एकचलनपद्धति १८३५ मध्यें सुरू केली गेली. सर्व हिंदुस्थानच्या एकचलनपद्धतीस याच वेळीं प्रारंभ झाला असें म्हटलें तरी चालेल. १८० ग्रेनचा रुपया हें एकटें कायदेशीर फेडीचें चलन ठरविलें गेलें. त्यांत १०० भारांत ९१ या प्रमाणें शुद्ध चांदी असते. चांदीला १८९३ पर्यंत टांकसाळी खुल्या होत्या. सारांश हिंदुस्थानची १८९३ पर्यंत इंग्लंडप्रमाणेंच एकचलनपद्धति होती. मात्र सोन्याच्या ऐवजीं येथें चांदी ही कायदेशीर फेडीचें चलन ठरलें गेलें. १८३५ चा कायदा झाला तरी १८५२ पर्यंत सरकार सोन्याचीं नाणीं तिजोरींत स्वीकारीत असे व १८५४–५५ मध्यें ४१२००० पौंडांचें नाणें हिंदुस्थानांतून सरकारनें विलायतेस पाठविलें होतें. तसेंच हिंदुस्थानांत सोन्याचा ओघही कमी नसे. १८६२ पासून १८७० पर्यंतच्या आठ वर्षांत हिंदुस्थानांत ५ कोटी पौंडांचें सोनें आलें असें दिसतें. १८६४ मध्यें सर चार्लस ट्रॅव्हेलिननें हिंदुस्थानांत ब्रिटिश पौंड हें सोन्याचें नाणें सुरू करावें अशा तऱ्हेची एक सूचनाही केली होती.

परंतु १८३५ मध्यें सुरू केलेली एकचलनपद्धति चांगल्या तऱ्हेनें चालत असल्यामुळें त्यांत फरक करण्याचें सरकारचे मनांत आलें नाहीं. परंतु मागील भागांत सविस्तरपणें वर्णन केलेल्या युरोपांतील घडामोडींनीं व चांदीच्या वाढत्या पैदाशीनें चांदीचा भाव १७८३ नंतर उतरणीस लागला. १८५८ मध्यें हिंदुस्थानचें राज्य प्रत्यक्ष राणी सरकारच्या हातीं गेल्यापासून हिंदुस्थानचा विलायतेंतील खर्च झपाट्यानें वाढत चालला होता. तसेंच १८५७ सालच्या बंडाच्या शमनार्थ लागलेला खर्च व त्याच सुमारास हिंदुस्थानांत सुरू झालेल्या रेल्वेचा खर्च यांनीं हिंदुस्थानचें कर्ज वाढत चाललें व होमचार्जेसचा खर्च भराभर वाढत चालला व हुंडणावळीचा भाव जसजसा उतरत चालला तसतसे हिंदुस्थानांतून दरवर्षीं विलायतेस जास्त जास्त रुपये पाठविणें भाग पडूं लागलें व त्यामुळें हिंदुस्थानच्या तिजोरीची तारांबळ उडूं लागली; व हिंदुस्थानाला आपल्या चलनपद्धतींत फरक करण्याची अवश्यकता भासूं लागली.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हुंडणावळीचा भाव वाढविण्याचा साधा उपाय ह्मणजे रुपयांचा भाव कृत्रिम तऱ्हेनें वाढविणें हा होता. हिंदुस्थानसरकारला द्विचलनासंबंधीं कोणतीही सूचना विलायतसरकारास करतां येईना. तेव्हां त्यांनीं आपला आपल्यापुरता विचार करून एक धोरण स्वीकारण्याचें मनांत आणलें व त्याच्या सिद्ध्यर्थ व्यवस्थित प्रयत्न सुरू केले. या सर्व प्रयत्नांत विलायतेंतील मुत्सद्यांची 'तीन धूर्तांच्या गोष्टींतल्या' ब्राह्मणांसारखी स्थिति झाली. प्रथमतः १८७८ मध्यें कृत्रिम तऱ्हेनें रुपयांची किंमत वाढवून व चांदीचें नाणें पाडण्याचें बंद करून आपली अडचण भागविण्याची परवानगी हिंदुस्थानसरकारनें मागितली. परंतु त्या वेळीं इंग्लंडांतील मुत्सद्यांनीं "कृत्रिम तऱ्हेनें पैशाची किंमत वाढविणें ठीक नाहीं; देशांतील चलनपद्धति सहज आपोआप चालणारी असावी हेंच शास्त्रीय तत्व आहे; तेव्हां हिंदुस्थानसरकारनें चलनपद्धतींत ढवळाढवळ करणें चांगलें नाहीं." असा स्पष्ट अभिप्राय निःशंकपणें दिला. यामुळें ती गोष्ट तशीच राहिली. इकडे रुप्याचा भाव उतरत चालला. हिंदुस्थानसरकारच्या अडचणी दुणावत चालल्या. ह्मणून हिंदुस्थान सरकारनें पुनः एकदां विलायतसरकारला लिहिलें. या दुसऱ्या खेपेला पहिल्याइतकें स्पष्ट, निःसंशय व जोरदार उत्तर विलायत सरकारकडून आलें नाहीं. हिंदुस्थानच्या ह्मणण्याप्रमाणें करणें आवश्यक आहे कीं काय, अशी शंका विलायतसरकारास आली. तरी सूचना प्रत्यक्ष पास केली गेली नाहीं. परंतु १८९२ मध्यें ब्रुसेल्स शहरीं पैशाच्यासंबंधीं एकमतानें कांहीं तरी धोरण ठरविण्याच्या उद्देशानें भरविलेल्या कॉन्फरन्सची–पूर्वीच्याच कॉन्फरन्सची अवस्था झाली. एकमतानें कांहींएक न ठरवितां कान्फरन्स उठलें. व याच वर्षी रुपयाचा भाव १ शिलिंग १ पेन्सावर आला. "आतां मात्र आमचा तरणोपाय नाहीं. आह्मांला होमचार्जेसचा खर्च भागविणें अशक्य होणार." असा हिंदुस्थानसरकारनें विलायतसरकारला पयाम केला व पुनः आपल्या रुपयांची कृत्रिम रीतीनें किंमत वाढविण्याच्या सूचना विलायत सरकारकडे पाठविल्या व या सूचना विलायत सरकारनें हर्शेलच्या अध्यक्षत्वाखालीं भरलेल्या कमिटीकडे पाठविल्या. कमिटीनें हिंदुस्थानच्या सूचनांचा साधकबाधक तऱ्हेनें विचार करून हिंदुस्थानसरकारच्या सूचनांस आपली मान्यता या खेपेस दिली; व या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कमिटीच्या रिपोर्टानुरूप हिंदुस्थान सरकारनें १८९३ मध्यें टांकसाळी बंद केल्या.

हिंदुस्थानच्या औद्योगिक स्थितीवर या धोरणाचा सुपरिणाम होईल किंवा दुष्परिणाम होईल व अर्थशास्त्रदृष्ट्या स्वीकारलेलें धोरण बरोबर आहे किंवा नाहीं, याबद्दल त्या काळीं मोठमोठ्या मुत्सद्यांमध्यें तीव्र मतभेद होता. परंतु त्या वादांत येथें शिरण्याचें प्रयोजन नाहीं. जगांतील सोन्यारुप्याच्या भावांतील चलबिचलीनें उद्भवलेल्या अडचणी दूर करण्याचा खरा मार्ग म्हणजे सर्व प्रमुख राष्ट्रांनीं संगनमतानें द्विचलनपद्धति स्वीकारणें होय, हें मागच्या भागांत सविस्तरपणें दाखविलें आहे. परंतु ब्रिटिश सरकारच्या, आपली चलनपद्धति न बदलण्याच्या निश्चयामुळें हा मार्ग खुला नव्हता. तेव्हां हिंदुस्थानसरकारला दुसरा आपल्या हातचा शक्य तो मार्ग स्वीकारावा लागला व वर सांगितल्याप्रमाणें १८९३ मध्यें हिंदुस्थानसरकारनें चांदीला टांकसाळी बंद केल्या. व नवीन रुपये न पाडून त्यांची संख्या कमी करून रुपयाची किंमत कृत्रिम तऱ्हेनें वाढवून हिंदुस्थानसरकारनें आपल्या अडचणींतून पार पाडण्याची योजना अंमलांत आणिली. या कायद्यानें हिंदुस्थानच्या चलनपद्धतींत अजून फरक घडवून आणला नाहीं. चलनपद्धति एकचलनपद्धतीच राहिली. मात्र लोकांना चांदी देऊन रुपये पाडण्याचा हक्क राहिला नाहीं. या कायद्याचा इष्ट तो परिणाम होऊं लागला व हुंडणावळीचा भाव वाढत चालला व या कायद्यानें ठरविलेल्या भावावर-अर्थात् १ शिलिंग ४ पेन्सांवर-हुंडणावळीचा भाव येऊन ठेपला. पुढें हिंदुस्थानसरकारच्या धोरणाच्या परिणामाचा विचार करण्याकरितां १८९८ मध्यें **फाऊलर** कमिटी नेमण्यांत आली व त्या कमिटीनें हिंदुस्थानांत सोन्याचें पौंड नाणें-१ शिलिंग ४ पेन्स = एक रुपया-या भावानें कायदेशीर फेडीचें चलन करावें, असा अभिप्राय दिला. व तदनुरूप १८९९ मध्यें हिंदुस्थानसरकारनें सोन्याच्या नाण्याची पद्धति स्वीकारली. यायोगें हिंदुस्थानांतील पद्धति लॅटिन युनियनच्या पद्धतीशीं समरूप झाली. या पद्धतीलाच अर्थशास्त्रकारांनीं लंगडी द्विचलनपद्धति म्हटलें आहे. या पद्धतींत द्विचलनपद्धतीच्या तीन अंगांपैकीं एक अंग कमी असतें. म्हणजे येथें दोन्ही धातूंचीं नाणीं अमर्याद प्रमाणांत चालतात. दोन्ही धातूंमधील भावाचें प्रमाण कायद्यानें ठरविलें जातें. मात्र दोन्ही

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धातू टांकसाळींत स्वीकारल्या जात नाहींत. तर एकचलनपद्धतीप्रमाणें एकच धातु-व ती सोनें ही-टांकसाळींत स्वीकारली जाते. हिंदुस्थानची हल्लीं अशीच चलनपद्धति आहे. येथें पौंड व रुपये हीं कायदेशीर फेडीचीं सारख्या दर्जाचींच चलनें आहेत. म्हणून हिंदुस्थानची चलनपद्धति सध्या द्विचलनपद्धतीच्या जातीची आहे. १५ ते १ हें प्रमाणही कायद्यानेंच ठरविलें आहे. टांकसाळींत सोनें घेऊन रुपये पाडून मिळतात. मात्र अजून येथल्या टांकसाळींत पौंड पाडूं लागले नाहींत. ते पाडण्याची तजवीज झाली ह्मणजे मग लॅटिन युनियनच्या पद्धतीशीं हिंदुस्थानची पद्धति तंतोतंत जुळेल. व हल्लींची हिंदुस्थानांत चालू असलेली किंमतीची घडामोड व विलक्षण क्रांति स्थिर करण्यास सरकारनें या मार्गाचें अवलंबन केलें पाहिजे असें पुष्कळ अर्थशास्त्रज्ञांचें मत आहे. म्हणजे हिंदुस्थानच्या चलनपद्धतीची संक्रमणावस्था जाऊन त्याला शास्त्रीयदृष्ट्या एक ठाम असें स्वरूप येईल. तेव्हां पौंड व रुपया हीं हिंदुस्थानांतलि सध्या प्रमुख फेडीचीं चलनें होत व या मुख्य चलनाखेरीज उपपैसा म्हणून किरकोळ व्यवहाराकरितां हिंदुस्थान सरकार लहान लहान नाणीं पाडतें. त्यांची विशेष माहिती देण्याचें प्रयोजन नाहीं. १९०७ मध्यें हिंदुस्थान सरकारनें उपपैशांत आणखी एक भर घातली व ती चांगल्या स्वरूपाची आहे यांत शंका नाहीं. निकल धातूचें एक आणा किंमतीचें एक नवें नाणें उपपैसा ह्मणून सुरू केलेलें आहे. जरी कायद्याच्या दृष्टीनें हिंदुस्थानांतील हल्लींचा रुपया हें मुख्य चलनांपैकीं आहे तरी त्याला कृत्रिम किंमत दिली असल्यामुळें रुपयाची नाणें या नात्यानें किंमत त्यांतील धातुगत किंमतीपेक्षां जास्त आहे. ह्मणजे रुपयाला हल्लीं सांकेतिक किंमत आहे म्हणून रुपया हा या दृष्टीनें उपपैशाच्या जातीचा आहे. मात्र त्याच्या फेडीच्या चलनाच्या कार्यभागाला उपपैशाप्रमाणें मर्यादा नाहीं इतकेंच. कायदेशीर फेडीचें चलन, नाणकगत व धातुगत किंमतीचें ऐक्य व टांकसाळींतील मुक्तद्वार हे तीन गुण देशांतील प्रमुख पैशांत पाहिजेत व या दृष्टीनें हल्लीं हिंदुस्थानचें पौंड हेंच खरें नाणें आहे. कारण पौंडांत हे तिन्ही गुण आहेत असें मागें दाखविलें आहे.

येथें धात्वात्मक पैशाच्या निरनिराळ्या पद्धतींचा विचार व वर्णन झालें. परंतु मागें सांगितलेंच आहे कीं, देशाच्या आधिभौतिक प्रगती-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बरोवर धातूचें नाणेंसुद्धां गैरसोयीचें वाटूं लागतें व कागदी चलनी नोटांसार-
ख्या अत्यंत हलक्या पोस्टानें हव्या तिकडे पाठवितां येणाऱ्या सहर
चोरले न जाणाऱ्या व झीज व नाश न होणाऱ्या अशा कागदी चलनाची
अवश्यकता भासूं लागते व सरकार व इतर संस्था देशांत कागदी चलन
सुरू करतात. तेव्हां आतां या कागदी चलनाचीं तत्वें काय; त्याचे प्रकार
कोणते; त्याचें स्वरूप काय, वगैरे प्रश्नांचा विचार एका निराळ्या भागांत
करणें इष्ट आहे. परंतु या विवेचनास लागण्यापूर्वी पैशासंबंधींच्या आणखी
एका महत्वाच्या प्रश्नाचा विचार करावयाचा राहिला आहे. त्याचेंही विवे-
चन एका स्वतंत्र भागांतच करणें सोईचें होईल.

भाग दहावा.

धात्वात्मक पैशाच्या मोलाची मीमांसा.

पैशाच्या द्रव्यामधील गुणसप्तकाचा विचार करतांना असें सांगितलें
होतें कीं, पैशाच्या द्रव्यांत उपयुक्तता मोल व मोलाची स्थिरता हे गुण
पाहिजेत. कारण ज्याच्यायोगानें सर्व पदार्थांचें मोल मोजलें जाणार,
जो सर्व पदार्थांचा विनिमयसामान्य होणार, जो कालांतरानें पुऱ्या होणाऱ्या
देवघेवीचें परिमाण होणार व शेवटीं जो संपत्ति शिल्लक टाकण्याचें
एक साधन बनणार, असा पैसा मोलवान् पाहिजे इतकेंच नाहीं तर त्याचें
मोल स्थिरही पाहिजे हें उघड आहे. परंतु मानवी गोष्टींत आत्यंतिक
स्थिरता कोठेंच नसते. ती फक्त सापेक्षच आहे. म्हणजे इतर पदार्थांच्या
मोलांत जितका जलद फरक होतो तितक्या जलद पैशाच्या मोलांत फरक
होऊं नये अशा प्रकारचें पैशाचें द्रव्य असावें असा अर्थ घ्यावयाचा.
तेव्हां पैशाचें मोल ह्मणजे काय व तें मोल कशावर अवलंबून आहे
प्रश्नाचें विवेचन आतां क्रमप्राप्त आहे.

इतर सर्व पदार्थांच्यासंबंधानें किंमत व मोल अशा दोन भि-
भिन्न कल्पना होतात. पदार्थाचें मोल ह्मणजे एका पदार्थाचें इतर पदा-
र्थांशीं विनिमयपरिमाण व पदार्थाची किंमत ह्मणजे त्याचें पैशाशीं विनि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मयपरिमाण होय. आतां पैशाला या दोन कल्पना लागू पडत नाहींत. तरी पण केव्हां केव्हां पैशासंबंधींही या दोन कल्पनांचा उपयोग करतात. पैशाची किंमत ह्मणजे कोणत्याही देशांतील कायद्यानें ठरलेलें पैशाच्या धातूचें वजन होय. या दृष्टीनें पौंडाची किंमत म्हणजे एक पौंड मिळण्यास टांकसाळींत भरावें लागणारें सोनें होय. ही किंमत अर्थात् कायदा बदलला नाहीं तोंपर्यंत कायमच राहाणार. इंग्लंडमध्यें एक चलनपद्धति कायमची १८१६ मध्यें ठरली. त्या चलनीनाण्याच्या कायद्यांत नमूद केलेलें पौंडाच्या धातूचें वजन या कायद्यांत फरक होईपर्यंत कायम राहणार हें उघड आहे. तेव्हां पैशाच्या किंमतीबद्दल कांहींएक वाद किंवा भानगड असण्याचा संभव नाहीं. ती गोष्ट प्रत्येक देशांतील कायद्यानें मुक्रर केलेली आहे.

आतां पैशाचें मोल ह्मणजे काय व तें कशावर अवलंबून आहे हें पाहिलें पाहिजे. पैशाचें मोल ह्मणजे त्याची इतर सर्व पदार्थ विकत घेण्याची शक्ति अथवा क्रयणशक्ति होय. व ही क्रयणशक्ति पदार्थांच्या किंमतीच्या सरसकट मानावर अवलंबून आहे. पैशाचें मोल एखाद्या देशांत वाढत आहे कीं कमी होत आहे हें पहावयाचें असल्यास त्या देशांतील निरनिराळ्या काळच्या पदार्थांच्या किंमतींच्या सरसकट मानाची तुलना केली पाहिजे. उदाहरणार्थ, अमेरिकेचा शोध लागण्यापूर्वींच्या युरोपच्या मध्ययुगांत एकंदर सर्व पदार्थांच्या किंमतीचें सरसकटमान पुष्कळ कमी होतें. अर्थात् सर्व पदार्थ अत्यंत स्वस्त होते; परंतु अमेरिकेंतील सोन्यारुप्याच्या खाणींच्या शोधानंतर युरोपांत सोन्यारुप्याचा ओघ सुरू झाला व देशांत पैसा विपुल झाला व एकंदर सर्व पदार्थांच्या किंमतींचें मान चढलें. ह्मणजे मध्ययुगांत पैशाचें मोल पुष्कळ होतें तें पुढें कमी कमी होत गेलें. हिंदुस्थानांतही असाच प्रकार झालेला दिसून येतो. ऐनेअकबरींत दिलेल्या निरनिराळ्या पदार्थांच्या किंमतींचें मान व हल्लींच्या त्याच पदार्थांच्या किंमतींचें मान यांमध्यें जमीनअस्मानाचें अंतर पडलें आहे असें दिसून येतें; अर्थात् त्या काळीं पैसा दुर्मिळ होता ह्मणून त्याचें मोल फार होतें. परंतु अर्वाचीन काळीं पैसा विपुल झाल्यानें पैशाचें मोल कमी झालें आहे. तेव्हां पैशाचें मोल पैशाच्या दुर्मिळतेवर अगर विपुलतेवर असतें, असें होतें. याला अभिमतअर्थ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शास्त्रज्ञ पैशाची संख्यात्मकमीमांसा म्हणून ह्मणतात. तेव्हां या मीमांसेचा अर्थ काय व त्यांत सत्यांश किती आहे हें प्रथमतः पाहिलें पाहिजे.

देशामध्यें पैशाची संख्या वाढली ह्मणजे पदार्थांच्या किंमती वाढतात व पैशाचें मोल कमी होतें. उलटपक्षीं देशांत पैशाची संख्या कमी झाली ह्मणजे पदार्थांच्या किंमती उतरतात व पैशाचें मोल वाढतें. अर्थात् पैशाचें मोल हें पैशाच्या संख्येवर व त्याच्या चलनवेगावर अवलंबून आहे, असा अभिमतअर्थशास्त्रज्ञांचा सिद्धांत आहे. त्याचें स्पष्टीकरण एका काल्पनिक दाखल्यावरून करतां येईल. परंतु या सिद्धांतामध्यें कोणत्या गोष्टी गृहीत धरल्या आहेत हें प्रथमतः ध्यानांत ठेविलें पाहिजे.

पहिली गोष्ट—पदार्थांची अदलाबदल फक्त पैशानेंच होते ह्मणजे पतीचे व्यवहार किंवा ऐनजिनसी व्यवहार होत नाहींत.

दुसरी गोष्ट—पैशाचा उपयोग विनिमयसामान्य एवढाच होतो. त्याचा कलाकौशल्याकडे किंवा शिल्लक टाकण्याकडे उपयोग केला जात नाहीं.

तिसरी गोष्ट—सर्व पैसा चलनव्यवहारांत आणला पाहिजे व सर्व माल विकावयास काढला पाहिजे.

आतां अशी कल्पना करा कीं, दहा व्यापारी आहेत व त्या प्रत्येकाजवळ एक एक माल आहे व अकराव्या माणसाजवळ १०० रुपये आहेत व सर्व मालाचें मोल सारखें आहे. अशा स्थितींत विनिमय सुरू होऊन सर्व माल विकावयास काढला व त्या माणसानें सर्व रुपयेही काढले तर प्रत्येक मालाची किंमत १० रुपये होईल. यावरून मालाची किंमत पैशाच्या संख्येवर व मालाच्या संख्येवर अवलंबून आहे हें उघड दिसतें. माल तितकाच राहून पैसे वाढले तर मालाच्या किंमती वाढतील पैसे तितकेच राहून मालाची संख्या वाढली तर त्याच मानानें किंमती कमी होतील.

पहिल्या उदाहरणांत आतां अशी कल्पना करा कीं, पैसा जवळ असलेल्या माणसाला एकच वस्तूची जरूरी आहे. आतां तो १०० रुपये एका मालाला देईल. तसेंच पहिल्या व्यापाऱ्यास दुसऱ्या व्यापाऱ्याजवळची एक वस्तु पाहिजे आहे असें धरलें म्हणजे तोही त्या मालाबद्दल १०० रुपये देईल. शेवटीं शेवटच्या व्यापाऱ्याच्या हातांत १०० रुपये

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पडतील व विनिमय पूर्ण होईल; परंतु येथें प्रत्येक पदार्थाची किंमत शंभर रुपये झाली. पूर्वीच्या व्यवहारांत मालाची किंमत १० रुपयेच होती; तेव्हां हा फरक कसा झाला. त्याचें उत्तर असें आहे कीं, पहिल्या व्यवहारांत पैशाच्या १०० नाण्यांचा एकदांच उपयोग झाला; परंतु दुसऱ्या व्यवहारांत एक एका नाण्याचा दहा दहा वेळां उपयोग झाला होता. याला अर्थशास्त्रांत पैशाचा चलनवेग ह्मणतात. वरील उदाहरणावरून पदार्थांच्या किंमतींसंबंधानें खालील तत्व सिद्ध होतें. " कांहीं एक व्यवहार करण्यांत पैशाच्या एका नाण्याचा दहा वेळां उपयोग करणें काय किंवा दहा नाण्यांचा एकदां उपयोग करणें काय–या दोहोंचा परिणाम पदार्थांच्या किंमतींवर सारखाच होतो. "

वरील विवेचनावरून पैशाची संख्या व त्याचा चलनवेग या दोन कारणांवर पदार्थांच्या किंमतींचें सरसकट मान अवलंबून असतें असें दिसून येईल. याचें प्रत्यंतर इतिहासावरून हवें तितकें मिळतें. युरोपमध्यें मध्ययुग व अर्वाचीन युग यांच्या संक्रमणावस्थेमध्यें पदार्थांच्या किंमतींच्या सरसकटमानांत जी क्रांति झाली ती पैशाच्या संख्येच्या वाढीमुळें होय यांत शंका नाहीं. तसेंच हिंदुस्थानांत ब्रिटिश अंमलापूर्वीच्या काळच्या किंमतीच्या सरसकटमानांत व ब्रिटिश अमलाच्या पूर्ण स्थापनेनंतरच्या काळाच्या किंमतीच्या मानांत जमीनअस्मानचें अंतर पडलें आहे तेंही पैशाच्या संख्येच्या वाढीचा परिणाम आहे हें निर्विवाद आहे. गेल्या पांचचार वर्षांतही पदार्थांच्या किंमतींच्या मानांत जी वरकमान होत आहे त्याचें कारणही या गेल्या पांच वर्षांत पाडलेल्या नाण्यांच्या संख्येच्या विलक्षण वाढींत आहे यांत शंका नाहीं.

तेव्हां पैशाच्या मोलाच्या संख्यात्मक मीमांसेंत सत्यांश आहे यांत शंका नाहीं. परंतु अभिमतअर्थशास्त्रज्ञांच्या या मीमांसेंत त्यांच्या ' मजुरीफंडा 'च्या मीमांसेंतल्यां सारखाच दोष घडलेला आहे. ज्याप्रमाणें देशांतील चलभांडवल व लोकसंख्या यांवर मजुरी अवलंबून असते हें खोटें नाहीं; परंतु मजुरीच्या दराचीं एवढीं दोनच कारणें नाहींत; तर आणखी कारणें आहेत; त्याचप्रमाणें पदार्थांच्या सरसकट किंमतींचें मान किंवा पैशाची क्रयणशक्ति ही पैशाची संख्या व चलनवेग या दोन कारणांवर अवलंबून आहे हें खोटें नाहीं. तरी पण एवढींच या क्रयणशक्तीचीं कारणें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहेत असें मात्र नाहीं. तेव्हां आतां हीं उपाधीभूत कारणें कोणतीं तें पाहिलें पाहिजे. या कारणांचा उल्लेख या मीमांसेचा उपक्रम करतांना सांगितलेल्या गृहीत गोष्टींत आला आहे.

जितक्या मानानें ऐनजिनसी व्यवहार वडतात किंवा पतीनें व्यवहार घडतात, तितक्या मानानें पैशाचे व्यवहार कमी होतात व या थोड्या व्यवहारांना पैशाची पूर्वींची संख्या जास्त होते. अर्थात् ऐनजिनसी अदलाबदलीनें किंवा पतीच्या व्यवहारानें पदार्थांच्या किंमतींचें मान वर चढतें. तसेंच पैशाचा अथवा त्यांच्या द्रव्याचा कलाकौशल्याकडे उपयोग होतो; व या मागणीचा परिणाम पैशाकडे उपयोग होण्याच्या द्रव्याच्या संख्येवर होतो. म्हणजे यानें देशांतील पैशाच्या संख्येचा कमी होण्याकडे कल असतो. तेव्हां या कारणाचा परिणाम वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणापेक्षां उलट होतो. शिवाय पैशाचें द्रव्य–सोनें–रुपें–हें उत्पन्न करण्यास कमी जास्त खर्च लागतो, तेव्हां पैशाचें मोल अगर त्याची क्रयणशक्ति ही सोन्यारुप्याच्या उत्पादनव्ययावरही अवलंबून आहे हें उघड झालें. परंतु सोनेंरुपें हें खनिज द्रव्य आहे व त्यांच्या किंमतींचा विचार मागें एके ठिकाणीं केला आहे तेव्हां त्याची येथें पुनरावृत्ति करण्याचें कारण नाहीं.

यावरून पैशाच्या मोलाच्या मीमांसेंतील सत्यासत्याचा भाग कोणता हें सहज ध्यानांत येईल. पैशाच्या मोलाची संख्यात्मकमीमांसा हें एक मागें स्पष्टीकरण केलेल्या मागणी व पुरवठा या तत्वांचेंच विशेष स्वरूप होय असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. पैशाचा पुरवठा म्हणजे पैशाच्या द्रव्याचा पुरवठा होय व हा पुरवठा कमीजास्त होणें ही आकस्मिक गोष्ट आहे. शास्त्रीय शोधावर व खाणीच्या शोधांवर ती अवलंबून आहे. तरी पण अमेरिकेच्या शोधापासून आजपर्यंतच्या सोन्यारुप्याच्या उत्पत्तीकडे नजर फेंकली तर हा पुरवठा सारखा वाढत आहे असें दिसून येईल. [३५९ पान पहा.] परंतु त्याबरोबर व्यापारी व्यवहारांचीही अतोनात वाढ होत आहे ह्मणजे पैशाला मागणीही जास्त जास्त होत आहे. ३५९ पानांत दिलेल्या कोष्टकावरून सोन्यारुप्याच्या भावांतही कसकसा फरक होत गेला आहे हें दिसून येईल. परंतु सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्ये पैशाचीं कार्यें उरकणारें आणखी एक साधन अस्तित्वांत आलें आहे व त्याचा फैलावही झपाट्यानें होत आहे. यामुळेंच सर्व जगांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अमेरिकेच्या शोधापासूनची सोन्यारुप्याची उत्पत्ति.

[दुसऱ्या व तिसऱ्या कॉलमांत ००० स्थानें गाळलीं आहेत.]

वर्षांचें पर्व.	सोन्याची औंसांत पैदास.	चांदीची औंसांत पैदास.	सोन्याचांदीच्या भावांची तुलना.	सोन्याचांदीच्या वार्षिक पैदा० तु ०
१४९३-१५२०	५२२१	४२३०९	... ...	८.१
१५२१-१५४०	५५२५	६९५९८	... ...	१२.५
१५४१-१५६०	४३७८	१६०२८७	... ...	३६.६
१५६१-१५८०	४३९८	१९२५७८	... ...	४३.७
१५८१-१६००	४७४५	२६९३५३	... ...	५६.७
१६०१-१६२०	५४७८	२७१९२५	... ...	४९.६
१६२१-१६४०	५३३७	२५३०८५	... ...	४७.४
१६४१-१६६०	५६३९	२३५५३१	... ...	४१.७
१६६१-१६८०	५९५४	२१६६९१	... ...	३६.३
१६८१-१७००	६९२२	२१९८४२	१४.८१	३१.७
१७०१-१७२०	८२४३	२२८६५१	१५.०४	२७.७
१७२१-१७४०	१२२६८	२७८२६२	१४.९४	२२.६
१७४१-१७६०	१५८२४	३४२८१२	१४.१४	२१.६
१७६१-१७८०	१३३१३	४१९७१२	१४.७२	३१.५
१७८१-१८००	११४३९	५६५२३६	१५.६८	४९.४
१८०१-१८१०	५७१६	२८७४६९	१५.७७	५०.२
१८११-१८२०	३६८०	१७३८५७	१५.६२	४७.२
१८२१-१८३०	४५७०	१४८०७०	१५.८२	३२.४
१८३१-१८४०	६५२३	१९१७५९	१५.६२	२९.३
१८४१--१८५०	१७६०५	२५०९०३	१५.७०	१४.२
१८५१-१८५५	३२०५१	१४२४४३	१५.३८	४.४
१८५६-१८६०	३२४३१	१४५४७७	१५.२९	४.४
८६१-१८६५	२९७४८	१७७०१०	१५.४४	५.६
८६६-१८७०	३१३५०	२१५२५८	१५.५७	६.८
८७१-१८७५	२७९५५	३१६५८५	१६.६४	११.३
७६-१८८०	२७७१५	३९३८७८	१८.०५	१४.२
८१-१८८५	२३९७४	४६००२०	१९.४१	१९.१
८६-१८९०	२७३०६	५४४५५७	१९.७५	१९.९
९१-१८९५	३९४१३	७८७९०७	३१.६०	१९.९
१८९६-१९००	६२२३५	८२८४६७	३३.३३	१३.३
१९००-१९०५	७७८९०	८२५१४०	३३.८७	१०.५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकंदर पैशाची क्रयणशक्ति कमी होत आहे. अर्थात् पदार्थांच्या किंमती वाढण्याकडे कल आहे. समुद्राच्या लाटांप्रमाणें या किंमती कांहीं वर्षामागें जास्त आहेत, तर कांहीं वर्षें पाठीमागें जात आहे असें दिसेल. तरी एकंदर शतकोंशतकांच्या काळाकडे नजर दिली असतां पदार्थांच्या किंमतींचें सरसकट मान सारखें पुढें पुढेंच जात आहे, असें दिसून येईल व याचें कारण देशांच्या आधिभौतिक सुधारणेबरोबर धात्वात्मक पैशाखेरीज अधात्वात्मक पैशाचे पुष्कळ प्रकार उद्भूत होतात हें होय. हे प्रकार कोणते व त्यांचें स्वरूप काय यांचा विचार पुढील भागांत करावयाचा आहे. तेव्हां हा विषय येथेंच थांबविणें बरें.

भाग अकरावा.

अधात्वात्मक पैसा व त्याचे प्रकार.

येथपर्यंत धात्वात्मक पैशाचा विचार झाला; परंतु औद्योगिक बाबतींत पुढारलेल्या देशांत यापुढेंही मजल जाते. ज्याप्रमाणें ऐनजिनसीव्यवहाराच्या पुढची पायरी निष्कव्यवहाराची आहे त्याचप्रमाणें निष्कव्यवहारापुढची पायरी पतीच्या व्यवहाराची अगर विश्वासव्यवहाराची होय. वरवर पहातांना विश्वासव्यवहार हा ऐनजिनसी व्यवहारासारखा दिसतो. अर्वाचीन काळच्या व्यापाराच्या प्रचंड घडामोडी धातूच्या पैशाखेरीज होतात. यामुळें त्या ऐनजिनसी व्यवहाराप्रमाणें दिसतात खऱ्या; परंतु वास्तविक त्यांमध्यें कागदी पैसा हा विनिमयसामान्य बनतो. तेव्हां आता कागदी पैसा, त्याचें स्वरूप व त्याचे प्रकार व त्याच्या चलनपद्धतीचीं तत्त्वें यांचा या भागांत विचार करावयाचा आहे.

ज्या कारणांनीं समाजांतील बाल्यावस्थेंतील पैशाचीं द्रव्यें मागें पडून सोन्या-रुप्याचा सर्वत्र प्रसार होतो त्याच कारणांनीं कागदी चलनाचाही

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

…र होतो. देवघेवीचे व्यवहार विराटस्वरूपी झाले ह्मणजे सोन्या–रुप्याच्या …ची नेआण करण्याची फार अडचण वाटूं लागते. अर्थात् इतर पदा…च्या मानानें सोन्यारुप्यामध्यें सुवाह्यता आहे खरी; तरी दहा हजार रुपये …वा एक लाख रुपये बरोबर नेणें किंवा दुसऱ्या गांवांत पाठविणें हें गैर…ईचें होतें. तसेंच अर्वाचीन काळीं सर्व जग हें एकच बाजार झाल्यामुळें …ी व्यापार जगाच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत चालतो. अशा …काणींही सोन्यारुप्याचा पैशानें व्यवहार करावयाचा असता तर फार …डचण झाली असती; परंतु हीही अडचण कागदी चलनानें नाहींशी …शी होते हें पुढें एका भागांत पहावयाचें आहे. सोन्या-रुप्याच्या पैशाच्या … गैरसोईमुळें लोकांमध्यें नेआण करण्यास अत्यंत सुलभ अशा कागदी …लनाची वाण भासूं लागते व ह्मणूनच अर्वाचीन सुधारलेलें सरकार चलनी नोटा या नांवानें कायदेशीर फेडीचें चलन याचा प्रसार करतें. तेव्हां आतां या कागदी चलनाचा विचार करावयाचा आहे. मागील भागांत वर्णन केलेला धातुरूप पैसा, या भागांत वर्णन करावयाचा कागदी पैसा व पुढल्या एका भागांत वर्णन करावयाचें कागदीचलन या सर्वांचें स्पष्टीकरण खालील कोष्टकावरून सहज ध्यानांत येईल. या कोष्टकांतील पहिलें पद पैसा आहे व तें मागें दिलेल्या व्याख्येनुरूप व्यापक अर्थानें उपयोजिलेलें आहे. जो जो पदार्थ–मग तो कसलाही असो–पैशाचीं कार्यें करतो तो तो पैसा या संज्ञेप्रत पावतो. या दृष्टीनें मागें वर्णिलेलें व पुढें वर्णावयाचें अशा सर्व पैशाचें खालील वर्गीकरण होतें.

पैसा.

- धात्वात्मक
  - …्य पैसा
  - उपपैसा
- अधात्वात्मक अगर कागदी
  - कायदेशीर
    - परिवर्तनीय
    - अपरिवर्तनीय
  - व्यावहारिक
    - चेक
    - हुंडी
    - विनिमयपत्र.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वरील कोष्टकांत निर्दिष्ट केलेल्या पेशांपैकीं धात्वात्मक पैशाचें वर्णन पूर्वीं आलेलें आहे. अधात्वात्मक पैशाचे कायदेशीर व व्यावहारिक असे दोन भेद होतात. या दोन भेदांच्या मुळाशीं पत, साक अगर विश्वास हा असतो. ही पत सरकारची असली व तिचा उपयोग सरकारनें कायदा करून केला म्हणजे कायदेशीर कागदी पैसा देशांत प्रचलित होतो. ही पत खासगी व्यक्तीची असून कायद्याच्या साहाय्याशिवाय त्यांच्या हातच्या वचनांच्या कागदाचा विनिमयांत उपयोग होऊं लागला म्हणजे व्यावहारिक कागदी पैसा देशांत प्रचलित होतो. या पैशाचे तीन प्रकार आहेत व त्यांपैकीं चेक व हुंड्या यांचें वर्णन 'पेढी' या नांवाच्या पुढील भागांत येईल व विनिमयपत्राचें वर्णन परदेशच्या व्यापाराच्या मीमांसेनंतर येईल. या भागांत फक्त कायदेशीर कागदीचलनाचाच विचार करा-वयाचा आहे; परंतु या दोन्ही प्रकारच्या कागदी चलनांच्या मुळाशीं अस-लेल्या पतीच्या स्वरूपाचा आधीं थोडक्यांत विचार केला पाहिजे.

अर्थशास्त्रांत पतीच्या स्वरूपावद्दल फार वाद आहे; परंतु या वादामध्यें म्हणण्यासारखा तथ्यांश नाहीं. पतीचें स्वरूप थोड्या विचारांतीं सहज ध्यानांत येण्यासारखें आहे. व्यापाऱ्याची पत म्हणजे त्याच्या संपत्तीमुळें प्राप्त झालेली त्याची क्रयणशक्ति होय. एखादा बाहेरगांवचा ठासर व्यापारी मुंबईस जाऊन जवळ एक पैसासुद्धां नसतांना हजारों रुपयांचा माल प्रत्यक्ष खरेदी करून येऊं शकतो. ही खरेदी करण्याची शक्ति म्हणजे त्याची पत होय. त्या व्यापाऱ्याचा मोठा धंदा आहे; त्याची हजारों रुपयांची मालमत्ता आहे; त्याचीं बाहेरगांवीं पुष्कळ ठिकाणीं दुकानें आहेत; हें मुंबईच्या व्यापाऱ्यांना ठाऊक असतें; शिवाय तो सच्चा माणूस आहे हेंही ठाऊक असतें. यामुळें त्याच्या पुढें फेड करण्याच्या वचनावर लोकांचा विश्वास बसतो व म्हणून व्यापारी लोक अशा माणसाला माल विकतात व त्याच्यावर विनिमयपत्रें काढतात. हीं विनिमयपत्रें म्हणजे कांहीं काळानंतर पैसे देण्याचें वचन होय. तेव्हां पतीच्या बुडाशीं संपत्तिमत्ता व एकमेकांवरील विश्वास या दोन गोष्टी असतात असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ज्याच्याजवळ कांहीं एक संपत्ति नाहीं व त्यामुळें जो आपलें वचन पाळूं शकेल अशी खातरी नसते अशा माणसाला पत मुळींच नसते. तेव्हां पत ही पूर्वीच्या संपत्तीच्या जोरावर कर्ज मिळविण्याची शक्ति अथवा क्रयणशक्ति होय. आतां या शक्तीचा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

योग थेट पैशासारखा होतो. कारण शहाजोग व्यापाऱ्याचें विनिमयपत्र बाजारांत पैशाप्रमाणें लोक मानण्यास तयार असतात. विनिमयसामान्य जें पैशाचें कार्य तें या पतीनें होतें ह्मणून पत ही पैशासारखीच आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं व अर्वाचीन काळीं कोणत्याही धंद्यास भांडवल लागतें व भांडवलाचें अत्यंत ग्राह्यरूप ह्मणजे पैसा होय. कारण पैशाच्यायोगानें हवा तो जिन्नस आपल्याला विकत घेतां येतो. यामुळें पैशाचा भांडवलासारखा उपयोग होतो व पतीचा पैशासारखा उपयोग होतो. तेव्हां पतीचाही भांडवलासारखा उपयोग होतो असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पत ही प्रत्यक्ष भांडवल नसेल किंवा धातुरूप पैसा नसेल; परंतु त्याचा उपयोग जर वरील दोन गोष्टींसारखा होतो तर त्या गोष्टीं-प्रमाणेंच पतीचाही देशाच्या उद्योगवृद्धीच्या वाढीकडे उपयोग होतो असें ह्मणणें भाग आहे. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें पत ही संपत्तिमूलक आहे हें विसरतां कामा नये. पतीला स्वतंत्र व स्वयंभू असें अस्तित्व नाहीं. जर संपत्ति किंवा धातुरूप पैसा यांचा आधार प्रथमतः नसेल तर पत ही उत्पन्न होणार नाहीं. ज्याप्रमाणें लहान लहान खांबांवर अवलंबून असलेल्या कमानींवर मोठी इमारत राहूं शकते; परंतु कमान बांधतांना प्रथमतः सर्व भिंत बांधावी लागते व एकदां कमान एकजीव झाली ह्मणजे खांबांखेरीज बाकी सर्व भिंतीचा भाग काढून घेतला तरी चालतो तीच स्थिति पतीची आहे. प्रथमतः पत होण्यास मनुष्याजवळ धातुमय पैसे व प्रत्यक्ष संपत्ति पाहिजे; परंतु एकदां बाजारांत पत बसली ह्मणजे मग खांब-जा थोड्याशा संपत्तीवर व थोड्याशा धातूंच्या पैशावर अति मोठी पत टिकूं शकते व या पतीवर मग व्यापाराच्या प्रचंड घडामोडी होऊं शकतात. हें कसें होतें याचा उलगडा पुढील भागामध्यें येणार आहे. तेव्हां हा विषय येथें या थांबविणें बरें.

कायदेशीर कागदी चलन परिवर्तनीय व अपरिवर्तनीय या दोन तऱ्हेचें असतें असें कोष्टकावरून दिसेल. मागें सांगितलेंच आहे कीं, देशाच्या औद्योगिक वाढीबरोबर नेआण करण्यासारखा व परगांवीं पोस्टानें पाठ-विण्यासारखा पैसा लोकांना पाहिजे असतो व अशा सुधारलेल्या समाजांत सरकारची पत असते व त्यांना कायद्याचाही अधिकार असतो. यामुळें कागदी चलन प्रचलित करणें हें नाण्याच्या प्रसाराप्रमाणें सरकारचेंच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काम समजलें जातें व ह्मणून सुधारलेल्या सर्व देशांत सरकार परिवर्तनी कागदी चलन चालू करतें. याला सरकारी चलनी नोटा ह्मणतात. नोटा म्हणजे सरकारची मागितल्याबरोबर धातुरूप पैसे देण्याचीं लेखी वचनें होत व सरकारावर लोकांचा विश्वास असल्यामुळें अशीं लेखी वचनें प्रत्यक्ष धातुरूप पैशाप्रमाणें चालतात. परिवर्तनीय कागदी चलनाचा हा विशेष आहे कीं, या कागदी चलनाच्याबद्दल लोक मागतील तेव्हां धातुरूप पैसा दिला जाईल. अशी सरकार हमी घेतें. अर्थात् या कागदी चलनाचें प्रत्यक्ष धातूच्या पैशामध्यें परिवर्तन करतां येतें. म्हणून या चलनी नोटांना प्रतिनिधिभूत पैसा ह्मणतात. हजारांची नोट काढली असतां तिच्याबद्दल हजार रुपयांची चांदी अगर हजार रुपये सरकार आपल्या तिजोरींत ठेवितें; व याचप्रमाणें जितक्या किमतीच्या कागदी नोटा आहेत तितक्या किंमतीची चांदी अगर रुपये या रूपानें सरकारी तिजोरींत प्रत्यक्ष ऐवज ठेवला जातो. ह्मणजे केव्हांही देशांतील कितीही माणसें नोटांबद्दल प्रत्यक्ष रुपये मागण्यास आलीं तरी हरकत पडत नाहीं. अर्थात् कागदी चलनाच्या परिवर्तन या गुणाला केव्हांही बाध येतां कामा नये तरच या कागदी चलनावर लोकांचा पूर्ण विश्वास बसून त्यांकडून प्रत्यक्ष पैशाचीं सर्व कार्यें होतील. परंतु जर का तिजोरींत मागितल्याबरोबर रोख पैसे मिळत नाहींत असें एकदां लोकांना वाटूं लागलें म्हणजे ग्रेशॅमच्या नियमाप्रमाणें रोख पैशाचा उत्कर्ष होऊन कागदी पैशाचा अपकर्ष होऊं लागेल व देशांतून धातुरूप पैसा नाहींसा होईल. तेव्हां देशांत कागदी नाणें चालू ठेवावयाचें असेल तर त्याच्या परिवर्तनाला अर्थात् त्याच्या बदला प्रत्यक्ष नाणें मिळण्याच्या गुणाला केव्हांच धक्का बसतां कामा नये तर तो कागदी पैसा शास्त्रोक्त पैसा होय असें सर्व अर्थशास्त्रकारांचें मत आहे. परंतु कागदी पैशाचें हें परिवर्तन कायम ठेवण्यासंबंधीं मात्र फार वाद आहे व त्या बाबतींत निरानिराळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी निरनिराळे नियम सांगितलेले आहेत. कागदी चलनाचें पूर्ण परिवर्तन शाबूद ठेवण्याच्या कामीं निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या पद्धतींचा अवलंब केलेला आहे. तेव्हां ह्या तत्वांचा व पद्धतीचाही येथें थोडक्यांत ऊहापोह केला पाहिजे.

कागदी चलनाचें पूर्ण परिवर्तन राखण्याकरितां पेढीचें तत्व बस

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहे, असें एका पक्षाचें ह्मणणें आहे; तर दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें खासगी त्यांना जरी हें तत्व पुरेसें असलें तरी सरकारी चलनी नोटांना व कागदी पेशाला हें तत्व पुरेसें नाहीं; तर सरकारनें चलनतत्वाचा अवलंब केला पाहिजे.

पुढील भागांत आपल्याला पेढीच्या स्वरूपाचें व त्याच्या कार्याचें वर्णन करावयाचें आहे तेव्हां तेथें याचा विशेष खुलासा होईल. परंतु पेढीच्या तत्वाचें रहस्य इतकेंच कीं, रोजच्या व्यवहाराला जितक्या रोख रकमेची गरज लागते तितकीच रक्कम पेढीवाला आपल्या तिजोरींत ठेवतो; बाकीचें भांडवल तो व्यापाऱ्यांस कर्जाऊ देतो. अशा करण्यानें त्याचें भांडवल बिनव्याजीं पडत नाहीं व त्यायोगें देशाच्या उद्योगधंद्यांकडे जास्त भांडवल मिळतें. कारण पेढीवाल्याच्या तिजोरींत प्रत्यक्ष पडून राहिलेले पैसे हे भांडवलाच्या दृष्टीनें निरुपयोगी असतात. तेव्हां असे पैसे जितके कमी राहतील तितके चांगले. ह्मणून पेढीवाला आपल्या अनुभवानें, लोकांनीं ठेवी ठेवलेल्या रकमेच्या सरासरी तृतीयांश रक्कम आपल्या तिजोरींत ठेवतो व तेवढ्यानें सर्व ठेवीवाल्यांची मागणी त्याला भागवितां येते. कारण सर्व ठेवीवाले एकसमयावच्छेदेंकरून आपल्या सर्व ठेवी एकदम परत मागत नाहींत. कांहींजण पैसे परत मागतात तर कांहींजण पैसे पेढीवर ठेवण्यास येतात; सारांश, हा जसा पेढीच्या व्यापाराचा अनुभव आहे, त्याचप्रमाणें सरकारी चलनी नोटांचीही स्थिति आहे. म्हणजे सर्व चलनी पैसा जवळ असलेल्या लोकांना एकसमयावच्छेदेंकरून रोख पैसा लागेल असें संभवत नाहीं. तेव्हां ज्याप्रमाणें पेढीवाले ठेवीच्या रकमेच्या कांहीं प्रमाणानें रोख रुपये तिजोरींत ठेवतात; त्याचप्रमाणें सरकारनेंही परिवर्तनीय कागदी चलनासंबंधीं केलें म्हणजे बस आहे. जितक्या रकमेचें कागदीचलन आहे तितक्या रकमेचे धातुरूप पैसे ठेवणें ह्मणजे देशाचें उगाच नुकसान करणें होय. कारण इतक्या त्याची कागदीचलनाच्या पूर्ण परिवर्तनास मुळींच जरूरी नाहीं. तेव्हां पेढीच्या तत्वाच्या समर्थकांचें ह्मणणें असें आहे कीं, ज्याअर्थी कागदीचलन पैशासारखें उपयोजितां येतें त्याअर्थी प्रत्यक्ष पैशाचा देशाच्या उद्योगधंद्यांच्या कामीं जितका उपयोग करतां येईल तितका करून घेतला पाहिजे व म्हणूनच कागदीचलनाइतके पैसे ठेवणें हें निव्वळ देशाचें नुकसान करणें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होय. व कागदीचलनाचा जो मूळ हेतु कीं, विशेषप्रसंगीं जास्त पैसा पाहिजे असतांना तो मिळावा तो या पद्धतीनें साधत नाहीं. परंतु कांहीं अर्थशास्त्रज्ञांचें म्हणणें असें आहे कीं, सरकारी कागदीचलनांत खासगी पेढ्यांचे तत्व आणणें हें फार धोक्याचें आहे. कारण त्यानें केव्हांना केव्हां तरी कागदीचलनाचे परिवर्तनाला धक्का बसेल व अपरिवर्तनीय कागदीचलनाचे अनिष्ट परिणाम देशाला भोगावयास लागतील. ह्मणून या बाबतींत चलनतत्वाचाच अवलंब केला पाहिजे. तेव्हां आतां चलनतत्व म्हणजे काय हें पाहूं.

चलनतत्ववाद्यांचें ह्मणणें असें आहे कीं, चलनी नोटांचें पूर्ण परिवर्तन राखण्याकरितां नोटांइतकें सोनें-रुपें तिजोरींत ठेवलें पाहिजे. तरच आणीबाणीच्या प्रसंगींसुद्धां लोकांना नोटांबद्दल केव्हांही रोख पैसे मिळतील व नोटांचें परिवर्तन पूर्ण राहील. अशा प्रकारचें कायद्याचें निर्बंध नसलें तर चलनी नोटांचा अतिरेक होऊन त्या नोटा अपरिवर्तनीय होतील व असें होणें देशाच्या नुकसानीचें आहे. चलनी नोटा या इकडे तिकडे पाठविण्यास सोइस्कर, नेआण करण्यास हलक्या ह्मणून त्या उपयोगांत येतात. परंतु त्या, देशांतील कायदेशीर फेडीचें चलन असल्यामुळें त्यांची किंमत रोख नाण्याइतकी राहिली पाहिजे; व अशी राहण्यास त्या नोटा पूर्णपणें परिवर्तनीय पाहिजेत व असें होण्यास नोटांच्या इतकें प्रत्यक्ष सोनें नाणें तिजोरींत ठेविलें पाहिजे ह्मणजेच चलनी नोटा या खऱ्या प्रतिनिधीभूत पैसा राहतील.

वरील तऱ्हेचें चलनतत्ववाद्यांचें म्हणणें आहे. यावर पेढीच्या तत्वाच्या समर्थकांचें असें उत्तर आहे कीं, अशा कडक निर्बंधनानें देशाला पतीचा फायदा मिळत नाहीं. ज्या वेळीं कांहीं कारणांनीं देशांतील सोनें नाणें कमी होतें त्यावेळीं व्यापाराला पैशाची अडचण पडूं नये व सर्व उद्योगधंदे पैशाच्या अभावीं थांबूं नयेत ह्मणून चलनी नोटांची खरोखर जरूरी असते व सरकारची किंवा सरकारी आश्रयाखालीं निघालेल्या पेढ्यांची पत देशांत सर्वांमध्यें जास्त असते व ह्मणून त्यांनीं काढलेल्या चलनी नोटा लोकांमध्यें सहज प्रचलित होतात. तेव्हां या कडक चलनतत्वानें या फायद्याला देश मुकतो व ज्या वेळीं चलनाची जरूरी जास्त त्याच वेळीं व्यापाऱ्यांना चलन मिळत नाहीं. यावर चलनतत्ववाद्यांचें प्रत्युत्तर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सें आहे कीं, जर कडक निर्बंधन नसेल तर अशा प्रसंगीं चलनी नोटांचा अतिरेक होईल. कारण व्यापाऱ्यांना नोटांची गरज असली म्हणजे ते व्याजाचा दर जास्त देण्यास तयार होतात व या जबर व्याजाच्या मोहानें पेढ्या चलनी नोटांचा अतिरेक करतील व त्यायोगानें पदार्थांच्या किंमती वाढतील; व्यापाराला सट्टयाचें स्वरूप येईल व शेवटीं नोटा अपरिवर्तनीय होऊन लोकांचा नोटांवरील विश्वास उडेल व एकंदर देशांतील पतीलाच धक्का बसेल. अशा चलनी नोटांच्या अतिरेकानें व्यापारांत मोठमोठ्या दिवाळ्यांचा काळ येऊन व्यापाऱ्यांची तारांबळ उडते. अशा प्रकारचे व्यापारी आणीबाणीचे प्रसंग इंग्लंडांत वारंवार येत व याचें कारण नोटांचा अतिरेक अशी पुष्कळ मुत्सद्यांची समजूत झालेली होती. इंग्लंडांतील हल्लीं चालू असलेला १८४४ मधला बँक चार्टर कायदा या समजुतीवर झालेला आहे. हा कायदा **सर राबर्ट पील** या प्रधानाचे कारकीर्दीत पास झाला. या कायद्यान्वयें ज्या ज्या बँकांना तो कायदा होईपर्यंत चलनी नोटा काढण्याचा अधिकार होता त्या त्या बँकांचाच फक्त अधि-कार कायम करण्यांत आला. म्हणजे नव्या कोणत्याही बँकेला हा अधि-कार द्यावयाचा नाहीं असें ठरलें. त्याचप्रमाणें कायदा होण्यापूर्वींच्या बारा महिन्यांत जितक्या चलनी नोटा सरासरीनें चालू असतील तितक्या नोटा आपल्या मालमत्तेवर व पतीच्या जोरावर काढण्याची परवानगी मिळाली. याप्रमाणें बँक ऑफ इंग्लंडला १ कोटी ४० लक्ष रुपयांच्या चलनी नोटा काढण्याची परवानगी मिळाली व खासगी आणि संयुक्त-भांडवली पेढ्यांना सर्वां मिळून ७४६०००० पौंडांची परवानगी मिळाली. तसेंच १८४५ च्या कायद्यानें स्कॉटलंडमधील बँकांना २७५०००० पौंडांची परवानगी मिळाली व आयरिश बँकांना ६३५०००० पौंडांची परवानगी मिळाली. म्हणजे एकंदर युनायटेडकिंग्डममध्यें सुमारें ३ कोटी पौंडांच्या चलनी नोटा पेढ्यांच्या मालमत्तेच्या तारणावर काढण्याची परवानगी मिळाली. यापेक्षां काढाव्या लागणाऱ्या प्रत्येक नोटे इतकें सोनें-नाणें पेढ्यांनीं आपल्या तिजोरींत ठेविलेंच पाहिजे असें या कायद्यांनीं ठरविलें. इंग्लंडांतील खासगी व संयुक्तभांडवली पेढ्यानीं जर आपला नोटा काढण्याचा अधिकार सोडून दिला तर त्यांच्या अधिकारांतील नोटांच्या रकमेच्या दोनतृतीयांश इतक्या रकमेनें बँक ऑफ इंग्लंडचा अधिकार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाढवावयाचा अशीही एक शर्त कायद्यांत होती. याप्रमाणें बँक ऑफ इंग्लंडला सध्या १ कोटी ८४ लक्ष पौंडांपर्यंत आपल्या निव्वळ तारणावर नोटा काढण्याचा अधिकार आलेला आहे. इतर बँकांना ठरलेल्या मर्यादेबाहेर केव्हांही अधिक नोटा काढण्याचा अधिकार नव्हता. मात्र १८४५च्या कायद्यानें अशी सवलत स्कॉटलंडांतील पेढ्यांना दिलेली होती. म्हणजे बँक आफ इंग्लंडप्रमाणें स्कॉटलंडांतील पेढ्यांना ठरलेल्या मर्यादेच्या बाहेर प्रत्यक्ष सोनें-नाण्याच्या रकमेइतक्या नोटा काढण्याचा अधिकार आहे. बँक आफ इंग्लंडच्या किती नोटा प्रचारांत आहेत व त्याबद्दल किती सोनें-नाणें बँक आपल्या तिजोरींत ठेवते याची कल्पना १९०९ च्या आंकड्यावरून होईल. १९०९ सालीं बँक ऑफ इंग्लंडनें ५ कोटी पौंडांच्या नोटा काढल्या होत्या व तिच्या तिजोरींत सुमारें ३ कोटी १८ लक्ष इतकें प्रत्यक्ष सोनें होतें.

या कायद्याच्या धोरणाबद्दल अजूनही फार मतभेद आहे. चलनी नोटांचें पूर्ण परिवर्तन राखणें हा या कायद्याचा उद्देश आहे. परंतु याविरुद्ध असणाऱ्या लोकांचें ह्मणणें असें आहे कीं, हा कायदा त्या कामीं निरुपयोगी आहे. अर्थात् बँक आपण होऊनच अवश्य तितकें सोनें-नाणें आपल्या तिजोरींत ठेवील व नोटांचा अतिरेक होणें शक्य नाहीं. कारण बँकेनें जर व्यापाराच्या अवश्यकतेपेक्षां जास्त नोटा काढल्या तर अशा नोटा व्यापारांत फार वेळ टिकणारच नाहींत, तर त्या रोख पैशा-करितां बँकेकडे परत येतील व बँकेनें जर रोख पैसे दिले नाहींत ह्मणजे नोटा जर परिवर्तनीय राहिल्या नाहींत तर बँकेचें दिवाळें निघेल. परंतु व्यापाराच्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं या कायद्यानें जास्त अडचण मात्र होईल व आणीबाणींतून पार पडणें जवळ जवळ अशक्य होईल. म्हणजे ज्या वेळीं चलनी नोटांची खरोखरी अवश्यकता असते, त्या वेळीं त्या मिळणार नाहींत. उदाहरणार्थ, लढाईकरितां वगैरे सरकारला रोख पैशाची जरूर लागली व हे पैसे बँकेनें सरकारला कर्जाऊ दिले तर देशांतील सोनें-नाणें कमी होईल व अशा वेळीं देशांतील व्यापाराचा घोंटाळा होऊं नये ह्मणून चलनी नोटांची गरज जास्त लागेल; परंतु याच वेळीं १८४४ च्या कायद्याच्या कडक निर्बंधनानें बँकेला नोटा देणें अशक्य होईल व ह्मणून हा कायदा नेहमीं निरुपयोगी तर प्रसंगीं अडथळा करणारा आहे व तो कायदा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काहीं काळपर्यंत तरी तहकूब करावा लागतो. हें या कायद्याच्या विरोधकांचें म्हणणें प्रत्यक्ष पुराव्यानें सिद्ध झालेलें आहे. हा कायदा पास झाल्यापासून अवघ्या बावीस वर्षांत तीन वेळां तो तहकूब करावा लागला. १८४८, १८५७ व १८६६ या वर्षी हा कायदा तहकूब करणें अवश्यक झालें होतें. अशी तहकुबी मिळणार अशी लोकांची खात्री झाली म्हणजे आणीबाणीचा प्रसंग नाहींसा होतो.

१८४४ चा कायदा बाजवीपेक्षां फाजील कडक आहे व त्या कायद्यावरहुकूम तिजोरीमध्यें ठेवावें लागणारें सोनें-नाणें उगाच जास्त ठेवावें लागतें हें खरें आहे, तरी पण एवढ्या मोठ्या व्यापारी देशाची चलनपद्धति अगदीं बिनघोर असावी व चलनी नोटांच्या पूर्ण परिवर्तनाबद्दल काडीभरही शंका राहूं नये याकरितां घातलेल्या शर्ती जरी फाजील कडक असल्या तरी त्या चांगल्याकडे झुकत्या चुका आहेत असें म्हणणें प्राप्त आहे.

युरोपांतील इतर देशांमध्यें सरासरी इंग्लंडच्या धर्तीवरच चलनी नोटांचें परिवर्तन राखण्याकरितां तजविजी केल्या आहेत. मात्र त्यांमध्यें इंग्लंडच्या कायद्याचा फाजील कडकपणा टाळला आहे. फ्रान्सची पद्धति सर्वांत जास्त स्वातंत्र्याची आहे. बँक ऑफ फ्रान्सला नोटा काढण्याचा अमर्याद अधिकार होता. परंतु १८८४ पासून तिच्या अधिकाराला मर्यादा घातलेली आहे. ती मर्यादा ३॥ अब्ज फ्रँकची अगर १४ कोटी पौंडांची आहे. अमुकच रोख सोनें-नाणें ठेविलें पाहिजे असा सक्त निर्बंध नाहीं. तरी पण पेढी आपण होऊन फार मोठी रक्कम तिजोरींत तरती ठेविते.

जर्मनीमध्यें १८७५पासून इंग्लंडच्या १८४४च्या कायद्याच्या धर्तीवरच कायदा केला आहे. त्या वेळीं ज्या पेढ्यांना नोटा काढण्याचा अधिकार होता तक्यांना व नव्या इंपेरियल बँकेलाच फक्त नोटा काढण्याचा अधिकार ला गेला आहे. ३८ कोटी ५० लक्ष मार्क अगर सुमारें २ कोटी ंपर्यंत निवळ तारणावर नोटा काढण्याची परवानगी आहे. याचेवरील क नोटेच्या रकमेइतकें रोख सोनें-नाणें ठेविलेंच पाहिजे असा निर्बंध . परंतु इंग्लंडमध्यें आणीबाणीच्या प्रसंगीं बँकेचा कायदा तहकूब ण्याचा प्रसंग येतो हें पाहून जर्मन कायद्यांत थोडी सुधारणा केली आहे. रकमेखेरीज जितक्या रकमेच्या नोटा काढण्याचा पेढ्यांना अधिकार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहे त्यापेक्षां जास्त रकमेच्या नोटा रोख रकमेखेरीज काढण्याची जरूर वाटल्यास पेढ्यांना तसें करण्याची सवलत ठेविली आहे. मात्र त्यांनीं सवलतीबद्दल अशा रकमेवर दरसाल दरशेंकडा ५ टक्के कर दिला पाहिजे. तसेंच चलनी नोटांच्या पूर्ण परिवर्तनाकरितां आणखी अशीही एक अट आहे कीं, कोणत्याही पेढीच्या चलनी नोटांच्या एकंदर रकमेच्या निदान एकतृतीयांशापेक्षां कमी सोनें-नाणें पेढीच्या तिजोरींत होतां कामा नये.

येथपर्यंत कायदेशीर परिवर्तनीय चलनी नोटांच्या स्वरूपाचा व त्यांच्या परिवर्तनाच्या तत्वांचा विचार झाला.

आतां कायदेशीर कागदी चलनाच्या एकच प्रकाराचा विचार करण्याचें राहिलें. तो प्रकार अपरिवर्तनीय कागदी चलनाचा होय.

केव्हां केव्हां असें कागदी चलन हें परिवर्तनीय चलनी नोटांपासून उद्भूत होतें. देशांतील चलनी नोटा परिवर्तनीय म्हणून काढलेल्या असतात. त्यांच्या पूर्ण परिवर्तनास लागणारें सोनें-नाणें देशांत शिल्लक असतें. परंतु देशाला लढाई करावी लागल्यामुळें किंवा एकाएकीं परकी देशांत सोनें-नाणें फार पाठवावें लागल्यामुळें या शिलकेचा त्या कामाला कमी म्हणून उपयोग केला जातो. परंतु मग चलनी नोटांचें परिवर्तन बंद पडतें व अशा प्रसंगीं सरकार किंवा पेढी यांनीं नोटाबद्दल रोख पैसे दिले पाहिजे अशी कायद्यांतील शर्त तहकूब करावी लागते. इंग्लंडचें फ्रान्सबरोबर भयंकर युद्ध चाललें असतांना १७९७ मध्यें इंग्लंडमध्यें असा तहकुबीचा कायदा करावा लागला होता. व हा तहकुबीचा कायदा १८१९ पर्यंत चालला होता. अर्थात् या सर्व काळांत इंग्लंडांतील चलनी नोटा या अपरिवर्तनीय होत्या म्हणजे नोटांबद्दल रोख पैसे मिळत नसत.

फ्रान्समध्यें **जॉन लॉ**च्या शिफारशीवरून प्रथमतः परिवर्तनीय चलनी नोटा काढल्या होत्या. परंतु पुढें त्या अपरिवर्तनीय केल्या गेल्या. फ्रान्समध्यें राज्यक्रांतीनंतरही एकदां असायनेटस् म्हणून अशा अपरिवर्तनीय नोटा काढण्यांत आल्या होत्या; अमेरिकेंतील निरनिराळ्या संस्थानांनीं या प्रकारचे पुष्कळ प्रयोग करून पाहिले होते. अमेरिकेच्या अन्तर्युद्धांत ग्रीनबॅक्स नांवाच्या चलनी नोटा काढण्यांत आलेल्या होत्या. याप्रमाणें अडचणीच्या प्रसंगीं निरनिराळ्या देशांनीं अपरिवर्तनीय चलनी नोटा काढल्याचे दाखले आहेत खरे; तरी पण नेहमींच्या व्यवहारांत अशी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ण्याची पद्धति ही देशाच्या व्यापाराला फार हानिकर आहे असें सर्व अर्थशास्त्रकारांचें मत आहे. कारण या पद्धतीमध्यें अतिरेक व तज्जन्य अविश्वास हा उत्पन्न होतो. रोख पैसे देण्याची जबाबदारी नाहींशी झाली म्हणजे या नोटांचा अतिरेक करण्याचा मोह झाल्याखेरीज रहात नाहीं. कारण या नोटा काढण्यास खर्च मुळींच लागत नाहीं व त्यानें सरकारची तात्पुरती अडचण भागल्यासारखी होते. परंतु अशा नोटांचा अतिरेक झाला कीं त्यांची किंमत कमी होऊं लागते. कारण नोटांचें परिवर्तन बंद झालें कीं लोकांचा सरकारवरील विश्वास उडून जातो व यामुळें सरकारी चलनी नोटा लोक घ्यावयास नाखुष असतात. यामुळें त्यांची किंमत कमी होते. या नोटांवरील लोकांचा विश्वास उडाला म्हणजे त्या नोटा किती अपकृष्ट होतील याचा नियम नाहीं. नोटांच्या या अतिरेकानें पैसा देशांत फार वाढतो व पैशाच्या संख्यात्मक तत्वानुरूप पदार्थांच्या किंमती विलक्षण वाढतात व या किंमतीच्या वाढीनें व्यापारावर अनिष्ट परिणाम घडतात. फ्रान्सच्या क्रांतीच्या काळीं फ्रेंच असायनेटच्या हजारों फ्रंकांची असायनेट कांहीं पेन्सांच्या किंमतीपर्यंत अपकृष्ट झालेली होती. इंग्लंडमध्यें १७९७ पासून १८१९ पर्यंत जेव्हां अपरिवर्तनीय नोटांचा प्रसार झाला होता तेव्हां ती देशाची आणीबाणीची वेळ होती. युद्ध हें सर्व लोकांच्या संमतीनें चाललें होतें. लोकांचा सरकारवरील विश्वास कमी झाला नव्हता. लढाई बंद झाली म्हणजे सरकार रोख पैशाचें चलन पुनः सुरू करील अशी लोकांना खात्री होती. तसेंच इंग्लंडचें व्यापारी वर्चस्व कायम होतें. तरी सुद्धां बँक ऑफ इंग्लंडच्या चलनी नोटा शेंकडा ४० नीं अपकृष्ट झाल्या होत्या म्हणजे त्यांची किंमत बाजारांत निम्यानें कमी झाली होती.

वरील विवेचनावरून अपरिवर्तनीय चलनी नोटांची पद्धति [illegible] कारणें एखाद्या देशाला एखाद्या आणीबाणीच्या व अडचणीच्या प्रसंगीं [illegible] पडलें तरी सामान्यतः ही चलनपद्धति अर्थशास्त्रदृष्ट्या अगदीं [illegible]ष्ट दर्जाची आहे व अशा पद्धतीनें देशाच्या व्यापारधंद्यास उत्तेजन [illegible]ण्याऐवजीं देशाची उद्योगधंद्यांच्या बाबतींत या पद्धतीनें पीछेहाटच [illegible] व म्हणून कोणत्याही सुधारलेल्या देशांत अशी पद्धति नेहमींची पद्धति म्हणून स्वीकारलेली नाहीं. देशांतील धात्वात्मक नाण्याची पद्धति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काय किंवा कागदी चलनपद्धति काय दोन्हीही स्वाभाविक व अकृत्रिम तऱ्हेच्या पाहिजेत ह्मणजे देशाच्या व्यापाराच्या गरजेप्रमाणें पैसा आपोआप कमी जास्त होण्याची तजवीज त्या पद्धतीमध्यें पाहिजे. परंतु टांकसाळी खुल्या केल्याखेरीज व चलनी नोटा परिवर्तनीय असल्याखेरीज पैशाच्या पद्धतींत हा लवचीकपणा रहात नाहीं. दोन्ही नाण्यांच्या किंमती व संख्या फक्त सरकारच्या कायद्यावर अवलंबून राहिल्या ह्मणजे चलनपद्धति कृत्रिम होते व अशी कृत्रिम पद्धति देशाच्या व्यापारास अपायकारक होण्याची फारच धास्ती असते. ह्मणूनच अर्थशास्त्रीयदृष्ट्या धात्वात्मक चलनपद्धति काय किंवा कागदी चलनपद्धति काय दोन्हीही स्वाभाविक असल्या पाहिजेत असा अर्थशास्त्राचा सिद्धांत आहे. या दृष्टीनें देशाच्या वाढत्या भरभराटीबरोबर व्यापारांत व्यावहारिक चलनपद्धति सुरू होते व या पद्धतीच्या प्रवर्तकसंस्था ह्मणजे पेढ्या होत. तेव्हां पुढल्या भागांत या संस्थांचा इतिहास व स्वरूप यांचा विचार करणें क्रमप्राप्त आहे व मग या संस्थांकडून व्यावहारिक कागदी चलन कसें प्रचारांत येतें हें पाहणें सुलभ होईल.

भाग बारावा.

पेढीची उत्पत्ति.

समाज उत्क्रांतीच्या खालच्या पायरीवर असतो त्या वेळीं पेढीच्या व्यापाराची उत्पत्ति होणें शक्य नसतें. कारण अशा रानटी स्थितींत नाणें व पैसा यांचा मुळीं व्यवहारांत उपयोगच सुरू झालेला नसतो. समाज मृगयावृत्तींत असतांना, किंवा वडाऱ्याप्रमाणें जनावरांचे कळप घेऊन माळ हिंडणाऱ्या गोपालवृत्तींत असतांना, किंवा कृषीवृत्तींत असतांना पेढ्या उत्पन्न होत नाहींत; परंतु याच्या पुढल्या स्थितींत समाज म्हणजे पैशानें नेहमीं व्यवहार सुरू होत असतो. कलाकौशल्याचे धंदे उत्पन्न होऊं लागतात व निरनिराळ्या देशांचा व्यापार सुरू होतो.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यापाराच्या वाढीबरोबर नाण्याची गरज जास्त लागते व निरनिराळ्या देशांत त्या त्या देशाच्या राजसत्तेच्या निदर्शक चिन्हांनीं युक्त अशीं सोन्यारुप्याचीं व तांब्यालोखंडाचीं निरनिराळीं नाणीं व्यापारांत चालू होतात व मग सराफाचा धंदा अवश्य होतो. त्यापासूनच पुढें मोठमोठ्या पेढ्या उत्पन्न होतात. या पेढीच्या व्यापाराचें पूर्ण स्वरूप आपणांस हल्लीं युरोपांत पहाण्यास सांपडतें. परंतु हें स्वरूप त्यास एकदम आलें नाहीं. तें हळू हळू येत गेलें; तें कसें हें प्रथमतः आपणास पहावयाचें आहे.

युरोपांतील कलियुग संपून नवीन युगास तेराव्या शतकांत आरंभ झाला असें म्हणतात. या काळांत युरोपामध्यें व्यापारधंद्यांत, कलाकौशल्यांत व इतर सर्व बाबतींत इटली देशांतील संस्थानें पुढें होतीं. युरोपांतील बाकीचे देश या काळीं सुधारणेच्या व व्यापाराच्या कामांत बरेच मागें होते. इटली देशांतील व्हेनिस, जिनोआ, फ्लॉरेन्स वगैरे शहरें त्या काळीं अत्यंत श्रीमान् होतीं. कारण युरोप व आशिया यांचेमधील व्यापाराचीं तीं नाकीं होतीं. त्या काळीं हिंदुस्थान, इराण, चीन वगैरे आशिया खंडांतील देश पुष्कळ भरभराटींत होते व कलाकौशल्याचे कामांत बरेच प्रवीण होते. या देशांतील माल इटलींतील वर निर्दिष्ट केलेलीं शहरें युरोपांत नेऊन विकीत व या व्यापारांत त्यांस अत्यंत फायदा होई. हा फायदेशीर व्यापार आपल्या हातांत यावा याच हेतूनें पोर्तुगाल व स्पेन या देशांतील दर्यावर्दी लोक हिंदुस्थानचा नवा रस्ता काढण्यास झटत होते. गलबतांवर गलबतें घेऊन हे लोक आफ्रिकेच्या किनाऱ्यानें खालीं खालीं जाण्याचा प्रयत्न करीत. वास्कोदिगामा यानें हा प्रयत्न सफल करून शेवटीं एकदांचा हिंदुस्थानचा किनारा गांठला. हा हिंदुस्थानाचा मार्ग काढण्याच्या नादांत कोलंबसास अमेरिका सांपडली व या दोन मोठ्या गोष्टींनीं युरोपांतील देशाच्या भरभराटींत फरक झाले. पूर्वीं इटली फार गबर होता व त्याच्या शहरांचें सर्व युरोपांत प्राबल्य असून त्याचा वैभवरवि उच्चीवर होता; परंतु अमेरिकेच्या शोधानें व हिंदुस्थानच्या नव्या मार्गानें त्यांचा हा वैभवसूर्य मावळला व स्पेन, पोर्तुगाल, बेल्जम व इंग्लंड या देशांस महत्त्व आलें. या परिस्थितिभेदामुळें पेढ्या व्यापाराचेंही स्थानांतर झालें. इटली देशांतील शहरांचा हजारों देशांशीं संबंध येई. यामुळें त्या देशाच्या व्यापाऱ्यांजवळ निरनिराळ्या देशांतील नाणीं जमत. या नाण्यांची योग्य किंमत ठरवून अदलाबदल करणें, तसेंच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यापाऱ्यांस निरनिराळ्या ठिकाणीं पैसे पोंचविणें, वगैरे कामें या देशांतील पेढ्या करीत. शिवाय या शहरांत सर्व युरोपाच्या पेढींचा व्यापार संकलित होण्याचें आणखी एक मोठें कारण होतें. युरोपांत त्या वेळीं रोमन कॅथलिक धर्म सर्वत्र पसरलेला होता व या धर्माचा मुख्य धर्माध्यक्ष पोप हा रोम येथें रहात असे. युरोपांतील निरनिराळ्या देशांतून धर्माची बाब म्हणून जो एक कर असे त्यावर पोपसाहेबांचाच ताबा असे. हे कर-वसुलीचें कामही इटलींतील पेढीवाले करीत. हे पेढीवाले सावकारीचा धंदा करीत, कित्येक राजांस ते कर्ज देत असत, व कर्जाच्या व त्यावरील व्याजाच्या फेडीकरितां निरनिराळ्या करांच्या वसुलीचें काम यांचेकडे येई. अशा प्रकारचें या शहरांतील पेढीवाल्यांचें वैभव होतें. पूर्वीं या पेढ्या खासगी गृहस्थांच्या असत. परंतु पुढें सरकारी पेढ्या निघूं लागल्या. तसेंच सरकारास कर्ज देण्याकरितां संयुक्तभांडवलाच्या तत्त्वावरही कांहीं पेढ्या निघत. निरनिराळ्या देशांतील पेढ्या निरनिराळ्या कारणांनीं अस्तित्वांत आलेल्या आहेत.

पोर्तुगाल व स्पेन देशांनंतर वसाहतीच्या कामांत हॉलंड फार पुढें गेलें; आशियांत व अमेरिकेंत त्या देशाच्या पुष्कळ वसाहती झाल्या व इंग्लंडचें वर्चस्व वाढण्यापूर्वीं ने-आणण्याचा सर्व व्यापार त्यांचेच हातांत होता. यामुळें हॉलंड देशांत पुष्कळ देशांतील नाणीं येत. हॉलंड देश मूळचा लहान असल्यामुळें त्या देशाचें स्वतःचें नाणें फार थोडें होतें. दुसऱ्या देशांतलीं नाणीं पुष्कळ झिजलेलीं व कमी किंमतीचीं वगैरे असत. नाण्यांच्या या गोंधळामुळें हॉलंडचा व्यापारांत तोटा होऊं लागला. झिजलेल्या नाण्यांवर कसर द्यावी लागल्यामुळें हॉलंड देशाचें नुकसान होऊं लागलें. हॉलंड देशानें नवें चांगलें नाणें पाडण्यांतही अर्थ नव्हता. कारण तें नाणें **ग्रेशॅम**च्या नियमानुरूप लगेच बाहेर देशीं जाई. ही अडचण दूर करण्याकरितां **आमस्टर्डाम** येथें एक मोठी पेढी निघाली. ही सरकारच्या आश्रयाखालीं निघाली. ही पेढी सर्व प्रकारचीं नाणीं त्याच्या खऱ्या किंमतीस घेत असे व नाणीं आणणाऱ्या माणसांस पेढीच्या नांवाच्या नोटा मिळत. कांहीं एका रकमेनंतर करावयाच्या भरण्यास या पेढीच्या नोटा व पेढीचें नाणें दिलें पाहिजे, असा सरकारी ठराव असल्यामुळें प्रत्येक व्यापाऱ्यास या पेढीशीं आपला व्यवहार ठेवणें भाग असे. या व्यवस्थेपासून या ब्यांकेच्या नोटांची देशांत व बाहेर इतकी पत वाढली कीं, या पेढीच्या नोटांकरितां थोडी कसर द्यावी लागे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यांकेपासून हॉलंडमधला नाण्याचा सर्व गोंधळ नाहींसा झाला व नाण्यांच्या गोंधळामुळें हॉलंड देशाच्या व्यापारास जो धक्का बसत असे तो नाहींसा होऊन हॉलंडची व्यापारांत फार भरभराट झाली. देशांतील सर्व शिल्लक पैसा या पेढीवर येऊं लागला. यामुळें देशांतील व्यापाऱ्यांस भांडवलाची कधींच पंचाईत पडत नसे. अशा तऱ्हेनें या पेढीनें हॉलंडांत व्यापारवृद्धि केली. पुढें सरकारानें या पेढीपासून अतोनात कर्ज घेतलें व शिल्लक रक्कम लढाईकरितां घेतली. यामुळें या ब्यांकेस वाईट स्थिति आली.

इंग्लंडमध्यें पेढ्यांची उत्पत्ति निराळ्या कारणांनीं झाली. पूर्वी इंग्लंडांत मुख्य व्यापारी परकीय असत; परंतु पुढें देशी व्यापारी पुढें येऊं लागले. पूर्वीच्या काळीं लोक आपला पैसाअडका व सोन्यारुप्याची शिल्लक सुरक्षितपणाकरितां लंडन येथील सरकारी तिजोरींत ठेवीत; परंतु १६४० मध्यें चार्लस राजानें लोकांचे पैसे बळजबरीनें तिजोरींतून काढून आपल्या कामास लावले. यामुळें प्रजेचा राजावरील विश्वास उडाला व तेव्हांपासून लोक आपले पैसे व शिल्लक लंडनमधल्या कोटांत न ठेवतां खासगी सोनाराजवळ ठेवूं लागले. हे सोनार सराफीचा व्यापार करीत. यामुळें संरक्षणाकरितां त्यांच्याजवळ शिल्लक ठेवणें लोकांस जास्त सुरक्षित वाटूं लागलें. पहिल्या प्रथम या ठेवी ठेवण्याबद्दल या सराफांस कांहीं तरी शेंकडावळ द्यावी लागे. परंतु या सराफांस असें दिसून आलें कीं, सर्व लोक एकदम आपली शिल्लक कधींही परत मागत नाहींत. साधारण एकंदर ठेवीच्या एकतृतीयांश रोख पैसा जवळ ठेवल्यास नेहमीं होणाऱ्या देवघेवी पार पडतात. तेव्हां बाकीचा राहिलेला पैसा ते व्याजानें व्यापाऱ्यांस देऊं लागले. या तऱ्हेनें व्यापाऱ्यांस भांडवल सहज मिळूं लागलें व व्यापारास तेजी आली. सराफांस हा व्यापार फारच फायदेशीर होता. तेव्हां ठेवीवाल्यांना उत्तेजन देण्याकरितां ते ठेवीबद्दल कांहीं एक शेंकडावळ न मागतां उलट ठेवीवर थोडें थोडें व्याज देऊं लागले. या पद्धतीनें तर त्यांचेजवळ फारच ठेवी येऊं लागल्या. लोकांसही शिल्लक टाकण्याची व घरांत पैसा न ठेवण्याची बुद्धि होऊं लागली. कारण पूर्वी ठेवी सुरक्षित ठेवण्याकरितां उलट पैसा द्यावा लागे त्याचेऐवजीं ठेव ठेवणें ही एक लहानशी उत्पन्नाची बाबच झाली. शिवाय प्रसंग पडल्यास आपणास सर्व ठेव परत घेण्याचा अधिकार असेच. यामुळें ही शिल्लक टाकण्याची व ठेवी ठेवण्याची पद्धति अगदीं सार्वत्रिक होऊन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोकांच्या अंगवळणीं पडूं लागली. यायोगानें देशांत भांडवल झपाट्यानें वाढूं लागलें; कारण जें भांडवल पूर्वीं निरुपयोगी असे व ज्याचा उत्पादक धंद्यांस उपयोग नसे, असें भांडवल उत्पादक धंद्यांकडे जाऊं लागलें. या सराफांच्या पेढ्या देशांतील भांडवल एकत्र करणाऱ्या संस्था बनल्या व त्यामुळें देशांतील व्यापारास फारच उत्तेजन येऊन इंग्लंडची सर्व तऱ्हेनें भरभराट होऊं लागली.

आतांपर्यंत समाजाच्या कोणत्या स्थितींत पेढीच्या व्यापाराची अवश्यकता उत्पन्न होते व युरोपमध्य कोणकोणत्या देशांत कोणकोणत्या कारणांनीं प्रथमतः पेढ्या स्थापन झाल्या, याचें थोडक्यांत वर्णन केलें. तसेंच खुद्द इंग्लंडांत पहिल्या चार्लस राजाच्या विश्वासघाताच्या वर्तनापासून लोकांचा राजावरील विश्वास उडून लोक आपले पैसे व शिल्लक सोनार व सराफ या धंद्यांच्या लोकांजवळ ठेवूं लागले व या धंद्यांचे लोक हळूहळू पेढीचा व्यापार करूं लागून मोठे पेढीवाले बनले, याचेंही दिग्दर्शन केलें. आतां इंग्लंडांतील फार मोठी जी बँक ऑफ इंग्लंड तिच्या स्थापनेची थोडी हकीकत देऊन पेढीच्या निरनिराळ्या प्रकारांकडे व पेढीच्या व्यापाराच्या अन्तःस्वरूपाकडे वळण्याचा विचार आहे.

इंग्लंडचा तिसरा **विल्यम** राजा हा हॉलंडमधील रहिवाशी होता व त्या काळीं डच लोक व्यापारांत फार पुढें होते व त्यांस पेढीच्या व्यापाराचें महत्व व पेढ्यांचा व्यापारावर सुपरिणाम यांचें चांगलें ज्ञान होतें. अशा लोकांपैकीं **विल्यम** होता. शिवाय तो मोठा धूर्त मुत्सद्दी होता. त्यास फ्रान्स देशाशीं लढाई करून फ्रान्सच्या चवदाव्या लुई राजाचा नकशा उतरावयाचा होता. यामुळें त्याचें सर्व आयुष्य लढायांत गेलें. या युरोपांतील लढायांकरितां त्यास कर्ज पाहिजे होतें. १६९४ सालीं त्यास १२ लक्ष पौंड कर्जाची गरज होती. हें कर्ज देणाऱ्या लोकांस बँक ऑफ इंग्लंड ह्मणून एक पेढी काढून कांहीं विशेष सवलती देण्याचें **विल्यम** राजानें कबूल केलें. सरकारास पाहिजे होतें तितकें कर्ज एक दोन आठवड्यांत मिळून या पेढीची स्थापना झाली. या पेढीच्या स्थापनेचा कायदा पसार करतांना पार्लमेंटांत बराच कडाक्याचा वाद झाला. कांहीं लोक या कल्पनेच्या विरुद्ध होते. त्यांच्या मतें या पेढीमुळें सरकार वाटेल तितके पैसे कर्ज काढूं शकेल व मग तें पार्लमेंटास धाब्यावर बसवून जुलमी व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नियंत्रित सरकार बनेल. तसेंच या पेढीमुळें खासगी व्यापारास धक्का बसेल व सराफ व पैशाची देवघेव करणारे यांचेपासून खासगी लोकांस फार त्रास होईल. अशा प्रकारच्या हजारों कुशंका त्या वेळीं निघाल्या; परंतु विल्यमच्या शहाण्या व धूर्त मंत्र्यांनीं भावी फायद्याकडे लक्ष देऊन आपलें म्हणणें तडीस नेलें. व पेढीच्या स्थापनेचा कायदा पास करून घेतला. बँकेच्या रकमेवर सरकारनें शेंकडा आठ टक्केप्रमाणें व्याज देण्याचें ठरविलें. तसेंच सरकारचे कर वगैरे येतील तसतसे जमा करून सरकारास लागतील तसतसे पैसे देऊन सरकारचा जमाखर्च ठेवण्याचें काम या बँकेकडेच दिलें व या कामगिरीबद्दल ह्मणून आणखी चार हजार पौंड सालीना बँकेस देण्याचा ठराव झाला. म्हणून एकंदर दरवर्षी सरकाराकडून बँकेस एक लक्ष पौंडांचें कायमचें उत्पन्न झालें. शिवाय या बँकेस चलनी नोटा काढण्याचा अधिकार दिला. यामुळें पेढीस फार फायदा होऊं लागला. या पेढीचा व सरकारचा फार निकट संबंध असे. वेळोवेळीं पेढीची सनद फिरून दुरुस्त होऊन मिळत असे. या बँकेमुळें सरकारास वेळोवेळीं लागणारें कर्ज फार हलक्या व्याजानें मिळे. बँकेचें मूळचें भांडवल बारा लक्षांचें होतें. त्यांत वारंवार भर घालून तें पुढें कोटी पौंडांपर्यंत गेलें. ही पेढी इतर खासगी पेढ्यांप्रमाणें सर्व व्यवहार करी. या व्यवहारापासूनही तिला चांगला फायदा होत असे. याप्रमाणें या बँकेची सारखी भरभराट होत गेली. पुढें चलनी नोटा काढण्याचा कारभार या बँकेच्या एका स्वतंत्र शाखेकडे दिला व नेहमींचें देवघेवीचें काम दुसऱ्या शाखेकडे दिलें. या बँकेचे सर्व हिशेब आठवड्याच्या आठवड्यास प्रसिद्ध होत. बँकेचें येणें किती, देणें किती व बँकेच्या तिजोरींत शिल्लक किती याचा आढावा दर आठवड्यास काढीत असल्यामुळें लबाडी होण्याचा मुळींच संभव नसे. शिवाय या बँकेचा सरकारशीं निकट संबंध असल्यामुळें सर्व प्रजाजनांमध्यें या बँकेची साक फार मोठी असे, ह्मणून या बँकेच्या नोटा लोक खुशाल चलनी नाण्याप्रमाणें बिनदिक्कत वापरीत. बँकेच्या या पतीमुळेंच सरकारास मोठमोठ्या खर्चाच्या लढाया चालवितां आल्या. कारण परकी देशांत लढायांकरितां पैसे रोख लागत. हे रोख पैसे बँकेजवळून घेत, कारण बँकेंत सर्व देशांतील लोकांच्या ठेवी असल्यामुळें वेळप्रसंगीं वाटेल तितका पैसा या बँकेजवळ असे व त्याचा सरकारास उपयोग होई. बाहेर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देशांत नाण्यांचा व रोख पैशाचा प्रवाह गेल्यामुळें देशांत पैशाची तूट पडण्याचा संभव असतो व पैशाची तूट झाल्यास व्यापारास एकदम धक्का बसतो; परंतु या अनर्थापासून इंग्लंडदेश या बँकेमुळें कित्येक वेळां वांचला आहे. कारण अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं ही बँक वाटेल तितक्या चलनी नोटा काढीत असे व चलनी नोटांबद्दल मागेल तेव्हां रोख पैसा देऊं असा जो करार असतो त्या कराराची अंमलबजावणी कांहीं विवक्षित कालपर्यंत रद्द करण्याचा कायदा सरकार करून देत असे. अशा तऱ्हेनें या बँकेमुळें इंग्रज सरकारास, इंग्लंडच्या व्यापारास व देशांतील एकंदर लोकांस अनेक फायदे झाले आहेत.

प्रथमतः ही पेढी स्थापन झाली, त्या वेळीं तिच्याबद्दल बराच गैरसमज व पुष्कळशा कुशंका काढल्या होत्या असें वर सांगितलें आहे. याशिवाय लंडनमधील खासगी पेढीवाले या अर्धवट सरकारी पेढीचा हेवा करीत व या पेढीचें दिवाळें वाजविण्याकरितां ते पुष्कळ युक्त्या करीत. या बँकेच्या पुष्कळ चलनी नोटा जमवून त्या बँकेकडे एकदम नेऊन बँकेची फजिती करण्याचा या खासगी पेढीवाल्यांनीं पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं.

संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वावर निघालेली ही पहिलीच पेढी असल्यामुळें त्याबद्दलही पुष्कळ गैरसमज होता. संयुक्त भांडवलाचें तत्त्व आतां सर्व व्यापारांत रूढ झालें आहे व या तत्त्वामुळें व्यापारास पुष्कळ उत्तेजन मिळालें आहे व इंग्लंडमध्यें भांडवलाची कधींच वाण पडत नाहीं; परंतु या तत्त्वाचा प्रकार त्या काळीं नवीन होता. त्या वेळीं पुष्कळ कंपन्या बुडालेल्या होत्या. यामुळें या तत्त्वाबद्दल कांहीं दिवस लोक साशंक असत. **अॅडाम स्मिथ**सारखा प्रसिद्ध अर्थशास्त्रवेत्तासुद्धां या संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वास अनुकूल नव्हता. तेव्हां १६९४ सालीं या संयुक्त तत्त्वावर निघालेल्या बँक ऑफ इंग्लंडबद्दल गैरसमज व्हावा हें अगदीं साहजिक आहे; परंतु या बँकेच्या उत्तम व्यवहारानें गैरसमज नाहींसा झाला. इतकेंच नाहीं, तर संयुक्त तत्त्वापासून होणारे फायदे लोकांच्या ध्यानांत येऊं लागले. **अॅडाम स्मिथ** जरी या तत्त्वाविरुद्ध होता तरी जर कोणताही व्यापार संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वावर फायदेशीर रीतीनें करतां येईल तर तो पेढीचाच व्यापार आहे असें तो म्हणत असे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खासगी पेढ्यांपेक्षां संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वावर चाललेल्या पेढ्यांची पत व साख स्वाभाविकपणें जास्त असते. कारण यांत पुष्कळ लोकांचें भांडवल असतें व ज्याचा ज्याचा बँकेंत भाग असतो तो तो मनुष्य आपल्या इष्टमित्राजवळ आपल्या बँकेच्या शाखेबद्दल उद्गार काढतो. खासगी बँकांस हा फायदा मिळत नाहीं. शिवाय खासगी बँकेची व्यवस्था वाईट माणसांच्या हातांत जाण्याचा संभव असतो. पेढीचा मालक वाईट मनुष्य निघाल्यावर त्यास दूर करतां येत नाहीं; परंतु संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वावर चाललेल्या पेढीच्या व्यवस्थापकावर सर्व भांडवलवाल्यांचा अधिकार असतो व एखादा डायरेक्टर वाईट निघाल्यास त्यास तावडतोब दूर करतां येतें. यामुळें स्वाभाविक अशा पेढ्यांची व्यवस्था चांगलीच असते. पेढीच्या व्यापाराची भरभराट तिच्या पतीवर फार अवलंबून असते. कारण पेढीवाल्यास पत म्हणजे पैसा होय. संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वावर निघालेल्या पेढीच्या उत्तम पतीमुळें तिच्या चलनी नोटा नाण्यासारख्या सभोंवतालच्या प्रांतांत चालतात. खासगी पेढ्याही असा व्यापार करतात खरा; परंतु खासगी पेढ्यांच्या साखीबद्दल लोकांत शंका उत्पन्न झाल्यास त्यावर एकदम ठेवी परत करण्याबद्दल व नोटांबद्दल रोख पैसा देण्याबद्दल फार मागण्या होतात. अशी एकदम मागणी आली असतां पेढीजवळ पुरेसे पैसे नसतात व यामुळें पेढीचें दिवाळें निघतें. अशा स्थितींत पेढीस मिळतील तिकडून, पडेल त्या व्याजानें पैसे कर्जाऊ आणणें भाग पडतें व यामुळें पेढीचें फार नुकसान होतें किंवा पेढी अजीबाद बुडते; परंतु संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वावर चाललेल्या पेढीवर असा प्रसंग फार थोड्या वेळां येतो. कारण वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें तिच्यावर लोकांचा विश्वास असल्यामुळें अशी एकदम मागणी होत नाहीं व यदाकदाचित् झाली तरी पुष्कळ भागीदारांजवळून कर्जाऊ पैसे घेण्यास सांपडतें. टीं संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वावर चाललेल्या पेढीचे सर्व जमा- वेळोवेळीं प्रसिद्ध होत असल्यामुळें या पेढीच्या व्यवहारांत लवाड्या ाचा संभव फारच कमी असतो. या सर्व कारणांमुळें संयुक्त भांड- च्या पेढ्या पिढ्यानुपिढ्या टिकल्याचीं उदाहरणें आहेत व बँक ऑफ इंग्लंडचें उदाहरण तर अद्वितीय आहे. तिच्या स्थापनेपासून तिची सारखी भरभराट होत आली आहे इतकेंच नव्हे, तर ती सर्व बँकांत प्रमुखस्थान

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पावली आहे. सर्व देशांतील व्याजाचा दर व कसरी किंवा कटमितीचा दर या बँकेच्या दरावर अवलंबून असतो. इतकें या बँकेचें व्यापारांत वजन आहे. असो.

भाग तेरावा.

पेढीचें स्वरूप व उपयोग.

पेढीवाला म्हणजे कोण? असा प्रश्न केला व त्याचा जरा बारकाईनें विचार केला तर आपणास असें उत्तर मिळेल कीं, पेढीवाला म्हणजे पैशाचा किंवा भांडवलाचा व्यापारी. पैशाची देवघेव करणारा सराफ म्हणजे पेढीवाला. पेढ्या तीन प्रकारच्या असतात. खासगी, संयुक्त भांडवलाच्या व सरकारी. खासगी पेढ्यांत असलेच तर फार थोडे भागीदार असतात व या भागीदारांच्या हातांत सर्व व्यवस्था असते. संयुक्त भांडवलाच्या पेढीचे पुष्कळ भागीदार असतात. ते स्वतः पेढीची व्यवस्था पाहात नाहींत; तर आपल्यांतील थोड्याजणांस पेढीचे डायरेक्टर नेमतात व डायरेक्टरांच्या हातीं सर्व व्यवस्था असते. शेतकऱ्यांच्या फायद्यासाठी सरकार स्वतः पेढ्या काढतें किंवा लोकांच्या उपयोगाकरितां सरकारी पोस्टखात्यामार्फत सरकार पेढीचें काम करतें. अशा प्रकारच्या पेढ्या सरकारी पेढ्या होत.

अर्वाचीन काळीं पेढी ही मुख्यतः चार प्रकारचीं कामें करते. पेढीचें पहिलें कर्तव्य म्हणजे लोकांच्या ठेवी ठेवणें, पेढीचें दुसरें काम म्हणजे व्याजानें गिऱ्हाइकांस पैसे देणें, तिसरें काम चलनी नोटा काढणें व चवथें लोकांचे पैसे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं नेऊन पोंचते करणें; यासच हुंडीचा व्यापार म्हणतात. आपल्याकडे पेढीचें शेवटलें मुख्य कर्तव्यकर्म समजलें जातें व 'पेढी' शब्द उच्चारल्याबरोबर हुंडीचा व्यापार करणारी संस्था हाच अर्थ प्रथमतः मनांत येतो. पेढीच्या या कर्त-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

याचें स्वरूप अगदीं उघड आहे. पुष्कळ माणसांस केव्हांना केव्हां दुसऱ्या ठिकाणीं व हल्लींच्या सुधारलेल्या काळांत परदेशास पैसा पाठविण्याची गरज पडते. हे पैसे स्वतः पाठविण्याचें मनांत आणलें तर आधीं विश्वासू मनुष्य मिळाला पाहिजे व जरी मिळाला तरी ही पद्धति फार त्रासाची व खर्चाची आहे. तसेंच आपण प्रवासास निघालों आहों व आपणास एका गांवीं गेल्यावर पैशाची जरूरी आहे. अशा वेळीं आपणास हे पैसे सतत जवळ बाळगण्याचें जोखीम पतकरावें लागेल. तेव्हां हे पैसे नेण्याआणण्याचें काम दुसरे कोणी केल्यास मनुष्य या कामगिरीबद्दल कांहीं तरी कमिशन देण्यास तयार होईल. समजा तुह्मांस येथून काशीस पैसे पाठवावयाचे आहेत तर हे पैसे पेढीमार्फत पाठवितां येतात व या कामांत मनुष्याची फार सोय होते. तुह्मीं येथें पैसे भरले म्हणजे पेढीवाला तुह्मांस एक तितक्या रुपयांची दर्शनी हुंडी देतो व मग ती हुंडी तुम्हीं काशीस ज्या पेढीवर दिली असेल त्या पेढीकडे तुमच्या माणसानें ती हुंडी नेऊन दिली म्हणजे त्या मनुष्यास हुंडींत लिहिलेले पैसे रोख मिळतात. यालाच हुंडी पटणें म्हणतात. पेढीवाला या कामगिरीबद्दल थोडीशी हुंडणावळ घेतो. परंतु हा हुंडणावळीचा दर प्रत्यक्ष पैसे अगर नोटा पोस्टानें किंवा माणसाबरोबर पाठविण्याच्या खर्चापेक्षां कमी असला पाहिजे, हें उघड आहे. तरच लोक पेढीवाल्याच्या मार्फत पैसे पाठवितील. इतर तऱ्हेनें पैसे पाठविण्यास लागणाऱ्या खर्चापेक्षां जर जास्ती दर पेढीवाला मागूं लागला तर त्या पेढीवाल्यास कोणी गिऱ्हाईकच मिळणार नाहीं. पेढीवाल्याचे निरनिराळ्या मुख्य ठिकाणीं आडते असतात त्यांचे मार्फत हा पैशाचा नेआणण्याचा व्यवहार चालतो, व तो दोन्ही पक्षांस फायदेशीर असतो. या हुंडीच्या पद्धतीनें देशांतील पैशाची देवघेव किती तरी सुलभ होते. या पद्धतीनें प्रत्यक्ष रोख पैसे इकडून तिकडे पाठविण्याचा खटाटोप, खर्च व त्रास वांचतो. कारण एका ठिकाणच्या पेढीवाल्याजवळ दुसऱ्या गांवीं पाठविण्याकरितां पैसे आलेले असतात व त्याच्या दुसऱ्या गांवच्या अडत्यांकडे या पहिल्या गांवीं पाठविण्याकरितां पैसे जमलेले असतात. आतां एकमेकांनीं एकमेकांच्या हुंड्या स्वीकारल्या ह्मणजे रोख पैसे न पाठवितां पैशाची देवघेव नुसत्या कागदपत्रानें होते. फक्त वर्षअखेर एकमेकांकडे कमीजास्त बाकी राहिली असेल तेवढी रक्कम मात्र रोख पाठविली म्हणजे झालें. या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पद्धतीनें हुंड्यांची देवघेव एक लाखाची झाली असतां रोख पैशाची नेआण हजार पांचशेंवर जाण्याचें कारण नाहीं.

२ पेढीचें दुसरें महत्त्वाचें कर्तव्यकर्म म्हणजे कर्जाऊ पैसे देण्याचें होय. पेढीवाले लोकांस सोनेंनाणें अगर दागदागिने गहाण घेऊन व्याजानें पैसे कर्जाऊ देतात, किंवा स्थावर मिळकतीच्या तारणावर पैसे देतात, किंवा नुसत्या पतीवर कर्जाऊ पैसे देतात. तसेंच ज्या माणसांची पेढीजवळ नेहमी ठेव असते अशा माणसांस केव्हां केव्हां ठेवीच्या रकमेपेक्षां जास्त पैसे देतात, किंवा प्रॉमिसरी नोटा लिहून घेऊन पैसे देतात. या सर्व व्यवहारांत दिलेल्या पैशावर व्याज चालू असतें; परंतु पेढीवाल्यास दुसऱ्या एका प्रकारानें दुसऱ्यास कर्ज देतां येतें. तें कर्ज म्हणजे मुदतीची हुंडी पटविणें होय. एका मनुष्यास दुसऱ्याकडून दोन महिन्यांनीं पैसे यावयाचे असतात. पहिल्या माणसाजवळ दुसऱ्या माणसाची मुदतीची हुंडी असते किंवा प्रामिसरी नोट असते. हा दुसरा माणूस शहाजोग असल्यास पेढीवाले पहिल्या मनुष्यास ही हुंडी किंवा प्रामिसरी नोट घेऊन रोख पैसे देतात. दोन महिन्यांनीं मिळणाऱ्या पैशांबद्दल आज रोख पैसे द्यावयाचे म्हणजे पेढीवाले कांहीं ठरीव शेंकड्याप्रमाणें कसर कापून घेतात. ही कसर म्हणजे एक प्रकारचें व्याजच होय. खरोखरी मुदतीच्या हुंडीवर किंवा दुसऱ्याच्या मुदतीच्या प्रॉमिसरी नोटांवर आज रोख पैसे घेणें ह्मणजे गहाणावर पैसे कर्जाऊ घेण्यासारखें आहे. मात्र गहाण ठेवलेली वस्तु कर्ज नेणारा मनुष्य कर्जाऊ पैसे फेडून परत घेऊन जातो. येथें तसा प्रकार होत नाहीं. मुदतीची हुंडी किंवा प्रामिसरी नोट यांच्या स्वामित्वाचा हक्क पूर्णपणें पेढीकडे येतो.

३ पेढीचें तिसरें कर्तव्यकर्म ठेवी ठेवण्याचें आहे. या ठेवीवर पेढी कधीं व्याज देते अगर देत नाहीं. ठेवी कांहीं विवक्षित मुदतीच्या असतात, अगर चालू खात्यावर असतात. मुदतीच्या ठेवींवर पेढी बहुधा व्याज देते. चालू खात्यावर मात्र पेढीच्या गरजेप्रमाणें व्याज दिलें जातें किंवा दिलें जात नाहीं. या कामावरून पेढीस पैशाची देवघेव करणारी संस्था ह्मणतात. पेढी ज्या लोकांच्या जवळ शिल्लक पैसे असतात त्यांचे जवळून पैसे कर्जाऊ अगर उसने घेते व ज्या लोकांस पैशाची जरूरी आहे त्या लोकांस पैसे कर्जाऊ देते. ज्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ाजाच्या दरानें पेढीनें कर्जाऊ पैसे घेतले असतील त्याच व्याजानें जर ढीनें पैसे दिले तर पेढीस फायदा न होतां तोटाच होईल. म्हणून कर्जाऊ ण्याच्या अगर ठेवीच्या व्याजाचा दर कर्जाऊ देण्याच्या व्याजाच्या दरापेक्षां नेहमीं कमी असलाच पाहिजे. असें नसलें तर पेढीचा व्यापार आंतबट्ट्याचा होऊन पेढी बुडेल. पेढ्या या शेतकीस पाणी पुरविणाऱ्या तलावाप्रमाणें व्यापारास भांडवल पुरविणाऱ्या संस्था होत. ज्याप्रमाणें लहान लहान ओढ्याचें पाणी—जें निरर्थक वाहून जात असतें तें—तलावांत एकत्र करून मग त्याचे पाट विवक्षित स्थळीं नेले जातात, त्याचप्रमाणें खासगी माणसांच्या घरीं निरर्थक पडून राहिलेले पैसे ठेवीच्या रूपानें जमवून पेढी व्यापारी लोकांस भांडवल पुरविते. तेव्हां व्यापाराच्या दृष्टीनें हेंही पेढीचें काम फार महत्त्वाचें आहे हें उघड आहे.

पेढीचें चवथें काम म्हणजे चलनी नोटा काढणें. युरोपांतील सुधारलेल्या सर्व राष्ट्रांतील पेढ्यांस हा नोटा काढण्याचा अधिकार दिलेला असतो. हा अधिकार फार महत्त्वाचा असल्यामुळें त्यावर सरकारची देखरेख असते. व पेढ्यांनीं कोणत्या अटीवर कितीपर्यंत नोटा काढाव्या याबद्दल सक्त नियम केलेले असतात. त्या नियमांबरहुकूमच पेढ्यांस चलनी नोटा काढतां येतात. हिंदुस्थान देशांत हा सर्व अधिकार सरकारानें आपल्या हातांत ठेवला आहे. सरकारचें चलनी नोटांबद्दलचें एक स्वतंत्र खातें आहे व त्या खात्याच्यामार्फत हा सर्व कारभार चालतो; परंतु दुसऱ्या देशांत चलनी नोटा काढणें हें पेढीचें एक महत्त्वाच्या कर्तव्यांपैकीं असतें. या अधिकारामुळेंही पेढ्यांस देशांतील व्यापारधंद्यास वाटेल तितकें भांडवल पुरविण्याचें सामर्थ्य येतें. अधिकारामुळें देशांत नवीन भांडवल उत्पन्न होतें. रण या चलनी नोटा पेढीची साख उत्तम असली म्हणजे गदीं रोख पैशासारख्या चालतात. पत म्हणजे पैसा, या म्हणीची सत्यता चलनी नोटांवरून दिसून येते. या चलनी नोटा म्हणजे पेढीच्या ीनें मागाल तेव्हां रोख पैसा देऊं अशीं वचनें होत. अशीं वचनें काढतांना तकेंच रोख पैसे पेढीनें आपल्या खजिन्यांत ठेविले तर पेढीस यापासून हींच फायदा नाहीं. लोकांस मात्र फार सोईचें नाणें मिळालें. परंतु सर्व नाइतका रोख पैसा ठेवण्याची गरजच नसते; एक लाखाच्या चलनी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नोटा काढलेल्या असल्या तर सरासरी त्या रकमेच्या एकतृतीयांशाच्या इतकी रोख रक्कम पेढीच्या खजिन्यांत ठेविली म्हणजे बस्स होतें. कारण चलनी नोटा असलेले एकूण एक गृहस्थ पेढीकडे रोख पैसे मागण्यास एकदम कधी येत नाहींत. यामुळें या पेढीनें सत्तर हजारांचें अगदीं नवें भांडवल देशांत उत्पन्न केल्यासारखें होतें. कारण जरी चलनी नोटा नुसत्या कागदाच्या असतात तरी जोंपर्यंत त्या लोकांपाशीं असतात तोंपर्यंत त्या पैशाचें कार्य करीत असतात.

पेढ्यांचें वर्गीकरण निरनिराळ्या तत्त्वांवर केलेलें आढळतें. पेढीच्या स्वरूपाचें निरूपण करतांना पेढीचीं कामें सांगितलीं होतीं. आतां या निर-निराळ्या कामांच्या धोरणानें युरोपांत निरनिराळे प्रकार झाले आहेत. वर्गी-करणाचें दुसरें तत्त्व म्हणजे स्वामित्वावरून वर्गीकरण ठरविणें हें होय. बहुतेक सर्व देशांत या तत्त्वानुरूप तीन प्रकारच्या पेढ्या दिसतात. एक खासगी पेढ्या, दुसऱ्या संयुक्त तत्त्वावरील पेढ्या व तिसऱ्या सरकारी पेढ्या. यांपैकीं पहिल्या आपल्या देशांत पुष्कळ दिवसांपासून चालू आहेत. पेढी-वाला हा फार जुना शब्द आहे व या पेढ्यांचा उल्लेख पेशवाईपासूनच्या कागदोपत्रांत व जमाखर्चांत दिसून येतो. परंतु हे सर्व पेढीवाले खासगी लोक असत. यांत केव्हां केव्हां भागीदार असत, परंतु हे फार थोडे असत व सर्व भागीदार प्रत्येक पेढीवर काम करीत व पेढीचा कारभार चालवीत. संयुक्त भांडवलाचें तत्त्व आपल्या लोकांस अगदीं परिचित नाहींसें दिसतें. सामान्य लोकांकडून थोड्या रकमांचें मोठें भांडवल जमा करून त्या भांडवलावर मोठमोठे कारखाने, व्यापार व उद्दीम चालविण्याचें आपल्याला मुळींच माहिती नाहीं; व म्हणूनच अशा तत्त्वावर निघालेल्या संस्था आमच्याइकडे बुडालेल्या आहेत व यामुळें लोक अशा संस्थांत पैसे घालण्यास धजत नाहींत. पहिल्या प्रथम युरोपमध्येंही असाच प्रकार झाला. या तत्त्वामुळें गरीब लोकांजवळ पडून राहिलेली संपत्ति उत्पादक भांडवल बनतें, दुसरें अशा संस्थेचे हिशेब प्रसिद्ध होत असल्यामुळें लबाडी करण्यास कमी जागा असते. देशांतील निर-निराळ्या धंद्यांची स्थिति कशी आहे हें प्रसिद्ध झालेल्या जमाखर्चांवरून ताडतां येतें. तसेंच संयुक्त भांडवलाच्या तत्त्वावरील उद्योगांत खासगी उद्योगापेक्षां कायमपणा असतो. खासगी कामांत कर्ता मनुष्य मेला म्हणजे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्याचा मुलगा कर्ता असेलच असा नेम नाहीं व म्हणून तो उद्योग बुडण्याचा जास्त संभव असतो. परंतु संयुक्त भांडवलाच्या उद्योगाचें तसें नसतें. एक मॅनेजर मेला तर दुसरा चांगला मॅनेजर नेमतां येतो. व अशा तऱ्हेनें उद्योगाच्या कायमपणास धक्का येत नाहीं. असे संयुक्ततत्त्वापासून अनेक फायदे आहेत; व यांचा तिसऱ्या पुस्तकांतील एका भागांत विचार केला आहे. तेव्हां येथें त्याची पुनरुक्ति करण्याची जरूरी नाहीं. परंतु हे फायदे होण्यास लोकांनीं सचोटी हा अमोलिक गुण आपल्या अंगीं आणला पाहिजे. त्याखेरीज या तत्वापासून होणाऱ्या फायद्यापेक्षां नुकसान जास्त होईल. परंतु सर्व धंद्यांमध्यें पेढीचा धंदा संयुक्त भांडवलाच्या तत्वावर चालविणें जास्त सोईस्कर आहे. **ॲडाम स्मिथनें** आपल्या ग्रंथांत म्हटलें आहे कीं, जर कोणता धंदा संयुक्त भांडवलाच्या तत्वावर फायदेशीर रीतीनें व चांगल्या तऱ्हेनें चालवितां येईल तर तो पेढीचा धंदा होय. कारण पेढीचा धंदा असा आहे कीं, त्यामध्यें सर्व व्यवहार नियमबद्ध करतां येतो व पेढीच्या म्यानेजराच्या नुसत्या खुषीवर कांहीं ठेविलें नाहीं तरी चालतें. यामुळें भागीदारांनीं एकदां शिस्त व नियम घालून देऊन ते नियम पाळले जात आहेत किंवा नाहींत हें दरवर्षीं पहात गेलें म्हणजे लबाड्या फार होण्याचें कारण नाहीं. व लबाड्या फार झाल्या नाहींत व नियमानुरूप पेढीचें काम चाललें म्हणजे पेढीच्या व्यापारांत फायदा हा हटकून ठेविलेला. कारण या धंद्यांतील फायदा इतर धंद्यांप्रमाणें अनिश्चित नाहीं. तरी आमच्या लोकांनीं संयुक्त भांडवलाच्या तत्वावर पेढ्या काढण्याचा धंदा आधीं हातांत घ्यावा.

हल्लीं सरकारनें ‘ शेतकरी पेढ्या ’ म्हणून काढण्याकरितां जी खटपट चालविली आहे त्या शेतकरी पेढ्या या संयुक्त भांडवलाच्या तत्वाच्या …ंचाच एक प्रकार आहे. परंतु त्या पेढ्यांच्या स्वरूपाचें वर्णन मागेंच … गेलें असल्यामुळें आतां पुन्हां त्याचा विचार करण्याची जरूरी असो.

आमचे इकडे सरकारी पेढ्या म्हणजे फक्त पोस्टल सेव्हिंग बँकेच्या होत. इतर देशांत शेतकऱ्यांकरितां व दुसऱ्याही कामाकरितां सरकारनें स्वतः पेढ्या काढल्या आहेत. या शिलकी पेढ्यांचें तत्त्वही नुकतेंच …लेलें आहे. [illegible] सरकारनें या पोस्टल सेव्हिंग

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बँकेची पद्धति सुरू केली. याचे इंग्लंडांत सुमारें ५० वर्षे खासगी प्रयत्न झाले. तें तत्त्व गरीब लोकांच्या फार उपयोगी आहे. कारण या बँकेंत अगदीं चार आण्यांपासून सुद्धां ठेवी घेतल्या जातात. या बँकांमुळें लोकांना काटकसराची व संचयाची संवय लागते व लोकांना या संचयाचा आणीबाणीच्या प्रसंगीं फार उपयोग होतो. पोस्टल बँकेंतील संचयावरून लोकांच्या सुस्थितीचा व नीतिमत्तेचा अंदाज चांगल्या तऱ्हेनें काढतां येतो. या बाबतींत सर्व युरोपामध्यें फ्रान्सचा पहिला नंबर लागतो. फ्रान्समध्यें गरीब लोक फार काटकसरी व संचयी असल्याबद्दल ख्याति आहे. यामुळें फ्रान्समधले इतर सर्व देशांपेक्षां गरीब रयतेची बरीच चांगली स्थिति आहे. आमच्या हिंदुस्थानांतील गरीब लोक काटकसरी व संचयी आहेत. सरकारी अंमलदार शेतकऱ्याच्या दारिद्र्याचें कारण आमच्या लोकांच्या उधळपट्टीवर लादतात. परंतु एकदोन गोष्टी खेरीजकरून आमचा शेतकरीवर्ग फार काटकसरी आहे असें बारकाईनें पाहणारास दिसून आल्यावांचून राहणार नाहीं. परंतु आमच्या शेतकऱ्यांची व इतर गरीब रयतेची इतकी दैन्यावस्था झाली आहे कीं, त्यांना पुरेसें खावयाला मिळत नाहीं; मग संचय करण्याची गोष्ट त्यांना काय होय ? तरी पण आमच्या इकडेही पोस्टल बँकेची पद्धत निघाल्यापासून गरीब लोकांची पुष्कळ सोय झालेली आहे व त्यामुळें थोडी तरी मनुष्यांची संचयी प्रवृत्ति वाढलेली आहे असें दिसतें. परंतु सुधारलेल्या देशाच्या मानानें आपल्या देशांत द्रव्यसंचय किती थोड्या प्रमाणानें होत आहे हें खालील कोष्टकावरून दिसून येईल.

देशाचें नांव.	लोकवस्ती.	ठेवी ठवणारांची संख्या.	ठेव रुपयांत.	दर माणशीं ठे[illegible]
फ्रान्स.	३९२६२२४५	१३२०६५६४	३१३६६६६९०२	[illegible]
हिंदुस्थान.	२३२०७२८३२	१ २७६	१५१८१५००१	[illegible]

आतां कामाच्या विभक्तिकरणावरून युरोपांत पेढ्यांचे निरनि[illegible] प्रकार झालेले आहेत. कांहीं फक्त ठेवी पेढ्या असतात. पोस्टल बँका [illegible] प्रकारामध्यें येतात. कांहीं फक्त व्याजवट्ट्याचें काम करितात. कांहीं पैसे इकडून तिकडे पाठविण्याचें काम करितात. यांना हुंडीपेढ्या म्हणतात.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कांहीं निरनिराळ्या नाण्यांची नुसती देवघेव करितात; यांना सराफी पेढ्या म्हणतात. कांहीं फक्त मुदतीच्या हुंड्यांचा व्यापार करितात. अशा प्रकारानें तिकडे पेढीच्या व्यापारांत श्रमविभागाचें तत्व शिरलें आहे. याचें कारण तिकडे व्यापार व उद्योगधंदे फार वाढले आहेत; व त्यामुळें पेढीचीं कामेंही फार वाढलीं आहेत. इतकीं कीं तीं सर्व एका पेढीनें करूं म्हणणें शक्य नाहीं. यामुळें तिकडे पेढ्यांचे वर नमूद केलेले प्रकार बनले आहेत. आपल्या इकडे अजून फारसा व्यापार वाढला नसल्यामुळें इतक्या श्रमविभागाचें कारण पडलें नाहीं. प्रत्येक पेढी, ह्या सर्व प्रकारच्या पेढ्यांचीं बहुतेक कामें करते. आणखी एक प्रकारच्या पेढ्या युरोपांत आहेत. त्या म्हणजे चलनी नोटा काढण्याचा अधिकार पुष्कळ पेढ्यांत तिकडे सरकारनें दिलेला आहे व कांहीं पेढ्या हें काम स्वतंत्रपणें करितात. किंवा निदान पेढीच्या दोन शाखा असतात—एक चलनी नोटा काढणारी व दुसरी बाकीचीं कामें करणारी. परंतु हिंदुस्थानांत हा सर्व अधिकार सरकारनें आपल्या हातांत ठेविला आहे. सरकारी नोटा काढण्याचा कायदा १८६१ सालीं प्रथमतः पास झाला. व तेव्हांपासून सरकारनें नोटा काढण्याचें एक नवें खातें स्थापन करून त्याच्याकडे या कामाची सर्व व्यवस्था दिली. ५ रुपयांपासून १०००० रुपयांपर्यंत निरनिराळ्या रकमेच्या नोटा सरकार काढतें. कोणीही रोख रुपये दिले म्हणजे त्याला तितक्या नोटा मिळतात. तसेंच कोणी नोटा करन्सी ऑफिसमध्यें घेऊन गेल्यास त्याला रोख पैसे मिळतात. या नोटा बनावट करतां येऊं नयेत म्हणून फार काळजी घेतली जाते व त्याची एक पद्धत अशी आहे कीं, सरकारी तिजोरींत नोट गेली म्हणजे ती नोट नाहींशी करतात व दुसऱ्या नव्या प्रकारची नोट काढतात. अर्थात् या नोटांच्या कामांत सरकार विश्वकर्म्याचें करीत असतें. रोज ज्याप्रमाणें हजारों प्राणी मरतात व जन्मतात त्याप्रमाणेंच रोज हजारों नोटांचा जन्म होतो व हजारोंना मरण येतें. या दर्शनी हुंड्या असल्यामुळें सरकारास कांहीं प्रमाणानें रोख पैसा जवळ ठेवावा लागतो. या सर्व पैशाचा निराळाच हिशेब असतो. [illegible]ला व नाणें पाडणाऱ्या खात्याचा निकट संबंध असतो. हिंदुस्थानांत [illegible]दर ८ नोटा काढण्याचीं ऑफिसें आहेत. ज्या सर्कलची ही नोट असेल

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ती त्याच सर्कलमध्यें चालते; परंतु नुकत्याच सरकारनें पांच रुपयांच्या नोटा सर्वगामी केल्या आहेत व त्या आतां सर्व हिंदुस्थानामध्यें चालतात. लवकरच दहा आणि पन्नास रुपयांच्या नोटा सर्वगामी व्हावयाच्या आहेत. सन १९०५ सालअखेर सुमारें साडेपंचेचाळीस कोटींच्या नोटा हिंदुस्थानांत चालू होत्या.

भाग चवदावा.

बहिर्व्यापार व त्याची मीमांसा.

येथपर्यंत आक्रमण केलेल्या मार्गाचें सिंहावलोकन केल्यास असें दिसून येईल कीं, विनिमयाचे बहुतेक प्रश्न आतां संपले आहेत. मथळ्यांत लिहिलेला मात्र एक प्रश्न राहिला आहे व त्याचा एका स्वतंत्र भागांत विचार करणें योग्य आहे. कारण हा प्रश्न ऐतिहासिक व शास्त्रीय अशा दोनही दृष्टींनीं महत्वाचा आहे. मनुष्य मृगयावृत्तींत असतांना आपआपल्या गरजा स्वतःच्या श्रमानें भागवितो. यामुळें या काळांत विनिमय अगर अदलाबदल--याच शास्त्रीय पारिभाषिक शब्दाबद्दल सामान्य व्यवहारांत व्यापार हा शब्द वापरला जातो--आस्तित्वांतच येत नाहीं. परंतु समाजांत श्रमविभाग सुरू होऊन एक मनुष्य एकच माल तयार करूं लागला म्हणजे अदलाबदलीची अवश्यकता उत्पन्न होते. व प्रथमतः ही अदलाबदल ऐनजिनसी असते. परंतु या विनिमयामध्यें पुष्कळ अडचणी व गैरसोई असल्यामुळें 'पैसा' म्हणून विनिमय सामान्य अगर विनिमयाचें साधन उत्पन्न होतें. यालाच निष्कव्यवहार ह्मणतात व य[ाच्या] पुढची पायरी ह्मणचे पतीच्या व्यवहाराची. याप्रमाणें अदलाबदलीच्या स[ाध]नाच्या तीन पायऱ्या होतातः—ऐनजिनसी व्यवहार, निष्कव्यवहार [व] विश्वासव्यवहार. या तीन पायऱ्यांनुरूप अदलाबदलीचीं तीन रूपें अ[थवा] पायऱ्या होतात. प्रथमतः विनिमय अगर अदलाबदल अगर व्यापार हा खेड्यामधील ... सुरू होतो. ... यानें क्षेत्र संकुचित

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असतें व या व्यापाराचें साधन ऐनाजिनसी व्यवहार हें असतें. परंतु समाजाची संपत्ति वाढली व देशांत उद्योगधंदे सुरू झाले ह्मणजे व्यापाराचें क्षेत्र वाढतें व अशा विस्तीर्ण व्यापाराला निष्कव्यवहाराची अवश्यकता उत्पन्न होते. आतां समाजाचे किंवा राष्ट्राचे दोन प्रमुख भेद होतात, शहरें व खेडेगांवें. शहरें हीं उद्योगधंद्याचीं आगरें असतात तर खेडेगांवें हीं शेतकीचीं आगरें असतात; व या दोहोंमध्यें मोठ्या प्रमाणावर व्यापार चालतो. व तो पैशाच्या योगानें चालतो. व्यापाराचीं हीं दोन्ही रूपें अन्तर्व्यापाराचीं होत. परंतु व्यापाराची या पुढली पायरी ह्मणजे बहिर्व्यापाराची होय, ह्मणजे आतां एका देशाचा दुसऱ्या परकी देशाशीं व्यापार सुरू होतो, व यालाच बहिर्व्यापार अगर अन्तर्राष्ट्रीय व्यापार म्हणतात. व या व्यापाराच्या वाढीबरोबरच पतीच्या व्यवहाराची विशेष अवश्यकता उत्पन्न होते व हे विराटस्वरूपी व्यापार, विश्वासव्यवहारानें चालू लागतात. तेव्हां बहिर्व्यापाराचें स्वरूप व त्याची मीमांसा याच्या विचारास आतां लागलें पाहिजे. व्यापाराच्या उत्क्रांतीमध्यें बहिर्व्यापार हें एकंदर व्यापाराचें परिणत स्वरूप असल्यामुळें त्याचा स्वतंत्र विचार करणें शास्त्रीयदृष्ट्या इष्ट आहे. शिवाय ऐतिहासिकदृष्ट्याही या विषयाचें फार महत्व आहे. कारण युरोपमध्यें अर्थशास्त्राला व्यवस्थित स्वरूप आल्यापासून या बहिर्व्यापाराला फार महत्व दिलें गेलें आहे. कारण या व्यापाराच्या योगानेंच देशामध्यें संपत्ति वाढते. अर्थात् बहिर्व्यापार हा संपत्तीचा मुख्य झरा आहे अशी कल्पना होती. व युरोपांतल्या बहुतेक राष्ट्रांची धडपड हा बहिर्व्यापार आपल्या ताब्यांत येण्याकरितां होती. अमेरिका व हिंदुस्थानचा जलमार्ग हे उद्योगदृष्टीनें क्रांतिकारक शोध याच धडपडीचीं फळें होत. या शोधापूर्वी आशिया, हिंदुस्थान व युरोप यांमध्यें व्यापार खुष्कीच्या मार्गानें चाले व तो व्यापार इटाली देशांतील व्हेनिस, जिनोआ वगैरे मेडिटरेनियन समुद्राच्या कांठच्या शहराच्या ताब्यांत होता व या व्यापाराच्या योगानें तीं शहरें संपत्तीचीं आगरें बनलीं होतीं. तेव्हां हा किफायतशीर व्यापार आपल्या ताब्यांत यावा याकरितां त्या काळीं पुढारलेल्या स्पेन व पोर्तुगाल या देशांतील लोकांची सारखी खटपट चालू होती. पोर्तुगालच्या हेन्री या नांवाच्या युवराजाला तर या गोष्टीचा निजध्यास लागलेला होता व यामुळें तो आफ्रिकेच्या किनाऱ्याच्या बाजूनें गलबतावर गलबत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दरवर्षी पाठवीत असे व आफ्रिकेच्या किनाऱ्याच्या प्रदेशाच्या शोधाचें सर्व श्रेय या खटाटोपीस आहे. शेवटीं वास्कोदिगामा याच पोर्तुगीज गृहस्थाला हिंदुस्थानचा जलमार्ग शोधून काढण्याचें श्रेय मिळालें, तसेंच स्पेन देशाच्या कोलंबसास अमेरिकेच्या शोधाचें श्रेय मिळालें हें सर्वश्रुतच आहे. इंग्लंड, हॉलंड, फ्रान्स वगैरे देशांनीं मागाहून या शोधापासून आपला विलक्षण फायदा करून घेतला ही गोष्ट निराळी. युरोपाच्या संपत्तीची वाढ या शोधापासून झाल्यामुळें सर्व युरोपमध्यें एका काळीं अन्तर्व्यापारापेक्षां बहिर्व्यापाराला फार महत्व दिलें जात असे तें कां याचा खुलासा होईल. शिवाय अर्थशास्त्राला व्यवस्थित स्वरूप येऊन त्यामध्यें जो उदीम पंथ उद्यास आला त्या पंथानें पैशाला फार महत्व दिलें व ज्या देशामध्यें सोन्यारुप्याच्या खाणी नाहींत त्या देशांत सोनें-रुपें आणण्याचें साधन म्हणजे बहिर्व्यापार होय अशी समजूत असल्यामुळें या बहिर्व्यापारापासून देशामध्यें जास्त पैसा येईल असें धोरण ठेवणें हें सरकारचें काम आहे असा समज झाला व यामुळें या व्यापाराचा सरकारशीं निकट संबंध पहिल्यापासून आलेला आहे. असो.

अन्तर्व्यापार व बहिर्व्यापार यांमधला भेद सहज ध्यानांत येण्यासारखा आहे. एका राजकीय अंमलाखालील देशामधला अन्तर्गत व्यापार तो अन्तर्व्यापार होय व एका देशाचा दुसऱ्या देशाशीं व्यापार हा बहिर्व्यापार अगर अन्तर्राष्ट्रीय व्यापार होय. परंतु राजकीय अंमलाचा भेद हा अर्थशास्त्रविषयक भेद नाहीं व ह्मणून अर्थशास्त्रदृष्ट्या या दोन व्यापारांत काय भेद आहे असा प्रश्न निघतो. परंतु असा अर्थशास्त्रदृष्ट्याही फरक दाखविलेला आहे. तो हा:–अन्तर्व्यापारामध्यें पूर्ण चढाओढीचें प्राबल्य असतें. देशामध्यें भांडवल व श्रम या दोहोंमध्यें चलनक्षमता फार असते. ह्मणजे देशांत ज्या धंद्यांत किफाईत जास्त आहे तिकडे भांडवल जातें; तसेंच जेथें मजुरी जास्त मिळते तेथेंच मजूर जातो यामुळें देशामध्यें नफा व मजुरी यांचे सामान्य दर एकच होण्याकडे कल असतो व मालाचें मोल हें यामुळेंच उत्पादनव्ययाच्या मर्यादेच्या वर फारसें जाऊं शकत नाहीं. परंतु बहिर्व्यापाराला या गोष्टी फारशा लागू नसतात. एका देशांतून दुसऱ्या देशांत मजूर किंवा भांडवल फारसें जाऊं शकत नाहीं; कारण या जाण्यास प्रथमतः दळणवळणाच्या साधनांची अडचण, देश-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रिवाजाचा फरक, भाषाभेद, पेशाचा भेद वगैरे अडचणी आड येतात यामुळें परदेशाच्या व्यापारांत देशांतील व्यापाराइतकी चढाओढ शक्य नसते व यामुळें बहिर्व्यापारांतील मालाचें मोल अन्तर्व्यापाराच्या मोलाच्या तत्वांनीं ठरत नाहीं. ह्मणून बहिर्व्यापाराची व त्याच्या मोलाची मीमांसा स्वतंत्र तऱ्हेची होते व ह्मणूनच या विषयाचा स्वतंत्रपणें विचार करणें जरूर आहे असा समज होऊन अर्थशास्त्रांत तसा परिपाठ पडला.

अर्वाचीनकाळीं सुधारलेल्या दळणवळणाच्या साधनांनीं देशां-देशांतील अंतर पुष्कळच कमी झालें आहे. तसेंच हल्लीं भांडवल हें हव तिकडे सहज पाठवितां येतें. या सर्व साधनांच्या वाढीमुळें व प्रसारामुळें सर्व जग ह्मणजे एक मोठा बाजारच बनलेला आहे व यामुळें अर्वाचीन काळीं अन्तर्व्यापार व बहिर्व्यापार यांमध्यें विशेष फरक राहिला नाहीं; निदान पूर्वींच्याइतका तीव्र फरक आतां राहिला नाहीं हें कबूल केलें पाहिजे. तरीपण सामान्यतः दोहोंमध्यें फरक आहे व तो कायम राहणार यांतही शंका नाहीं.

जरी उद्दीम पंथाच्या मताप्रमाणें बहिर्व्यापाराला महत्व होतें तरी कांहीं एका विशेष प्रकारचाच बहिर्व्यापार हा देशाला फायदेशीर आहे अशी समजूत होती; यामुळें या बहिर्व्यापारावर फार कडक नजर असे व परदेशी व्यापाऱ्यांना देशांत राहण्यासंबंधानें फार जाचाचे नियम पाळावे लागत. कांहीं देशांत तर परकी व्यापारी किंवा मनुष्य हा शत्रूच समजला जात असे व यामुळें देशांत असे व्यापारी किंवा मनुष्य येण्याचीच मनाई असे. उदाहरणार्थ, अगदीं अर्वाचीन काळपर्यंत चीन देशांत परकी लोकांना व व्यापाऱ्यांना अगदीं मज्जाव होता. तेव्हां देशांतील बहिर्व्यापारा-सून सामान्यतः देशाला कोणते फायदे होतात हें प्रथमतः पाहिलें हिजे. व मग या बहिर्व्यापाराच्या सुरुवातीपासून देशांतील मालाच्या मतीवर, देशाच्या उद्योगधंद्यावर व देशांतील एकंदर लोकांवर काय णाम होतात हे पाहिलें पाहिजे.

एकंदर विनिमयाचे जे फायदे आहेत ते बहिर्व्यापाराचे आहेत हें ड आहे. कारण बहिर्व्यापार हें विनिमयाचें एक परिणत अंगच आहे. प्रमाणें परस्परांच्या गरजा परस्परांनीं उत्पन्न केलेल्या मालानें भागविणें ह विनिमयाचें कार्य आहे, त्याचप्रमाणें देशादेशांमधील गरजा भागविणें हें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बहिर्व्यापाराचें कार्य आहे. प्रथमतः बहिर्व्यापारानें ज्या वस्तू देशांत होत नाहींत किंवा होणें शक्य नाहींत अशा वस्तू त्या देशाला उपलब्ध होतात. उदाहरणार्थ, फक्त उष्णकटिबंधांतच होणारे मसाल्यादि पदार्थ शीतकटिबंधांतील देशांना या व्यापारानें मिळूं लागले. दुसरें, जो माल तयार करण्यास देशाला विशेष योजना किंवा सोय नाहीं असा माल बहिर्व्यापारानें देशाला सुलभ रीतीनें मिळूं शकतो. पहिला फायदा व दुसरा फायदा यांमध्यें केव्हां केव्हां अल्प फरक असतो: **ॲडाम स्मिथनें** यासंबंधाचा एक सयुक्तिक दाखला दिला आहे. तो ह्मणतो: " कांचेच्या तावदानाच्या साहाय्यानें व कृत्रिम उष्णतेनें स्कॉटलंडमध्यें सुद्धां द्राक्षें पिकवितां येतील व त्यापासून इतर ठिकाणांपेक्षां तीस पटींच्या खर्चानें उत्तम मद्यही तयार करतां येईल. परंतु असें करणें देशाच्या नुकसानीचें होईल. तेव्हां अशा वस्तू बहिर्व्यापारानें मिळविणें इष्ट आहे. तिसरें, बहिर्व्यापाराच्या योगानें देशांतील मालाला मागणी जास्त होते व त्यायोगें श्रमविभागाचें तत्त्व जास्त प्रमाणांत अंमलांत आणण्यास सांपडतें. म्हणून संपत्तीची उत्पत्ति वाढते व एकंदरींत बहिर्व्यापाराच्यायोगानें देशाला आपली औद्योगिक कार्यक्षमता वाढवितां येते असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. हे झाले प्रत्यक्ष फायदे! याखेरीज बौद्धिक, सामाजिकव नैतिक फायदे होतात ते निराळेच. बहिर्व्यापारानें दोन देशांमध्यें दळणवळण सुरू होतें. त्यायोगानें देशांतील लोकांच्या ज्ञानवृद्धींत भर पडतें! प्रवासानें देशांतील संकुचित दृष्टि नाहींशी होते. त्यायेगानें देशांतील लोकांचें कूपमंडुकत्व नाहींसें होतें. सारांश, बहिर्व्यापार हा एकंदर देशाच्या सुधारणेच्या मार्गक्रमणाला कारणीभूत होतो असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

येथपर्यंत या विषयाचा सामान्यतः विचार झाला. आतां त्याचा विशेष बारकाईनें विचार केला पाहिजे. परंतु हा विचार करतांना खालील गोष्टी गृहीत धरल्या पाहिजेत म्हणजे या भानगडीच्या प्रश्नाचा उल[illegible] सुलभ होईल. प्रथमतः बहिर्व्यापार ज्या अर्थी पैशाच्या देवघे[illegible] –निदान पैशाच्या हिशेबानेंच होतो—त्या अर्थी पैशाच्या भाषेंतच [illegible] व्यापाराची मीमांसा करणें इष्ट आहे व दोन्ही देशांची चलनपद्धति एक[illegible] आहे असें धरून चालणें सोयीचें आहे. दुसरी गृहीत गोष्ट म्हणजे दो[illegible] देशांमध्यें फक्त मालाची अदलाबदल होते. मालाचीं उत्पादक कारणें जीं भां[illegible]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ल व श्रम तीं एका देशांतून दुसऱ्या देशांत जाऊं शकत नाहींत. तसेंच, आणीचा खर्च मुळींच नाहीं असें समजावयाचें. व दोन देशांमध्यें यापार चालू होण्यापूर्वीं दोन्ही देश दोन दोन वस्तू तयार करीत आहेत व या दोन देशांमध्यें पैशाची क्रमणशक्ति वेगवेगळाली आहे. हें गृहीत धरून प्रथमतः आपण एक काल्पनिक उदाहरण घेऊं.

अशी कल्पना करा कीं, अ आणि ब हे दोन देश आहेत. व त्यांची चलनपद्धति इंग्रजी चलनपद्धति आहे. बहिर्व्यापार सुरू होण्यापूर्वीं दोन्ही देशांतील मजुरीचा सामान्य दर एकच आहे व तो दररोज ४ शिलिंग या मानाचा आहे. दोन्ही देश गहूं व कापड उत्पन्न करतात अशी कल्पना करा व अ देशामध्यें जमिनीच्या सुपीकतेमुळें व श्रमाच्या कार्यक्षमतेमळ एका दिवसाच्या श्रमानें १ वार कापड अगर एक बुशेल गहूं होतो व ब देशांत एक वार कापडाला दोन दिवसाचे श्रम लागतात एक बुशेल गहूं करण्यास दीड दिवसाचे श्रम लागतात. या स्थितीमध्यें बहिर्व्यापार सुरू होण्यापूर्वीं अ देशामध्यें एक वारास ४ शिलिंग ही कापडाची किंमत असली पाहिजे व एका बुशेलास ४ शिलिंग अशी गव्हाची किंमत असली पाहिजे व ब देशांत कापडाची किंमत दर वारास ८ शिलिंग व गव्हाची किंमत दर बुशेलास १६ शिलिंग असली पाहिजे; म्हणजे त्या त्या देशांतील किंमती त्या त्या देशांतील उत्पादनव्ययाच्या मर्यादेनें ठरलेल्या असल्या पाहिजेत. आतां या दोन देशांमध्यें अन्तर्राष्ट्रीय व्यापार सुरू झाला तर काय परिणाम होईल ? अ व ब या देशाच्या आकाराप्रमाणें या परिणामाचे निरनिराळे तीन प्रकार होतील.

पहिला प्रकार—समजा कीं, अ हा देश बपेक्षां फारच विस्तीर्ण आहे व या दोन देशमांध्यें व्यापार सुरू झाला. आतां एकाच बाजारांत एका गुणाच्या मालाच्या किंमती एकच असावयाच्या या नियमानुसार किंमती एकच झाल्या पाहिजेत. परंतु त्यायोगें ब देशांतील किंमती अ देशाच्या किंमती जवळजवळ आल्या पाहिजेत. कारण अ हा देश फार मोठा असल्या-मुळें त्याचें वजन बाजारावर जास्त पडणार. आतां ब देशामध्यें कापडाची किंमत निमी झाल्यामुळें मजुरांची मजुरीही निमी झाली पाहिजे. व गव्हाची किंमतही अ देशाइतकीच होईल. परंतु त्यांतील मजुरी कापडांतील मजुरीइतकी उतरणार नाहीं. व म्हणून ब देशांत कापड व्हावयाचें अगदीं बंद होऊन सर्व मजूर गहूं तयार करूं लागतील व ही गव्हाची जास्त

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पैदास अ देशांत जाईल. परंतु गव्हाच्या या पैदाशीनें गव्हाची किंमत कमी होऊं लागेल व ह्मणून अ देशांतील मजूर शेतकी धंदा सोडून कापडाचें करूं लागतील. परंतु अ हा देश मोठा असल्यामुळें त्याला अजून गहूं उत्पन्न करणें प्राप्त आहे. तेव्हां आतां या व्यापाराचे सामान्य परिणाम कसे झाले तें पहा. अ देशांतील किंमतीमध्यें फारसा फरक झाला नाहीं, व तेथील मजुरींतही फरक झाला नाहीं; पण ब देशामध्यें मजुरी कमी झाली व तो देश कापड मुळींच उत्पन्न न करतां सर्व गहूं-कारण त्यामध्यें त्या देशाची सापेक्ष सोय जास्त आहे-उत्पन्न करूं लागला व अ देश अजून दोन्ही पदार्थ उत्पन्न करतो. आतां किंमती व मजुरी यांची तुलना केली असतां देशांतील बहुजनसमाजावर या व्यापाराचा काय परिणाम झाला तो पहा. या व्यापारापासून अ देशांतील लोकांचा कांहीं फायदा किंवा तोटा झाला नाहीं. व देशामध्यें ४ शिलिंगांऐवजीं मजुरी २ शिलिंग ८ पेन्स झाली. व कापड ८ शिलिंगांवरून ४ शिलिंगांवर आलें व गहूं ६ शिलिंगांपासून ४ शिलिंगांवर आले.

दुसरा प्रकार--आतां ब हा देश विस्तीर्ण आहे व अ लहान आहे अशी कल्पना करा. या स्थितींत बहिर्व्यापाराच्या योगानें अ देशांतील किंमती व देशांतील किंमतीवरोबर होतील. म्हणजे कापड ४ शिलिंगांपासून ८ शिलिंगांवर जाईल व गहूं ४ पासून ६ शिलिंगांवर जाईल. यामुळें अ देशामध्यें मजुरी वाढेल व अ देश फक्त कापडच तयार करूं लागेल. आणि ब कापड व गहूं असे दोन्ही तयार करील. या प्रकारांत ब देशांतील लोकांची स्थिति आहे तशीच राहील. अ देशांतील मजुरी वाढेल व मालाच्या किंमतीही वाढतील. परंतु मजुरीची वाढ मालाच्या किंमतीच्या वाढीपेक्षां जास्त होईल.

तिसरा प्रकार--आतां दोन्ही देश बहुतेक सारख्याच आकाराचे आहेत अशी कल्पना करा. या स्थितींत मालाच्या किमती दोन्ही किंमतीं-च्या सरासरीबरोबर होतील म्हणजे कापडाची किंमत दोन्ही देशांत वारास ६ शिलिंग होईल व गव्हाची दर बुशिलास ५ शिलिंग [illegible] होईल. यामुळें अ देशास कापड करणेंच जास्त किफाईतशीर होईल व [illegible] ४ शिलिंगांच्या ऐवजीं ६ शिलिंग मज़ुरी होईल. ब देशांत कापडाचा [illegible] फारच आंतबट्ट्याचा होईल, ह्मणून तेथें गहूं उत्पन्न करणें किफाईतशीर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होईल. म्हणजे आतां अ देशांत फक्त कापड होईल व तेथें मजुरीचा दर ६ शिलिंग होईल. ब देशांत फक्त गहूं होईल व तेथें मजुरीचा दर ३ शिलिंग ४ पेन्स होईल; अर्थात् मजुरीच्या मानानें पाहतां अ देशाला गहूं स्वस्त मिळाला व ब देशाला कापड पहिल्यापेक्षां स्वस्त मिळालें.

वरील काल्पनिक दाखल्यावरून बहिर्व्यापाराचा फायदा कसा होतो व सामान्यतः तो दोन्ही देशांत कसा वांटला जातो हें दिसून येईल. बहिर्व्यापारापासून दोन देशांस फायदा होण्यास एकच अट असते ती ही कीं, त्या दोन देशांमध्यें पदार्थांच्या उत्पत्तिव्ययामध्यें सापेक्ष तरी भेद असावा. एका देशामध्यें दुसऱ्या देशापेक्षां दोन्ही पदार्थ उत्पन्न करण्याची जास्त सोय असली तरी पण दुसऱ्या देशांत जो पदार्थ उत्पन्न करणें जास्त अडचणीचें आहे तो माल पहिल्यानेंच उत्पन्न करून दुसऱ्या देशाला पुरविणें हें दोन्ही देशांच्या फायद्याचें असतें. तसेंच, दुसऱ्या देशानें जो माल उत्पन्न करण्यांत आपल्याला–सापेक्ष का होईना–परंतु कमी अडचण आहे तो मालच करण्यांत, व बाकीचा माल दुसऱ्या देशाकडून विकत घेण्यांत, त्या देशाचा फायदा आहे. अशा व्यापारानें दोन्ही देशांतील उत्पादक साधनांची शक्य तितकी कार्यक्षमता वाढते व या कार्यक्षमतेच्या वाढीनें दोन्ही देशांतील बहुजनसमाजाची उपभोगक्षमताही वाढते.

आतां या काल्पनिक उदाहरणाला प्रत्यक्ष कोटीमध्यें आणून सोडावयाचें ह्मणजे या काल्पनिक दाखल्याच्या गृहीतमर्यादा काढून टाकणें होय. अर्थात् प्रत्यक्ष व्यापारांत दोनच वस्तु नसतात तर प्रत्येक देश पुष्कळ माल तयार करतो व यापैकीं बऱ्याच मालाची बहिर्व्यापारांत अदलाबदल होते; तसेंच व्यापार दोनच देशांमध्यें न चालतांना एकसमयावच्छेदेंकरून पुष्कळ देशांशीं व अर्वाचीन सर्व जगाशीं चालतो; तसेंच निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या चलनपद्धति असतात; शिवाय मालाची नेआण करणें हें कमी अधिक खर्चाचें काम असतें व एका देशांतून दुसऱ्या देशांत भांडवल व मजूर हे अगदींच जात नाहींत असें नाहीं. या सर्व गोष्टींचा एकसमयावच्छेदेंकरून अन्तर्भाव केला ह्मणजे बहिर्व्यापाराच्या प्रश्नाचा गहनपणा ध्यानांत येतो. परंतु काल्पनिक दाखल्यांत समाविष्ट झालेल्या तत्वांत फरक होत नाहीं. प्रश्न मात्र बराच भानगडीचा होतो इतकेंच. शेवटीं बहिर्व्यापाराचें तत्व ह्मणजे सापेक्ष सोयीचेंच राहतें. बहिर्व्यापाराचा फायदा ह्मणजे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्या देशांत जो माल तयार करण्यांत विशेष सोयी आहेत त्या देशांतून इतर देशांनीं माल घेणें होय व त्या देशानें तोच माल तयार करणें होय. या गोष्टीचा प्रत्यक्ष दाखला म्हणजे औद्योगिक क्रांतीपासून कापड करणें हें इंग्लंडला फार सोयीचें होतें. यामुळें इंग्लंडामध्यें कापड करण्याचा धंदाच विशेष जोरांत येऊन अमेरिका व जर्मनी हीं राष्ट्रें औद्योगिक बाबतींत पुढें येण्यापूर्वीं बहुतेक सर्व जगाला एकटें इंग्लंड सर्व कापड पुरवीत असे. व इंग्लंड व हिंदुस्थान या देशांमध्यें व्यापार सुरू झाल्यानंतर प्रथमतः हिंदुस्थानचें कापड युरोपांत जाई. कारण त्या काळीं हिंदुस्थानाला कापड करण्याची जास्त सोय होती. परंतु वाफेच्या शक्तीच्या शोधानंतर हिंदुस्थानची ही सापेक्ष सोय नाहींशी होऊन हातमागापेक्षां वाफेच्या मागाचें कापड स्वस्त होऊं लागलें. यामुळें हिंदुस्थानांतील कापडाचा व्यापार हळू हळू कमी होत चालला व तो अगदीं संपुष्टांत आला. व हिंदुस्थानाला शेतकीची विशेष सोय असल्यामुळें शेतकीवर जास्त मारा येत चालला.

वरील काल्पनिक व प्रत्यक्ष दाखल्यावरून बहिर्व्यापाराचे खालील फायदे दृष्टोत्पत्तीस येतील. जो माल एका देशांत मुळींच होत नाहीं असा माल बहिर्व्यापारानें दुसऱ्या देशाला मिळूं लागेल. तसेंच बहिर्व्यापारानें आयात मालाची किंमत कमी होईल व त्या गिऱ्हाइकांना अर्थात् देशांतील लोकांना माल स्वस्त मिळून त्यांचा फायदा होईल. मात्र यामध्यें असें गृहीत धरलें आहे कीं, परदेशचा स्वस्त माल येऊं लागल्यानें त्या देशांतील तो धंदा करणारे लोक व त्यांतील मजूर यांना आपलें भांडवल व श्रम दुसऱ्या धंद्यांत घालतां येतील. कारण आयात मालाची किंमत देशांतील कांहीं माल बाहेर पाठवून शेवटीं दिली जाते. यामुळें अशा निर्यात मालाची मागणी वाढून त्या धंद्यांत हें भांडवल व श्रम जातील.

परंतु बहिर्व्यापारापासून देशाचें कधींही नुकसान होणारच नाहीं असें मात्र नाहीं. तरी या नुकसानीच्या बाबीचाही विचार केला पाहिजे.

बहिर्व्यापारानें एखाद्या मर्यादित व कालेंकरून नाहींशा होणाऱ्या मालाचा खप फारच वाढून देशाला तो माल पुढें सततचाच महाग होण्याचा संभव आहे. देशांतील कच्चा माल बहिर्व्यापारानें जर फार जाऊं लागला तर तें देशाच्या जमिनीच्या नुकसानीचें होईल. कारण या कच्च्या मालाच्या व्यर्थ जाणाऱ्या द्रव्याचें जमिनीला खत होत असतें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दृष्टीनें कॅरे या अमेरिकन अर्थशास्त्रकारानें देशांतील कच्चा माल बाहेर देशीं पाठविणें ह्मणजे देशांतील जमीनच बाहेर देशीं पाठविण्यासारखें आहे असें म्हटलें आहे.

परदेशी स्वस्त माल शेवटीं स्वस्त असेल असें कांहीं खात्रीनें सांगतां येणार नाहीं. व देशांतील माल खरोखरीं शेवटीं जास्त टिकाऊ व म्हणून शेवटीं स्वस्त असेल. परंतु अशा स्वस्त मालाच्या आयातीनें देशी मालाचा खप नाहींसा होईल व म्हणून देशांतील लोकांचें शेवटीं नुकसानच होईल.

प्रत्येक देशामध्यें शहरें व खेडेगांवें यांमध्यें व्यापार चालत असतो व त्यामुळें दोघांची भरभराट होत असते. कारण खेड्यांतील शेतकीच्या मालाला शहरें हीं गिऱ्हाइकें असतात व शहरांतील कारखान्याच्या मालाला खेडेगांवें हीं गिऱ्हाइकें असतात. आतां बहिर्व्यापारानें शहरांना शेतकीचा माल बाहेरून स्वस्त मिळूं लागला व त्याच्या मोबदला कारखान्यांतला माल ते बाहेर पाठवूं लागले तर हा व्यापार कारखानदारांना किफाईतशीर होईल. परंतु त्यायोगानें खेड्यांतील शेतकऱ्यांचें नुकसान होईल व खेडीं ओसाड पडूं लागतील व शहरांमध्यें लोकवस्ती वाढेल खरी, तरी पण शहराच्या आकस्मिक व जलद वाढीनें शहरांतील राहणी आरोग्याला हानिकारक होईल व यामुळें एकंदर मजूर वर्गाची कार्यक्षमता कमी होऊन देशाचें नुकसान होईल.

तसेंच एखाद्या देशांत कारखान्याची व शहरांची वाढ हळू हळू चालू आहे अशा वेळीं जर देशांत बहिर्व्यापार सुरू होऊन कारखान्याचा माल स्वस्त मिळूं लागला तर शहरांची व कारखान्याची वाढ खुंटेल व शहरांची दैन्यावस्था झाल्यामुळें खेडेगांवांची अर्थात् शेतकीची थोडीबहुत हलाखी होईल.

हल्लींच्या काळीं सर्व जगाचा एक बाजार झालेला आहे व दळणवळणाच्या साधनांच्या वाढीनें बहिर्व्यापाराला अन्तर्व्यापाराचें स्वरूप येत आहे. अन्तर्व्यापारामध्यें चढाओढीनें ज्याप्रमाणें एका ठिकाणचा व्यापार दुसऱ्या ठिकाणीं जातो—कारण त्या ठिकाणीं जास्त सोय असते—परंतु या स्थलांतरानें देशाचें नुकसान होत नाही. तरी पण बहिर्व्यापारानें एका देशांतील व्यापार दुसऱ्या देशांत जाईल व ही गोष्ट जगाच्या दृष्टीनें फायद्याची असली तरी त्या देशाच्या दृष्टीनें ती अत्यंत अनिष्ट आहे हें उघड आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या नफ्यातोट्याचा जास्त खोल विचार करणें ह्मणजेच अप्रतिबंध व्यापार विरुद्ध संरक्षण, या अर्थशास्त्रांतील वादग्रस्त प्रश्नाचा विचार करणें होय. तरी तो या पुस्तकाच्या शेवटल्या भागांत करूं.

आतां हा बहिर्व्यापार कोणत्या विनिमय सामान्यानें होतो हें पहावयाचें आहे तें पुढील एका लहानशा भागांत पाहून मग वर निर्दिष्ट केलेल्या वादग्रस्त प्रश्नाकडे वळूं.

भाग पंधरावा.

विनिमयपत्रें.

आतां बहिर्व्यापाराच्या विनिमय सामान्याचा ह्मणजे ज्याला मागें विनिमयपत्रें ह्मटलें आहे त्यांचा विचार करावयाचा आहे. तसेंच या भागांत चेक व हुंड्या यांचाही विचार करणें इष्ट आहे. कारण या विवेचनानें व्यावहारिक कागदी चलनांची माहिती एकत्र ग्रथित होईल व यायोगानें मागें जो अधात्वात्मक चलनावर एक भाग लिहिला आहे त्याची या भागानें पूर्तता होईल.

वरील तिन्ही प्रकारचीं कागदी चलनें हीं कायदेशीर चलनें असतात. तसेंच तीं फक्त व्यापाराच्या व पेढ्यांच्या वाढीबरोबर आपोआप व व्यावहारिक तऱ्हेनें प्रचारांत येतात हें मागें सांगितलेंच आहे. पेढीच्या विस्तृत मीमांसेनंतर पहिल्या दोन तऱ्हेच्या व्यावहारिक कागदी चलनांचें स्वरूप ध्यानांत येण्यास अगदींच सुलभ आहे.

एकदां देशांत पेढ्यांचा प्रसार झाला व लोक आपली शिल्लक पेढ्यांजवळ ठेवूं लागले ह्मणजे चेक हें कागदीचलन स्वाभाविकपणें सुरू होतें. कारण चेक ह्मणजे ठेवी ठेवणारानें पेढीवर अमुक रक्कम अमक्या माणसास द्यावी, असा हुकूमहोय. जो मनुष्य नेहमीं पेढीशीं व्यवहार ठेवतो तो कितीही श्रीमंत असला तरी किरकोळ, अगदीं लहान व्यवहारास लागणाऱ्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च्या रकमेपेक्षां जास्त पैसा आपल्या घरांत ठेवीत नाहीं. त्याच्या-ळ पेढीचें चेकबुक असतें व जसजसे त्याला दुसऱ्याला पैसे द्यावे गतात तसतसे तो बुकांतील चेकांनीं पैसे देतो; व जसजसे रोख पैसे चेकडे येतील तसतसे ते पेढीवर भरीत असतो. मनुष्य शहाजोग असला ज्या पेढीवर चेक काढला असेल ती पेढीही शहाजोग असली तर त्या णसाचा चेक कोणीही मनुष्य पैशाप्रमाणें बिनहरकत घेतो व तो मनुष्य न्यास हा चेक आपल्या देण्यांत देतो. याप्रमाणें चेक निघाल्यापासून पेढीवर पटेपर्यंत हव्या तितक्या लोकांच्या हातून जाऊं शकतो व या सर्व वहारांत व अदलाबदलींत या चेकाचा अगदीं कागदीचलनासारखा योग होतो.

ज्याप्रमाणें पेढीवर आपला पैशाच्या व्यवहार ठेवणाऱ्यांनीं काढलेल्या ाच्या मागणीचा हुकूम ह्मणजे चेक होय, त्याप्रमाणें एका पेढीनें दुसऱ्या वीवर काढलेला पैशाच्या मागणीचा हुकूम ह्मणजे हुंडी होय. देशांतील निरनिराळ्या पेढ्यांचा एकमेकांशीं व्यवहार असतो. व या पेढ्या लोकांना वाटेल त्या ठिकाणीं पैसे पोंचविण्याचा धंदा करितात हें मागें सांगितलेंच आहे व हा धंदा या पेढ्या प्रत्यक्ष रोख पैसे पाठवून करीत नाहींत. कारण यामध्यें फारच त्रास असतो. तर या पेढ्या अशी पैशाची देवघेव हुंड्याच्या द्वारें करितात. एखाद्यास एका परगांवीं पैसे पाठवावयाचे आहेत अशी कल्पना करा. आतां असा मनुष्य गांवांतील पेढीकडे जातो व रोख पैसे भरतो व पेढीवाला ज्या गांवीं पैसे पाठवावयाचे आहेत त्या गांवच्या पेढीवर हुंडी करतो व ती हुंडी या माणसाला देतो. दोन्ही ढ्यांची पत उत्तम असली ह्मणजे या हुंड्याही या माणसाच्या हातून त्या णसाच्या हातांत याप्रमाणें देवघेवींत चालतात व शेवटीं पेढीच्या हातीं ंत त्याचा उपयोग थेट पैशासारखा होतो.

ज्याप्रमाणें खासगी व्यक्तीच्या पेढीशीं असलेल्या व्यवहारानें चेक त्वांत येतात, व ज्याप्रमाणें पढ्यापेढ्यांच्या व्यवहारानें हुंड्या आस्ति- येतात त्याप्रमाणें व्यापाऱ्याव्यापाऱ्यांच्या व्यवहारानें-विशेषतः बाहि- राच्या व्यवहारानें-विनिमयपत्रें आस्तित्वांत येतात. तव्हां या विनिमय- त्रांचें स्वरूप काय व त्यांची घडामोड कशी चालते हें पाहिलें पाहिजे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्तर्व्यापाराप्रमाणें बहिर्व्यापारही हल्लींच्या काळीं पैशाच्या साधनानें चालतो. प्रथमतः दोन देशांची चलनपद्धति एकच आहे अशी कल्पना करा. उदाहरणार्थ, इंग्लंड व ऑस्ट्रेलिया. समजा कीं, इंग्लंडांतलि अ व्यापाऱ्यानें ऑस्ट्रेलियांतील ब व्यापाऱ्यास लोंकरी व सुती कापड पाठविलें आहे व ऑस्ट्रेलियांतील ब व्यापाऱ्यानें लोंकर इंग्लंडच्या ड व्यापाऱ्याकडे पाठविली आहे. आतां हें उघड आहे कीं, अ व्यापाऱ्यास इंग्लंडमध्यें पैसे मिळावयाचे आहेत. क व्यापाऱ्यास ऑस्ट्रेलियांत पैसे मिळावयाचे आहेत. इंग्लंडांतून ऑस्ट्रेलियांत पौंड जाणें व त्याच वेळीं ऑस्ट्रेलियांतून पौंड इंग्लंडांत जाणें हें उघडच द्राविडीप्राणायामासारखें नुकसानीचें आहे. कारण या एकंदर चार व्यापाऱ्यांमधली देवघेव इंग्लंडांत डनें अला पैसे दिल्यानें व ऑस्ट्रेलियांत ब व्यापाऱ्यानें क व्यापाऱ्यास रोख पैसे दिल्यानें सहज सुलभ रीतीनें व प्रत्यक्ष पैशाची नेआण करण्यावांचून होणार आहे हें उघड आहे. व अशा स्थितींतच विनिमयपत्र अस्तित्वांत येतें. हीं विनिमयपत्रें हुबधा देशांतील निर्यात व्यापारी परदेशांतील आयात व्यापाऱ्यांवर काढतात. म्हणजे निर्यातव्यापारी, विनिमयपत्रांत लिहिलेल्या माणसाला पैसे देण्याबद्दल आयात व्यापाऱ्यास हुकूम करतो. वरील काल्पनिक उदाहरणांत इंग्लंडांतील अ व्यापारी ऑस्ट्रेलियांतील ब व्यापाऱ्यावर आपल्याला द्यावयाच्या पैशाबद्दल विनिमयपत्र काढतो. आतां इंग्लंडांतील ड व्यापाऱ्याला ऑस्ट्रेलियांत पैसे पाठवावयाचे आहेत. तेव्हां रोख पैसे पाठवावयाच्या त्रासापेक्षां अचें बवर काढलेलें विनिमयपत्र विकत घेणें डला सोयीचें आहे. म्हणजे अनें काढलेलें विनिमयपत्र ड व्यापारी अला पैसे देऊन विकत घेतो व तें तो ऑस्ट्रेलियांतील क व्यापाऱ्याला पाठवितो व क व्यापारी तें पत्र ब व्यापाऱ्याकडे पाठवून पैसे घेतो. तेव्हां या विनिमयपत्रानें एक पैसाही या देशांतून त्या देशांत न पाठवितां चार व्यापाऱ्यांची देवघेव पुरी होते. अर्थात् इंग्लंडांतील आयात व्यापारी निर्यात व्यापाऱ्यास रोख पैसे देतो व ऑस्ट्रेलियांतील आयात व्यापारी ऑस्ट्रेलियांतील निर्यात व्यापाऱ्यास रोख पैसे देतो. व इतक्या देवघेवी एका विनिमयपत्रानें होतात. यावरून विनिमयपत्रें हीं अर्वाचीनकाळीं केवढें मोठे पैशाचें कार्य करतात हें सहज दिसून येईल. म्हणून हा व्यावहारिक कागदी चलनाचा प्रकार सर्वांत फार महत्वाचा आहे असेंही दिसून येईल.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आतां दोन देशांमध्यें पुष्कळ मालामध्यें बहिर्व्यापार चालतो. अर्थात् ष्कळ माल देशांत आयात होत असतो व पुष्कळ तऱ्हेचा माल निर्यात होत असतो व यामुळें देशांत आयातव्यापारीही पुष्कळ असतात व निर्यात व्यापारीही पुष्कळ असतात. आयात व्यापाऱ्यांस देशाबाहेर आयात केलेल्या मालाबद्दल पैसे पाठवावयाचे असतात तर निर्यात व्यापाऱ्यांना दुसऱ्या देशाहून पैसे घ्यावयाचे असतात. हे निर्यात व्यापारी सामान्यतः विनिमय-पत्रें काढतात व हीं विनिमयपत्रें ते बाजारांत विकावयास नेतात व हीं विनिमयपत्रें आयात व्यापारी विकत घेतात. तेव्हां आयात व्यापारी हे विनिमयपत्राचे घेवारी असतात तर निर्यात व्यापारी हे विनिमयपत्राचे वारी असतात व देशांतील आयात व निर्यात व्यापार सारख्याच किंमतीचा असला म्हणजे जितके पैसे देशाबाहेर पाठवावयाचे असतात तितकेच देशांत वयाचे असतात. अशा स्थितींत एका देशांतून दुसऱ्या देशांत रोख पैसा ळींच पाठविण्याची गरज पडणार नाहीं. सर्व व्यवहार विनिमयपत्रांनींच रा होईल. कारण जितक्या रकमेचीं विनिमयपत्रें निघालेलीं आहेत तित-केच पैसे देशाबाहेर पाठवावयाचे आहेत. म्हणजे विनिमयपत्राचा पुरवठा व मागणी सारखी आहे. अशा स्थितींत विनिमयपत्रांतील रकमेइतके रोख रुपये त्या विनिमयपत्राबद्दल मिळतील. यालाच विनिमयपत्राचा समतोलाचा भाव ह्मणतात. परंतु कल्पना करा कीं, देशांत आयात माल निर्यात मालापेक्षां जास्त आला आहे. ह्मणजे देशाबाहेर जास्त पैसे पाठवावयाच आहेत. अशा स्थितींत आयात व्यापाऱ्यांना कांहीं तरी रोख पैसे पाठवावे लागतील. परंतु परदेशीं रोख पैसे पाठविणें हें बऱ्याच खर्चाचें, त्रासाचें व धोक्याचें काम असतें व होतां होईल तों तें टाळण्यांत या व्यापाऱ्यांचा फायदा सतो. यामुळें या आयातव्यापाऱ्यांमध्यें विनिमयपत्रें विकत घेण्यांत ओढ सुरू होते व याप्रमाणें विनिमयपत्रांना मागणी जास्त झाल्यामुळें च्भाव वाढूं लागतात. म्हणजे विनिमयपत्रांतील रकमेपेक्षां जास्त पैसे त्राबद्दल मिळतात. अशा भावालाच विनिमयपत्राचा वर्तावळ्याचा ह्मणतात. अशा स्थितींत निर्यात व्यापाऱ्यांना त्याच्या विनि-त्रावर वर्तावळा मिळतो. परंत या वर्तावळ्यालाही मर्यादा आहे. ात व्यापारी विनिमयपत्रें विकत घेतो याचें कारण या पद्धतीनें त्याला शीं पैसे पाठविणें कमी खर्चाचें असतें. परंतु आयात व्यापाऱ्यांच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुष्कळ मागणीनें विनिमयपत्रावर वर्तावळा यावा लागतो व जोंपर्यंत हा वर्तावळा रोख पैसे पाठविण्याच्या खर्चापेक्षां कमी आहे तोंपर्यंत आयात व्यापारी वर्तावळा देतील. परंतु विनिमयपत्राचा वर्तावळा जर या पैसे पाठविण्याच्या खर्चाच्या वर जाऊं लागला तर ते व्यापारी परकी देशांत रोख पैसे पाठवितील. तेव्हां विनिमयपत्राच्या वर्तावळ्याची शिकस्त मर्यादा रोख पैसे पाठविण्याच्या खर्चाइतकी असते. याला निष्कधातुमर्यादा ह्मणतात. आतां अशी कल्पना करा कीं, एका देशांतील माल दुसऱ्या देशांत पुष्कळ गेला म्हणजे आतां देशांत पैसे यावयाचे आहेत. अशा वेळीं निर्यात व्यापाऱ्यांच्या विनिमयपत्राचा पुरवठा मागणीपेक्षां जास्त होईल. म्हणजे निर्यात व्यापाऱ्यांमध्यें विनिमयपत्रें विकण्याकरितां चढाओढ सुरू होईल व यामुळें विनिमयपत्राची किंमत कमी होईल ह्मणजे या पत्रांवर निर्यात व्यापाऱ्यांना कसर खावी लागेल. अर्थात् विनिमयपत्रांतील रकमेपेक्षां कमी रोख पैसे घ्यावे लागतील. मागें सांगितल्याप्रमाणें या कसरीचा भावही निष्कधातुमर्यादेच्या खालीं जाणें शक्य नाहीं. कारण रोख पैसे आणविण्याच्या खर्चापेक्षां विनिमयपत्राबद्दल जास्त कसर खावी लागली तर निर्यात व्यापारी परकी देशांतून पैसे रोख आणविण्याची तजवीज करतील.

येथपर्यंत ज्या देशाची चलनपद्धाति एकच आहे अशा देशाचा बहिर्व्यापार विनिमयपत्रांनीं कसा चालतो व त्यायोगें व्यापाराची सोय कशी होते हें पाहिलें.

परंतु प्रत्येक देशाची चलनपद्धति स्वतंत्र असते. शिवाय सोन्याचेंच कायदेशीर चलन असणारे व रुप्याचेंच कायदेशीर चलन असणारे असे जगांतील देशाचे दोन भेद आहेत. हल्लीं खरी द्विचलनपद्धति कोठेंच नाहीं हें मागें सांगितलें आहे. तेव्हां ज्यांचें चलन सोन्याचें आहे अशा परंतु ज्यांचें नाणें निरनिराळें आहे अशा देशामध्यें देवघेव विनिमयपत्रांनीं कशी चालते हें पाहिलें पाहिजे. या देवघेवींतच हुंडणावळीचा प्रश्न येतो. इंग्लंडचें कायदेशीर चलन पौंड हें आहे तर फ्रान्सचें कायदेशीर चलन फ्रँक हें आहे. या कायदेशीर चलनामध्यें शुद्ध सोनें किती असावयाचें हें त्या त्या देशाच्या टांकसाळीच्या कायद्यानें ठरलेलें आहे. इंग्रजी पौंडांत टांकसाळीच्या कायद्याप्रमाणें ११३ ग्रेन अगर ७·३२ ग्राम शुद्ध सोनें असतें व तितकेंच शुद्ध सोनें फ्रान्सच्या कायद्याप्रमाणें २५·२२ फ्रँक·

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

...यं असतें. यामुळें कायद्यानें एका पौंडाची किंमत २५·२२ फ्रँकां-बरोबर झाली. यालाच कायदेशीर अगर टांकसाळी हुंडणावळीचा भाव ह्मणतात. हा अगदीं कायमचा व ठरीव आहे. जोंपर्यंत इंग्लंड व फ्रान्स या देशांतील टांकसाळीचे कायदे कायम आहेत तोंपर्यंत हा भाव कायम राहणार व प्रत्यक्ष व्यापारांतील हुंडणावळीची तुलना या स्थिर भावाबरोबर केली जाते. याप्रमाणें सोनें ही कायदेशीर चलनाची धातु असणाऱ्या देशामध्यें कायमचा व ठरीव असा एक हुंडणावळीचा भाव असतो. परंतु कायदेशीर फेडीच्या निरनिराळ्या धातू असलेल्या देशामध्यें असा हुंडणावळीचा भाव शक्यच नाहीं. उदाहरणार्थ, इंग्लंड व चीन या देशांमध्यें कायमचा असा हुंडणावळीचा भाव शक्यच नाहीं; कारण एका देशांत सोनें ही चलनाची धातु आहे तर दुसऱ्यांत रुपें ही चलनाची धातु आहे. परंतु या दोन धातूंचा परस्पर भाव इतर मालाप्रमाणें नेहमीं कमी जास्त होतो व या दोन देशांतील हुंडणावळ या बाजारभावावर अवलंबून असते. १८९३ पूर्वीं हिंदुस्थान व इंग्लंड यांमधील व्यापाराची हीच स्थिति होती ह्मणजे या ठिकाणीं कायदेशीर असा हुंडणावळीचा भाव नव्हता. परंतु आतां हिंदुस्थान व इंग्लंड यांच्या चलनी नाण्यामध्यें कायदेशीर व ठरीव असा हुंडणावळीचा भाव आहे, तो भाव ह्मणजे कायद्यानें ठरविलेलें पौंड व रुपये यांचें प्रमाण होय. तेव्हां हा कायदा अंमलांत आहे तोंपर्यंत १५ रुपयांस एक पौंड हा कायदेशीर हुंडणावळीचा भाव होय. आतां या हुंडणावळीच्या भावांत कमी जास्तपणा कसा होतो तें पाहूं.

समजा कीं, फ्रान्समधून इंग्लंडमध्यें नेहमींपेक्षां जास्त आयात माल आला आहे. ह्मणजे इंग्लंडला पुष्कळ पैसे फ्रान्सला पाठवावयाचे आहेत. आतां इंग्लंडांतील निर्यात व्यापाऱ्याच्या विनिमयपत्रांना जास्त मागणी ...ल. यामुळें त्याचा भाव वाढेल. ह्मणजे लंडनमध्यें एका पौंडाला कायदे-...भावापेक्षां कमी फ्रँक्स मिळतील अर्थात् हुंडणावळीचा भाव उतरेल; ...णेंच जर इंग्लंडहून जास्त माल निर्यात झालेला असेल तर विनि-...पत्रांचा पुरवठा मागणीपेक्षां जास्त होईल व यामुळें त्यांची किंमत ... म्हणजे एका पौंडाला कायदेशीर भावापेक्षां जास्त फ्रँक्स मिळू...तील. देशाच्या नाण्याच्या कायद्यानें ठरलेल्या भावापेक्षां परदेशाचें ... नाणें हुंडणावळीनें मिळूं लागलें ह्मणजे त्या हुंडणावळीच्या दराला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुकूल हुंडणावळीचा दर असें म्हणतात. व देशाच्या नाण्याच्या ठराविक दरापेक्षां परकी नाणें कमी मिळूं लागलें म्हणजे त्याला प्रतिकूल हुंडणावळीचा दर म्हणतात. वर सांगितलेंच आहे कीं, देशाच्या निर्यात व्यापारापेक्षां आयात व्यापार जास्त असला म्हणजे निर्यात व्यापाऱ्यांच्या विनिमयपत्रांना मागणी जास्त झाल्यानें हुंडणावळीचा भाव प्रतिकूल होतो व देशाचा निर्यात व्यापार आयात व्यापारापेक्षां जास्त असला म्हणजे हुंडणावळीचा भाव अनुकूल होतो. परंतु यावरून देशांत आयात जास्त असणें वाईट व निर्यात जास्त असणें चांगलें असें मात्र नाहीं. इंग्लंडचा आयात व्यापार निर्यात व्यापारापेक्षां नेहमींच मोठा असतो. तरी इंग्लंड हा देश जगांत जास्त श्रीमंत व जास्त भरभराटींत आहे; हिंदुस्थानाचा निर्यात व्यापार आयात व्यापारापेक्षां जास्त असतो. परंतु हिंदुस्थानाइतका दरिद्री देश सुधारलेल्या राष्ट्रांत क्वचितच सांपडेल. सारांश, देशांतील निव्वळ आयात निर्यात मालाच्या समतोलनावरून देशाच्या भरभराटीचें निदान करणें बरोबर नाहीं. मागें एका भागांत सांगितलेंच आहे कीं, आयात व्यापारापेक्षां निर्यात व्यापार जास्त असला म्हणजे व्यापाराचें समतोलन अनुकूल आहे असें उदीमपंथी लोक समजत असत. परंतु देशाची औद्योगिक स्थिति यावरून मुळींच कळत नाहीं. देशाच्या भरभराटीचें खरें निदर्शक म्हणजे संपत्तीची उत्पत्ति व संपत्तीचा व्यय हीं दोन्हीही वाढत जाणें व संपत्तीची उत्पत्ति व्ययापेक्षां केव्हांही खालीं न जाणें हें होय. याचें विवेचन मागील एका भागांत आलें आहे. असो.

आतां देशाच्या हुंडणावळीचा भाव ठरतांना व विनिमयपत्रांचा व्यवहार ठरतांना फक्त आयात माल व निर्यात माल एवढ्याच बाबी विचारांत घ्यावयाच्या असतात असें मात्र नाहीं. केव्हांही आयात निर्यात व्यापार ही बाब सर्वांत महत्त्वाची असते हें खोटें नाहीं. तरी पण दुसऱ्याही बाबी असतात. उदाहरणार्थ, एका देशांतून दुसऱ्या देशांत कर्ज दिलें जात असेल किंवा पूर्वीच्या कर्जाचें व्याज एका देशाला द्यावें लागत असेल. तसेंच एक दुसऱ्या देशावर अवलंबून असल्यामुळें त्या परतंत्र देशाला स्वतंत्र देशाला खंडणी द्यावी लागत असेल, किंवा राज्यकारभार चालविण्याचा खर्च द्यावा लागत असेल. शिवाय एका देशांतील व्यापाऱ्यांच्या हातीं दुसऱ्या देशांतील सर्व व्यापार असेल व त्याचा नफा त्या देशाला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्यावयाचा असेल. शेवटीं व्यापार हा दोन देशांशीं परस्पर असतो असें नाहीं; तर एका देशाचा व्यापार दुसऱ्या पुष्कळ देशांशीं असेल व ज्या देशाचा व्यापार सर्व जगाशीं मोठ्या प्रमाणावर असेल त्या देशामध्यें सर्व देशांतील विनिमयपत्रें जमत असतील व त्यामुळें त्या देशाच्या विनिमयपत्राच्याद्वारें निरनिराळ्या देशांतील देवघेवी होत असतील. जगांतील सर्व देशांशीं इंग्लंडचा व्यापार असल्यामुळें व जगांतील बहुतेक सर्व देशांना इंग्लंडनें कर्ज दिलेलें असल्यामुळें लंडन हें सर्व विनिमयपत्राची विल्हेवाट लावणारें सर्व जगांतील देवघेवीची फेड करणाऱ्या पेढ्यांचें केन्द्रस्थान बनलें आहे.

वरील सर्व कारणांमुळें निरनिराळ्या देशाच्या आयात-निर्यात व्यापाराची स्थिति भिन्न असते. उदाहरणार्थ, इंग्लंडांत आयात माल निर्यात मालापेक्षां सदा जास्त असतो. याचें कारण इंग्लंडनें सर्व जगाला कर्ज पुरविलें आहे. त्या कर्जाचें व्याज इंग्लंड आपल्याला पाहिजे असलेल्या मालाच्या रूपानें घेतें. तसेंच जगांतील पुष्कळ नेआणीचा व्यापार इंग्रजी गलबतामधून होतो. यामुळें याबद्दलचा नफा आयात मालाच्या रूपानेंच येतो. तसेंच इंग्रजी साम्राज्यांतील पुष्कळ भागांची राज्यव्यवस्था इंग्रज लोकांच्या हातांत असल्यामुळें या लोकांच्या पगाराची तसेंच बाहेर देशीं व्यापार करणाऱ्या इंग्रजाच्या नफ्याची शिल्लक ही आयात मालाच्या रूपानें इंग्लंडांत पोंचविली जाते. वरील सर्व कारणांवरून इंग्लंडांत आयात मालाचा निर्यात मालापेक्षां सदोदित अतिरेक कां असतो याचें स्पष्टीकरण होतें. याच्या उलट उदाहरण हिंदुस्थानचें आहे. हिंदुस्थानच्या निर्यात व्यापाराची रक्कम आयात मालापेक्षां नेहमींच जास्त असते. परंतु इतके पैसे देशांत येतात असा मात्र त्याचा अर्थ नाहीं. हिंदुस्थानानें इंग्लंडांतून कर्ज घेतलेलें आहे. त्याचें व्याज दर वर्षास विलायतेस पाठवावें लागतें. तसेंच हिंदुस्थानांतील घाऊक व्यापार व नेआणीचा व्यापार इंग्रजी व्यापाऱ्यांच्या ताब्यांत आहे. या सर्व व्यापारावरील नफा हिंदुस्थानांतून जावयाचा असतो. शिवाय हिंदुस्थानच्या कारभारांत पुष्कळ इंग्रज लोक असतात यांच्या शिलकी तिकडे जावयाच्या असतात. व शेवटीं हिंदुस्थानचा कारभार चालविण्यास इंडिया कौंसिल आहे. त्याचा खर्च हिंदुस्थानांतून जावयाचा असतो. हिंदुस्थानांत जें युरोपियन सैन्य नेहमीं असतें त्याच्या पूर्व शिकवणीचा खर्च हिंदुस्थानास द्यावा लागतो. व शेवटीं दिवाणी व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लष्करी खात्यांतील युरोपियन नोकरांचीं पेन्शनें हिंदुस्थानांतून जावयाचीं असतात. आतां हा जो इतका पैसा हिंदुस्थानांतून इंग्लंडमध्यें जावयाचा असतो तो कांहीं प्रत्यक्ष पैशाच्या रूपानें जात नाहीं. तर तो मालाच्या रूपानें जातो. व म्हणून हिंदुस्थानच्या निर्यात मालाची रक्कम सदोदित मोठी असते. व व्यापाराच्या देवघेवी पुऱ्या होण्यास स्टेट सेक्रेटरीच्या कौंसिल बिलाचा उपयोग होतो. स्टेट सेक्रेटरीला हिंदुस्थान सरकारकडून वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणाकरितां जे पैसे घ्यावयाचे असतात त्या पैशा-इतकीं रुपयांमध्यें स्टेट सेक्रेटरी कौंसिल बिलें काढतो. हीं कौंसिल बिलें ह्मणजे स्टेट सेक्रेटरीच्या हिंदुस्थानच्या तिजोरीवरील हुंड्याच होत व हीं बिलें बाजारांत विकलीं जातात. तसेंच, इंग्लंडांतील निर्यात व्यापारी आपण हिंदुस्थानांत पाठविलेल्या मालाबद्दल विनिमयपत्रें काढीत असतात व हीं विनिमयपत्रें व कौंसिल बिलें या हिंदुस्थानावर काढलेल्या हुंड्या-प्रमाणें होत. आतां या दोहोंला मागणी हिंदुस्थानांतून ज्यांनीं विलायतेंत माल मागविला आहे अशा विलायतेंतील आयात व्यापाऱ्यांची होय. कारण त्यांना हिंदुस्थानांत पैसे पाठवावयाचे असतात. याप्रमाणें हिंदु-स्थानांतलि हुंडणावळीचा भाव ठरतो. हिंदुस्थान सरकार वर ज्या हुंड्या आल्या असतील त्या आपल्या तिजोरीमधून पटवितें. परंतु हिंदु-स्थानच्या तिजोरींत पैसे करापासून येतात. हिंदुस्थानांत शेतसारा ही कराची मुख्य बाब असल्यामुळें कर देण्याकरितां शेतकऱ्यांना आपला कच्चा माल बाहेर देशीं पाठवावा लागतो व त्याच्या येणाऱ्या पैशांतून कराची भर करावी लागते. याप्रमाणें विनिमयपत्राच्यायोगानें बहिर्व्यापाराच्या विराटस्वरूपी घडामोडी होतात. या घडामोडींमध्यें प्रत्यक्ष सोन्यारुप्याच्या नेआणीची फारशी गरज पडत नाहीं. परंत देशादेशांमधील देवघेवीच्या सर्व बाबींची वजावाट होऊन शेवटीं जो देवघेवीचा अवशेष राहील तो सोन्यारुप्याच्यायोगानेंच फेडला गेला पाहिजे व म्हणून थोड्याबहुत प्रमाणा-वर ही सोन्यारुप्याची आयात-निर्यात प्रत्येक देशांत होत असते असें आपल्याला आयात निर्यातीच्या विशिष्ट कोष्टकावरून दिसून येतें.

आतां या भागांतील एकच वादग्रस्त प्रश्न राहिला तो संरक्षण विरुद्ध अप्रतिबंध व्यापार हा होय. त्याचा एका स्वतंत्र भागांत विचार करून या विनिमयाच्या पुस्तकाची समाप्ति करण्याचा विचार आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग सोळावा.

अप्रतिबंध व्यापार विरुद्ध संरक्षण.

अप्रतिबंध व्यापार विरुद्ध संरक्षण हा अर्थशास्त्रांतील निरंतरचा वादग्रस्त प्रश्न आहे. या प्रश्नासंबंधीं इंग्रजीमध्यें वाङ्मयही पुष्कळ आहे. त्या सगळ्याचा सविस्तर विचार एका लहानशा भागांत करणें शक्य नाहीं. या वादांतील मूलभूत प्रमाणांचा सामान्य विचार करून त्यांतील रहस्य काय आहे एवढेंच येथें सांगण्याचा विचार आहे. हिंदुस्थानाला कोणतें तत्व लागू करावयाचें या प्रश्नाचा ऊहापोह या ग्रंथाच्या शेवटल्या पुस्तकांत करावयाचा आहे. तेव्हां येथें फक्त या प्रश्नाचा तात्विकदृष्ट्या विचार केला ह्मणजे पुरें आहे.

या ग्रंथांतील प्रास्ताविक पुस्तकाच्या पहिल्या भागाकडे दृष्टि फेंकली असतां हा वाद अर्थशास्त्राच्या उदयापासूनचा आहे असें दिसून येईल. उदीमपंथ व निसर्गपंथ यांच्यामध्यें हा एक वादाचा मुद्दा होता. उदीमपंथी लोकांचें असें म्हणणें होतें कीं, देशाची सांपत्तिक वाढ बहिर्व्यापारावर-विशेषतः कारखानी मालाच्या वाढीवर-अवलंबून आहे व म्हणून देशांतील सरकारनें परदेशी मालावर जबर जकाती बसवून देशांतील कारखान्याची वाढ घडवून आणिली पाहिजे. ह्मणजे देशाच्या सांपत्तिक वाढीस संरक्षणतत्वाचा अवलंब करणें अवश्य आहे असें उदीमपंथाचें म्हणणें होतें. निसर्गपंथाच्या मताप्रमाणें व्यापाराच्या कामांत सरकारला हात घालण्याचें कारण नाहीं; कारण सरकारची ढवळाढवळ ही नेहमींच नुकसानीची असणार. मानवी स्वभावाकडे नजर देतां खुला व्यापार हें तत्व देशाच्या सांपत्तिक वाढीस श्रेयस्कर आहे. **ॲडाम स्मिथ**च्या पुस्तकाचा सर्व रोंख उदीमपंथी संरक्षणाच्या धोरणाचा फोलपणा–नव्हे घातकीपणा–दाखविण्याकडे व अप्रतिबंध व्यापारी तत्वाची श्रेयस्करता दाखविण्याकडे होता.

उदीमपंथाची इंग्लंडवर पुष्कळ वर्षेंपर्यंत विलक्षण छाप होती व या उदीमपंथी धोरणाच्या योजनेनें इंग्लंडनें आपल्याला सर्व जगांत औद्योगिक

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाबतींत अग्रस्थान मिळविलें. जेव्हां इंग्लंडला इतर देशांच्या चढाओढी मुळींच भीति राहिली नाहीं तेव्हांच संरक्षणाचें धोरण हेंच व्यापाराच्या वाढीस प्रतिबंधक भासूं लागतें; व मग या धोरणाविरुद्ध इंग्लंडमध्यें चळवळ सुरू झाली व या चळवळीचा शेवट १८४६ मध्यें झाला व इंग्लंड-मध्यें खुल्या व्यापाराच्या तत्त्वाचा पूर्णपणें विजय झाला, व लोकमतावर खुल्या व्यापाराची पूर्णपणें छाप बसली. अर्थशास्त्रांतील अभि-मतपंथ अप्रतिबंधव्यापारवादी होता व इंग्लंडांतील सर्व अर्थशास्त्री याच मताचे अनुयायी होते. यामुळें कित्येक दिवसपर्यंत इंग्लंडला खुल्या व्यापार-तत्त्वाचें माहेरघर समजत असत. प्रथमतः युरोपांतील कांहीं राष्ट्रांनीं इंग्लं-डचें अनुकरण करण्याचा उपक्रम केला. परंतु राष्ट्रीय कल्पनेच्या वाढीबरोबर युरोपांतील सर्व राष्ट्रांमध्यें संरक्षणतत्त्वाला जोर आला व गेल्या दहावीस वर्षांपासून खुल्या व्यापाराच्या खुद्द माहेरघरींच घरभेदीपणा शिरला. खुल्या व्यापाराच्या विरुद्ध मोहीम तेथें सुरू झाली आहे व अजून या प्रश्नाचा निकाल लागला नाहीं. तेव्हां खुल्या व्यापाराचें तत्त्व व संरक्षणाचें तत्त्व यांची आंदोलनासारखी स्थिति झालेली आहे. एके काळीं संरक्षणाचा विशेष जारीचा प्रसार होता. पुढें इंग्लंडनें खुल्या व्यापाराचा अंगीकार केल्यापासून खुल्या व्यापाराकडे कल झुकतो कीं काय असें वाटत होतें. परंतु आंदो-लनाची गति पुनः आतां संरक्षणाकडे फिरल्यासारखी वाटत आहे. तेव्हां या प्रश्नाच्या मुळाशीं कोणतीं तत्वें आहेत व हा प्रश्न असा हेलकावे खात कां राहतो याचा विचार केला पाहिजे.

खुल्या व्यापाराचें स्वरूप सहज ध्यानांत येण्यासारखें आहे. खुल्या व्यापाराचें तत्त्व बहिर्व्यापार व अन्तर्व्यापार यांत कांहीं एक अंतर मानीत नाहीं. खुल्या व्यापाराचें रहस्य ह्मणजे घरगुती वसाहती किंवा देशी माला-मध्यें कोणताही भेदभाव न मानणें हें होय. हें तत्त्व या सर्व मालाला सारखें लेखतें. अमक्याला उत्तेजन द्यावयाचें व अमक्याला द्यावयाचें नाहीं असें हें तत्त्व समजत नाहीं. मालावर कर बसविलेच तर ते फक्त उत्पन्नाच्या बाबी म्हणून बसविले जातात. त्यांचा हेतु कांहीं मालाला उत्तेजन व कांहीं मालाची पीछेहाट हा नसतो. अप्रतिबंध व्यापारवाद्यांच्या मताप्रमाणें वरील तत्त्वच देशाच्या औद्योगिक प्रगतीस सदोदित श्रेयस्कर आहे आणि त्यांनीं पुढें आणिलेलीं प्रमाणें अगदीं सुलभ व उघड उघड आहेत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बहिर्व्यापार हा अन्तर्व्यापाराप्रमाणें आहे व ज्याप्रमाणें अन्तर्व्यापारांत जितके अडथळे कमी तितके चांगले, त्याचप्रमाणें बहिर्व्यापाराची अवस्था आहे. ज्याप्रमाणें अदलाबदलींत एकाचा फायदा व एकाचें नुकसान असें सहसा होत नाहीं तोच प्रकार राष्ट्राचा आहे. जर मालाच्या आयातिला प्रतिबंध केला तर मालाच्या निर्यातीलाही आपोआप प्रतिबंध झाला पाहिजे. याकरितां खुलाव्यापार हाच देशाच्या भरभराटीला अवश्यक आहे. खुल्या व्यापारानें प्रत्येकाला आपला माल सर्वांत महाग बाजारांत विकतां येईल व सर्वांत स्वस्त बाजारांत माल विकत घेतां येईल व यायोगें प्रत्येकाच्या नफ्यांत वाढ झालीच पाहिजे. शेवटीं खुल्या व्यापारानें प्रत्येक देशाला आपल्या उत्पादक घटकांची कार्यक्षमता वाढवितां येते. ज्या ज्या वस्तू करण्यांत एका देशाला विशेष सोयी आहेत त्या त्या वस्तूंच्या उत्पत्तीकडे सर्व लक्ष व आपलें सर्व सामर्थ्य लावितां येईल. यायोगें सर्व जगाची संपत्ति वाढेल. अर्थात् ज्याप्रमाणें श्रमविभागाच्या तत्त्वानें संपत्तीच्या पैदाशीचा विलक्षण वेग वाढतो, त्याप्रमाणेंच खुल्या व्यापाराचे योगानें जगांतील संपत्तीच्या वाढींत भर पडते. कारण खुल्या व्यापाराचें तत्त्व ह्मणजे श्रमविभागाचें एक अंग होय. ज्याप्रमाणें धंद्याधंद्यामधील श्रमविभाग असतो त्याप्रमाणें खुल्या व्यापारानें जगांतील निरनिराळ्या भागांमध्यें श्रमविभाग होतो व ज्या देशाला जें चांगल्या तऱ्हेनें करितां येतें तें त्याला करून देण्यांत जगाचा फायदा आहे. तेव्हां खुला व्यापार ह्मणजे स्थानिक श्रमविभागच होय. खुल्याव्यापाराच्या तत्त्वाच्या समर्थनाचें सर्व रहस्य वरील विधानांत गोंविलेलें आहे. बारकाईनें हीं विधानें पाहिलीं म्हणजे यांमध्यें खालील गोष्टी गृहीत धरल्या आहेत असें दिसून येईल.

पहिली गोष्ट—भांडवल व श्रम यांची परिवर्तनसुलभता. देशांतील श्रम व भांडवल हीं कांहीं एक तोटा किंवा त्रास न होतां एका धंद्यांतून दुसऱ्या धंद्यांत घालतां येतात. तेव्हां परदेशच्या मालाच्या चढाओढींत देशांतील एखादा धंदा डबघाईस आला तर लागलेच त्या लोकांना दुसऱ्या धंद्यांत जातां येईल; परंतु हल्लींच्या काळीं भांडवल व श्रम यांमध्यें इतकें विभक्तिकरण झालेलें असतें कीं, एका धंद्यांतून दुसऱ्या धंद्यांत मजुरानें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंवा कारखानदारानें काय-जाणें बरेंच दुरापास्त आहे, असें या गोष्टीवर संरक्षणवाद्यांचें उत्तर आहे.

दुसरी गोष्ट—भांडवल व श्रम यांचें स्थानस्थैर्य–देशांतील. श्रम व भांडवल देशांतच राहतात. या तत्त्वावर बहिर्व्यापाराची मीमांसा बसविलेली आहे. सामान्यतः हें तत्व खरें आहे. परंतु इतिहासांत श्रम व भांडवल यांच्या देशांतरगमनाचीं पुष्कळ उदाहरणें आहेत, असें संरक्षणवाद्यांचें याला उत्तर आहे.

तिसरी गोष्ट—आयातनिर्यातसमतोलन–आयात मालाची किंमत निर्यात मालानें दिली जाते व म्हणून आयातीचा प्रतिबंध करणें म्हणजे पर्यायानें निर्यातीचा प्रतिबंध करण्यासारखें आहे. परंतु परकी देशांनीं आपल्या देशांत कारखाने वाढविले व ती स्वयंपूर्ण झाली म्हणजे खुल्या व्यापाऱ्याच्या देशाचा धंदा नाहींसा होईल, असें संरक्षणवाद्यांचें उत्तर आहे.

चवथी गोष्ट—जोंपर्यंत श्रम व भांडवल यांच्या योजनेपासून नफा होत आहे तोंपर्यंत हे श्रम व भांडवल अमुकच धंद्यांत घातले पाहिजेत ही गोष्ट देशाला महत्त्वाची नाहीं. परंतु हें विधान खुल्या व्यापाराचा जनक **ॲडाम स्मिथ** त्याला सुद्धां कबूल नव्हतें असें यावर उत्तर आहे. देशामध्यें नफा हा संपत्तीचा एक भाग आहे व नफा फाजील झाला तर उत्पन्नाचे दुसरे वांटे–भाडें व मजुरी–हे कमी होतात, याकरितांच वसाहतीचा व्यापार विशेष वर्गाच्या अगर संस्थेच्या हातीं देणें बरोबर नाहीं असें **ॲडाम स्मिथचें** म्हणणें होतें. भांडवलाच्या योजनेचा चांगुलपणा **ॲडाम स्मिथ**च्या मनानें त्यावर मिळणाऱ्या नफ्यावरूनच फक्त ठरवावयाचा नाहीं तर त्यावर पोसल्या जाणाऱ्या मजुरांच्या संख्येवरून व देशांत खर्च होत असलेल्या भांडवलाच्या रकमेवरून ठरवावयाचा असतो. या तत्त्वाप्रमाणें **ॲडाम स्मिथनें** शेतकी, कारखाने, अन्तर्व्यापार, बहिर्व्यापार व नेआणीचा व्यापार अशी धंद्याच्या चांगुलपणाची परंपरा ठरविली आहे व ॲडाम **स्मिथ**च्या म्हणण्यांत बराच तथ्यांश आहे.

शेवटची गोष्ट–खुल्या व्यापाराच्या तत्वांतील संगतता.

खुला व्यापार हें तत्व अन्तर्व्यापार व बहिर्व्यापार या दोन्हींनाही सारखेंच श्रेयस्कर आहे असें या व्यापाराच्या समर्थकाचें म्हणणें आहे. संरक्षण-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वामध्यें मात्र विरोध आहे ह्मणजे त्या तत्वाप्रमाणें देशांमध्य खुला व्यापार पाहिजे बाहेर मात्र संरक्षण पाहिजे असें म्हणतात व या दोन गोष्टी परस्पर विरोधी आहेत. यावर संरक्षणवाद्यांचें उत्तर अगदीं सरळ आहे देशादेशामध्यें श्रम व भांडवल यांचें कितीही स्थानांतर झालें तरी सर्व संपत्ति देशामध्यें राहते; परंतु खुल्याव्यापारानें जर श्रम व भांडवल देशाबाहेर गेले तर राष्ट्रीयदृष्ट्या तोटा झाला व असा तोटा न व्हावा अशाकरितांच संरक्षण पाहिजे.

आतां संरक्षणाच्या बाजूनें सामान्यतः जीं प्रमाणें पुढें आणिलीं जातात त्यांचा थोडक्यांत विचार केला पाहिजे.

पहिलें प्रमाण–व्यापाराचें समतोलन–उद्दीमपंथाचा या प्रमाणावर फार भर असे. त्याचे मतानें देशाचा निर्यातव्यापार आयातव्यापारापेक्षां नेहमीं जास्त असला पाहिजे म्हणजे व्यापाराचें समतोलन देशाला अनुकूल पाहिजे तरच देशांत संपत्तीची वृद्धि होत जाईल व देश भरभराटत जाईल व निर्यातव्यापाराला उत्तेजन येण्याकरितां बक्षीस, जकातीच्या सवलती वगैरे उपाय योजिले पाहिजेत व आयातव्यापार कमी होण्याकरितां त्यावर जबर जकाती बसविल्या पाहिजेत व अशा प्रकारचे उपाय योजणें ह्मणजेच संरक्षणपद्धतीचा अंगीकार करणें होय. परंतु अर्वाचीन काळीं या प्रमाणाचा फोलपणा उघड झालेला आहे. कारण बहिर्व्यापाराच्या मीमांसेंत असें दाखविलें आहे कीं, आयात व निर्यात या परास्परावलंबी गोष्टी आहेत व आयात व निर्यात माल यांची परस्पर अदलाबदल होते व यामुळें दुसरीं कारणें अस्तित्वांत नसलीं तर हे दोन्ही व्यापार सारखेच होण्याचा कल असतो. शिवाय व्यापाराचें समतोलन ही देशाच्या संपत्तीची किंवा भररभराटीची मुळीं कसोटीच नाहीं. इंग्लंड देश सांपत्तिक भरभराटींत आहे तरी पण त्या देशाच्या विशेष परिस्थितीमुळें त्या देशाचा आयातव्यापार निर्यातव्यापारापेक्षां नेहमींच जास्त असतो. युनायटेड स्टेट्स सांपत्तिक भरभराटींत असतांना त्या देशाचा निर्यातव्यापार आयातव्यापारापेक्षां मोठा आहे. हिंदुस्थानच्या विशेष परिस्थितीमुळें हिंदुस्थानचा निर्यातव्यापार आयातव्यापारापेक्षां सदोदित जास्त असतो. परंतु यावरून हिंदुस्थानची भरभराट होत आहे असें सिद्ध होत नाहीं. कारण हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिति सुधारत आहे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कीं खालावत आहे हा एक मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे. व त्याचा विचार या ग्रंथाच्या सहाव्या पुस्तकांत करावयाचा आहे. सारांश, व्यापाराच्या समतोलनाचे प्रमाणाला हल्लीं मुळींच महत्व दिलें जात नाहीं.

दुसरें प्रमाण–उद्योगवृद्धि–संरक्षणानें देशांतील कारखाने व शेतकी या दोहोंनाही उत्तेजन येतें. कारण देशांत कारखाने निघाले ह्मणजे मोठमोठीं शहरें निर्माण होतात व या शहरांना अन्न व कच्चा माल पुरविण्याचें काम शेतीचें असल्यामुळें यायोगें शेतीला उत्तेजन येतें. शिवाय एका देशांत होणाऱ्या विशेष वस्तू बाहेर पाठविणें व विशेषतः कच्चा माल बाहेर पाठविणें म्हणजे देशाची सुपीकता कमी करणें होय. कारण अशा पदार्थांतील खताला देशाची जमीन मुकते. कॅरे–अमेरिकन अर्थशास्त्री–यानें संरक्षणाचें या मुद्यावर समर्थन केलें आहे. शिवाय देशांतच उद्योगवृद्धि केल्यानें नेआणीचा मोठा खर्च व त्रास वांचतो व म्हणून संरक्षणपद्धतीनें असे उद्योगधंदे वाढविणें इष्ट आहे. या प्रमाणाचेंही हल्लींच्या काळीं फार महत्व राहिलें नाहीं. कारण दळणवळणाच्या साधनांत अलीकडे अगदीं क्रांति होऊन गेली आहे. व सर्व जग आतां एक बाजार झाल्याप्रमाणें झालें आहे. शिवाय देशाची उत्पादक शक्ति इतकी वाढली आहे कीं, हल्लीं महत्वाचा प्रश्न बहिर्व्यापाराला संधि व अवसर शोधून काढण्याचा आहे.

तिसरें प्रमाण–मजुरीवरील परिणाम–बहिर्व्यापाराच्या मीमांसेमध्यें असें दाखविलें आहे कीं, दोन देशांमध्यें व्यापार सुरू झाला ह्मणजे पदार्थांच्या किंमती एक होतात व ज्या देशांतील मजुरीचा दर फाजील आहे तेथला दर कमी होऊं लागतो. म्हणजे इतर देशांत मजुरीचा दर कमी असल्यास त्याचा परिणाम दुसऱ्या देशांवर झाल्याखेरीज राहत नाहीं. परंतु हा परिणाम मजुरांना अनिष्ट आहे व तो टाळण्याकरितांच संरक्षणाची जरूरी आहे असें संरक्षणवाद्यांचें ह्मणणें आहे. या मुद्यावर अमेरिकेंत संरक्षणाचें मंडन केलें जातें. अमेरिकेंत मजुरीचा दर जास्त आहे व खुला व्यापार केल्यास हा मजुरीचा दर खालावेल ह्मणून अमेरिकन लोकांना संरक्षण पाहिजे आहे. परंतु खुल्या व्यापाराच्या समर्थकांचें यावर उत्तर असें आहे कीं, हें प्रमाण परस्परविरोधी आहे. अमेरिकेला संरक्षण पाहिजे. कां तर अमेरिकेंत मजुरी जास्त आहे व तिचें संरक्षण केलें पाहिजे. परंतु याच्या अगदीं उलट कारणाकरितां रशियांत संरक्षणतत्वाचें समर्थन केलें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रशियांत मजुरीचा दर फार कमी आहे. व इंग्लंडच्या महागऱ्या रांनीं रशियांतील गरीब मजुरांना चिरडून टाकूं नये ह्मणून रशियांत क्षण पाहिजे असें संरक्षणवादी म्हणतात. याप्रमाणें संरक्षणवाद्यांचें हें प्रमाण स्परविरोधी व ह्मणूनच असंबद्ध आहे असें खुले व्यापारी ह्मणतात.

चवथें प्रमाणः—उद्योगबाल्यता-हेंच प्रमाण फार महत्वाचें आहे. व खुल्या पाराचा प्रसिद्ध समर्थक जो **मिल** त्यानें या प्रमाणाचें सयुक्तिकत्व कबूल यापासून त्याचें महत्व विशेष वाढलेलें आहे. जोंपर्यंत एका देशांतील धंदे ल्यावस्थेंत आहेत तोंपर्यंत त्यांचा प्रौढावस्थेंतील परदेशाच्या धंद्यांशीं टिकाव णें अशक्य आहे ह्मणून अशा स्थितींत संरक्षणपद्धतीचा अवलंब णें अवश्य आहे. ज्याप्रमाणें मुलाच्या बालपणीं त्याला आईबापांच्या पासनेची जरूरी असते त्याप्रमाणेंच बालधंद्यांना सरकारच्या जोपास-ची जरूरी असते. अशा स्थितींत जर खुला व्यापार सुरू केला किंवा लू राहिला तर या कोंवळ्या उद्योगाचा प्रौढ उद्योगाच्या चढाओढींत राडा होईल. याकरितां अशा स्थितींत देशानें संरक्षणपद्धतीचा अवश्य अवलंब केला पाहिजे. यावर खुल्या व्यापाराच्या समर्थकांचें म्हणणें असें आहे कीं, एकदां संरक्षणपद्धतीचा अवलंब केला ह्मणजे उद्योगधंदे परावलंबी व पंगू होतात व त्यांची स्वयंकृत वाढ खुंटते. शिवाय ज्या ज्या धंद्यांना एकदां संरक्षण मिळतें त्या त्या लोकांचें तें संरक्षण कायम करण्यामध्यें हितच असतें व यामुळें खुल्या व्यापाराचें तत्व पुनः अमलांत येणें कठिण होतें.

पांचवें प्रमाणः—उद्योगविविधता—प्रत्येक देशामध्यें उद्योगाची विविधता पाहिजे व प्रत्येक देशानें होतां होईल तों स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी असलें पाहिजे. याकरितां संरक्षणाच्या साहाय्यानें पुष्कळ तऱ्हेचे धंदे देशांत निर्माण े पाहिजेत. देशामध्यें धंद्यांची विविधता असली म्हणजेच देश सर्व ींत सुधारत जातो व त्याची वाढ एकदेशीय राहत नाहीं. देश जर सर्व लक्ष शेतकींत घालील तर तो देश नेहमीं परावलंबी राहील देशाची बौद्धिक, नैतिक वगैरे सर्वांगीण सुधारणा होणार नाहीं. जर्मन अर्थशास्त्री **लिस्ट** यानें या शेवटच्या दोन प्रमाणांवर विशेष दिलेला आहे. त्याचें मतानें ज्या ज्या देशांना उद्योगविविधता ची शक्यता आहे—समशीतोष्णकटिबंधांतील बहुतेक सर्व शांना अशी शक्यता आहे—त्या देशांनीं अशी विविधता उत्पन्न

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

केली पाहिजे. असें होण्याकरितां देशाच्या प्रथमावस्थेंत खुला व्यापार पाहिजे. त्यायोगानें लोकांच्या गरजा वाढतात, त्यांची अभिरुचि वाढते, त्यांना संपत्तीच्या पुष्कळ प्रकारचें ज्ञान होतें व या ज्ञानानें त्या मिळविण्याची इच्छा व वासना वाढते. अशी स्थिति उत्पन्न झाल्यावर मग संरक्षणपद्धतीचा अवलंब केला पाहिजे. म्हणजे तो माल देशांत निघूं लागतो व देशांतील कारखाने अगदीं प्रौढदशेप्रत पावले म्हणजे मग पुनः खुल्या व्यापाराचा अंगीकार केला पाहिजे. कारण नेहमींच संरक्षणपद्धति सुरू ठेविली तर देशांतील कारखान्यांना कोणाचीही चढाओढ राहत नाहीं. व चढाओढीच्या अभावीं कारखान्यांची प्रगमनशीलता नाहींशी होते. कांकीं सर्व प्रगति चढाओढीच्या व जीवनार्थकलहाच्या काळांत शक्य आहेत.

येथपर्यंत खुला व्यापार व संरक्षण या दोन्ही पक्षांकडील प्रमाणें निष्पक्षपातानें पुढें मांडिलीं आहेत. दोन्ही पक्षांतील कांहीं कांहीं प्रमाणें लंगडीं आहेत असें तेव्हांच ध्यानांत येईल. परंतु खुल्या व्यापाराच्या बाजूनें श्रमविभागाचें प्रमाण सयुक्तिक आहे. तसेंच चढाओढ ही सर्व सुधारणेचें मूळ आहे यांत शंका नाहीं. या दृष्टीनें होतां होईल तों व्यापार खुला असणें इष्ट आहे. तसेंच संरक्षणाच्या बाजूकडील चवथें व पांचवें प्रमाण या दोन्हींमध्यें पुष्कळ तथ्यांश आहे असें कबूल केलें पाहिजे. तसेंच खुल्या व्यापाराचें ध्येय विश्वबंधुत्व आहे. खुला व्यापार एकएका देशाचा फक्त विचार न करतां एकंदर जगांतील संपत्ति कोणत्या उपायानें वाढेल याकडे नजर फेंकतो. संरक्षणतत्वाचें ध्येय राष्ट्रीयत्व आहे. एका देशाची संपत्ति कोणत्या उपायानें वाढेल इकडे संरक्षणतत्व विशेष लक्ष देतें. जोंपर्यंत सर्व जग एकछत्री झालें नाहीं व होण्याचा रंगही दिसत नाहीं, जोंपर्यंत देशादेशांमधील व राष्ट्राराष्ट्रांमधील हेवा, द्वेष, चढाओढ व स्पर्धा हीं कायम आहेत, तोंपर्यंत प्रत्येक देशानें आपल[illegible] हिताकडे पाहणें अवश्य आहे व म्हणूनच आपल्या देशाची सांपा[illegible] भरभराट होण्यास संरक्षणपद्धतीचा अवलंब करणें अवश्य आहे असें दि[illegible] आल्यास तसें करण्याचा त्या देशाला अधिकार आहे. सारांश, ख[illegible] व्यापाराचें तत्व चांगलें किंवा संक्षरणतत्व चांगलें या प्रश्नाला तात्विक उ[illegible] देतां येणार नाहीं. हा प्रश्न गणितशास्त्रासारखा तात्विक व सर्वत्र ल[illegible] पडणारा असा नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्थशास्त्राचीं मूलतत्वें.

पुस्तक ५ वें.

राष्ट्रीय जमाखर्च.

भाग पहिला.

सामान्य विचार.

तात्विक अर्थशास्त्राचें हें शेवटलें पुस्तक आहे. प्रास्ताविक पुस्तकांत निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें या पुस्तकांत देशांतील सरकारच्या जमाखर्चाचा विचार करावयाचा आहे. ह्मणजे सुधारलेल्या राष्ट्रांतील सरकारच्या खर्चाच्या मुख्य बाबी कोणत्या असतात व राष्ट्रीय खर्च भागविण्याकरितां सरकारला कोणकोणत्या बाबींतून उत्पन्न काढावें लागतें; याच्या उत्पन्नाचे प्रकार कोणते; कराचीं तत्वें काय; या करांचा बोजा देशांतील निरनिराळ्या वर्गांवर कसा पडतो; व त्याचा देशाच्या सांपत्तिक स्थितीवर काय परिणाम होतो; राष्ट्रीय कर्ज म्हणजे काय व ते कशाकरितां काढावें लागतें ...चाही देशांतील सांपत्तिक स्थितीवर काय परिणाम होतो वगैरे विष... या पुस्तकांत चर्चा करावयाची आहे.

...या पुस्तकाच्या विषयाचा अर्थशास्त्रामध्यें अन्तर्भाव करावा किंवा ...ाबद्दल अर्थशास्त्रकारांमध्यें अलीकडे मतभेद होत चालला आहे. ...अर्थशास्त्रकार सरकारचीं कर्तव्यकर्में व सरकारी खर्चाच्या बाबी यांचा ...ेह करीत नाहींत; कारण त्यांचे मतानें हा राजनीतिशास्त्रांतला विषय आहे ... फक्त कराचीं प्रसिद्ध तत्वें व करांचा संपत्तीच्या वांटणीवर परिणाम

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवढ्याच एका प्रश्नाचा विचार अर्थशास्त्रांत करतात. कांहीं अर्थशास्त्रकार तर या पुस्तकांतील सर्वच विषय अर्थशास्त्रांतून काढून टाकतात. कारण यांचे मतें राष्ट्रीय जमाखर्च हें एक स्वतंत्र शास्त्र झालेलें आहे व जरी या शास्त्राचा व अर्थशास्त्राचा निकट संबंध असला तरी राष्ट्रीय जमाखर्चाचा प्रश्न वास्तविक अर्थशास्त्राच्या व्याख्येंत येऊं शकत नाहीं. तेव्हां राष्ट्रीय जमाखर्चाचा प्रश्न अर्थशास्त्रांत घेण्याचें कारण नाहीं. अर्थशास्त्राचा जनक जो **ॲडाम स्मिथ** याच्या ग्रंथाकडे पाहिलें तर त्यानें आपल्या ग्रंथाचें एक सबंद पुस्तक-इतर सर्व पुस्तकापेक्षां मोठें पुस्तक-या विषयाला वाहिलें आहे. तेव्हां या निरनिराळ्या प्रचारांतील कोणता प्रकार योग्य आहे व या ग्रंथांत कोणत्या प्रचाराचा अंगीकार केला आहे हें सांगणें इष्ट आहे.

याचा निर्देश प्रास्ताविक पुस्तकाच्या शेवटल्या भागांत केला आहेच. अर्थशास्त्राच्या व्याख्येकडे जर नजर दिली तर या पुस्तकांतील विषय अर्थशास्त्रामध्यें येतो असें ह्मणणें प्राप्त आहे. कारण अर्थशास्त्राचा विषय ह्मणजे राष्ट्रीय संपत्तीचें स्वरूप व तिच्या कारणांचा विचार हा होय. परंतु राष्ट्राचे अर्थात् दोन भाग होतात; राष्ट्रांतील सरकार व लोक; तेव्हां या दोघांच्या संपत्तीचा विचार करणें अर्थशास्त्राचें काम आहे. परंतु यावर असा आक्षेप येईल कीं, सरकारची संपत्ति ही लोकांच्या संपत्तीचाच एक वांटा आहे. कारण सरकार हें निरनिराळ्या करांच्या रूपानें लोकांच्या संपत्तीचाच एक हिस्सा आपल्या खर्चाकरितां घेतें; तेव्हां सरकारची संपत्ति व लोकांची संपत्ति हें वर्गीकरणच मळ चुकीचें आहे. यांत एकच संपत्ति दोनदां मोजली जाते. एकंदर संपत्तीच्या ऊहापोहांत सरकारच्या संपत्तीचा समावेश होतो. ह्मणून अर्थशास्त्रामध्यें याचा निराळ्या भागांत विचार करण्याची जरूरी नाहीं. या आक्षेपाला दुहेरी उत्तर आहे. पहिलें सर्व ठिकाणीं, सर्व काळीं सरकारची संपत्ति लोकांच्या संपत्तीपासून कधींही निराळी नसते हें खरें नाहीं. सरकारच्या मालकीची स्वतंत्र जमीन असते; बहुतेक ठिकाणीं देशांतील जंगल सरकारच्या मालकीचें समजतात; देशांतील खाणी केव्हां केव्हां सरकारच्या मालकीच्या असतात; केव्हां केव्हां सरकार कित्येक धनोत्पादक धंदे करतें व त्यापासून देशांत नवीनच संपत्ति उत्पन्न करते. तेव्हां राष्ट्रीय संपत्तीमध्यें या देशांतील

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सरकारच्या संपत्तीच्या स्वरूपांचा व त्यांच्या कारणांचा विचार होणें रास्त आहे. दुसरें जरी सरकारची संपत्ति देशांतील लोकांच्या संपत्तीपैकींच एक हिस्सा आहे असें मानलें तरी त्याचा निराळा व स्वतंत्र विचार अर्थशास्त्रांत करणें प्राप्तच आहे. या दृष्टीनें या पुस्तकांतील विषय हा संपत्तीच्या वांटणीचा एक पोटभाग होतो एवढेंच. देशांतील संपत्तीचे त्याच्या मूर्त कारणांच्या अनुरोधानें चार मुख्य हिस्से होतात असें मागें सांगितलें आहे. ते हिस्से म्हणजे भाडें, मजुरी, व्याज व नफा हे होत, व या प्रत्येकाचें स्वरूप व त्याचे नियम व तत्वें यांचा आपण वांटणी या पुस्तकांत विचार केला आहे. सुव्यवस्थित राज्यपद्धति हेंही एक संपत्तीच्या उत्पत्तीचें अमूर्त कारण आहे असें मागें सांगितलें आहे. तेव्हां संपत्तीच्या उत्पत्तींतून संपत्तीच्या याही कारणाचा हिस्सा निराळा पडतो व सरकारचे कर हा एक देशांतील संपत्तीच्या मुख्य वांट्यांपैकीं पांचवा वांटा आहे असें ह्मटलें पाहिजे व यावरून कराच्या स्वरूपाबद्दल व त्याच्या नियमाबद्दल विवेचन अर्थशास्त्रांत केठें तरी आलें पाहिजे हें उघड आहे.

सरकारी जमाखर्चाची चर्चा अर्थशास्त्रांत घालण्याविरुद्ध आणखी एक आक्षेप पुढें येण्याचा संभव आहे. तो हा कीं, जरी तात्विकदृष्ट्या हा विचार अर्थशास्त्रांत येऊं शकेल असें क्षणभर म्हटलें तरी ज्या अर्थी राष्ट्रीय जमाखर्चाचें आतां एक स्वतंत्र शास्त्र झालें आहे व त्यावर स्वतंत्र ग्रंथ निर्माण झाले आहेत व यासंबंधाचें निराळेंच वाङ्मय तयार होत आहे त्या अर्थी हल्लींच्या काळीं तरी अर्थशास्त्रांत या विषयाचा ऊहापोह करण्याची जरूरी नाहीं. या आक्षेपाचें उत्तर अगदीं उघड आहे. ज्ञानाच्या प्रसाराबरोबर इतर धंद्यांप्रमाणें याही बाबतींत श्रमविभागाचें तत्व लागू होतें व जसजसें शास्त्रांतील ज्ञान वाढत जातें तसतसें त्याच्या पोटशाखांचा स्वतंत्र तऱ्हेनें अभ्यास होऊं लागतो व त्याच शाखांवर मोठमोठे ग्रंथ होऊं लागतात. परंतु या शाखांना स्वतंत्रपणा येऊं शकत नाहीं. त्या मूळ शास्त्राच्या शाखाच राहतात. याचे एक दोन दाखले घेऊं. मानसशास्त्र हें एक निराळें शास्त्र आहे. मनुष्याच्या मनाचे व्यापाराचा ऊहापोह करणारें शास्त्र म्हणजे मानसशास्त्र होय. व या शास्त्राची हल्लीं इतकी प्रगति झालेली आहे कीं, त्याच्या निरनिराळ्या अंगांवर स्वतंत्र ग्रंथ व मोठें वाङ्मय तयार होत आहे. म्हणून या अंगांचा मानसशास्त्रांत विचार होत नाहीं असें मात्र नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्या मनुष्याला एकंदर मानसशास्त्राची सामान्य माहिती द्यावयाची आहे त्याला या सर्व स्वतंत्र होऊं पाहणाऱ्या अंगांचा अन्तर्भाव मानसशास्त्र या एकाच शास्त्रांत करावा लागतो व शास्त्राची एकरूपता दाखविण्याकरितां असें करणें इष्ट आहे. मात्र तो या अंगांचा फार विस्तृत तऱ्हेनें विचार करणार नाहीं. उदाहरणार्थ, शारीरमानसशास्त्र म्हणून एक मानसशास्त्राची स्वतंत्र शाखा होत आहे. यामध्यें मानसिक व्यापाराला अवश्य असणारा शारीरिक व्यापार व विशेषतः मेंदू व त्यांतील फेरफार यांचा विशेष तऱ्हेनें ऊहापोह केला जातो. परंतु मन व मेंदू यांचा परस्पर संबंध व मानसिक व्यापाराच्या शारीरिक कारणांचा विचार हा मानसशास्त्राचाच एक प्रश्न आहे यांत शंका नाहीं. दुसरा दाखला अर्थशास्त्रांतील घेतां येईल. अर्थशास्त्रांतील सामाजिक पंथ याची हकीकत तिसऱ्या पुस्तकांत दिली आहे. सामाजिक पंथ हें एक स्वतंत्र शास्त्रच बनत चाललें आहे. याचें वाङ्मयही फार असून तें सारखें वाढत आहे. परंतु सामाजिक पंथाचा अन्तर्भाव अर्थशास्त्रांतच होतो व त्याची माहिती–थोडीबहुत–प्रत्येक अर्थशास्त्रावरील ग्रंथांत आलीच पाहिजे हें उघड आहे. तसेंच सहकारितेच्या तत्त्वासंबंधीं व त्या तत्त्वावर उभारलेल्या संस्थांचें सुद्धां स्वतंत्र वाङ्मय बनत आहे. परंतु यावरून तें एक स्वतंत्र शास्त्र झालें अशांतला अर्थ नाहीं. अशा तऱ्हेनें एखाद्या शास्त्रांतील निरनिराळ्या प्रश्नांसंबंधीं स्वतंत्र वाङ्मय तयार होणें इष्ट आहे. त्याच्यायोगानें त्या विषयाचें ज्ञान वाढत जाऊन त्याचा समाजांत प्रसार होण्यास सवड जास्त होते.

या दृष्टीनें राष्ट्रीय जमाखर्चाची एक स्वतंत्र शाखा बनत आहे हें कांहीं वावगें नाहीं व या विषयावर अगदीं सविस्तर अशीं पुस्तकें निर्माण होत आहेत हेंही वाईट नाहीं. परंतु जरी राष्ट्रीय जमाखर्चावर स्वतंत्र पुस्तकें झालीं तरी हा विषय अर्थशास्त्रांतील एक पोटभाग आहे हें विसरतां कामा नये.

वरील विवेचनावरून **अ‍ॅडाम स्मिथनें** घातलेल्या प्रघाताचें शास्त्र दृष्ट्या कसें समर्थन करतां येतें हें दिसून येईल व म्हणूनच या ग्रंथांत स[रकारी] जमाखर्चाचा विचार **अ‍ॅडाम स्मिथच्या** संप्रदायाप्रमाणेंच [कर]ण्याचा विचार केला आहे. व **अ‍ॅडाम स्मिथचें** विवेचन अजूनही वा[चनी]नीय असल्यामुळें पुढल्या भागांत त्याच्या विवेचनाचा सारांश देण्या[चा] विचार आहे. तेव्हां प्रथमतः सरकारचीं कर्तव्यकर्में कोणतीं व तीं [illegible]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विण्याकरितां सरकारला खर्च कसा लागतो हें ठरवावयाचें आहे. या बाबतींत **ॲडाम स्मिथ**च्या काळच्या व हल्लींच्या काळच्या कल्पनांत कसा फरक झाला आहे, हें दाखवावयाचें आहे. नंतर सरकारच्या उत्पन्नाचें वर्गीकरण करून त्या प्रत्येक वर्गाचें थोडें थोडें विवेचन करण्याचा विचार आहे. सुधारलेल्या देशांत सरकारची उत्पन्नाची मुख्य बाब कर हीच होय. तेव्हां कराचें स्वरूप व त्याचीं तत्त्वें यांचें सविस्तर विवेचन करावयाचें आहे. पुढें या कराचा बोजा समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांवर कसकसा वांटला जातो व त्याचे सांपत्तिक स्थितीवर कसकसे परिणाम होतात हें पहावयाचें आहे. त्यानंतर हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाचें सामान्य स्वरूप व येथील कराचे प्रकार व हिंदुस्थानचा मुख्य कर जो जमीनसारा त्यासंबंधाचा वादग्रस्त प्रश्न यांचा ऊहापोह येथें करण्याचा विचार आहे. नंतर राष्ट्रीय कर्जाचें स्वरूप, त्याची वाढ वगैरे प्रश्नांचा विचार करून शेवटीं हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय कर्जाचा इतिहास देऊन हें पुस्तक संपविण्याचा विचार आहे.

भाग दुसरा.

ॲडाम स्मिथच्या मताप्रमाणें सरकारचीं कर्तव्यकर्में.

ॲडाम स्मिथचीं राजकीय मतें फ्रान्समधील तत्ववेत्ते व निसर्गपंथी लोक यांच्या मताप्रमाणेंच होतीं याचा उल्लेख मागें एक दोन वेळां आलाच आहे. त्याचें प्रत्यक्ष प्रत्यंतर **ॲडाम स्मिथ**च्या या विषयावरील विवेचनावरून उत्तम पटतें. राजनीतिशास्त्रांत ज्याला व्यक्तिक तत्व ह्मणतात त्याचा **ॲडाम स्मिथ** हा पुरस्कर्ता होता. म्हणजे समाजांत सरकारचें कर्तव्यकर्म जितकें कमी करतां येईल तितकें इष्ट आहे व होतां होईल तोंपर्यंत समाजांतील व्यक्तीस सर्व बाबतींत पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावयाचें हें ह्या तत्वाचें रहस्य होय. मात्र सर्वांना सारखें स्वातंत्र्य मिळण्याकरितां जितका प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर दाब ठेवणें जरूर आहे तितका दाब सरकारनें ठेवावा. सरकार ही संस्थाच मुळीं व्यक्तीचें स्वातंत्र्य व इतर स्वाभाविक हक्क यांचें रक्षण करण्याकरितां आहे व या रक्षणास जितक्या अधि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारांची जरूरी आहे तितकेच अधिकार सरकारला असावे व तीच त्याची पराकाष्ठेची अधिकारमर्यादा असावी. सारांश, व्याक्तिक तत्वानें सरकारच्या कर्तव्याची कल्पना फार मर्यादित व संकुचित केलेली आहे. व हीच कल्पना **ॲडाम स्मिथ**लाही ग्राह्य होती. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत या फ्रान्समधील तत्वज्ञानाच्या अगदीं संकुचित कर्तव्यकल्पनेपेक्षां **ॲडाम स्मिथ**ची कल्पना जास्त विस्तृत आहे असें खालील विवेचनावरून दिसून येईल.

ॲडाम स्मिथच्या मताप्रमाणें देशांतील सरकारचीं कर्तव्यकर्में तीन प्रकारचीं आहेत. पहिलें व सर्वांत महत्त्वाचें कर्तव्यकर्म देशाचें पर-चक्रापासून संरक्षण करणें व देशांत शांतता राखून आंतील दंगेधोपे यांचा बंदोबस्त करणें हें होय. हें सरकारचें अगदीं पहिलें कर्तव्यकर्म. दुसरें कर्तव्यकर्म ह्मणजे व्यक्तीव्यक्तींमधील न्याय निवडणें व करारांची वगैरे अम्मलबजावणी होण्यास मदत करणें. हीं दोन कर्तव्यकर्में सरकारनें उत्तम तऱ्हेनें बजाविलीं म्हणजेच देशांत जीविताला व मालमत्तेला पूर्ण सुरक्षितता येते व अशी सुरक्षितता ही एक संपत्तीच्या वाढीचें अमूर्तकारण आहे, याचें दुसऱ्या पुस्तकांत सविस्तर विवेचन केलें आहेच. यावरून सर-कारच्या या दोन कर्तव्यांचें अर्थशास्त्रदृष्ट्या फार महत्व आहे हें सहज दिसून येईल. सरकारचें तिसरें कर्तव्यकर्म ज्या सार्वजनिक संस्था व जीं सार्वजनिक कामें सर्व समाजाच्या उपयोगाचीं असलीं तरी जीं खासगी व्यक्तींकडून नफ्याच्या हेतूनें होण्यासारखीं नाहींत अशा संस्था व अशीं कामें सरकारनेंच आपल्या अंगावर घेतलीं पाहिजेत हें होय. हीं तीन कर्तव्यकर्में चांगल्या तऱ्हेनें पार पाडण्यास सरकारास उत्पन्नाची जरूरी असते. सरकारच्या खर्चाचे तीन कर्तव्यानुरूप तीन वर्ग होतात; परंतु सरकारच्या खर्चाची आणखी एक मोठी बाब असते. ती ही कीं, सर-कारचा प्रतिनिधि जो वंशपरंपरागत राजा किंवा नेमलेला अधिकारी त्याचा खर्च राष्ट्राच्या इभ्रतीला व वैभवाला शोभण्यासारखा पाहिजे. तेव्हां सर-कारच्या खर्चाचे चार भाग होतात. पहिला संरक्षणखात्याचा खर्च, दुसरा न्यायखात्याचा खर्च, तिसरा सार्वजनिक संस्था व कामें याबद्दलचा खर्च व चवथा राजाचा खर्च. या खर्चाच्या बाबीही समाजाच्या निरनिराळ्या अवस्थांमध्यें कमी अधिक प्रमाणांवर असतात, तेव्हां आतां प्रत्येक कर्तव्याचा वेगवेगळा विचार करणें इष्ट आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर सांगितलें आहे कीं, सरकारचें कर्तव्यकर्म म्हणजे परचक्रापासून आपल्या प्रजेचें संरक्षण करणें हें होय. व हें करण्याकरितां सरकारला सैन्य व आरमार ठेवावें लागतें व समाजाच्या सुधारणेच्या पायरीप्रमाणें हें काम विनखर्चाचें किंवा फार खर्चाचें असतें.

मृगयावृत्ति व गोपालवृत्ति समाजांमध्यें प्रत्येक माणूस हा शिपाईच असतो व लढाईच्या वेळीं तो आपल्या नेहमींच्या नायकाबरोबर लढाईवर जातो. मृगयावृत्ति समाज हे नेहमीं अगदीं लहान लहान टोळ्यांसारखे असतात. यामुळें या अवस्थेंत फार लोक एकत्र जमूं शकत नाहींत. परंतु गोपालवृत्ति समाज फार मोठा असूं शकतो व यामुळें या स्थितीमध्यें हजारों लोकांचें सैन्य एका सेनापतीच्या हुकमतींत जमूं शकतें. कारण या स्थितींत सर्व समाज नेहमीं फिरतच असतो. तेव्हां लढाईवर जाणें काय किंवा निवळ शांततेच्या हेतूनें दुसऱ्या कुरणाकडे जाणें काय त्यांना एकच असतें. हेतूंत मात्र फरक इतकेंच. यामुळें अशा स्थितींत सर्व समाजच्या समाज लढाईवर जाऊं शकतो. टार्टर व आरब हीं गोपालवृत्ति राष्ट्रें होतीं व या लोकांमध्यें प्रचंड सैन्यें एकएकट्या नायकाच्या हाताखालीं जमलेल्याचें इतिहासावरून दिसून येतें. समाजाच्या या दोन्ही स्थितींत सरकारला शिपायांस पगार देण्याचें प्रयोजन नसतें; कारण या युगांत युद्धावस्थेमुळें नागरिकांच्या नेहमींच्या व्यवसायांत व्यत्यय येण्याचें कारण नसतें.

कृषिवृत्ति समाजांत लोकांची वस्ती स्थिरावलेली असते व पूर्वीच्या तंबूऐवजीं लोक घरांत राहतात. अशा स्थितींत लढाईवर जावयाचें झालें म्हणजे सर्व समाज घेऊन जाण्याची गरज नसते. म्हातारेकोतारे, बायकामुलें हीं घरची मालमत्ता संभाळण्याकरितां मागें राहतात. कृषिवृत्ति समाजांतील लोक नेहमीं उघड्या हवेंत काम करणारे असतात. शिवाय फुरसतीच्या वेळीं दांडपट्टा खेळणें, नेम मारणें, कसरत करणें वगैरे मर्दानी खेळ खेळणें हें दोन्ही वृत्तींतील लोकांना सहज असतें यामुळें कृषिवृत्ति समाजांतही शिपायाला विशेष शिक्षण लागत नाहीं. प्रत्येक शेतकरी हा स्वाभाविकच शिपाई असतो. या समाजाच्या अवस्थेमध्येंसुद्धां सरकारला सैन्याबद्दल खर्च पडत नाहीं किंवा शिपायांना पगार द्यावा लागत नाहीं. मात्र लढाई किंवा स्वारी हीं पिकाच्या हंगामानंतर सुरू होऊन पेरे करण्याच्या वेळेच्या सुमारास संपलीं म्हणजे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

झालें. कारण वर्षाच्या या वेळांत शेतकीचें काम फार मेहनतीचें किंवा जोखमीचें नसतें. तें बायकामुळें सहज करूं शकतात. यामुळें लढाईवर जाणाऱ्या लोकांना सुद्धां आपल्या शेतकीच्या उत्पन्नावर निर्वाह करतां येतो. परंतु लढाई किंवा स्वाऱ्या या काळच्यापलीकडे चालू राहिल्या तर मात्र शिपायांना सरकारकडून पगार मिळणें अवश्य होतें. कारण स्वारीवर गुंतलेल्या लोकांना आपल्या शेताची लागवड करणें शक्य नसतें व ह्मणून शेतीच्या लागवडीचें काम पगारी मजुरांकडून करून घ्यावें लागतें. या म्हणण्याचें प्रत्यंतर इतिहासावरून मिळतें. पूर्वकाळीं ग्रीक लोकांमध्यें स्वाऱ्याचा काळ म्हणजे पिकाच्या हंगामापासून तों पेऱ्याच्या हंगामापर्यंतच असे. व त्या वेळीं शिपायांना पगारही मिळत नसे. परंतु पुढें जशा लढाया व स्वाऱ्या या स्वाभाविक हंगामापलीकडे जाऊं लागल्या तशी पगार देण्याची पद्धति सुरू झाली. आपल्या महाराष्ट्रांतील इतिहासावरून हीच गोष्ट दिसते. यामुळेंच दसऱ्याच्या सणाचें येथें इतकें महात्म्य आहे. दसरा झाला म्हणजे पावसाळा संपतो. व शेतीचें कामही संपतें. यामुळें दसऱ्यानंतर स्वाऱ्या करण्यास निघण्याचा मराठ्यांचा संप्रदाय असे.

परंतु समाज सुधारणेच्या पुढील पायरीवर चढला ह्मणजे संरक्षणाचा खर्च फार वाढतो. याचीं दोन कारणें आहेत. पहिलें कारखान्यांची व धंद्यांची वाढ व दुसरें लढाईच्या कलेची प्रगति होय. देशामध्यें कारखान्यांचा उदय होऊन पुष्कळ लोक शिल्पकलेवर आपली उपजीविका करूं लागले ह्मणजे शिपायांना पगार देण्याची अवश्यकता उत्पन्न होते. कारण कामदारांची उपजीविका त्यांच्या रोजच्या श्रमावर व मजुरीवर होते व सरकारनें त्यांना लढाईवर पाठविलें कीं त्यांचें पोट त्यांना भरतां येत नाहीं. यामुळें त्यांच्या स्वतःच्या पोटापुरता व कुटुंबाच्या पोषणास अवश्यक इतका पगार त्यांना द्यावा लागतो.

दुसरें या समाजाच्या स्थितींत लष्करी शिक्षणाची अवश्यकता उत्पन्न होते व त्याचाही खर्च वाढतो हें मागें सांगितलेंच आहे. समाजाच्या पहिल्या तिन्ही अवस्थांमध्यें हा प्रश्न उद्भवत नाहीं. मृगयावृत्ति–मनुष्याचा नेहमींचा व्यवसाय म्हणजे लष्करी शिक्षण असतें. गोपालवृत्ति व कृषिवृत्ति समाजांत लोकांना पुष्कळ फुरसत असते व त्यांमध्यें घोड्यावर बसणें, कुस्ती खेळणें, नेम मारणें वगैरे मर्दानी खेळ व शक्ति व हिंमत वाढविण्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ळ लोक खेळतात. यामुळें या अवस्थांमध्यें निराळें लष्करी शिक्षण देण्याचें प्रयोजन नसतें. अगदीं अलीकडेसुद्धां या म्हणण्याचें प्रत्यंतर दिसून येतें. गेल्या बोअर युद्धांत बोअर लोकांनीं इतका विलक्षण पराक्रम गाजविण्याचें कारण त्यांचें विशेष लष्करी शिक्षण हें नव्हे. बोअर लोक हे बहुतेक शेतकरी होते व उत्तम नेम मारणें हें त्यांचा हातखंडा काम होतें. यामुळें प्रत्येक बोअर हा इंग्रजांच्या कसलेल्या शिपायांपेक्षां जास्त चांगला शिपाई बनला व कित्येक दिवसपर्यंत बोअर शेतकऱ्यांनीं इंग्रजांच्या कसलेल्या सैन्याला दाद दिली नाहीं. परंतु उद्योगवृत्ति समाजांत लोकांना फुरसत नसते. त्यांचा सर्व वेळ शांततामय अशा उद्योगांत जातो व म्हणून या अवस्थेंत समाजाच्या संरक्षणाचें काम कठिणही होतें व तें खर्चाचेंही होतें. कारण आतां संरक्षणासाठीं स्वतंत्र सैन्य ठेवावें लागतें. या सैन्याचे प्रकार दोन आहेत. एक नागरिक सैन्य व दुसरें भाडोत्री सैन्य. सरकार कायद्यानें आपल्या स्वतःच्या धंद्याखेरीज जेव्हां सर्व नागरिकांना किंवा नागरिकांच्या कांहीं संख्येला शिपायाचा धंदा पतकरण्यास व लष्करी शिक्षण घेण्यास भाग पाडतें तेव्हां ती नागरिक सैन्यपद्धति होय. तिलाच हल्लीं सक्तीची लष्करी शिक्षणपद्धति ह्मणतात. ही पद्धति फ्रान्स जर्मनी वगैरे युरोपियन देशांत आहे. इंग्लंडमध्यें ठेविलेल्या सैन्याखेरीज व्हॉलंटीअरची पद्धति आहे. ठेविलेल्या सैन्यपद्धतींत संरकारला शांततेमध्यें व लढाईच्या वेळीं सैन्यांतील शिपायांना पगार द्यावा लागतो. सारांश, या पद्धतींत शिपायाचा धंदा इतर धंद्यांहून भिन्न असा एक स्वतंत्र धंदा होतो. नागरिक पद्धतींत सरकारला शांततेच्या वेळीं नागरिकांना पैसे द्यावे लागत नाहींत. नागरिक आपआपले नेहमींचे धंदे करतात व आठवड्यांतून एक दोन दिवस लष्करी शिक्षणाला देतात. जेव्हां सैन्य प्रत्यक्ष लढाईवर जातें तेव्हांच शिपायांना पगार देतात. परंतु भाडोत्री सैन्यपद्धतींत शिपाई नेहमीं कवाईत करीत असतात. यामुळें त्यांना नेहमींच पगार द्यावा लागतो. म्हणून असें सैन्य ठेवणें हें फार खर्चाचें काम असतें. नागरिक पद्धतींत लोक आपले लष्करी व्यायाम मोठ्या कंपूंत करतात किंवा लहान कंपूंत करतात. ह्मणजे नागरिकांच्या सैन्यांतील टोळ्यांप्रमाणें टोळ्या केलेल्या असतात व नेमलेल्या अंमलदारांच्या देखरेखीखालीं लष्करी कवाईत करतात किंवा आपण

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वतःच कवाईत करतात. ग्रीक लोकांमध्यें पहिली पद्धति सुरू होती. त्या काळीं अथीनियन नागरिकांचें लष्करी शिक्षण हें त्यांच्या इतर शिक्षणाचाच एक भाग समजला जात असे. महाराष्ट्रांत पूर्व काळीं लोक आपआपले लष्करी खेळ खेळत व मर्दानी खेळ खेळत. दुसऱ्या पद्धतींतील शिपाई हे नेहमीं शिस्तीनें राहण्यास शिकलेले असतात. यामुळें आज्ञापालन, व्यवस्थितपणा व नियमितपणा हीं त्यांच्या अगदीं अंगवळणीं पडलेलीं असतात. म्हणून असें सैन्य नागरिक सैन्यापेक्षां जास्त चांगलें असतें. पूर्वीच्या युद्धपद्धतींत शिपायाचे अंगचें व्याक्तिक शौर्य व त्याचें कौशल्य हे गुण महत्वाचे होते. परंतु दारूच्या व बंदुकादिकांच्या शोधापासून या व्याक्तिक गुणाचें महत्व कमी झालें आहे. अर्वाचीन काळच्या युद्धपद्धतींत व्यवस्था, नियमितपणा व आज्ञापालन या गुणांना महत्व आलेलें आहे व हे गुण ठेविलेल्या सैन्यांत जास्त प्रमाणानें असतात हें वर सांगितलेंच आहे. यामुळें अर्वाचीन काळीं अशा सैन्याला फार महत्व आलेलें आहे. नागरिक सैन्यापेक्षां ठेविलेलें सैन्य हें बहुधा जास्त चांगलें असतें हें सर्व इतिहासावरून सिद्ध होतें. फिलीप व शिकंदर बादशहा यांचे विजय हे या सैन्याचाच प्रभाव होत. कार्थेज व रोममधील लढाईत हेंच दिसून येतें. कार्थेजचें सैन्य ठेविलेलें होतें. व रोमनचें सैन्य नागरिक होतें. परंतु लढाई पुष्कळकाळपर्यंत चालू राहिली ह्मणजे सरावानें नागरिक सैन्यही भाडोत्री सैन्यांच्या बरोबरीचें बनतें. लोकसत्तात्मक राज्यांना सैन्य कायम ठेवण्याची भीति वाटते; कारण त्यायोगें आपलें स्वातंत्र्य नष्ट होईल अशी त्यांना धास्ती वाटते. परंतु जर शिपायांना शांतता राखण्यांत फायदा असला तर प्रजेच्या स्वातंत्र्यरक्षणास यासारखा दुसरा उत्तम उपाय नाहीं. कारण कायमचें सैन्य असलें म्हणजे सरकारला लोकांच्या थोड्याफार असंतोषाकडे दुर्लक्ष केलें तरी चालतें. कारण हा असंतोष भाषणद्वारां व लेखनद्वारां वितळून जातो. परंतु असें सैन्य नसल्यास सरकारला असंतोषाच्या बारीक प्रदर्शनाकडे लक्ष देऊन लोकांना कडक शिक्षा करावी लागते.

या कायम सैन्याच्या पद्धतीनें एखाद्या राष्ट्राला तावडतोब सुधारणेच्या वरच्या पायरीवर आणतां येतें. **पीटर धि ग्रेट** यानें थोड्या काळांत रशियामध्यें जी सुधारणा घडवून आणली ती या सैन्याच्यायोगानें होय.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ा त्याला देशांत शांतता ठेवितां आली. व आपले शहाणपणाचे कायदे ी अम्मलबजावणी करतां आली.

बंदुकादि अस्त्राच्या शोधानें युद्धकलेंत मोठी क्रांति केली आहे व न्य ठेवणें हें फार खर्चाचें काम झालें आहे. पूर्वींच्या युद्धपद्धतींत जास्त धारलेल्या राष्ट्रांतील लोकांचा रानटी स्थितींतील लोकांच्या हल्ल्यापुढें काव लागणें कठिण असे. कारण कंटकपणा, शौर्य इत्यादि गुण रानटी ोकांसच जास्त असतात. परंतु अर्वाचीन काळीं सैन्य ठेवण्याचा खर्च नटी व गरीब राष्ट्रांना करतां येत नाहीं. यामुळें अशा राष्ट्रांचाच सुधार-ल्या राष्ट्रांपुढें टिकाव निघत नाहीं.

सरकारचें दुसरें कर्तव्यकर्म म्हणजे समाजांतील व्यक्तींना न्याय देणें होय. खासगी व्यक्तीच्या जुलुमापासून व अन्यायापासून जीवित व लमत्ता याचें रक्षण करणें हें कर्तव्यकर्मही समाजाच्या निरनिराळ्या वस्थांमध्यें कमी अधिक खर्चाचें असतें.

मृगयावृत्ति समाजांत थोड्या दिवसांच्या सामग्रीपलीकडे फारशा मालमत्तेचा संचय मनुष्याजवळ नसतो. या काळीं एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्याची कागाळी त्याच्या शरीरावर हल्ला करून किंवा त्याच्या मनाला लागेल असें बोलूनच करूं शकतो. व या कागाळीपासून मत्सर किंवा द्वेष या दोन मनोविकारांच्या तृप्तीखेरीज त्याला दुसरा कांहीं एक दृश्य फायदा होत नाहीं. परंतु हे मनोविकार कधीं काळींच उद्भूत होण्याचा संभव असतो व ज्याचा तो प्रतिकार करण्यास समर्थ असतो. व म्हणून या काळीं न्यायाधिशाची जरूरीच पडत नाहीं. परंतु मालमत्तेच्या वाढीबरोबर व संचयाबरोबर महत्वाकांक्षा, लोभ, सुखाची आवड, श्रमाचा कंटाळा ौरे मनोविकार प्रबळ होऊन दुसऱ्याची मालमत्ता अन्यायानें घेण्याची त्ति होते व अशी स्थिति उत्पन्न झाली म्हणजे न्यायाधीश व न्यायखातें अवश्यकता उत्पन्न होते. परंतु न्यायव्यवस्था सुरू होण्यास व मनु- ती प्रिय होण्यास मनुष्यामध्यें एक प्रकारची दुसऱ्याच्या ताबेदारींत ाची संवय लागते व खालील चार कारणांनीं मालमत्तेच्या वाढीबरो-नुष्यामध्यें अधिकार व ताबेदारी हे गुण प्रादुर्भूत होऊं लागतात.

सामर्थ्य, सौंदर्य, चपलता, शहाणपण, दूरदर्शीपणा, न्यायीपणा ादि शारीरिक व मानसिक गुण याबद्दल सर्व काळीं आदरबुद्धि उत्पन्न होते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व ज्या माणसामध्यें असे गुण असतात त्या माणसाचें वजन व छाप समा
जावर बसल्याखेरीज राहत नाहीं. दुसऱ्या सर्व गोष्टी समान असतांना
आदर व अधिकार उत्पन्न करतें. संपत्ति ही ताबेदारी उत्पन्न करणार
मोठी शक्ति आहे. गोपालवृत्तीमध्यें ज्या मनुष्याजवळ गुराढोरांचा मोठ
कळप असतो त्या मनुष्याला आपल्या उत्पन्नाचा खर्च करण्याचा मार्ग
म्हणजे पुष्कळसे आश्रित पदरीं बाळगणें हाच होय. हे आश्रित स्वाभाविक
आपल्या यजमानाचा अधिकार मानतात. यामुळें अशा समाजांत श्रीमंत
मनुष्य हा स्वाभाविकपणें पुष्कळांचा नायक व न्यायाधीशही होतो. जर
आश्रितांमध्यें कांहीं तंटाभांडण झालें तर तें भांडण नाईक मिटवितो.
ताबेदारीचें चवथें कारण जन्म होय. परंतु या वेळीं नागरिकांमध्यें आर्थीक
असमता उत्पन्न झाली आहे असें तेथें गृहीत धरलें जातें. ज्या ठिकाणीं
मालमत्ता नाहीं तेथें वंशतत्वाला मुळींच महत्व नसतें. मृगयावृत्ति
समाजांत वंशाला कांहींच किंमत नसते. परंतु एकदां एखादें घराणें
श्रीमंत व मोठें झालें ह्मणजे त्यांतील वंशजांना मान मिळतो. कारण त्या
घराण्यालाच मान द्यावयाची लोकांना संवय झालेली असते. परंतु लोक
एखाद्या उपटसुंभ मोठ्या माणसाची आज्ञा पाळावयास तयार नसतात; परंतु
उच्च कुळांत जन्मलेल्याची ते आनंदानें आज्ञा पाळतात. तेव्हां वंश व
संपत्ति हीं लोकांवर छाप व अधिकार बसविणारीं महत्वाचीं कारणें होत
व यामुळेंच एका घराण्यांत नायकत्व राहूं लागतें. असा नायक हा त्या
टोळीचा स्वाभाविक न्यायाधीश होतो.

परंतु त्या काळीं न्याय करणें हें काम राजाला खर्चाचें नसतें तर उलट
ती एक उत्पन्नाची बाब असते. जो मनुष्य राजाकडे तंटा घेऊन येतो
त्याला तंट्याचा निकाल करण्याच्या त्रासाबद्दल राजाला नजराणा द्या
लागतो. पुढें पुढें राजाच या त्रासाबद्दल नजराणा हक्कानें मागतो. याप्रमाणें
न्याय करणें ही राजाला एक उत्पन्नाची बाब होते. परंतु या पद्धतीपासून
अनिष्ट परिणाम होतो. कारण ज्याच्याकडून जास्त मोठा नजराणा मिळेल
त्याच्या बाजूचा निकाल मिळण्याचा संभव असतो. पुढें राजा हा आपला
अधिकार बहुधा एका प्रतिनिधीच्या मार्फत चालवितो. हा न्यायाधीश आपण
नजराणा घेऊन निकाल देऊं लागला ह्मणजे पुढें राजाकडे दाद मागतां येते.
परंतु येथेंही नजराण्याच्या पद्धतीनें फार भ्रष्टकार होतो. कृषिवृत्तिसमाजांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आपल्या खासगी मालमत्तेच्या उत्पन्नावर राहतो. व दिवाणी खट-
तील नजराणा ही त्याची एक उत्पन्नाची बाब होते. परंतु पुढल्या तींत संरक्षणाचा खर्च वाढतो व मग राजाला कर बसवावे लागतात. व्हांपासून न्यायाधिशांना स्वतंत्र पगार मिळूं लागतो. व मग खासगी कांना न्याय पुष्कळ कमी खर्चांत मिळतो. मात्र वकील, कोर्टांतील कार- यांचा खर्च पक्षकारांना करावा लागतो. परंतु न्यायखात्याचा सगळा खर्च काराकडून घेतल्या जाणाऱ्या स्टांपांतून भागवितां येतो. यामुळें बहुतेक जांत न्याय देण्याचें कर्तव्यकर्म हें ह्मणण्यासारखें खर्चाचें काम नसतें.

ज्या सार्वजनिक संस्था व कामें खासगी व्यक्ति किंवा व्यक्तिसमूह च्या शक्तीबाहेर असून त्यांत नफा होण्यासारखा नसल्यामुळें त्यांच्या- न हातीं घेतलीं जाण्याचा संभव नाहीं अशा संस्था व कामें हातीं णें हें सरकारचें तिसरें कर्तव्यकर्म आहे. हीं कामें तीन प्रकारचीं आहेत.

१ समाजाच्या व्यापारास उत्तेजन देणाऱ्या संस्था व कामें.

२ तरुणांच्या शिक्षणाकरितां संस्था.

३ सर्व वयाच्या लोकांच्या शिक्षणाकरितां संस्था.

पहिल्याचे दोन भाग आहेत. एक साधारण व्यापारांना उपयोगी डणाऱ्या संस्था व कामें व विशेष धंद्यांना व विशेष व्यापारांना उपयोगी डणारीं कामें. सामान्यतः सर्व व्यापाराच्या उपयोगी पडणारीं कामें ह्मणजे स्ते, पूल, कालवे, बंदरें वगैरे होत. या कामांचा उपयोग देशांतील व्यापाराच्या विस्तारावर अवलंबून आहे. जितका जितका व्यापार मोठा तितका तितका या कामांची दुरुस्ती ठेवण्याचा खर्च जास्त. हीं मेंं करण्याचा व तीं दुरुस्त ठेवण्याचा उत्तम मार्ग ह्मणजे या कामा- ल जकातीचें उत्पन्न होय. सरकारच्या सामान्य उत्पन्नांतून हीं कामें ची गरज नाहीं. या जकाती एका बोर्डाच्या हवालीं कराव्या. ला लागणाऱ्या खर्चास पुरे इतक्याच त्या असाव्या. दुरुस्तीला या खर्चापलीकडे उत्पन्नाची बाब ह्मणून त्यांचा उपयोग करूं नये. नानें व्यापाराच्या मानानें असल्या कामावर किती खर्च करावा हें समजतें. माल नेणाऱ्या आणणाऱ्याकडून ही जकात प्रथम- घेतली जाईल; परंतु वस्तुतः ती मालाच्या उपभोक्त्याकडून मिळेल. च्या उपभोक्त्यावर या जकातीचा फाजील बोजा होणार नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारण दळणवळणाच्या साधनांनीं माल स्वस्त होतो व स्वस्त झाल्यानें जो पैसा उपभोक्त्याचा वांचतो, त्यांतला एक अंश ते जकातीच्या रूपानें देतात. चैनीच्या सुंदर गाड्या, जलद चालणाऱ्या टपालाच्या गाड्या यांवर जकात थोडी जास्त असावी ह्मणजे सामान्य लोकांपेक्षां श्रीमंत लोकांकडून सरकारला जास्त मदत होते. हीं साधनें चालू ठेवण्यास जकातीरूपाची पद्धत न्यायाची आहे.

इंग्लंडमध्यें कांहीं कालवे खासगी व्यक्तींच्या मालकीचे असत. व ते कालवे दुरुस्त ठेवणें हें त्यांच्या हिताचेंच असे. नाहीं तर कालव्यापासून येणारें उत्पन्न कमी होतें. अशा कामाची व्यवस्था खासगी लोकांकडे असणेंच इष्ट आहे. परंतु रस्त्यावरील जकाती मात्र खासगी व्यक्तींच्या हातीं नसाव्या. कारण या खासगी व्यक्ती रस्ते दुरुस्त ठेवणार नाहींत व तरीसुद्धां जकातीच्या उत्पन्नांत फारसा फेर होणार नाहीं.

फ्रान्समध्यें रस्त्यांची व्यवस्था सरकारी अंमलदारांच्या हातीं असते व याचा खर्च सरकारी तिजोरींतून होत असे. यामुळें ज्या रस्त्यांवरून राजा व सरदार मंडळी जाण्याचा संभव असे तेवढे रस्ते उत्तम तऱ्हेनें ठेविलेले असत. परंतु बाकीच्यांची अगदीं हयगय होत असे.

कांहीं लोकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, जकातीची पद्धति ही एक सरकारची उत्पन्नाची बाब करतां येईल. परंतु खालीं निर्दिष्ट केलेल्या कारणांकरितां असें करणें इष्ट नाहीं.

१ जर जकाती उत्पन्नाची बाब केली तर राजाला या जकाती वाढविण्याचा केव्हांही मोह उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. कारण या उपायानें वसुलाकरितां एक पैचाही खर्च न वाढवितां सरकारला उत्पन्न वाढवितां येईल. परंतु या जकातीच्या वाढीचा अवश्यक परिणाम असा होईल कीं, मालाच्या किंमती वाढतील व त्यानें देशांतील व्यापाराचें नुकसान होईल.

२ रस्त्यावरून वाहून नेलेल्या मालाच्या वजनाच्या प्रमाणानुरूप जकाती रस्त्याच्या दुरुस्तीच्या खर्चासंबंधीं न्याय्य व रास्त होतील; तरी पण कराच्या बाबी या नात्यानें जकाती या फार अन्यायाच्या होतील. त्यांच्यायोगानें गरिबांवर कराचें फाजील ओझें पडेल. कारण जाडा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ा व वजनांत भारी असलाच माल गरीब लोक वापरतात. व यामुळें मंत आपल्या शक्तीप्रमाणें कर देणार नाहींत.

राजा किंवा सरकार जकात घेऊन सुद्धां या उत्पन्नाचा दुसरीकडे पयोग करण्याच्या बुद्धीनें रस्ते व कालवे दुरुस्त ठेवणार नाहींत व लोकांना द मागण्यास कांहीं एक मार्ग राहणार नाहीं.

तेव्हां जकाती ही सरकारची उत्पन्नाची बाब करणें अगदीं अनिष्ट आहे. वाय रस्त्याचें वगैरेचीं कामें बोर्डासारख्या सार्वजनिक परंतु सरकारी नव्हे शा संस्थेकडे देणें चांगलें म्हणजे या कामाची हयगय झाल्यास लोकांना द मागण्याचा एक मार्ग खुला राहतो.

दुसरें—व्यापाराच्या विशेष शाखांच्या उत्तेजनार्थ सरकारला कांहीं कामें संस्था चालवाव्या लागतात. उदाहरणार्थ, रानटी व सुधारलेल्या राष्ट्रांशीं पार करतांना व्यापाऱ्याचें विशेष तऱ्हेनें संरक्षण करावें लागतें. आफ्रिकेंतील व्यापार करणाऱ्या कंपन्यांना आपल्या ठिकाणांना किल्ल्याचें रूप द्यावें लागत असे; त्याच मुद्यावर ईस्ट इंडिया कंपनीला प्रथम किल्ले बांधण्याची व सैन्य ठेवण्याची परवानगी मिळाली होती. व्यापाराच्या संरक्षणाकरितांच परदेशीं कायमचा वकील ठेवण्याची पद्धति सुरू झाली. व परदेशाशीं व्यापार करणाऱ्या व्यापाऱ्याच्या संरक्षणाकरितां आरमारें ठेवण्याचें व समुद्रावरील चांचेपणा बंद करण्याचें काम सरकार करूं लागलें व त्याचकरितां आयात मालावर जकाती घेण्याची सुरुवात झाली. तेव्हां व्यापाराच्या विशेष शाखेच्या उपयोगाकरितां कराव्या लागणाऱ्या कामाबद्दलचा खर्च त्या शाखेच्या व्यापाऱ्यांवर फी ठेवून भागवितां येईल ा त्या शाखेच्या व्यापारी मालावर जकात बसवून हा खर्च भागवितां . सारांश, ज्या ज्या विशेष वर्गांना त्याचा फायदा होतो त्या त्या डून त्या संस्थांचा खर्च घेणें हें सामान्य तत्व येथेंही लागू पडतें व रचें हें कर्तव्यकर्म चालविण्याकरितां सर्व लोकांवर सरसहा कर ठेव- कारण नाहीं.

ॲडाम स्मिथनें यापुढें निरनिराळ्या देशांशीं व्यापार करणाऱ्या कंपचे प्रकार व त्यांच्या जयापजयाचीं कारणें व इतिहास यांचा सविस्तर विचार केला आहे. परंतु [illegible] तात्त्विक व कायमच्या उपयोगाच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोष्टींचा उल्लेख मागील एका पुस्तकांत केला आहे. तेव्हां येथें त्याची पुनरा-वृत्ति करण्याचें प्रयोजन नाहीं.

सरकारच्या तिसऱ्या कर्तव्यापैकीं बाकी राहिलेल्या भागांत शिक्षण संस्थांचा खर्च व धार्मिक संस्थांचा खर्च येतो. तरुणांना शिक्षण देणाऱ्या संस्था म्हणजे शाळा, कॉलेजें व युनिव्हर्सिट्या होत. या संस्था खासगी व्यक्तींकडून चालणें शक्य नसल्यामुळें त्या सरकारनें हातीं घेतल्या पाहि-जेत असें **ॲडाम स्मिथ**चें म्हणणें आहे. मात्र या संस्थांचा चालू खर्च या संस्थांचा फायदा घेणाऱ्या व्यक्तींकडून फीच्या रूपानें घेणें इष्ट आहे असें **ॲडाम स्मिथ**चें मत आहे व यापैकीं पुष्कळ संस्था खासगी व्यक्तीच्या मोठ-मोठ्या देणग्यांच्या व्याजांतून व उत्पन्नांतून चाललेल्या आहेत. तेव्हां या बाबतींत सरकारला फारसा पैसा खर्च करण्याचें कारण नाहीं. हें **ॲडाम स्मिथ**चें मत इंग्लंडच्या अनुभवावरून झालेलें होतें. परंतु हल्लींच्या काळीं यासंबंधीं सुधारलेल्या देशाच्या मतांत फार अंतर पडलेलें आहे. सर्व प्रका-रच्या शिक्षणाला सरकारनें आपल्या सामान्य उत्पन्नांतून पुष्कळच मदत केली पाहिजे व फीचें उत्पन्न हा एक या खर्चापैकीं गौण भाग समजला पाहिजे म्हणजे शिक्षण होतां होईल तितकें स्वस्त केलें पाहिजे व प्राथमिक शिक्षण तर मोफतच केलें पाहिजे असें सुधारलेल्या राष्ट्रामध्यें लोकमत आहे. **ॲडाम स्मिथ**चें या बाबतींतील मत आतां अग्राह्य ठरलेलें आहे. याच भागांत त्यानें आपल्या वेळच्या उच्च शिक्षणाचा उदय व वाढ कशी झाली वगैरेबद्दलचा सुंदर इतिहास दिला आहे. परंतु त्याचें येथें सविस्तर विवेचन करण्याचें प्रयोजन नाहीं. तरी पण सामान्य लोकांना सामान्य शिक्षण देण्याची व्यवस्था करणें हें अत्यंत अवश्यक आहे; कारण गरीब मुलांच्या आईबापांना सुखवस्तु लोकांप्रमाणें शिक्षणाची किंमत कळत नाहीं. हें मत **ॲडाम स्मिथ**नें स्पष्टपणें सांगितलें आहे व याकरितां सरकारनें प्रत्येक खेडेगांवांत प्राथमिक शिक्षणाची शाळा स्थापून लोकांना आपलीं मुलें शाळेंत पाठविण्यास उत्तेजन द्यावें व मुलांना शिक्षणाची गोडी लाग-ण्याकरितां शिकलेल्या मुलांना कांहीं एक मानाचें चिन्ह द्यावें किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें सरकारनें सक्तिही करावी. कोणत्याही माणसानें स्वतंत्र धंदा करूं लागण्यापूर्वीं सामान्य शिक्षण मिळविल्याचा दाखला मिळविला पाहिजे असा सर्वसाधारण नियमही सरकारला करतां येईल. सारांश,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाबतींत जरी **ॲडाम स्मिथनें** प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचें असावें असें स्पष्टपणें म्हटलें नाहीं तरी याच मताचा ध्वनि त्याच्या लेखांत आहे व हल्लींच्या अर्थशास्त्राप्रमाणें या शिक्षणाचें महत्व त्याला अवगत होतें यांत शंका नाहीं.

सरकारच्या तिसऱ्या कर्तव्यकर्मापैकीं शेवटला भाग ह्मणजे धार्मिक संस्था चालविणें होय. ज्याप्रमाणें **ॲडाम स्मिथनें** दुसऱ्या भागांत युरोपांतील शिक्षणसंस्थांच्या उदयाचा, वाढीचा व त्यांच्या तत्कालीन स्थितीचा इतिहास संकलित केला आहे, त्याचप्रमाणें या भागांत त्यानें युरोपांतील धार्मिक संस्थांचा उदय, त्यांची वाढ व त्यांची तत्कालीन स्थिति याबद्दलचा इतिहास दिला आहे. परंतु या इतिहासाचेंही येथें फारसें प्रयोजन नाहीं म्हणून त्याचा गोषवारा येथें दिला नाहीं.

वर दिलेलीं सरकारचीं कर्तव्यकर्में पार पाडण्याकरितां सरकारला जो खर्च करावा लागतो तो कसा भागवावयाचा त्याचा येथपर्यंत विचार झाला. परंतु सरकारचा मुख्य प्रतिनिधि जो राजा त्याचाही दर्जा राहण्याकरितां देशाला खर्च पडतो. तेव्हां ही खर्चाची शेवटची बाब होय. व राष्ट्राच्या वैभवाप्रमाणें हा खर्च त्याला शोभेसारखा असला पाहिजे हें उघड आहे.

समाजाचें संरक्षण करणें व त्यांतील मुख्य प्रतिनिधीचा मान राखणें या खर्चाच्या बाबी समाजांतील सर्व लोकांच्या फायद्याकरितां आहेत ह्मणून समाजांतील सर्व व्यक्तींनीं आपापल्या ऐपतीप्रमाणें या खर्चाकरितां कर दिले पाहिजेत हें रास्त आहे. न्याय देण्याच्या व्यवस्थेचा खर्चही सर्व समाजाकरितां आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. व ह्मणून तोही सरकारच्या सामान्य उत्पन्नांतून घेण्यास हरकत नाहीं. परंतु या बाबतींत ... कोर्टाची पायरी चढणाऱ्या व्यक्तींना या न्यायव्यवस्थेचा विशेष फायदा ... म्हणून या खर्चाचा बराच भाग वादीप्रतिवादीकडून कोर्टफीच्या रूपानें ... हरकत नाहीं. फौजदारी खटल्यांत मात्र सरकारनें खर्च केला ... हें उघड आहे. जीं कामें विशेष ठिकाणच्या किंवा प्रांताच्या ...चीं आहेत त्यांचा खर्च सर्व समाजांवर पडणें रास्त नाहीं. रस्ते, ... वगैरे कामें सर्व समाजाच्या उपयोगाचीं आहेत खरीं, तरी पण ...जे लोक प्रत्यक्ष उपयोग करतात त्यांनीं त्याचा खर्च सोसावा हें रास्त ... व जकाती हा तो खर्च भागविण्यास उत्तम मार्ग आहे तसेंच शिक्षण-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्थांचा खर्चही फीमधून भागविणें एकंदरींत श्रेयस्कर आहे. परंतु सरकारच्या सर्व कर्तव्यकर्माच्या पूर्ततेमध्यें कोठेंही खर्चाची नड आल्यास सरकारच्या सामान्य उत्पन्नांतून भागविली पाहिजे हें उघड आहे.

ॲडाम स्मिथचें सरकारच्या कर्तव्यकर्माबद्दल व त्याप्रीत्यर्थ सरकारला पडणाऱ्या खर्चाबद्दलचें मत आह्मीं थोड्या विस्तारानें येथें दिलें आहे. याचे कारण असें आहे कीं, **ॲडाम स्मिथ** हा अप्रतिबंध व्यापाराचा मोठा समर्थक असल्यामुळें सरकारच्या कर्तव्याबद्दल त्याची कल्पना फार संकुचित होती असें मानण्याचा सांप्रदाय आहे. परंतु वरील विवेचनावरून **ॲडाम स्मिथ**ची कल्पना सामान्य समज आहे तितकी संकुचित नाहीं असें दिसून आल्यावांचून राहणार नाहीं. **ॲडाम स्मिथ**नें सरकारचीं कर्तव्यकर्में व्यावहारिक तऱ्हेनें दिलेलीं आहेत अर्थात् सुधारलेल्या सरकारकडे पाहिलें म्हणजे त्या सरकारचीं प्रत्यक्ष सृष्टींत जीं जीं कर्तव्यकर्में दिसून येतात त्यांना शास्त्रीय किंवा तात्विक स्वरूप न देतां जशींच्या तशीं दिलीं आहेत. उदाहरणार्थ, प्रत्येक सरकारचें लष्करी आरमारी खातें असतें. पुढें न्याय व अम्मलबजावणी व पोलीसखातें; व नंतर शिक्षणखातें व धर्मखातें व शेवटीं सार्वजनिक कामाचीं खातीं व व्यापारी खातें. हीं सामान्यतः सरकारचीं कर्तव्यकर्में होतात. परंतु ज्यांनीं राष्ट्रीय जमाखर्चाचें नवें शास्त्र बनविलें आहे, त्यांनीं सरकारच्या कर्तव्यकर्माचें थोडें तात्विक व शास्त्रीयदृष्ट्या वर्गीकरण केलें आहे. अर्वाचीन काळीं सुधारलेल्या राष्ट्रांमध्यें सरकारच्या कर्तव्यकर्माची व्याप्ति वरीच वाढली आहे हें खरें, तरी पण त्या सर्वांचा समावेश पूर्वींच्या व्याख्येंत करतां येण्यासारखा आहे. म्हणजे त्या कर्तव्यांची मर्यादा वाढली इतकेंच. पुढील भागांत अर्वाचीन शास्त्रज्ञांनीं केलेल्या सरकारच्या कर्तव्यकर्माच्या वर्गीकरणाचें विवेचन करूं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग तिसरा.

सरकारचीं कर्तव्यकर्मे.

मागील भागांत **ॲडाम स्मिथ**च्या मताप्रमाणें सरकारचीं कर्तव्यकर्मे कोणतीं व तीं पूर्ण करण्यास समाजाच्या निरनिराळ्या अवस्थांमध्यें किती व कसा खर्च लागतो याचा विचार केला. **ॲडाम स्मिथ**च्या काळीं सरकारच्या कर्तव्यकर्मांची कल्पना फार संकुचित होती–फार कोती होती–असें नेहमीं म्हणण्यांत येतें. परंतु मागील भागांतील विवेचनावरून ती कल्पना बरीच लवचिक आहे व हल्लींच्या काळीं सुधारलेलें सरकार ज्या ज्या गोष्टी हातांत घेतें त्या त्या सर्वांचा अन्तर्भाव **ॲडाम स्मिथ**च्या कर्तव्यचतुष्टयांत करतां येईल हें सहज दिसून येईल. सरकारनें व्यापाराच्या कामांत ढवळाढवळ न करितां खुल्या व्यापाराचें तत्त्व स्वीकारावें असें जें **ॲडाम स्मिथनें** मत प्रतिपादन केलें त्यावरून हा समज झालेला आहे. शिवाय त्याच्या सृष्टिविषयक एका धर्मकल्पनेमुळेंही असा समज झालेला आहे. त्याचे मतानें ईश्वरानें सृष्टीची व मानवी स्वभावाची अशीच रचना केली आहे कीं, प्रत्येक मनुष्याला आपलें हिताहित कळतें व स्वहित व परहित यांमध्यें कधीं विरोध नसतो. परंतु असा विरोध जेथें असेल किंवा निदान व्यक्तींना सार्वजनिक काम करण्यास जेथें स्वहिताचा मोठा पाठिंबा नसेल तेथें सरकारनें हात घालणें अवश्य आहे, असें **ॲडाम स्मिथनें** प्रतिपादन केलें आहे व सुधारलेल्या देशांत सरकार ज्या ज्या गोष्टी हल्लीं हातीं घेतें त्याचें त्याचें समर्थन या मुद्यावर करतां येईल.

परंतु अर्वाचीन काळीं सरकारच्या कर्तव्यकर्मांचें वर्गीकरण निराळ्या पद्धतींवर केलें जातें. **ॲडाम स्मिथ**च्या विवेचनाला कर्तव्यकर्मांचें वर्गीकरण म्हणण्यापेक्षां–ज्याला तर्कशास्त्रांत व्यक्तिगणन म्हणतात तसें–व्यक्तिगणन म्हणणें जास्त सयुक्तिक होईल. वर्गीकरणामध्यें वस्तुसमुदायाचे गुणागमावरून पोटभेद पाडले जातात. तसा प्रयत्न **ॲडाम**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्मिथनें केला नाहीं तर त्यानें एकामागून एक अशी सरकारच्या कर्तव्याची यादी दिली आहे. अर्वाचीन काळीं अर्थशास्त्रकारांनीं सरकारच्या कर्तव्यकर्माचें शास्त्रीय वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सरकारच्या कर्तव्यकर्माचें वर्गीकरण सरकारपासून प्रजेला होणाऱ्या फायद्याच्या तत्त्वानुरूप केलें आहे व त्याप्रमाणें एकंदर कर्तव्याचे चार पोटभेद होतात.

कर्तव्यांचा पहिला वर्ग–ज्या कर्तव्याच्या अंमलबजावणीपासून देशांतील सर्व प्रजेचा फायदा होतो तो कर्तव्याचा पहिला वर्ग होय. या वर्गामध्यें देशांतील अन्तर्बाह्य शांतता राखणें हें मुख्य कर्तव्य होय. ह्मणजे देशांतील सर्व लोकांचें जीवित व मालमत्ता यांचें संरक्षण करणें हें तें कर्तव्यकर्म होय; व हें साधण्याकरितां प्रत्येक सुधारलेल्या सरकारला सैन्य व फौजफांटा, आरमार, किल्ले, तटबंदी व पोलिस, वगैरे संस्था लागतात. या सर्वांचा मुख्य उद्देश जीवित व मालमत्ता यांना सुरक्षितता आणणें होय व यापासून अमुक व्यक्तीचा फायदा व अमुक व्यक्तीस नाहीं असा मुळींच प्रकार नाहीं. यापासून सर्व प्रजेला सामान्य फायदा होतो. याच वर्गांत दळणवळणाच्या साधनांचा, तसेंच प्राथमिक शिक्षण–सामान्य व औद्योगिक–या दोन कर्तव्यांचा समावेश होतो. या दोन्ही गोष्टी सरकारनें हातीं घेतल्या पाहिजेत व शिक्षण तर सार्वत्रिक व सक्तीचें केलें पाहिजे, असें अर्वाचीन काळचें मत आहे. त्याचें कारण या गोष्टी प्रजेच्या सर्वसाधारण फायद्याच्या आहेत व म्हणून त्या सरकारनें जीवित व मालमत्तेच्या संरक्षणाप्रमाणें आपल्या आद्य कर्तव्यांपैकीं समजल्या पाहिजेत. टांकसाळी व पैसा यांसंबंधाचें सरकारचें कर्तव्यकर्म, तसेंच एकंदर उद्योगधंद्यांवर नजर ठेवणें हें या पहिल्या वर्गांतच मोडतें.

कर्तव्यांचा दुसरा वर्ग—कांहीं सरकारी कृत्यांचा उपयोग कांहीं विशेष व्यक्तींनाच होतो खरा; तरी पण हा उपयोग सर्व सामान्यजनांना होतो असें धरलें जातें; कारण ज्या व्यक्तींना त्याचा उपयोग होतो त्यांना तो खर्च करण्याचें सामर्थ्य नसतें. अशा प्रकारचीं कृत्यें दुसऱ्या वर्गांतल्या कर्तव्यकर्मामध्यें मोडतात. उदाहरणार्थ, अनाथ व पंगू लोकांचे पालनपोषणाचीं अनाथालयें, आजाऱ्यांकरितां दवाखाने, वयातीत लोकांकरितां पेनशनची व्यवस्था, गरीब मजुरांचा आजारीपणा, अपघात, वगैरेकरितां विम्या उतर-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

याची पद्धति; इत्यादि प्रकारचीं कर्तव्यकर्मं सुधारलेलें सरकार अर्वाचीन काळीं अंगावर घेतें. या सर्वांच्या मुळाशीं हेंच तत्त्व आहे कीं, जरी या कर्तव्यकर्मांपासून विशिष्ट व्यक्तींना—मग त्या संख्येनें पुष्कळ कां असेनात—फायदा होत असला तरी सरकारनें हीं कामें हातीं घेतल्याखेरीज चालावयाचें नाहीं. कारण ज्या विशिष्ट लोकांना यापासून फायदा होणार त्यांना आपण होऊन या गोष्टी करणें त्यांच्या सांपत्तिक सामर्थ्याच्या मर्यादेबाहेरचें आहे. करितां हीं कर्तव्यकर्मं सार्वजनिकच समजलीं पाहिजेत व त्यांना लागणारा खर्च सरकारनें आपल्या उत्पन्नांतून केला पाहिजे.

कर्तव्यकर्माचा तिसरा प्रकार—यामध्यें ज्या कृत्यांना कांहीं विशिष्ट व्यक्तींना फायदा होऊन सर्वसाधारण लोकांनाही त्यांचा फायदा होतो, अशा कृत्यांचा समावेश होतो. ह्मणजे सरकारच्या या कर्तव्यकर्माच्या अंमलबजावणीनें व्यक्तिफायदा व सामान्यफायदा असें दुहेरी हित होतें. या वर्गामध्यें न्यायकोर्टाची व्यवस्था, ज्या ज्या ठिकाणीं एखादा विशिष्ट धर्म सरकारनें अंगीकारला आहे तेथें तेथें त्या धर्मखात्याचा खर्च, पोस्ट व तारायंत्र खातें, (हीं केव्हां केव्हां चवथ्या वर्गांतही धरलीं जातात.) हक्कनोंदीची व्यवस्था; तसेंच कांहीं विशिष्ट धंद्यांना व उद्योगांना दिलेल्या सवलती व बक्षिसें, या सर्व गोष्टींचा प्रत्यक्ष व पहिला उपयोग कांहीं विशिष्ट व्यक्तींना होतो खरा; तरी पण त्याचा अप्रत्यक्ष व दुसरा उपयोग बहुजनसमाजाला होतो. उदाहरणार्थ, जरी न्यायकोर्टाचा प्रत्यक्ष उपयोग न्यायकोर्टाची पायरी चढणारांना होतो तरी न्यायाची व्यवस्था चोख असली ह्मणजे एकंदर जीवित व मालमत्ता यांची सुरक्षितता वाढते व याचा फायदा सर्वत्रांनाच मिळतो. त्याप्रमाणें जरी उद्योगधंद्यांच्या संरक्षणानें प्रत्यक्षतः कांहीं कारखानदार व कांहीं व्यापारी इतक्या व्यक्तींनाच फायदा होतो तरी एकंदर देशाची सांपत्तिक स्थिति सुधारल्यामुळें अप्रत्यक्ष रीतीनें सर्व लोकांचाच फायदा होतो.

कर्तव्यकर्माचा चवथा प्रकार—यामध्यें सरकार जीं कृत्यें करतें त्यांचा हेतु फक्त विशिष्ट व्यक्तींच्या फायद्याचा असतो किंवा सरकारला इतर कर्तव्यकर्मं बजावतां यावीं ह्मणून जें उत्पन्न पाहिजे असतें तें उत्पन्न मिळविण्याचा हेतु असतो. सरकार जे प्रत्यक्ष उद्योगधंदे हातीं घेतें त्यांचा यांत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समावेश होतो. या धंद्याच्या वस्तू ज्यांना पाहिजे असतात त्यांनाच यां पासून फायदा होतो. बाकीच्यांचा येथें संबंध येत नाहीं.

हल्लींचीं सुधारलेलीं सरकारें जीं जीं कामें हातीं घेतें त्या त्या कामांचा या कर्तव्यचतुष्टयामध्यें समावेश होतो, असें थोडक्या बारकाईनें विचार केला ह्मणजे दिसून आल्याखेरीज राहणार नाहीं.

आतां हीं कर्तव्यकर्में बजावण्याकरितां सरकारला पैसे लागतात. कारण यांतलीं शेवटल्याखेरीज बाकीचीं कर्तव्यकर्में ह्मणजे बऱ्याच खर्चाचीं असतात. तेव्हां सरकारला हीं कर्तव्यकर्में बजावतां येण्याकरितां कायमच्या उत्पन्नाच्या बाबी लागतात. कारण हीं कर्तव्यकर्में कायम व सतत चालणारीं असतात. सरकारचीं कांहीं कर्तव्यकर्में यांमधूनच परंतु प्रसंगानें व आकस्मिक तऱ्हेनें उद्भवतात. जसें लढाई किंवा एखाद्या शोधाकरितां लागणारा खर्च किंवा खानेसुमारीचा खर्च. तेव्हां सरकारलाही दोन तऱ्हांचा खर्च आहे. एक सततचा व नेहेमीं लागणारा खर्च, व एक आकस्मिक व प्रासंगिक कारणांनीं लागणारा खर्च. पहिल्या प्रकारचा खर्च सरकार बहुतेक कायमच्या व नेहेमीं येणाऱ्या करांसारख्या उत्पन्नांतून भागवितें व दुसऱ्या प्रकारचा खर्च व एकंदर कर्तव्यांपैकीं उद्योगधंद्यांचा प्रारंभींचा खर्च सरकार कर्ज काढून भागवितें. तेव्हां या दोन्ही प्रकारच्या उत्पन्नांचा विचार निरनिराळा करणें सोईचें आहे. तेव्हां पुढल्या भागांत सरकारच्या कायमच्या उत्पन्नाच्या बाबींचा विचार करूं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग चवथा.

सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबी.

अर्वाचीन काळीं सुधारलेल्या सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबींचे तीन वर्ग करतां येतील. पहिला व प्रमुख वर्ग करांचा होय; दुसरा फीचा होय; तिसरा किंमतीचा किंवा संपत्तीच्या विक्रीचा होय. सरकारच्या कर्तव्य-कर्माच्या अंमलबजावणीस लागणाऱ्या खर्चाकरितां– हीं कर्तव्यकर्में प्रजेच्या फायद्याचींच असतात–सरकारी अधिकारानें व्यक्तीकडून अगर व्यक्तिसमूहा-कडून त्यांच्या संपत्तीपैकीं सक्तीनें घेतलेला हिस्सा अगर भाग ह्मणजे कर होय. प्राप्तीवरील कर, जमिनीवरील कर, मिठावरील कर, आयात मालावरील जकात, वगैरे प्रकारच्या सर्व उत्पन्नाच्या बाबी कर या सदरांत मोडतात. या सर्वां-मध्यें सरकारी कर्तव्यकर्माच्या अंमलबजावणीकरितां लागणाऱ्या खर्चाकरितां सक्तीनें व्यक्तीच्या संपत्तींतून एक भाग घेणें हा सामान्य गुण आहे. मग उत्पन्न काढण्याची तऱ्हा कोणतीही असो. प्राप्तीवरील कर हा ठरलेल्या प्राप्तीवरच्या प्रत्येक माणसाकडून रोख घेतला जातो. जमिनीवरील कर असाच जमिनदारांकडून रोख घेतला जातो. पूर्वकाळीं डोईपट्टी म्हैसपट्टी अशा प्रकारचे कर असत ते असेच सक्तीनें घेतले जात असत. निर-निराळ्या आयात अगर निर्यात मालावर बसविलेल्या जकाती याही व्यापा-ऱ्यांकडून सक्तीनें वसूल केल्या जातात. परंतु या कराच्या निरनिराळ्या प्रकारांचा विचार पुढें येणारच आहे.

सरकारच्या उत्पन्नाची दुसरी बाब फीची होय. मागील भागांत [सां]गितलेंच आहे कीं, सरकारचीं कांहीं कर्तव्यकर्में विशिष्ट व्यक्तींना फाय-[द्या]चीं असतात. तेव्हां अशा कर्तव्यकर्मांच्या बजावणीस लागणारा खर्च [त्या] व्यक्तींकडून घेण्यांत यावा हें वाजवी आहे. **अॅडाम स्मिथनें** हें विशिष्ट [व्य]क्तिहिताचें तत्त्व पुष्कळ गोष्टींना लागू केलें आहे व अशा गोष्टींचा खर्च त्या त्या लोकांकडून घ्यावा असें त्याचें म्हणणें होतें. त्याचें म्हणणें सर्व न्यायखात्याचा खर्च, रस्तेसडका यांचा खर्च, शिक्षणाचा खर्च, वगैरे

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुष्कळ खर्च फी किंवा विशेष पट्टी यांतून भागवितां येतील. त्याकरितां सर्व-सामान्य कर बसविण्याचें कारण नाहीं. परंतु अर्वाचीन काळीं एकंदर सामान्य कर बसविण्याकडे सरकारची प्रवृत्ति जास्त आहे. तरी पण कांहीं कांहीं उत्पन्नाच्या बाबी फीच्या वर्गांत येतात. दिवाणी कोर्टाचा पुष्कळ खर्च वादीप्रतिवादीकडून फीच्या रूपानें घेतला जातो. तसेंच कागद रजिष्टर करण्याची फी, वारसाच्या सरतीफिकिटाची फी, शिक्षणाकरितां घेतली जाणारी विद्यार्थ्यांची फी, वगैरे तऱ्हेच्या बाबी या वर्गांत मोडतात. या उत्पन्नाच्या प्रकाराचा हा विशेष आहे कीं, ही फी सरकार जें काम करतें त्याच्या मोबदल्यावजा असते. म्हणून तें काम करण्यास जितका खर्च येतो तितकीच किंवा केव्हां त्यापेक्षां कमी फी ठेवण्यांत येते व या दृष्टीनें ही बाब करापासून भिन्न आहे.

उत्पन्नाची तिसरी बाब ही किंमतीची होय. सरकार कांहीं संपत्ति उत्पन्न करीत असेल व इतर खासगी व्यक्ति ज्याप्रमाणें आपला माल विकून उत्पन्न अगर नफा मिळवितात, त्याप्रमाणें सरकार खासगी व्यक्तींप्रमाणेंच संपत्ती गिऱ्हाइकांना विकून त्यापासून उत्पन्न काढीत असेल. सरकार कांहीं कारखाने प्रत्यक्ष चालवीत असेल; तसेंच सरकार जमिनीचे मालक असेल व त्याबद्दल त्याला भाडें मिळत असेल; किंवा सरकारच्या मालकीचें जंगल असेल व त्याच्या विक्रीपासून सरकारला सालोसाल उत्पन्न मिळत असेल; तसेंच सरकार पाटबंधाऱ्याचीं कामें करून लोकांना पाणी देऊन त्यापासून उत्पन्न काढीत असेल; सरकारच्या मालकीच्या रेल्वे असतील व त्यांपासून सरकारला उत्पन्न होत असेल. सारांश, सरकार मालक अगर कारखानदार या नात्यानें जें उत्पन्न मिळवीत असेल तें सर्व या सदरांत येतें.

पूर्वकाळीं या सदराला महत्त्व असे. युरोपांतील जहागिरिपद्धतीच्या काळीं राजाला कराची गरजच नसे. कारण त्याचा खर्च स्वतःच्या मालकीच्या जमिनीच्या खंडांतून भागे. शिवाय दुसऱ्याही सदरापासून राजाला उत्पन्न मिळे. परंतु सुधारलेल्या सर्व राष्ट्रांमध्यें दुसरे दोन्ही वर्ग कमी महत्त्वाचे झाले आहेत व सरकारची मुख्य उत्पन्नाची बाब म्हणजे करच होय. तरी आतां या करांच्या निरनिराळ्या प्रकारांकडे वळूं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करांचें वर्गीकरण निरनिराळ्या अर्थशास्त्रकारांनीं निरनिराळ्या तत्त्वांवर केलें आहे. **ॲडाम स्मिथनें** उत्पन्नाचे जे मुख्य तीन प्रकार त्यांवरून करांचें वर्गीकरण केलें आहे. जमिनीच्या खंडावरील कर, नफ्यावरील कर व मजुरीवरील कर व ज्या कराचा कोणत्याही विशेष उत्पन्नाशीं संबंध नाहीं अशा कराचा एक स्वतंत्र वर्ग त्यानें केला आहे. मिळून त्यानें करांचे चार वर्ग केले आहेत. परंतु या ग्रंथाच्या पहिल्या पुस्तकामध्यें सांगितल्याप्रमाणें हल्लीं उत्पन्नाचे चार वर्ग समजतात. शिवाय नफा, व्याज व मजुरी हे तीन उत्पन्नाचे प्रकार अर्थशास्त्रदृष्ट्या भिन्न भिन्न असले तरी करांच्या दृष्टीनें त्यांत फरक नाहीं व यामुळें या उत्पन्नावर सररहा कर बसविला जातो व यालाच प्राप्तीवरील कर म्हणतात. तेव्हां जरी **ॲडाम स्मिथचें** वर्गीकरण तात्विक दृष्टीनें ठीक असलें तरी त्याचा प्रत्यक्ष व्यवहारांत फारसा उपयोग नाहीं. याचें कारण निरनिराळ्या उत्पन्नाच्या प्रकारांवर पडणारे कर प्रत्यक्ष सृष्टींत फार थोडे आहेत. तेव्हां हें वर्गीकरण एका दृष्टीनें रिकामें राहतें. सरकारी जमाखर्चाच्या दृष्टीनें कराचा बोजा कोणावर किती पडतो हें पाहणें विशेष महत्त्वाचें आहे व याच दृष्टीनें करांचें प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष हें जें वर्गीकरण केलेलें आहे तें जास्त उपयुक्त आहे.

प्रत्यक्ष कर व अप्रत्यक्ष कर यांमध्यें दोन बाजूंनीं फरक दाखविला जातो. ज्या करामध्यें कर देणारा व ज्यावर कराचा बोजा पडतो तो अगर कर सहन करणारा या व्यक्ति एकच असतात तो प्रत्यक्ष कर होय. परंतु ज्या करामध्यें कर देणारा व कर सहन करणारा या व्यक्ति निरनिराळ्या असतात, तो अप्रत्यक्ष कर होय. दुसऱ्याही एका दृष्टीनें या दोहोंमध्यें फरक दाखविला जातो. प्रत्यक्ष कर हा पूर्वीं ठरलेल्या कांहीं एका विशिष्ट गुणावरून-जसें पदवी मालमत्ता, उत्पन्न किंवा दर्जा-कांहीं ठरलेल्या परिमाणानें आकारला जातो. अर्थात् या कराचा आकार व आंकडा हा आधीं निश्चित असतो व अशा कर भरणारांची यादी असते व तो कर यादीप्रमाणें वसूल केला जातो. अप्रत्यक्ष कर हे पूर्वीं निश्चित करतां येत नाहींत. ते कांहीं भावाप्रमाणें कांहीं व्यवहारावर ठरविलेले असतात व ते विशिष्टकांतील नियमानें वसूल केले जातात. जमिनीवरील कर, प्राप्तीवरील कर, मालमत्तेवरील कर, घरपट्टी, डोईपट्टी, कांहीं विशिष्ट वर्गावरील कर, विशिष्ट धंद्यांवरील कर, हे सर्व प्रत्यक्ष कराच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर्गांत येतात. हे कर ज्यांकडून वसूल केले जातात त्यांच्यावर पडतात किंवा ते त्यांवर पडावे असा करार बसविणारांचा उद्देश तरी निदान असतो. आयात व निर्यात जकाती व अन्तर्जकाती या सर्व अप्रत्यक्ष कराच्या वर्गांत मोडतात. आयात मालावरील जकातींना आयात जकाती म्हणतात, निर्यात मालावरील जकातींना निर्यात जकाती म्हणतात व देशांतच उत्पन्न झालेल्या देशांतच खपणाऱ्या मालावरील जकातींना अन्तर्जकाती म्हणतात. या सर्व जकाती आयात व्यापारी, निर्यात व्यापारी व कारखानदार किंवा घाऊक व्यापारी प्रथमतः देतात खरे; तरी पण हा कर शेवटीं निरनिराळ्या प्रकारचा माल खरेदी करणाऱ्या गिऱ्हाइकांवर पडतो. म्हणूनच अशा करांना अप्रत्यक्ष कर म्हणतात. केव्हां केव्हां अमुक कर प्रत्यक्ष आहे किंवा अप्रत्यक्ष हें सांगणें फार कठिण आहे. कारण चढाओढीनें कराचा बोजाही दुसऱ्यावर टाकण्याची सार्वत्रिक प्रवृत्ती असते. उदाहरणार्थ, जमिनीवरील कर व घरांवरील कर, हे प्रत्यक्ष करामध्यें मोडतात खरे. तरी पण घरवाल्याचा प्रयत्न कराच्या मानानें जास्त भाडें काढण्याचा असतो. म्हणजे आपल्यावरील कराचा बोजा होतांहोईल तों भाडेकऱ्यांवर टाकण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो. तसेंच जमिनीच्या भाड्याचा बोजा कुळांवर टाकण्याचा प्रयत्न जमिनीचा मालक करीत असतो. व कुळें अनन्यगतिक असलीं म्हणजे त्यांनाच असा नवा कर देणें भाग पडतें. परंतु याप्रमाणें जरी विशिष्ट करासंबंधानें अडचण पडली तरी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर हें वर्गीकरण स्पष्ट आहे व तें उपयुक्तही आहे.

करांचें आणखीही पुष्कळ तऱ्हेनें वर्गीकरण केलेलें आहे. त्यांपैकीं भांडवलावरील व उत्पन्नावरील कर हा भेद केव्हां केव्हां ध्यानांत ठेवण्यासारखा असतो. हा भेद त्याच्या नांवावरूनच स्पष्ट होत आहे. राष्ट्रीय जमाखर्चीशास्त्राचें एक तत्त्व असें आहे कीं, कर होतां होईल तों भांडवलावर असूं नये. कारण अशा करानें देशाचें भांडवलच कमी होतें व भांडवल वाढविण्याच्या प्रवृत्तीला धक्का बसतो व ही गोष्ट देशाच्या अहिताची आहे.

वर सांगितलेंच आहे कीं, देशाच्या औद्योगिक व सांपत्तिक वाढी बरोबर सरकारच्या उत्पन्नाचा तिसरा वर्ग थोडा कमी महत्त्वाचा होतो; कालेंकरून दुसऱ्याचेंही महत्त्व कमी होतें व सर्व सुधारलेल्या देशांत करांना जास्त महत्त्व येतें. कांहीं कांहीं अर्थशास्त्री व मुत्सद्दी हे प्रत्यक्ष करां-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्ा अप्रत्यक्ष करच जास्त चांगले असें म्हणतात. कारण अप्रत्यक्ष र हे वसूल करण्यास फार सोईचे असतात. शिवाय अशा करांत सर्क्तीचा अमल किंचित् कमी असतो; निदान तो लोकांच्या डोळ्यांपुढें तरी फार येत नाहीं. कारण हा कर पदार्थांच्या वाढलेल्या किंमतीच्या रूपानें दिला जातो. शिवाय कर द्यावयाचा नसल्यास कर बसलेला माल न घेतल्यानें आपल्याला करापासून आपली सुटका करून घेतां येते. या दृष्टीनें अप्रत्यक्ष कर हे सरकारला व प्रजेला असे दोघांनाही सोईस्कर असतात. यामुळें सुधारलेल्या सरकारची प्रवृत्ति या कराकडे बरीच आहे. परंतु एकंदर उत्पन्नाच्या स्थितीचा विचार करण्यापूर्वीं कराच्या तत्त्वांचा आतां विचार केला पाहिजे.

भाग पांचवा.

कराचीं तत्त्वें.

ज्याप्रमाणें **ॲडाम स्मिथचें** श्रमविभागाचें विवेचन एकदम सर्वमान्य झालें किंवा ज्याप्रमाणें त्याचें मजुरांच्या व नफ्याच्या विविधतेच्या कारणांचें विवेचनही एकदम पसंत झालें व पुढील अर्थशास्त्रकारांनीं **ॲडाम स्मिथचें** विवेचन बहुतेक त्याच्याच शब्दांनीं सांगितलें, त्याप्रमाणें कराच्या तत्त्वाच्या विवेचनाची गोष्ट आहे. **ॲडाम स्मिथच्या** पहिल्या त्त्वाच्या अर्थाबद्दल मात्र पुष्कळ वाद माजून राहिलेला आहे, हा वाद **ाम स्मिथच्या** ह्मणण्याच्या अर्थाबद्दल ह्मणण्यापेक्षां त्या ह्मणण्यांत तर्भूत झालेल्या परस्परविरोधी उपपत्तीच्या सयुक्तिकपणाबद्दल आहे.

कराचें पहिलें तत्त्व—कराची समता—"प्रत्येक देशांतील प्रजाजनांनीं ल्या सरकारच्या योगक्षेमाकरितां होतां होईल तों आपापल्या ऐपतीर्गें कर दिला पाहिजे; अर्थात् सरकारच्या सुरक्षित छत्राखालीं आपला ज्या उत्पन्नाचा उपभोग घेण्यास सांपडतो त्या उत्पन्नाच्या मानानें त्येकानें कर दिला पाहिजे. सरकारचा खर्च हा एखाद्या संयुक्त माल-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मत्तेच्या व्यवस्थेसारखा आहे. त्या मालमत्तेमध्यें ज्याचा जितका हितसंबंध आहे त्यानें तितक्यापुरता खर्च देणें अवश्य आहे. त्याचप्रमाणें एखाद्या सरकारच्या प्रजाजनांनींही करणें आवश्यक आहे; व कराचें हें तत्त्व पाळलें नाहीं म्हणजे करामध्यें असमता आली असें ह्मणतां येईल व हें तत्त्व पाळलें गेलें म्हणजे करामध्यें समता राहिली असें ह्मणतां येईल." **ॲडाम स्मिथनें** प्रतिपादन केलेल्या कराच्या पहिल्या तत्त्वाचा हा केन्द्रीभूत भाग आहे.

परंतु आतां वादग्रस्त प्रश्न असा आहे कीं, समता कशावरून मोजावयाची व यासंबंधानें अर्वाचीन काळीं तीन मीमांसा पुढें आलेल्या आहेत. कराची त्यागमीमांसा; कराची सामर्थ्य-मीमांसा व कराची लाभ-मीमांसा.

कराची त्यागमीमांसा-प्रत्येक मनुष्य सरकारला कर देतो यामध्यें तो कांहीं आत्मत्याग करीत असतो. तेव्हां हा त्याग सर्वांचा सारखा झाला पाहिजे म्हणजे करामध्यें समता आली असें म्हणतां येईल. श्रीमंत माणसानें कांहींएक रक्कम सरकारला देण्यामध्यें त्याचा जितका आत्मत्याग होतो त्यापेक्षां किती तरी पटीनें जास्त त्याग गरीब मनुष्यास तितकीच रक्कम द्यावी लागल्यास करावा लागतो. म्हणून कर हा उत्पन्नाच्या मानानें वाढता पाहिजे, इतकेंच नाहीं तर मनुष्याच्या आवश्यकांना लागणारें उत्पन्न कराच्या मर्यादेतून काढून टाकलें पाहिजे. याच मुद्यावर बहुतेक सर्व ठिकाणीं प्राप्तीवरील कर बसविण्याची मर्यादा असते म्हणजे त्या मर्यादेखालील प्राप्तीवर कर ठेवीत नाहींत. तसेंच हा प्राप्तीचा कर वाढता असतो म्हणजे कांहीं एका विशिष्ट प्राप्तीच्या वरच्या प्राप्तीवर कराचा दर जास्त ठेवलेला असतो. याच मुद्यावर सुधारलेल्या देशांत आयुष्यांतील आवश्यकांवर कर बसविणें गैर मानतात. कारण आयुष्याचीं आवश्यकें हीं गरीबांना व श्रीमंतांना सारखींच लागतात. परंतु यामुळें गरीब व श्रीमंत हे कर सारखाच देतात. अर्थात् अशा कराच्या पद्धतींत गरीबश्रीमंतांचा आत्मत्याग सारखा रहात नाहीं. परंतु कोणत्या करानें कोणत्या व्यक्तीचा किती आत्मत्याग होतो हें समजणें फार कठिण आहे. कारण आत्मत्याग ही मानसिक गोष्ट आहे. यामुळें जरी या मीमांसेमध्यें तथ्यांश असला तरी तिचा पूर्णविलंब शक्य नसतो.

कराची सामर्थ्य-मीमांसा-यामध्यें मनुष्याच्या उत्पन्नावरून त्याची ऐपत ठरविली जाते. **ॲडाम स्मिथनें** समता तत्त्वाचा हाच स्वाभा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

… अर्थ घेतला आहे. या तत्त्वानुरूपही प्राप्तीवरील कराच्या मर्यादा त्याग-मीमांसेप्रमाणेंच ठरतात. ज्याचें उत्पन्न जास्त त्याची कर देण्याची ऐपत जास्त हें उघड आहे. म्हणून प्राप्तीवरील कर वाढता पाहिजे व कांहीं प्राप्ती करापासून मुक्त पाहिजे, असें या मीमांसेवरूनही होतें. त्याग-मीमांसा व सामर्थ्य-मीमांसा या परस्पर संलग्न आहेत. पहिली मनुष्याच्या अन्तःस्थितीकडे म्हणजे मनाकडे पहाते, व दुसरी त्याच्या बहिर्स्थितीकडे अगर उत्पन्नाकडे पहाते. पहिली कर भरण्यापासून मनुष्याला किती त्रास, किती स्वार्थत्याग व किती कष्ट सोसावी लागते या मानसिक गोष्टीकडे पाहाते तर दुसरी मनुष्याजवळ कर भरण्यास किती पैसा किंवा किती उत्पन्न आहे याकडे पाहाते. दोन्ही मीमांसांमध्यें सत्याचा अंश आहे, तरी पण सामर्थ्य-मीमांसा ही जास्त व्यवहार्य आहे. कारण मनुष्याचा आत्मत्याग शोधून काढण्यापेक्षां मनुष्याचें वार्षिक उत्पन्न किती आहे हें शोधून काढणें सोपें आहे. तरी ही मीमांसा सर्वतोपरी लागू केल्यानें पूर्ण समता साधेल असें मात्र नाहीं. उदाहरणार्थ, दोन माणसांचें उत्पन्न अगदीं सारखें असेल. परंतु एक जर ब्रह्मचारी असला व दुसरा जर कुटुंबवत्सल असला तर कर देण्याचें दोघांचें सामर्थ्य सारखें नाहीं हें उघड होतें.

कराची लाभ–मीमांसा—सरकारचा मनुष्याला जितका जितका फायदा होतो त्या त्या मानानें त्यानें सरकारला कर दिला पाहिजे, असें या मीमांसेचें म्हणणें आहे. या दृष्टीनें ज्याअर्थी श्रीमंतापेक्षां गरीबाला सरकारचा जास्त फायदा होतो त्याअर्थी त्यानें श्रीमंतापेक्षां जास्त कर दिला पाहिजे असें होतें. परंतु कांहीं लोक या तत्त्वापासून उलटच अनुमान काढतात. त्याचें म्हणणें असें कीं, खरोखरीं श्रीमंताला सरकारचा उपयोग जास्त होतो. कारण त्याची मालमत्ता मोठी असते, शिवाय त्याचें जीवितही जास्त महत्त्वाचें असतें व दोहोंची सुरक्षितता जर सरकार घडवून आणतें तर श्रीमंतांनाच सरकार-कडून जास्त लाभ होतो. म्हणून श्रीमंतांनीं गरीबांपेक्षां जास्त कर दिला पाहिजे. मागच्या भागांत सरकारच्या कर्तव्यकर्माचा विचार करतांना या कराच्या लाभाचेंच तत्त्व वर्गीकरणास घेतलें होतें. यावरून या तत्त्वांतही सत्यांश आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे. याच मुद्यावर सरकार आपल्या कांहीं कर्तव्यकर्मांबद्दल फी घेतें. कारण या कर्तव्यकर्मांचा प्रत्यक्ष कांहीं लाभ विशिष्ट व्यक्तींनाच होतो. ज्या कर्तव्यकर्मांचा लाभ सर्वसाधारण

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रजाजनास होतो. त्यासंबंधींच्या खर्चाकरितां सररहा कर सरकार घेतें. परंतु प्रत्येक मनुष्याला सरकारच्या कर्तव्यकर्मापासून किती लाभ होतो हें मोजणें प्रत्येक करांत मनुष्याचा किती स्वार्थत्याग होतो हें मोजण्याइतके अवघड आहे, व यामुळें ही मीमांसा सर्वस्वी व्यवहार्य नाहीं.

याप्रमाणें समतेच्या कसोटीसंबंधानें वरच्या तीन मीमांसा प्रतिपादन करण्यांत आलेल्या आहेत. यांपैकीं अमुकच सर्वस्वी खरी असें ह्मणणें रास्त होणार नाहीं. प्रत्येकीमध्यें थोडा फार सत्याचा अंश आहे. व्यवहार्यतेच्या दृष्टीनें कराची सामर्थ्य-मीमांसा हीच सर्वांत चांगली आहे यांत शंका नाहीं. कारण सामर्थ्याची कसोटी पुष्कळ अंशानें दृश्य व सहज लागू करतां येण्यासारखी आहे व यामुळें सुधारलेल्या देशांत या तत्त्वाचा अवलंब थोड्याफार अंशानें केला जातो.

कराचें दुसरें तत्त्व-कराची निश्चितता-" कर भरण्याची वेळ, कर भरण्याची तऱ्हा, व कराची रक्कम, या सर्व गोष्टी कर भरणारास व दुसऱ्या प्रत्येक माणसास स्पष्टपणें व मुक्ररपणें ठाऊक पाहिजेत." हें तत्त्व अगदीं स्पष्ट आहे. याचें रहस्य कराची निश्चितता व त्याची प्रसिद्धता यांमध्यें आहे. अमुक कर द्यावयाचा हें कर भरणारास निश्चितपणें ठाऊक असलें ह्मणजे सरकारी अंमलदारांस जुलमजबरदस्ती करण्यास अवसर मिळत नाहीं. या तत्त्वाप्रमाणें किंमतीवरून ठरविलेल्या जाणाऱ्या आयात जकाती अनिश्चित होतात. आयात व्यापाऱ्याला आपल्याला काय जकात द्यावी लागेल हें माहीत नसतें व यामुळें असा व्यापारी कस्टमखात्याच्या अंमलदाराच्या तावडींत सांपडतो व अशामुळें लाचलुचपत होण्यास कारण होतें. जमीनीवरील दरवर्षी उत्पन्नाच्या मानानें ठरविला जाणारा कर प्रजेला फार त्रासदायक होतो; याचें कारण या तत्त्वाचें पालन होत नाहीं हें होय. फ्रान्सच्या राजक्रांतीपूर्वी फ्रान्समध्यें जमीनीवरील हा कर वर्षास बदलणारा अनिश्चित कर होता. यामुळें शेतकऱ्यांवर सरकारी अंमलदारांस जुलूम करण्यास फार अवसर मिळे. या कराच्या अनिश्चिततेचा परिणाम संपत्तीउत्पादनावर फार अनिष्ट होतो.

कराचें तिसरें तत्त्व-कराचा सोईस्करपणा-" कर भरण्यास सोईचें होईल अशा वेळीं व अशा रीतीनें कराची वसुली करावी." हें तत्त्वही अगदीं स्पष्ट आहे. प्रजेला सोईस्कर होईल अशा रीतीनें कर वसूल करण्याचें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुराज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीनें चांगलें आहे, इतकेंच नाहीं तर अशा रीतीनें बसविलेल्या करापासून उत्पन्नही जास्त होतें. या तत्त्वानुरूप अप्रत्यक्ष कर प्रत्यक्ष करापेक्षां सोईस्कर असें ठरतें व ह्मणून सुधारलेल्या सरकारचा या कराकडे जास्त ओढा दिसून येतो. कारण अप्रत्यक्ष कर मनुष्याला फार सोईस्कर असतात. कारण हा कर एकदम एकरकमी द्यावा लागत नाहीं. तर तो अगदीं बारिक बारिक हप्त्यांनीं व पदार्थांच्या किंमतीच्या अंशभूत रीतीनें न कळत दिला जातो व अशी कर भरण्याची रीत सोईच्या तत्त्वास अनुसरून आहे हें उघड आहे.

कराचें चवथें तत्त्व—कराची काटकसर—प्रत्येक कराची अशी योजना पाहिजे कीं, त्यापासून लोकांच्या खिशांतून बाहेर जाणारी रक्कम व सरकारच्या तिजोरींत येणारी रक्कम यांमध्यें होतां होईल तितकें कमी अंतर असावें. अर्थात् कर वसूल करण्याचा खर्च होतां होईल तितका काटकसरीनें व्हावा. कारण कराचा उद्देश सरकारला उत्पन्न मिळविण्याचा असतो. आतां एखादा कर वसूल करण्यास जर फार खर्च लागला तर लोकांच्या खिशांतून पुष्कळ पैसे जाऊन त्या मानानें सरकारच्या तिजोरींत फार रक्कम येत नाहीं. कांहीं कर या फार खर्चाच्या मुद्यावर वाईट ठरतात. उदाहरणार्थ, पायगाडीवरील कर हा वसूल करण्यास फार खर्च लागेल व त्या मानानें त्याचें उत्पन्न होणार नाहीं, या मुद्यावर नुकताच मुंबईम्युनिसिपालीटीनें हा कमी केला.

वरील कराचीं चार तत्त्वें **ॲडाम स्मिथचीं** कराचीं तत्त्वें या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. पुढील अर्थशास्त्रकारांनीं आणखीं कांहीं किरकोळ तत्त्वें सांगितलीं आहेत. त्यांचाही संग्रह येथें करणें वाजवी आहे. यांपैकीं कांहीं तत्त्वें हीं वरच्या तत्त्वांपासून निष्पन्न होतात असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

सरकाराला लागणाऱ्या एकंदर उत्पन्नाची रक्कम भाराभर अनुत्पादक व बारिक करांपासून काढण्यापेक्षां थोड्याशा उत्पादक मोठ्या करांपासून काढणें चांगलें, हें तत्त्व काटकसरीच्या तत्त्वाचेंच पर्यायभूत तत्त्व आहे. कारण या योगानें करवसुलीचा खर्च पुष्कळच कमी होतो. १८४६ सालापूर्वी इंग्लंडांतील आयात जकाती किती तरी भानगडीच्या व किती तरी पदार्थांवर होत्या. परंतु कराच्या व जकातीच्या पद्धतींत हा घोंटाळा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व विविधता **सर राबर्टपील व ग्लॅड्स्टन** या दोन मुत्सद्यांनीं काढून टाकली, व इंग्लंडच्या कराच्या पद्धती सोपें व साधें स्वरूप आणलें.

तसेंच देशांतील कराची पद्धती अशी असावी कीं, वेळप्रसंग आल्यास फार खर्च न वाढवितां कराचें उत्पन्न वाढवितां यावें. प्राप्तीवरील कर अशा तऱ्हेचा असतो. तो कर पौंडाला अमुक पेन्स या दरानें ठरविलेला असतो. आतां वेळप्रसंगीं हा दर वाढविला ह्मणजे झालें. हिंदुस्थानांतील मिठावरील कर अशा तऱ्हेचाच आहे. अधिक खर्च न वाढवितां या कराचें उत्पन्न पेनाच्या फटकाऱ्यासरसें वाढवितां येतें.

शेवटीं कराची एकंदर पद्धति अशी असावी कीं, सरकारच्या वाढत्या गरजांबरहुकूम कराचें उत्पन्न आपोआप वाढतें असावें. अप्रत्यक्ष करामध्यें हा गुण असतो. लोकांच्या भरभराटीबरोबर या कराचें उत्पन्न आपोआप वाढत जातें व अन्तर्जकातींची वाढ हें एक देशाच्या भरभराटीचें चिन्ह समजलें जातें.

आतां निरनिराळ्या प्रकारच्या करांचा लोकांवर बोजा कशा रीतीनें पडतो हें पहावयाचें राहिलें; करांच्या या संपात–मीमांसेचा विचार पुढील भागांत करूं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग सहावा.

कराची संपात–मीमांसा.

मागील भागांत करांच्या प्रसिद्ध तत्त्वांचा विचार झाला. एखाद्या देशांतील प्रजाजनांवर कराचा बोजा त्यांच्या ऐपतीप्रमाणें पडावा हें समता-तत्त्वाचें रहस्य आहे. आतां ही समता कोणत्या गुणांत समजावयाची याबद्दल वाद असेल. परंतु कराचा बोजा अगर संपात देशांतील एका वर्गावर अत्यंत तर एका वर्गावर फारच कमी अगर मुळींच नाहीं, असा नसावा हें उघडच आहे. कारण संपात अशा तऱ्हेचा असला तर तो अगदीं अन्यायाचा होईल; तो समतेच्या तत्त्वाविरुद्ध होईल–मग त्या समता तत्त्वाचा अर्थ कांहींही करा–हेंही उघड आहे. फ्रान्सच्या प्रसिद्ध राज्यक्रांतीपूर्वीं फ्रान्सच्या कराच्या पद्धतींत हाच मोठा दोष होता. कराचा बहुतेक सर्व भार शेतकरीवर्गावर पडे. हा वर्ग आधींच गरीब होता व त्यावरच कराचा संपात विशेष होता; व सरकारी अंमलदार, सरदार लोक, बडेबडे धर्मोपदेशक, वगैरे श्रीमंत वर्ग करापासून बहुतेक मुक्त होते. ही अन्यायाची कराची पद्धति व त्यानें उत्पन्न झालेला असंतोष हें एक फ्रान्समधील राजक्रांतीचें महत्त्वाचें कारण होतें, असें इतिहासकार सांगतात, यावरून या कराची संपातमीमांसा किती महत्त्वाची होती हें दिसून येईल. परंतु ही मीमांसा जितकी महत्वाची आहे तितकीच ती कठीण. [अ]गडीची व घोंटाळ्याची व ह्मणून दुर्ज्ञेय आहे. कारण या मीमांसेमध्यें [ए]क कर शेवटीं समाजांतील कोणत्या व्यक्तीवर किंवा व्यक्तिसमूहावर [प]डतो हें पहावयाचें आहे. परंतु समाजांतील व्यवहार व त्याचे परस्परां-[मु]ळें होणारे परिणाम इतके विविध असतात कीं, एका कराचा परिणाम [अ]से होतो व शेवटीं तो कोण भरतो हें सांगणें कठीण होतें. “ एका [रु]पयाच्या थैलाचा प्रवास ” या गोष्टीप्रमाणेंच ‘ कराच्या एका रुपयाचा [प्र]वास ’ याची ही मजेदार गोष्ट होईल. परंतु कोणत्या तऱ्हेनें तरी करांचा हा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संपात शोधून काढणें अवश्यक आहे. कारण यायोगानेंच कराचीं तत्त्वें पाळलीं जात आहेत किंवा नाहींत हें समजून येणारें आहे.

परंतु येथें अशी एक शंका निघण्याचा संभव आहे कीं, कराच्या संपाताची मीमांसा मुळींच कठीण नाहीं. कारण ज्याअर्थीं करांचें वर्गीकरणच मुळीं या तत्त्वावर केलेलें आहे त्याअर्थीं कर कोणत्या वर्गांतील आहे हें ठरविलें कीं काम झालें. कारण ज्या करामध्यें कर देणारा व कर सोसणारा या व्यक्ति एकच असतात तो प्रत्यक्ष कर होय, अशी मागें प्रत्यक्ष कराची व्याख्या केली आहे. तेव्हां प्रत्यक्ष करामध्यें कर देणारा-वरच कराचा संपात आहे. अर्थात् प्रत्यक्ष कराचा बोजा कर देणारावरच पडतो हें उघड झालें. याच विचारसरणीप्रमाणें अप्रत्यक्ष कराचा संपात कर देणारावर न पडतां दुसऱ्या व्यक्तीवर पडतो हेंही उघड होतें. सकृत्‌दर्शनीं हा कोटीक्रम खरा वाटतो. परंतु तो बरोबर नाहीं. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर हें वर्गीकरण कराच्या संपाताच्या तत्त्वाला अनुसरून केलेलं आहे ही गोष्ट खरी आहे. परंतु या कराच्या वर्गीकरणामध्यें सर-काराचा हेतू विशेष तऱ्हेनें दिसून येतो. मात्र वस्तुस्थिति तशीच बनते असें मात्र नाहीं. प्रत्यक्ष कराचा बोजा कर देणारावर पडावा अशी सरकारची इच्छा असते व याच हेतूनें तो कर बसविलेला असतो खरा. तरी अर्वाचीन काळच्या व्यवहाराच्या संकीर्ण स्वरूपामुळें तसें सदोदित होतेंच असें नाहीं. उलटपक्षीं अप्रत्यक्ष कर कर देणारावर पडूं नयेत अशी सरकारची इच्छा असते खरी; परंतु ती इच्छा सदासर्वदा परिपूर्ण होते असें मात्र नाहीं. सारांश, प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष हें वर्गीकरण सामा-न्यतः खरें असलें व तें जमाखर्चाच्या दृष्टीनें सोईचें असलें तरी त्यावरून कराची संपातमीमांसा पुरी होते असें कांहीं नाहीं. कर शेवटीं कोणत्या व्यक्तीवर किंवा व्यक्तिसमूहावर पडतो याची स्वतंत्र मीमांसा करणें जरूर असतें. कारण प्रत्यक्ष कराचें ओझेंही कांहीं परिस्थितींत दुसऱ्यावर टाकतां येतें, तर अप्रत्यक्ष करांचें ओझें केव्हां केव्हां कर देणावरच पडतें. तेव्हां प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर हे वर्ग जरी सामान्यतः बरोबर असले तरी त्यावरून कराच्या प्रत्यक्ष संपाताची बरोबर कल्पना होणार नाहीं. याकरितां अर्थशास्त्री सुधारलेल्या देशांतील प्रमुख करांचीं उदाहरणें घेऊन कराच्या संपाताचा विचार करितात. तोच मार्ग येथें स्वीकारणें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्त होईल. परंतु निरनिराळ्या करांच्या या विशिष्ट विचारांस लागण्यापूर्वीं एक सामान्य गोष्ट येथें सांगितली पाहिजे. ती ही कीं, ज्या देशांत संपत्तीची वांटणी रूढीनें व कायद्यानें ठरलेली असते त्या देशांत कराचा संपात फारसा बदलत नाहीं. तो बहुधा कर देणारावर पडतो. परंतु जेथें संपत्तीची वांटणी पूर्ण चढाओढीनें ठरते तेथें कराच्या संपाताचा प्रश्न बिकट होतो. कारण कर बसवितांना कायद्याचा उद्देश कांहींही असला तरी चढाओढीच्या अंमलांत तो हेतु बाजूसच राहून प्रत्यक्ष कराला अप्रत्यक्ष कराचें रूप येतें तर अप्रत्यक्ष कराला प्रत्यक्ष कराचें रूप येतें. व ज्याप्रमाणें अर्वाचीन काळीं मजुरी, नफा, व्याज व पदार्थांच्या किंमती यांच्या भावाच्या मूळाशीं कोणत्याना कोणत्या रूपांत मागणी व पुरवठा यांच्या नियमांचा संबंध येतो व या नियमानुरूप हे भाव ठरतात त्याचप्रमाणें कराच्या संपाताची गोष्ट आहे. ती ही कीं संपात कांहीं एका स्वरूपाच्या मागणी व पुरवठा यांच्या नियमावर अवलंबून असतो. हें पुढील उदाहरणावरून सहज ध्यानांत येईल.

जमिनीवरील कर हे प्रत्यक्ष करापैकीं आहेत व सामान्यतः हे कर जमीनदारावर पडतात. परंतु केव्हां केव्हां हे करही दुसऱ्यावर टाकले जातात. जमिनीवरील करांचे दोन भेद होतात. एक शेतकीच्या कामाला लाविलेल्या जमिनीवरील कर व एक घरें बांधावयाच्या कामांत लाविलेल्या जमिनीवरील कर. याच्याच जातीचा तिसरा कर ह्मणजे घरपट्टी होय. आतां हे तिन्ही कर सामान्यतः जमिनीच्या व घराच्या मालकावर पडावे अशी कायदे करणारांची इच्छा असते; परंत सर्वत्र असाच या कराचा संपात होईल असें मात्र नाहीं. समजा एका ठिकाणीं जमिनीवर एक नवा कर बसविला किंवा पूर्वींचा कर वाढविला तर तो कर जमीनदार लोक तील; परंतु ज्या ठिकाणीं जमीनधाऱ्याची पद्धति कायमची ठरलेली तेथें जमीनदार लोक आपल्या उपरी कुळांकडून जास्त भाडें घेण्य करतील व तेथलीं कुळें आयरिश कुळांप्रमाणें अनन्यगतिक असलीं यांची जमीन लागवडीस मिळविण्याबद्दल फार चढाओढ असली तर जादा कर उपरी कुळांवरच पडेल. परंतु कसणारे शेतकरी बऱ्या स्थितींत असले व जमीनदारवर्गही मोठा असला तर त्यांना आपलीं भाडीं वाढवितां येणार नाहींत. कारण भाडीं वाढविल्यास शेतकरी शेत कसण्यास

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खंडानें घेणार नाहींत. अशा परिस्थितींत जमिनीवरील कर जमीनदारांवर एच कायद्याच्या उद्देशाप्रमाणें पडेल व तो खरोखरी प्रत्यक्ष करच राहील. परंतु जमीनदार थोडे व एकवटलेले, व कुळें अनन्यगतिक, गरीब व एकमेकांशीं चढाओढ करणारीं अशीं असलीं ह्मणजे या जमिनीवरलि कराचा संपात कुळांवर पडेल. अर्थात् या कराला अप्रत्यक्ष कराचें स्वरूप प्राप्त होईल. तसेंच घरावरील घरपट्टी व जमीनपट्टी हेही प्रत्यक्ष कर आहेत व ते मालकवांर पडतील. परंतु घरें थोडा व गरजवंत बिऱ्हाडकरू पुष्कळ अशी स्थिति असल्यास हा कर बिऱ्हाडकरांवर ढकलला जाईल व बिऱ्हाडकरांना जास्त भाडें देण्याचें सामर्थ्य नसल्यास त्यांना पूर्वींपेक्षां कमी सोयीचें घर घ्यावें लागेल. परंतु घरवाले पुष्कळ असले व त्यांना भाडेकऱ्याची गरज असली ह्मणजे हा कर घरवाल्यावरच पडेल. अर्थात् त्याचा संपात कायद्याच्या हेतूप्रमाणें राहील. वरील दोन्ही तिन्ही उदाहरणांवरून कराच्या संपाताची मीमांसा ध्यानांत येईल. जेथें जेथें कर देणाराची मक्तेवाल्यासारखी स्थिति असेल तेथें तेथें त्याला कर दुसऱ्यावर टाकतां येईल. परंतु हा कर दुसऱ्यावर टाकण्यानें जर त्या वस्तूच्या मागणींत फरक होईल तर मग तो सर्वांशीं दुसऱ्यावर टाकतां येणार नाहीं.

प्राप्तीवरील कर सर्व प्रकारच्या प्राप्तीवर सररहा असला ह्मणजे तो कर कर देणारावरच पडतो. तो दुसऱ्यावर ढकलणें शक्य नसतें. यामुळें हा कर प्रत्यक्ष करांपैकींच राहतो. या कराच्या या स्थिर संपातामुळें सर्व सुधारलेल्या देशांत हा कर कायम ठेवण्याकडे प्रवृत्ति आहे. हा कर समतेच्या दृष्टीनें चांगला आहे व जरी तो कराच्या इतर तत्वांच्या दृष्टीनें तितका चांगला नाहीं तरी पण तो सर्वांवर त्यांच्या ऐपतीच्या मानानें पडत असल्यामुळें हा कर एक चांगल्या करांपैकीं समजला जातो. बाकी हा कर निश्चित नसतो. या कराची आकारणी करण्यांत सरकारी अंमलदारास लाचलुचपतीला अवसर सांपडतो. आपल्यावर पुढच्या वर्षीं किती कर बसेल याचा मनुष्यास अंदाज करतां येत नाहीं. [illegible] हा कर अप्रत्यक्ष करांपेक्षां वसूल करण्यास व लोकांस देण्यास जास्त [illegible] वड आहे. असे या करावर बरेच आक्षेप आहेत. तरी समतेच्या दृष्टीनें हा कर पुष्कळ वरच्या पायरीचा आहे.

जुन्या व जुलुमी पद्धतींत सुरू असलेले डोईपट्टीसारखे कर हे प्रत्यक्ष

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करांपैकींच आहेत व कराच्या संपाताच्या दृष्टीनें त्याचा संपात निश्चित असतो. तो दुसऱ्यावर ढकलतां येत नाहीं. परंतु हे कर कराच्या बाकीच्या तत्त्वाविरुद्ध आहेत. हे कर प्रजेला फार त्रासदायक आहेत. शिवाय हे कर वसूल करण्यास खर्चही जास्त लागतो. यामुळें सुधारलेल्या देशांतून असे कर दृष्टोत्पत्तीस येत नाहींत.

अप्रत्यक्ष करांपैकीं विचार करण्यासारखे प्रकार ह्मणजे आयात जकात, निर्यात जकात व अन्तर्जकात. हे तिन्ही कर व्यापारी लोक प्रथमतः देतात खरे, तरी पण ते शेवटीं तो माल खरेदी करणारांवरच पडण्याच्या हेतूनें बसविलेले असतात व सामान्यतः हें खरेंही आहे. परंतु केव्हां केव्हां त्याचा दुसराच अनपेक्षित परिणाम घडतो. उदाहरणार्थ, एका आयात मालावर नवा कर बसविला; तर व्यापारी तितक्या मानानें त्या मालाची किंमत वाढवितील व जर तो माल आयुष्याच्या अवश्यकांपैकीं असेल व त्याची मागणी कमी होण्यासारखी नसेल तर हा कर हा माल वापरणारांवर पडेल हें उघड आहे व सामान्यतः आयात जकाती या देशांतील माल वापरणारांवरच पडतात. परंतु मालाची किंमत वाढली ह्मणजे त्याची मागणी कमी होते व यामुळें अशा करानें देशांत माल कमी येऊं लागेल किंवा परदेशांतील कारखानदारांना तो स्वस्त करावा लागेल. परंतु परदेशचे व्यापारी प्रथमतः ज्या ठिकाणीं अशी आयात जकात नसेल तेथें आपला माल पाठवूं लागतील व त्यांना असा खुला बाजार मोकळा नसल्यास आपल्या नफ्यांत कमी करून माल थोडा स्वस्त करतील. अशा वेळीं कराचा थोडा अंश परकी व्यापारी देईल; परंतु मुख्यत्वेंकरून आयात जकातीचा संपात देशांतील गिऱ्हाइकांवरच पडतो असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. व सुधारलेल्या देशांत कराचा महत्वाचा भाग अशा जकातीपासूनच [illegible] केला जातो. आतां निर्यात जकाती घ्या. एखाद्या बाहेर देशीं [illegible] त्या मालावर जकात बसविली आहे असें समजा. आतां ज्याप्रमाणें [illegible] जकात देशांतील माल वापरणारांवर पडते, त्याप्रमाणें निर्यात जकात [illegible] तो माल वापरणारांवर पडते असें सामान्यतः समजलें जातें. परंतु [illegible] परिणाम खात्रीनेंच होईल असें मात्र म्हणतां येत नाहीं. व्यापाऱ्या-[illegible] ही जकात घेतली म्हणजे ते लोक त्या मालाची किंमत त्या मानानें वाढवितील. परंतु [illegible] लोक या देशाचा माल न घेतां तसला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माल दुसऱ्या देशांतून येऊं लागतील व असें झालें म्हणजे या देशाच्या मालाचें गिऱ्हाईक कमी होईल. ह्मणजे हा माल स्वस्त होईल. अर्थात् हा कर देशांतल्या कारखानदारांना द्यावा लागेल किंवा हे कारखाने देशांतून अजीबाद नाहींसे होतील. परंतु निर्यात मालाचा त्या देशाला पूर्ण मक्ता असला व हा माल आयात करणाऱ्या देशाची मागणी लवचिक नसून ती दुसऱ्या तऱ्हेनें भागविण्यासारखी नसली तर ही मालाची वाढलेली किंमत परदेशाचा माल वापरणारांवरच पडेल. परंतु निर्यात जकातीच्या योगानें देशांतील धंद्याला धक्का बसण्याचा पुष्कळ संभव आहे. यामुळें निर्यात जकाती परकी देशांवर पडतात असें समजणें चुकीचें आहे.

वरील उदाहरणावरून कराचा संपात शोधून काढणें हें बरेंच कठिण असतें हें दिसून येईल. व अमुक कराचा संपात काय आहे या प्रश्नाचें उत्तर तात्विक तऱ्हेनें देतां येणार नाहीं. हें देण्याकरितां त्या कराबद्दल व त्या देशाबद्दल विशिष्ट माहिती अवगत पाहिजे तरच अशा प्रश्नाला उत्तर देतां येईल.

येथें सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबींचा तात्विक विचार आटपला. आतां सरकारला प्रसंगीं जो खर्च लागतो तो अर्वाचीन काळीं राष्ट्रीय कर्जानें भागवितात. तेव्हां आतां राष्ट्रीय कर्जाची मीमांसा काय आहे हें पाहिलें पाहिजे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग सातवा.

राष्ट्रीय कर्ज.

आमच्या मराठेशाहींतील मुत्सद्दी, राज्याच्या जमाबंदी व जमाखर्ची बाबतींत बरेच प्रवीण होते व ह्मणूनच मुसलमानी रियासतींपेक्षां मराठी रियासतीमध्यें या कामीं बराच व्यवस्थितपणा व पद्धतशीरपणा दिसून येतो, असें इंग्रज इतिहासकारांनीं सुद्धां कबूल केलेलें आहे; परंतु याचें उत्कृष्ट प्रमाण ह्मणजे इंग्रजी अंमलांतील वसुलीपद्धत इंग्रजांनीं पेशवाईच्या वेळच्या पद्धतीवरून उचलली हें होय. तालुका, जिल्हा व प्रांत हे जमाबंदी विभाग पेशवाईंतीलच आहेत. परंतु आमच्या ईस्ट-इंडिया-कंपनी सरकारनें पेशवाईंतील दोन गोष्टी मात्र आपल्या पद्धतींतून काढून टाकिल्या. पहिली ग्रामसंस्था व दुसरी मिरासदारी. काळीचा वसूल करण्यांत पेशवाईतल्या मुत्सद्यांनीं जुन्या ग्रामसंस्थेंत ढवळाढवळ केलेली नव्हती. गांवचे जुने सर्व अधिकारी कायम ठेविले होते व गांवच्या बंदोबस्ताबद्दलचे, गांवच्या तंटे मिटविण्याबद्दलचे, तसेंच गांवच्या सार्वजनिक हिताबद्दलचे सर्व प्रकारचे अधिकार त्या संस्थेकडेच ठेवून सरकारचा सारा वसूल करण्यांत याच अधिकाऱ्यांचा उपयोग पेशवाईंतील मुत्सद्यांनीं केला होता. व शेतकऱ्यांची जमिनीवरील पूर्ण मालकी कबूल करून त्यांचे मिरासदारीचे हक्क कायम ठेविले होते, परंतु या दोन्ही बाब[तीं]त कंपनी सरकारनें नवीन धोरण सुरू केलें. म्हणजे गांवांतल्या प्रत्येक [इस]शीं स्वतंत्रपणें साऱ्याचा ठराव करून स्थानिक स्वराज्याचा मूळपाया [ग्रा]मसंस्था ती नाहींशी केली व शेतकऱ्यांना निवळ जमीन कसणारीं [बन]वून त्यांचा मालकी हक्क नष्ट केला. पुण्याच्या पेशवाईच्या दफ्त[रा]चें कै० रा० ब० वाड यांनीं संशोधन केलें आहे. त्या दफ्तरांमध्यें [पेश]वाईंतील राष्ट्रीय जमाखर्चाच्या व्यवस्थितपणाचें निदर्शन करणारे कागदपत्र बरेच बाहेर येणार आहेत असें म्हणतात. आमच्या इंग्रज [स]रकाराप्रमाणें जमाखर्चाची अंदाजपत्रकें वगैरे करण्याची त्या वेळीं पद्धत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नसे खरी, तरी राजकीय जमाखर्चाचें तोंड मिळविण्याचें तत्त्व त्या काळच्या फडणिसांना व मुत्सद्यांना ठाऊक होतें असें दिसतें; इतकेंच नव्हें, तर ज्या 'राष्ट्रीय कर्जाच्या' युरोपीय पद्धतीचा साद्यंत इतिहास देण्याचें आम्हीं योजिलें आहे, त्या तत्त्वाचा बीजरूपानें पेशवाईत प्रारंभ झाला होता याला सबळ पुरावा आहे व म्हणूनच आह्मीं पेशवाईतील जमाखर्चाच्या पद्धतीचा प्रारंभीं उल्लेख केला आहे. महाराष्ट्राची त्या वेळची स्थिति, या राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीच्या वाढीला अनुकूल नव्हती म्हणून त्या पद्धतीचा प्रसार झाला नाहीं इतकेंच. पुढें मराठेशाही मोडकळीस येऊं लागून शेवटीं रावबाजीच्या कारकीर्दींत महाराष्ट्राचीं सर्व सूत्रें इंग्रजांच्या ताब्यांत आलीं व त्यांची राष्ट्रीय कर्जाची पद्धत सुरू झाली, हा इतिहास सर्वांना श्रुत आहेच. मराठेशाहींतील पहिल्या तीन चार पेशव्यांचा सर्व वेळ लढाया करण्यांत व नवीन मुलूख काबीज करण्यांत गेला; परंतु लढाया करण्यास नेहमींचा जमाबंदी वसूल पुरा पडत नसल्यामुळें पेशव्यांना कर्ज करणें अवश्य होई. पहिल्या बाजीरावास ५० लाखांचेवर कर्ज झालें होतें असें सांगतात. सावकारांचे तगादे त्याचेमागें नेहमीं लागलेले असत. हें कर्ज त्यानें आपल्या खासगी पतीवर काढलेलें असे. नानासाहेबांसही असेंच पुष्कळ कर्ज होतें. थोरले माधवराव यांचा आपण आपलें कर्ज फेडिलें नाहीं अशा हृद्रोगानें मरणकाळीं जीव तुटमळत होता व जवळच्या मुत्सद्यांनीं कर्जाच्या फेडीबद्दल आपण काळजी करूं नये, आम्ही आपणास कर्जांत ठेवणार नाहीं, आपल्या सर्व कर्जाचा आपल्या पश्चात् निकाल लावूं, असें आश्वासन दिल्यावर थोरल्या माधवरावांनीं सुखानें प्राण सोडला, असें जुन्या कागदपत्रांवरून कळतें. हीं सर्व कर्जें खरोखर राज्याकरितां व राष्ट्रीय लढाया चालविण्यासाठीं असत खरीं, परंतु तीं प्रत्येक पेशवा आपल्या स्वतःच्या पतीवर व हिंमतीवरच काढीत असे. अजून त्याला राष्ट्रीय कर्जाचें पूर्ण स्वरूप आलें नव्हतें, व एका पेशव्याच्या कर्जाबद्दल दुसरा पेशवा कायदेशीर रीतीनें जबाबदार नसे. तरी पण हें कर्ज राष्ट्रीय आहे असेंच समजत असत; इतकेंच नव्हे, तर युरोपांतल्याप्रमाणें कर्जाच्या राष्ट्रीयत्वाची मोठी खूण जी कर्ज फेडीकरितां सर्व लोकांवर कर बसवावयाचा अधिकार तोही केव्हां केव्हां पेशव्यांनीं अंमलांत आणलेला आहे असें दिसतें. कर्जपट्टी म्हणून

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एक प्रकारचा कर जहागिरदार, इनामदार वगैरे श्रीमंत लोकांवर कर्जाच्या फेडीकरितां बसविल्याचे दाखले आहेत. यावरून युरोपांत ज्याप्रमाणें कांहीं कर राष्ट्रीय कर्जाचे व्याजामुद्दलाच्या फेडीकरितां निराळे काढून ठेवितात, त्याप्रमाणें पेशवाईतील पद्धत होऊं पहात होती असें वाटतें. कराचा वसूल हळू हळू होत असतो; परंतु सरकारला केव्हां केव्हां पैशाची एकदम जरूर लागते. तसेंच पुढें वसूल होणाऱ्या कराचा पैसा आधींच खर्च करण्याची पाळी येते. अशा वेळीं युरोपांत सरकार बँकांकडून पैसे घेतें व मग जसजसा कराचा वसूल होईल तसतसा पैसा बँकेंत भरला जातो व या तात्पुरत्या कर्जावरही बँकेस व्याज मिळतें. ही पद्धतही पेशवाईच्या कारभारांत वारंवार दृष्टोत्पत्तीस येते. पेशव्यांना पैशाची गरज लागली व खजिन्यांत पैसे नसले तर ते एखाद्या जिल्ह्याच्या किंवा प्रांताच्या जमीनसाऱ्याइतका पैसा एखाद्या सावकाराकडून किंवा इतर योग्य माणसाकडून १५ टक्के कसरीबद्दल कापून देऊन आगाऊ घेत व तो प्रांत किंवा जिल्ह एका वर्षाच्या करारानें जमीनबाबीच्या वसुलीकरितां त्याचे हवालीं करीत. म्हणजे या तात्पुरत्या व थोड्या मुदतीच्या कर्जाकरिता सुद्धां पेशव्यांना १५ टक्के व्याज द्यावें लागे. पुष्कळ दिवसांच्या मुदतीनें काढलेल्या कर्जावर तर यापेक्षांही जास्त व्याज द्यावें लागे. शेंकडा २० हा व्याजाचा साधारण दर असे. परंतु शेंकडा ३०–३५ व्याज दिल्याचे उल्लेख पेशवाईदफ्तरांत व कागदपत्रांत सांपडतात !

राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीला अनुकूल स्थिति युरोपांत असल्यामुळें या पद्धतीचा फैलाव युरोपच्या सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांत अतोनात झाला आहे. राष्ट्र जेवढें मोठें, धनसंपन्न व बलाढ्य तितकें त्याचें राष्ट्रीय कर्ज मोठें ! जणूं कांहीं राष्ट्रीय कर्जाची वाढ ही सुधारणेच्या व संपन्नतेच्या वाढीची खूणच आहे ! ज्याला इंग्रजी इतिहास व अर्थशास्त्र यांची चांगलीशी माहिती नाहीं त्याला हें गौडबंगाल आहे असें वाटतें ! इंग्लंडसारखा सर्व जगामध्यें धनाढ्य देश पण त्याचें राष्ट्रीय कर्ज अजमासें ७४ कोटी पौंड आहे. त्याचें वार्षिक व्याज २॥ कोटी आहे. अमेरिका तर संपत्तींत इंग्लंडच्यापुढें जात आहे. व त्या देशाच्या अवाढव्यतेप्रमाणें त्याचें राष्ट्रीय कर्जही अवाढव्यच आहे. अमेरिकेचें कर्ज हल्लीं सुमारें २॥ अब्ज डॉलर्स इतकें आहे. अशीच युरोपांतल्या इतर राष्ट्रांची स्थिति आहे. फ्रान्सचें कर्ज सुमारें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३० अब्ज फ्रँक आहे. युरोपांतली सुधारणा उचलणाऱ्या जपानालाही कर्ज काढावें लागलें व मागल्या लढाईत आणखी कोट्यवधि येनचें कर्ज काढावें लागलें आहे. कंपनीसरकारनें आमच्या हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय कर्जास प्रथम प्रारंभ केला व तेव्हांपासून वाढत वाढत १९०२ सालीं हिंदुस्थानचें कर्ज २२॥ कोटी पौंड इतकें होतें ! निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या कर्जाची ही यादी हवी तितकी वाढवितां येईल; परंतु तसें करण्याचें प्रयोजन नाहीं.

राष्ट्रीय कर्जाच्या या प्रश्नाचा ऐतिहासिकदृष्ट्या व अर्थशास्त्रदृष्ट्या विचार पुढील क्रमानें करण्याचें आह्मीं योजिलें आहे. म्हणजे प्रथम राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीच्या उत्पत्तीचा व वाढीचा इतिहास द्यावयाचा. नंतर या पद्धतीचा देशाच्या सांपत्तिक व औद्योगिक स्थितीवर काय परिणाम होतो तें सांगावयाचें. नंतर कोणत्या वेळीं सरकारनें पैसे मिळविण्याच्या पद्धतीचा अंगीकार करणें इष्ट आहे व अपरिहार्य आहे, व या पद्धतीचा वाजवीपेक्षां फाजील अवलंब केला असतां काय दुष्परिणाम घडतात तें दाखवावयाचें. सारांश, या प्रश्नांची अर्थशास्त्राच्या रीतीनें मीमांसा करण्याचा आमचा मानस आहे. पुढल्या भागांत हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय कर्जाचा इतिहास देऊन त्या कर्जाचा देशाच्या सांपत्तिक स्थितीवर काय परिणाम झाला आहे हें सांगून या विषयाची आह्मी रजा घेणार आहों.

कोणत्याही देशांत राष्ट्रीय कर्जाची पद्धति सुरू होण्यास कांहीं विशेष परिस्थिति व कांहीं अनुकूल गोष्टी लागत असतात. प्रथमतः देशांतील सरकारास स्थैर्य आलें पाहिजे. जोंपर्यंत कायमचें असें सरकार नसतें तोंपर्यंतची अर्थात् रानटी स्थितीची गोष्ट बोलावयास नको; परंतु आज हा राजा तर उद्यां दुसरा कोणी जास्त सैन्य घेऊन येणारा मनुष्य राजा अशी जोंपर्यंत स्थिति असते, तोंपर्यंत देशांतील सरकारास स्थैर्य आलें आहे असें ह्मणतां यावयाचें नाहीं. तसेंच देशांत शांतता व न्यायपद्धति असलीं तरच राष्ट्रीय कर्जाची पद्धत सुरू होण्याचा संभव आहे. जोंपर्यंत देशांत दंगेधोपे राजरोस होत आहेत, जोंपर्यंत प्रजेचें जीवित व मालमत्ता यांचें रक्षण करणाऱ्या पोलिसादि संस्था उत्पन्न झाल्या नाहींत, जोंपर्यंत व्यक्तिव्यक्तींचे तंटे मोडणाऱ्या व व्यक्तींमधील करारमदार यांची न्यायानें अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्था प्रचलित झाल्या नाहींत तोंपर्यंत देशांत व्यापारधंद्याची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फारशी वाढ होऊं शकत नाहीं व देशांत संपत्तिही मुबलक नसते. प्रसंगीं उपयोगी पडण्याकरितां मनुष्याच्या स्वाभाविक दूरदर्शीपणानें जितका लोक पैसा शिल्लक टाकितात तितका ते पुरून ठेवितात किंवा दुसऱ्याच्या नजरेस न येईल अशा तऱ्हेनें आपल्या संग्रहीं ठेवितात. परंतु देशांतील सरकारास बरेंच स्थैर्य आलें, सरकारनें देशांतील बंडफितूर मोडून जीवितास व मालमत्तेस सुरक्षितता आणली, न्यायाचीं कोर्टें स्थापून व्यक्तींचे व्यवहार सुरळीत चालतील अशा प्रकारची व्यवस्था केली व देशाच्या व्यापारधंद्याला उत्तेजन दिलें म्हणजे देशांत बरेच संपन्न लोक दृष्टीस पडूं लागतात. पुष्कळ लोकांजवळ आपल्या धंद्यास पुरून उरे इतका पैसा असतो. साधारण सुखवस्तु लोकांनाही आपली थोडीशी पुंजी घरांत निरुपयोगी पडून न राहतां व्याजानें लागेल तर चांगलें असें वाटूं लागतें. अशी देशांतील स्थिति राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीच्या उत्पत्तीला अनुकूल स्थिति होय. कारण अशा लोकांच्या मनःस्थितींत सरकारला जर पैशाची जरूर लागली व करानें पैसा वसूल करण्यास विलंब लागणार व तेवढी तर अवधि नाहीं म्हणून व्याजानें कर्जाऊ पैसे घेण्याचा सरकारनें विचार केला तर लोक सरकारास कर्ज देण्यास एका पायावर तयार असतात. कारण सरकारसारखा शहाजोग कर्जदार दुसरा कोण मिळणार आहे ? सरकाराच्या स्थैर्यामुळें व सरकारच्या न्यायपद्धतीनें सरकारवर लोकांचा विश्वास बसतो व आपला शिल्लक पैसा नुसता पुरून किंवा पेटींत न ठेवतां थोड्या व्याजानें सरकारास तो कर्जाऊ देण्यांत लोकांचें नुकसान न होतां उलट फायदाच होत असतो; अशा वेळीं सरकारासही थोड्या व्याजावर पैसे मिळतात. कारण देशांतील सर्व सुखवस्तु लोकांची सरकारास कर्ज देण्यांत चढाओढ असते.

युरोपखंडांत ही राष्ट्रीय कर्जाची पद्धति प्रथमतः इटली देशांतील व्हेनिस, जिनोआ, फ्लॉरेन्स वगैरे संस्थानांत सुरू झाली. कारण वर निर्दिष्ट केलेली अनुकूल परिस्थिति या संस्थानांना फार लवकर प्राप्त झाली. केप ऑफ गुड होपला वळसा घालून जलमार्गानें हिंदुस्थानांत जाण्याचा मार्ग वास्कोदिगामा यानें शोधून काढण्यापूर्वीं इटलींतलीं बंदरें व शहरें युरोप व एशिया यांमधील दळणवळणाचीं व व्यापाराचीं नाकीं होतीं व त्या काळीं युरोपखंड हिंदुस्थान व चीन वगैरे पौर्वात्य देशांची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जास्त सुधारणा झालेली असल्यामुळें व हेच देश व्यापारधंद्यांत युरोपपेक्षां पुढें असल्यामुळें इटली देशांतलि शहरांना या व्यापारापासून फार फायदा होत असे. यामुळें या शहरांना या काळीं फार महत्व असे व तीं फार धनाढ्य झालीं होतीं. याच व्यापारी फायद्याच्या लालचीनें युरोपच्या पश्चिमेकडील स्पेन, पोर्तुगाल, इंग्लंड व हॉलंड या देशांतील व्यापारी व खलाशी एशियाशीं दळणवळणाचा नवा मार्ग शोधून काढण्यास धडपडत होते व या स्वार्थीपणाच्या धडपडींतच अमेरिका या नवीन खंडाचा शोध लागला. इटली देशांतील हीं शहरें व्यापारानेंच कीर्तीस चढलीं असल्यामुळें व्यापारी लोकांचें प्राबल्य तेथें फार झालें व ह्मणूनच तेथील राज्यें प्रजासत्ताक ह्मणण्यापेक्षां धनिकसत्ताक होतीं असें म्हणणें वाजवी आहे. लहान लहान संस्थानांत सरकारचें स्थैर्य असल्यामुळें व शांतता असल्यामुळें व्यापाऱ्यांचा आपल्या सरकारावर पूर्ण विश्वास होता व अशा स्थितींत व्यापारी आपल्या धंद्यास न लागणारें भांडवल सरकारास देण्यास अगदीं एका पायावर तयार असत.

इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे मोठमोठ्या राष्ट्रांनीं इटली देशांतल्या या संस्थांच्या पद्धतीवरून राष्ट्रीय कर्जाची पद्धति उचलली. युरोपांतल्या मोठमोठ्या सर्व राष्ट्रांमध्यें इंग्लंडला लवकर अनुकूल स्थिति आल्यामुळें इंग्लंडमध्यें या पद्धतीचा प्रसार फार लवकर झाला. यामुळेंच इंग्लंडाचें राष्ट्रीय कर्ज इतर सर्व देशांपेक्षां फार जुनें आहे. नॉर्मन लोकांनीं इंग्लंड काबीज केल्यापासून तेथें जोरदार सरकार उत्पन्न झालें व सर्व देशभर शांतता झाली व फ्रान्साप्रमाणें सरदार लोकांचें प्राबल्य राहिलें नाहीं. इंग्लंडमध्यें जहागिरीपद्धति सुरू होती तोंपर्यंत राजाला लढाईकरितां खर्च नसे. कारण प्रत्येक सरदारानें व इनामदारानें कांहीं लोकांनिशीं राजा बोलावील तेव्हां आलेंच पाहिजे असा नियम होता. राजाच्या स्वतःच्या जमिनीही पुष्कळ असत. त्यांचें उत्पन्न त्याच्या नेहमींच्या खर्चास पुरत असे. परंतु जहागिरीपद्धतीचा नाश झाल्यावर लढाईकरितां पैशाची जरूर लागूं लागली. तसेंच राजाच्या जमिनी नाहींशा झाल्यामुळें राजाच्या नेहमींच्या खर्चास करानें पैसे वसूल करणें भाग पडूं लागलें व इंग्लंडाच्या राजकीय प्रगतीमुळें पैशासंबंधीं व करासंबंधीं सर्व अधिकार पार्लमेंट सभेस आला होता. जेव्हां राजास पैशाची जरूर लागे तेव्हां त्याला पार्लमेंटची पायधरणी करणें भाग पडे व पार्लमेंटच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परवानगीवांचून कर वसूल करण्याचें धाडस केल्याबद्दल व इंग्रजी साम्राज्यपद्धतीच्याविरुद्ध वर्तन केल्याबद्दलच इंग्लंडच्या पहिल्या चार्लस राजास आपल्या प्राणास मुकावें लागलें हें महशूरच आहे. तेव्हांपासून इंग्लंडच्या राजांचा अधिकार फारच मर्यादित झाला व बहुतेक सर्व बाबतींत पार्लमेंटच्या सल्ल्याखेरीज राजास वागतां येईनासें झालें; इतकेंच नव्हे, तर पुढें पार्लमेंटामध्यें ज्या पक्षाचें बहुमत असेल त्या पक्षां-तूनच आपले प्रधानसुद्धां निवडावे लागले. कराचे पैसे वसूल होण्यास विलंब लागल्यास राजाचे प्रधान पार्लमेंटजवळ तात्पुरतें कर्ज काढण्यास परवानगी मागत व पुढें पुढें तें कर्ज कायमच करावें लागे. कारण, आणखी नवीन खर्च उत्पन्न होतच असत. इंग्लंडाचें राष्ट्रीय कर्ज दुसरा चार्लस याचे वेळेपासून सुरू झालें आहे. पूर्वीं सुरक्षितपणाकरितां लोक आपलें जडजवाहिर लंडन येथील सरकारी किल्ल्यांत ठेवीत असत. दुसऱ्या चार्लस राजाला पैशाची फार जरूर लागल्यामुळें त्यानें त्या किल्ल्यांतील जडज-वाहिर घेऊन त्याचा विनियोग करून टाकला. याप्रमाणें चार्लस राजानें दांडगाईनें व बळजबरीनें लोकांचे पैसे घेतले. यामुळें लोक आपली शिल्लक सरकारी किल्ल्यांत न ठेवतां लंडनमधल्या सराफांजवळ ठेवूं लागले व त्यांच्याच पुढें मोठमोठ्या पेढ्या झाल्या. सरकारला झालेलें कर्ज एकच करण्याक-रितां व सरकारास वेळोवेळीं लागणारें कर्ज जास्त सुलभतेनें काढतां यावें म्हणून बँक ऑफ इंग्लंड नांवाची एक नवीन पेढी तिसरा वुइल्यम राजा याच्या कारकीर्दींत स्थापन झाली. या पेढीनें सरकारचें पूर्वींचें सर्व कर्ज फेडून तें आपल्याकडे घेतलें व नवें लागणारें कर्ज उभारून देण्याची हमी घेतली. याबद्दल त्या बँकेला सरकारनें विशेष प्रकारच्या सवलती दिल्या. चार्लस राजानें जुलमानें व बळजबरीनें घेतलेल्या लोकांना या बँकेचे शेअर दिले व त्यांना नियमित रीतीनें व्याज मिळेल अशी तजवीज केली जसजसा इंग्लंडचा राज्यविस्तार वाढत चालला तसतसा राज्याचा खर्च वाढत चालला. व लढाया वगैरे विशेष कारणांचा खर्च कर्जानें भागविणें सोयीचें असल्यामुळें इंग्लंडचें राष्ट्रीय कर्ज इंग्लंडच्या राज्यविस्ता-राप्रमाणेंच अवाढव्य होत गेलें. परंतु या राज्यविस्ताराबरोबरच इंग्लंडच्या व्यापारधंद्याची वाढ होत जाऊन इंग्लंडास व्यापारी बाबतींत वर्चस्व मिळा-ल्यामुळें इतक्या मोठ्या राष्ट्रीय कर्जाचें ओझें जू इंग्लंडसारख्या धनाढ्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देशास लीलेनें उचलतां आलें व या राष्ट्रीय कर्जापासून इंग्लंडच्या व्यापारावर अनिष्ट परिणाम झाला नाहीं. परंतु दुसऱ्या पुष्कळ देशांचें अवाढव्य राष्ट्रीय कर्जापायीं फार नुकसान झालें; असो.

अर्वाचीन काळच्या राष्ट्रांतील सरकारास तीन कारणांमुळें राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीचा अंगीकार करण्याचा प्रसंग येतो. प्रथमतः वार्षिक जमाखर्चाची तोंडमिळवणी न झाल्यामुळें तिजोरींत येणारी तूट भरून काढण्यास कर्ज काढण्याची पाळी येते. तसेंच हल्लींच्या काळीं एखाद्या राष्ट्रांतील सरकारास परराष्ट्राशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग आला म्हणजे कर्जाखेरीज गत्यंतर नसतें. तसेंच सरकारचे हातीं कांहीं धंदे राजकीय-दृष्ट्या असणें जरूर असल्यास ते धंदे अनुत्पादक असले तरी सरकारास चालविणें भाग पडतें. अशा वेळीं किंवा उत्पादक धंदे उभारण्यास देशांतलि खासगी व्यक्ति किंवा व्यक्तिसमूह धाडस करून पुढें येत नाहीं, म्हणून असे उत्पादक धंदे देशांत सरकारनें काढणें जरूर असेल, अशा वेळीं भांडवलाचे पैसे कर्जानेंच काढणें प्राप्त असतें.

सुधारलेल्या प्रत्येक राष्ट्रांत प्रजासत्तातत्वाचा अंमल कमीअधिक प्रमाणानें चालू असल्यामुळें अशा राज्यांतल्या सरकारानें वार्षिक जमाखर्चाचा खर्डा वर्षारंभापूर्वीं तयार करून प्रजेच्या प्रतिनिधिसभेस सादर करून त्या जमाखर्चास त्या सभेची संमति घेतली पाहिजे, असा साधारण नियम असतो. अर्वाचीन राष्ट्रांची उत्पन्नाची मुख्य बाब म्हणजे निरनिराळ्या प्रकारचे कर होत. यांतील बरेच कर अप्रत्यक्ष असल्यामुळें त्याचा बरोबर अंदाज करतां येत नाहीं. ज्या करांचें उत्पन्न मालाच्या खपावर अवलंबून आहे, त्या करांचें उत्पन्न कमीजास्त झालें पाहिजे. तसेंच विशेष कारण नसतांना सुद्धां खर्चाच्या अंदाजांतही फरक पडणें साहजिक आहे. जमेकडील व खर्चाकडील दोन्ही बाजूंकडे अशा प्रकारानें अनिश्चितता असल्यामुळें वर्षअखेर जमाखर्चाची तोंडमिळवणी होत नाहीं व तिजोरींत तूट येते व अशा वेळीं सरकारास तात्पुरतें कर्ज काढावें लागतें. कारण नवीन कर बसविण्यास प्रतिनिधिसभेची परवानगी लागते. हें एक; व कर बसविला तरी त्याचें उत्पन्न एकदम वसूल होत नाहीं हें दुसरें. बहुतेक सुधारलेल्या राष्ट्रांत अगदीं अवश्य लागणाऱ्या खर्चाचा अंदाज आधीं करतात व त्या खर्चाला लागे इतकेच कर बसवितात. म्हणजे जमाख-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्चाच्या खर्ड्यांत होतां होई तों शिल्लक दाखवीत नाहींत. जेमतेम दोन्ही तोंडें मिळालीं आहेत असें दाखवितात व नेहमींच्या साधारण खर्चापुरता वसूल लोकांकडून करतात व कोणत्याही विशेष प्रसंगीं नवीन कर बसवितात किंवा कर्ज काढतात. अशी हातावरच्या धंद्यासारखी जमाखर्चाची पद्धत पुष्कळ ठिकाणीं असते. याला तुटीची जमाखर्ची पद्धत म्हणतात; परंतु कांहीं देशांत आपल्यास कर्ज काढण्याचा प्रसंग पडूं नये व प्रसंगविशेषीं उपयोगी पडावी ह्मणून जास्त शिल्लक पडण्यासारखा जमाखर्चाचा खर्डा तयार करतात. या पद्धतींत खर्चाचा अंदाज पुष्कळ अधिक करून त्या सर्व खर्चास पुरून उरे इतका पैसा कररूपानें प्रजेकडून वसूल करतात. या पद्धतीला शिलकेची जमाखर्ची पद्धत ह्मणतात. अलीकडे पांच सात वर्षे हिंदुस्थान सरकारच्या फडणिसांनीं या दुसऱ्या पद्धतीचा आपल्या जमाखर्ची खर्ड्यांत अवलंब केलेला आहे, हें वाचकांच्या ध्यानांत आलें असेलच. या दुसऱ्या पद्धतीनें सरकारास फार मोठ्या अवघड व खर्चाच्या प्रसंगाशिवाय कर्ज काढण्याची पाळी येत नाहीं हें उघड आहे. कारण सरकारी तिजोरींत हजारों रुपये शिल्लक असतात. आतां अर्थशास्त्रदृष्टीनें तुटीच्या जमाखर्ची पद्धतीची व शिलकेच्या जमाखर्ची पद्धतीची तुलना करणें इष्ट आहे. प्रथमदर्शनीं दुसरी पद्धत चांगली असें भासतें. कारण ज्याप्रमाणें खासगी मनुष्य वेळप्रसंगाकरितां ह्मणून कांहीं शिल्लक मागें टाकतो, या त्याच्या कृत्यास आपण दूरदर्शीपणा ह्मणतों; याच्या उलट आदा तितका खर्च करणाऱ्यास आपण उधळा समजतों; त्याप्रमाणें वेळप्रसंगाकरितां शिल्लक ठेवणारें सरकार व त्याची जमाखर्ची पद्धत तुटीच्या जमाखर्ची पद्धतीपेक्षां जास्त दूरदर्शीपणाची आहे व ह्मणूनच ती अर्थशास्त्रदृष्ट्याही ग्राह्य असावी असें सकृद्दर्शनीं वाटतें खरें; परंतु या बाबतींत खासगी व्यक्ति व सरकार यांमध्यें साम्य नाहीं व ह्मणूनच जें व्यक्तीच्या दृष्टीनें चांगलें तें राष्ट्राच्याही दृष्टीनें चांगलें असलेंच पाहिजे, असें ह्मणतां येत नाहीं. खरोखरी पाहतां तुटीच्या जमाखर्चाची पद्धतच सरकारच्या व प्रजेच्या फायद्याची आहे. कारण सरकार हें कांहीं एक व्यक्ति नाहीं. सरकारी तिजोरींत पैसे शिल्लक असले कीं, सरकारी अंमलदारांना खर्च करण्याचा मोह होणें अगदीं स्वाभाविक आहे. तेव्हां शिलकेच्या जमाखर्ची पद्धतीनें सरकार दूरदर्शी न राहतां उधळें मात्र होण्याचा संभव आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या गोष्टीला ऐतिहासिक प्रमाण आहेत. अमेरिकेंतील स्वतंत्र संस्थानांमध्यें कांहीं दिवस ही पद्धत चालू होती व त्यामुळें नेहमींचाच खर्च अतोनात वाढला. इंग्लंडमधला हाच अनुभव आहे. हिंदुस्थानांतही तीच स्थिति झाली. लिटनसाहेबांच्या कारकीर्दींत दुष्काळाकरितां अगदीं स्वतंत्र कर बसविला व याचा दुसरीकडे विनियोग करावयाचा नाहीं, असें प्रजेस आश्वासन दिलें, परंतु त्याचा काय उपयोग झाला ? सरकारी अंमलदारांनीं त्याची वाटेल ती विल्हेवाट लाविली. सारांश काय कीं राष्ट्रांतील सरकारच्या तिजोरींत जास्त शिलुक पैसा असणें हा दूरदर्शीपणा नसून उधळेपणाचा पाया होय. दुसरें असें कीं, सरकारच्या तिजोरींत असलेली शिलुक अनुत्पादक राहिल्यास तिचा राष्ट्रीय संपत्ति वाढविण्याकडे कांहीं उपयोग होत नाहीं. परंतु हेच पैसे औद्योगिक राष्ट्राच्या प्रजेचे हातीं असले ह्मणजे ते देशांतील धंद्यांना उत्तेजन देऊं शकतात व अशा तऱ्हेनें लोकांचे जवळ ते पैसे राहिल्यास त्यांत सरकारचा व प्रजेचा असा दुहेरी फायदा आहे. अगदीं अवश्य खर्चाइतकेच पैसे वसूल करण्याची पद्धत असली म्हणजे सरकारला काटकसर करण्याची संवय लागते व अशी संवय राष्ट्रास फार हितकर आहे हें उघड आहे. कारण प्रजेच्या खिशांतून जितके कमी पैसे सरकारच्या तिजोरींत जातील, तितक्या मानानें लोक संपन्न राहतील व विशेष प्रसंगीं सरकारास थोड्या व्याजानें पैसे देण्यास एका पायावर तयार असतील व करांचें ओझें सहन करण्याचें सामर्थ्य त्यांचेमध्यें राहील. तुटीच्या जमाखर्ची पद्धतीमध्यें खर्चाची तोंडमिळवणी करण्याकरितां केव्हां केव्हां सरकारास कर्ज काढावें लागेल हें खरें; परंतु अशा तात्पुरत्या कर्जापासून प्रजेचें कांहींएक नुकसान होत नाहीं. सालोसाल तिजोरींत तूट येत गेली, तर कर्जाचा बोजा वाढत जाईल व तें कर्ज कायमच्या स्वरूपाचें करावें लागून व्याजाचें सर्व ओझें पुढील सर्व पिढ्यांवर बसेल हें खरें, परंतु याला उपाय म्हणजे सालोसाल तूट न येऊं देणें हा होय. एका वर्षीं तूट आल्यास दुसऱ्या वर्षीं एखादा कर वाढवून किंवा एखादा खर्च कमी करून मागल्या सालचें तात्पुरतें कर्ज फेडिलें पाहिजे. या बाबतींत सरकारनें कायमचें कर्ज करून पुढल्या सर्व पिढ्यांवर आपल्यावरची जबाबदारी ढकलूं नये म्हणजे झालें; बाकी तात्पुरतें कर्ज काढणें इष्ट आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्वाचीन काळीं सरकारास कर्ज काढण्याची पाळी आणणारें दुसरें कारण ह्मणजे लष्करी खातें व प्रत्यक्ष युद्ध करण्याचा प्रसंग होय. प्राचीन काळीं राजास लष्करी खात्याचा खर्च मुळींच नसे. कारण त्या काळीं देशांतील प्रत्येक पुरुष हा शिपाईच असे. लष्करी ज्ञान आत्मसंरक्षणाकरितां प्रत्येकास सहजच मिळे. यामुळें स्वतंत्र पगारी सैन्य ठेवण्याचें कारण नसे. राजानें युद्धास तयार राहण्याची द्वाही फिरविली कीं सर्व लोक तयार असत. शिवाय त्या काळीं लढाई शेतकीचें काम संपल्यानंतर सुरू होऊन बरसातीचे सुमारास संपविण्याची पद्धत असल्यामुळें प्रत्येक मनुष्यास आपला शेतकीचा धंदा संभाळून सैन्यांत सामील हाऊन देशाकरितां व राष्ट्राकरितां लढाईला जाण्यास सवड असे व यामुळें त्यास वेतन देण्याचें कारण नसे. लढाईकरितां अन्नसामग्रीची तजवीज केली म्हणजे झालें. तसेंच लढाई करण्याचीं हत्यारें तलवार, तीरकमटा, कुऱ्हाड वगैरे प्रकारचीं साधीं व सोपीं असल्यामुळें त्याकरितांही सरकारास फार खर्च नसे; परंतु कवायती पलटणें, तोफा, बंदुका, दारूगोळा वगैरे गोष्टींचा लढाईच्या पद्धतींत समावेश झाल्यापासून पूर्वींच्या सर्व गोष्टी पालटल्या. आतां लष्करी शिक्षण फार महत्त्वाचें झालें व त्यामुळें श्रमविभागाचें तत्त्व अंमलांत आणणें भाग पडलें. आतां शांततेच्या दिवसांत लढाईच्या वेळीं उपयोगी पडणारीं मोठमोठीं सैन्यें जय्यत तयार ठेवणें प्रत्येक राष्ट्रास भाग डूं लागलें. दारूगोळ्याच्या शोधामुळें लढाईचें काम अत्यंत खर्चाचें झालें इतकेंच नाहीं, तर पूर्वींच्या एकंदर पद्धतींत सर्व प्रकारें क्रांति झाली. आतां व्यक्तिची शक्ति, बळ व धैर्य यांपेक्षां बुद्धि, कौशल्य व शिस्त यांचें महत्व जास्त झालें. ज्या देशाजवळ मुबलक पैसा व ज्या देशाच्या सैन्यांत नवीन प्रकारचें लष्करी शिक्षण व अगदीं अर्वाचीन तऱ्हेचीं हत्यारें आहेत, त्या देशाला अर्वाचीन काळीं लढाईत जय मिळण्याचा संभव आहे व म्हणूनच व्यापारी राष्ट्रापुढें त्या शूर परंतु रानटी लोकांचा हल्लींच्या काळीं टिकाव निघणें शक्य नाहीं. हल्लीं लढायांचा खच किती वाढला आहे, हें अलीकडच्या न युद्धांवरून सहज दिसून येईल. ब्रिटिश साम्राज्यासारख्या बलाढ्य साम्राज्याच्या सरकाराला पांच सात जिल्ह्यांएवढा विस्तार नाहीं अशा दोन यःकश्चित् बोअर संस्थानांना जिंकण्यास २५ कोटी पौंड खर्च आला. ह्मणजे इंग्लंडाच्या आजपर्यंतच्या जमलेल्या सर्व राष्ट्रीय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्जाच्या एकतृतीयांश खर्च एका भिकार युद्धाला लागला. कांहीं दिवसांपूर्वी झालेल्या रूसो-जपानी युद्धांत दोन्ही पक्षाला किती खर्च आला असेल याचा अंदाज-रशियाचा प्रत्येक आठवड्याचा खर्च एक लक्ष रुबल्सवर असे-या एका गोष्टीवरून सहज करतां येईल.

हल्लींच्या काळीं अशा तऱ्हेनें अवाढव्य लागणाऱ्या लढाईच्या खर्चाची तरतूद कशी करावयाची, हा सरकारला मोठा बिकट प्रश्न असतो. राष्ट्रीय कर्जाची पद्धत रूढ होण्यापूर्वी लढाईस लागणारा खर्च कर उभारून वाढवावा लागे, हें उघड आहे. यामुळें लढाईपासून देशांतील प्रत्येक माणसास आपल्या पोटास चिमटा घेऊन सरकारास कराची भरती करण्याचा प्रसंग येई. व यामुळें लढाईचें दुःख अप्रत्यक्ष रीतीनें व प्रत्यक्ष रीतीनें प्रत्येक माणसास भासे व प्रजासत्ताक राज्यांतील सरकारांस लढाई सुरू करण्यापूर्वी बराच विचार करावा लागे. परंतु राष्ट्रीय कर्जाची पद्धत सुरू झाल्यापासून युद्धाला एक प्रकारचें उत्तेजन मिळूं लागलें आहे. असें अर्थशास्त्राचा जनक **ॲडाम स्मिथ** याचें ह्मणणें आहे. हल्लीं प्रत्यक्ष चालू असलेल्या वस्तुस्थितीचा आदर्श असा त्याच्या पुस्तकांतील उतारा वाचनीय ह्मणून खालीं दिला आहे. "अर्वाचीन काळच्या बहुतेक सरकारचा शांततेच्या वेळचा नेहमींचा साधारण खर्चच त्यांच्या उत्पन्नाबरोबर असतो. यामुळें लढाई सुरू होतांच नवीन वाढणाऱ्या खर्चाच्या प्रमाणानें आपलें कराचें उत्पन्न वाढविण्यास सरकार नाखुष असतें व असमर्थही असतें. एकदम फार मोठ्या कराच्या बोजामुळें लोक लढाईला लवकर कंटाळून सरकारच्या विरुद्ध जातील, या भीतीनें सरकार कर वाढविण्यास नाखुष असतें व आपल्यास लागणारा पैसा कोणत्या करानें ताबडतोब उत्पन्न होईल असें सांगणें कठिण असल्यामुळ तसं करणें अशक्य असतें; परंतु कर्ज काढण्याच्या सोप्या युक्तीनें या अडचणींतून सरकार मुक्त होतें. थोड्याशा कराच्या वाढीनें लढाईस लागणारा खर्च वर्षानुवर्ष कर्जाच्या पद्धतीनें उभारतां येतो व देशांतील व्याज फार हलकें असलें ह्मणजे कायमच्या कर्जाच्या पद्धतीनें तर अत्यंत कमी वाढीनें फार मोठी रक्कम सरकारच्या हातीं येते. मोठमोठ्या राज्यांत लढाईच्या ठिकाणापासून दूर राहणाऱ्या लोकांची तसेंच राजधानींतील लोकांची लढाईमुळें कांहींच अडचण किंवा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गैरसोय होत नाहीं; उलट आपल्या आरमाराच्या व सैन्याच्या विजयाच्या बातम्या व वर्णनें वर्तमानपत्रांतून स्वस्थपणें वाचावयास सांपडतात. शांततेच्या काळाच्या करापेक्षां फार थोड्या प्रमाणानें वाढलेल्या कराच्या वाढीचा मोबदला म्हणून लढाईची करमणूक अशा लोकांना बस्स असते. यामुळें लढाई संपून शांतता झाल्यास हे लोक नाखुष असतात. कारण लढाई जास्त दिवस चालल्यानें होणाऱ्या करमणुकीला व राष्ट्रीय वैभवाच्या व जयाच्या काल्पनिक तरंगसुखाला ते मुकतात. ”

अर्थशास्त्रदृष्ट्या कर्जानें लढाई चालविणें ह्मणजे आपल्या कृत्यांचीं फळें पुढील सर्व पिढ्यांस भोगावयास लावण्यासारखें आहे. कारण या कर्जाच्या व्याजाचा बोजा सततचा असतो व तो पुढील सर्व पिढ्यांस सोसावा लागतो. एखादें युद्ध, दुसऱ्या राष्ट्रानें अन्यायानें आपल्यावर हल्ला केला असतां स्वसंरक्षण करण्याकरितां फक्त जर असेल, तर त्यांत पुढील पिढीचा संबंध आहे व अशा वेळीं राष्ट्रीय कर्ज काढणें रास्त आहे; परंतु सरकारच्या चुकीनें किंवा साम्राज्यमदधुंदीनें एखादें युद्ध सुरू झाल्यास त्यावद्दलचा खर्च दुसऱ्या पिढ्यांवर घालणें अन्यायाचें होईल. यामुळें लढाईचा खर्च होतां होईल तों अधिक करानें उत्पन्न करणें न्याय्य आहे, असें कित्येक अर्थशास्त्रज्ञांचें व मुत्सद्यांचें मत आहे. प्रसिद्ध लिबरल मुत्सद्दी **ग्लॅडस्टन** हे दुसऱ्या मताचे होते. “ लढाई सुरू करण्याची जबाबदारी जे लोक आपल्या शिरीं घेतात, त्यांनींच तिच्या खर्चाची जबाबदारी अंगावर घेतली पाहिजे व अर्वाचीन काळीं लढाईस लागणारा अवाढव्य खर्च हा एक लढाया कमी होण्याकरितां ईश्वरनिर्मित आळा आहे व म्हणूनच सरकारानें लढाई सुरू करणें म्हणजे एक अत्यंत बिकट व पवित्र कर्तव्य आहे असें समजलें पाहिजे ” असें आपल्या एका भाषणांत त्यांनीं म्हटलें आहे. मिस्टर **ग्लॅडस्टन** यांनीं क्रिमियन लढाईचे वेळीं होतां होईल तों कर्ज काढावयाचें नाहीं व लढाईचा खर्च इतर काटकसर व कराची वाढ या दोन तजविजींनीं भागवावयाचा निश्चय केला होता. हा त्यांचा निश्चय सिद्धीस गेला नाहीं व त्यांना सुद्धां कर्ज काढण्याचा प्रसंग आला ही गोष्ट निराळी. असो.

सरकारास कर्ज काढण्याचें तिसरें कारण ह्मणजे उत्पादक धंद्यांकरितां भांडवल पुरविण्यासाठीं लागणारा खर्च हें होय. सरकारास कर्ज काढ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ण्यास लागणाऱ्या तिन्हीं कारणांमध्यें या कारणाच्या सयुक्तिकतेबद्दल मुळींच मतभेद नाहीं. कांहीं धंदे राजकीयदृष्ट्या सरकारचे ताब्यांत असणें जरूर असतें व असे कारखाने सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांत सरकाराकडेच असतात. दारूगोळा किंवा लढाईचीं हत्यारें करण्याचे कारखाने सरकारच्या देखरेखीखालींच होणें इष्ट असतें. तसेंच तारायंत्रें व पोस्ट ऑफिसें वगैरेंसारख्या गोष्टीही एकतंत्री असणें अवश्य असतें व म्हणूनच हीं खातींही सरकारच्या ताब्यांत असणें रास्त आहे. तसेंच देशांतील लोकांमध्यें साहस, ज्ञान व इतर अवश्य गोष्टींची अनुकूलता नसल्यामुळें खासगी रीतीनें एखादा कारखाना निघणें शक्य नसेल व राष्ट्रहिताच्या दृष्टीनें असे कारखाने काढणें अवश्य असेल, तर ते कारखाने सरकारनेंच हातीं घेतले पाहिजेत. अशा सर्व कारखान्यांना लागणारें भांडवल कर्जानेंच काढणें रास्त आहे, करानें उत्पन्न करणें बरें नाहीं. कारण या कारखान्यांपासून पुढील सर्व पिढ्यांना फायदा व्हावयाचा असतो व म्हणून त्या पिढ्यांनीं व्याजाच्या रूपानें या कारखान्यांस हातभार लावणें न्याय्य आहे. असे कारखाने व्यापारदृष्ट्या पूर्णपणें फायदेशीर नसले, तरीसुद्धां कर्ज काढणें इष्ट असतें व हे कारखाने खासगी मनुष्य काढणार नाहीं हें उघड आहे. अशा वेळीं सरकारनें पुढें येऊन कारखान्यांची जबाबदारी आपल्या अंगावर घेतली पाहिजे.

खासगी लोकांस काढतां येणें शक्य नाहीं, अशा मोठमोठ्या लोकोपयोगी कामांकरितांही कर्ज काढणें रास्त आहे. अशा प्रकारचीं कामें हल्लींच्या काळीं बहुधा स्थानिक स्वराज्याच्या संस्थांकडे असतात. राष्ट्रीय कर्जाबरोबर या म्युनिसिपालिट्यांसारख्या स्थानिक संस्थांनीं या कर्जाच्या पद्धतीचा जास्त अवलंब केलेला आहे व ही गोष्ट योग्य आहे. शहराचें आरोग्य वाढविण्याकरितां शहरास ड्रेनेज करावयाचें असल्यास किंवा शहरास चांगल्या पाण्याचा पुरवठा करावयाचा असल्यास किंवा दुसऱ्या कोणत्याही शहरसुधारणेच्या कामाकरितां पैसे पाहिजे असल्यास कर्ज काढण्याची पद्धत आहे व ती रास्तही आहे. तसेच देशांतील बंदरांकरितां लागणारे मोठमोठे धक्के, गोद्या व इतर व्यापाराला उपयोगी पडणाऱ्या लोकोपयोगी कामासही कर्जच काढतात. देशांतील शेतकीला उपयोगी पडणारे कालवे, पाटबंधारे व इतर मोठमोठीं कामें, तसेंच दळणवळणाकरितां काढावयाचे कालवे,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रेल्वे व रस्ते यांकरितांही कर्ज काढणें रास्त आहे. सारांश, जीं कामें खासगी माणसांकडून होणें शक्य नाहीं, परंतु जीं अत्यंत लोकोपयोगी आहेत, त्या सर्व बाबतींत राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीचा अवलंब करतात व यामध्यें पुढील पिढ्यांवर गैरवाजवी बोजा बसत नाहीं. कारण ह्या सर्व कामांचा पुढील पिढ्यांना फायदा मिळतो; उलट अशीं मोठमोठीं कामें चालू पिढीच्या जवळून पैसा घेऊन करणें ह्मणजेच अन्यायाचें आहे. कारण, पुढल्या पिढ्यांकरितां हल्लींच्या पिढीवर अशानें विनाकारण जबर बोजा बसविल्यासारखें होतें.

येथपर्यंत राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीच्या स्वीकाराच्या कारणांचा विचार झाला. आतां या कर्जाच्या पद्धतीनें देशांतील धंद्यांवर काय परिणाम होतात, व्यक्तिमात्राच्या उत्पन्नावर तिचा काय परिणाम होतो, याबद्दलच्या साधकबाधक प्रमाणांचा विचार करावयास पाहिजे; तसेंच देशांतल्या देशांत काढलेल्या कर्जाचा काय परिणाम होतो व परदेशांत कर्ज काढल्यापासून काय परिणाम होतो याचाही विचार केला पाहिजे.

सुधारलेल्या राष्ट्रांतल्या सरकारांला कोणत्या कारणांमुळें कर्ज काढण्याचा प्रसंग येतो याचें विवेचन वर केलें आहे. आतां राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीच्या साधकबाधक प्रमाणांचा विचार करून देशाच्या सांपत्तिक स्थितीवर या पद्धतीनें काय परिणाम होतात व कराच्या पद्धतीनें किंवा कर्जाच्या पद्धतीनें पैसे उत्पन्न करण्यापासून कमीजास्त नफानुकसान काय होतें, हें आधुनिक अर्थशास्त्रदृष्ट्या ठरवावयाचें आहे. हें झालें म्हणजे हातीं घेतलेल्या विषयाचा शास्त्रीय भाग आटपला म्हणावयाचा. मग पूर्वसंकल्पाप्रमाणें हिंदुस्थानच्या कर्जाचा इतिहास देऊन, त्याचा देशाच्या उद्योगधंद्यांवर कसकसा परिणाम घडत आहे, एवढें पाहणें राहिलें.

राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीपासून सर्वथा व सर्व प्रकारें फायदा असल्यामुळें देशास झालेलें कर्ज फेडण्याच्या भानगडींत मुत्सद्यांनीं कधींही पडूं नये, उलट गरज लागेल तेव्हां नवीन कर्ज काढीत रहावें, असें एक मत आहे. या लोकांचें म्हणणें असें कीं, राष्ट्रीय कर्ज हें देशांत एक तऱ्हेनें नवीन भांडवल उत्पन्न करतें; ह्मणजे व्यापारांत असलेल्या भांडवलाखेरीज हें निवळ पडून राहिलेल्या पैशापासून सरकारास कर्ज मिळतें व कर्जावर दिलें जाणारें व्याज हें कांहीं लोकांचें एक कायमचें उत्पन्न बनतें व या उत्पन्नानें नवीन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यापारधंदे सुरू करतां येतात, तेव्हां या राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीनें व्यापारधंद्यांस धोका न बसतां उलट उत्तेजनच मिळतें. तसेंच राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीनें देशांतील पेढ्यांच्या व्यापारास चांगला अवसर मिळतो व पेढ्या देशांतील लोकांचें भांडवल वाढविण्यास व अप्रत्यक्ष रीतीनें व्यापारधंद्याच्या वाढीस कारणीभूत होतात हें महशूर आहे. राष्ट्रीय कर्जावर द्याव्या लागणाऱ्या व्याजाचा एक बोजा आहे असें सकृद्दर्शनीं वाटतें खरें; परंतु यानें देशाचें काडीभरही नुकसान होत नाहीं; कारण सरकार कराच्या रूपानें कांहीं लोकांकडून पैसे घेतें व व्याजाच्या रूपानें ते कांहीं लोकांस देतें, म्हणजे 'ताटांतलें वाटींत आणि वाटींतलें ताटांत' अशांतलाच हा प्रकार होतो. या पद्धतींत नुसती पैशाची अदलाबदल होते व यानें देशाचें नुकसान न होतां कांहीं अंशीं फायदाच होतो. तसेंच या राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीनें देशांतील सुखवस्तु लोकांना आपल्या शिलका फायदेशीर रीतीनें ठेवण्याचें एक सुलभ, खात्रीचें व सोयीचें साधन होतें. या कारणांकरितां कराच्या पद्धतीपेक्षां कर्जाची पद्धत श्रेयस्कर आहे अशा प्रकारचें अनुमान कांहीं लोकांनीं काढलेलें आहे असें **ॲडाम स्मिथ** यानें आपल्या पुस्तकांत निर्दिष्ट केलें आहे. **ॲडाम स्मिथ**च्या मतानें कराच्या पद्धतीपेक्षां कर्जाची पद्धति जास्त नुकसानीची व देशाच्या व्यापारधंद्याला हानिकारक आहे व ह्मणून होतां होईल तों या पद्धतीचा अंगीकार करूं नये व केल्यास अपरिहार्य गोष्ट ह्मणूनच करावा असा **ॲडाम स्मिथ** यानें आपला अभिप्राय दिलेला आहे. **ॲडाम स्मिथ**चे मतें राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीनें नवीन भांडवल तयार होतें हा समज भ्रममूलक आहे. कारण, सरकाराला कर्ज मिळतें तें देशांतील भांडवलांतूनच मिळतें व सरकारानें कर्ज काढलें नसतें तर हें भांडवल नवीन धंद्यांच्या वृद्धीकडे खर्च झालें असतें. तेव्हां कर्जानें जुनें भांडवल नष्ट होतें हें विसरतां कामा नये. इतकें खरें कीं, कर्जाच्या पद्धतीच्या योगानें प्रजेची शिल्लक टाकण्याची शक्ति फारशी कमी होत नाहीं; म्हणून जरी सरकार आपल्या अनुत्पादक खर्चानें देशांतील भांडवल जलदीनें नष्ट करीत असलें, तरी तितक्याच जलदीनें तें देशांत प्रजेच्या शिलकेच्या रूपानें वाढत असतें व म्हणूनच या कर्जापासून देशाच्या उद्योगधंद्यावर वाईट परिणाम होत नाहीं. तसेंच राष्ट्रीय कर्जावरील व्याजानें देशाचें मुळींच नुकसान होत नाहीं,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ही खरें नाहीं. सरकार कर वसूल करतें तें देशांतील धनोत्पादक लोकांकडून करतें व सरकार व्याज देतें तें चैनी खुशालचंद लोकांना देत असतें. यामुळें अशा अदलाबदलीनें देशाच्या व्यापारावर विपरीत परिणाम घडण्याचा संभव आहे. शिवाय कर्जाच्या पद्धतीनें भावी पिढ्यांवर कराचें जास्त ओझें पडत जातें, हें विसरतां कामा नये व वर्षानुवर्ष राष्ट्रीय कर्ज वाढत गेल्यास प्रजेवर त्याचें इतकें ओझें होईल कीं, तिची शिल्लक टाकण्याची शक्ति नाहींशी होईल व यापासून देशांतील धंद्यांवर अनिष्ट परिणाम होईल. शिवाय राष्ट्रीय कर्ज परक्या देशांतून घेतलेलें असल्यास त्या देशांत व्याजाच्या रूपानें संपत्तीचा प्रवाह सुरू होईल वर यापासून कर्जकाढणाऱ्या देशाचा व्यापार व संपत्ति कमी कमी होत जातील.

आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मतें 'कर कीं कर्ज' हा एक मोठा बिकट प्रश्न आहे, व याचें कोणतेंही एकच उत्तर देतां येणार नाहीं. निरनिराळ्या देशांच्या स्थित्यनुरूप दोन्ही पद्धतींपासून इष्ट किंवा अनिष्ट परिणाम घडतील; कारण कर किंवा कर्ज या दोन्ही गोष्टी शेवटीं प्रजेच्या उत्पन्नावर अवलंबून असतात. देशांतील धनोत्पादक लोक कर बहुधा आपल्या चैनीचा खर्च कमी करून देतात, म्हणजे करानें देशाचें भांडवल कमी होत नाहीं, किंवा उद्योगधंद्यास व्यत्यय येत नाहीं. इंग्लंडच्या लोकांस जबर कर द्यावा लागतो, परंतु त्यापासून त्यांच्या व्यापारावर वाईट परिणाम होत नाहीं. कारण देशांतील लोकांचें उत्पन्नही मोठें आहे व हा कर लोक आपल्या स्वतःच्या खर्चाकरितां ठेवलेल्या पैशांतून देतात, यामुळें त्यांच्या व्यापारधंद्यांस कर आड येत नाहीं. किंवा त्यांची शिल्लक पाडण्याची शक्तिही या करानें नाहींशी होत नाहीं. परंतु जर सरकारचे कर धंद्यांच्या भांडवलामधून किंवा शिल्लक टाकण्याच्या पैशांतून देण्याची पाळी आली, तर उद्योगधंद्यांवर अशा करांचा वाईट परिणाम झालाच पाहिजे. तसेंच सरकारास कर्ज द्यावयाचें तें आपल्या धंद्यास लागणारें भांडवल ठेवून राहील त्यांतून जोंपर्यंत दिलें जात आहे तोंपर्यंत कर्जाच्या पद्धतीनेंही व्यापारास धक्का बसणार नाहीं अशी साधारणतः स्थिति असते; कारण सरकारचा व्याजाचा दर फार हलका असतो व धंद्यांचा फायदा त्यापेक्षां पुष्कळ अधिक असतो, व त्यामुळें कोणताही मनुष्य व्यापारांतील पैसा काढून सरकारास कर्ज देणार नाहीं; परंतु आपल्या मौजेखातर व्याजाचा [illegible] सरकारास कर्ज काढू लागलें व या देशामुळें जर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोक पैसे धंद्यांतून काढून सरकारास देऊं लागले, तर उद्योगधंद्यांस धक्का बसल्याविना राहणार नाहीं. तेव्हां अमक्या एका पद्धतीनें व्यापारास धक्का बसेल असें निश्चयानें केव्हांही सांगतां येणार नाहीं. कांहीं एका मर्यादेपर्यंत कराच्या पद्धतीपासून अनिष्ट परिणाम होणार नाहीं, तसेंच कर्जाच्या पद्धतीपासून विवक्षित मर्यादेपर्यंतही अनिष्ट परिणाम होणार नाहीं; परंतु त्या मर्यादेबाहेर गेल्यास दोन्ही पद्धतींपासूनही अनिष्ट परिणाम होतील; तरी पण ही मर्यादा तात्विक दृष्टीनें ठरवितां येणार नाहीं. देशाची एकंदर स्थिति पाहून हुषार मुत्सद्दी ही मर्यादा सहज ओळखूं शकतो. तेव्हां हा प्रश्न नुसता अर्थशास्त्राचा नाहीं, त्यांत व्यावहारिक शहाणपणाचा बराच भाग आहे व म्हणूनच नुसत्या अर्थशास्त्रानें त्याचा निकालही लागावयाचा नाहीं. जरी देशाच्या सांपत्तिक दृष्टीनें 'कर कीं कर्ज' याचा निर्णय करणें कठिण असलें, तरी दुसऱ्या एका तत्वानें तें कांहीं बाबतींत तरी ठरवितां येतें. तें तत्व हें कीं, कर हा कर बसविल्या काळचे लोकांनाच द्यावा लागतो; त्याचे सततचे असे परिणाम मागें रहात नाहींत. परंतु कर्जाला मागें शेंपूट असतें व तें मारुतीच्या शेंपटाप्रमाणें अनंत असतें, म्हणजे कर्जाच्या पद्धतीनें व्याजाचा बोजा सततचा होतो व तो बोजा कर्ज काढणाऱ्या पिढीच्या पुढील सर्व पिढ्यांस द्यावा लागतो. याकरितां सरकारच्या नेहमींच्या कारभाराला किंवा दुसऱ्या किरकोळ कामांना लागणारा खर्च करानेंच उत्पन्न करणें रास्त आहे, हें उघड होतें. अशा वेळीं कायमचें कर्ज काढणें म्हणजे आपल्याबद्दल भावी पिढ्यांस भुर्दंड पाडण्यासारखें आहे. तसेंच ज्या लोकोपयोगी कामाचा फायदा पुढील सर्व पिढ्यांना मिळावयाचा आहे, अशा कामांना लागणारा पैसा कर्जानें काढणेंच रास्त. असा खर्च करानें भागविणें म्हणजे भावी पिढीकरितां हल्लींच्या पिढीस भुर्दंड पाडण्यासारखें आहे. तेव्हां या दोन बाबींबद्दल मतभेद नाहीं. खरोखर वादग्रस्त प्रश्न युद्धाचा आहे. युद्धाचा खर्च करानें भागवावयाचा किंवा कर्जानें, हें वर दिलेल्या तत्त्वानें ठरविणें कठिण आहे. मागें आम्हीं सांगितलेंच आहे कीं, सुधारलेल्या राष्ट्रांचीं मोठमोठीं कर्जें हीं बहुधा लढाईनें झालेलीं आहेत. आतां लढाई करणारें प्रत्येक सरकार असेंच म्हणतें कीं, आम्ही लढाई करीत आहों ती देशाच्या संरक्षणाकरितां किंवा देशाच्या भरभराटीकरितां करीत आहों; म्हणजे आमचें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लढाईचें कारण न्यायाचें आहे व भावी पिढ्यांचें यांत हित आहे व म्हणूनच आम्हीं कर्जानें लढाई चालविणें रास्त आहे व न्याय्य आहे. परंतु लढाईची न्याय्यान्यायता ठरविणें कठिण असल्यामुळें या प्रश्नाचा निकालही करणें तितकेंच कठिण आहे.

शेवटीं राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीबद्दलचें एक राजकीय प्रमाण सांगून हा भाग आटपतों. राष्ट्रीय कर्जाच्या पद्धतीनें देशांतील पुष्कळ लोकांचें हित देशांतील सरकार चालू राहण्यांत असतें. जितक्या लोकांनीं सरकारास कर्ज दिलेलें असतें, त्या लोकांचें राज्यक्रांतिपासून नुकसान होण्याचा संभव असतो व म्हणून असे लोक शांतताप्रिय होतात. असे लोक बंडफितुरीच्या विरुद्ध असतात. तेव्हां प्रत्येक सरकारानें या पद्धतीचा अंगीकार करून आपल्या पाशांत लोक गुंतवून ठेवावे म्हणजे त्या सरकाराला स्थैर्य येईल व देशांतील राजकीय परंपरा बदलणार नाहीं व यायोगानें देशाची सारखी प्रगति होत राहील.

भाग आठवा.

हिंदुस्थानसरकारचें कर्ज.

हिंदुस्थान सरकारच्या कर्जाचा इतिहास म्हणजे पर्यायेंकरून ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हिंदुस्थानांतील राज्यस्थापनेचा व त्यानंतर ब्रिटिश इंडियांतील राज्यव्यवस्थेचा इतिहासच होय. ज्याप्रमाणें साता समुद्रांपलीकडील एका खासगी व्यापारी कंपनीनें हिंदुस्थानासारख्या प्रचंड देशाचें राज्य अवघ्या एक शतकांत संपादन केलें ही गोष्ट कल्पनातीत, आश्चर्यजनक व विस्मयकारक वाटते त्याप्रमाणें हिंदुस्थानच्या कर्जाचा इतिहासही कल्पनातीत, आश्चर्यजनक व विस्मयकारक आहे. परंतु हा इतिहास सविस्तरपणें देणें म्हणजे वर लिहिल्याप्रमाणें ईस्ट इंडिया कंपनीचा इतिहास देणें होय. परंतु हा इतिहास थोडक्यांत तरी माहीत असणें इष्ट आहे. त्यावरून सुधारलेली राज्यपद्धति व कमी सुधारलेली राज्यपद्धति या दोन्हींमधील

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फरक दिसून येईल व एक समाधानकारक बोधही आपल्याला घेतां येईल सबब हा इतिहास या भागांत थोडक्यांत द्यावयाचा विचार आहे.

हिंदुस्थानचें सध्यांचें राष्ट्रीय कर्ज दोन तऱ्हेचें आहे. पहिलें अनुत्पादक कर्ज व दुसरें उत्पादक कर्ज. दुसऱ्या प्रकारचें कर्ज अगदीं अलीकडच्या काळचें आहे. हें कर्ज ह्मणजे सरकारनें उत्पादक धंदे आपल्या हातीं घेऊन त्या धंद्यांच्या भांडवलाकरितां काढलेलें कर्ज होय. हें कर्ज मुख्यतः रेल्वे व पाटबंधारे याकरितां काढलेलें आहे. हिंदुस्थानांत प्रथमतः १८५४ मध्यें रेल्वे काढण्याचें ठरलें व तेव्हांपासून सरकारनें सारखा रेल्वेचा रस्ता वाढविण्याचा क्रम चालविलेला आहे. या रेल्वेच्या प्रसारानें हिंदुस्थानचा विस्तीर्णपणा कमी होऊन हिंदुस्थान हा एक देश व एक राष्ट्र बनत चाललें आहे. या रेल्वेच्यायोगानें हिंदुस्थानांतील प्रांतांप्रांतांमध्यें दळणवळणाची सोय झाली आहे; त्यांच्यायोगानें एका प्रांतांत दुष्काळ पडल्यास दुसऱ्या प्रांतांतून धान्य येण्यास सोयीचें होतें व सरकारनें कांहीं रेल्वे दुष्काळ निवारण्याचा-निदान दुष्काळाची तीव्रता कमी करण्याचा-एक मार्ग म्हणून सुरू केलेल्या आहेत व त्यांचा खर्च दुष्काळफंडांतून केला जातो. या रेल्वेच्या सोयीमुळेंच सर्व हिंदुस्थानचा एक बाजार बनून सर्व पदार्थांच्या किंमती चोहोंकडे एकसारख्या चालल्या आहेत; तसेंच या रेल्वेच्यायोगानें युरोपांतील माल या देशाच्या कोनाकोंपऱ्यांत जाऊं लागला व देशांतील कच्चा माल बाहेर देशीं जाऊं लागला. अलीकडील पंचवीस तीस वर्षांत आयातनिर्यात व्यापार जो विलक्षण वाढलेला दिसतो त्याचें प्रमुख कारण देशांतील रेल्वेंचा विस्तार होय यांत शंका नाहीं. पहिल्या अर्ध शतकपर्यंत हिंदुस्थानांतील रेल्वे या आंतबट्ट्याच्या होत्या व सरकारास दरवर्षी हजारो रुपयांचा तोटा सरकारच्या वार्षिक करांच्या उत्पन्नांतून भरावा लागे. परंतु गेल्या आठदहा वर्षांपासून रेल्वेंतून सरकारास निव्वळ उत्पन्न होऊं लागलें आहे. परंतु पाटबंधाऱ्यांवरील भांडवलावर नेहमीं ५।७ टक्केपर्यंत व्याज सरकारला पडत आलें आहे. तेव्हां या उत्पादक कर्जाबद्दल म्हणण्यासारखी तक्रार करण्यास जागा नाहीं. मात्र रेल्वेचा विस्तार देशांतील औद्योगिक प्रगतीच्या वेगाच्यापुढें जात आहे कीं काय अशी केव्हां केव्हां शंका येऊं लागते. परंतु यासंबंधांत रेल्वे बोर्ड झाल्यापासून नवी रेल्वे किफाईतशीर होईल किंवा नाहीं हें जास्त कसोशीनें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाहिलें जातें, तसेंच पूर्वींची ग्यारंटीची पद्धति काढून टाकल्यामुळें कंपन्यांना रेल्वेच्या बांधकामावर अद्वातद्वा पैसा खर्च करण्याचा मोह उत्पन्न होण्याचें कारण राहिलें नाहीं. तसेंच फीडर लाईन्सकरितां देशांतील कंपन्यांना विशेष सवलती देण्याचा उपक्रमही सरकारनें आतां सुरू केला आहे. १९०९ पर्यंत एकंदर रेल्वेविस्तार किती झाला आहे व त्यावर एकंदर किती खर्च झाला आहे हें खालील आंकड्यांवरून दिसून येईल.

	मैल.	खर्च रुपये.
शुद्ध सरकारी लाईनी	२३,६३३	३,७१,१२,५२,०००
नव्या गॅरंटी कंपनीच्या लाईनी	३२	२९,४४,०००
डिस्ट्रिक्ट बोर्डाच्या लाईनी	१५२	६८,०९,०००
ब्रँच लाईनी	९०१	५,२२,६१,०००
सरकारनें मदत दिलेल्या कंपन्यांच्या लाई.	३६६	२,९६,८६,०००
प्रांतिक सरकारनें मदत केलेल्या कंप. लाई.	१२८	१,३०,७१,०००
डिस्ट्रिक्ट बोर्डांनीं मदत केलेल्या " "	१६५	८०,१०,०००
सरकारपासून फक्त जमीन मोफत घेतलेल्या	१,३८३	१०,१२,१५,०००
अगदीं स्वतंत्र लाईनी	४२	२७,८७,००
करारानें घेतलेल्या लाईनी	७९	१,१९,७७,०००
संस्थानांच्या लाईनी	३,६२१	२१,५७,२२,०००
परकी सरकारच्या लाईनी	७४	१,८६,६४,०००
सुमारें पौंड	४,१७,५०,१८,०००	रुपये २८,६३,५५,०००

आतां पाटबंधाऱ्यांचा १९०९ सालपर्यंतचा विस्तार व त्यावर झालेल्या खर्चाकडे पाहूं.

	त्याखालीं भिजलेली जमीन एकर.	खर्च.
मोठे पाटबंधारे	१,४८,७४,०२९	३,२१,४३,२८८ पौंड.
लहान कामें	७१,७४,०४२	४१,२८,२९४ पौंड.

हिंदुस्थानच्या अनुत्पादक कर्जाचा इतिहास फार विलक्षण व मोठा विस्मयजनक पण एका दृष्टीनें बोधप्रद आहे. हिंदुस्थान सरकार ही प्रचंड संस्था निर्माण होण्याच्या पूर्वीपासून हिंदुस्थानचें हल्लींचें कर्ज चालत आलेलें आहे; इतकेंच नव्हे, तर ज्या काळीं अशी मोठी राज्यपद्धति पुढें थोड्याच काळांत निर्माण होणार आहे अशी कल्पनासुद्धां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कोणाच्या डोक्यांत आली नसेल, त्या वेळेपासून या कर्जाला सुरुवात झाली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कारण एलिझाबेथ राणीच्या कारकीर्दींत म्हणजे १६०१।१६०२ सालीं ईस्ट इंडिया कंपनी प्रथम स्थापन झाली. त्या कंपनीच्या भांडवलावर अजूनही हिंदुस्थान सरकारच्या कर्जाचें व्याज या रूपानें प्रत्येक हिंदुस्थानवासी गृहस्थ देत आहे हें कोणास सांगितलें तरी खरें वाटणार नाहीं; परंतु वस्तुस्थिति तशी आहे. इ. स. १८५७ नंतर ईस्ट इंडिया कंपनी जेव्हां मोडली तेव्हां तिचें मूळचें भांडवल हिंदुस्थान सरकारच्या राष्ट्रीय कर्जांत सामील केलें गेलें. शिवाय हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय कर्जांतील बराच भाग ह्मणजे हिंदुस्थान जिंकण्याकरितां कंपनी सरकारनें ज्या लढाया केल्या त्या सर्वांचा खर्च होय. शिवाय कंपनी सरकारनें इंग्रज सरकाराला जें कर्ज दिलें त्याचाही थोडाबहुत भाग यांत आहे व जेव्हां जेव्हां हिंदुस्थानचा कारभार आंतबट्ट्याचा असे व कंपनीच्या भागीदारांना व्याज पाठवावें लागे, तेव्हां तेव्हां तिजोरींतील तूट भरून काढण्याकरितां काढलेल्या कर्जाचा अंशही हल्लींच्या कर्जांत आहे. असे या कर्जाचे विचित्र व विविध घटकावयव आहेत. परंतु यावरून एकदोन गोष्टी सध्याच्या हिंदुस्थानरहिवाशांनीं खूणगांठ म्हणून सदैव ध्यानांत ठेवण्यासारख्या आहेत. प्रथमतः या इतिहासावरून सुधारलेल्या संस्थांचें स्थैर्य उत्तम तऱ्हेनें आपल्यास दिसून येतें. इ. स. १६०२ मध्यें जी सुधारलेल्या पद्धतीची संस्था निघाली तिची परंपरा आजपर्यंत टिकली आहे. सुमारें तीनशें वर्षांच्या काळांत हिंदुस्थानांत कित्येक प्रचंड राज्यें उदयास आलीं व विलयही पावलीं; याच काळांत दुसऱ्याही हजारों घडामोडी झाल्या, परंतु एक पाश्चात्य खासगी कंपनी इतके दिवस चालून तिनें येथें मोठा राज्यविस्तार केला व ह्या राज्यविस्ताराचा कारभार आपल्या देशबांधवांच्या स्वाधीन करून ती संस्था विलीन झाली; अशी ही संस्था जरी नामशेष झाली तरी १६०१ मधलें तिचें भांडवल अजून हिंदुस्थान सरकारच्या कर्जांत जीव धरून आहे. सुधारलेल्या राज्यपद्धतीचें व संस्थांचें स्थैर्य असें असतें, ह्मणूनच आपल्याला सुधारलेल्या राज्यपद्धतीशिवाय व संस्थांशिवाय गत्यंतर नाहीं.

दुसरी गोष्ट हिंदुस्थानचें राज्य इंग्रज सरकारनें किंवा कंपनी सरकारनें आपल्या शौर्यानें मिळविलें असें म्हणतात व यामुळें हिंदुस्थानांतलि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्व रहिवाशी हे जित आहेत असें समजलें जातें. परंतु हिंदुस्थानच्या कर्जाच्या इतिहासाकडे लक्ष दिलें असतां हिंदुस्थानवासीयांनीं आपण होऊन आपल्याला जिंकून घेतलें असें म्हणणें रास्त होईल असें स्पष्ट होतें. कारण या राज्यस्थापनेचा पैन्‌पैचा खर्च हिंदुस्थाननें दिला आहे व असें असूनही हिंदुस्थानवासी लोक त्या कर्जाचें व्याज भरीत आहेत. पाश्चात्य सुधारणांची व प्रगतीची जोड पौर्वात्य संस्कृतीस दिल्यानें भविष्यकाळीं हिंदुस्थानची उन्नति स्पृहणीय होईल व त्याकरितां प्रस्तुतची किंमत देण्यांत आली आहे. गुरुगृहीं वास म्हणजे परवशता नसून भावी सुखाची पूर्व तयारी आहे. असें मानून ब्रिटिश साम्राज्याबद्दल स्वाभिमानपूर्वक बोलण्यास प्रत्यवाय नाहीं. ईस्ट इंडिया कंपनी हें हिंदुस्थानवासीयांनीं आपल्या देशाला एकदांची सुधारलेली कायद्याची राज्यव्यवस्था मिळवून देण्याकरितां, भाड्यानें घेतलेलें एक यंत्रच होतें असें मानतां येईल. कारण या राज्यव्यवस्थेनेंच हिंदुस्थानचें खंडत्व जाऊन त्याला एकराष्ट्रीयत्व येत चाललें आहे. पाश्चात्य शिक्षण, पाश्चात्य कायदा, पाश्चात्य दळणवळणाचीं साधनें, पाश्चात्य सुव्यवस्थित व नियंत्रित राज्यव्यवस्था, हीं कंपनी सरकारचें हिंदुस्थानांत राज्य झालें म्हणून इकडे आलीं व त्या गोष्टीच हिंदुस्थानवासीयांचें एकराष्ट्र बनविण्यास कारणीभूत होत आहेत. तेव्हां ही राज्यपद्धति हिंदुस्थानवासीयांनीं आपल्या खर्चानें विकत घेतली असें ह्मणणें हिंदुस्थानच्या कर्जाच्या इतिहासाकडे लक्ष देतां वस्तुस्थितीस धरून असून अन्वर्थकही आहे. हें खरें आहे कीं, ही राज्यस्थापना निर्माण होत असतांना इंग्रजी व हिंदी या दोघांनाही या कल्पना नव्हत्या. एकामध्यें स्वार्थ, आपमतलब, व दुसरीकडे मत्सर, द्वेष इत्यादि मनोविकार होते. परंतु यालाच के. न्यायमूर्ति रानडे दैवी संकल्पित म्हणत व हिंदुस्थानावरील ब्रिटिश साम्राज्य हें मानवी संकल्पित नाहीं तर दैवी संकल्पित आहे असें ते ह्मणत असत. त्याचा अर्थ हाच कीं, जरी मानवी दृष्टीनें हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश साम्राज्य हें स्वार्थबुद्धीनें निर्माण झालें असलें तरी ही स्वार्थबुद्धीच परमेश्वरानें, आपले संकल्पित सिद्धीस तडीस नेण्याकरितां साधनीभूत केली. हिंदुस्थानचें हित होण्याकरितां, त्या देशांतील निरनिराळ्या जातींचा कायमचा मिलाफ होण्याकरितां, सारांश, त्या देशाला पूर्ण एकराष्ट्रत्व येऊन त्याला त्याचें पूर्ववैभव

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राप्त होण्याकरितां हिंदुस्थान देश हा दैवी संकल्पिताप्रमाणें सुधारलेल्या एकछत्री नियंत्रित राज्यपद्धतीकडे येणें अवश्य होतें व हें संकल्पित घडवून आणण्याकरितां परमेश्वरानें मनुष्याच्या स्वार्थी मनोवृत्तीचाच उपयोग करून येथं ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना करविली व तिच्या स्वार्थी डायरेक्टरांच्या हस्तें ब्रिटिश साम्राज्याचा प्रचंड वृक्ष येथें रुजविला व तो वाढवून शेवटीं १८५७ सालच्या बंडानंतर तो खुद्द ब्रिटिश पार्लमेंटाचे हातीं देवविला. या इतिहासापासून बोध घेण्यासारखा आहे असें सांगून आतां त्या इतिहासाचा थोडक्यांत विचार करूं.

या कर्जाच्या उत्पत्तीची बरोबर कल्पना येण्याकरितां ईस्ट इंडिया कंपनीच्या व्यापाराचें सामान्य स्वरूप लक्षांत आलें पाहिजे; कारण त्या काळीं इंग्लंड देशाचा हिंदुस्थान देशाशीं कशा प्रकारचा व्यापार होता, याची कल्पना हल्लींच्या व्यापारावरून मुळींच करतां येण्यासारखी नाहीं. कारण त्या काळीं हिंदुस्थान देश हा कलाकौशल्याच्या कामांत फार पुढें होता, व युरोप हें या कामांत अगदीं रानटी स्थितींत होतें. तेव्हां युरोपांतून कांहीं माल आणून तो हिंदुस्थानांत खपवून त्यावर लाखों रुपयांचा फायदा जसे हल्लींचे व्यापारी मिळवितात, तसा प्रकार ईस्ट इंडिया कंपनीचे वेळीं नव्हता. कांहीं बारीकसारीक चमत्कारिक स्वभावजन्य वस्तूंखेरीज तिकडून हिंदुस्थान देशांत आणण्यासारखें कांहीं नव्हतें. अमेरिकेंत सोन्यारुप्याच्या खाणी सांपडल्यामुळें युरोपांत सोन्यारुप्याचा ओघ सुरू झाला; हें सोनेंरुपें गलबतांत भरून ईस्ट इंडिया कंपनीचे नोकर हिंदुस्थानांत आणीत, व हे पैसे येथल्या कारागिरांना आगाऊ देऊन त्यांचेकडून सुती, लोंकरी व रेशमी तलम कापड करवून घेत. तसेंच हस्तिदंती व लांकडी हस्तकौशल्याचें काम, सोरा, मसाल्याचे पदार्थ, चहा, कॉफी वगैरे पदार्थ विकत घेत. सारांश, युरोपांत ज्या ज्या मालाचा खप असतो, तो माल ते येथून गलबतांत भरून नेत व युरोपामध्यें विकीत. हा कंपनीचा व्यापार फार फायद्याचा असे. कारण हा सर्व माल युरोपांत फारच महाग असे. याचें कारण जलमार्गाचा शोध लागण्यापूर्वी फार खर्चाच्या, धोक्याच्या व त्रासाच्या खुष्कीच्या मार्गानें हिंदुस्थान व युरोप यांमधला व्यापार चालत असे; परंतु जलमार्ग निघाल्यामुळें फार कमी खर्चानें हा माल युरोपांत जाऊन पोंहचे व त्या वेळीं व्यापारांत चढाओढ नसल्यामुळें ईस्ट इंडिया

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कंपनीला शेंकडा २०० टक्के सुद्धां फायदा पडत असे. एवढें खरें कीं, त्या काळच्या जलमार्गाच्या व्यापाराला काळ फार लागे. एक सफर पुरी होण्यास दोनपासून तीन वर्षें लागत. तेव्हां त्या मानानें इतका फायदा एक प्रकारें बाजवीच होता. हा व्यापार चालविण्याकरितां ईस्ट इंडिया कंपनीचें मूळचें भांडवल ४२ लक्ष पौंड होतें. या कंपनीला इंग्रजसरकाराकडून वेळोवेळीं सनदा मिळत व या सनदांची मुदत सरून पुनः कांहीं काळची नवी सनद करून देतेवेळीं इंग्रज सरकार कंपनीकडून सवलतीच्या व्याजानें कर्ज घेई. इंग्लंडचा राजा पहिला जेम्स याचे कारकीर्दींत एक प्रतिस्पर्धी कंपनी निघाली होती. परंतु १७०७ मध्यें दोन्ही कंपन्यांचा मिलाफ होऊन समाईक कंपनीचें काम सुरळीत चालूं लागलें. युरोपांतून हिंदुस्थानला गलबतें आल्यावर त्यांचा मालाकरितां केव्हां केव्हां फार खोळंबा होऊं लागला, ह्मणून इंग्लंडांतून दुप्पट रक्कम एक दोन सालीं पाठविण्याचें ठरलें. या व्यापाराकरितां काढावे लागणारे पैसे भांडवलांत धरलें जात असत. परंतु इंग्लंडांतल्या सरकारास देण्याकरितां काढिलेले पैसे कंपनीच्या पतीवर व मालमत्तेवर काढलेलें कर्ज समजत असत. तसेंच गलबतांची खोटी होऊं नये ह्मणून कारागिरांना आगाऊ पैसे देण्याकरितां हिंदुस्थानांतही कर्ज काढण्याची कंपनीच्या एजंटांना परवानगी दिली होती. या दोन प्रकारच्या कंपनीच्या कर्जाला Bond debts ह्मणत असत. अशी स्थिति १७३२पर्यंत होती. सन १७३२ पर्यंत कंपनीनें इंग्रज सरकाराला ३२ लक्ष पौंडांचें कर्ज दिलें होतें. या सालीं आणखी एका नव्या कंपनीला सनद देण्याचा बूट मंत्रिमंडळांत निघाला. मंत्रिमंडळाची समजावणी करण्याकरितां कंपनीनें २लक्ष पौंड सरकारला देण्याचें कबूल केलें. पुढें १७४४मध्यें आणखी ३६वर्षें मुदतीची सनद वाढवून घेण्याकरितां सरकारास शेंकडा तीन टक्के व्याजानें १०लक्ष पौंड देऊं केले व हे पैसे कंपनीनें आपल्या पतीवर उभारले. याप्रमाणें कांहीं व्यापाराकरितां, कांहीं इंग्लंडांत इंग्रज सरकारला देण्याकरितां व कांहीं हिंदुस्थानांत माल वगैरेच्या खरेदीकरितां कर्ज कंपनी आपल्या पतीवर काढीत असे. परंतु १७५७ सालीं प्लासीची लढाई झाली व पुढें लवकरच बंगाल, बहार व ओरिसा या प्रांतांची दिवाणी कंपनीला मिळाली तेव्हांपासून ईस्ट इंडिया कंपनी ही हिंदुस्थानांत सरकार बनली व तिला राजकीय महत्त्व आलें. आधींच इंग्लंडच्या लोकांचा हिंदुस्थानच्या संपन्नतेबद्दल

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फाजील समज, त्यांत ईस्ट इंडिया कंपनीच्या विलक्षण फायद्याच्या व्यापारा-वरून व कंपनीच्या नोकरांना थोड्या दिवसांत खासगी तऱ्हेनें मिळा-लेल्या विलक्षण किफायतीवरून तो समज जास्त वाढला होता. तेव्हां अशा स्थितींत बंगालसारख्या सुपीक व संपन्न प्रांताचा अधिकार कंपनीच्या हातांत आल्याबरोबर ज्याच्या त्याच्या तोंडास पाणी सुटलें. कंपनीच्या भागीदारांना व्याज वाढविण्याची घाई झाली. त्यांनीं शेंकडा ६ टक्क्यांपासून १२॥ टक्क्यांपर्यंत आपल्या भागांचें व्याज वाढ-विण्याचा सपाटा चालविला. परंतु इंग्रजीमंत्रिमंडळाला हें करणें आवडलें नाहीं. कारण इंग्रजसरकारचा असें करण्यापासून तोटा होता. एवढ्या मोठ्या शिकारींतील त्यांच्या वांट्यास कोणताच तुकडा येईना; सर्वच भागीदार घेऊं लागले. परंतु कंपनीच्या भागीदारांना शह देण्याची शक्ति मंत्रिमंडळांत होती; कारण इंग्लंडच्या राजापासून कंपनीस व्यापा-राची व प्रांताचा अंमल चालविण्याची सनद मिळालेली होती. तेव्हां या अधिकाराप्रमाणें १७६९ मध्यें मंत्रिमंडळानें पार्लमेंटांत एक कायदा पास करून घेतला. त्या कायद्यांत कंपनीला नवीन मिळविलेल्या प्रांतावर ५ वर्षे अंमल चालविण्याची परवानगी दिली व त्याबद्दल कंपनी सर-कारनें इंग्रजी खजिन्याला दर वर्षी ४ लक्ष पौंड यावे; तसेंच आपल्या भागावरील नफा एकदम ११॥ टक्के न करतां प्रत्येक वर्षी एक एक टक्क्या-प्रमाणें १२॥ पर्यंत वाढवीत जावा व जास्त शिल्लक राहिल्यास कंपनीनें आपलें Bond debt कमी करावें, असें ठरविलें. हा ॲक्ट बंगालच्या दिवाणीपासून विलक्षण फायदा होणार अशा समजावर केलेला होता. परंतु त्या समजाप्रमाणें प्रांताचा खर्चवेंच जाऊन उत्पन्न होईना व इकडे तर डायरेक्टरांचे खलित्यावर खलिते, कीं पुष्कळ पैसे पाठविले पाहिजेत. मग कंपनीसरकारच्या नोकरांना जुलमानें राजेरजवाडे यांचेकडून पैसे कसे घ्यावे लागत, याचें सुंदर वर्णन **मेकॉले** व **बर्क** या दोन मुत्सद्यांच्या पुस्तकांत पुष्कळ ठिकाणीं आलेलें आहे. नवीन प्रांत मिळाल्यापासून कंपनीसरकारचा हिंदुस्थानांतल्या राजेरजवाड्यांशीं संबंध येऊं लागला व नेहमीं लढाया व तंटेबखेडे होऊं लागले व त्यामुळें लष्करी खर्च वाढत चालला. विलायतेंतील डायरेक्टरांचा तर पुष्कळ माल खरेदी करून पाठ-वून देण्याचा तगादा! आतां डायरेक्टर विकद्दल पैसे पाठविनासे झाले. गल-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वतें पाठवीत व प्रांताच्या वसुलांतून माल खरेदी करून पाठवावा लागे. गलबतें आल्यामुळें व लढायांमुळें वर्षास तोटा येऊं लागला. म्हणून १७६९ मध्यें कंपनी सरकारला आपल्या गरजेकरितां कर्ज काढण्याची परवानगी मिळाली व तेव्हांपासून कंपनीचें कर्ज भराभर वाढत गेलें. कंपनीला राज्य मिळाल्यापासून तिचा व्यापार बुडत चालला व कंपनीच्या खासगी नोकरांचा मात्र व्यापार वाढला. असें झालें तरी डायरेक्टरांना नफ्याबद्दलची मात्र रक्कम जाऊं लागली. कित्येक दिवसपर्यंत कंपनीचे व्यापारी हिशेब व राज्यकारणी हिशेब निराळे ठेवीत नसत, यामुळें कर्ज कशामुळें होत असे हें ठरविणें कठिण होतें. कंपनीच्या राज्यविस्ताराबरोबर तिच्या व्यापारास उतार लागत चालला व कंपनीच्या भांडवलावर तर नफ्याच्या रूपानें व्याज सालोसाल जात होतें. हें कर्जाचें एक कारण व दुसरें कारण वारंवार होणाऱ्या लढाया. याप्रमाणें कंपनीच्या सारख्या वाढत जाणाऱ्या कर्जावरून व्यापाराची व राज्याची अव्यवस्था होत आहे असें पार्लमेंटाच्या नजरेस आलें व तिनें १७७३ मध्यें रेग्युलेटिंग ॲक्ट पास करून कंपनीच्या कारभारावर जास्त देखरेख ठेवण्याची व्यवस्था केली व त्याच वर्षी हिंदुस्थानांतील कंपनीनें निरनिराळे स्वतंत्र प्रांत मोडून सर्व प्रांत एका अधिकाऱ्याच्या ताब्यांत ठेवावेत व त्याचें नांव हिंदुस्थानचा गव्हर्नर जनरल ठेवावें असें ठरविलें. या वर्षी कंपनीच्या एकंदर देण्याघेण्याचा हिशेब पार्लमेंटानें घेतला होता व तो प्रसिद्ध झालेला आहे. तो पुढें दिला आहे.

इंग्लंडांत कंपनीची एकंदर मालमिळकत ७७,८४,६९० पौंडांची होती व कर्ज ९२,१९,११५ पौंड होतें. हिंदुस्थान व चीन मिळून एकंदर मालमिळकत ६३,९७,३०० पौंडांची होती व कर्ज २०,३२,३०६ पौंड होतें व मूळचें भांडवल ४२ लक्ष पौंडांचें होतें. ह्मणजे इंग्लंड व हिंदुस्थान मिळून २० लाख पौंडांचा भांडवलांत तोटा झालेला होता.

१८१३ मध्यें व्यापारी हिशेब व राजकीय हिशेब निराळे ठेवण्याचा ठराव झाला व राज्याच्या उत्पन्नांतून लष्करी खर्च, कंपनीच्या सर्व नोकरांचा खर्च व हिंदुस्थानच्या कर्जावरील व्याज हें सर्व भागवावें असें ठरलें, व व्यापारी उत्पन्नांतून व्यापारी देवघेवीचें देणें, कंपनीच्या भागीदारांचा नफा व कंपनीच्या चालचलाऊ कर्जाची फेड हीं करण्याचें ठरलें; परंतु कंपनीचा व्यापार आतबट्ट्याचाच असल्यामुळें नफ्याची रक्कम व कंप-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नींच्या सर्व कर्जावरीलें व्याज राजकीय उत्पन्नांतून दिलें जात असे हें उघड आहे.

१८३३ मध्यें कंपनीच्या जुन्या सनदेची मुदत सरली होती. त्या सनदेची फेरसनद देतांना कंपनीचा आंतबट्ट्याचा व्यापार संपुष्टांत येत चालला होता म्हणून, कंपनीच्या राज्यविस्तारामुळें राज्यकारभाराचा बोजा वाढत होता म्हणून, यापुढें कंपनीनें फक्त राज्यकारभार पहावा व आपला व्यापार अजीबाद बंद करावा अशा शर्ती ब्रिटिश पार्लमेंटानें कंपनीच्या फेरसनदेंत घातल्या. या वेळीं ठरलेली जमाखर्ची व्यवस्था ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. यापुढें कंपनीनें कोणत्याही प्रकारचा व्यापार करूं नये, तर फक्त हिंदुस्थानचा राज्यकारभार पहावा; कंपनी सरकारचें कर्ज राज्याकरितां काढलेलें असो किंवा ब्रिटिश सरकारास देण्याकरितां काढलेलें असो, सर्व प्रकारच्या कर्जाचा बोजा हिंदुस्थानच्या तिजोरीवर टाकावा, कंपनीच्या मूळ भांडवलावर १०॥ टक्केप्रमाणें हिंदुस्थानच्या तिजोरींतून भागीदारांस व्याज द्यावें व पुढें केव्हांही हिंदुस्थानचें राज्य कंपनी सरकारच्या हातून ब्रिटिश सरकारनें घेतलें तर कंपनीच्या मुख्य भांडवलाच्या प्रत्येक शंभर पौंडांबद्दल दोनशें पौंड भागीदारांस हिंदुस्थानच्या तिजोरींतून द्यावे.

वर सांगितलेंच आहे कीं, १७७३ सालीं हिंदुस्थानचें कर्ज २० लक्ष पौंड होतें. तेव्हांपासून १८५७ पर्यंत कर्जाची वाढ कसकशी होत गेली हें आतां पाहूं. १७७३ पासून १७९२ पर्यंत ७० लक्ष पौंड कर्ज झालें. हैदरअल्ली व टिपू यांच्या लढायांमुळें तें कर्ज १ कोटी पौंडांवर १७९९ मध्यें गेलें. पुढें लॉर्ड वेलस्ली यांच्या कारकीर्दीत मराठ्यांशीं लढाया सुरू झाल्या त्यामुळें १८०५ मध्यें तें कर्ज २ कोटींवर गेलें. व १८०७ मध्यें २ कोटी ७० लक्ष पौंड झालें. पुढें बरींच वर्षें कर्ज वाढलें नाहीं; परंतु १८२९ मध्यें तें ३ को[टी] झालें. या वर्षीं लॉर्ड विल्यम बेंटिंग हे गव्हर्नर जनरल होऊन आ[ले.] कंपनीच्या कारकीर्दींतील याच गव्हर्नर जनरलानें हिंदुस्थानचा का[रभार] लोकांच्या हिताकडे लक्ष देऊन काटकसरीनें चालवून कर्ज कमी [केलें.] तो हिंदुस्थान सोडून गेला तेव्हां ४० लाख पौंडांनीं कर्ज कमी झालें [होतें.] म्हणजे पूर्वींच्या कारकीर्दीप्रमाणें ७ वर्षांत कर्ज मुळींच न वाढतां [उलट] बरेंच कमी झालें. बेंटिंग गेल्यानंतर पुनः कर्जाच्या वाढीस सुरुवात झाली, परंतु ही वाढ फार नव्हती. हिंदुस्थानच्या कर्जानें मोठी उडी इ. स. १८४०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पासून १८४४ पर्यंत मारली. या सालांत लॉर्ड ऑक्लंडला अफगाण लढाई ब्रिटिश मंत्रिमंडळाच्या सांगीवरून सुरू ठेवावी लागली व हिंदुस्थानचें कर्ज १८३९ मध्यें ३॥ कोटी होतें तें ४॥ कोटी पौंड झालें. ही लढाई ब्रिटिश सरकारच्या धोरणावरून सुरू झाली; परंतु एका कोटीचा खर्च हिंदुस्थानास भरावा लागला. या वेळीं कंपनी सरकारानें सुद्धां या अन्यायाबद्दल ब्रिटिश मुत्सद्यांजवळ तक्रार केली, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. पुढें सिंधप्रांत काबीज केला गेला. लॉर्ड डलहौसीसाहेबांनीं तर नेटिव्ह संस्थानें खालसा करण्याचा सपाटा चालविला. त्यामुळें व इतर कारणांनीं १८५७ सालचें शिपायांचें बंड झालें. या बंडाच्या शमनार्थ एका वर्षांत १ कोटि पौंड खर्च आला. बंडाचे पूर्वी हिंदुस्थानचें कर्ज ६ कोटी पौंड होतें तेंच दुसरे वर्षी ७ कोटी झालें. बंडाचा एकंदर खर्च ५ कोटी पौंडांवर झाला. पुढें हुंडणावळीच्या भानगडीमुळें व दुसऱ्याही किरकोळ खात्यांकरितां व दुष्काळाकरितां हिंदुस्थानचें राष्ट्रीय कर्ज वाढत चाललें व नंतर रेल्वे व पाटबंधारे या उत्पादक कामाकरितां कर्ज होऊं लागलें. १९०८।१९०९ साल अखेरची हिंदुस्थानच्या कर्जाची स्थिति खालील आंकड्यांवरून दिसून येईल.

हिंदुस्थान सरकारचें १९०९ अखेर कायमचें कर्ज.

हिंदुस्थानांत	८९७१०७००	पौंड
विलायतेस	१६६९७३३६९	पौंड

व्याज द्यावें लागणाऱ्या कायम व तात्पुरत्या एकंदर कर्जाचा आंकडा.

हिंदुस्थानांत	९१११०६०	पौंड
	१७६०८९३२७	पौंड
एकूण	२६७२००३८७	पौंड

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाग नववा.

हिंदुस्थानचा जमाखर्च.

मागील भागांत राष्ट्रीय कर्जाची मीमांसा देऊन तेथेंच हिंदुस्थान सरकारच्या कर्जाचा इतिहास व सद्यःस्थिति दिली आहे. आतां या पुस्तकाच्या या शेवटल्या भागांत हिंदुस्थान सरकारच्या जमाखर्चाचें सामान्य स्वरूप देऊन व हिंदुस्थानांतील कर हे कराच्या तत्वानुरूप योग्य आहेत किंवा नाहींत हें दाखवून हें पुस्तक संपविण्याचा विचार आहे.

सुधारलेल्या राज्यव्यवस्थेला अनुरूप अशीच हिंदुस्थानची जमाखर्चपद्धति आहे. जरी हिंदुस्थान सरकार लोकसत्तात्मक नाहीं तरी सुद्धां कौन्सिलपुढें हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाचा खर्डा आणण्याची पद्धति फार दिवसांची आहे. कौन्सिलसुधारणेपासून लोकप्रतिनिधींना या बाबतींत आतां बरेच नवे अधिकार मिळालेले आहेत व अलीकडे नामदार गोखल्यांसारख्या उत्तम आंकडेशास्त्रज्ञांनीं हिंदुस्थानच्या जमाखर्चावर मार्मिक टीका करून जमाखर्चपद्धतींत पुष्कळ हितकर असे फेरफार घडवून आणलेले आहेत. कारण पूर्वींच्या पद्धतीवरून हिंदुस्थान सरकारच्या जमाखर्चाची खरी स्थिति समजण्यास कठीण जात असे; कारण या जमाखर्चांत उगीच दुसरे जमाखर्च आणीत असत. उदाहरणार्थ, स्थानिक स्वराज्याचे जमाखर्चाचे सर्व आंकडे हिंदुस्थानच्या जमाखर्चांत घालीत असत. तसेंच रेल्वेचें सर्व उत्पन्न व सर्व खर्च हिंदुस्थानच्या जमाखर्चांत घालीत. परंतु वास्तविक रीतीनें या हिंदुस्थान सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबी नव्हेत. सरकार जे धंदे व कारखाने चालविते त्यांचा खर्च वजा जातां जें उत्पन्न राहील तेंच फक्त सरकारचें खरें उत्पन्न होय. तसेंच करांच्या बाबींतही कांहीं ठरीव रकमा संस्थानिकांस किंवा दुसऱ्या हक्कदारास द्यावयाच्या असतात किंवा कायद्याप्रमाणेंच आयात मालावरील जकाती तो माल परदेशीं पाठविला तर परत करण्याच्या असतात, त्या उत्पन्नांतून वजा केल्या पाहिजेत. सारांश, जेवढे निवळ दुबेरजी जमाखर्च आहेत तेवढे वजा करून बाकी राहील तो सरकारचा खरा जमाखर्च होय. परंतु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सरकारच्या प्रसिद्ध झालल्या जमाखर्चांत हे सर्व दुबेरजी जमाखर्च धरलेले असल्यामुळें हिंदुस्थानसरकारचा आदा व खर्च यांची बरोबर कल्पना येण्यास कठीण जातें. तेव्हां हे सर्व दुबेरजी जमाखर्च वजा करून, हिंदुस्थान सरकारचें निवळ उत्पन्न किती व निवळ खर्च किती याचें १९०८।१९०९ सालचे आंकडे तयार केले आहेत त्यावरून कोष्टक खालीं देतों. सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबींचें मागें एका भागांत जें वर्गीकरण केलें आहे त्याला अनुसरून हें कोष्टक केलें आहे.

हिंदुस्थानसरकारचा १९०८।१९०९ सालाचा निवळ जमाखर्च.

जमा.

	पौंड
प्रत्यक्ष कर—	
जमीनसारा—	१९००५०३८
प्रातीवरील कर—	१५४४५७६
प्रांतिक कर—	५३२९७६
	२१०८२५९०
अप्रत्यक्ष कर—	
आयात निर्यात जकाती	४७२५०८३
अन्तर्जकाती—	६३१३७७९
मिठावरील कर—	३००८७०३
	१४०४७५६५
फी—स्टांप—	४२९३९५५
रेजिस्ट्रेशन—	४२९९७५
	८७२३९३०
उत्पन्न—	
अफूवरील कर—	—४६४५११३
खंडणी—	+३८७५५७
जंगल—	+१६९१८६५
टेलिग्राफ—	—४९९७६
पोस्ट—	—७११३३
रेल्वे—	—१२४२२५०
पाटबंधारे—	+६०८८२३
टांकसाळ—	—८९४७५
हुंडणावळ—	—३४४३७

निवळ उत्पन्न ४५७००१७२ पौंड.

खर्च.

	पौंड
व्याज—	+९७९५०७
करवसुली खर्च—	+६०२६५७२
लष्करी खर्च—	+१९६०२९८८
मुलकी खर्च—	+२१८५०९७९
दुष्काळी खर्च—	+१६४५१७९
शिलकेंतून केलेला खर्च—	६६७३४३
एकंदर खर्च.	४९४३७८८२

१९०८।०९—साली जमाखर्चांत तूट. ३७३७७१०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या सालीं रेल्वेच्या उत्पन्नांत फारच तोटा आल्यामुळें, आयात निर्यात जकाती व मिठावरील कर यांमध्येंही उत्पन्न कमी झाल्यानें एकंदर जमाखर्चांत तूटआली आहे. शिवाय या जमाखर्चांत सर्व दुबेरजी रकमा गाळून टाकल्यामुळें निरनिराळ्या खात्यांतील जमा मुळींच नाहींत. एका दृष्टीनें त्या बाबी सरकारच्या उत्पन्नाखालीं येतील व त्या सुमारें ३० लाख पौंड असतात असें समजण्यास हरकत नाहीं. तसेंच सरकारी कारखान्यांत व विशेषतः रेल्वेंत तोटा आला नाहीं तर यापासून एकंदर उत्पन्न वीस लाख पौंड येतें. एकंदर करांचें सरासरी ४ कोटी ५० लाख पौंड उत्पन्न येतें. ह्मणजे कर व कारखाने मिळून ढोबळ मानानें हिंदुस्थान सरकारचें पांच कोटी पौंड निवळ उत्पन्न आहे, त्यांपैकीं २ कोटी रुपये लष्करी खर्चाला जातात; सुमारें ७० लक्ष पौंड कर्जावरील व्याज व करवसुलीकरतां होणारा खर्च याकरितां खर्च होतात व बाकीचे २ कोटी ३० लक्ष पौंड एकंदर प्रजेच्या उपयोगाकरितां खर्च होतात. आतां यांपैकीं इंग्लंडांत किती खर्च होतो व हिंदुस्थानांत किती होतो हेंही पाहाण्यासारखें आहे. एकंदर ५ कोटी पौंडांपैकीं १ कोटी विलायतेस तेथल्या खर्चाप्रीत्यर्थ लागतात. यांनाच 'होमचार्जेस' ह्मणतात. २ कोटी रुपये लष्करी खर्चाला लागतात व २ कोटी मुलकी खर्चाला लागतात. म्हणजे हिंदुस्थानच्या एकंदर उत्पन्नाचा पांचवा हिस्सा उत्पन्न विलायतेंत खर्च होतें व मागें एका भागांत सांगितल्याप्रमाणें या कारणानेंच हिंदुस्थानचा निर्यात व्यापार आयात व्यापारापेक्षां नेहमीं जास्त असतो. कारण हे १ कोटी पौंड पैशाच्या रूपानें विलायतेंत जात नाहींत तर मालाच्या रूपानें जातात. वरील आंकडे एकंदर हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाची ढोबळ कल्पना येण्याकरितां दिलेले आहेत. आतां हेच आंकडे रुपयांमध्यें दिल्यानें निवळ मराठी वाचकांस जास्त चांगली कल्पना येईल. हिंदुस्थानसरकारचें सामान्यतः ७५ कोटी रुपयांचें उत्पन्न आहे. यांपैकीं ३० कोटी रुपये लष्करी खर्च आहे, ३० कोटी रुपये मुलकी खर्च आहे व १५ कोटी रुपये विलायतेंत खर्च होतात. यांपैकीं अफूचें सुमारें ७ कोटी रुपयांचें उत्पन्न हें खरोखरी चिनी लोक देतात. तेव्हां कराचा संपात काढतांना हें उत्पन्न वजा केलें ह्मणजे ६८ कोटी रुपयांचें उत्पन्न हिंदी प्रजेपासून हिंदुस्थानसरकाराला मिळतें व ब्रिटिश हिंदुस्थानची लोकसंख्या २२ कोटींच्यावर आहे. यावरून एकंदर करांचा संपात दर माणशीं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३ रुपये बसतो. यांमध्यें सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबी व खंडणी धरल्या आहेत; परंतु खंडणीचा आंकडा जमेंत धरण्यासारखा नाहीं; कारण ही रक्कम संस्थानिकांकडून येते. याचा बोजा ब्रिटिश मुलुखांतील प्रजेवर पडत नाहीं. उत्पन्नाच्या बाबी शेवटीं लोकांच्या उत्पन्नांतूनच येतात, तेव्हां त्या करांच्या संपाताच्या बाबतींत जमेस धरण्यास हरकत नाहीं. परंतु या दोन्ही बाबी कमी केल्या तरी दर माणशीं करांचा संपात २॥ रुपये पडतो. ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील प्रजेवरील करांच्या संपाताचा विचार करतेवेळीं आणखी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवणें अवश्य आहे. ब्रिटिश व संस्थानी दोन्ही सरकारच्या प्रजेवर मीठ, जकात चलनी, पोस्ट, तार, रेल्वे वगैरे उत्पन्नाचें ओझें पडतें. संस्थानी अंमलाखालीं एकतृतीयांश मुलुख व एकचतुर्थांश प्रजा हिंदुस्थानपैकीं आहे. तेव्हां वरील खात्यांच्या उत्पन्नापैकीं एकतृतीयांश निदान चतुर्थांश उत्पन्न संस्थानी प्रजेपासून मिळतें व त्यामुळें संपाताचा आंकडा तितका कमी होणारा आहे.

आतां हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या करांचें करांच्या तत्त्वानुरूप थोडेंसें विवेचन केलें पाहिजे. हिंदुस्थानसरकारचा मुख्य कर म्हणजे जमीनसारा होय. तेव्हां प्रथम जमीनसाऱ्याचा विचार करूं. याबद्दल दोन वादग्रस्त प्रश्न आहेत. एक जमीनसारा हा एक कर आहे कीं खंड आहे व दुसरा जमीनसारा कायमचा असणें चांगलें किंवा मुदतीचा असणें चांगलें. तेव्हां या दोन प्रश्नांचा प्रथमतः विचार करूं. दुसऱ्या प्रश्नाचा थोडासा विचार मागें तात्विक भागांत झालाच आहे. मोठी शेती चांगली कीं छोटी शेती चांगली, या प्रश्नाच्या विवेचनाचे वेळीं व सामाजिक पंथी योजनांचा विचार करण्याच्या वेळीं या प्रश्नाचा निकाल पर्यायेंकरून सांगण्यांत आला आहे. जमिनीवरील कर कायमचा न ठरावितां तो मुदतीचा व कालेंकरून वाढणारा असावा ही कल्पना अभिमत अर्थशास्त्रकार **रिकार्डो व मिल** यांच्या अनुपार्जित वाढीच्या उपपत्तीवर बसविलेली आहे हें मागें सांगितलेंच आहे. देशाच्या भरभराटीबरोबर जमिनीचा खंड सारखा वाढत जातो व त्याबद्दल जमीनदाराला कांहीं एक खटपट करावी लागत नाहीं म्हणून या भाड्याचा कांहीं अंश सरकारनें घेणें रास्त आहे व असा जमिनीवरील कर हा आपोआप वाढत जाणारा व ज्याचा कोणावरही संपात पडत नाहीं असा कर आहे असें अभिमत-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पंथी मत आहे. परंतु हें मत सर्वांशीं खरें नाहीं असें मागें दाखविलें आहे. कारण अनुपार्जित वाढ ही फक्त जमिनीच्या उत्पन्नांत होते व दुसऱ्या कोठेंच होत नाहीं असें नाहीं. नफ्यांत व इतर उत्पन्नांच्या बाबींतही अनुपार्जित वाढीचा अंश असतो. तेव्हां जमिनीच्या उत्पन्नाचा हा विशेष आहे असें मानण्याचें कारण नाहीं. शिवाय जमिनीचा खंड हा नेहमीं वाढतच गेला पाहिजे, असाही कांहीं नियत नियम नाहीं. केव्हां केव्हां व कांहीं कांहीं परिस्थितींत जमिनीचे खंड उतरतात. या ठिकाणीं जमीनदारांचा अनुपार्जित तोटाही होतो व जर सरकार अनुपार्जित नफ्याच्या वाढीचे भागीदार होणार तर न्यायानें पाहतां सरकार हें अनुपार्जित तोट्याचेही भागीदार झालें पाहिजे. परंतु वस्तुस्थिति व्यवहारांत तशी नाहीं. तेव्हां जमनिसारा हा नेहमीं वाढत जाणारा कर आहे ही कल्पना बरोबर नाहीं. त्याअर्थीं मुदतीचा सारा चांगला कीं कायमचा सारा चांगला, या प्रश्नाचा निकाल नफ्याच्या अनुपार्जित वाढीच्या कल्पनेवरून करण्यांत अर्थ नाहीं. या प्रश्नाचा निकाल कोणती पद्धति संपत्तीच्या उत्पादनास जास्त अनुकूल आहे हें ठरवून त्यावरून केला पाहिजे. या दृष्टीनें कायम साऱ्याची पद्धति निर्विवाद फायदेशीर ठरते. कायम साऱ्याच्या पद्धतींत जमीनदारांना मालकीची जाणीव जास्त असते व आपल्या शेताची आपण सुधारणा केली तर तिचा पूर्ण फायदा आपल्या मुलांबाळांना मिळणार आहे अशीस्वामित्वाच्या जाणिवेपासून उत्पन्न होणारी खात्री शेतीच्या सुधारणेस अवश्यक आहे असें छोट्या शेतीच्या विवेचनांत दाखविलें आहे. तेव्हां त्याची पुनरावृत्ति येथें करण्याचें प्रयोजन नाहीं. मुदतीच्या साऱ्याच्या पद्धतींत ही खात्री व ही जाणीव कधींही वाटणें शक्य नाहीं. तिच्यामध्यें आपल्या शेताची सुधारणा केल्यास आपल्यावरील सारा वाढेल ही धास्ती जमीनदारांना नेहमीं राहते. जरी लांब मुदतीच्या साऱ्यानें—उदाहरणार्थ, तीस तीस वर्षांच्या मुदतीच्या नियमानें—हा आक्षेप थोडा कमी होतो, तरी पण साऱ्याची मुदत सरत आली म्हणजे जमीनदार व शेतकरी शेतांची मुद्दाम हयगय करूं लागतात. निदान अशा वेळीं जास्त सुधारणा करण्याचे भरीस पडत नाहींत ही गोष्ट अनुभवसिद्ध आहे. वरील विवेचनावरून कायमच्या साऱ्याची पद्धति ही अर्थशास्त्रदृष्ट्या व सामाजिकदृष्ट्या जास्त श्रेयस्कर आहे यांत शंका रहात नाहीं व हिंदुस्थानामध्यें अव्वल इंग्रजीमध्यें इंग्रजी मुत्सद्दींनी कायमच्या साऱ्याच्या पद्धतीला

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुकूल होते. कायमच्या साऱ्याच्या पद्धतीखेरीज देशांत सुखवस्तु मध्यम वर्ग तयार होणार नाहीं; तिच्या प्रचारानेंच सर्वत्र शेतीची सुधारणा झपाट्यानें होईल व लोकांची राजनिष्ठा दृढतर होईल तेव्हां या कारणाच्या जोरावर ही पद्धति सुरू करावी असे हुकूमही सुटलेले होते; कोठें कोठें जाहीरनामेही लागलेले होते. त्या काळीं जमिनीच्या उत्पन्नाच्या मानानें सारा फारच असल्यामुळें-खंडाच्यापैकीं कोठें कोठें शेंकडा ९० या प्रमाणांत सरकारसारा आकारला होता-या जबर दराच्यामुळें लोकही कायमच्या साऱ्याच्या पद्धतीबद्दल मोठेंसे उत्सुक नव्हते. परंतु पुढें या 'अनुपार्जित वाढीच्या' कल्पना समाजांत पसरल्या व वाढते उत्पन्न सरकारनें कां सोडावें अशी स्वार्थीबुद्धि बळावली व या कायमच्या साऱ्याच्या प्रश्नाचा हिंदी प्रजेच्या कल्याणाविरुद्ध निकाल झाला. परंतु शास्त्रीयदृष्टीनें कायमच्या साऱ्याची पद्धति श्रेयस्कर होय यांत संदेह नाहीं व यापुढें तरी सरकारनें या पद्धतीचा अवलंब अविलंबेंकरून करणें इष्ट आहे व सरकार ही पद्धति सुरू करील तरच शेतीची सुधारणा जास्त झपाट्यानें होईल. जोंपर्यंत साऱ्याच्या वाढीचा बागूलबोवा लोकांच्या डोळ्यांपुढें राहील तोंपर्यंत शेतींत भांडवल घालण्यास लोकांनीं कचरावें हें मानवीस्वभावास अनुसरून आहे.

आतां जमिनीच्या साऱ्याबद्दलचा दुसरा वादग्रस्त प्रश्न राहिला. तो प्रश्न म्हणजे हा सारा खंड आहे कीं कर आहे.

जमीनलागवडीचा सर्व खर्च वजा जातां जी उत्पन्नापैकीं शिल्लक राहते ती शिल्लक कुळांच्या चढाओढीच्या अमदानींत जमिनीच्या मालकांस जाते व तिलाच जमिनीचें भाडें म्हणतात असें या ग्रंथाच्या तिसऱ्या पुस्तकांत सांगितलें आहे. आतां येथें जमिनीचा सारा खंडाच्या निमेपेक्षां जास्त असूं नये असा नियम आहे त्या अर्थीं सरकार सर्व खंड घेत नाहीं हें उघड आहे. परंतु ब्रिटिश अंमलाच्या अवल अमदानींत खंडाच्या शेंकडा ९० पर्यंत सुद्धां सरकार सारा घेत असे; परंतु पुढें खंडाच्या अर्ध्यापेक्षां जास्त सारा घ्यावयाचा नाहीं असा सरकारनें आपल्याला निर्बंध करून घेतला. परंतु जमीनसाऱ्याला कर म्हणावयाचा कीं खंड म्हणावयाचा या प्रश्नाच्या मुळाशीं दुसरा एक प्रश्न आहे तो हा कीं, हिंदुस्थान सरकार सर्व जमिनीचें मालक आहे कीं काय! जमिनीची सर्व मालकी सरकारची आहे अशी कल्पना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

केली तर जमीनसारा हा खंड बनतो–मग सरकार अर्थशास्त्रदृष्ट्या शक्य इतका खंड घेवो किंवा मेहेरबानीखातर कांहीं अंश प्रजेला ठेवो. परंतु सरकार जर जमिनीचें मालक नसलें तर मग जमीनसारा हा कर होतो, मग तो कर कितीही जबर असो. युरोपांतून युरोपियन लोक प्रथमतः इकडे आले तेव्हां त्यांना युरोपांतील जहागिरीपद्धतीची माहिती होती. येथें आल्यावर त्यांना जमिनीच्या बाबतींत जहागिरीपद्धतीचें साम्य दिसून आलें व जहागिरीपद्धतींत राजा हा सर्व जमिनीचा मालक समजला जात असे; यामुळें हिंदुस्थानांतही राजा किंवा सरकार हेंच जमिनीचें मालक असलें पाहिजे अशी युरोपियन लोकांची समजूत झाली व हिंदुस्थानांत जमिनीची खासगी मालकी नाहींच असें मत ते प्रतिपादन करूं लागले. हिंदुस्थानांत वारंवार होणारे राज्याचे फेरबदल हेही हा समज दृढ करण्यास कारणीभूत झाले. कारण देश जिंकणारा, राज्य जिंकलेला देश आपला असा मानूं लागे असें युरोपियनास वाटे व पूर्वींचे राजे हे जमिनीचे मालक होते व त्यांचे जागीं जर ब्रिटिश सरकार आलें आहे तर अर्थात् त्या पूर्वींच्या राजांचे सर्व हक्क हिंदुस्थानसरकारास प्राप्त झाले आहेत व म्हणूनच हिंदुस्थानांतील सर्व जमीन सरकारची अशा प्रकारचा कोटिक्रम या प्रश्नासंबंधें लढविला जातो. परंतु **विल्कस व बेडन पॉवेल** हे दोघेही ग्रंथकार या मताच्या विरुद्ध आहेत. त्यांचे मतें हिंदुस्थानांत खासगी मालकीची कल्पना फार जुन्या काळापासून चालत आलेली आहे. जो मनुष्य जमिनीवरील जंगल काढून टाकून ती जमीन कृषियोग्य करतो तो जमिनीचा मालक होय असें मनुस्मृतींत स्पष्टपणें विधान केलेलें आहे. तसेंच राजाला जमिनीच्या उत्पन्नाचा सहावा भाग कर म्हणून घेण्याचा अधिकार आहे व अडचणीच्या प्रसंगीं हा कर एकचतुर्थांश केला तरी हरकत नाहीं असेंही मनुस्मृतींत सांगितलें आहे. व ज्याप्रमाणें जमिनीच्या उत्पन्नाचा सहावा भाग राजा कर म्हणून घेतो त्याचप्रमाणें प्रजेच्या पापपुण्याचा सहावा हिस्सा राजाला जातो असेंही विधान केलेलें आहे. यावरून मनुस्मृतिकाळीं जमिनीवरील खासगी मालकीची कल्पना होती व सरकार सर्व जमिनीचें मालक समजलें जात नव्हतें असें सिद्ध होतें. मात्र सरकार हें जमिनीच्या उत्प-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्याचा सहावा हिस्सा कर म्हणून घेत असे. परंतु हा वांटा म्हणजे मालकी हक्काबद्दल नव्हे. हा कर धान्यांत घेतला जात असे किंवा तो उत्पन्नाच्या एखाद्या प्रमाणांत हिस्सेरशीनें घेतला जात असे. या कर घेण्याच्या तऱ्हा झाल्या. यावरून सरकार जमिनीचें मालक झालें असा त्याचा अर्थ होत नाहीं. कर न दिल्यास जमीन सरकारास विकतां येते यावरूनही सरकारची मालकी सिद्ध होत नाहीं. जमिनींवर कराचा पहिला बोजा व इतर कर वसूल करण्याकरितां ज्याप्रमाणें केव्हां केव्हां कडक उपाय योजावे लागतात त्यांपैकींच जमीनविक्री हा एक उपाय आहे. जमीनविक्रीच्या किंमतींतून साऱ्याची रक्कम पुरी वसूल झाल्यावर जी शिल्लक राहील त्यावर जमिनीच्या मालकाचा हक्क असे व ती रक्कम त्याला परत मिळत असे. यावरूनही जमिनीवरील खासगी मालकीहक्कच शाबीत होतो. नापीक जमिनीवरील सरकारच्या मालकीहक्कावरून किंवा ज्याला कोणीही वारस नाहीं त्याची जमीन सरकारजमा होते यावरून किंवा राजद्रोहाकरितां अपराध्याची जमीन खालसा करतां येते यावरून सर्व जमिनीवरील सरकारची मालकी शाबीत होत नाहीं. कारण हे सर्व अधिकार सरकार सर्व प्रजेचे संरक्षक या नात्यानें त्याजकडे येतात व ही जंगम व स्थावर अशा दोन्ही मालमत्तेला लागू आहेत. परंतु हे हक्क जंगममिळकतीसंबंधानें सरकारला आहेत यावरून सरकार सर्व लोकांच्या जंगममिळकतींचें मालक असें कोणीही समंजस मनुष्य ह्मणणार नाहीं. त्याप्रमाणेंच स्थावरमिळकतीसंबंधानें हे हक्क सरकारला असले ह्मणून सर्व जमीन सरकारची असें कोणीही ह्मणणार नाहीं. तेव्हां ऐतिहासिकदृष्टीनें पाहिलें किंवा प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या दृष्टीनें पाहिलें किंवा सारासार विचाराच्या दृष्टीनें पाहिलें तरी देशांतील सर्व जमीन सरकारची हें मत मुळींच सिद्ध होत नाहीं तर उलट जमीन खासगी व्यक्तीची हीच कल्पना हिंदुस्थानांत पूर्वापार चालत आलेली आहे व म्हणून ती आजही मान्य असली पाहिजे असेंच ह्मणणें प्राप्त आहे.

वास्तविक हा प्रश्न आतां निव्वळ तात्त्विक आहे. सरकारही सर्व जमिनीचा मालकीहक्क सांगूं इच्छित नाहीं हें खरें आहे; तरीपण हिंदुस्थानांत जमिनीच्या मालकीसंबंधाची काय व्यवस्था होती हें जाणणें अवश्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आहे. कारण जमीनसारा हा कर नाहीं तर खंडाचा अंश आहे व म्हणून त्याचा बोजा प्रजेवर मुळींच पडत नाहीं, कारण खंड हा कोणातरी मालकाला द्यावा लागणारच, तेव्हां जमीनसारा हा हिंदुस्थानच्या कराच्या संपाताचा विचार करतांना जमेंत धरतां कामा नये असें केव्हां केव्हां व कोठें कोठें उद्गार निघतात व म्हणून या तात्त्विक प्रश्नाचा निकाल करणें जरूर आहे. कारण जमीन सरकारची नाहीं असें सिद्ध झालें म्हणजे जमीनसारा हा कर नाहीं असें म्हणण्यास जागा राहणार नाहीं व मग त्याचा बोजा लोकांवर पडत नाहीं हें म्हणणेंही आपोआप नाहींसें होईल. असो.

बाकी हा कर **ॲडाम स्मिथ**च्या बहुतेक तत्त्वांनुरूप आहे. कारण हा कर शास्त्रीय रीतीनें जमिनीचा मगदूर ठरवून तरी बसविलेला असतो किंवा प्रत्यक्ष खंडाच्या ठरींव प्रमाणांत तरी बसविलेला असतो, यामुळें तो समतातत्त्वानुरूप आहे. शिवाय तो निश्चित आहे, यामुळें लांच-लुचपतीला किंवा जुलूमजबरदस्तीला अवकाश नसतो. हा कर सोयीच्या मात्र तत्त्वाविरुद्ध आहे. कारण पुष्कळ ठिकाणीं हा कर देण्याच्या वेळेच्या ज्या तारखा ठरविल्या आहेत त्या फार गैरसोयीच्या आहेत. शेतांतील पीक तयार होण्याचे आधींच साऱ्याच्या हप्त्याची मागणी केली जाते व इंग्रजी अंमलांत शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाचें एक कारण ही सारा देण्याची गैरसोय हें होय. सारा जबर आहे–निदान हल्लीं तरी–असें म्हणतां येणार नाहीं; परंतु ज्या वेळीं शेतकऱ्याच्या हातीं पीक आलेलें नसतें किंवा ज्या वेळीं त्याच्या पिकाला गिऱ्हाईक मिळण्याचा संभव कमी अशा वेळीं सारा देण्याची मुदत ठरविल्यामुळें शेतकऱ्यांना सावकाराच्या दारीं जाण्याचा प्रसंग सरकार आणतें असें होतें. तेव्हां जमीनसाऱ्याच्या बाबतींत सोयीच्या वेळीं सारा घेण्याची सुधारणा होणें अवश्य आहे.

दुसरा प्रत्यक्ष कर प्राप्तिवरील कर होय. हा करही करांच्या तत्त्वा विरुद्ध नाहीं. विशेषतः ५०० पासून १००० उत्पन्नावर या कराची मर्यादा गेल्यापासून यासंबंधीं कांहीं तक्रार राहिली नाहीं. मात्र हा कर दरवर्षी बस-विला जाणारा असल्यामुळें यामध्यें कराच्या निश्चितपणाच्या तत्त्वाची अंमल-बजावणी होत नाहीं. शिवाय कर आकारणीही फक्त सरकारी अंमलदारां-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च्याच हातीं असल्यामुळें हा कर लोकांवर नाहक वाढविला जाण्याची भीति असते. तसेंच केव्हां केव्हां या कराच्या आकारणींत लांचलुचपतीला अवसर मिळण्याचा संभव असतो. तेव्हां या बाबतींत सुधारणा म्हणजे कर-आकारणीच्या कामांत सरकारी अंमलदाराबरोबर एखादा लोकप्रतिनिधि नेमला जावा व करआकारणी दोघांच्या सल्ल्यानें व्हावी ही होय.

अप्रत्यक्ष करांपैकीं प्रमुख कर म्हणजे मिठावरील कर होय. हा कर मात्र अर्थशास्त्राच्या दृष्टीनें चांगला नाहीं. हा कर शक्य तेव्हां काढून टाकणें अवश्य आहे असें इंग्रजी मुत्सद्यांनीं सुद्धां वेळोवेळीं कबूल केलें आहे. प्रथमतः हा कर जीविताच्या अवश्यकावर आहे व अवश्यकावर कर बसवूं नये असें अर्थशास्त्रीय मत आहे. कारण अवश्यकांत ही वस्तु गरीबांना व श्रीमंतांना सारखीच जरूर असल्यामुळें हा कर गरीबश्रीमंतांवर सारखाच पडतो, म्हणजे तो समतेच्या तत्त्वाविरुद्ध जातो हें उघड आहे. शिवाय या करामुळें हिंदुस्थानांत शास्त्रीयदृष्टीनें आरोग्याला जितकें मीठ खाणें अवश्य आहे तितकें मीठ घेण्याइतकें सामर्थ्य गरीब लोकांत नसल्यामुळें हा कर प्रजेच्या आरोग्याच्या दृष्टीनें अहितकर आहे.

आयात-निर्यात मालावरील जकातींबद्दल वादच नाहीं. हे कर योग्य आहेत व सरकारच्या उत्पन्नाकरितां असे कर बसविणेंही योग्य आहे. बहुतेक सुधारलेल्या सर्व देशांत सरकारच्या उत्पन्नाचा बराच मोठा भाग याच जकातीपासून उभारला जातो. इंग्लंडांतील तर बराच मोठा भाग कांहीं ठळक आयात मालावरील जकातीपासून उभारला जातो. यंदांचे हिंदुस्थानचे जमाखर्चांत ही सुधारणा घडवून आणलेली आहे. तंबाखू व चांदी या दोन आयात मालावर जकात बसविली आहे. या जकाती अगदीं योग्यच आहेत. हिंदुस्थानांतील निर्यात जकातीस अगदींच योग्य असा पदार्थ म्हणजे बंगाल्यांतील ताग होय. या पदार्थाचा हिंदुस्थानाला जसा कांहीं मक्ताच मिळालेला आहे व हा कर हिंदुस्थानवासीयांवर न पडत अफूच्या उत्पन्नाप्रमाणें परकी लोकांवर पडणारा आहे; तेव्हां पुढें मागें ही आयात जकात ही हिंदुस्थानच्या जमाखर्चांत अन्तर्भूत व्हावी व ती होईल यांत शंका नाहीं.

अन्तर्जकातींपैकीं देशी कापडावरील जकात मात्र अगदीं अन्यायाची आहे व ही येथें हिंदुस्थानांतील अर्थशास्त्रवेत्त्यांनी खासकर विचार

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करणाऱ्या लंडन टाइम्सच्या बातमीदारानें सुद्धां कबूल केली आहे. यावरून हा अन्याय किती उघड आहे हें दिसून येतें. हा कर अप्रतिबद्धव्यापाराच्या तत्त्वपालनाकरितां ठेवण्यांत आला आहे असें वरकरणीं सांगण्यांत येतें; परंतु अर्थशास्त्राप्रमाणें सरकारच्या उत्पन्नाकरितां आयात जकाती बसविविण्यानें अप्रतिबद्धव्यापाराचें तत्त्व मुळींच उल्लंघलें जात नाहीं. शिवाय देशी कापड व आयात विलायती कापड यांमध्यें चढाओढ मुळींच नाहीं. कारण जितक्या बारीक धाग्याचें कापड आयात होतें तसलें कापड देशी गिरण्यांत होत नाहीं. तर येथें माल फक्त जाडयाभरड्या सुताचा होतो व तो माल बहुतेक गरीब लोक वापरतात. तेव्हां या अन्तर्जकातींचा बोजा गरिबांवर पडतो हें एक व ह्याच्यायोगानें गिरणीच्या धंद्याच्या गळ्यांत एक विनाकारण धोंड अडकविल्यासारखें होऊन त्याच्या प्रगतीला अडथळा येतो हें दुसरें. तेव्हां कोणत्याही दृष्टीनें पाहतां ही जकात अन्यायाची आहे असें म्हणणें भाग आहे. बाकीच्या करासंबंधीं किंवा सरकारच्या दुसऱ्या उत्पन्नाच्या बाबीसंबंधानें फारसें लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं; कारण त्या सर्व अर्थशास्त्राच्या कोणत्याही तत्त्वाविरुद्ध आहेत. त्यासंबंधीं पुष्कळ वादग्रस्त प्रश्न आहेत, परंतु ते अर्थशास्त्रविषयक नसल्यामुळें त्यांचा येथें विचार करण्याचें प्रयोजन नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्थशास्त्राचीं मूलतत्त्वें.

पुस्तक ६ वें.

हिंदुस्थानदेशाची सद्यः सांपत्तिक स्थिति व तिला लागू पडण्यासारख्या सिद्धांतांचें विवेचन.

मागील पांच पुस्तकांत अर्थशास्त्राच्या निरनिराळ्या अंगांचें काळ व जागा यांच्या अवकाशाप्रमाणें यथामति विवेचन केलें. आतां या शेवटल्या पुस्तकांत मथळ्यांत लिहिलेल्या विषयाचें प्रतिपादन करावयाचें आहे; परंतु या विषयाचें विवेचन करणें कांहीं स्वाभाविक व कांहीं आगंतुक कारणांनीं बरेंच अडचणीचें झालेलें आहे.

प्रथमतः मथळ्यांतील विषयविवेचन हें शास्त्राच्या तात्त्विक सिद्धांतांचें प्रत्यक्ष व्यवहाराला उपयोजन होय व हें करणें नेहमींच अवघड बिकट असतें. कारण अशा उपयोजनाला दुहेरी ज्ञान लागतें. एक शास्त्राच्या तत्त्वांचें व सिद्धांतांचें पूर्ण ज्ञान व दुसरें ज्या परिस्थितीला या तत्त्वांचें व सिद्धांतांचें उपयोजन करावयाचें त्या परिस्थितीचें पूर्णज्ञान. हें दुसरें ज्ञान केवळ व्यासंगानें, वाचनानें किंवा विचारानें येणारें नाहीं, तर त्याला अनुभव व प्रत्यक्ष व्यवहाराशीं संबंध लागतो व अशी ज्ञानाची जोडगोळी थोड्याच लोकांच्या हातीं असते.

या विषयाचें विवेचन अडचणीचें होण्याचें दुसरें कारण यासंबंधींच्या माहितीचा अभाव. कारण हिंदुस्थानची सद्यः सांपत्तिक स्थितीची परीक्षा करून त्यावर उपाययोजना करण्याचा हा विषय आहे व म्हणून हा रोग्याला औषध देण्यासारखा बिकट आहे. प्रथमतः रोगाची बरोबर चिकित्सा झाली पाहिजे; परंतु ही चिकित्सा बरोबर होण्यास रोग्याच्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आजपर्यंतच्या प्रकृतिमानाची पूर्ण माहिती पाहिजे. तेव्हां हिंदुस्थानची सद्यः सांपत्तिक स्थिति कळण्याकरितां हिंदुस्थानच्या पूर्वस्थितीची माहिती पाहिजे; परंतु ही माहिती संगतवार अशी कोठेंही नाहीं. कारण युरोपांतील देशांप्रमाणें हिंदुस्थानचा औद्योगिक इतिहास उपलब्ध नाहीं. कारण तशा दृष्टीनें अजून हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास लिहिलेला नाहीं व त्याच्या अभावामुळें सद्यःस्थितिसंबंधीं केलेला अंदाज चुकण्याचा संभव असतो व त्यामुळें उपाययोजनाही चुकण्याचा संभव आहे.

हिंदुस्थानच्या पूर्वस्थितीच्या अज्ञानामुळेंच या विषयाच्या विवेचनांत तिसरी एक अडचण उत्पन्न झालेली आहे. ही अडचण म्हणजे तीव्र मतभेदाची होय. ज्याप्रमाणें एखाद्या विचित्र रोगानें पछाडलेल्या मनुष्याशेजारीं दोन डॉक्टर बसावेत व रोग्याच्या लक्षणांच्या परीक्षेवरून त्यांनीं परस्पर विरुद्ध अशी रोगचिकित्सा करावी व अर्थात् या रोगचिकित्सेच्या भिन्नतेमुळें या दोघांची औषधयोजना अगर उपाययोजनाही भिन्न व प्रसंगीं परस्परविरोधी व्हावी हें साहजिकच आहे. तशीच गोष्ट हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीच्या बाबतींत झालेली आहे. एका पक्षाचें म्हणणें हिंदुस्थानची सद्यः सांपत्तिक स्थिति पूर्ण भरभराटीची आहे व या निदानाचा खरेपणा भासविणारीं लक्षणेंही हा पक्ष दाखवूं शकतो. कारण रोग्याचा रोग विचित्र तऱ्हेचाच असल्यामुळें लक्षणांमध्यें कांहीं कांहीं लक्षणें आरोग्यसूचक व शरीरसामर्थ्यसूचक भासतात हें खोटें नाहीं. दुसऱ्या पक्षाचें निदान याच्या अगदीं उलट आहे. तो म्हणतो कीं, हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिति अगदीं खालावत चाललेली आहे; या रोग्याची शक्ति दिवसेंदिवस क्षीण होत चालली आहे व रोगी आतां थोड्याच दिवसांचा सोबती आहे. या निदानाच्या समर्थनार्थ हा पक्ष रोग्याच्या हातापायांच्या झालेल्या काड्यांकडे बोट दाखवितो व सशक्त माणसाच्या एकंदर शरीर-शक्तीकडे बोट दाखवून "हें चित्र पहा व तें चित्र पहा" असें प्रतिपादन करतो व यामुळें या पक्षाचें म्हणणें खरें भासतें. प्रत्यक्ष रोग्याला विचारावें तर त्याचें म्हणणें आपण अत्यंत खंगत चाललों आहों असेंच पडतें. परंतु हें त्याचें विधान त्याच्या निरोगी स्थितीशीं तुलना करून केलेलें असतें. समजा कीं, एखादा मनुष्य मोठ्या भयंकर रोगानें आजारी पडून बेशुद्ध पडला व पुढें हळूहळू तो शुद्धीवर येऊं लागला. आतां ज्या डॉक्टरानें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्याला फक्त बेशुद्ध स्थितींत पाहिला असेल तो डॉक्टर असें म्हणणार कीं, हा मनुष्य आतां शुद्धीवर आला आहे, तेव्हां याची प्रकृति सुधारण्याच्या मार्गाला लागलेली आहे व योग्य जोपासना केल्यास हा मनुष्य पुनः निरोगी व सुदृढ होण्यास हरकत नाहीं. परंतु अशा वेळीं रोग्यास कसें वाटतें असें विचारल्यास तो म्हणतो, मी अत्यंत अशक्त झालों आहे व माझी प्रकृति फारच बिघडली आहे. रोग्याचें हें म्हणणें बरोबर आहे, कारण त्याला ज्या आपल्या प्रकृतीची आठवण आहे, त्यापेक्षां हल्लींची प्रकृति वाईट आहे हें अगदीं उघड आहे. परंतु मध्यंतरीं त्याची प्रकृति हल्लींपेक्षांही जास्त बिघडली होती. परंतु त्या वेळीं तो बेशुद्धींत असल्यामुळें त्याची त्याला स्मृति नव्हती. या स्थितींत डॉक्टर व स्वतः रोगी या दोघांचेंही ह्मणणें कांहीं कांहीं अंशीं खरें आहे असें निष्पक्षपातानें विचार करतां कबूल करणें प्राप्त आहे. हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीला व तिच्या निदानाला हा दाखला चांगला लागू पडतो हें पुढील विवेचनावरून स्पष्ट दिसून येईल. परंतु या विषयासंबंधानें तीव्र मतभेद आहे व त्यामुळें त्यामधून सत्य शोधून काढणें हें कठीण व अडचणीचें काम आहे हें सहज दिसून येणार आहे.

या विषयविवेचनाच्या अडचणीचें शेवटचें कारण आगंतुक आहे. या विषयाला हल्लीं हिंदुस्थानच्या विशेष परिस्थितीमुळें फार नाजूक स्वरूप आलेलें आहे. वरच्या कलमांतील दाखलाच पुढें चालवून त्या नाजूक स्वरूपाचें स्पष्टीकरण करतां येईल. रोगी पुष्कळ दिवस आजारी पडलेला असावा, व डॉक्टर त्याची पहिल्यापासून शुश्रूषा व औषधोपचार करीत असावा. अशा स्थितींत पहिल्यांदा रोगी डॉक्टराचे आभार मानीत असतो. कारण त्याला डॉक्टराबद्दल फार आदरबुद्धि असते; परंतु दुखणें खितपत पडलें व डॉक्टराचें औषध सारखें चालू असतांनाही रोग्याला गुण वाटत नाहींसा झाला ह्मणजे रोगी डॉक्टरवर रागावूं लागतो. "इतके दिवस झाले तुमचें सारखें औषध चालू आहे, तुमची सुधारलेली शस्त्रक्रिया चालू आहे, तुमची सारखी शुश्रूषा चालू आहे तरी मला गुण येत नाहीं, तेव्हां तुम्ही औषधें बरोबर देत नाहीं. माझा सावकाशपणें परंतु जीव जावा अशीच तुमची योजना आहे. तेव्हां तुमच्या इतक्या महागऱ्या पद्धतीची मला जरूरी नाहीं." असें रोग्यानें [illegible] तर डॉक्टर संतापतो व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रोग्याला कृतघ्न म्हणूं लागतो. "अरे, मीं तुला मरतां मरतां वांचविलें, बेशुद्धी-तून शुद्धीवर आणिलें. आणि असें असूनही माझ्या औषधयोजनेला नांवें ठेवतोस तेव्हां तूं किती कृतघ्न व मित्रद्रोही आहेस" अशा तऱ्हेचे डॉक्टरच्या तोंडून साहजिक उद्गार निघतात. परंतु यास रोग्याचा तरी काय इलाज असतो; तो किती तरी महिने खितपत पडलेला असतो; हातपाय हलविण्याचें त्याला सामर्थ्य नसतें; आपल्यामागून आजारी पडलेले रोगी याच औषधयोजनेनें आपल्या आधीं बरे व धट्टेकट्टे झालेले व निरोगी व सशक्त माणसाप्रमाणें जिकडे तिकडे वावरतांना पाहून अंथरुणाला खिळलेल्या माणसानें उतावीळ व्हावें व आपल्याला अजून गुण येत नाहीं, म्हणून डॉक्टरास व त्याच्या औषधयोजनेस त्यानें शिव्याशाप देऊं लागावें हें मनुष्यस्वभावास धरून आहे. परंतु अशा स्थितींत डॉक्टरानें रोग्यावर न संतापतां आपली औषधयोजना चालू ठेवावी व ती चालू ठेवणें हेंच शहाणपणाचें आहे हें उघड आहे. उपमा टाकून स्पष्टपणें बोलावयाचें म्हणजे या विषयावर लिहिणें हल्लींच्या स्थितींत फार नाजूक काम झालें आहे. कारण अर्थशास्त्रांतील विषयांचा राजकीय विषयांशीं फारच निकट संबंध आहे व हल्लीं ब्रिटिश सरकारच्या मनांत हिंदी प्रजेच्या राजनिष्ठपणाबद्दल शंका उत्पन्न झालेली आहे. यामुळें सरकारी अंमलदारांस हल्लीं कोठें राजद्रोह दिसेल याचा नेम नाहीं. अशी स्थिति उत्पन्न होण्यास आमच्यांतील कांहीं जबाबदार लेखक व वक्ते हे कारणीभूत झालेले आहेत हेंही कबूल करणें भाग आहे. कारण मनुष्यां-मनुष्यांमधले सर्व व्यवहार विश्वासावर अवलंबून आहेत व कांहीं कारणानें हा विश्वास एकदां उडाला ह्मणजे अगदीं साध्या व स्वाभाविक कृत्याबद्दलही मनुष्याच्या मनांत संशय उत्पन्न होतो. हा मनुष्यस्वभाव आहे. याकरितांच लोकांचे पुढारी ह्मणविणाऱ्या लोकांनीं ही गोष्ट मनांत ठेवून आपलें वर्तन ठेविलें पाहिजे. असो. तेव्हां सध्यां स्थिति नाजूक झालेली आहे ही गोष्ट सिद्ध आहे व यामुळेंच या विषयावर लिहिणें कठिण झालेलें आहे. परंतु या लेखकाला जें जें सत्य वाटत आहे, तें तें तो या ठिकाणीं लिहीत आहे. पुढील विवेचनांत कांहीं कांहीं गोष्टी ब्रिटिश राज्यपद्धतीविरुद्ध लिहिलेल्या आहेत, परंतु त्या सत्य आहेत अशी त्याची समजूत आहे म्हणून त्यानें त्या लिहिल्या आहेत. त्याचा उद्देश द्वेषबुद्धि वाढविण्याचा नाहीं हें येथें सांगणें जरूर आहे. मानवी संस्था

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चुकीस पात्र असतात व त्याप्रमाणें ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेंत पुष्कळ चुक्या होणें स्वाभाविक आहे; परंतु असल्या चुक्या लपवून आपल्या म्हणण्याचा विपर्यास होऊं नये, या शुद्ध हेतूनें कां होईना, परंतु सत्याचा अपलाप करण्यापासून कांहींएक फायदा होत नाहीं. उलट केव्हांना केव्हां तरी सत्य हें बाहेर येतें व शुद्ध हेतूनें सत्य मागें ठेवणारांचा हेतु तडीस न जातां, उलट त्यानें ज्या इतर चांगल्या व हितकर गोष्टी लिहिल्या असतील त्यावरील मात्र लोकांचा विश्वास उडतो. **बर्कनें** म्हटल्याप्रमाणें स्तुति ही स्तुति करणारास किंवा स्तुति स्वीकारणारास दोघां-नाही कमीपणा आणणारी आहे. तीच गोष्ट अशा ठिकाणींही लागू आहे व याच बुद्धीनें जें सत्याला धरून आहे अशी या लेखकाची समजूत आहे तेंच या एकंदर ग्रंथांत व या शेवटल्या पुस्तकांत सदर लेखकानें ग्रथित केलें आहे.

शेवटीं, या विषयाचें सविस्तर विवेचन या शेवटल्या लहानशा पुस्तकांत होणें शक्य नाहीं हें लेखक जाणून आहे. हा विषय इतका गहन, विकट व अवघड आहे कीं, त्याचें यथास्थित विवेचन करण्यास एक मोठा प्रचंड स्वतंत्र ग्रंथच लिहिला पाहिजे. परंतु हें या लेखकाच्या आटोक्याबाहेरचें काम आहे. येथें लेखकानें आपल्या थोड्याबहुत अवलोकनानें, कमीजास्त व्यासंगानें व थोड्याफार विचारानें हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीबद्दल जीं अनुमानें काढलीं आहेत, त्यांचें थोडक्यांत व संक्षेपतः निरूपण करून वाचकांची रजा घेण्याचा विचार केला आहे. येवढी आवश्यक असलेली प्रस्तावना करून आतां या कठिण विषयाकडे वळूं.

या पुस्तकांतील प्रतिपाद्य विषयाचे स्वाभाविक दोन भाग पडतात हिंदुस्थानची सद्यः सांपत्तिक स्थिति कशी आहे हा पहिला भाग व मग ही स्थिति सुधारण्यास अर्थशास्त्रदृष्ट्या योग्य अशी उपाययोजना कोणती करावी हा दुसरा भाग.

परंतु हिंदुस्थानच्या सद्यः सांपत्तिक स्थितीचें यथार्थ स्वरूप समजण्यास हिंदुस्थानच्या औद्योगिक स्थितीची पूर्वपीठिका समजली पाहिजे. परंतु ही पीठिका फार लांबवर गेलेली आहे. कारण औद्योगिक स्थितीच्या बाबतींत हिंदुस्थान व युरोपांतील अर्वाचीन राष्ट्रें यांमध्यें पुष्कळ अंतर आहे. युरोपियन राष्ट्रांची सुधारणा व सांपत्तिक प्रगति ही बरीच अली-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कडील आहे व रानटी स्थितीपासून हल्लींच्या भरभराटीच्या स्थितीमधला काल फारसा मोठा नाहीं. हीं राष्ट्रें जीं एकदां सुधारणेच्या मार्गाला लागलीं तीं सारखीं वरवर चढतच गेलीं व आतांपर्यंत त्यांचा वर चढण्याचा क्रम चालूच आहे. हिंदुस्थानची गोष्ट याहून फार निराळी आहे. हा देश फार पुरातनकालचा आहे, येथली सुधारणाही फार जुनी आहे व ती विशिष्ट सुधारणा फार जुन्या काळींच शिखरास पोहोंचली होती व या सुधारणेस अचल स्वरूप आल्यानंतर तिचा दुसऱ्या लोकांशीं व दुसऱ्या सुधारणांशीं संबंध आला व ब्रिटिश अंमलामधील हिंदुस्थानची सध्याची स्थिति या दोन सुधारणांच्या मिश्रणानें बनलेली असल्यामुळें हिंदुस्थान हल्लीं एका प्रकारच्या संक्रमणावस्थेंत आहे; तेव्हां या दोन सुधारणांच्या मिलाफानें हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीवर काय इष्टानिष्ट परिणाम झाले आहेत हें प्रथम पाहिलें तरच आपल्याला त्याच्या सद्यः सांपत्तिक स्थितीची यथार्थ कल्पना येईल. तेव्हां आपल्याला हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन काळचें सिंहालोकन केलें पाहिजे. हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन काळचा प्रारंभ म्हणजे वास्कोदिगामानें हिंदुस्थानचा जलमार्ग शोधून काढला त्या सालापासून होय. तेव्हांपासून युरोपाशीं हिंदुस्थानचा जास्त निकट संबंध येऊं लागला व दोघांमध्यें जोराचा व्यापार सुरू झाला. तेव्हांपासून आजपर्यंतचा काळ म्हणजे हिंदुस्थानचा अर्वाचीन काळ होय व या काळाबद्दल थोडीफार माहिती उपलब्ध आहे. आतां औद्योगिक दृष्टीनें या काळाचीं तीन पर्वें पडतात. पहिलें १५ व्या शतकापासून १७५० पर्यंत, दुसरें १७५० पासून १८५० पर्यंत व तिसरें पर्व म्हणजे गेल्या ६० वर्षांचें होय. यांत पहिलें पर्व २५० वर्षांचें आहे, दुसरें १०० वर्षांचें आहे व तिसरें ६० वर्षांचें आहे. पहिल्या पर्वांतच हिंदुस्थानांतील मुसलमानांच्या सत्तेचा उदय व भरभराटीचा काळ पडतो व या काळांत युरोपांतील निरनिराळ्या राष्ट्रांचा हिंदुस्थानांत व्यापाराच्या दृष्टीनें प्रवेश झाला होता. १७५० ते १८५० या शंभर वर्षांचा काळ हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश साम्राज्य स्थापनेचा काळ होय. या शंभर वर्षांत ईस्ट इंडिया कंपनीनें बहुतेक सर्व हिंदुस्थानचें साम्राज्य संपादन केलें. याच काळांत युरोपामध्यें उद्योगधंद्यांत निरनिराळे शोध लागून युरोप व विशेषतः इग्लंड यांची औद्योगिक भरभराट झाली. तिसऱ्या पर्वामध्यें हिंदुस्थानचें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राज्य ईस्ट इंडिया कंपनीकडून निघून ब्रिटिश पार्लमेंटाकडे गेलें, अर्थात् ब्रिटिश साम्राज्यव्यवस्थेला निव्वळ राजकीय स्वरूप आलें. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कारकीर्दींत कंपनीच्या हिंदुस्थानच्या राजव्यवस्थेला व्यापारी व राजकीय असें मिश्र स्वरूप होतें.

या तीन पर्वांपैकीं औद्योगिक दृष्टीनें पहिलें पर्व हें हिंदुस्थानच्या भरभराटीचें व सुस्थितीचें होतें, दुसरें पर्व हिंदुस्थानच्या अवनतीचें होतें व तिसऱ्या पर्वांत पुनः औद्योगिक पुनर्घटना सुरू झाली; ह्मणजे हिंदुस्थानच्या औद्योगिक गतिचक्राची अत्यंत नीचावस्था १०० वर्षांच्या पर्वांत आली होती असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं, या आमच्या विधानांची सत्यता पुढील विवेचनावरून स्पष्ट दिसून येईल.

आतां हिंदुस्थानच्या औद्योगिक इतिहासाच्या प्रथम पर्वाचें अवलोकन करूं. या पर्वापूर्वी व या पर्वामध्यें हिंदुस्थानांत कलाकौशल्याची व घरगुती उद्योगधंद्यांची उत्तम प्रगति झालेली होती ही गोष्ट इतिहाससिद्ध आहे. तेव्हां हिंदुस्थानच्या सुबक मालाची सर्व जगभर ख्याति होती व हिंदुस्थानाला सुवर्णभूमि ह्मणत असत. इटाली देशांतील शहरें या हिंदुस्थानच्या व्यापारामुळें गबर झालीं होतीं व पोर्तुगाल, स्पेन वगैरे ॲटलांटिक महासागरावरील राष्ट्रांचा सर्व प्रयत्न हिंदुस्थानचा नवा जलमार्ग शोधून काढून हा किफायतीचा व्यापार आपल्या ताब्यांत आणण्याचा होता. कोलंबसानें जें नवें खंड शोधून काढलें तें हिंदुस्थान तर नसेलना अशा समजुतीवर त्याला त्यानें प्रथम हिंदुस्थान असें नांव दिलें. पुढें खरोखरीचें हिंदुस्थान सांपडल्यावर अमेरिकेस पश्चिम हिंदुस्थान ह्मणूं लागले.

हिंदुस्थानांतून त्या काळीं पक्का कारागिरीचा माल देशाबाहेर जात असे. जातिभेदाच्या मुळाशीं श्रमविभागाचें एक तत्त्व असल्यामुळें हिंदुस्थानच्या औद्योगिक व्यवहाराला एक संघटित स्वरूप आलें होतें. प्रत्येक जातीच्या चालीरीति, राहणी, गरजा व वासना या ठरीव झालेल्या होत्या. लोकांच्या गरजा फार थोड्या होत्या व राहणी साधी होती; व या राहणीस लागणारी सर्व संपत्ति देशांतच उत्पन्न होत असे. हिंदुस्थान हा त्या काळीं पूर्ण स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण असा देश होता, इतकेंच नव्हे तर हिंदुस्थानाला परकी राष्ट्रांची मागणी भागविण्याचें सामर्थ्य होतें. हिंदुस्थानांतून कापसाचें कापड, लोकरीचें कापड, धातूची भांडीं, हस्तदंती सामान,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गालीचे व इतर कलाकौशल्याचीं कामें युरोपांतील सर्व देशांत व इतरत्र बाहेर देशीं जात व बाहेर देशांतून मुख्यतः सोनें-रुपें हिंदुस्थानांत येई. युरोपीयन राष्ट्रांनीं हिंदुस्थानचा नवा मार्ग शोधून काढला त्या वेळीं युरोप अजून कलाकौशल्याच्या कामांत अगदीं मागें होतें. ईस्ट इंडिया कंपनीचा व्यापार म्हणजे अमेरिकेंतून इंग्लंडमध्यें आलेलें सोनें-रुपें व कांहीं किरकोळ दुर्मिळ वस्तु पैदा करून त्या गलबतांत भरून हिंदुस्थानांत आणावयाच्या. येथें आपल्या ठाण्याला विणकर व इतर कारागिर यांना बोलावून घेऊन त्यांना आगाऊ पैसे देऊन त्यांचेकडून युरोपांत पसंत असलेला माल तयार करून घ्यावयाचा व तो माल युरोपांत नेऊन विकावयाचा व फायदा पदरांत टाकावयाचा हा होता. त्या काळीं हिंदुस्थानांत बहुजनसमाजामध्यें सुखशांति व समाधान नांदत असावें. कारण लिस्ट यानें म्हटल्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत धंद्यांची व उद्योगांची बहुविधता होती. सर्व लोकांना उपजीविकेचें साधन म्हणजे एक शेती असा तेव्हां प्रकार नव्हता. शिवाय देशामधल्या निरनिराळ्या राजेरजवाड्यांचा कारागिरांना राजाश्रय होता. कारागिरीच्या मालाला परदेशांची मागणी होती, यामुळें सर्व कारागिरांना काम भरपूर मिळे. शिवाय मजुरी पदार्थांच्या किंमती या रूढीनें ठरल्यामुळें व्यापारांत किंवा उद्योगधंद्यांत चढाओढ नव्हती. प्रत्येक जातीचा मनुष्य आपला धंदा सुखासमाधानानें करी व त्याच्या मालाला गिऱ्हाईक ठरीव असल्यामुळें व मालाच्या किंमतीही ठराविक असल्यामुळें त्याचें पोट भरण्यास पंचाईत पडत नसे, बाहेर देशीं जो माल जाई त्याचे बदला माल इकडल्या लोकांना नको असे. कारण यांची रहाणी साधी असे. यामुळें नेहमींच्या राहणीपेक्षां फायदा राही तो दागदागिन्यांत किंवा सोन्यारुप्याच्या रूपानें ठेवण्याची पद्धति होती. शिवाय देशामध्यें अन्तःशांतता कमी असल्यामुळें मिळकतीला सुरक्षितता नव्हती म्हणून सोनंनाणें व दागदागिने पुरून ठेवण्याची पद्धतही फार प्रचलित होती. हिंदुस्थानांत नेहमीं पुष्कळ सोनेंरुपें गडप होत असे याचें कारण हेंच होय. अशी पुरलेली व घरांत असलेली सोन्यारुप्यांची संपत्ति येथें फार असल्यामुळें हिंदुस्थान फार सधन देश आहे असें परकीयांस वाटे. हिंदुस्थानावर ज्या हजारों स्वाऱ्या झाल्या त्यांमध्यें पुष्कळ संपत्ति लुटून नेली जात असे व कंपनी सरकारचे नोकरही अंतीनात पैसा आपल्या देशीं परत नेत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिवाय त्या काळीं राजाराजांमध्यें लढाया वारंवार होत असत, यामुळें लोकसंख्या साहजिक कमी होई. यामुळें शेतकीवर जास्त लोकांचा मारा पडत नव्हता, व ह्मणून मागें राहिलेले लोक यांची स्थिति चांगली राही. अवर्षणानें दुष्काळ पडत, परंतु त्यांची तीव्रता इतकी भासत नसे. कारण देशांत धान्य लोकसंख्येला पुरून उरे इतकें तयार होई व शिल्लक राहिलेलें धान्य पेवांत ठेवण्याची सार्वत्रिक रीत असे. कारण त्या काळीं हल्लीं-सारखीं सुलभ दळणवळणाचीं साधनें नसल्यामुळें धान्यासारख्या मोठ्या आकाराचा वजनाचा माल बाहेर देशीं जाणें शक्य नव्हतें.

देशामध्यें एकंदर लोकसंख्या किती व एकंदर संपत्तीची उत्पत्ति किती व दरमाणशीं संपत्तीचें मान किंवा उत्पन्न काय पडे हें अजमावण्यास साधन नाहीं. कारण त्या काळीं लोकांना किंवा सरकारला अर्वाचीन काळच्या खानेसुमारीसारख्या पद्धति अवगत नव्हत्या. परंतु त्या काळीं आलेल्या परदेशच्या प्रवाशांनीं हिंदुस्थानच्या लोकांविषयीं जी माहिती लिहून ठेविली आहे, त्यावरून लोक त्या काळीं साधारणतः सुखी होते व बरेच संपत्तिमान् होते व संपत्तीची वांटणी फारशी असमतेची नव्हती असें म्हणणें भाग आहे.

या ह्मणण्याच्या प्रत्यंतराकरितां ऐने अकबरींतून घेतलेली खालील माहिती बरीच उपयोगी पडेल असें वाटतें. या माहितीवरून अकबराच्या कारकीर्दीमध्यें लोकांची सांपत्तिक स्थिति कशी होती याचें बरेंच चांगलें अनुमान काढण्यास जागा आहे.

अकबराच्या कारकीर्दीतील कांहीं कामगारांच्या मजुरीची खालील कोष्टकावरून कल्पना येईल.

कामगाराचें नांव.		दररोजची मजुरी.				
		आणे	पै.		आणे	पै.
गवंडी	... ...	२	११	पासून ते	०	८
सुतार	... ...	२	११	...	०	१०
पाथरवट	... ...	२	६	...	२	१
बेलदार	... ...	१	६	...	१	३
विहीर खणणारे	...	०	०	...	०	६
चुरुड	... ...	०	०	...	०	१०
भिस्ती	... ...	१	३	...	०	१०
सामान्य मजूर	...	०	०	...	०	१०

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कांहीं मालाच्या किंमतीः-

मालाचें नांव.	दरमणीं किंमत आकार. रु.	आ.	पै.
गहूं	०	५	०
बाजरी	०	३	४
ज्वारी	०	२	६
जवस	०	४	२
मोहोरी	०	५	०
तांदूळ	०	३	४
तांदूळ	१	०	८
तांदूळ	१	४	८
डाळ	०	५	०
पीठ	०	८	४
कांदा	१	०	८
लसूण	०	२	६
सुंठ	०	१	१
तूप	२	१२	०
दूध	०	१०	५
साखर	०	२	६
खडीसाखर	०	२	४
चिंच	०	०	१०
ओवा	०	०	१०
मीठ	०	६	८

वरील दोन कोष्टकांवरून अकबराच्या काळच्या लोकांची सांपत्तिक स्थिति अजमावण्याचें चांगलें साधन उपलब्ध झालें आहे. निरोगी धान्याहारी माणसास दर महिन्यास सामान्यतः खालील प्रमाणानें अन्न लागतें व त्याची अकबराच्या काळची किंमत खालच्याप्रमाणें येते;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नांव	शेर.	आणे	पै.
पीठ अगर तांदुळ	२५	३	९
डाळ	५	०	७ १/२
तूप	१	१	१/२
मीठ	१	०	२ ४/५
		५	७ ४/५

म्हणजे प्रत्येक माणशीं दर महिन्यास ६ आणे खर्च पुरे. आतां कुटुंबाचीं ५ माणसें धरलीं–नवरा बायको व ३ मुलें–तर कुटुंबाचा खर्च दरमहा सवा रुपया होतो व अगदीं सामान्य मजुराची मजुरी वरील कोष्टकांत दिल्या प्रमाणानें दरमहा १ रुपया ९ आणे होते. अर्थात् दरमहा ५ आणे त्याला इतर सुखसोईच्या विक्रीस रहात व त्या काळीं पैशाच्या मोठ्या मोलाकडे पाहातां दरमहा ५ आणे हा इतर खर्चाला पुष्कळ आहे. परंतु ही झाली अगदीं निवळ सांगकाम्या मजुराची गोष्ट. अकबराच्या काळीं कामदाराची सांपत्तिक स्थिति बऱ्याच वरच्या दर्जाची होती असें वरील कोष्टकावरून दिसतें.

या वेळच्या निरनिराळ्या प्रवाशांनीं लिहून ठेविलेल्या प्रवासाच्या हकीकतींवरून व उद्गारांवरून हेंच अनुमान निघतें कीं, हिंदुस्थानच्या इतिहासाच्या या पहिल्या पर्वांत बहुजनसमाजाची सांपत्तिक स्थिति बऱ्या प्रकारची असावी. देशांत नाणीं फारच कमी होतीं व यामुळें त्यांचें मोल फार होतें व ह्मणून सर्व पदार्थांची स्वस्ताई होती व मजुरीही कमी असे; परंतु त्या मजुरीचें खरें मोल अगर क्रयणशक्ति मोठी होती.

हिंदुस्थानच्या इतिहासाच्या दुसऱ्या पर्वांतील औद्योगिक स्थितीची बरोबर कल्पना होण्यास युरोपांत किंचित् त्याचे आधीं व विशेषतः त्या पर्वामध्यें कसकसे फेरफार होत गेले, त्याचेंही थोडें सिंहावलोकन केलें पाहिजे म्हणजे या दुसऱ्या पर्वांत हिंदुस्थानची अवनति कां झाली हें ध्यानांत येईल.

हिंदुस्थानचा नवा जलमार्ग व अमेरिका खंड यांच्या शोधांपासून युरोपांत औद्योगिक जागृति झाली व तेव्हांपासून युरोपच्या औद्योगिक प्रगतीस आरंभ झाला. त्यांतल्यात्यांत हॉलंड व इंग्लंड या देशांत या सुधारणेस

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

थोडी आधीं गति मिळाली. कारण इंग्लंडमध्यें अन्तःशांतता युरोपच्या इतर राष्ट्रांच्या आधीं प्रस्थापित झाली. इंग्लंडमध्येंही प्राटेस्टंट व रोमन कॅथालिक धर्मांमुळें आपापसांतलीं युद्धें व कलह झाले खरे; तरी पण इलिझाबेथ राणीच्या राज्यापासून इंग्लंडमध्यें पूर्णशांतता नांदूं लागली व जरी इंग्लंडचा सरकारी असा एक धर्मपंथ राहिला तरी बाकीच्या पंथांना संरक्षण मिळूं लागलें. कारण तेथें सहिष्णुता होती. यामुळें फ्रान्स, हॉलंड, नेदर्लंड वगैरे देशांमधील औद्योगिक बाबतींत थोडे पुढें असलेले कारागिर लोक इंग्लंडमध्यें सुरक्षित स्थळ व धार्मिक छळापासून मुक्त असें ठिकाण म्हणून राहूं लागले. इंग्लंडच्या राजांनीं सुद्धां त्यांना उत्तेजन दिलें. हें होईपर्यंत इंग्लंड हा कच्चा माल तयार करणारा देश होता. तेथून धान्य व लोंकर लोखंड व कातडीं हे जिन्नस बाहेरदेशीं जात. परंतु पुढें लोंकरीच्या विणकरांचा धंदा तेथें उदयास येऊं लागला. तसेंच फ्रान्समधल्या रेशमी कापडाचा धंदाही सुरू झाला व पुढें कापसाच्या कापडाचाही धंदा सुरू झाला. नंतर लोखंड व कोळसे हे दोन पदार्थ महत्त्वाचे झाले व त्यांच्या खाणी इंग्लंडांत सांपडल्या; व या धंद्यांत नवीन नवीन शोध लागून इंग्लंडचा माल बराच चांगला होऊं लागला. धंद्याची ही सर्व प्रगति इंग्लंडनें संरक्षण तत्त्वानेंच संपादन केली. कारण हिंदुस्थानचा सुबक माल जरी इंग्लिश व्यापारी हिंदुस्थानांतून नेत तरी तो ते आपल्या देशांत खपवीत नसत. कारण अशा मालावर जबर जकाती असत. तो माल ते युरोपियन राष्ट्रांमध्यें खपवीत. याप्रमाणें इंग्लंडनें हिंदुस्थानच्या उत्तम मालानें युरोपांतले उद्योगधंदे बुडविले व संरक्षणाच्या योगानें आपलें मात्र सुस्थितीला आणिलें.

याप्रमाणें इंग्लंडमध्यें उद्योगधंद्याची वाढ होत असतांनाच इंग्लंडनें अमेरिकेंत व इतर ठिकाणीं वसाहती स्थापल्या व हिंदुस्थानांत कंपनी सरकारच्या राज्यास प्रारंभ होऊन त्याचा विस्तार होऊं लागला—ईस्ट-इंडिया कंपनीची स्थिति अर्धे व्यापारी व अर्धे राज्यकर्ते अशी झाली. वसाहतींनीं इंग्लंडला धान्य व कच्चा माल पुरवावें अशा प्रकारचें धोरण इंग्लंडच्या मुत्सद्यांनीं व व्यापाऱ्यांनीं सुरू केलें. अमेरिकेमध्यें इंग्लंडच्या वसाहती त्यांच्या हातून जाण्यास हें धोरण कारण झालें. हिंदुस्थानासही हेंच धोरण लागू केलें गेलें, व कंपनी सरकारनें या धोरणानुरूप जाणूनबुजून व बुद्धिपुरस्कार हिंदुस्थानांतील कलाकौशल्यास मारण्याचा प्रघात ठेविला. ज्या ज्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वस्तू व पक्का माल इंग्लंडमध्यें होऊं लागला तो तो माल हिंदुस्थानांतील कारागिरांना करूंच द्यावयाचा नाहीं असे सक्त नियम केले गेले. परंतु इंग्लंडच्या सुदैवानें पुढें हे सक्तीचे नियम करण्याची गरज राहिली नाहीं. कारण इंग्लंडमध्यें १७५० नंतरच्या थोड्या काळांत धंद्याची क्रांति करणारीं अशीं यंत्रें व उपकरणें अस्तित्वांत आलीं व विशेषतः विणकरांच्या धंद्याची फारच प्रगति झाली. त्यांतच वाफेच्या शक्तीच्या शोधाची भर पडली. एंजिनें तयार झालीं. यामुळें हातमागाची व मनुष्याच्या श्रमानें कापड करण्याच्या धंद्याची पिछेहाट होऊन वाफेच्या शक्तीनें चालणारे प्रचंड कारखाने निघूं लागले. या कारखान्यांत श्रमविभागाच्या तत्त्वाच्या योगानें तसेंच सृष्टीच्या स्वाभाविक शक्तीच्या उपयोगाच्या योगानें मनुष्याच्या स्वतःच्या श्रमाच्यापेक्षां किती तरी पट जास्त माल होऊं लागून तो स्वस्तही पडूं लागला. यामुळें हातमागाच्या मालाचा या मालापुढें टिकाव निघेना व विणकरी लोकांचा धंदा या असम चढाओढींत आपोआपच बुडत चालला. त्याप्रमाणें युरोपामध्यें धातूच्या खाणी सांपडून अशुद्ध धातूपासून शुद्ध धातू काढण्याच्या सुलभ रुतीचा शोध लागला. या सर्व प्रकारच्या धातू बाहेर देशांतून आलेल्या येथल्यापेक्षां स्वस्त पडूं लागल्या. ह्मणून धातू गाळणाऱ्या जातीचा धंदा बुडाला. आणखी रसायन शास्त्राच्या शोधानें नवीन व सहज होणारे रंग पैदा झाले व ह्मणून रंगाऱ्याचाही धंदा बुडाला. याप्रमाणें एक एक धंदा नाहींसा होत जाऊन सर्व लोकांचा मारा शेतकीवर पडत चालला व हिंदुस्थानामध्यें पहिल्या पर्वांत जें धंद्यांचें बहुविधत्व होतें तें दुसऱ्या पर्वांत हळूहळू नाहींसें होऊन हिंदुस्थान देश कच्चा माल तयार करणारा व केवळ शेतीवर अवलंबून असणारा कृषिवृत्ति देश बनत चालला. वरील ह्मणण्याच्या समर्थनार्थ नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या इंपेरीयल गॅझीटीयरच्या तिसऱ्या भागांतून तीन उतारे खालीं नोटेंत दिले आहेत. त्याच पुस्तकावरून देशांतील लोकांचा शेतीवरच मारा कसा होत चालला याचा आंकडा दिला आहे. १८९१ च्या खानेसुमारींत शेतकीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचें प्रमाण ६२ होतें तेंच १९०१ मध्यें ६८ वर गेलें म्हणजे अवघ्या दहा वर्षांत शंभरांपैकीं सहा लोकांना इतर धंदे सोडून शेतकीकडे धांव घ्यावी लागली. या सर्व कारणांनीं या पर्वामध्यें हिंदुस्थानची औद्योगिक व सांपत्तिक स्थिति अगदीं नीचीची होती हें निर्विवाद सिद्ध होतें.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" In this respect India of to-day stands in contrast to the India of a century ago. The European chemist armed with cheap supplies of sulphuric acid and alkali and aided by low sea freights and increased facilities for internal distribution by the spreading net work of railways has been enabled to stamp out in all but remote localities the once flourishing native manufactures by alum, the various alkaline compounds, blue vitriol, copperas, copper, lead, steel and iron and seriously to curtail the export trade in nitre and borax. The high quality of the native made iron, the early anticipation of the processes now employed in Europe for the manufacture of high class steel and the artistic products in copper and brass gave the country a prominent position in the ancient metallurgical world, while as a chief source of nitre India held a position of peculiar political importance until, less than forty years ago, the chemical manufacturer of Europe found, among his bye-products cheaper more effective compounds for the manufacture of explosives.

The influence of the modern mineral dyes (more especially aniline and alizarine) has been more destructive to the tinctorial and textile industries of India than is commonly supposed. These cheap colours have injured the artistic feelings of the people and demoralised many of the indigeneous crafts.

Cotton-weaving was only introduced into England in the 17th century and in 1721 an Act was passed prohibiting, in the interests of Manchester the importation of printed calicoes from India......"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Soon after this the whole aspect of the cotton trade of the world had changed and India then fell into a position of very secondary importance. Instead of furnishing Europe with cotton goods, she now became dependent on England for her own supplies a remarkable instance of the triumph of improved mechanical contrivances and intelligent agriculture over hereditary skill and primitive traditions."

—*Imperial Gazetteer of India, Vol. III.*

अशा प्रकारची हिंदुस्थानामध्यें कंपनी सरकारचा अंमल सुरू असतांना क्रांति घडून येत होती. कंपनी सरकारच्या अमलापासूनही कांहीं अनिष्ट प्रकार घडून आले. पूर्वींचे मुसलमान राजे कितीही जुलमी असले तरी ते देशांतच रहात असत व त्यांनीं घेतलेले कर पुनः लोकांमध्यें निरनिराळ्या रूपांनीं परत येत. शिवाय कलाकौशल्याच्या कारागिरांना त्यांच्या कारकीर्दीमध्यें उत्तेजन मिळे. सर्व सरकारी नोकर एतद्देशीय असल्यामुळेंच सरकारच्या खजिन्यांतील पैसा देशांतील लोकांनाच परत मिळे. हिंदुस्थानचें राज्य कंपनी सरकारच्या ताब्यांत गेल्यापासून अगदीं निराळी स्थिति झाली. आधीं कंपनीचा व्यापारी पेशा होता व पुढें कंपनीला राज्याधिकार मिळाला. परंतु मेकॉलेसाहेबांनीं म्हटल्याप्रमाणें व्यापारी पेशा व राज्याधिकार या अमृतविषासारख्या परस्पर विरोधी गोष्टी आहेत. यामुळें दोन्ही कामें कंपनीकडून वाईट तऱ्हेनें झालीं. व्यापार बरोबर साधला नाहीं व राज्यकर्त्यांचींही कर्तव्यकर्में बरोबर झालीं नाहींत. कंपनीच्या डायरेक्टर लोकांचें लक्ष पुष्कळ व्याज मिळण्याकडे असे. परंतु व्यापारांत तर कांहींच फायदा नाहीं. तेव्हां व्याज राज्याच्या करवसुलांतून जाऊं लागलें. शिवाय राज्यविस्तार होत असतांना पुष्कळ लढाया कराव्या लागत. त्यांचा खर्च होतां होईतों आपलें नवें भांडवलच समजून त्याच्यावर व्याज मिळविलें जात असे. याप्रमाणें एकीकडे राज्य काबीज करावयाचें व तें काबीज करण्याला लागणारा पैसा हिंदुस्थान देशाचें राष्ट्रीय कर्ज समजावयाचें असा दुहेरी तोटा हिंदुस्थानचा होत होता. राजाचीं कर्तव्यकर्में करण्याची बुद्धि कंपनी सरकारला होत नसे. अन्तर्व्यवस्था

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कशी कां असेना, देशांत दंगेधोपे कां असेनात व राज्यकारभार कितीही वाईट तऱ्हेचा कां होईना त्याबद्दल खरी काळजी त्यांना नसे. होतांहोईल तितके कर वसूल करून जितके जास्त पैसे मिळतील तितके जास्त पैसे मिळविण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति. डायरेक्टरांची इच्छा हिंदू लोकांना चांगल्या तऱ्हेनें वागविण्याची नव्हती असें नाहीं. यामुळें कंपनीच्या डायरेक्टरांच्या इकडील गव्हर्नरांना आलेल्या हुकुमांमध्यें परस्पर विरोध असे. त्याची मेकॉलेनें मजेदार थट्टा उडविली आहे. त्याच्या मतें सर्व हुकुमांचें सार हें कीं, " प्रजेला न्यायानें वागवा पण पैसा पाठवा, देशांत शांतता ठेवा, पण पैसा जास्त पाठवा. लोकांवर जुलूम करूं नका, पण पैसा पाठवा. " कंपनीचे नोकर यांपैकीं कोणचा हुकूम पाळीत असतील हें उघडच आहे. येथें राहाणाऱ्या लोकांना हिंदुस्थान ह्मणजे सोन्याची खाण नाहीं असें दिसून येई. तेव्हां कंपनीला पैसे जास्त कसे पाठवावयाचे. अर्थात् लोकांना दाबून त्यांच्यावर जास्त कर लादून व राज्यकर्त्यांचीं कर्तव्यकर्मे सोडून देऊन हें उघड आहे.

तरी हिंदुस्थानचें राज्य कंपनी सरकारच्या ताब्यांत असे तोंपर्यंत त्या सरकारवर एक तरी दाब होता व तो दाब इंग्रजी पार्लमेंटाचा होय. कंपनी सरकारची सनदेची मुदत प्रत्येक २० वर्षांनीं सरे व पुनः फेर सनद करून घ्यावी लागे व त्या वेळीं पार्लमेंटांत वादविवाद होऊन ती कंपनीला परत मिळे. कंपनीसारख्या एका खासगी संस्थेच्या हातीं एवढा मोठा राज्याधिकार असावा याचा इंग्रजी मुत्सद्यांना व पार्लमेंटाच्या मेंबरांना मोठा हेवा वाटे. यामुळें प्रत्येक सनदेच्या वेळीं कंपनी सरकारच्या राज्यकारभारपद्धतीवर कडक टीका होत असे. यामुळेंच हिंदुस्थानच्या कंपनी सरकारच्या अमलांत प्रत्येक वीस वर्षांनीं कांहीं तरी हितकर सुधारणा घडून येत असत.

येथपर्यंत हिंदुस्थानच्या औद्योगिक इतिहासाच्या दुसऱ्या पर्वांत हिंदुस्थानच्या कारागिरीची व उद्योगधंद्यांची अवनति कां व कशी झाली याचें थोडक्यांत विवेचन केलें. आतां शेतकी व शेतकरी वर्ग यांची व इतर वर्गांची या पर्वांत काय स्थिति झाली याचा विचार केला पाहिजे. ह्मणजे एकंदर बहुजनसमाजाच्या या पर्वांतील सांपत्तिक स्थितीचा अंदाज करण्यास ठीक पडेल.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कंपनी सरकारचा अंमल इकडे सुरू होण्यापूर्वी इकडील शेतकऱ्यांची बऱ्यापैकीं स्थिति असावी असें ह्मणण्यास पुष्कळ जागा आहे. कारण कंपनी सरकारच्या काळच्यापेक्षां त्या काळचे सारे जास्त दिसतात तरी त्यांबद्दल दोन गोष्टी लक्षांत ठेवल्या पाहिजेत. एक कागदोपत्रीं जरी कमाल दर जास्त दिसले तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणींत ते कडक तऱ्हेनें घेतले जात नसत. शिवाय सारा पैशांत घेण्याची वहिवाट नव्हती तर प्रत्यक्ष शेतीच्या उत्पन्नाचा कांहीं वांटा घेण्याची पद्धति होती. यामुळें दुष्काळाच्या किंवा कमी पिकाच्या सालीं आपोआपच सूट किंवा सवलत मिळे. आणखी दुसरे अप्रत्यक्ष कर फारसे नसत. एखादा जुलमी राजा आपल्या चैनीकरितां कदाचित् कराच्या नव्या बाबी वाढवीत असे. परंतु हा प्रकार क्वचित् ठिकाणीं व कधीं कधींच होत असे. ब्रिटिश अंमलापूर्वींची आणखी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे; ती ही कीं, शेतकरी हे बहुतेक ठिकाणीं शेतीचे मालक व कसणारे असल्यामुळें शेतसारा दिल्यानंतर, शेताचें सर्व उत्पन्न त्यांनाच राही--पुढील काळांत या स्थितींत कां फरक झाला हें पुढें समजेल. पांढरपेशा जातीचे लोक यांना लष्करी, मुलकी व राजदरबारी सर्व प्रकारच्या कारभारांचा अधिकार असे, व म्हणून त्यांना उद्योगाची वाण नसे, यामुळें समाजांतल्या या तिन्ही वर्गांची साधारण बऱ्या प्रकारची स्थिति होती. तसेंच देशांतला व्यापार सर्व एतद्देशीय लोकांच्या हातांत होता. परदेशचा जो थोडा निर्गत व्यापार होता तेवढा मात्र परकी लोकांच्या हातांत होता. हिंदुस्थानांत कंपनी सरकारचें राज्यस्थापनेचा काळ ह्मणजे एकंदरींत आपसांतील कलहाचा व देशांतील अंदाधुंदीचा काळ होता. यामुळें ही स्थिति संपत्तीच्या वाढीस व लोकांच्या सुखासमाधानास अनुकूल नव्हती. याच काळांत युरोपांतील कलाकौशल्याची व विशेषतः यंत्रकलेची जी प्रगति झाली त्याच्या योगानें हिंदुस्थानांतील कारागीरवर्ग खालावत चालला व त्याची स्थिति सांपत्तिक दृष्ट्या हलाखीची होत चालली हें वर दाखविलें आहे; व शेतकऱ्याची स्थितिही वाईट होण्यास कारणें उपस्थित झालीं तीं अशीं. प्रथमतः कंपनीला राज्याधिकार मिळाला तरी सर्व राज्यकारभार नेटिव लोकांमार्फत व पूर्व पद्धतीनेंच चालत असे. परंतु पुढें कंपनी सरकार आपल्या ताब्यांतील मुलखाचा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारभार स्वतःच पाहूं लागलें, यामुळें शेतकरी वर्गावर एक अनिष्ट परिणाम झाला. त्याचें बीज पाश्चात्य सुधारणेच्या एका कल्पनेंत आहे.

पाश्चात्य सुधारणेचा हा एक विशेष दिसून येतो कीं, व्यक्तीच्या हक्काच्या कल्पनेची पूर्णवाढ झाली आहे व प्रत्येक व्यक्ति आपआपले संपादिलेले हक्क कडक रीतीनें बजाविते. इंग्रज लोकांमध्यें तर हा गुण जास्तच परिणत झालेला आहे. इंग्रज लोकांनीं राजापासून एकदां एखादा हक्क मिळविला, कीं तो ते पुढें कधींही गमावीत नसत व त्याचा नेहमीं उपभोग घेत व त्या पहिल्या हक्काच्या जोरावर आणखी हक्क मिळवीत. अशा क्रमानें इंग्लडनें आपल्याला पूर्ण राजकीय स्वातंत्र्य मिळविलें व आपलें राज्य वस्तुतः प्रजासत्ताक केलें. या इंग्रजांच्या विशिष्ट गुणामुळेंच त्यांचें साम्राज्य सर्व जगभर पसरलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

जेव्हां कंपनी सरकार आपल्या ताब्यांतील मुलखाचा स्वतः कारभार पाहूं लागलें तेव्हां त्यांनीं सारा रुपयांमध्यें ठरविला व जो एकदां सारा ठरला तो नियमितपणें व वेळच्यावेळीं दिलाच पाहिजे असा सक्त नियम झाला. आतां इकडल्या शेतकऱ्यांना ही कराराच्या अटीची कल्पना मुळींच नव्हती. सारा द्यावयाचा खरा परंतु तो आपल्या सवलतीप्रमाणें व सवडीप्रमाणें द्यावयाचा, बरें येथल्या सरकारचा कारभार तरी फारसा कडक नसे. हा आपला हक्क आहे व त्याची अंमलबजावणी एकदम झालीच पाहिजे, अशी कदर दोन्ही पक्षांला नव्हती. सारांश, प्रजा ज्याप्रमाणें साध्याभोळ्या स्वभावाची होती, त्याप्रमाणें सरकारी कारभारही सवलतीचा व सौम्य होता. म्हणजे कारभार व प्रजा हीं उत्क्रांति तत्त्वानुरूप परस्परांशीं समानरूप झालेलीं होतीं; परंतु कंपनी सरकाराच्या राज्यापासून राज्यकारभार सुधारलेल्या कडक कर्तबगारीचा तर लोक मात्र जुन्या भोळवट जातीचे असा विषम प्रकार झाला. याचा परिणाम प्रजाजनांस फार त्रासदायक झाला. याचें प्रत्यंतर हल्लींच्या एका उदाहरणावरून येईल. बोअर लोकांचें ट्रान्सवालमध्यें राज्य होतें तेव्हां सुद्धा हिंदी वसाहतवाल्यांबद्दल पुष्कळ कडक नियम होते, परंतु ते नुसते कागदीपत्रीं होते. त्यांची कडक अंमलबजावणी बोअर सरकार करीत नव्हतें; व हिंदी रहिवाशांना त्या अमलांत म्हणण्यासारखा प्रत्यक्ष त्रास झाला नाहीं. तेंच दोन वर्षांनंतर इंग्रज सरकार कारभारी झाल्यापासून हिंदी रहिवाशांना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दे माय धरणी ठाय झालें. हा प्रभाव इंग्रज लोकांच्या आपल्या हक्काबद्दलच्या जागृतीचा व कायद्याप्रमाणें अंमलबजावणी करण्याच्या प्रवृत्तीचा आहे. पूर्वीच्या हिंदू किंवा मुसलमान राजांच्या काळीं कमाल जमाबंदी इंग्रजी अमलापेक्षां कदाचित् जास्त असेल; परंतु ती फक्त कागदोपत्रीं होती. त्याची अंमलबजावणी कडक तऱ्हेनें होत नसे.

यामुळें कंपनीच्या अवल अमदानींत शेतसाऱ्याबद्दल लोकांना फार त्रास व हाल भोगावे लागत अशाबद्दल पुरावा आहे. साऱ्याची कडक वसुली ही साऱ्याच्या रकमेपेक्षां लोकांना जास्त जाचक होई व लोक आपापलीं शेतें सोडून रानांत जात असत, व या साऱ्याच्या कडरीमुळें त्यांना सावकाराचें दार पाहावें लागे व शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणास एव्हांपासून सुरुवात झाली. तेव्हां कंपनी सरकारच्या कारकीर्दीमध्यें– ही कारकीर्द म्हणजे हिंदुस्थानची एक प्रकारें संक्रमणावस्था होती–शेतकऱ्यांची, कारागिर लोकांची व मध्यम वर्गाची, अशा तिन्ही वर्गांची स्थिति खालावत चालली होती हें वरील विवेचनावरून दिसून येईल.

येथपर्यंत हिंदुस्थानच्या औद्योगिक इतिहासाच्या दुसऱ्या पर्वाचें थोडक्यांत सिंहावलोकन केलें. १७५० ते १८५० हीं शंभर वर्षें हिंदुस्थानला राजकीय दृष्ट्या वाईट गेलीं; इतकेंच नाहीं तर तीं सांपत्तिक दृष्ट्याही वाईट गेलीं. या शंभर वर्षांत सर्व हिंदुस्थानचें राज्य हळूहळू हिंदी व मुसलमान राजांच्या हातून ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हातीं गेलें व बाकी जे संस्थानिक राहिले ते कंपनी सरकारचे मांडलिक बनले. ही क्रांति होत असतांना देशांत कमीअधिक प्रमाणावर सारख्या लढाया चालू होत्या व देशांतील एकंदर सर्व बहुजनसमाजाची सांपत्तिक स्थिति खालावत होती. पण या सर्व राजकीय व सांपत्तिक अवनतीची लोकांना कल्पना नव्हती. कारण पुढील पर्वांत जो पाश्चात्य शिक्षणप्रसार झाला तो त्या काळीं झालेला नव्हता. सर्व हिंदुस्थानचे रहिवाशी अज्ञानांधःकारांत गढून गेलेले होते व देश व त्याची सांपत्तिक स्थिति किंवा राजकीय स्थिति याचा विचार करण्यासारखी जनमनाची तयारीच झाली नव्हती. म्हणून मागें एका दाखल्यांत सांगितल्याप्रमाणें हिंदुस्थान पहिल्या पर्वांत औद्योगिक आरोग्यांत होतें; या पर्वांत त्याला औद्योगिक रोग होऊन तें अगदीं बेशुद्ध पडून राहिलें होतें व एव्हांच्या काळीं सुशिक्षित हिंदुस्थानच्या औद्योगिक अव-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नतीबद्दल उद्गार काढतात ते जास्त अन्वर्थक रीतीनें या पर्वाला लागू आहेत. कंपनी सरकारच्या अमलांत कांहीं स्वाभाविक व कांहीं कृत्रिम अशा कारणांनीं हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक भरभराटीचा नाश होऊन हिंदुस्थान एक कच्चा माल तयार करणारा व शेतकीवर पूर्ण अवलंबून असणारा देश बनला; परंतु याच्या पुढल्या पर्वांत ही स्थिति कांहीं अंशानें तरी सुधारली हें खास आहे. त्यांतही भरतीओहोटीप्रमाणें प्रकार झाला आहे. ह्मणजे या ६० वर्षांपैकीं कांहीं वर्षांमध्यें देशाची सांपत्तिक बाबतींत प्रगति झाली तर कांहीं वर्षांत पुन्हा पीछेहाट झाली व सांपत्तिक स्थितीचा व व्यापाराचा क्रम नेहमीं भरतीओहोटीसारखाच चालतो. ज्याप्रमाणें समुद्राच्या किनाऱ्यावर उभें राहिलें असतां लाटांची गति मागेंपुढें होत असतांना दिसते. परंतु भरतीची वेळ असली ह्मणजे एकंदर पाणी वरच चढत असतें, तोच प्रकार देशाच्या सांपत्तिक स्थितीचा आहे. थोड्या थोड्या वर्षांची अवधि घेऊन देशाच्या सांपत्तिक स्थितीचें निरीक्षण बरोबर होणार नाहीं, त्याला बराच मोठा अवधि घेतला पाहिजे व तसा अवधि म्हणजे १८५० पासून आजपर्यंतचा आहे. तेव्हां आतां या काळांतील हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीचें निरीक्षण केलें पाहिजे व प्रथमतः यापूर्वींच्या सर्व पर्वांपेक्षां या काळाचे विशेष काय आहेत हें पाहिलें पाहिजे.

प्रथमतः सर्व देश एका छत्राखालीं आला. हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत व द्वारकेपासून पुरीपर्यंत सर्व देश सुधारलेल्या राज्यपद्धतीखालीं आला व या सरकारनें सरकारचें प्रथम कर्तव्यकर्म जें जीवित व मालमत्ता यांचें संरक्षण तें उत्तम प्रकारें केलें. या सर्व काळांत देशांत केव्हांही लढाई झाली नाहीं. १८५७ सालच्या बंडाची धामधूम थोडे दिवस झाली. परंतु ती क्षणिकच होती; परंतु त्यानें देशाच्या अंतःशांततेला ह्मणण्यासारखा अडथळा आला नाहीं. देशांतील पूर्ण शांतता, दंग्याधोप्याचा अभाव व जीविताची व मालमत्तेची सुरक्षितता हीं, या पर्वांत पूर्णपणें अमलांत आलीं. ही गोष्ट निर्विवाद आहे व या ग्रंथाच्या दुसऱ्या पुस्तकांत सांगितल्याप्रमाणें अशी देशाची शांततेची स्थिति ही एक संपत्तीच्या उत्पादनाचें अमूर्त कारण होय. तेव्हां या कारणापुरता विचार करतां या पर्वांत देशामध्यें संपत्तीची वाढ झाली असली पाहिजे व तशी ती झाली आहे असें ह्मणणें भाग आहे व ती हिंदुस्थानच्या वाढत्या

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आयातनिर्यात व्यापारावरून स्पष्टपणें दिसतही आहे. जो पक्ष हिंदुस्थानची ब्रिटिश अंमलांत सारखी भरभराट होत आहे असें ह्मणतो त्या पक्षाच्या ह्मणण्यामधील सत्यासत्य आतां निवडितां येईल. कारण वरील विवेचनावरून ब्रिटिश अंमलाचा पहिला शंभर वर्षांचा व दुसरा साठ वर्षांचा असे दोन भाग होतात. व या पर्वामधील हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिति व गति अगदीं भिन्न भिन्न आहे असें दिसून येईल. असो.

या काळांतील सांपत्तिक स्थितींत क्रांति घडवून आणणारी दुसरी गोष्ट ह्मणजे सुधारलेली सुलभ व जलद दळणवळणाचीं साधनें. आगगाड्या, तारायंत्रें, पोस्ट ऑफिसें, सडका, रस्ते, व आगबोटी या सर्व साधनांचा झपाट्यानें या ६० वर्षांत हिंदुस्थानांत प्रसार झाला, तसेंच सुवेझचा कालवा झाल्यानेंही हिंदुस्थान व युरोप यांचा जास्त निकट संबंध येऊन त्याचा व्यापारावर परिणाम होऊं लागला. या सर्व साधनांचा संपत्तीच्या उत्पादनावर व एकंदर देशाच्या व्यापारावर व देशांतील पदार्थाच्या किंमतीवर परिणाम झाल्याखेरीज राहिला नाहीं हें उघड आहे. उपभोग्य माल किंवा संपत्ति ही गिऱ्हाईकांच्या हातीं पडेपर्यंतच्या सर्व क्रिया उत्पादनापैकींच आहेत असें धरलें म्हणजे या दळणावळणाच्या साधनांनीं देशांतील सांपत्तिक उत्पत्तिच अप्रत्यक्षपणें वाढली असें म्हणणें प्राप्त आहे व या दळणवळणाच्या साधनांनींच देशाचा आयातनिर्गत व्यापार वाढला व हिंदुस्थानची सांपत्तिक भरभराट होत आहे हें म्हणणारा पक्ष या वाढत्या आयातीनिर्यातीकडेच विशेषतः बोट दाखवितो.

या काळांत तिसरी सांपत्तिक महत्वाची गोष्ट ह्मणजे हिंदुस्थानांत संपत्तीच्या व शेतकीच्या नव्या पिकाचे पुष्कळ नवे नवे प्रकार उदयास आले ही होय. इंग्रजी राज्याच्या पूर्ण व स्थिर स्थापनेनंतर इंग्रजी व्यापारी व हिंदुस्थान सरकार यांचें लक्ष हिंदुस्थानांतील बिन लागवड केलेल्या जमिनीकडे जाऊन त्यांनीं नव्या पिकांची लागवड मोठ्या प्रमाणावर करण्याचा उपक्रम केला. तदनुरूप चहाची लागवड १८५१ मध्यें सुरू झाली व आतां हिंदुस्थान चहा निर्यात करणारा एक महत्वाचा देश बनला आहे. कॉफीची प्रचंड शेती १८६० मध्यें सुरू झाली. त्याच वर्षी निळीची प्रचंड शेती सुरू झाली. त्याप्रमाणे या दोन पिकांची सारखी भरभराट होत गेली नाहीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारण ब्राझीलमधल्या स्वस्त कॉफीनें व जर्मनीमध्यें रासायनिक पद्धतीनें निळीचे स्वस्त रंग बनविण्याचे कारखाने निघाल्यापासून या दोन धंद्यांची पीछेहाट होत गेली. तसेंच १८६२ मध्यें कोयनेलच्या झाडांची लागवड मोठ्या प्रमाणावर होऊं लागली.

परंतु याच काळांत या कृषिज संपत्तीपेक्षां विशेष महत्वाच्या अशा दोन खानिज संपत्तींचा शोध लागून त्यांचा झपाट्यानें प्रसार झाला. हे दोन खनिज पदार्थ म्हणजे राकेल व दगडी कोळसा हे होत. हिंदुस्थानांत हे खनिज पदार्थही १८५० ते १८६० च्या दरम्यानच मोठ्या प्रमाणावर खाणींतून बाहेर पडूं लागले.

या काळापूर्वींच माहीत झालेले परंतु याच काळांत ज्यांची लागवड विशेष जोरानें होऊं लागली असे कृषिज पदार्थ म्हणजे तंबाखू व ताग हे होत. यांपैकीं दुसऱ्याचा हिंदुस्थानाला जणूं कांहीं पूर्ण मक्ताच मिळून हें पीक बंगाल्यांत सर्वत्र पसरलें व गोणपाटें व इतर कापड तयार करणारे कारखानेही बंगाल्यांत जागोजाग झाले. या सर्व नव्या व जुन्या कृषिज व खनिज संपत्तीची वाढ या पर्वामध्यें झपाट्यानें झाली ही गोष्टही आंकड्यांनीं सिद्ध करतां येते.

या काळांतील एका दृष्टीनें अत्यंत मोठा विशेष म्हणजे हिंदुस्थानांतील पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रसार होय. हिंदुस्थानांतील सर्व विश्वविद्यालयें १८५० च्या नंतरचीं आहेत. शिक्षणखात्याचा जोराचा प्रसार याच काळानंतर झाला. कांहीं कांहीं प्रांतांत यापूर्वींही पाश्चात्य शिक्षणाला सुरुवात झाली होती हें खरें आहे. तरी मोठ्या प्रमाणावर शिक्षणाचा प्रसार याच काळांत झाला हें सर्वश्रुतच आहे. व या शिक्षणाचा परिणाम देशांतील सांपत्तिक स्थितीवर झाल्यावांचून राहिला नाहीं. पाश्चात्य शिक्षणानें लोकांमध्यें नव्या नव्या कल्पना उद्भवूं लागल्या व मानसिक कल्पनांच्या विस्तारानें मानवी गरजा, अभिरुचि व वासना यांची वाढ होते असा सार्वत्रिक नियम आहे. त्याप्रमाणेंच शिकलेल्यांच्या व त्यांच्या सहवासानें व अनुकरणानें इतरांच्याही गरजा पुष्कळ वाढल्या. यामुळें पूर्वींची साधी राहणी राहिली नाहीं. तसेंच देशांत शांतता स्थापित झाल्यापासून पैसे पुरून ठेव-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ण्याची पद्धतिही कमी कमी होत चालली व लोक आपआपल्या उत्पन्नाच्या मानानें जास्त जास्त खर्च करूं लागले याचाही परिणाम संपत्तीच्या वाढीवर व व्यापारावर झाल्यावांचून राहिला नाही.

याप्रमाणें संपत्तीच्या वाढीचीं दोन अमूर्त कारणें व दोन प्रत्यक्ष कारणें या ६० वर्षांच्या पर्वांत अस्तित्वांत आलीं व यामुळें या काळांत संपत्तीची वाढ होऊं लागली. तसेंच या काळांत सर्वत्र शांतता झाल्यानें लढाया वगैरे चालू नसल्यानें लोकसंख्येच्या वाढीस जोरानें सुरुवात झाली व लोकसंख्येची वाढ ह्मणजे श्रम करणारांची वाढ अथवा संपत्तीच्या एका मूर्त कारणाचीच वाढ होय. यामुळें ही संपत्ति जास्त वाढावी हें स्वाभाविक आहे. या लक्षणावरूनच एक पक्ष हिंदुस्थानची सांपत्तिक भरभराट होत आहे असें प्रतिपादन करीत आला आहे. परंतु ही संपत्तीची वाढ दर माणसीं किती वाढली व ती हिंदुस्थानच्या पहिल्या पर्वापेक्षां जास्त वाढली किंवा काय याची तुलना करण्यास पुरेशी माहिती नाहीं. परंतु १७५० पासून १८५० पर्यंतच्या काळापेक्षां या काळांत संपत्तीची वाढ झालेली आहे हीं गोष्ट निर्विवाद आहे.

परंतु ज्याप्रमाणें इंग्लंडमध्यें औद्योगिक क्रांतीपासून संपत्तीची देशांत बिलक्षण वाढ झाली तरी या वाढीच्या मानानें बहुजनसमाजाची सांपत्तिक स्थिति सुधारली नाहीं तर ती उलट कांहींशी वाईटच झाली; मात्र या क्रांतीपूर्वी समाजामध्यें सामान्यतः संपत्तीची वांटणी समान होती ती या काळांत फारच विषम झाली; अर्थात् श्रीमंत व गरीब यांमध्यें जो पूर्वी फारसा फरक नव्हता तो आतां या दोन वर्गांमध्यें जमीनअस्मानचा फरक पडला; या विषम वांटणीनें सामान्य लोकांची स्थिति इंग्लंडच्या भरभराटीच्या दिवसांतही वाईट झाली; त्याप्रमाणेंच हिंदुस्थानांतील गेल्या ६० वर्षांतील स्थिति झाली आहे. देशांत संपत्ति पुष्कळ वाढली ही गोष्ट निर्विवाद आहे. परंतु या संपत्तीच्या वाढीबरोबरच संपत्तीच्या विषम वांटणीचीं कारणें अस्तित्वांत आल्यानें हिंदुस्थानांतील सामान्य लोकांची सांपत्तिक स्थिति वाईट झाली, निदान संपत्तीच्या वाढीच्या मानानें सुधारलेली नाहीं. तव्हां आतां या कारणांचा विचार केला पाहिजे. ह्मणजे हिंदुस्थानच्या संपत्तिविषयक तीव्र मतभेदांतील सत्यासत्याचा भाग लेहांच ध्यानांत येईल.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या काळांत संपत्तीची विषम वांटणी होण्याचें पहिलें कारण हें कीं बरेच धंदे व व्यापार इंग्रज व्यापारी व भांडवलवाले यांच्या हातांत गेले. उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानांत गेल्या साठ वर्षांत जे नवीन कृषिज व खनिज संपत्ति उत्पन्न करण्याचे कारखाने निघाले ते बहुतेक युरोपियन कंपन्यांनीं व युरोपीयन लोकांनींच काढले. यामुळें या धंद्यांत मिळणारें भांडवलावरील व्याज, नफा, व जमिनीचा खंड हे तिन्ही नव्या संपत्तीचे वांटे युरोपियनास मिळाले. व अर्वाचीन काळीं संपत्तीचे हेच वांटे मोठे असतात. येथल्या लोकांना फक्त या संपत्तीपैकीं मजुरीचा वांटा मिळाला; परंतु या देशांतील एकंदर समाजाच्या साध्या राहणीनें पूर्वापार चालत आलेला मजुरीचा दर फार हलका होता. तेवढा हलका दरच येथल्या लोकांना मिळाला. सांपत्तिक बाबतींत मागसलेल्या देशानें पुढारलेल्या देशांतील भांडवलाचा उपयोग केला पाहिजे व त्याप्रमाणें जपानसारखीं स्वतंत्र राष्ट्रें हीं परकी भांडवलावर देशांत कारखाने काढतात व ही गोष्ट देशाच्या फायद्याचीच आहे. मग हिंदुस्थानांत युरोपियन भांडवल आल्यानें हिंदुस्थानचें नुकसान कां व्हावें असा एक मुद्दा या ठिकाणीं केव्हां केव्हां आणण्यांत येतो. त्याचाही येथें खुलासा होईल. देशाच्या सांपत्तिक भरभराटीकरितां भांडवल जरूर आहे व लागल्यास तें परदेशाहून आणावें; परंतु हें भांडवल देशांतील लोकांनीं आणून देशांतील लोकांनीं कारखाने उभारले तर त्यांत देशाचा जास्त फायदा आहे. कारण त्या योगानें संपत्तीच्या चार वांट्यांपैकीं खंड, नफा व मजुरी असे तीन वांटे देशांत राहतात व फक्त एक वांटा व्याज–हामात्र परदेशीं जातो. परंतु हिंदुस्थानांत याच्या उलट स्थिति झाली आहे. यामुळें या संपत्तीच्या वाढीपासून बहुजनसमाजास फारसा फायदा झाला नाहीं.

संपत्तीच्या विषम वांटणीस उत्तेजन देणारें दुसरें कारण म्हणजे इंग्रजी न्यायपद्धति होय. या पद्धतीनें हिंदुस्थानांतील शेतकऱ्यांची स्थिति या काळांत फार हलाखीची झाली यांत संशय नाहीं. तेव्हां त्याचा थोड्या विस्तारानें विचार केला पाहिजे.

इंग्रजांपूर्वींची इकडची न्यायपद्धति अगदीं साधी व बिनखर्चाची होती. बहुतेक तंट्याभांडणाचा निकाल गांवपंचाइतीनें होई. आधीं ठरीव

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असे कायदेकानू नव्हते; निकाल गांवांतल्या पोक्त माणसांनीं आपल्या व्यवहारचातुर्यानें द्यावयाचा असे. या पद्धतींत वकिलाची गरज नव्हती, कागदपत्रांची गरज नव्हती, पुराव्याची भानगड नव्हती. लोक साधेभोळे व देवावर भरंवसा ठेवणारे होते. तेव्हां बहुधां निकाल पंचास सहज लावतां येई. पुराव्याची अडचण असली तर गाईच्या शेंपटीला हात लावून किंवा मारुतीपुढें शपथ घेऊन एका पक्षानें आपलें ह्मणणें खरें करण्याची तयारी दाखविल्यास दुसरा पक्ष त्यास तयार होई. ज्याप्रमाणें युरोपांत द्वंद्वयुद्धानें तंट्याचा निकाल जलदीनें लागे तशा तऱ्हेची झटकाफटकी व विन खर्चाची ही न्याय्यपद्धति होती. व गांवपंचाइतीचा किंवा कांहीं ठिकाणीं सरकारनें नेमलेल्या न्यायाधिशाचा निकाल एखाद्या पक्षास पसंत नच पडला तर हुजुरास म्हणजे मुख्य राजाकडे धांव घेण्याची प्रजेस मुभा असे. व तेथें त्याला नजराण्याचा खर्च पडे, हें खरें. तरी पण यापेक्षां दुसरा खर्च नसे. इंग्रजी न्यायपद्धति उत्तम तत्त्वावर बसविलेली खरी व सुधारलेल्या राज्यपद्धतीला अनुरूप खरी; परंतु ती पद्धति अज्ञानीं, साध्याभोळ्या अशिक्षित प्रजेस निरुपयोगी होती इतकेंच नव्हे तर ती त्यांना पुष्कळ तऱ्हेनें घातक झाली. कारण या न्यायपद्धतीनें आमच्या शेतकरी वर्गाची संपत्ति व जमिनीही दुसऱ्याकडे गेल्या.

हें कसें झालें हे खालील विवेचनावरून दिसून येईल. इंग्रजी कायद्याचें पहिलें तत्व म्हणजे 'कायद्याचें अज्ञान ही कांहीं न्यायापुढें सबब चालत नाहीं.' अर्थात् प्रत्येक मनुष्याला कायदा ठाऊक आहे असें इंग्रजी कायदा गृहीत धरतो. परंतु भोळसर लोकांस अशा भानगडीचा कायदा कसा समजावा ? तेव्हां अपरिचित अशा कायदेकानूच्या तडाक्यांत वादीप्रतिवादीचा पूर्वीच्या प्रमाणें स्वतः निभाव लागणें दुरापास्त झालें. यामुळें या कायद्यानें वकीलवर्गाची जरुरी उत्पन्न झाली. व असा एक नवाच वर्ग इंग्रजी कायद्यानें अस्तित्त्वांत आला व या वर्गाची भली मोठी मिळकत शेतकऱ्यांच्या संपत्तींतूनच प्रायः आली. कारण हिंदुस्थानांतील बहुतेक दिवाणी खटले अगदीं लहान लहान रकमांचे असतात हे सर्वश्रुतच आहे, व ते शेतकऱ्यांच्या कर्जाबद्दल असतात. पूर्वीच्या काळीं शेतकऱ्यांस कर्जाची गरज लागली म्हणजे तो सावकाराकडून कर्ज काढी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व सावकार त्याला चिट्ठीचपाटीशिवाय कर्ज देई. व चिट्ठीचपाटी घेतली तरी बिन खर्चानें होई. कारण शेतकऱ्याची कर्ज बुडविण्याची बुद्धिच नसे. ‘ कर्जाला मुदत ’ ‘ कांहीं काळानंतर मुदतीबाहेर जाणें ’ या कल्पना ठाऊकच नव्हत्या. अझून सुद्धां पाश्चात्य कल्पनांनीं दूषित न झालेल्या माणसास मुदतीनें कर्ज नाहींसें कसें होतें हें समजत नाहीं. कर्ज ह्मणजे कर्ज व आपल्याला सवड होईल तेव्हां तें दिलें पाहिजे ही अशा माणसाची बुद्धि. शेतकऱ्याच्या या अज्ञानाची व त्यापासून शेतकऱ्याच्या होणाऱ्या नुकसानाची निदर्शक अशी एक गोष्ट येथें सांगण्यासारखी आहे. एक इंग्रजी कायद्याच्या नव्या कल्पनांचा गंधही नसलेला साधा भोळा जुन्या चालीचा शेतकरी होता. त्यावर एका सावकारानें कर्ज घेतल्याबद्दल व तें परत मागण्याबद्दल फिर्याद लावली. कर्जरोखा वगैरे कांहीं नव्हता. तोंडचा करार करून कर्ज घेतलें होतें असें फिर्यादीचें म्हणणें होतें. हा शेतकरी कोर्टापुढें आला व त्यानें सरळ उत्तर दिलें कीं, मी या सावकाराचें कर्ज घेतलें होतें; परंतु तें मी परत केलें आहे. तेव्हां आतां याचें मी कांहीं एक देणें नाहीं. यावर कोर्टानें सांगितलें कीं तुला देणें कबूल आहे, तेव्हां ही गोष्ट आतां शाबीद झाली. परंतु तूं तें कर्ज परत केलेंस याला आतां पुरावा आणला पाहिजे. यावर तो शेतकरी उत्तर देतो. “ याला पुरावा कसला ? मीं कर्ज घेतलें होतें असें मीच सांगितलें व मीं कर्ज परत केलें असेंही मींच सांगितलें. तर माझीं दोन्हीं ह्मणणीं तरी खरीं असलीं पाहिजेत किंवा दोन्हीं खोटीं असलीं पाहिजेत. ” परंतु इंग्रजी कायद्याप्रमाणें कोर्टाला हें पसंत नव्हतें. आपल्याविरुद्ध जाणाऱ्या आपल्याच विधानाला स्वतःच्या कबुलीखेरीज दुसरा पुरावा लागत नाहीं. परंतु आपल्या हिताच्या ह्मणण्याला स्वतंत्र पुरावा पाहिजे असें इंग्रजी कायद्याचें तत्व आहे. परंतु याची भोळसर शेतकऱ्यास कल्पना होईना. कारण तो म्हणे “ माझें जर एक म्हणणें तुह्मीं खरें मानतां तर दुसरेंही खरें मानलेंच पाहिजे. ” परंतु इंग्रजी कायद्याप्रमाणें या खटल्यांत सावकारास दावा मिळतो. कारण प्रतिवादी कर्ज कबूल करतो तेव्हां तें शाबीद ठरतें व कर्ज परत केल्याबद्दलच्या पुराव्याचा बोजा प्रतिवादीवर पडतो व तसें त्याला करतां न आल्यास त्याच्यावर दावा लागू होतो. या कज्जांत जर प्रतिवादीनें दोन्हीं गोष्टीसंबंधानें कानावर हात ठेविले असते—मी कर्ज घेतलें नाहीं व मला परत केल्याचें माहित नाहीं असें म्हटलें असते—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

म्हणजे पुराव्याचा बोजा वादीवर पडला असता व मग तो शेतकरी कर्जाच्या जबाबदारींतून सुटला असता. परंतु आपली बाजू खरी करण्याकरितां इंग्रजी कायद्याप्रमाणें केव्हां केव्हां खोटें बोलावें लागतें ही गोष्ट प्रथमतः भोळसर शेतकऱ्यास समजत नव्हती व जेव्हां समजूं लागली तेव्हांपासून त्यांना कोर्टामध्यें खऱ्याखोट्याचा विधिनिषेध वाटत नाहींसा होऊन शेतकऱ्याची दानत अगदीं नाहींशीं झाली. असा चांगल्या कायद्याच्या तत्वांचा अयोग्य परिस्थितींत उपयोग झाल्यामुळें मोठा अनिष्ट परिणाम झाला.

याप्रमाणें इंग्रजी कायद्यामध्यें असलेल्या 'मुदतीची कल्पना' 'दाव्याच्या कारणांची कल्पना' 'पुराव्याच्या जबाबदारीची' कल्पना 'दाव्याच्या खर्चाच्या जबाबदारीची कल्पना' या सर्व कल्पना शेतकऱ्यास नव्या होत्या. या कल्पना तसेच कराराच्या अटी अक्षरशः पाळल्या पाहिजेत; पाळल्या नाहींत तर त्याची जबाबदारी अटी मोडणारावर पडते. वगैरे सर्व तत्वें न्यायास धरून आहेत व सुधारलेल्या न्यायपद्धतींत अवश्य आहेत हें आम्हांस माहिती आहे. परंतु ही न्यायपद्धति व हीं कायद्याचीं तत्वें समजण्यासारखी खालच्या वर्गाची स्थिति नव्हती. पांढरपेशा वर्गाला हीं तत्वें तेव्हांच समजलीं. व या वर्गानें या कायद्याच्या तत्वांचा आपल्या फायद्याकडे उपयोग करून घेतला. यामुळेंच या गेल्या ५०-७५ वर्षांमध्यें शेतकरी वर्गाची शेतकीची मालकी जाऊन बहुतेक सर्व शेतकरी उपरि कुळे बनत चालले आहेत. या गोष्टीचें प्रत्यंतर खानेसुमारीच्या आंकड्यांत सहज दिसून येतें. १८९१ ते १९०१ या अवघ्या दहा सालांत शेतकीवर निवळ मजुरी करण्याचा वर्ग पाहिल्याच्या दुप्पट झाला. म्हणजे १८९१ च्या खानेसुमारींत शेतकी मजूर १॥ कोट होते ते १९०१ मध्यें तीन कोट झाले. यांतली कांहीं वाढ वर्गीकरणभेदामुळें झालेली आहे. इंग्रजी कायद्याप्रमाणें तोंडीं पुराव्यापेक्षां लेखी पुराव्याची मातबरी जास्त व त्यांतल्या त्यांत रजिष्टर व स्टांपावरच्या पुराव्याची मातबरी जास्त. या कायद्याच्या तत्वामुळें सर्व सावकार लोक आतां शेतकऱ्यांना तोंडीं कबुलीवर कर्ज देतनासे झाले. यामुळें सर्वत्र कर्जरोखे आले व याचा खर्च शेतकऱ्यावरच बसला. कारण तो गरजू. तेव्हां इंग्रजी अंमलांतील स्टँपाचें उत्पन्न बहुतेक शेतकऱ्यांकडूनच येतें. हा एक त्यांच्यावर अप्रत्यक्ष करच आहे. शेतकऱ्यानें कर्जरोखा लिहून दिला व

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यांत अमुक दिवसांनीं पैसे परत देईन असा करार केला कीं, कराराची अट पाळण्याची जबाबदारी शेतकऱ्यावर आली. त्यानें वेळेवर पैसे आणून दिले नाहींत कीं, फिर्यादीचें कारण प्रतिवादीकडून घडतें व म्हणून सर्व खर्च प्रतिवादीच्या डोक्यावर बसतो. बरें, सावकारास फिर्याद करणें जरूर. कारण अमुक मुदतींत फिर्याद न केल्यास कर्ज मुदतीबाहेर जाईल. तेव्हां त्याला फेरखत करून घेणें किंवा फिर्याद करणें भाग. परंतु याचा सर्व खर्च मात्र शेतकऱ्यावर पडणार. सारांश, सुधारलेला कायदा व अज्ञानी शेतकरी यांचा मिलाफ म्हणजे राक्षस व वामनमूर्ति यांच्या सहकारित्वासारखा होय. ज्याप्रमाणें या सहकारिपणांत वामनमूर्तीचाच नेहमीं तोटा व्हावयाचा तसाच प्रकार शेतकऱ्यांचा झाला. तेव्हां आमच्या शेतकरीवर्गाचा कर्जबाजारीपणा हा पुष्कळ अंशानें अलीकडील १०० वर्षांत इंग्रजी अंमलांतील मागें सांगितलेल्या करवसुलीचा कडक नियम, स्टँपाची भानगड व कायदेकानूंचीं तत्त्वें यांनीं उत्पन्न झालेला आहे. यामुळें इंग्रजी अमलांत शेतकीचें उत्पन्न वाढलें खरें. एकंदर शेतींत पहिल्यापेक्षां उत्पन्न जास्त होऊं लागलें —याला शेवटचें–१८९६--९७ सालापासून आजपर्यंतचें पर्व अपवाद आहे. कारण या पर्वांत पुष्कळ वर्षें अवर्षणाचीं, कमी पावसाचीं किंवा दुष्काळाचीं होतीं व या पर्वांत शेतकऱ्यांचीं गुरेंढोरें मरून शेतकीची हलाखी झाली. तरी पण त्याचा शेतकऱ्यांना फायदा मिळाला नाहीं. त्यांना सावकार, वकील व स्टँपाच्या रूपानें सरकार इतके नवे वाटेकरी उत्पन्न झालें. यामुळें दळणवळणाच्या योगानें शेतकऱ्याच्या मालाला गिऱ्हाईक वाढलें व किंमत वाढली. तरी पण त्याचा फायदा त्याला मिळाला नाहीं. शिवाय प्रत्येक जमाबंदीच्या वेळीं त्याच्यावरील सारा वाढला तो निराळाच. आणखी एका कारणानें शेतकऱ्यांची हलाखी झाली. तें म्हणजे जंगलखात्याची स्थापना. पूर्वीच्या काळीं शेतकऱ्यांस जंगलें हीं सृष्टीच्या देणगीसारखीं असत. यामुळें लांकुडफांटें, शेताच्या खतास लागणारा चोळामोळा व गुरांस चरण हीं मुबलक असत व त्याला त्याबद्दल शेताच्या उत्पन्नांतून कांहींएक द्यावें लागत नसे. उलट जंगलाच्या या अप्रत्यक्ष उत्पन्नाची त्याच्या उत्पन्नांत एक प्रकारें भर पडत असे. एखाद्या नोकरास पैशाची मजुरी देऊन शिवाय कांहीं जिनसा वर दिल्या म्हणजे तितकी त्यांची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मजुरी वाढल्यासारखीच झाली. परंतु पुढें या जिनसा जर धन्यानें देण्याचें कमी केलें तर त्याचा पैशांतला पगार वाढविणें अवश्य आहे. तरच त्याची जुनी मजुरी त्याला मिळाल्यासारखें होईल. नाहीं तर त्यांची मजुरी कमी होऊन त्याला जास्त दारिद्र्य येईल. जंगलखात्याच्या स्थापनेनें येथल्या शेतकरी वर्गावर अशाच तऱ्हेचा परिणाम झाला. ज्या गोष्टी पूर्वी त्यांना सृष्टीच्या देणग्या ह्मणून मिळत त्या जंगल सरकारचें झाल्यानें नाहींशा झाल्या व त्याबद्दल त्याला किंमत द्यावी लागूं लागली. गुरचराईची फी झाली, लाकुडफांट्याच्या परवान्याला फी सुरू झाली. म्हणजे हा भाग शेताच्या उत्पन्नांतून त्याला द्यावा लागला. वास्तविक जंगलखात्याची स्थापना झाल्यानें सृष्टिदेणगी शेतकऱ्याची कमी झाली म्हणून न्यायानें त्यांचा सारा कमी करावयास पाहिजे होता.

वरील कारणांनीं शेतें स्वतः करणाऱ्या वर्गाची स्थिति पूर्वीच्या काळापेक्षां वाईट झालेली आहे यांत शंका नाहीं. कारण पूर्वीच्या काळीं त्यांना शेताची मालकी असल्यामुळें जो फायदा रहात असे, तो दुसऱ्या वर्गामध्यें म्हणजे सावकार व पांढरपेशा वर्ग यांमध्यें वाटला गेला आहे.

हिंदी मुत्सद्दी शेतकऱ्याची स्थिति खालावत चालली आहे असें कां म्हणतात हें वरील विवेचनावरून दिसून येईल. व हें म्हणणें सर्व देशांतील एकंदर शेतकऱ्यांबद्दल बरोबर आहे. कारण वर निर्दिष्ट केलेली कारणपरंपरा सर्वत्र लागू होती. आतां कांहीं कांहीं प्रांतांत शेतीच्या लागवडींत फरक झाल्यानें थोडी फार सुधारणा झाली आहे हें खोटें नाहीं. उदाहरणार्थ, बंगालमध्यें कायम धाऱ्याची पद्धत आहे. यामुळें जरी जमीनदाराचें उत्पन्न पुष्कळ वाढल असलें तरी या कायमच्या धाऱ्याच्या पद्धतीचा फायदा तेथल्या शेतकऱ्यांसही मिळाला आहे हें दत्तासारख्या त्या प्रांतांची पूर्ण माहिती असलेल्या सरकारी अंमलदाराचें ह्मणणें आहे. तसेंच जेथें हलक्या प्रतीच्या पिकाऐवजीं शेतकरी लोक वरच्या प्रतीचें पिक करूं लागले आहेत, जेथें पिकाच्या फरकामुळें अजून जमीनधाऱ्यांत वाढ झाली नाहीं तेथेंही शेतकऱ्यांची स्थिति किंचित् सुधारली आहे. उदाहरणार्थ, वऱ्हाड व खानदेश हे भाग घ्या. येथें दर वर्षास कापसाची लागवड वाढत आहे. पूर्वी खानदेशांतून धान्य बाहेर जात असे. हल्लीं खानदेशाला बहुतेक इंग्लंडची अवस्था आली आहे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ह्मणजे त्या प्रांतांतील लोकसंख्येला लागणारें धान्य दुसऱ्या प्रांतांतून आणावें लागतें. या प्रांतांतही शेतकऱ्यांची स्थिति किंचित् तरी सुधारत आहे; निदान खालावत तरी नाहीं खास. तसेंच ज्या ठिकाणीं पाटबंधाऱ्याचीं कामें झालीं आहेत त्या लगतच्या शेतकऱ्यांची स्थितिही बऱ्यापैकीं आहे. या बाबतींत सर्व हिंदुस्थानामध्यें पंजाबसारखी सुधारणा कोठेंच झाली नाहीं. पंजाबांत सरकारनें पाटबंधाऱ्याचीं कामें फारच मोठ्या प्रमाणावर सुरू केलीं आहेत व कालव्याच्या लगतीला सरकारनें नवी वसाहत केली आहे. या सर्व लोकांची सांपत्तिक स्थिति फार चांगली आहे. व कालव्याच्या प्रसारानें एकंदर पंजाब प्रांताची भरभराट होत चालली आहे असें सर जेम्स विलसन यांनीं या वर्षाच्या प्रारंभीं रॉयल एकॉनॉमिक सोसायटीपुढें वाचलेल्या निबंधावरून दिसून येतें.

येथपर्यंत हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक स्थितीचा पूर्व इतिहास व हिंदुस्थानची सद्यः सांपत्तिक स्थिति याचें शब्दचित्र वाचकांपुढें मांडलें. आतां हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिति सुधारण्यास अर्थशास्त्रांतील कोणतीं तत्वें व सिद्धांत लागू पडतील हें पहावयाचें राहिलें. तें आतां थोडक्यांत आटोपून या लांबलेल्या लेखनसत्राची समाप्ति करण्याचा बेत आहे.

वरील विवेचनावरून हिंदुस्थान हा अजून प्रायः कृषिवृत्ति देश आहे असें दिसून येईल. कारण जुन्या काळची उद्योगविविधता नाहींशी होऊन अलीकडील दोन पर्वांत हिंदुस्थानांत शेतकीवर लोकांचा मारा पडूं लागला. अजूनही जवळ जवळ शेंकडा ७०।७५ लोक शेतकीवर निर्वाह करणारे आहेत. व या लोकांची सामान्यतः दैन्यावस्था आहे हेंही आपण पाहिलें. परंतु प्रसिद्ध जर्मन अर्थशास्त्री **लिस्ट** यानें ह्मटल्याप्रमाणें हिंदुस्थान हें हल्लीं कृषिवृत्ति स्थितींतून उद्योगवृत्ति स्थितींत जाण्यास योग्य अशा स्थितींत आलें आहे. अधिक सुधारलेल्या देशांशीं असलेल्या दळणवळणानें व आजपर्यंतच्या खुल्या व्यापारतत्वानें देशांत नानातऱ्हेचा माल येऊं लागला आहे व त्यायोगें व पाश्चात्य शिक्षणानें लोकांमध्यें चांगल्या रहाणीची अभिरुचि उत्पन्न झालेली आहे व लोकांच्या वासना व खर्च करण्याची प्रवृत्ति पुष्कळच वाढलेली आहे. तेव्हां ही परिस्थिति देशांत उद्योगधंद्याचा उदय व वाढ जोरानें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ण्यास योग्य आहे. व त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत नवीन धंद्याचा प्रारंभ होऊं लागला आहे पण आतां खुल्या व्यापाराचें तत्त्व टाकून दिलें पाहिजे. कारण हल्लींच्या स्थितींत खुला व्यापार चालूं राहिला तर या नव्या बाल उद्योगांचा पूर्ण वाढलेल्या दुसऱ्या देशाच्या उद्योगाच्या चढाओढींत टिकाव लागावयाचा नाहीं. तेव्हां अर्थशास्त्रदृष्ट्या या धंद्यांच्या वाढीकरितां सरकारनें व लोकांनीं संरक्षणतत्वाचा होतां होईल तितका अवलंब केला पाहिजे. म्हणजे हिंदुस्थानच्या सद्यः सांपत्तिक स्थितीला संरक्षण तत्व अवश्यक आहे असें लिस्टच्या विवेचनाप्रमाणें ठरतें व तें सर्वांशीं खरें आहे अशी आमची समजूत आहे. कारण आमच्या शेतकऱ्यांची सुधारणा दोन तऱ्हांनीं करतां येण्यासारखी आहे. एक शेतकीवरील मारा कमी करून व दुसरी शेतकींत सुधारणा करून. शेतकीवरील मारा कमी होण्यास देशांत उद्योगविविधता वाढली पाहिजे व उद्योगविविधता वाढण्यास देशांत धंदे किफायतशीर होऊं लागले पाहिजेत. असें होण्यास त्यांना पूर्ण वाढलेल्या धंद्यांशीं टक्कर मारतां आली पाहिजे. परंतु हें या बालधंद्यांचें हातून होण्यास संरक्षण तत्वाचा अवलंब केला पाहिजे. परंतु हिंदुस्थानास जमाखर्ची स्वातंत्र्य मिळेतोंपर्यंत या उपायाचा अवलंब होणें अशक्य कोटींपैकीं आहे. म्हणून या उपायाचें जास्त विवेचन करण्याची जरूरी नाहीं. मात्र हिंदुस्थानास सध्यांच्या स्थितींत संरक्षण तत्त्वाचा जर दुजोरा मिळेल तर उद्योगधंद्याची वाढ हां हां ह्मणतां होईल यांत शंका नाहीं.

आतां हिंदुस्थानची सद्यः सांपत्तिक स्थिति सुधारण्यास अर्थशास्त्रांतील सिद्धांतास धरून असे शक्य उपाय कोणते यांचा विचार करावयाचा राहिला. पर्यायानें याचा विचार या ग्रंथाच्या तात्विक भागांत झालाच आहे. तेव्हां येथें त्यांचा फक्त नामनिर्देश व उल्लेख बस आहे. या ग्रंथाच्या तात्विक भागांत संपत्तीच्या उत्पत्तीच्या कारणांचा सविस्तर विचार केलेला आहे. आतां देशांत संपत्ति वाढण्यास या कारणांची वाढ झाली पाहिजे हें उघड आहे व या संपत्तीच्या कारणांच्या वाढीस उत्तेजन देणें हाच संपत्ति वाढविण्याचा खरा उपाय होय. परंतु या कारणांचे दोन वर्ग आहेत. एक अमूर्त कारणें व एक मूर्त कारणें. मालमत्तेची सुरक्षितता व वासमांची वाढ हीं दोन्हीं कारणें

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हल्लीं हिंदुस्थानांत पूर्णपणें वास करीत आहेत यामध्यें संशय नाहीं. या दोन्ही गोष्टी ब्रिटिश सुधारलेली राज्यव्यवस्था व पाश्चात्य शिक्षण यांनीं घडवून आणल्या आहेत.तेव्हां त्यासंबंधानें अधिक कांहींएक कर्तव्य राहिलें नाहीं. संपत्तीचीं मूर्त कारणें चार आहेत. त्यांपैकीं सृष्टिशक्ति अगर कच्चा माल हिंदुस्थानांत हवा तेवढा आहे. हा कच्चा माल परदेशीं जाऊन त्याचा पक्का माल होऊन आयात होत आहे हा मुळीं हिंदुस्थानच्या अवनतीची गुरुकिल्ली आहे. तेव्हां या सर्व कच्च्या मालाचा येथेंच पक्का माल होऊं लागला ह्मणजे हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिति हां हां ह्मणतां सुधारेल. परंतु हें घडून येण्यास अडचणी फार आहेत. तसेंच येथें शेतीच्या सुधारणेसही अवसर बराच आहे. कारण सुधारलेल्या देशांच्या मानानें येथें दर एकरीं शेतीचें उत्पन्न फारच कमी आहे. तेव्हां हें उत्पन्न वाढविणें हें एक औद्योगिक प्रगतीचें जरूर काम आहे व सरकार यासंबंधीं हल्लीं बरीच खटपट करीत आहे. सुधारलेल्या शेतीचें ज्ञान वाढविण्याकरितां व त्याचा प्रसार करण्याकरितां सरकार प्रयत्न करीत आहे. यामध्यें लोकांनीं सहकारित्वानें काम केलें पाहिजे. परंतु या नवीन ज्ञानाचा शेतकरीवर्गास मिळावा तितका अजून फायदा मिळत नाहीं. याच्या मुळाशीं त्यांचें अज्ञान आहे. संपत्तिच्या वाढीचें दुसरें कारण जो श्रम तो या देशांत पुष्कळ आहे. कारण नुसत्या ब्रिटिश इंडियाचीच लोकसंख्या २३ कोटींवर आहे. परंतु आमच्या देशांतील मजूरवर्ग कमी कर्तबगारीचा आहे व त्याची कार्यक्षमता वाढविणें ह्मणजे संपत्तीच्या वाढीस मदत करणें होय व मजुरांची कार्यक्षमता वाढविण्याचा एक रामबाण उपाय ह्मणजे त्या वर्गामध्यें प्राथमिक शिक्षण--सामान्य व औद्योगिक-याचा प्रसार करणें होय. व हा सार्वत्रिक शिक्षणाचा प्रश्न सरकारनें हातीं घेतल्याखेरीज सुटणारा नाहीं. तेव्हां प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक व सक्तीचें करणें हा एक संपत्तीच्या वाढीचाच मार्ग आहे. हिंदुस्थान सरकार या शिक्षणाच्या प्रश्नाकडे अझून राजकीय व लष्करी दृष्टीनें पहात आहे. परंतु औद्योगिक बाबतींत पुढारलेले देश सामान्य शिक्षणाकडे औद्योगिक दृष्टीनें पहातात. तरी लोकांच्या पुढाऱ्यांनीं या प्रश्नाचीही औद्योगिक बाजू सरकारपुढें मांडली पाहिजे. सामान्य लोकशिक्षण हा एक श्रमाची कार्यक्षमता वाढविण्याचा मार्ग आहे व जर सरकार या उपायाकडे काना-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

डोळा करील तर सरकारचा शेतकीची प्रगति घडवून आणण्याचा प्रयत्न व्यर्थ जाईल; कारण नवीन ज्ञान शेतकऱ्यापर्यंत पोंचणारच नाहीं ही गोष्ट लोकनायकांनीं सरकारच्या ध्यानांत आणून दिली पाहिजे. शेतकऱ्यांसंबंधीचा दुसरा प्रश्न त्यांच्या कर्जबाजारीपणाचा व त्यांच्या शेतकांत सुधारणा करण्याकरितां त्यांना स्वस्त व्याजानें कर्ज मिळवून देण्याचा आहे. हे दोन्ही प्रश्न सहकारी तत्व व सहकारी पेढ्याचें तत्व या दोन तत्वांनीं सुटण्यासारखे आहेत. व या बाबतींत उशीरानें कां होईना परंतु सरकारनें उपक्रम केला आहे व या दोन तत्वांचा सरकारनें व लोकांनीं होईल तितका प्रसार केला पाहिजे. परंतु हें होण्यासही शिक्षण पाहिजेच.

आंता संपत्तीच्या वाढीचीं दोन कारणें राहिलीं, एक भांडवल व दुसरें योजक. हिंदुस्थानांत भांडवलाची वाढ फारच सावकाश होते व येथेंच औद्योगिक स्रावाचा प्रश्न येतो. हिंदुस्थान देशाचीं राज्यसूत्रें विलायतसरकारच्या हातांत असल्यामुळें विलायतेस हिंदुस्थानास पैसे धाडावे लागतात. सरकारी नोकरांच्या पेन्शनाचे पैसे द्यावे लागतात. तसेंच लष्करी खर्चाकरितां पैसे द्यावे लागतात व विलायतेहून पुष्कळ कर्ज काढलें असल्यामुळें त्या कर्जाच्या व्याजाचे पैसे द्यावे लागतात. कर्जाच्या शिवाय हिंदुस्थानचा बराच व्यापार युरोपियनांच्या हातीं असल्यामुळें त्याच्या नफ्याच्या रूपानेंही बरेच पैसे हिंदुस्थानांतून जातात. यालाच हिंदी अर्थशास्त्रज्ञ औद्योगिक स्राव म्हणत आलेले आहेत. हे सर्व पैसे हिंदुस्थानांतून अगदीं उगाच जातात असें ह्मणण्याचा कोणाचा भाव नाहीं; प्रत्येकाचा कांहीं मोबदला हिंदी प्रजेस मिळतो. परंतु हा मोबदला अमूर्त स्वभावाचा आहे व यायोगें प्रत्यक्ष संपत्तीची वांटणी असमतेची होते व यामुळें शिल्लकेनें भांडवल वाढण्याचा वेग फार सावकाश होतो. हीच संपत्तीची वांटणी जर कमी असमतेची झाली असती तर भांडवलाची वाढ जास्त जोरानें झाली असती. इतकाच या स्रावाच्या उपपत्तीचा अर्थ आहे. तेव्हां या बाबतींत सरकारनें होतां होईल तों विलायतेंतील खर्च वाढवूं द्यावयाचा नाहीं येवढें धोरण ठेविलें ह्मणजे झालें. लोकांनीं मात्र या बाबतींत अजून पुष्कळ करण्यासारखें आहे. प्रथमतः संपत्ति पुरून ठेवण्याची पद्धति अजीबाद टाकून दिली पाहिजे, तसेंच आपल्या शिल्लकेंतील पुष्कळ भाग उपभोग्य भांड-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वलांत-जसें मोठमोठीं घरेंदारें, दागदागिने वगैरेंत न घालतां उ
भांडवलांत किंवा उत्पादक भांडवलांत घालावयास शिकल पाहिजे
साधण्याकरितां पेढ्यांची संख्या होतां होईल तितकी वाढली पा
व याकरितां व्यापारी सचोटी इत्यादि गुण आपल्यांत अ
पाहिजेत.

योजकांचा वर्ग वाढविण्याकरितां धंदेशिक्षणाकडे लोकांनीं व
शेषतः देशांतील बुद्धिमान् लोकांनीं जास्त लक्ष दिलें पाहिजे. या
योग्य व खऱ्या गुणी माणसांना परदेशीं पाठवून त्यांना धंद्यांत व
प्रमाणावरील कारखाने चालविण्याच्या कामांत तरबेत करून अ
पाहिजे व याकरितां देशांत शास्त्रीय व यांत्रिक ज्ञानाचा जितका
होईल तितका केला पाहिजे व या कामींही सरकार व लोकपक्ष यांनीं
कारित्वानें काम केलें पाहिजे.

8378

हिंदुस्थानच्या सद्यःसांपत्तिक स्थितींत सुधारणा करण्याचे वरील
अर्थशास्त्राच्या तत्वानुरूप आहेत हें वाचकांच्या सहज ध्यानांत येई
उपाय एकसमयावच्छेदेंकरून व होतां होईल तितक्या झपाट्यानें अं
आणल्यास हिंदुस्थानची सांपत्तिक स्थिति भराभर सुधारत जाईल यांत
नाहीं. परंतु हिंदुस्थानच्या सांपत्तिक अवनतीचा शेवटचा फेरा
ओलांडून गेलेला आहे व चाकाला वरची गति मिळाली आहे यांत
नाहीं. हीच गति कायम ठेवणें व तिलाच आणखी वेगवान् करणें हें
क्षितांचें खरें काम आहे. अशी जोराची गति गेल्या चारपांच वर्षांत मिळ
आहे व ही गति देणारें कारण स्वदेशीची वाढती भावना होय. वास
पणें पाहतां स्वदेशीचा प्रसार होणें ह्मणजे स्वावलंबनानें संरक्षण त
स्वीकार करणें होय व वर सांगितल्याप्रमाणें हिंदुस्थानची स्थिति
संरक्षण तत्वाच्या स्वीकारास अनुकूल आहे. परंतु अधिक आवेशाच्या
या अर्थशास्त्राला अनुमत अशा स्वदेशीमध्यें बहिष्काराचें मिश्रण
ण्याचा जो प्रयत्न झाला तो मात्र देशाला हानिकर आहे यांत
नाहीं. कारण स्वदेशी व बहिष्कार यांचा संयोग ह्मणजे अमृत विषा
योगासारखा आहे. कारण स्वदेशी ही प्रेममूलक भावना आहे तर ब
हीं द्वेषमूलक भावना आहे; स्वदेशी ही सात्विक मनोवृत्तीची दर्श

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Reg. Ravi
3/12/93
GURUKUL KANGRI LIBRARY
18/07/13

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar